

Els cereals i el pa en els països de llengua catalana a la baixa edat mitjana

ANTONI RIERA I MELIS

Els cereals i el pa en els països
de llengua catalana a la baixa
edat mitjana

MEMÒRIES DE LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA, CIII

Els cereals i el pa en els països de llengua catalana a la baixa edat mitjana

ANTONI RIERA I MELIS

Barcelona, 2017

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

Riera i Melis, Antoni, 1944- autor

Els Cereals i el pa en els països de llengua catalana a la baixa edat mitjana. — Primera edició. — (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica ; 103)

Bibliografia

ISBN 9788499653891

I. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica II. Títol

III. Col·lecció: Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica ; 103

1. Cereals — Indústria i comerç — Països Catalans — Història 2. Pa — Indústria i comerç — Països Catalans — Història 3. Països Catalans — Història — 476-1492, Edat mitjana

338.45(4=134.1)''10/14'':633.1

338.45(4=134.1)''10/14'':664.6

© Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: desembre del 2017

Text revisat lingüísticament per la Unitat de Correcció del Servei Editorial de l'IEC

Disseny de la coberta: Azcunce | Ventura

Imatge de la coberta: Miniatura que representa un forn urbà de mitjan segle xv (Bibliothèque municipale de Lyon, ms 514, f. 6v.

Compost per Fotoletra, SA
Imprès a QP Print, SL

ISBN: 978-84-9965-389-1
Dipòsit Legal: B 26179-2017

Aquesta obra és d'ús lliure, però està sotmesa a les condicions de la llicència pública de *Creative Commons*. Es pot reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada. Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>.

*A la memòria de la meva mare, Isabel Melis i Vives,
que ja no podrà llegir aquest llibre*

Taula

Abreviacions	11
I. INTRODUCCIÓ	13
II. EL GRA	19
Capítol 1. Els cereals a l'edat mitjana	21
1.1. Introducció	21
1.2. Els cereals de cicle hivernal	22
1.2.1. El forment	22
1.2.2. El sègol	24
1.2.3. L'ordi	24
1.2.4. L'espelta	25
1.3. Els cereals de cicle primaveral	26
1.3.1. La civada	26
1.3.2. El mill i el panís	27
1.3.3. La melca	29
III. EL LLEGAT DELS SEGLES XI-XIII	31
Capítol 2. La renovació feudal a Catalunya	33
2.1. Introducció	33
2.2. Els indicadors de creixement	34
2.3. La renovació de les estructures agràries	41
2.3.1. La senyoria territorial, la base de l'economia dels poderosos	42
2.3.2. La senyoria jurisdiccional, una altra font de poder i de rendes per als grans terratinents	49
2.3.3. L'origen de la servitud	55
2.4. L'envol dels intercanvis al camp	61
2.5. El paisatge feudal	65

2.6.	El redreç urbà	66
2.7.	Els inicis de l'expansió comercial i territorial per la Mediterrània	70
Capítol 3.	Els sementers del gra	75
3.1.	Els secans	75
3.2.	Els regadius	78
3.3.	Els rendiments	86
Capítol 4.	Els camins i els mercats del gra	89
4.1.	El comerç dels cereals	90
4.2.	Les crisis cerealistes i la seva gestió incipient	95
4.3.	Les mesures dels cereals	110
4.4.	La fiscalitat del gra	113
4.5.	Els preus dels cereals	116
Capítol 5.	El molí	127
5.1.	La difusió del molí hidràulic pels comtats catalans durant l'alta edat mitjana	127
5.2.	El descobriment del cup	133
5.3.	L'assimilació a gran escala de l'experiència andalusina	147
5.4.	L'embranchida i diversificació de les farineres al segon terç del segle XIII	163
Capítol 6.	La fleca i el forn	181
6.1.	El pa domèstic rural	181
6.2.	Les fleques i els forns urbans	185
6.3.	L'afluència de pans rurals cap a les ciutats	197
6.4.	El control públic del pes i la qualitat del pa	198
IV.	LES CONTINUÏTATS I ELS CANVIS DELS SEGLES XIV I XV	207
Capítol 7.	Les crisis i els redreços de la baixa edat mitjana	209
7.1.	Introducció	209
7.2.	La pesta negra i les seves conseqüències	213
7.2.1.	L'abast de la davallada demogràfica	213
7.2.2.	La redistribució espacial de la població	216
7.3.	Els canvis econòmics i socials al camp	218
7.3.1.	La difusió de l'emfiteusi	219
7.3.2.	La substitució parcial de jornalers per esclaus	221
7.3.3.	La diversificació dels contractes agraris	222
7.3.4.	L'evolució de la renda feudal	224
7.3.5.	Dels sindicats de pagesos a la lluita oberta	228
7.4.	La principal conseqüència alimentària de les crisis	230
Capítol 8.	La producció de cereals	231
8.1.	Les terres secaneres	233
8.2.	Les àrees de regadiu	238

8.2.1.	Catalunya	239
8.2.2.	El Regne de València	246
8.2.3.	Mallorca	249
8.2.4.	L'horticultura	257
8.2.5.	La intervenció dels poders públics en la gestió dels sistemes hidràulics	259
8.3.	La productivitat	262
Capítol 9.	La distribució del gra	265
9.1.	Els camins del forment	266
9.2.	Els circuits intraurbans del gra	268
9.3.	Crisis frumentàries, fams i mortaldats	272
9.4.	Les polítiques públiques de proveïment	285
9.5.	Els preus del gra	288
Capítol 10.	La mòlta	291
10.1.	El Baix Llobregat	291
10.2.	La Catalunya Nova	303
10.3.	El Rosselló	305
10.4.	Mallorca	306
10.5.	El Regne de València	321
10.6.	Els canvis tècnics i econòmics dels segles xiv i xv	326
Capítol 11.	La panificació	341
11.1.	Els pans domèstics	341
11.2.	Els pans de fleca rurals	348
11.3.	Els pans de fleca urbans	352
11.4.	Els controls públics de la venda del pa	368
Capítol 12.	La fiscalitat del gra, la farina i el pa	371
12.1.	Catalunya	371
12.2.	Mallorca	375
Capítol 13.	El consum de pa i d'altres derivats dels cereals a la baixa edat mitjana	381
13.1.	Introducció	381
13.2.	Els factors culturals en la difusió del consum de pa	382
13.3.	La distribució social del consum de pa	385
13.3.1.	El pa en els sistemes alimentaris rurals	386
13.3.2.	El pa en els règims alimentaris urbans	388
13.3.3.	El pa a les taules nobiliàries i reial	395
13.4.	Els derivats dels cereals als llibres de cuina catalans de la baixa edat mitjana	398
13.4.1.	La reparició dels llibres de cuina en l'àmbit europeu	399
13.4.2.	Els receptaris redactats en llengua catalana	402
13.4.3.	Els cereals, la sèmola, la farina i el midó als llibres de cuina	406
13.4.4.	La utilització culinària de les masses alises i fermentades	408

13.4.5.	El pa com a ingredient	411
13.4.6.	Les pastes seques	414
V.	FONTS I BIBLIOGRAFIA	425
1.	Fonts inèdites	427
2.	Fonts publicades	430
3.	Bibliografia	434

Abreviacions

ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó
ACB	Arxiu Capitular de Barcelona
ACF	Arxiu de la Cúria Fumada
ACG	Arxiu Capitular de Girona
ACP	Archives Communales de Perpignan
ACU	Arxiu Capitular d'Urgell
ADG	Arxiu Diocesà de Girona
ADPO	Archives Départementales des Pyrénées-Orientales
AEV	Arxiu Episcopal de Vic
AHCB	Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
AHG	Arxiu Històric de Girona
AHM	Arxiu Històric de Mallorca
AHMSFG	Arxiu Històric Municipal de Sant Feliu de Guíxols
AHN	Archivo Histórico Nacional
AMCM	Arxiu Municipal i Comarcal de Manresa
AMCP	Arxiu Municipal i Comarcal de Puigcerdà
AMCT	Arxiu Municipal i Comarcal de Tortosa
AMCV	Arxiu Municipal i Comarcal de Vic
AMM	Archives Municipaux de Montpellier
AMP	Administració Municipal de Pa
AMTM	Arxiu Municipal de Torroella de Montgrí
AMV	Arxiu Municipal de València
APR	Arxiu del Palau-Requesens
ARM	Arxiu del Regne de Mallorca
ARV	Arxiu del Regne de València
AT	Arxiu Torrella

BC	Biblioteca de Catalunya
BGC	Batllia General de Catalunya
BUB	Biblioteca de la Universitat de Barcelona
BUV	Biblioteca de la Universitat de València
C	Cancelleria
cap.	capítol
cf.	confronteu
cit.	citat per
Cl	Clavaria
Cler	Clero
col.	columna
comp.	compilador/a
coord.	coordinador/a
CR	Cartes Reials
DACM	Diversos de l'Antic Consell Municipal
Del	Deliberacions
dir.	director/a
doc.	document
ed.	editora/a i edició
f.	foli
LC	<i>Llibre del Consell</i>
LP	<i>Llibre de provisions</i>
MR	Mestre Racional
ms.	manuscrit
núm.	número
p.	pàgina
perg.	pergamí
prot.	protocol
<i>r</i>	<i>recto</i>
reg.	registre
regist.	regestat
RP	Reial Patrimoni
s.	següents
s. a.	sense any
s. ll.	sense lloc
s. n.	sense nom
<i>v</i>	<i>verso</i>
v.	volums
VACM	Varis de l'Antic Consell Municipal
vol.	volum

I

Introducció

Entre els anys 1050 i 1280, els camps de cereals es van estendre a Europa a costa dels erms i, en menor mesura, d'altres cultius. Les successives tandes de rompudes i dessecaments van generar sobretot sementers «de pa» i vinya. Per a llaurar els vells i els nous camps es van necessitar animals de feina, bous; una demanda que, en un context de contracció de les pastures, només va poder ser atesa amb la reducció del bestiar de carn. L'èxit dels cereals responia a raons diverses, entre les quals destacaven tant els avantatges dietètics (atès que tenen un alt contingut d'hidrats de carboni i són de fàcil digestió), l'adaptabilitat a climes i sòls diversos, com la facilitat de conservació, emmagatzematge, transport i comercialització, que simplificava als senyors el control de la producció pagesa, la recaptació de les rendes feudals i la seva monetització. El creixement de les ciutats —efecte i causa de l'auge de la cerealicultura— va impel·lir els senyors i els pagesos a convertir el gra en el nucli que organitzava i determinava tot el sistema productiu rural.¹ La pujada quantitativa i qualitativa del consum de pa tant a la ciutat com al camp va tenir, tanmateix, contrapartides alimentàries; la carn, els formatges i els productes de recol·lecció van experimentar una considerable reculada en les dietes ordinàries d'amplis sectors socials.

A l'etapa central de l'edat mitjana, un seguit de factors, com l'expansió gradual dels sembrats i de les vinyes a càrrec dels erms, la preponderància de l'agricul-

1. De l'interès dels senyors pels cereals, en són una bona prova les cartes de població concedides, entre els anys 1180 i 1210, per l'orde del Temple, a les contrades de la Terra Alta i el Baix Ebre, en les quals s'exigien als colonitzadors cristians, per les terres que havien rebut, censos anuals en espècie, integrats exclusivament per blat i ordi (J. M. FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, vol. I/1, Madrid i Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1969, p. 263, 265, 270, 286, 307, 345 i 506).

tura sobre la ramaderia, les restriccions imposades pels poders locals a la caça, la multiplicació dels mercats rurals i la seva articulació amb els urbans, així com l'obertura de les fronteres a l'oferta i la demanda exteriors, van tenir importants conseqüències alimentàries en l'àmbit europeu. Els queviures d'origen vegetal van progressar entre les capes baixes a càrrec de la carn, el consum de la qual experimentà —com ja s'ha exposat— un retrocés important. Només a les dietes dels estaments privilegiats les proteïnes animals no van patir cap descens important. El pa va eclipsar aleshores la resta de les viandes i les va relegar —com a l'època romana— a la condició de companatge. No podia faltar en cap àpat. «El nostre pa de cada dia doneu-nos Senyor en el dia d'avui» sol·licitaven diàriament els cristians en les seves pregàries; «guanyar-se el pa» s'havia convertit en sinònim d'aconseguir la pròpia subsistència; així, doncs, no és estrany que el mot *pa* estengués el seu significat als cereals i fins i tot als aliments en general.

Tot i que el pa continuava elaborant-se amb farines diverses,² la de forment, per la seva blancor i finesa, va esdevenir la més preuada. El blat, entre els anys 1050 i 1280, va avançar a costa de les restants varietats de gra, menys exigents en fertilitzants i aigua. El pa de forment, amb una gamma de colors que anava del blanc al bru, va perdre gradualment, fins i tot a la Mediterrània, on la planta fregava el seu mínim hídric, la seva condició inicial d'aliment de luxe per a extensos sectors de la població urbana; va esdevenir, des del segon quart del segle XIII, «un dret adquirit», el «patró universal de la vida».³ Aquest predomini del pa en la dieta ordinària d'una àmplia franja de les societats occidentals ha estat considerat com «un des traits fondamentaux de l'aspect alimentaire de la civilisation européenne»,⁴ atès que des del segle XII i fins ben entrada l'edat contemporània la ració de pa no ha experimentat importants variacions regionals.

El pa de forment, per a la major part de la societat, es va convertir, doncs, en el principal escut contra la fam i la malaltia. La seva manca constituïa una privació gairebé insuportable pel fet que un creixement agrari diürn havia marginat els queviures alternatius. En els anys de males collites, quan la manca de blat les obligava a consumir pa de cereals secundaris, les capes urbanes intermèdies i baixes protestaven contra les autoritats al·legant que constituïa un aliment bast, camperol, impropï de la seva condició. La possibilitat de falta de pa obsessionava, des de mitjan segle XI, les capes urbanes intermèdies i baixes, les quals, pel fet de consi-

2. De blat candial (*Triticum aestivum albidum*), blat comú (*Triticum aestivum vulgare*), forment fort (*Triticum compactum*), espelta (*Triticum spelta*), sègol (*Secale cereale*), ordi (*Hordeum vulgare*), civada (*Avena sativa*), mill (*Panicum miliaceum*), panís (*Setaria italica*) o fins tot d'arròs (*Oryza sativa*).

3. P. CHAUNU, *La expansión europea (siglos XIII al XV)*, Barcelona, Labor, 1972, p. 262.

4. H. NEVEUX, «L'alimentation du XIe au XVIIIe siècle. Essai de mise au point», *Revue d'Histoire Économique et Sociale* (París), vol. LI/3 (1973), p. 371.

derar l'agricultura el principal mitjà contra la penúria, defensaven la progressió dels cereals, la conveniència de «reducere terram ad panem»,⁵ en els voltants de les respectives ciutats. El consum urbà condicionava les estratègies d'explotació del medi, configurava el paisatge en unes rodalies cada cop més extenses.⁶ Des de mitjan segle XII, les grans ciutats tenien un mercat protegit que, en èpoques normals, els garantia una oferta de cereals de qualitat.

El pa, si més no a la ciutat, era el resultat del treball conjunt i estretament coordinat d'un agricultor, que produïa el gra; d'un mercader, que l'encaminava cap al mercat urbà; d'un moliner, que el transformava en farina; d'una flequera, que la convertia, afegint-li aigua i llevat, en pasta i en controlava la fermentació, i d'un forner, que coïa les peces que aquella li confiava. Conscients tant de la coherència interna d'aquesta seqüència com del fet que alguns forners, des d'abans del 1300, també elaboraven pa per a la venda, hom ha optat per reunir la fleca i el forn en un mateix àmbit i estructurar la reflexió en quatre grans apartats temàtics i alhora espacials: els sementers, els camins i els mercats del gra, el molí, i la fleca i el forn.

Aquest llibre s'ha beneficiat del treball d'arxiu, les recerques personals i les opinions de diverses generacions d'estudiants de llicenciatura i de doctorat del Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona, que van ser introduïts per mi en la temàtica dels cereals i del pa, a la qual dedicaren nombroses memòries de llicenciatura i alguna tesi doctoral. A tots ells, el meu agraïment.

Barcelona, 29 de juny de 2014

5. M. MONTANARI, «L'alimentazione contadina nell'Italia tardomedievale», a M. MONTANARI, *Campagne medievali: Strutture produttive, rapporti di lavoro, sistemi alimentari*, Torí, Einaudi, 1984, p. 202-203.

6. A Cruïlles, al Baix Empordà, en l'àrea d'influència de la ciutat de Girona, de les mil peces capbrevades a començament del segle XIV, sis-cents cinquanta-quatre estaven destinades al conreu de diverses variants de blat i cent cinquanta-sis eren vinyes (E. MALLORQUÍ, «Homes, viles i masos (Cruïlles, 1319)», a R. CONGOST i L. To (ed.), *Homes, masos, història: La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Girona, Universitat de Girona, i Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 47); una proporció gens inusual, aleshores, a les rodalies de les grans ciutats de la «Confederació».

II

El gra

Capítol 1

Els cereals a l'edat mitjana

1.1. INTRODUCCIÓ

Quins cereals es conreen i es consumiren a Catalunya, el Regne de València i les illes Balears abans del 1300? Els arqueòlegs han localitzat, en les seves excavacions, pocs grans i llegums. Les imatges coetànies disponibles no són, fins a mitjan segle XVI, prou detallades per permetre'n la identificació. La principal font d'informació, gairebé l'única, són, doncs, les fonts escrites: els pergamins. El maneig de les escriptures notarials no és, tanmateix, fàcil, atès que les paraules canvien de sentit amb el pas del temps i obliguen l'historiador a interrogar-se sobre què significa exactament cada mot en cada indret i en cada època. Amb la paraula *blat*, els escrivans de l'alta edat mitjana designaven indistintament el forment i el conjunt dels cereals panificables.⁷

Els botànics han estructurat la família de les gramínies en vuit gèneres: *Triticum* (blat), *Hordeum* (ordi), *Secale* (sègol), *Avena* (civada), *Sorghum* (melca), *Panicum* (panís), *Setaria* (mill) i *Oryza* (arròs).⁸ Cada un d'aquests gèneres engloba, al seu torn, diverses espècies. Les espècies conreades als comtats catalans, abans del 1150, van ser el blat, a les terres grasses i humides; l'ordi i la civada, a les més magres i seques, i el sègol, en algunes contrades muntanyenques. Arran de la conquesta de la Catalunya Nova i de les terres valencianes, els colonitzadors feudals

7. En una escriptura del 1160, hom pot llegir «xxvi modios de blad», que, en realitat, corresponen a «duos de frumento et alios inter totos blados» (J. BOLÒS, «Aportació al coneixement de l'alimentació als segles X-XII, segons les deixes testamentàries», a *I Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó*, vol. II, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, p. 460).

8. G. COMET, *Le paysan et son outil: Essai d'histoire technique des céréales*, Roma, École Française de Rome, 1992, p. 201.

descobriren l'arròs, a les àrees de regadiu; el forment fort i el panís, als secans, i el mill i la melca, en les contrades àrides.⁹

Els cereals s'han anat classificant en funció de criteris diversos. Des de Teofrast¹⁰ i Plini,¹¹ els agrònoms han distingit entre cereals «nus» i cereals «vestits». En els primers (el blat i el sègol), el gra, durant la batuda, es desprèn del raquis de l'espiga i de tota mena de pellofa, de glumes. En els segons (l'espelta i la pisanà), conserva, en canvi, les dues glumes. En el cas de l'ordi i la civada, malgrat la coexistència d'espècies nues i vestides, les segones preponderen clarament sobre les primeres. Els agricultors han classificat també els cereals segons la seva època de sembra. El blat, el sègol i l'ordi són cereals d'hivern. La melca, el panís i el mill són cereals de primavera. L'espelta i la civada han generat variants d'hivern i de primavera, tot i que les primeres preponderen en el primer cas i les segones, en el segon.¹²

1.2. ELS CEREALS DE CICLE HIVERNAL

1.2.1. *El forment*

D'aquest conjunt de grans, el més prestigiat va ser el forment, que Alexander Neckam, professor anglès de la Sorbona, va qualificar, pels volts del 1170, de «noble, glòria dels fruits de la terra».¹³ Només amb la seva farina, segons Tomàs d'Aquino, es podia preparar el pa de l'eucaristia.¹⁴ El seu conreu —com ja s'ha exposat— va avançar, del 1050 ençà, a costa de les restants varietats de gra, tot i ser el més exigent en fertilitzants i aigua.

Durant l'edat mitjana, els agrònoms ja van distingir diversos tipus de blat. Segons Isaac el Jueu,¹⁵ coexistien dues variants de forment: un d'espiga espessa i

9. F. GARCIA-OLIVER, «Els cultius», a E. GIRALT I RAVENTÓS (dir.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. II, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca i Universitat de Barcelona, 2004, p. 302-306.

10. TEOFRAST, *De historia plantarum*, IV, 6.

11. PLINI, *Naturalis historia*, XVIII, 112.

12. G. COMET, *Le paysan et son outil...*, p. 216; F. GARCIA-OLIVER, «Els cultius», p. 305-306.

13. «Ad terræ fructus, colestis munera Regis, | Gratanter mentis lumina flecto meæ, | Triticum granum præcedat, gloria frugum | [...] nobilem granum» (A. NECKAM, *De laudibus divinæ sapientiæ*, Londres, T. Wright, 1963).

14. «Si qua frumenta sunt quæ semine tritici generari possit [...]; ex tali frumento panis confectus potests esse materia huius sacramenti; quod tamen no videtur habere locum neque in hordeo, neque in spelta, neque etiam in farro, quod inter omnia est grano tritici similium» (TOMÀS D'AQUINO, *Summa theologica*, III, 74).

15. Cit. V. de BEAUVAIS, *Speculum naturale*, XI, CVII, Estrasburg, Jean Mentellin, 1473-1476, col. 855.

gra pesat, difícil de trencar, de tacte suau i aspecte brillant, i un altre de tacte suau però fàcil de fragmentar. El primer era especialment adient per a obtenir farina flor, alimentava bé el cos, però no era gaire convenient per a la salut. El segon contenia força més segó, era menys nutritiu però més saludable.¹⁶ La classificació no es feia, doncs, amb criteris botànics, morfològics, sinó pragmàtics, dietètics. A començament del segle XIV, Pere de Crescenci,¹⁷ en canvi, diferenciava tres espècies de blat. El millor es caracteritzava per un gra mitjanament llarg, de color blanc o vermell, i amb una pellofa fina; produïa una farina molt blanca. Els trets definidors del segon eren una espiga vermellosa i llarga, un gra gros i rodó, de color blanc, roig o clar; la pasta del pa que se n'obtenia no s'estufava, emperò, gaire bé. Existia, finalment, un blat amagat dintre d'una espiga curta, de gra roig, molt vulnerable davant el fong de la neula, però molt rendible.

Durant la baixa edat mitjana, la gamma de forments conreats al Mediterrani nord-occidental es va ampliar amb la incorporació del blat fort (*Triticum durum*), originari del Magrib. Es tractava d'una planta poc exigent en aigua, que podia ser conreada fins i tot en àrees semiàrides, els grans de la qual, pel seu baix coeficient d'humitat, eren fàcilment conservables a llarg termini. Proporcionava una farina de qualitat mediocre, amb la qual es fabricaven els pans populars. Era especialment adient per a un ús culinari, per a fer sèmole i pastes.

A les terres de llengua catalana de la Corona d'Aragó, la font principal per a conèixer les diverses qualitats de forments conreats i consumits són les cartes de poblament i les ordinacions municipals que, des de mitjan segle XIII, regulaven periòdicament el pes i la qualitat dels pans de fleca. Les cartes de població palesen que el gros de les terres artigades i de les conquerides a al-Àndalus es destinaren al conreu del blat i d'altres grans panificables. El senyor de Setaigües, el 1260, facultava els seus pagesos «quod possitis laborare et panificare terminum usque ad rambam de Bunyol, et usque ad terminum de Chiva, et usque ad terminum de Sot».¹⁸ Els consistoris, en les ordinacions que regulaven el treball dels flequers i dels forners, prescrivien que el pa blanc, d'alta qualitat, només es podria elaborar amb les farines de blat candial (*Triticum aestivum albidum*), un cereal de gra tou i color clar, que aleshores era designat amb els termes *xeixa*, el d'espigues arestoses, i *tossella*, el d'espigues sense arestes. Les farines de forment comú (*Triticum aestivum vulgare*) i de forment fort (*Triticum compactum*) s'havien de circumscriure, segons els edils, a

16. G. COMET, *Le paysan et son outil...*, p. 223.

17. P. de CRESCENZI, *Livre des profits champêtres et ruraux*, París, Jean Bonhomme pour Antoine Vêrard, 1486, cap. III; G. COMET, *Le paysan et son outil...*, p. 224-225.

18. E. GUINOT, *Cartes de poblament medievals valencianes*, València, Generalitat Valenciana, 1991, p. 286.

la preparació dels pans ordinaris.¹⁹ El preu del forment depenia de la seva qualitat; els pagesos, en conseqüència, no sols destinaven les terres més fèrtils a la xeixa i la tossella, sinó que, a més, regaven els sementers, allà on podien, per tal d'incrementar-ne la productivitat.²⁰

1.2.2. *El sègol*

El sègol (*Secale cereale*) és un cereal relativament recent, amb uns catorze o quinze segles d'història. Pràcticament desconegut pels agrònoms clàssics. Plini és l'únic que l'ha esmentat tot catalogant-lo, emperò, com el pitjor dels grans per a l'alimentació humana. Només es devia consumir en les èpoques de fam i amb la seva farina, pel seu amargor, només se'n podia fer pa barrejant-la amb la d'altres cereals. Es conreava a la Germània i a la Gàl·lia; a Itàlia, els únics que el consumien eren el lígurs taurini, que vivien als peus dels Alps.²¹

El sègol posseeix, emperò, dues qualitats botàniques que contribuïren decisivament a la seva difusió al llarg de l'edat mitjana: suporta bé el fred i és molt poc exigent pel que fa a la qualitat dels sòls. Creix sense problema tant en les terres sorrenques, calcàries i margoses com en les àcides. Les seves arrels llargues li permeten resistir la sequera, no necessita humitat durant la primavera i pot arribar a la maduresa completa fins i tot a la muntanya. El seu cicle vegetatiu és paregut al del forment, però quelcom més curt, ja que germina i floreix abans. De densitat semblant a la del blat, els seus rendiments mitjans són força més elevats. Els dietistes de la baixa edat mitjana consideraven el sègol molt similar a l'ordi; sostenien que nodria menys que el forment i que la seva farina generava un pa de baixa qualitat, viscos, que es conserva malament.²² Aquesta discriminació explica que es tendís a barrejar el sègol amb altres cereals, que esdevingués un component de molts mestalls.

1.2.3. *L'ordi*

L'ordi (*Hordeum vulgare*) és el cereal amb l'àrea de conreu més extensa, des d'Egipte fins a Suècia, des del nivell del mar a més de 4.000 metres d'altitud. Va ser el gra per excel·lència de l'antiguitat grega; la variant més antiga i dominant va ser la vestida amb espiga de sis files. També va ser el primer cereal cultivat a Itàlia.

19. Vegeu *postea*, cap. 6, p. 203, i cap. 11, p. 365.

20. Com en algunes àrees del pla de Mallorca (A. M. RODRÍGUEZ, «Conquesta i feudalització: el cas de Pollença, Mallorca (1298-1304)», *Estudi General* (Girona), núm. 5-6 (1985-1986), p. 374-378).

21. G. COMET, *Le paysan et son outil...*, p. 245.

22. *Ibidem*, p. 247-248; J. P. DEVROEY, J. J. van MOL i C. BILLEN (ed.), *Le seigle (Secale cereale)*, *histoire et ethnologie*, Brussel·les, Centre Belge d'Histoire Rurale, 1995, p. 5-30.

En els inventaris d'alguns grans dominis carolingis, com Annappes, prop de l'actual Villeneuve-d'Ascq, apareix com el gra d'hivern principal.²³ Fins al segle XIII, va tenir un paper important en l'alimentació de les famílies pageses de la Mediterrània nord-occidental. Pere de Crescenci no el coneixia tan bé com el forment. Afirmava que, malgrat donar les millors collites en terres grasses, també es podia cultivar en sòls de fertilitat mitjana. Se sembrava al novembre i se segava al juny, coincidint gairebé amb el blat.²⁴

A la Corona catalanoaragonesa, l'ordi degué ser, fins a la segona meitat del segle XII, el gra principal a les terres altes i fredes. Durant la baixa edat mitjana, l'avenç del forment va arraconar l'ordi a algunes contrades prepirinenques, com el Solsonès,²⁵ o perifèriques, com el Migjorn de Mallorca²⁶ i algunes àrees del marge dret del Xúquer.²⁷ El prestigi creixent del blat va convertir l'ordi, pertot arreu, en el gra dels camperols pobres, que el consumien sol o barrejat, i en el pinso principal dels cavalls. A les ciutats, fins i tot el poble menut considerava el pa d'ordi com dur i indigest, i només en menjava en les èpoques d'emergència alimentària.

1.2.4. L'espelta

L'espelta (*Triticum spelta*) és un gra vestit, caracteritzat per un embolcall consistent. Les conseqüències d'aquesta característica botànica van ser i són importants, atès que, abans de moldre-la o de coure-la, se l'ha de lliurar de les glumes, una operació costosa en temps o en diners, en el decurs de la qual el gra perd la meitat del volum i una tercera part del pes.²⁸ Les conseqüències de la pellofa no són, emperò, sistemàticament negatives: prolonga la conservació del gra, la qual cosa el protegeix de l'atac dels insectes i de la humitat, cosa que explica que el

23. G. COMET, *Le paysan et son outil...*, p. 257.

24. *Ibidem*, p. 258.

25. El 1483, encara representava, a Sant Llorenç de Morunys, el 85,18 % de la producció total, mentre que el forment i la civada eren collites poc representatives, amb un 9,02 % i un 5,8 %, respectivament (M. SEGRET i M. RIU, «Una villa señorial catalana en el siglo xv: Sant Llorenç de Morunys», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 6 (1969), p. 377).

26. A Lluçmajor, el 1310, es van produir, segons els comptes de la recaptació del delme, cinc-cents noranta-un cafissos, quatre barcelles i mig almud d'ordi i tres-cents quaranta-cinc cafissos, tres barcelles i mig almud de blat (J. SASTRE, «La producció agrària de Inca, Valldemosa, Lluçmajor y Montuiri según la declaración del diezmo de 1310», a *XIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. II/1, Palma, Institut d'Estudis Balearics, 1989, p. 247-260).

27. On la producció d'ordi, al segon terç del segle XIII, encara doblava la de forment (J. TORRÓ, *El naixement d'una colònia: Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, Universitat de València, 1999, p. 156).

28. G. COMET, *Le paysan et son outil...*, p. 233; J. P. DEVROEY, J. J. van MOL i C. BILLEN (ed.), *Le seigle...*, p. 1-2 i 5-29.

contingent d'espelta que es reservava com a llavor s'ensitgés sense espellofar. La seva espiga té un raquis molt fràgil i el gra és força més petit que el del forment, tot i que, un cop desvestit, la seva densitat sigui semblant. Al segle XIII era considerat un cereal bast, més paregut a l'ordi que al forment, de la farina del qual no es podien fer les hòsties per a l'eucaristia.²⁹ D'origen no europeu, l'espelta s'havia expandit durant l'època carolíngia per la Gàl·lia septentrional; força menys coneguda a la riberes de la Mediterrània occidental, el seu conreu, a la darrerria del segle XI, va iniciar pertot arreu un retrocés irreversible que la confinaria gradualment a les contrades muntanyenques, fredes i poc fèrtils.

1.3. ELS CEREALS DE CICLE PRIMAVERAL

1.3.1. *La civada*

La civada és un gènere botànic complex, en el qual es distingeixen nombroses espècies, tant nues com vestides; les més difoses són les vestides (*Avena sativa*). Com el sègol, va ser poc coneguda a l'antiguitat: Plini la considerava una degeneració del forment i Columel·la la incloïa entre les plantes farratgeres conreades.³⁰ A l'època carolíngia, la civada es va expandir tant per la Gàl·lia com per la Itàlia septentrional com a cereal de primavera; aleshores apareixia com un gra eventualment alimentari, destinat tant a l'olla com al forn, atès que proporcionava una farina panificable. Hildegarda de Bingen, al segle XII, preconitzava el seu consum «tam in pane quam in farina» als afectats per malalties lleus. Tot i això, es destinava bàsicament a l'alimentació del bestiar major. Els dietistes àrabs consideraven la civada, en canvi, com el millor aliment per als cavalls, però de cap utilitat per als homes, ni com a medicina.

Pere de Crescenci coneixia dues variants de civada: la salvatge i la conreada. Recomanava sembrar la segona pel febrer o març, en terres magres i seques, seguint les recomanacions d'Albert el Gran, cosa que incita a pensar que la seva opinió no dimanava tant d'experiències pròpies com de la lectura dels clàssics. Destinava el gra i la palla a pinso dels equins.³¹ Oliver de Serres, codificant, a la segona meitat del segle XVI, l'experiència dels pagesos del Vivarès (Ardecha), col-

29. «Requisitus papa Honorius III an hostiæ ex spelta confici possent, respondit speltam magis pertinere ad hordeum quan ad triticum» (C. de HEISTERBACH, cit. «Spelta», C. DU FRESNE DU CANGE, *Glossarium ad Scriptores Mediæ et Infimæ Latinitatis*, vol. III, Frankfurt, Ex Officina Zunneriana apud Johannem Adamum Jungium, 1710, p. 1019-1020. Vegeu també *supra*, nota 14.

30. G. COMET, *Le paysan et son outil...*, p. 266.

31. *Ibidem*, p. 267.

locava la seva sembra ben entrada la primavera, després de les dels altres cereals de cicle curt. En restringia la panificació a les èpoques de fretura i considerava que, si s'havia d'integrar transitòriament a la dieta humana, les millors formes de fer-ho eren les farinetes i la cervesa.³²

La civada se sembrava a la primavera perquè és molt vulnerable al fred; no suporta tampoc la calor: per sobre dels 28 °C es recrema. La seva difusió va topar encara amb una altra barrera climàtica: necessita humitat abans de la floració, durant el mes de maig i les primeres setmanes de juny. El seu conreu va quedar circumscrit, doncs, a les àrees temperades i baixes. Tot i que creixia millor en les planures atlàntiques que en les mediterrànies, la seva presència en aquestes darres està documentada durant tota l'edat mitjana. Aquesta permanència s'ha de relacionar amb les seves baixes exigències pedològiques i en feines; es podia sembrar en els sòls menys fèrtils, on no prosperaven els altres cereals, i només reclamava uns pocs treballs durant el seu cicle vegetatiu.

A la Corona d'Aragó, la civada era el gra per excel·lència de les cavalcades. El seu avenç s'inicia a mitjan segle XI, quan el cavall comença a definir l'estatut militar de la nova classe dels cavallers. Per aquesta raó, tant els poders públics com els senyorials instauraren en les seves respectives circumscripcions jurisdiccionals censos en civada. De la importància de la civada, n'és un bon testimoni l'ordinació promulgada el 1380 pel governador de València, la qual prohibia «comprar o embotigar civades ultra sa conivent provisió», atès que mercaders i «logrers» de la Ribera i de la Costera «a les messes e ans, si obs era, les abarcaven e les encijaven e embotigaven, e après faïen muntar e venien al preu que's volien».³³ Només un article de demanda forta i sostinguda podia desencadenar unes pràctiques especulatives d'aquesta mena, semblants a les que generava el forment.

1.3.2. *El mill i el panís*

Tot i que el mill (*Panicum miliaceum*) i el panís (*Setaria italica*) són dos cereals coneguts a Europa des de la prehistòria, sembla que el primer és més antic (neolític) i té una àrea de difusió més septentrional que el segon, el conreu del qual no es va expandir fins a l'edat del bronze. Els grecs conegueren el mill, que va ser menystingut a Atenes i apreciat a Lacònia, la Tràcia i les riberes del mar Negre. En el període imperial romà, per la seva fàcil conservació, el mill es va expandir per la Campània i el panís, per la vall del Po i Aquitània. Tot i que es

32. *Ibidem*, p. 269.

33. A. RUBIO, *Epistolari de la València medieval*, vol. I, València, Institut de Filologia Valenciana, 1985, p. 104-107.

feia pa de mill, ambdós cereals es consumien normalment cuits, en forma de farinetes.³⁴

A l'època carolíngia, el mill va prosperar en algunes regions del nord i del centre d'Itàlia. Hildegarda de Bingen, al segle XII, considerava el mill com una planta gairebé silvestre, poc nutritiva i fins i tot perillosa. El panís, en canvi, li suscitava menys recels: el considerava poc alible, però no li atribuïa efectes nocius per a la salut.³⁵ Pere de Crescenci, malgrat dedicar sengles capítols als dos cereals, afirma que les seves exigències climàtiques, pedològiques i de treball són pràcticament idèntiques. Se sembren normalment des de l'abril fins al juny; el seu cicle vegetatiu oscil·la, segons les espècies, entre quaranta dies i tres mesos. En determinades circumstàncies, es pot plantar el mill pel març i segar-lo al juny i, si la terra és bona, s'hi pot fer aleshores una segona ensemntada per tal d'obtenir una segona collita. El mill, encara que assoleix la seva màxima rendibilitat en terres grasses, creix fins i tot en la sorra, amb la condició que no estigui seca. El panís és menys nutritiu que el mill, però el seu gust és millor i es conserva bé durant uns quants anys.³⁶

Oliver de Serres aporta informació important sobre el lloc del mill en les rotacions. Explica que es pot sembrar damunt els rostolls del blat, en aquelles regions on les messes fossin prou primerenques. Aquesta combinació provocarà, emperò, un esgotament de la terra. Considera, per tant, que és millor plantar-lo sobre els guarets que precedien l'ensemntada del forment.³⁷

A la Itàlia septentrional es va consumir, fins ben entrat el segle XV, pa de mill, que s'elaborava amb farina pura o bé barrejada amb farines de forment o de sègol. Amb el panís es preparaven, en canvi, farinetes i galetes.³⁸ El pa de mill també es consumia en algunes regions de França, especialment al Bearn i a Armanyac.

Mill i panís, en determinades èpoques, han suscitat un gran interès a causa de l'escassa durada del seu cicle vegetatiu: de seixanta a seixanta-cinc dies, en el cas del mill, i de setanta a noranta dies, en el del panís, així com per les seves escasses exigències pedològiques; poden créixer en tota mena de sòls, excepte les sorres grosses per al mill i els sòls àrids per al panís. El mill demana poca aigua, però és sensible a la sequera absoluta; el panís incrementa els seus rendiments a mesura que augmenta la pluviositat. No suporten les gelades i necessiten temperatures altes, especialment el mill. Per les seves exigències tèrmiques, el mill i el panís són dos cereals especialment adients per a les regions mediterrànies, i gairebé no s'ex-

34. G. COMET, *Le paysan et son outil...*, p. 274-275.

35. *Ibidem*, p. 274.

36. *Ibidem*, p. 276.

37. *Ibidem*, p. 277-278.

38. *Ibidem*, p. 276-277.

pandiren per les regions de clima atlàntic. El seu principal inconvenient va ser pertot arreu que exhaureixen els sòls.³⁹

Al Regne de València, els pagesos procuraven combinar el blat d'hivern amb el mill o el panís de primavera, solució que no sols repartia més equilibradament els riscs i les feines al llarg del calendari agrícola, sinó que també garantia millor el proveïment familiar, ja que, si es perdia una collita, l'altra podia evitar el desastre.⁴⁰ Els anys normals, el gros de la producció es destinava a pinso per a l'aviram i una petita part, a l'alimentació humana; amb mill i panís, les famílies pobres rurals preparaven farinetes, sopes i purés. Quan mancaven els grans grossos panificables, aquests dos cereals petits esdevenien el primer substitutiu i amb la seva farina, sola o barrejada, s'elaboraven pans foscos, de penúria.

1.3.3. La melca

La melca (*Sorghum vulgare*) és un cereal d'origen africà, probablement sudanès, que s'hauria expandit per l'Àsia meridional, d'on l'haurien portat al Mare Nostrum els «siríacs». Plini ha permès datar la seva arribada a Occident; segons aquest naturalista clàssic, cap als anys setanta de la nostra era, va arribar a Itàlia, provinent de l'Índia, «un mill de color negre, grans grossos, tija llarga, d'uns set peus d'alçada, i amb una cabellera allargada».⁴¹ A aquesta important referència segueix, emperò, un prolongat hiatus informatiu. El seu conreu no torna a aparèixer documentat fins a començament del segle IX, a Mòdena, i a la segona meitat de la centúria següent, a Brescia. A la seva difusió per ambdues conques de la Mediterrània tingueren una contribució important els àrabs.

Pere de Crescenci coneixia bé la planta, a la qual dedica el capítol disset del llibre tercer, on especifica que no ha trobat informació en els agrònoms clàssics, tot i que la planta era ben coneguda en el seu temps. El seu testimoni és especialment valuós, atès que recolza en experiència directa. Afirmar que existeixen dues menes de melca: la vermella i la blanca; la primera té un cicle vegetatiu semblant al del mill i la segona, més llarg. Creix bé en els terrenys humits, com les maresmes disseccades, però exhaureix força la terra. S'ha de sembrar a la darrerria de març o a començament d'abril, ja que per a germinar necessita temperatures morigerades. Els sementers s'han d'eixarcolar a la darrerria d'abril i a mitjan juny, quan es calçaran les tiges per protegir-les del sol; se segarà a la darrerria d'agost o a començar-

39. *Ibidem*, p. 278.

40. F. GARCIA-OLIVER, «Els cultius», p. 305.

41. PLINI, *Naturalis historia*, XVIII, 55; A. PIÉDALLU, *Le sorgho, son histoire, ses applications*, París, Société d'Éditions Géographiques, Maritimes et Coloniales, 1923; G. COMET, *Le paysan et son outil...*, p. 281.

ment de setembre. Els seus rendiments solien ser alts: podien assolir, en el millor dels casos, cent vint-i-vuit vegades la llavor. Es destinava preferentment a l'alimentació dels animals, era molt adient per als porcs, els bous i també per als cavalls. En temps de fretura es podia utilitzar, barrejat amb altres grans, per fer pa.⁴² La seva adaptació a terrenys difícils, la seva alta rendibilitat com a pinso i la seva possibilitat de panificació en cas d'emergència expliquen la persistència del seu conreu en moltes regions mediterrànies, com la Toscana i el Vivarès.

A la Corona catalanoaragonesa, la melca, coneguda amb el terme *dacsa*, va tenir l'àrea de màxima concentració al Regne de València, en les àrees d'assentament mudèjar.⁴³ Francesc Eiximenis, quan lloa les excel·lències del camp valencià, remarca la gran diversitat de cereals que, al darrer quart del segle XIV, s'hi cultivaven, entre els quals inclou el mill i el «paniç d'acça».⁴⁴ Mossèn Jaume Romeu, senyor de Castelló de Rugat, a la vall d'Albaida, va prestar el 1449 a camperols musulmans «llavors de forment, panís de dacsa e altres per sembrar».⁴⁵ Després de les desastroses messes del 1374, els jurats de la Ciutat de Mallorca sol·licitaren als seus homòlegs de la capital del Túria la tramesa de panís i melca per a pal·liar la manca de forment i d'ordi. Els destinataris de la petició, en la seva resposta, datada el 18 d'agost, els fan saber que «jassia que en altres temps, ab precedent collita de blats grossos tant ne quant conivent, los dits blats menuts fossen abundants en aquest regne, emperò, per la gran esterilitat e total perdició dels dits blats grossos d'aquesta any, els dits blas menuts no porien ésser bastants a la provisió d'aquesta terra». Tot i això, es comprometen a enviar a l'illa algunes partides de panís i melca més endavant, atès que «la collita dels blats menuts no és encara entre mans, car dels paniços e dacsces és de mitjan setembre avant».⁴⁶

42. G. COMET, *Le paysan et son outil...*, p. 282-283.

43. F. GARCIA-OLIVER, «Els cultius», p. 302.

44. F. EIXIMENIS, *Regiment de la cosa pública*, ed. a cura del P. Daniel de Molins de Rei, Barcelona, Barcino, 1927, p. 25.

45. ARV, Cler, lligall 834, caixa 2, núm. 182; cit. F. GARCIA-OLIVER, «Els cultius», p. 302, nota 6.

46. A. RUBIO, *Epistolari de la València medieval*, p. 208-210.

III

El llegat dels segles XI-XIII

Capítol 2

La renovació feudal a Catalunya

2.1. INTRODUCCIÓ

Aquest apartat reservat als pans feudals abasta un arc cronològic de gairebé dos-cents anys, des de mitjan segle XI fins a mitjan segle XIII. S'inicia amb el compromís del comte de Barcelona amb l'alta aristocràcia, després de dues dècades de revolta oberta. Ramon Berenguer I, conscient de l'esfondrament irreversible del vell equilibri sociopolític, va sancionar, cap al 1060, la patrimonialització de les funcions públiques i les sostraccions de béns i drets als pagesos que havien efectuat unilateralment els senyors, i els va reincorporar al cercle dels seus fidels tot exigint-los, a canvi, un jurament individual de lleialtat (homenatge) que hauria de ser renovat periòdicament. En aquest compromís entre el comte i l'aristocràcia dels castells hi hagué —com es veurà més endavant— un perdedor, la pagesia, que restà a mercè dels senyors feudals. El preu de la reconciliació de Ramon Berenguer I i l'alta noblesa fou l'abandonament de la major part dels camperols a la jurisdicció privada dels poderosos,⁴⁷ els quals, en justa correspondència, se sotmeteren al poder comtal. Amb aquest compromís es va iniciar la reconstrucció de l'edifici polític sobre unes noves bases de caire feudal. La recuperació de la iniciativa va permetre a Ramon Berenguer I relançar l'ofensiva militar i diplomàtica contra al-Àndalus, projectar cap a fora l'agressivitat de la noblesa i obtenir botins i paries.

La fita final coincideix amb les primeres reduccions de censos per improductivitat de la terra, amb les primeres disfuncionalitats del sistema feudal, documentades cap al 1260. Després de dos-cents anys d'agricultura extensiva, la manca d'adob, la feblesa de l'equipament aratori i l'escurçament dels guarets, tant per

47. P. FREEDMAN, «Peasant servitude in mediæval Catalonia», *Catalan Historical Review* (Barcelona), núm. 6 (2013), p. 37-38.

afany d'excedents comercialitzables i pressió senyorial com per sobrecàrrega demogràfica, havien trencat l'equilibri biològic, sempre precari, dels sòls i provocaven una caiguda gradual dels rendiments.

Entre ambdues dates, el creixement econòmic, demogràfic i militar de Catalunya va transcendir-ne les fronteres. Els comtes de Barcelona, després d'establir una unió dinàstica amb la casa reial d'Aragó, expandiren, mitjançant enllaços matrimonials, compres de jurisdiccions i vincles feudals, la seva influència pel Migdia de França, on crearen una xarxa de drets que s'estenia des de Tolosa de Llenguadoc fins a Niça. Aquesta modalitat d'imperialisme tou, que respectava les estructures polítiques i la cultura locals, que no implicava la instal·lació de contingents importants de població, es revelaria, emperò, molt feble, no podria resistir l'ofensiva de la França septentrional. La derrota d'una coalició catalano-aragonesa-occitana, el 1213, a Muret, per una host croada, que gaudia del suport manifest de la Santa Seu, la mort de Pere el Catòlic a la batalla i la convulsa minoria de Jaume I serien suficients per esfondrar el miratge occità, per situar definitivament la frontera septentrional de Catalunya a les Corberes.

Pel que fa a la frontera meridional, els catalans i els aragonesos, coordinats per un únic poder polític, aprofitaren la desintegració de l'estat almoràvit per a expugnar la presència islàmica, durant la segona meitat del segle XII, dels districtes de Tortosa, Lleida i Terol. Una col·laboració estreta que no implicava, tanmateix, pèrdua d'identitat va permetre ambdós pobles resistir sense replegaments les successives escomeses almohades i assentar les bases de noves conquestes territorials. En una segona fase, entre els anys 1230 i 1250, l'aristocràcia feudal i la burgesia de la «Confederació», sota la direcció de Jaume I, desmuntarien violentament les estructures islàmiques postalmohades a les illes Balears i al País Valencià substituint-les per les feudals. Els confins amb al-Àndalus, en poc més de vint anys, es desplaçarien, doncs, de l'Ebre al cap de la Nau.

2.2. ELS INDICADORS DE CREIXEMENT

Fa gairebé cinquanta-cinc anys, Carlo M. Cipolla,⁴⁸ revisant la teoria d'Henri Pirenne sobre l'inici de l'edat mitjana, sostenia que l'economia altmedieval havia estat blocada per una sèrie de factors negatius: la dilapidació d'esforços humans, una escassa divisió social del treball, l'autosubsistència sense inversions i sense profit i la reducció al mínim del consum. Totes aquestes traves van ser desmuntades a poc a poc, des de mitjan segle XI fins a la darrerria del XIII, etapa en què, se-

48. C. M. CIPOLLA, «Encore Mahomet et Charlemagne. L'économie politique au secours de l'histoire», *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* (Paris), núm. 4 (1949), p. 4-9.

gons alguns autors, es va produir el naixement d'Europa o se'n va desenvolupar, a parer d'altres, la infantesa.

Entre els anys 1060 i 1260, aproximadament, un restringit grup de terratinents armats va imposar, arreu de l'Occident, els seus interessos, en detriment de les capes baixes rurals i, en menor mesura, dels poders públics; va esdevenir, si emprem una terminologia actual, una elit extractiva, capaç d'imposar un nou ordre al conjunt de la societat. Aquest ordre senyorial, després d'una fase inicial de forta violència rural, es revelaria eficaç, dinàmic i innovador. Sota la seva ègida, malgrat que recolzava sobre un fort contingent d'agressivitat privada i una radical desigualtat jurídica i econòmica de les persones, es produïrien simultàniament una expansió demogràfica, una obertura econòmica, una transformació de les estructures familiars i dels mecanismes d'enquadrament de la mà d'obra, una renovació tecnològica i científica i una modificació dels sistemes alimentaris.

En un món encara profundament rural com l'Europa de l'any mil, les transformacions decisives es desencadenaren al camp. Va ser a l'àmbit rural on es registraren els primers símptomes d'un canvi de tendència, de l'inici d'una llarga fase d'expansió econòmica. Mentre que els senyals dels nous temps, per a algunes regions especialment precoces, com Catalunya o el Laci,⁴⁹ eren ja perceptibles cap al 980, el creixement no atenyria tot l'Occident fins ben entrat el segle XI, quan, després de les fams dels anys 1005-1006 i 1032-1033, una progressiva recuperació de la vida i l'esperança s'afermava sobre la mort i el pessimisme.⁵⁰ Des del segon terç de la centúria, les rompudes, els intercanvis, l'oferta monetària, l'especialització del treball, la revalorització de les activitats mecàniques i la creativitat tecnològica i científica prosperaren, a ritmes distints segons les regions, per tot l'Europa occidental.

El creixement es perllongaria —com ja s'ha exposat— fins poc després del 1250, quan les grans rompudes es tancarien arreu de l'Occident, per tal com gairebé totes les terres conreables amb la tecnologia agrària de l'època ja estaven en explotació. A les àrees centrals, de colonització prematura, els camps més primis i àrids, després de més de dos segles de conreu, havien esdevingut improductius. El dèficit crònic d'adob, l'escassa potència de l'instrumental aratori i la inobservança

49. Ben estudiades per Pierre Bonnassie i Pierre Toubert, respectivament (P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xie siècle: Croissance et mutations d'une société*, Tolosa de Llenguadoc, Publications de l'Université Toulouse-Le Mirail, 1975-1976, 2 v.; P. TOUBERT, *Les structures du Latium médiéval: Le Latium méridional et la Sabine du ixe à la fin du xiie siècle*, Roma, École Française de Rome, 1973, 2 v.).

50. R. FOSSIER, *Enfance de l'Europe, x^e-xiie siècles: Aspects économiques et sociaux*, París, Presses Universitaires de France, 1982, 2 v.; G. BOIS, *La mutation de l'an mil: Lounard, village mâconnaise de l'Antiquité au féodalisme*, vol. 1, París, Fayard, 1989, p. 87-287.

estricta de les rotacions, tant per afany d'excedents comercialitzables i pressió senyorial com per sobrecàrrega demogràfica, havien trencat l'equilibri biològic, sempre precari, dels sòls. La caiguda de la productivitat va acabar per provocar que el conreu de la pròpia explotació ja no garantís l'autosuficiència alimentària a un sector creixent de la pagesia, que es veié obligat a disminuir el consum, cercar ingressos complementaris i sol·licitar reduccions de censos als senyors;⁵¹ al patrimoni de la Pia Almoïna de la seu de Barcelona, per exemple, del 1260 ençà, moltes famílies pageses demanaven una correcció a la baixa dels respectius agrers, i n'aduien com a causa l'esterilitat de la terra. Fou aleshores que es produïren també una sèrie de crisis cerealistes d'una intensitat, durada i abast geogràfic inusitats.⁵² Aquesta tendència assoliria la seva màxima intensitat en la segona dècada del segle XIV, quan s'obria, tant a Catalunya com a la resta de l'Occident, el «període de les dificultats».

El signe més palès, encara que no necessàriament el primer, de la consolidació de les estructures feudals va consistir en una alça lenta però sostinguda de la població. Aquest creixement, a Catalunya encara per estudiar, sembla que va ser el resultat d'un augment de la natalitat i d'una caiguda de la mortalitat infantil, no pas d'una crescuda important de l'esperança de vida, que es degué mantenir al voltant dels cinquanta anys.

Del 980 ençà, hom va viure també a la Catalunya Vella una autèntica fam de terres: pertot arreu s'artigaven els darrers erms i s'ampliaven les explotacions agràries.⁵³ Grups de camperols, davant de les dificultats de forjar-s'hi un alou per manca de terra aprofitable, optaren per encaminar-se cap als confins meridionals, vers les terres frontereres amb al-Àndalus. La franja de terra deserta que des del 812 separava la comunitat islàmica de la cristiana al nord-est ibèric gairebé va desaparèixer durant la segona meitat del segle XI, ocupada per camperols vinguts de les saturades terres de rereguarda, que espontàniament i clandestina, en uns

51. T. LÓPEZ PIZCUESTA, *La Pia Almoïna de Barcelona (1161-1350): Estudi d'un patrimoni eclesiàstic català baixmedieval*, Barcelona, Fundació Noguera, 1998, p. 301-312; P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2003, p. 711-716.

52. A. RIERA I MELIS, «Els pròdroms de les crisis agràries de la baixa edat mitjana a la Corona d'Aragó. I: 1250-1300», a *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent*, Tarragona, Diputació Provincial, 1991, p. 35-72; A. RIERA I MELIS, «El mercado de los cereales en la Corona catalanoaragonesa. La gestión de las carestías durante el segundo tercio del siglo XIII», a M. BOURIN, J. DRENDEL i F. MENANT (ed.), *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*, Roma, École Française de Rome, 2011, p. 87-143.

53. F. GARCIA-OLIVER, «L'expansió (1200-1350)», a E. GIRALT I RAVENTÓS (dir.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. II, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca i Universitat de Barcelona, 2004, p. 91-99.

casos, i de manera organitzada i protegida, en uns altres, desglevaven les terres de les marques.⁵⁴

El primer resultat d'aquest doble procés de colonització va consistir en una important ampliació de la superfície conreada. Les velles i les noves explotacions agràries familiars estaven constituïdes per un nombre variable de peces de terra, majoritàriament de secà, destinades al conreu de cereals i de vinya i alguna petita parcel·la d'hort. Dels censos en espècie que els pagesos pagaven anualment als seus respectius senyors, es desprèn que pertot arreu prosperaven els cereals panificables —el forment, el sègol i el mill— i els vinculats a l'alimentació de la ramaderia major —l'ordi i la civada. També hi ha un nexa estret entre l'envol econòmic de l'època feudal i l'auge de la vinya. A una viticultura monàstica i comtal, de «prestigi»,⁵⁵ va succeir una viticultura camperola i suburbana, impulsada per petits propietaris emprenedors, per pagesos dotats d'una notable autonomia i per senyors ansiosos d'una renda forta, regular i de fàcil sortida al mercat.⁵⁶ En el procés d'expansió de la vinya van tenir un paper clau els contractes de complantació, la millora dels estris de treball i l'envol de la demanda urbana de vi. L'esmentat conveni permetia al propietari d'una terra erma cedir-la a un pagès amb la condició que hi plantés ceps, sense exigir-li cap contrapartida inicial; passats uns anys, recuperava la plena propietat de la meitat de la vinya resultant, mentre que l'altra se la quedava, en pagament de les despeses efectuades, el concessionari.⁵⁷ Abans del 1050, els estris destinats al conreu de la vinya, la vinificació i la conservació del vi ja eren nombrosos. Després d'aquella data, els testaments dels pagesos benestants donen compte dels «trullars» o «cellers», edificis sovint aïllats de l'àmbit residencial on es premsava la verema mitjançant premses de fusta, anomenades *trulls*, o trepitjant-la amb els peus, es deixava fermentar el most en cups folladors i s'emmagatzemava el vi en tines, tinards i bótes de fusta, normalment de roure o, menys sovint, de castanyer. L'expansió de la vinya va assolir la seva màxi-

54. Vegeu *infra*, p. 39-40 i 44-45.

55. Analitzada per Josep Maria Salrach i Antoni Riera i Melis (J. M. SALRACH, «La vinya i els viticultors a la Catalunya de l'alta edat mitjana», a E. GIRALT (coord.), *Vinyes i vins: Mil anys d'història*, vol. I, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1993, p. 117-145; A. RIERA I MELIS, «“Os doy una parcela de tierra para que plantéis una viña de buenas vides y la cultivéis”. El vino en Cataluña, siglos IX-XIII», a *Vino y viñedo en la Europa medieval*, Pamplona, Asociación Cultural Alonso López de Corella, 1996, p. 13-20).

56. A. RIERA I MELIS, «“Os doy una parcela de tierra...”», p. 20-38.

57. J. BALARI JOVANY, *Orígenes históricos de Cataluña*, vol. II, Sant Cugat del Vallès, Instituto Internacional de Cultura Románica, 1964, p. 660-662; R. GIBERT, «La “Complantatio” en el derecho medieval español», *Anuario de Historia del Derecho Español* (Madrid), vol. XXII (1953), p. 738-756; P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xe siècle...*, vol. I, 1975, p. 448-450; P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 125-161.

ma intensitat en la segona meitat del segle XI, especialment en els períodes compresos entre els anys 1052 i 1064 i entre els anys 1062 i 1082; fou aleshores que molts dels petits cellers que s'havien construït dintre dels recers de les sagres s'ampliaren per a poder atendre la incipient demanda urbana. Després dels cereals i de la vinya, venien a gran distància, entre els conreus de secà, els llegums: les faves, els cigrons, les llenties i els pèsols s'alternaven, en rotacions molt diverses, amb el forment o l'ordi, als sementers.

Els arbres fruiters avançaren també per les diverses contrades catalanes, tant a les terres planes com als vessants de les muntanyes; els trobem esmentats als horts urbans o suburbans, als camps de cereals, al llarg de les tanques i a les feixes, on les arrels retenien la terra. Les referències documentals i els vestigis toponímics palesen una ampliació continuada de les espècies conreades: els cirerers, els pruners i els perers, citats encara per unitats, es van expandint un poc pertot arreu: el Maresme, la plana de Vic, el Vallès i, fins i tot, a Vallfogona de Ripollès, al peu del Pirineu.⁵⁸ A les contrades més càlides, de clima mediterrani típic, prosperaven coetàniament les figueres i les oliveres. Aquestes darreres, per la seva importància econòmica, mereixen un tractament especial; apareixen documentades, per unitats, a la segona meitat del segle X. El primer esment d'una plantació correspon al 1011. La inclusió de l'oli als censos en espècie no es generalitzaria arreu de Catalunya fins a mitjan segle XII.⁵⁹ Tot i aquests avenços, es continuaven recol·lectant les olives silvestres: Fresca, vídua de Pere de Falgars, el 1177, va concedir a la canònica de Riba Rossa un cens anual d'una copa d'oli dels ullastres de què disposava a «Amigdola», a la parròquia de Santa Maria i Sant Pere de Pineda⁶⁰ (Maresme). La comunitat havia de destinar, tanmateix, aquest oli, per la seva forta acidesa, a la il·luminació del temple, no a la cuina.

La ràpida expansió dels camps de conreu no va ser, tanmateix, el resultat automàtic d'un increment de la mà d'obra disponible, sinó que va obeir també a altres causes de natura molt diversa, entre les quals sobresurt la difusió d'un conjunt de progressos tècnics que van modificar profundament la relació de l'home amb el medi. No es va tractar d'una simple suma de diverses innovacions, sinó de la creació d'un autèntic sistema tecnològic, els elements del qual eren interdependents.

Des de l'any mil, s'accelerà la construcció de molins hidràulics, la propietat dels quals es va concentrar, emperò, en mans dels poderosos. Per al senyor, en una

58. P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle...*, vol. I, p. 456-457.

59. *Ibidem*, vol. I, p. 457-459.

60. J. M. PONS I GURI (cur.), *El Cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*, Barcelona, Fundació Noguera, 1984, p. 248-249.

època en què el pa estava esdevenint el centre del sistema alimentari d'àmplies capes de la societat, el molí significava una important font de rendes i, per al pagès, una economia de temps. De la difusió de la màquina⁶¹ dimanaren, encara, altres conseqüències positives, com l'increment del consum de peix d'aigua dolça a les contrades interiors i l'expansió del regadiu. La bassa es revelà com un viver de fàcil explotació. Els canals de desguàs s'empraren per a distribuir aigua per les terres baixes immediates a la resclosa, que esdevingueren horts. Cap al 1020 es va passar de l'aprofitament dels «recs mulners» a la construcció de séquies específiques per a regadiu. Amb la proliferació de les xarxes de reguers, es va estendre l'horticultura al Vallès, al Maresme i, sobretot, al pla de Barcelona.⁶² L'aportació artificial d'aigua als camps permetia incrementar el rendiment de les plantes de secà, com els cereals,⁶³ la vinya i els llegums, i crear vergers i horts, espais reservats a aquells fruiters i verdures per al conreu dels quals les pluges mediterrànies no bastaven.

La capacitat de tracció dels animals de tir es va incrementar considerablement, després del 1050, amb l'adopció de sistemes d'enganxament més evolucionats —el jou frontal, per als bous, i la collera rígida d'espalla, per als cavalls i els muls— i amb la difusió de la ferradura. Els progressos de la metal·lúrgia rural, amb la difusió de les fargues senyoriales,⁶⁴ van posar a l'abast d'un sector important de la societat un instrumental agrari més potent i diversificat, que va accelerar considerablement l'entropització del paisatge, el retrocés dels boscos i els erms i l'avenç de les rompudes. La documentació ha conservat el record d'aixades, destrals, fangues, trills, càvecs, falçs, serres i podalls.⁶⁵ L'arada típica del país va continuar essent la romana, sense rodes, amb una rella inicialment de pedra o fusta i, després, de ferro, tirada per bous. Pels volts del 1100, en el calendari del tapís de la Creació de Girona, apareix, emperò, un nou model d'arada: arriada per un èquid,

61. De la qual s'han ocupat diversos historiadors (P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xe siècle...*, vol. I, p. 459-464; J. BOLÒS i J. NUET, *Els molins fariners*, Barcelona, Ketres, 1983, p. 47-53; R. MARTÍ, «Hacia una arqueología hidráulica: la génesis del molino feudal en Catalunya», a M. BARCELÓ et al., *Arqueología medieval: En las afueras del «medievalismo»*, Barcelona, Crítica, 1988, p. 165-187; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Les indústries rurals», a E. GIRALT i RAVENTÓS (dir.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. II, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca i Universitat de Barcelona, 2004, p. 365-375).

62. P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xe siècle...*, vol. I, p. 464-469.

63. Vegeu *infra*, p. 40, i *postea*, cap. 3, p. 87.

64. Més ben coneguda des de l'aparició d'algunes monografies de caire arqueològic (M. SANCHO, «Les fargues medievals al sud del Pirineu. Recerca documental i arqueològica», a E. TOMÀS (ed.), *La farga catalana en el marc de l'arqueologia siderúrgica*, Andorra, Govern d'Andorra, 1995, p. 37-50; M. SANCHO, «Les fargues medievals: els precedents de la farga catalana», a S. RIERA (coord.), *La farga catalana: Un procés siderúrgic autòcton*, Barcelona, Associació d'Enginyers Industrials, 1997, p. 17-32).

65. P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xe siècle...*, vol. I, p. 475-478.

disposa ja d'un avanttrèn de rodes i d'un rudimentari orelló. Pel fet de tractar-se d'una referència iconogràfica, encara no s'ha pogut escatir quan féu la seva aparició a Catalunya aquest nou estri aratori ni l'abast de la seva difusió geogràfica i social. Tot i això, algun historiador ha suposat que va contribuir, si més no en els grans patrimonis senyoriais, a la millora de les tècniques de conreu i al creixement de la producció agrària.⁶⁶

La renovació de l'utilatge agrari no sols va significar un estalvi de mà d'obra, sinó que va permetre també una millora dels sistemes de conreu. La multiplicació de les feines, pel fet d'accelerar la regeneració dels sòls, va possibilitar un escurçament gradual dels guarets, la duració dels quals, excepte a les àrees més seques o menys poblades, va quedar reduïda a un any de cada dos. La rotació triennial va quedar circumscrita a alguns indrets especialment fèrtils de les dominicatures.⁶⁷ En les àrees de regadiu, l'aportació puntual d'aigua i l'augment de l'aportació de treball permetrien, fins i tot, superar el ritme biennial, l'alternança rígida de cultiu i guaret sobre una mateixa terra.⁶⁸

La multiplicació de les feines a les àrees d'antiga colonització i la riquesa en matèria orgànica, en biomassa, a les zones artigades van elevar considerablement, del 1060 ençà, el rendiment dels cereals, que en els anys normals se situaria pels volts d'1:3,5, segons els càlculs de Thomas N. Bisson.⁶⁹ La pràctica de tres llaurades successives, ben documentada a moltes regions d'Occident, també es degué imposar a Catalunya. L'adobament, en canvi, va quedar circumscrit sovint, en les petites propietats i en les tinences, als horts, i, en les reserves, només va arribar a una petita part dels sementers. Tant els grans propietaris com els pagesos van intentar, doncs, combatre l'esgotament que el conreu continuat provocava als camps mitjançant l'observació de les rotacions i l'augment del treball, no pas amb l'aportació periòdica de fertilitzants naturals. L'escassa utilització dels fems constitueix una de les limitacions més paleses de la tecnologia agrària feudal i els seus efectes es deixaran sentir des de mitjan segle XIII.

El creixement feudal, tot i que va continuar sent extensiu, va desbordar prest el marc de la senyoria i va lligar el camp a la ciutat, amb la qual cosa es va trencar la inèrcia desurbanitzadora de l'alta edat mitjana. Fou en el marc d'aquesta dinàmica nova que els senyors, els principals beneficiaris del creixement, l'orientaren cap enfora de les velles fronteres. Entre els anys 1105 i 1153, es conqueriria i colo-

66. *Ibidem*, vol. I, p. 478.

67. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 349.

68. F. GARCIA-OLIVER, «L'expansió (1200-1350)», p. 97.

69. T. N. BISSON, «Credit, prices and agrarian production in Catalonia: a templar account (1180-1188)», a *Order and innovation in the Middle Ages: Essays in honor of Joseph R. Satrayer*, Princeton, Princeton University Press, 1967, p. 97.

nitzaria la Catalunya Nova,⁷⁰ des de Balaguer fins a Miravet i Siurana; vuitanta anys després, entre els anys 1229 i 1244, els catalans i els aragonesos expugnarien conjuntament les illes Balears i el País Valencià.⁷¹ Aquests avenços territorials a costa dels musulmans andalusins constitueixen un altre senyal de creixement.

2.3. LA RENOVACIÓ DE LES ESTRUCTURES AGRÀRIES

Unes mutacions demogràfiques, econòmiques, socials i culturals de la magnitud de les anteriorment esmentades havien de repercutir intensament en les relacions de producció. Moltes famílies de petits propietaris lliures perderen gradualment els seus respectius patrimonis. Els grans dominis de l'alta edat mitjana, incapaçs d'adaptar-se als canvis, van evolucionar cap a una nova estructura: la senyoria territorial.

La incertesa, la inestabilitat i la força van esperonar un traspàs forçós o voluntari de terres i de drets a mans dels senyors. Els alous camperols, ben documentats arreu dels comtats catalans, començaren, cap al 1020, a recular davant la gran propietat. L'esperança d'unes condicions de vida més segures, les calamitats naturals, el recurs al crèdit o la caiguda de la productivitat de la terra induïren nombroses famílies camperoles a vendre o a cedir amb reserva del domini útil les seves terres patrimonials, que, a conseqüència del control del mercat de la terra i del crèdit per part dels grans feudataris, esdevingueren tinences i masos senyoriais. Aquesta erosió de la petita propietat, pel fet de produir-se en una època el *trend* de la qual, malgrat algunes crisis de cicle curt, fou econòmicament expansiu, s'ha de posar amb relació també a l'agressivitat dels potents, les guerres privades i la necessitat de protecció efectiva, així com les noves càrregues fiscals, les multes i les confiscacions judicials. La inserció gradual d'aquests petits lots del sòl lliures en les senyories no s'ha d'interpretar, doncs, com un mer fenomen econòmic, ja que és també el resultat d'una política concebuda per a facilitar als grans terratinents el control i el domini dels homes.

Catalunya va compartir, entre els anys 1060 i 1260, amb gairebé la resta d'Europa, unes estructures agràries i socials que col·locaven el treball pagès al servei d'una elit dominant de nobles, clergues, mandataris i, amb el temps, les capes superiors de la burgesia urbana. A tot el continent, la major part dels pagesos treba-

70. Hom pot trobar una breu però prou documentada síntesi a F. SABATÉ, *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): Conquesta o repoblació?*, Lleida, Universitat de Lleida, 1996.

71. La gènesi i les primeres conseqüències d'ambdues ofensives antiislàmiques han estat examinades amb autoritat a P. CATEURA, *Mallorca en el segle XIII*, Palma, El Tall, 1997; R. I. BURNS, *Moros, cristians i jueus en el Regne croat de València*, València, Tres i Quatre, 1984; E. GUINOT, *Els fundadors del Regne de València*, València, Tres i Quatre, 1999.

llaven tant per a la pròpia subsistència com per al benefici dels senyors. Només hi havia unes poques contrades, geogràficament remotes o mancades de recursos econòmics, on el control dels espais rurals no era exercit pels potentats. En la resta del territori, hi havia aleshores pocs pagesos exempts d'alguna mena d'extracció senyorial sobre el seu treball o sobre les seves explotacions.

2.3.1. *La senyoria territorial, la base de l'economia dels poderosos*

La senyoria territorial, creada al segle XI, no es va distingir de la gran propietat anterior per la seva organització interna, també binària, basada en la coexistència de dominicatures⁷² i tinences,⁷³ sinó per l'adopció d'uns plantejaments de gestió força més dinàmics i oberts.⁷⁴ L'aristocràcia guerrera, davant la dificultat de renovació del col·lectiu d'esclaus amb els quals havia explotat directament les reserves, va aprofitar l'excedent de mà d'obra generat per l'expansió demogràfica per a parcel·lar la dominicatura i concedir a precària l'explotació dels lots resultants a pagesos a canvi de rendes⁷⁵ i per a reestructurar les antigues tinences. A les extenses explotacions de l'alta edat mitjana, fraccionades per la multiplicació de les llars camperoles, van succeir-les els masos, unes explotacions familiars força més compactes, amb una superfície teòrica inicial equivalent a l'extensió de terra que una família podia conrear durant un any amb un parell de bous.⁷⁶ A la pràctica, emperò, existien importants diferències quantitatives entre aquestes noves explotacions, la magnitud de les quals depenia de nombroses circumstàncies, com ara la relació en l'àmbit comarcal, l'oferta i la demanda de terra, el clima, la qualitat del sòl o fins i tot la morfologia del terreny. El mas, des de la seva creació, va esdevenir un element clau del paisatge rural català, la principal unitat de recaptació de càrregues fiscals i senyorials i una estructura d'enquadrament i d'asserviment de la pagesia. És lògic, doncs, que hagi suscitat un gran interès no sols entre els historiadors,⁷⁷ sinó també

72. Les terres que el senyor es reserva per a explotar-les directament, amb mà d'obra pròpia i la contribució laboral obligatòria dels tinents.

73. Les terres que el senyor cedia, a canvi de censos i serveis personals, als pagesos perquè les conreassin.

74. Per a una anàlisi historiogràfica de l'aparició de la senyoria territorial a Catalunya, vegeu P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 91-122.

75. *Ibidem*, p. 225-266; J. VILAGINÉS, *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, p. 149-198; F. GARCIA-OLIVER, «L'expansió (1200-1350)», p. 99-104.

76. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 225.

77. E. MAGNOU-NOTIER, «À propos de la "villa" et du manse dans les sources méridionales du Haut Moyen Âge», *Annales du Midi* (Tolosa de Llenguadoc), vol. xcvi (1984), p. 85-91; P. FREEDMAN, *Assaig d'història de la pagesia catalana*, Barcelona, Edicions 62, 1988; P. FREEDMAN, *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, Vic, Eumo, 1993; L. TO, «Le mas catalan du XI siècle: genèse et

entre els geògrafs⁷⁸ i els antropòlegs.⁷⁹ Els masovers de les àrees de poblament dispers no foren, emperò, l'única modalitat de camperols; la documentació esmenta també pagesos de vilatge i de vila, que vivien en un hàbitat semiconcentrat.

El senyor, propietari del sòl, cedia els masos a pagesos lliures a *causa precaria*, amb l'obligació de construir-hi la casa i conrear-hi els camps, sota determinades condicions que, en la majoria dels casos, incloïen prestacions econòmiques i laborals. El nombre i la magnitud de les exigències senyoriales variaven segons les regions, ja que depenien dels costums territorials. A partir del capbreu comtal del 1151 —estudiat per Thomas N. Bisson—⁸⁰ s'ha pogut elaborar un panorama prou detallat de les nombroses menes de rendes senyoriales vigents aleshores a la Catalunya Vella. Tots els masos estaven, doncs, gravats per un conjunt de censos, tant proporcionals com fixos. Entre els primers destacaven l'agrer, la tasca, el braçatge i la part de la batuda. L'agrer era una herència del passat, la quantia de la qual es va incrementar gradualment durant la segona meitat del segle XI, tot passant, si més no al comtat de Barcelona, de l'onzè al cinquè o al quart de les principals collites,⁸¹ i ha estat interpretat com la compensació per l'usdefruit de la terra. La tasca, concebuda a l'època carolíngia com una renda lleu per als pagesos artigaires, es va generalitzar des de mitjan segle XI i equivalia a una onzena part de la collita.⁸² El braçatge era, en canvi, una exigència senyorial de nova creació associada a la producció bladera; la seva quantia variava entre l'onzena i la vintena part de la collita de forment.⁸³ Les

évolution d'une structure d'encadrement et d'asserviment de la paysannerie», *Cahiers de Civilisation Médiévale* (Poitiers), vol. XXXVI/2 (1993), p. 151-177; J. M. SALRACH, «Mas prefeudal i mas feudal», a J. BOLÒS i J. J. BUSQUETA (ed.), *Territori i societat a l'Edat Mitjana*, vol. 1, Lleida, Universitat de Lleida, 1997, p. 13-40; E. MALLORQUÍ, «El mas com a unitat d'explotació agrària. Repàs dels seus orígens», *Quaderns* (Banyoles), núm. 19 (1998), p. 45-64; J. BOLÒS, *El mas, el pagès i el senyor*, Barcelona, Curial, 1995; J. VILAGINÉS, *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*, p. 158-165; M. T. FERRER, J. MUTGÉ i M. RIU (ed.), *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (ss. IX-XVIII): Aspectes arqueològics, geogràfics, arquitectònics i antropològics*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2001; P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 219-261.

78. J. VILÀ VALENTÍ, «El mas, una creació pre-pirinenca», a J. VILÀ VALENTÍ, *El món rural a Catalunya*, Barcelona, Curial, 1973, p. 63-78.

79. I. TERRADES, *El món històric de les masies: Conjectures generals i casos particulars*, Barcelona, Curial, 1984.

80. T. N. BISSON, *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*, Berkeley, Los Angeles i Londres, University of California Press, 1984, 2 v.

81. J. M. SALRACH, «La renta feudal en Catalunya en el siglo XII: estudio de los honores, censos, usos y dominios de la casa de Barcelona», a M. SÁNCHEZ (coord.), *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1993, p. 57; P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 345-347 i 373.

82. P. FREEDMAN, «Peasant servitude...», p. 34.

83. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 378-384; J. VILAGINÉS, *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*, p. 187-188; P. FREEDMAN, «Peasant servitude...», p. 34.

rendes fixes —força menys nombroses que les proporcionals— variaven segons els costums territorials; podien ser en espècie i en diners. Les que es recaptaven en fruits, designades de manera global amb els termes *servicium* o *censum*,⁸⁴ solien incloure cereals, vi, oli, caps de ramaderia menor i d'aviram i alguns aliments de qualitat (ous, pernils, formatge i peix sec).⁸⁵ Només romanien, doncs, fora de sotstracció senyorial els llegums i, sovint, les hortalisses i la fruita.

Els senyors aconseguiren també que molts dels serveis en treball creats a l'alta edat mitjana continuessin vigents després del 1050. Seguiren exigint joves, tragins i jornals als seus respectius masovers. La jova consistia en una jornada de treball amb una parella de bous a la dominicatura, a l'època de la sembra i de la batuda; requeia sobre els masos bovers, aquells que disposaven com a mínim d'una parella de bous per a llaurar.⁸⁶ Amb el terme *tragí* es designava un servei de transport que efectuaven els masovers amb els seus propis animals de bast dintre de la dominicatura, per a traslladar tant les garbes del camp a l'era i el blat de l'era al graner senyorial com la verema de les vinyes als cups.⁸⁷ Els pagesos, al llarg de l'any, hi havien de realitzar, a més, uns quants jornals de treball especialitzat: cavar, eixarcolar, binar i podar la vinya, netejar el cups, femar els sementers i batre. Tot aquest conjunt de serveis laborals va tenir un paper gens menyspreable en l'explotació de la reserva senyorial, la qual cosa va permetre reduir-hi el contingent de mà d'obra assalariada en els moments punta del calendari laboral. Els esmentats serveis obligatoris no foren, emperò, completament gratuïts, atès que els masovers, mentre romanien dintre de la dominicatura, eren alimentats pel senyor, raó per la qual aquest, des de mitjan segle XII, tendiria a convertir-los en censos fixos en moneda o en espècie. La redempció gradual de les prestacions laborals aproximaria qualitativament les obligacions dels pagesos precaristes a les dels nous masovers emfiteutes, que seran analitzats més endavant.

Els senyors, a l'etapa central de l'edat mitjana, foren els grans beneficiats de l'expansió demogràfica i de la pujada de la producció agrària. Transferiren l'excedent de mà d'obra dels masos a les terres ermes de la dominicatura, per tal que, mitjançant contractes a precària o *ad meliorandum*, les possessin en conreu i trans-

84. Que han induït alguns historiadors a considerar-les una pervivència de l'antiga fiscalitat pública (P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xie siècle...*, vol. I, p. 156-160).

85. *Ibidem*, vol. I, p. 250-252; P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 401-412; J. VILAGINÉS, *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*, p. 188; P. FREEDMAN, «Peasant servitude...», p. 34.

86. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 385-387; J. VILAGINÉS, *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*, p. 188.

87. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 387; J. VILAGINÉS, *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*, p. 187.

formessin herbeis, garrigues, boscos i aiguamolls en sementers de cereals, vinyes, horts i vergers. Elevaren la quantia dels censos i crearen noves exaccions en espècies i pecuniàries a mesura que les famílies pageses, amb el treball continuat de diverses generacions, augmentaven els seus recursos; exigències que els afectats denunciaren —com es veurà més endavant— en les *querimoniae*,⁸⁸ tot catalogant-les de «toltes», «forcies» i «mals usos», a fi de recordar el seu caràcter arbitrari i coercitiu.

Els masovers, en compensació per les millores, l'esmerç de treball i l'acceptació —forçosa— de l'augment de la sostracció senyorial, obtingueren drets hereditaris damunt la terra que conreaven i el mas on vivien. La tinença hereditària perpètua, sense clàusula de reversió, esdevingué, durant el segle XII, la forma hegemònica de detenció de la terra per part de la pagesia precarista.⁸⁹ L'heretabilitat de l'explotació, tanmateix, no fou mai un dret sense restriccions per a les famílies pageses, que l'hagueren d'exercir sota un control estricte dels senyors. Va anar acompanyada de l'obligació de transmetre el mas indivís a un dels seus fills legítims, generalment el primogènit, o a retornar-lo al senyor, abans de morir, si no en disposaven. La imposició de l'herència indivisa i la consolidació de l'hereu es relacionarien, segons alguns experts, amb la voluntat dels senyors de mantenir el mas com a unitat fiscal i de rendes i de consolidar una elit pagesa com a titular, que n'assumís l'explotació i el pagament de les rendes amb les quals estava gravat.⁹⁰ Recentment, s'ha adduït que ambdues mesures podrien respondre també a un afany dels senyors per preservar els masos com a unitats d'explotació agrària davant la dinamització del mercat de la terra, que devia assolir les seves cotes màximes després de les esparses penúries i fams.⁹¹ Segons aquesta nova hipòtesi, les crisis frumentàries i, en menor mesura, demogràfiques provocaren, de tant en tant, sobtades redistribucions de la riquesa entre els camperols. Desestabilitzaren econòmicament moltes famílies, que, per poder fer front als deutes o a la pèrdua d'algun membre, es veieren obligades a practicar desagregacions parcel·làries o a vendre fins i tot l'explotació; en refermaren alhora unes poques, les quals, menys afectades, ampliaren la seva tinença mitjançant llegats testamentaris o l'esmerç en compres de terres d'una liquiditat sobrevinguda. La indivisibilitat de les tinences també podria haver estat, doncs, una mesura imposada pel senyor per tal de pro-

88. Vegeu *infra*, p. 50 i 55-58.

89. J. VILAGINÉS, *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*, p. 194; P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 191-195.

90. E. de HINOJOSA, «El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media», a E. de HINOJOSA, *Obras: Estudios de investigación*, vol. II, Madrid, Ministerio de Justicia i Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1955, p. 136-163; L. To, «Le mas catalan du XI siècle...», p. 151-177; P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 201.

91. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 203.

tegir els masos de les seqüeles dels col·lapses econòmics conjunturals de força famílies pageses. En tot cas, la institució de l'hereu, que esdevindria un dels pilars de la societat agrària catalana fins a la revolució industrial, no va ser una creació espontània, ni una iniciativa de les famílies pageses, sinó una imposició senyorial.⁹²

El dret del pagès precarista sobre la seva tinença va patir encara una segona restricció: des del segle XI, només la podia vendre o empenyorar al senyor de la terra o als seus descendents. Si aquell o aquests renunciaven a adquirir el predi, el tinent el podia vendre a un tercer, tot respectant, emperò, dues condicions: el comprador hauria de ser un *consimiles* (d'ídèntica condició social) del venedor i s'hauria de comprometre a assumir totes les rendes i prestacions laborals que el senyor hi percebia.⁹³ Amb aquest conjunt de garanties, els senyors intentaven evitar que la tinença passés a persones estranyes al grup familiar del primer receptor o immunes a la jurisdicció senyorial. Sembla que les altes jerarquies eclesiàstiques van ser, en aquest terreny, quelcom més condescendents que les seculares i van atorgar a alguns dels seus pagesos la facultat d'empenyorar el mas en cas de necessitat o de fam.⁹⁴ La norma, fins pels volts del 1200, continuaria sent, tanmateix, la inalienabilitat absoluta de les tinences.

La concentració gradual de la propietat de la terra i l'increment coetani de la host van permetre als senyors refermar els vincles que lligaven els pagesos precaristes a la respectiva tinença, degradar el seu estatut jurídic i precipitar-los pel pendent que conduïa a la servitud. El procés es va iniciar amb l'exigència al pagès de traslladar-se, amb la seva família i tots els béns mobles, al mas, de residir-hi permanentment. Aquesta primera restricció de la mobilitat dels pagesos, documentada al comtat de Barcelona des del 1102, es va generalitzar durant la primera meitat del segle XII, fins a esdevenir una clàusula gairebé sistemàtica en les concessions de masos arreu de Catalunya.⁹⁵ Des d'aleshores, el titular i la seva família, que només podrien abandonar temporalment la tinença en circumstàncies excepcionals, com guerres o caresties, esdevingueren estadants (*statores*) o habitants (*manentes*) del mas on haurien de construir la llar i fer-hi foc (*afocatus*).

L'obligació de residència del concessionari es va estendre, des de mitjan segle XII, a un dels seus fills: a l'hereu.⁹⁶ Els cabalers, aleshores, ja s'havien convertit en una reserva de mà d'obra per al senyor, que els anava instal·lant, a mesura que

92. Sobre la importància de l'hereu a l'àmbit rural, vegeu especialment: I. TERRADES, *El món històric de les masies...*, p. 5-54; L. TO, *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p. 289-296.

93. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 213-217.

94. J. VILAGINÉS, *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*, p. 154.

95. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 430-431.

96. *Ibidem*, p. 435.

arribaven a l'adultesa, fora del mas, en altres tinences de nova creació o rònegues. Amb l'escampall sistemàtic de les proles camperoles, el senyor no sols evitava l'abandonament de les tinences i la concentració de terres en mans de pagesos grassos, sinó que s'assegurava, a més, la continuïtat dels masos com a unitats de producció i de recaptació de rendes. Aquests esforços senyorials, tanmateix, no assoliren plenament els seus objectius; enfrontats a una deserció pagesa creixent, els grans terratinents no pogueren impedir que alguns masos esdevinguessin rònegs ni que fossin incorporats a altres tinences pels seus respectius titulars. L'emergència d'un col·lectiu de pagesos benestants, amb explotacions d'una superfície força superior a la cultivable per una família restringida, que exigien aportacions externes de treball, està ben documentada arreu de Catalunya abans del 1150.

A mitjan segle XII, alguns d'aquests nous grans tinents dels dominis eclesiàstics i reials, seguint l'exemple dels cavallers i dels oficials comtals, començaren a establir, sense autorització del senyor, una part de les seves terres, que posseïen a precària o en feu,⁹⁷ a camperols pobres, amb la qual cosa es col·locaven en una posició intermèdia entre el senyor i els conreadors efectius dels masos. La multiplicació d'aquesta mena de contractes era un reflex del protagonisme que havia adquirit una elit de laics, integrada per petits feudataris, batlles i fins i tot tinents benestants, en la gestió de porcions de les senyories eclesiàstiques i reials.⁹⁸ L'establient exigia del pagès un dret d'entrada, un cens anual i una taxa de mutació (lluïsm) en cas de canvi del titular de l'explotació, i es reservava, a més, un dret de retracte, de compra preferent, sobre l'explotació (fadiga).

El dret d'entrada era el pagament que feia l'emfiteuta a l'establient per a l'obtenció del document que acreditava el traspass del domini útil; se'l considerava el preu de l'accés jurídic a la tinença.⁹⁹ Es pagava en metàl·lic i la seva quantia variava en funció del valor de la terra establerta; al comtat de Barcelona, els pagaments documentats oscil·laren, durant el segle XII, entre les 9 unces d'or i els 7 sous.¹⁰⁰ Els establiments implicaren, des del principi, censos fixos en productes agraris altament lucratiu (forment, ordi, oli i cera) o en moneda forta, d'argent o d'or.¹⁰¹ Aquesta modalitat de renda, especialment lucrativa, esdevindria l'element més

97. P. BENITO, «La senyoria rural en temps de Jaume I. La forja d'un nou ordre jurídic», a M. T. FERRER (ed.), *Jaume I: Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, vol. II, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2013, p. 57-58.

98. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 616; P. BENITO, «Élites rurales et intermédiaires de la seigneurie en Catalogne (XIIIe-XVe siècle). Fortunes et stratégies d'accroissement», *Mélanges de l'École Française de Rome* (Roma), vol. 124/2 (2012), p. 423-425.

99. J. M. PONS I GURI, «Entre l'emfiteusi i el feudalisme (Els reculls del dret gironí)», *Estudi General* (Girona), núm. 5-6 (1985-1986), p. 411-418.

100. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 652-653.

101. *Ibidem*, p. 699-702.

característic de l'emfiteusi i contribuiria decisivament al seu èxit durant la segona meitat del segle XII. El lluïisme era la quantitat que l'establient exigia per a autoritzar l'emfiteuta a traspassar a títol onerós la tinença; consistia en una part del preu, en cas de venda, o del dret d'entrada, en el d'establient. Inicialment, es va fixar en un terç, fracció que es reduiria gradualment amb el pas del temps; la quantia mínima, una desena part, apareix documentada en els territoris de nova colonització, pròxims a la frontera, per tal d'atreure-hi nous pobladors.¹⁰² Quan l'emfiteuta volia alienar la tinença a un tercer, havia de notificar-ho prèviament a l'establient, el qual disposava d'un termini de trenta dies per recuperar-la pel preu ofert pel comprador; només en algunes contrades concretes, els costums territorials fixaren la durada de la fadiga en deu dies.

Ben prest els guanys generats per aquesta nova modalitat de contracte enfrontaren, tanmateix, els feudataris i els restants titulars de domini útil, els primers beneficiaris, amb els senyors, que n'exigiren una part. El conflicte es va resoldre el 1211, amb una constitució reial en la qual Pere el Catòlic va prohibir a tots els qui disposessin de terres del patrimoni reial a cens o a emfiteusi vendre-les, empenyorar-les, establir-les o alienar-les sense permís del senyor principal.¹⁰³ El sobirà va establir, a més, que el titular del domini directe, en cas d'autoritzar la transacció, percebria un lluïisme i participaria en els altres drets que s'havia reservat l'establient. L'acord va permetre una ràpida difusió de l'emfiteusi arreu de Catalunya, on va esdevenir un sistema jurídic que conciliava els interessos dels senyors i els dels seus feudataris i pagesos, en el marc de negociació i de repartiment de drets i rendes de la terra entre senyor i tinents.¹⁰⁴

Com a contrapartida a aquestes garanties i ingressos senyorials, el contracte emfitèutic conferia al pagès un dret d'usdefruit hereditari perpetu sobre l'explotació, que podia traspassar als seus descendents, vendre o sotsestablir, sempre que respectés els drets que s'hi havien reservat conjuntament el senyor mitjà i el senyor principal. L'establient no degradava, doncs, l'estatut jurídic de l'emfiteuta ni li imposava serveis laborals en la dominicatura senyorial. En una època d'expansió demogràfica i de renovació de la tecnologia agrària, el contracte d'emfiteusi va permetre als senyors i a una naixent elit rural multiplicar els ingressos amb la instal·lació contínua de nous conradors en els seus dominis, sense la necessitat de sotmetre'ls a prestacions laborals ni adscriure'ls a la terra. Les famílies titulars de masos emfitèutics podien concentrar els esforços en l'explotació de les terres

102. *Ibidem*, p. 670-671.

103. *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y principado de Cataluña*, vol. I/1, Madrid, Real Academia de la Historia, 1896, p. 89.

104. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 619-623 i 749.

rebudes, participar dels increments de producció generats pel seu treball i no ingressar en la servitud.

Durant l'etapa central de l'edat mitjana, les tinences rebudes a precària i les emfitèutiques, encara que ambdues ja fossin hereditàries i els deures dels titulars envers els senyors s'haguessin anat homogeneïtzant a conseqüència d'un procés de monetització de les rendes, no s'arribaren mai a confondre. Mentre que les primeres estaven gravades per censos proporcionals i prestacions laborals redimibles, eren indivisibles i el seu traspàs entre pagesos estava gairebé prohibit, les segones suportaven només censos fixos i podien ser alienades parcialment o total pel seu titular, previ pagament del lluïisme al senyor.

2.3.2. La senyoria jurisdiccional, una altra font de poder i de rendes per als grans terratinents

El tret més característic de l'organització social, des de mitjan segle XI, és que la noblesa tenia el poder no sols com a resultat de la concentració de la propietat de la terra, de la riquesa, sinó també per la seva autonomia política i militar del govern dels comtes reis. Els grans i fins i tot els petits magnats aconseguiren assumir atribucions estatals, de caràcter públic, com ara jutjar crims i litigis, fer la guerra o exigir impostos i serveis.

La fragmentació de les estructures públiques i la capacitat agressiva de les seves respectives hosts van proporcionar als poderosos, a l'etapa central de l'edat mitjana, una altra font d'ingressos complementària a les rendes de la terra: la derivada de les jurisdiccions privades. La substitució forçosa dels antics oficials reials pels senyors, guerrers professionals, va provocar —com ja s'ha exposat— una forta agressivitat. Les guerres privades, a començament del segle XI, assoliren una tal intensitat que l'Església, davant la impotència dels sobirans, va haver d'assumir la protecció tant del clergat i el conjunt de les persones inermes com dels seus respectius béns.¹⁰⁵ Aquest esforç pacificador es va concretar en les assemblees de pau i treva,¹⁰⁶ que inicialment foren presidides pel bisbe; el seu àmbit fou la diòcesi i les penes per als infractors, d'índole estrictament espiritual. El moviment, tanmateix,

105. R. BONNAUD-DELAMARE, «Les fondements des institutions de paix au XIe siècle», a *Mélanges d'histoire du Moyen Âge dédiés à la mémoire de Louis Halphen*, París, Presses Universitaires de France, 1951, p. 19-26; J. M. WALLACE-HADRILL, «War and peace in the Earlier Middle Ages», *Transactions of the Royal Historical Society* (Londres), vol. xxv (1975), p. 157-174.

106. Estudiades, a Catalunya, per T. N. BISSON, «The organized peace in Southern France and Catalonia, c. 1140-c. 1233», *American Historical Review* (Oxford), vol. lxxxii (1972), p. 290-311; G. GONZALVO BOU, *La pau i treva a Catalunya: Origen de les Corts catalanes*, Barcelona, La Magrana i Institut Municipal d'Història, 1986.

només va atenuar la inseguretats en una època convulsa, en la qual els senyors vinculaven hereditàriament al propi llinatge les competències públiques que havien rebut temporalment dels oficials reials o que s'havien autoatorgat unilateralment. Els membres d'aquesta nova aristocràcia feudal continuaren atiant la inseguretats per tal de poder exigir als pagesos i als petits propietaris lliures sotmesos a la seva jurisdicció, a canvi d'una protecció i una justícia eficaces, noves taxes que els afectats consideraren sempre arbitràries.

Paral·lelament a la xarxa de les senyories territorials, dels grans dominis seculars i eclesiàstics, es va formar la de les senyories jurisdiccionals, integrada per circumscripcions immunes, en les quals un feuater exercia —com ja s'ha exposat— certes funcions públiques sobre els habitants, fossin conreadors o no de les seves terres. Tot i que ambdues xarxes tendiren a convergir territorialment, moltes famílies pageses, durant la fase d'acoblament, conrearen masos d'un senyor i estigueren sotmeses a la jurisdicció d'un altre. Els enclavaments de doble dependència van generar, al llarg del segle XII, tibantor entre ambdós titulars, cada un dels quals intentava fer prevaler els seus respectius interessos sobre les famílies camperoles que hi vivien.

Els grans propietaris rurals maldaren, tanmateix, per obtenir, mitjançant compra o negociació, el dret de justícia sobre els seus tinentes per esdevenir l'únic senyor jurisdiccional en els seus dominis. En aquesta lluita, les *querimonie*, memorials de les pèrdues i els greuges soferts pels pagesos,¹⁰⁷ van tenir un paper important. Els afectats per les «malifetes» dels senyors jurisdiccionals renunciaren a les indemnitzacions que els corresponien a canvi de la sortida de la seva jurisdicció. El primer decenni del segle XIII fou el moment clau en el procés d'eixida dels pagesos de les senyories territorials de la justícia castlana i baronial, el punt d'arrencada d'una justícia derivada de la propietat de la terra. Des de llavors, els masovers esdevingueren solius del seu únic senyor, sotmesos exclusivament a la seva jurisdicció i incapaços de pledejar davant cap altre tribunal, fins i tot en el cas de conrear a la vegada terres pertanyents a una altra senyoria territorial. Endegat el procés de senyorialització de les jurisdiccions, la conflictivitat va remetre al camp català. Aquest establiment gradual de l'ordre senyorial fou una conseqüència tant de l'enfortiment del poder de l'aristocràcia com de la projecció de l'agressivitat interior cap a fronts exteriors.

L'exercici de la justícia va ser sempre una tasca molt rendible per als senyors, atès que n'extragueren nombrosos drets sobre els homes propis. Amb els termes

107. Que han estat analitzats per T. N. BISSON, *Veus turmentades: Poder, crisi i humanitat a la Catalunya rural, 1140-1200*, Barcelona, Curial, 2003; B. GARÍ, «Las *querimonie* feudales en la documentación catalana del siglo XII (1131-1178)», *Medievalia* (Barcelona), núm. 5 (1984), p. 7-49; P. BENITO, «Els “clamores” de Sant Cugat contra el fill del Gran Senescal i altres episodis de terrorisme nobiliari (1161-1162)», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), vol. 30/2 (2000), p. 851-886.

estachamentum, *placitum* o *iusticia*, es designaven les quantitats obtingudes pel senyor tant per la ferma de dret, abans d'iniciar el judici, com en pagament per l'execució de les sentències, un cop acabat. La ferma de dret era la declaració inicial que feien els pledejants de reconèixer la jurisdicció del senyor, acceptar el jutge que designés i respectar-ne la sentència; aquest compromís formal implicava sovint l'oferta de fermances i, en les causes fiscals, el dipòsit d'una suma de diners o una penyora.¹⁰⁸ La quantia de la suma, en aquest darrer cas, variava en funció de la condició social del litigant. El receptor de les fermes de dret en retenia una tercera part o la meitat.¹⁰⁹

La jurisdicció del senyor de la terra damunt els seus homes tenia per objectiu principal garantir el compliment de les obligacions derivades de l'explotació de la tinença, la recaptació puntual de les rendes agràries fixades pels costums locals o pels contractes de precària. Això no obstant, també la va emprar com a font de rendes banals: per a sotmetre'ls noves exaccions econòmiques, com la intestia o l'eixorquia, que pel seu caràcter arbitrari s'analitzaran més endavant, en l'apartat relatiu a l'origen de la servitud.

Els grans terratinents patrimonialitzaren també ingressos fiscals, començant pel delme i les primícies, dos impostos anuals en espècie d'origen eclesiàstic. Inicialment, aquestes dues prestacions tenien com a objectiu finançar el clergat local, el manteniment del culte al camp. Als comtats catalans es van generalitzar a l'època carolíngia. Ambdós pagaments, per la seva alta rendibilitat, foren prest cobejats pels comtes i la noblesa, que van aconseguir fer-se amb el seu control i van retenir unilateralment els de les esglésies pròpies o mitjançant compres, establiments emfitèutics o cessions per part de les jerarquies eclesiàstiques. L'Església va intentar capgirar aquest procés, d'abast europeu, amb els projectes gregorians de reforma. A Catalunya, els esforços incessants de l'episcopat per restaurar la fiscalitat eclesiàstica no assoliren cap mena de resultats fins a mitjan segle XII, quan aconseguirien recuperar parcialment el control sobre el delme espiritual o sant (*decimam sanctam*), diferenciat del delme ordinari, que continuà en mans dels senyors dels castells i dels seus castlans.¹¹⁰

Durant l'alta edat mitjana, el delme havia consistit en la dècima part de la producció agropecuària de cada unitat d'explotació. Des de mitjan segle XI, desaparegut ja el record del seu origen eclesiàstic, apareix a la documentació entre les rendes senyorials, al costat dels agrers i els restants pagaments a part de fruits,

108. J. M. PONS I GURI, «Ferma de dret», a *Diccionari d'història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1992, p. 441.

109. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 493-494.

110. *Ibidem*, p. 365.

sense confondre's mai, emperò, amb cap d'ells. El delme estava regulat pels costums locals, tant pel que feia al conjunt dels productes gravats com a la quantia de la detracció específica de cada un. Tot i que, en principi, era —com ja s'ha exposat— un gravamen general sobre les collites i els ramats, només el forment i el vi foren delmats pertot arreu; els delmes específics van dependre de l'especialització econòmica de cada territori. Entre els productes que, segons la documentació coetània, només suportaren exaccions locals, figuren els porcs, els ovicaprins i l'avi-ram, la llana i el formatge, les hortalisses, les plantes tèxtils i les olives. Pel que fa a la quantia de la sostracció, gairebé mai va consistir en la desena part, sinó en un valor aproximat, que va oscil·lar entre un 10 % i un 13 % de la producció agropecuària. Entre les absències, destaquen els llegums i la fruita. Malgrat que la legislació canònica havia establert la prelació del delme a l'hora de recaptar les rendes de la terra, a Catalunya, fins ben entrat el segle XIII, fou detret després de l'agrer i la tasca.¹¹¹

La concepció del delme com un gravamen sobre el conjunt de la producció agropecuària li va conferir una forta capacitat d'ajust a l'evolució econòmica de cada territori, una particularitat que els senyors i les institucions eclesiàstiques utilitzaren en profit propi. Els poderosos intentaren sistemàticament sotmetre a delme tots els nous conreus; aquest intent, pel fet de topar amb una resistència ferma dels pagesos, recolzada en els costums locals, va provocar, emperò, una munió de conflictes puntuals al camp català.¹¹² La pretensió del bisbe de Barcelona de delmar la collita d'olives l'enfrontà, el 1239, amb els pagesos del terme del castell de Ribes.¹¹³ Incidents d'aquesta mena apareixen sovint a la documentació dels segles XII i XIII.

La primícia, que inicialment havia estat també un impost eclesiàstic, s'havia convertit, com el delme, en una renda proporcional en espècie que els comtes i els senyors exigien anualment als seus respectius pagesos. En general, gravava els mateixos productes que el delme i la seva quantia variava també en funció dels costums locals. Mentre que a la Catalunya Vella va oscil·lar pels volts de la vintena part de la collita, a la Catalunya Nova, amb l'objectiu d'estimular l'afluència de pobladors, no es va establir mai per damunt de la quarantena part.¹¹⁴ Els titulars seculars de la primícia en consignaren tota la recaptació a les parròquies locals.

Els grans propietaris rurals, sempre interessats a incrementar les seves entrades, s'autoatorgaren també el monopoli de construcció, dintre de la seva senyoria

111. *Ibidem*, p. 366; A. VIRGILI, «El delme i la primícia al bisbat de Tortosa», *Analecta Sacra Tarraconensia* (Barcelona), vol. 67/1 (1994), p. 427.

112. G. FELIU, *El funcionament del règim senyorial a l'edat moderna: L'exemple del Pla d'Urgell*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1990, p. 36.

113. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 369.

114. *Ibidem*, p. 370; A. VIRGILI, «El delme i la primícia al bisbat de Tortosa», p. 427.

jurisdiccional, de ferreries, molins i forns, infraestructures imprescindibles en un context d'agricultura intensiva cerealística, en una època en què el pa recuperava —com es veurà més endavant— la centralitat en la dieta dels camperols. Els senyors oferien en exclusiva aquests tres serveis als pagesos i als petits propietaris aloers de la zona, els quals, pel seu ús preceptiu, satisfieien unes taxes específiques en espècie: el lloçol, la moltura i la *mulneria*, i el fornatge o dret de puja.

El lloçol (*locdum*) era el cànon anual que els habitants d'un districte (castell termenat, quadra o parròquia) pagaven anualment al titular de la jurisdicció per a reparar les seves eines a la ferreria (*fabrica*) senyorial. Aquest pagament estava destinat a sufragar les despeses de manteniment i funcionament de les ferreries de destret, que incloïen el salari del ferrer i l'abast de ferro i de carbó, dispendis que, si més no en el comtat de Barcelona, solien ser a càrrec del senyor.¹¹⁵ Es tractava d'un cens fix anual integrat per forment, ordi, vi i carn, la quantia del qual depenia del nombre d'animals de treball i de la superfície de l'explotació.¹¹⁶

A l'alta edat mitjana, la mòlta dels cereals havia estat un treball lliure, circumstància que explica que la majoria dels primers molins hidràulics haguessin estat erigits per agrupacions d'aloers (petits propietaris lliures). La iniciativa de la construcció al segle XI la van assumir, tanmateix, els comtes, vescomtes, vicaris, membres dels grans llinatges aristocràtics i institucions eclesiàstiques, que maldaren, a més, per fer-se amb el control dels petits molins alodials. La mòlta del gra, des d'aleshores, va esdevenir —com es veurà més endavant— un monopoli comtal i senyorial, un mitjà de control de l'activitat econòmica dels camperols, inclús d'aquells que conreaven terres pròpies: una nova font de renda per als poderosos. Després d'unes dècades d'eufòria, els senyors renunciaren a l'explotació directa dels seus molins i els establiren a particulars a canvi d'un cens fix en espècie. En una tercera fase, ja ben entrat el segle XII, en traslladaren parcialment o total les despeses de construcció sobre el concessionari. Els receptors d'aquestes llicències d'edificació de molins de destret, d'ús preceptiu pels habitants de la contrada, eren batlles¹¹⁷ o pagesos solvents, la participació dels quals en les rendes generades pel giny era directament proporcional a la seva aportació als costos d'obra, manteniment i explotació. El senyor, en els casos en què, per no haver assumit cap mena de despesa, no participava en els ingressos del molí, es reservava un cens. A mitjan segle XIII, mentre que el sobirà exigia als concessionaris dels molins nous del rec Comtal de Barcelona una renda anual en metàl·lic, els senyors, començant per la comunitat benedictina de Sant Cugat del Vallès, preferi-

115. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 413-414.

116. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Les indústries rurals», p. 381.

117. P. BENITO, «Élites rurales et intermédiaires de la seigneurie...», p. 423-425.

en els censos fixos en espècie: en gra panificable o farina.¹¹⁸ Els grans terratinents, amb aquesta opció, situaven les rendes que obtenien de l'explotació indirecta dels molins al marge de les contingències de la producció, del mercat cerealícola i de la pròpia activitat dels ginys, solució que els beneficiava en temps de carestia i d'alça dels preus del blat. Els usuaris dels molins pagaven, en compensació pel treball, la moltura —entre una tretzena i una vintena part del gra mòlt— i la *mulneria*, una taxa destinada probablement a cobrir els dispendis de manteniment del molí i el salari del moliner, la quantia de la qual solia consistir en una sisena part de la moltura.¹¹⁹

Els forns seguien una dinàmica paral·lela a la dels molins. Durant l'alta edat mitjana, molts forns rurals havien estat propietat alodial del conjunt o d'una part dels veïns de la vila, que els havien anat arrendant a un dels seus membres. D'aquesta inicial llibertat de construcció també es va passar, durant la primera meitat del segle XII, al monopoli reial i senyorial. La reserva dels forns per part del sobirà i dels senyors va esdevenir, des d'aleshores, sistemàtica, com reflecteixen la major part de les cartes de població de la Catalunya Nova. Ben prest, els poderosos —com es veurà més endavant— renunciaren successivament, emperò, a l'explotació directa i a la construcció dels forns, tasques que traspassaren, a canvi de rendes, a la comunitat de veïns, al camp, i a particulars solvents, a les ciutats. Sovint els forns comunals rurals estaven obligats a coure gratuïtament el pa del senyor. La quantia dels censos senyorials, pel fet de dependre del rendiment del forn, era ínfima en els petits nuclis camperols, però podia assolir una magnitud considerable en les àrees de poblament concentrat. En algunes viles, com Conesa (Conca de Barberà), el forn comunal coexistia amb forns domèstics, els propietaris dels quals només hi podien coure el pa familiar, amb la condició de satisfer el dret de puja local al senyor.¹²⁰ Els usuaris dels forns solien pagar, en concepte de fornatge, un pa per cada vint o vint-i-cinc que hi havien portat a coure.¹²¹

Una altra prerrogativa d'origen públic patrimonialitzada pels senyors jurisdiccionalment fou l'alberga, coneguda també amb els termes *parata*, *mansionaticum*, *ostalitate* o *hospitaticum*, que consistia en el dret d'hostatjar-se gratuïtament a casa

118. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 281-282 i 291-296.

119. R. MARTÍ, «Hacia una arqueología hidráulica...», p. 182-183; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Les indústries rurals», p. 373. Vegeu també *postea*, cap. 5, p. 131, 138-139 i 177, i cap. 10, p. 334-335.

120. E. FORT I COGUL, *El senyoriu de Santes Creus*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajua-na, 1972, p. 257.

121. B. J. ALART, *Privilèges et titres relatifs aux franchises, institutions et propriétés communales de Roussillon et Cerdagne depuis le XIe siècle jusqu'à l'an 1660*, vol. 1, Perpinyà, Charles Latrobe, 1874, p. 184-185 i 228; J. M. FONT RIUS, *Cartas de población...*, vol. I/1, p. 221; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Les indústries rurals», p. 376. Vegeu també *postea*, cap. 6, p. 184 i 194-195, i cap. 11, p. 344 i 347.

del vassall, masover o tinent.¹²² Tot i que l'alberga, per la seva càrrega simbòlica, fou un dels drets senyorials emblemàtics, esdevingué, tanmateix, una prestació de caràcter selectiu; els senyors, al segle XII, només l'exigien a les tinences i seus de batllies perifèriques, en ocasió de la visita anual per recaptar-hi les rendes. Cal no confondre, emperò, aquesta alberga presencial, circumscrita a les explotacions pageses allunyades de la dominicatura, amb les albergues censals, cànons fixos en espècie que pagaven anualment al senyor molts dels masovers de la Catalunya Vella a conseqüència de la redempció d'aquell servei. L'element distintiu d'aquesta segona alberga era la fogassa (pa gros rodó), l'oblia o una quantitat determinada de forment *de ubliis*, a la qual s'afegia sovint un contingent precís de vi, un pernil o un costat de porc salat i una mesura de mestall d'espelta i ordi.¹²³ La composició i les quantitats dels aliments integrants variaven, tanmateix, segons la contrada i la superfície del mas: la comunitat de Tavèrnoles (Alt Urgell), el 1084, exigia als seus tinents mig modi de forment, quatre formatges, cent ous i cent truites.¹²⁴ La majoria de les albergues foren commutades, durant el segle XIII, per censos fixos en metàl·lic.

El control senyorial sobre impostos i drets jurisdiccionals va incrementar l'eficàcia recaptatòria i, sovint, la quantia i el nombre. L'Església, incapaç d'arrancar el delme de mans dels castlans seculars, va aconseguir coetàniament instaurar el delme sant. Aquesta doble pressió fiscal va erosionar els excedents de totes les famílies rurals i va col·lapsar econòmicament, fins i tot, moltes explotacions aloeres, que foren absorbides —com ja s'ha exposat— per la senyoria més propera.

La concentració gradual de la propietat de la terra, la patrimonialització de competències públiques i una host privada van permetre als senyors sotmetre els pagesos de les tinences i els petits agricultors lliures.

2.3.3. *L'origen de la servitud*

El creixement econòmic —com ja s'ha exposat— es va distribuir de forma molt desigual entre els grans terratinents i els conradors dels seus patrimonis. Els senyors aconseguiren capturar la major part de l'alça de la producció agropecuària; s'afanyaren a reduir els excedents dels pagesos a uns nivells que no comprometessin l'explotació del mas ni el «recanvi natural», la substitució generacional, de la mà d'obra, però que els impedissin acumular estalvi. Els grans propietaris

122. E. RODÓN, *El lenguaje técnico del feudalismo en el siglo XI en Cataluña*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1957, p. 15, 182 i 187; L. To, «Le mas catalan du XI siècle...», p. 163.

123. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 286-287.

124. P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle...*, vol. II, 1976, p. 818, nota 103.

rurals dosificaven curosament les exigències econòmiques als seus respectius tinentes. Els permetien quedar-se una part de la producció que els permetés cobrir les seves necessitats vitals, casar-se, tenir fills, generar petits excedents comercialitzables i, fins i tot, incrementar gradualment la seva capacitat de consum, però no de prou magnitud per a generar petites acumulacions de capital, prescindir del crèdit, enriquir-se. Aquesta prepotència senyorial es va manifestar —com ja s’ha exposat— amb l’increment dels censos vells i la instauració arbitrària de noves exaccions, amb l’agressivitat contra els conats de resistència pagesa, amb la venda de protecció, amb l’avenç de les jurisdiccions privades i amb el control dels mercats de la terra i del crèdit. L’actuació dels grans terratinents, malgrat la seva persistència, no va assolir plenament, emperò, els seus objectius, atès que un sector reduït de la pagesia va aconseguir canalitzar una part creixent de les collites cap als mercats rurals, disposar de liquiditat per a —tot i les barreres jurídiques i econòmiques— comprar terra, ampliar la cabana, renovar i millorar l’equipament i concedir, fins i tot, petits préstecs als seus veïns pobres en les conjuntures adverses.¹²⁵

El gros dels camperols, en un context de creixement demogràfic i econòmic, aconseguí del senyor un dret d’herència restringit sobre el mas, però va veure com una bona part de l’avenç de la producció agropecuària aconseguït amb el seu esforç se li escapava de les mans en forma d’exaccions senyorials i impostos. Moltes famílies pageses, durant l’etapa central de l’edat mitjana, milloraren la seva estabilitat «laboral» i alimentària, mogueuren més moneda, incrementaren la seva capacitat de consum, però no aconseguiren augmentar substancialment els seus estalvis. La manca de liquiditat sistemàtica no permeté a la majoria de les famílies masoveres atenuar la dependència del crèdit ni la vulnerabilitat davant les crisis de subsistència; va llastar el rendiment del seu treball, damunt del qual recolzava tot el sistema; va endarrerir la renovació agrària, l’adopció de solucions intenses, i va conferir al creixement feudal un caràcter marcadament extensiu.

Si l’emergència d’un petit col·lectiu de tinentes acomodats es pot considerar el primer fracàs de l’estratègia de pressió gradual exercida pels senyors sobre la pagesia, els masos rònecs en serien el segon. L’obsessió dels grans terratinents per a garantir tant l’explotació i la multiplicació dels masos com el control de la mà d’obra rural va topar amb dos contratemps importants: l’emigració d’una part creixent de la població rural vers altres senyories o cap a les viles, les ciutats i les àrees frontereres que gaudien de privilegis de franqueses, una pèrdua no sols de força de treball, sinó també de rendes jurisdiccionals, recruada puntualment, a més, per algunes crisis de subsistència. Els processos endegats pels grans terrati-

125. P. FREEDMAN, «Peasant servitude...», p. 35.

nents contra els seus tinents fugitius entre els anys 1225 i 1250 revelarien que alguns masos havien romàs abandonats més de vint anys. Els senyors, incapaços de contenir un tal escapoliment de mà d'obra, optaren pragmàticament per exigir compensacions econòmiques, per decomissar la tinença al pagès esquívol i fer-li pagar un rescat pel trencament del deure d'estatge i de la dependència personal: la remença. Un cop rescabats del dany, maldaven per instal·lar una nova família pagesa en el mas.

Les cartes de rescat dels tinents de l'obligació de residir al mas i de la jurisdicció senyorial a canvi d'una quantitat en metàl·lic proliferaren a la diòcesi de Girona,¹²⁶ del 1160 ençà; a la de Vic,¹²⁷ des del 1200, i a la de Barcelona,¹²⁸ després del 1230. La quantia de la remença, tot i que variava segons la contrada, presentava un seguit de trets comuns, com ara que el preu més baix correspongués a les dones cabaleres, la majoria de les quals abandonaven el mas per a casar-se; els Costums de Girona l'establiren en 2 sous i 8 diners barcelonesos.¹²⁹ Les redempcions masculines eren més elevades i diverses; a mitjan segle XIII, oscil·laven entre els 20 i els 100 sous barcelonins per als cabalers. Els rescats dels pagesos titulars de masos, en canvi, foren sempre força més elevats: es fixaren mitjançant una negociació entre el senyor i el pagès i assoliren normalment diversos centenars de sous.

Coincidint amb aquesta definició del pagament de la redempció com l'element més significatiu de la servitud pagesa, els senyors aconseguiren a les Corts de Cervera del 1202 que els seus pagesos no poguessin denunciar les agressions ni les sotretes que sofrien davant els tribunals reials.¹³⁰ Aquesta autolimitació reial, els beneficiaris de la qual s'apressaren a designar amb el terme *ius maletractandi* (dret a maltractar), no significava que l'agressivitat senyorial envers els propis tinents estigués moralment justificada, sinó que no podia ser legalment sancionada. Els juristes, a la baixa edat mitjana, interpretarien l'esmentada constitució com l'atorgament per part de Pere el Catòlic als senyors d'un dret que eximia les seves agressions dels recursos legals normals.¹³¹

Durant el segon terç del segle XIII, l'emigració dels pagesos cap a les viles i ciutats de reialenc esdevingué el principal problema de la senyoria rural a la Cata-

126. L. TO, «Servitude et mobilité paysanne: les origines de la "remença" (XIIe-XIIIe siècle)», *Mélanges de l'École Française de Rome* (Roma), vol. 112/2 (2000), p. 827-865.

127. P. FREEDMAN, *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, p. 125-127; P. FREEDMAN, «Peasant servitude...», p. 39.

128. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 468.

129. J. M. PONS I GURI, *Les col·leccions de costums de Girona*, Barcelona, Fundació Noguera, 1988, p. 86.

130. *Cortes de los antiguos reinos...*, vol. I/1, p. 86.

131. P. FREEDMAN, «El "ius maltractandi" català», a P. FREEDMAN, *Assaig d'història de la pagesia catalana*, Barcelona, Edicions 62, 1988, p. 107-145; P. FREEDMAN, «Peasant servitude...», p. 37 i 39.

lunya Vella. Totes les famílies immigrants, si aconseguïen restar un any i un dia en el seu nou domicili, hi adquirien la ciutadania plena, que les protegia de les reclamacions senyorials de reintegrament. Els dominis reials s'havien convertit, doncs, en un refugi segur per als tinents fugitius, alguns dels quals no s'accontentaven amb fruir de les franqueses locals, sinó que reclamaven, a més, els seus drets sobre els masos de provinença. Els senyors respongueren a aquesta estratègia pagesa amb el comís immediat de la tinença rònega i la reclamació, per via judicial, de la remença. El problema assolí prou abast per haver de ser examinat a les Corts de Barcelona del 1283, on Pere el Gran, davant l'amenaça d'una croada franconapolitana, va comprar el suport militar de l'alta noblesa amb una sèrie d'importants concessions. El sobirà va haver de prohibir, en la constitució *En terres o llocs*, als pagesos de senyoria sotmesos a deure d'estatge, instal·lar-se en dominis reials sense haver-se redimit i haver traspassat la tinença prèviament.¹³² Aquesta constitució, confirmada i ampliada a les Corts dels anys 1289, 1292 i 1299, es convertiria en la base legal sobre la qual els senyors podrien exigir amb èxit als pagesos esquivols, si més no, la redempció i la renúncia als masos rònecs.

La remença, doncs, no es pot considerar sols com una font d'ingressos senyorial; fou un instrument jurídic amb el qual els grans terratinents intentaren contenir l'emigració dels pagesos cap a altres senyories i, sobretot, cap a les viles franques, les ciutats de reialenc i les «terres noves», les àrees frontereres en vies de colonització. Fou essencialment una mesura per mantenir en explotació les tinençes, conjurar el perill dels masos rònecs i evitar la caiguda de les rendes dominicals. Per als pagesos, en canvi, fou un dels indicadors més palesos de la condició servil.

Els primers ingressos en servitud, si més no al comtat de Barcelona, daten de mitjan segle XIII; són, doncs, coetanis de la difusió de la remença. Homes i dones que, per casament o compra, canviaven alhora de tinença i de senyoria, abans de reinstal·lar-se, s'havien de redimir de la seva dependència anterior i declarar-se propis, solius i afocats del nou titular de la terra i de la jurisdicció. Els grans terratinents exigiren encara a les famílies pageses un tercer tipus d'asserviment: permeteren a alguns cabalers traslladar-se a un altre domini, vila o ciutat sense redimir-se, a canvi d'un compromís ferm de no acollir-se als privilegis i franqueses locals i de mantenir la solidesa i la fidelitat originàries.¹³³ L'entrada en servitud, al revés que la redempció, implicava sempre l'autoimposició d'un cens simbòlic,¹³⁴ en senyal de domini personal i de reconeixement, i de l'obligació de tots els béns

132. *Cortes de los antiguos reinos...*, vol. I/2, p. 147.

133. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 478.

134. Com ara un parell de capons o de coloms.

personals. El senyor, per la seva banda, es comprometia a defensar el nouvingut, la seva descendència i les seves pertinences.

Entre els actes de reconeixement de servitud i d'entrada del pagès al nou mas, prest s'interposà la prestació d'homenatge corporal, de boca i mans, segons els Costums de Barcelona. A través de l'homenatge, el concepte de solidesa, de dependència personal exclusiva al senyor de la terra, esdevenia comprensible per al pagès, que entenia que, des d'aleshores, no podria abandonar la tinença sense l'autorització onerosa del senyor, ni pledejar contra ell en el tribunal d'una altra senyoria, ni acollir-se als privilegis que oferien les viles i ciutats als tinentes fugitius. L'homenatge corporal es convertí, en el darrer terç del segle XIII, en el segon gran element definidor, després de la remença, de la servitud pagesa.¹³⁵

No totes les restriccions que els senyors imposaren unilateralment als seus pagesos dimanaren, tanmateix, de la propietat de la terra; algunes provingueren de l'exercici de la justícia. A aquest segon grup de «mals usos» pertanyen la cugucia, l'arsia, l'eixorquia i la intestia.¹³⁶ La cugucia, documentada des del 1041, consistia en la confiscació de la meitat dels béns de la dona adúltera, quan l'adulteri havia estat comès sense el consentiment del marit, o de la totalitat, quan el marit l'havia consentit. L'arsia, esmentada ja el 1071, era la compensació econòmica que el senyor exigia al pagès en cas d'incendi per negligència del mas, la quantia de la qual era d'una tercera part dels béns mobles. Amb els termes *eixorquia* i *intestia*, documentats el 1068 i el 1147, es designaven les sostraccions de béns mobles i semovents que el senyor feia als pagesos que morien sense descendència i intestats, respectivament; la quantia de l'eixorquia equivalia a la part que haguessin heretat els fills i la de la intestia, a una tercera part de l'herència del difunt, si deixava vídua i fills, o la meitat, si només el sobrevivia la dona o els fills. Aquests dos darrers «mals usos» estaven relacionats amb l'interès del senyor per garantir la continuïtat de l'explotació dels masos i la percepció de les rendes de la terra, per dificultar els traspassos de les tinençes a parents col·laterals i per limitar l'enriquiment dels supervivents.¹³⁷ La difusió de cada un dels «mals usos» entre la pagesia catalana va seguir una dinàmica específica i va tenir un grau d'exigència diferent per part dels senyors.

En el procés de consolidació de les servituds, va tenir un paper important la capbreuació. Periòdicament, els tinentes d'una senyoria eren obligats a declarar

135. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 481.

136. P. FREEDMAN, *Els orígens de la servitud...*, p. 99-102 i 128-131; J. M. PONS I GURI, «Relació jurídica de la remença i els mals usos a les terres gironines», *Revista de Girona* (Girona), núm. 118 (1986), p. 36-43; G. FELIU, «Els antecedents de la remença i dels mals usos», *Quaderns de la Selva* (Santa Coloma de Farners), núm. 13 (2001), p. 209-228.

137. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa...*, p. 490.

sota jurament les terres que conreaven i les rendes que satisfieien. Del 1200 ençà, el reconeixement de la tinença va començar a anar acompanyat, en molts casos, d'una confessió explícita de servitud; el masover es reconeixia home propi, soliu i afocat del senyor de la terra, es comprometia a satisfer els censos esmentats en la confessió i a complir la resta de les obligacions contractuals, especialment l'estatge permanent en el mas.¹³⁸ Els capbreus, unes dècades després, perden el seu caràcter originari, d'un mer i concís inventari de les explotacions i de les rendes que les gravaven, i passen a recollir *in extenso* les declaracions individuals de tots els titulars de tinençes d'una senyoria, efectuades davant un notari. L'objectiu d'aquesta nova modalitat de capbreus ja no era sols facilitar l'administració de la senyoria i evitar la degradació de les rendes, sinó també regularitzar els traspassos de terres efectuats al marge del control senyorial i proporcionar al titular una base legal per a poder actuar judicialment, si calia, contra l'absentisme i la morositat dels seus pagesos. Els processos de capbreu tingueren, finalment, un important efecte homogeneïtzador sobre la pagesia: uniformaren les condicions de retenció de les tinençes, l'afocament, l'obligació de residir permanentment al mas i la condició d'homes propis i solius del senyor de la terra de tots els tinents.¹³⁹

Els serfs no eren lliures i la seva descendència, com la dels esclaus, tampoc no ho era, però mantenien una certa autonomia i personalitat jurídica. A diferència dels esclaus, podien contreure matrimoni i transmetre per herència l'explotació a un dels seus fills, i conservaven la propietat dels seus béns mobles, inclosos els animals de treball. Disposaven, doncs, d'alguns drets: no eren propietats vivents. L'ambigüïtat de la seva condició social significava que la línia que separava els serfs de les persones lliures no era clara. Mentre que els esclaus solien ser musulmans o pagans i de provinença estrangera, els serfs no sols eren cristians, sinó també catalans; posseïen, doncs, una certa igualtat intrínseca amb els seus amos.¹⁴⁰

De la servitud —com ja s'ha exposat—, se'n podia sortir mitjançant el rescat dels «mals usos». Catalunya no era diferent pel fet que un nombre considerable dels seus pagesos eren serfs, sinó perquè es tenia el sentiment que la servitud violava els bons usos i la llibertat originària de les persones o, almenys, tendia a anar-hi en contra. Això no va ser només una preocupació dels intel·lectuals, ja que no solament hi ha rastres de l'opinió dels camperols afectats, sinó que també ens han arribat algunes referències indirectes que els mateixos senyors se sentien de vegades incòmodes amb alguns «mals usos».¹⁴¹ El 1240, Bernat de Clariana va

138. *Ibidem*, p. 599-600.

139. *Ibidem*, p. 748.

140. P. FREEDMAN, «Peasant servitude...», p. 35.

141. *Ibidem*, p. 35-36.

alliberar els seus pagesos a Pallejà (Baix Llobregat) de l'eixorquia, la cugucia i la intestia, pel bé de la seva ànima i no pas per cap tipus de compensació econòmica, per la por que tenia de les penalitats que podria patir a l'altra vida a conseqüència de les ferides que havia infligit als pagesos.¹⁴²

Els senyors, a canvi d'imposar una uniformitat sobre la seva mà d'obra principal i blindar les seves rendes mitjançant els capbreus, permeteren als conreadors gestionar la tinença gairebé com una propietat i assumir un protagonisme ben palès en el procés productiu.¹⁴³ La dinàmica de l'economia feudal parteix d'aquest petit motor: l'explotació familiar pagesa, que, per la seva natura, engendraria —com ja s'ha exposat— un creixement extensiu. L'augment de la producció continuaria depenent, doncs, més de l'ampliació de l'àrea conreada que no pas de l'alça de la productivitat. L'agricultura feudal només podria avançar mentre hi hagués terres ermes per rompre, a les perifèries interiors i exteriors, i mentre els camperols aconseguissin mantenir, mitjançant un respecte escrupolós a les rompudes i un increment gradual de l'aportació de treball, uns rendiments acceptables a les àrees de vella colonització. El segon pilar de l'economia feudal fou l'autonomia del petit productor, que possibilità la seva articulació directa amb el mercat rural. El tercer correspon a la senyoria, que permeté als grans terratinents armats capturar una bona part del creixement de la producció agropecuària. El resultat va consistir en un ascens dels intercanvis, una proliferació dels mercats rurals, una forta penetració de la moneda entre la pagesia i una rearticulació del camp amb la ciutat.¹⁴⁴

2.4. L'ENVOL DELS INTERCANVIS AL CAMP

La societat feudal gravita a l'entorn de la producció agrària generada pels pagesos, que, a més d'atendre les pròpies necessitats, han d'entregar una part de les collites als titulars de les terres que conreen. La lògica del sistema consisteix, doncs, a estimular eficaçment les famílies camperoles perquè arrabassin de les seves parcel·les una quantitat de recursos superior a la imprescindible per a garantir la subsistència, la continuïtat de la producció i el pagament de les taxes senyoriales. Tot incita els tinents a treballar cada cop més per a poder obtenir un excedent intercanviable als mercats locals; aquest afany, àmpliament difós, topa, tanmateix, amb un sostre, tècnic o humà, que no tots poden trencar. Les estructures feudals

142. BC, Arxiu, reg. 27725, perg. 17; cit. P. FREEDMAN, «Peasant servitude...», p. 36, nota 13.

143. G. BOIS, *Crise du féodalisme*, 2a ed., París, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1981, p. 351-362.

144. J. M. SALRACH, «Època prefeudal (segles VIII-X) i canvi feudal (segles XI-XII)», a E. GIRALT I RAVENTÓS (dir.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. II, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca i Universitat de Barcelona, 2004, p. 37-38. Vegeu també *infra*, p. 62-64 i 67-68.

generen, doncs, un potencial mercantil gens menyspreable. Les rendes no consumides pels senyors i els excedents generats per les famílies productores més actives o més ben equipades, tot i la creixent pressió sostractiva exercida sobre elles pels propietaris rurals, alimenten la bomba dels intercanvis; uns intercanvis interns, inicialment, i externs, després.

Des del punt de vista econòmic, la principal aportació del sistema feudal, segons les teories més recents, no fou tant el creixement demogràfic i agrari com la creació d'una nova economia mercantil, que va desmuntar força de pressa els primitius reflexos d'autosuficiència de la pagesia i la va ensinistrar en l'ús de la moneda. La primera fase del procés va consistir en la creació, ja als segles XI i XII, d'una densa xarxa de mercats rurals per part dels comtes i dels senyors; la segona, en l'adaptació de la moneda a les necessitats mercantils dels petits productors i dels petits consumidors. Segons els defensors d'aquesta proposta historiogràfica, el feudalisme va fer arribar el mercat i la moneda a la porta de totes les llars rurals.¹⁴⁵

Un dels primers efectes de la canalització del creixement agrari per part dels senyors i els comtes fou la creació, en els respectius territoris jurisdiccionals, d'una xarxa de mercats rurals, molts dels quals (Salses, Peralada, Castelló d'Empúries, Camprodon, Banyoles, Amer, Tossa, Moià, Granollers, Martorell, Agramunt, Vilagrassa, Cervera, Montblanc, Creixell, Cambrils i Salou) van estimular la concentració de pobladors al seu entorn i esdevingueren ràpidament viles.¹⁴⁶ El desenvolupament del comerç i de la manufactura les va transformar d'una mera cruïlla de camins només freqüentada un cop a la setmana en una vila-mercat, cap a la qual afluirien prest alguns cabalers de la rodalia per aprendre un ofici, per esdevenir teixidors, sabaters, ferrers, fusters o terrissaires, professions que els convertirien de pagesos en *burgenses*.

L'establiment d'un mercat implicava sempre la distribució dels llocs de venda (*tabulas, butigas, bancos*) entre els primers concessionaris per part del senyor jurisdiccional, a canvi de les corresponents compensacions econòmiques. El senyor reteniria, a més, les imposicions que gravaven les persones i béns que hi afluien: el *pedaticum* (peatge), el *passaticum* (passatge), el *portaticum* (portatge) i, sobretot, la

145. G. BOIS, *La grande dépression médiévale: XIVe-XVe siècle. Le précédent d'une crise systémique*, París, Presses Universitaires de France, 2000, p. 21-33, 41-54 i 2006-2007; J. M. SALRACH, «Mercat i mercats», a E. GIRALT I RAVENTÓS (dir.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. II, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca i Universitat de Barcelona, 2004, p. 395-405.

146. J. M. SALRACH, «El mercat de la vila, mercat de productes», a E. GIRALT I RAVENTÓS (dir.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. II, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca i Universitat de Barcelona, 2004, p. 439-440; C. BATLLE, *Fires i mercats: Factors de dinamisme econòmic i centre de sociabilitat (segles XI-XV)*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2004, p. 964.

lleuda (taxa que gravava l'entrada i compravenda de mercaderies a la vila). Tampoc no solia renunciar gairebé mai al *vetitum*, el dret de venda exclusiva, durant un període fix de temps, de determinats productes, com el vi, els cereals o la sal.

Els masovers acudien a aquests petits nuclis urbans per donar sortida als seus minsos excedents agropecuaris i comprar als seus veïns o a mercaders forans articles bàsics de producció local o de provenença urbana. En aquests mercats rurals, els productors i els consumidors coincidien setmanalment, doncs, amb els marxants professionals, que hi distribuïen articles manufacturats bastos i hi adquirien els millors productes agropecuaris, que canalitzaven cap a les ciutats. La vila-mercat, amb les seves activitats diferenciades, amb els serveis que ofereix a la gent de la seva àrea d'influència (sistema de pesos i mesures, forn, molí, ferreria, notaria, tribunal) i amb la centralització de l'activitat econòmica que s'hi practica, assumeix el paper d'una petita ciutat, d'un microcosmos rural, al mateix temps que actua com a enllaç entre el camp i l'urbs.¹⁴⁷ Els serveis que prestaven les viles-mercats als camperols de la seva rogalia no eren, tanmateix, gratuïts; l'ús de les mesures, les transaccions efectuades a les places, la fe notarial i l'administració de la justícia estaven —com ja s'ha exposat— gravades per taxes, que recaptaven oficials especialitzats en nom del senyor jurisdiccional; les viles-mercats drenaven, doncs, recursos des de les explotacions rurals cap a les dominatures de les senyories.

Els poders locals, que s'havien apropiat també del dret d'encunyar moneda, tenien un coneixement immediat de l'envol dels intercanvis al camp i de la subsegüent necessitat de numerari; aquesta doble constatació els va induir a batre moneda de menys llei i pes, ben adaptada a les transaccions de petita quantia que preponderaven en els mercats rurals. Aquesta devaluació va coincidir, a més, amb un increment de l'estoc de metalls preciosos, a conseqüència tant de les paries extretes intermitentment de les taifes frontereres com d'una embranzida de les extraccions de plata arreu d'Europa. A Catalunya, les encunyacions monetàries, des de mitjan segle XI, s'incrementaren substancialment;¹⁴⁸ no hi mancaven, doncs, ni productes per a intercanviar ni mitjans de pagament.

La pujada gradual de l'oferta i de la velocitat de circulació de la moneda al camp no sols van dinamitzar-hi el creixement, sinó que canviaren també la men-

147. V. FARÍAS, «La vila i el mas: economia pagesa i mercat a la Catalunya Vella dels segles XI-XIV», a E. VICEDO (ed.), *Fires, mercats i món rural: IV Jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local als Països Catalans*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2004, p. 101-117; V. FARÍAS, *El mas i la vila a la Catalunya medieval*, València, Universitat de València, 2009; J. M. SALRACH, «El mercat de la vila, mercat de productes», p. 433-464.

148. G. FELIU, «La moneda feudal», a B. de RIQUER (dir.), *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. II, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1998, p. 268-269.

talitat i les condicions de vida de la pagesia. Pels volts del 1200, les famílies masoveres havien reduït considerablement els seus antics reflexos autàrquics, tal com ho demostra, entre altres decisions, el recurs al crèdit. La manca gairebé sistemàtica de liquiditat obligava un sector molt ampli de la pagesia a sol·licitar sovint préstecs, que legalment i moral només els els podien concedir els jueus, ja que l'Església aleshores condemnava sense paliatius la usura. El mapa dels calls a Catalunya no és gens atzarós: coincideixen amb les grans ciutats i les viles-mercats més dinàmiques. Els *libri iudeorum* i els protocols notariais no especialitzats d'aquests nodes econòmics rurals acrediten la generalització de l'endeutament de les famílies pageses, que solien acudir al crèdit durant la segona meitat de l'hivern i la primavera, el període de la «soldadura», quan els preus dels cereals assolien els seus màxims estacionals. La tipologia dels deutes era força variada, ja que podia adoptar la forma de *mutuum*, o préstec de diners a interès, normalment al 20 %; de compra a crèdit de bestiar, estris agraris o roba; de comanda a crèdit, un tipus de contracte que permetia encobrir operacions usuràries, com ara compres a pagament diferit, i, finalment, de préstecs per a inversions lucratives. La liquidació dels manlleus se solia fer a l'estiu, després de les messes, quan el preu dels cereals assolia els seus mínims estacionals, en condicions desfavorables, doncs, per als camperols. El retorn se solia efectuar en espècie, més que no pas en metàl·lic, prova que als prestadors els interessava preferentment la producció agrícola susceptible d'ulteriors especulacions.¹⁴⁹ El crèdit també afavoria, doncs, l'afluència de recursos econòmics des de les explotacions rurals cap a les viles.

Els inventaris *post mortem*, les capitulacions matrimonials i les *escripcions* dels béns dels morosos comencen a il·luminar, des del segon quart del segle XIII, interiors domèstics sense luxe ni confort, però amb certs detalls de consumisme superflu: unes teles tenyides de provenença urbana, algunes joies d'aixovar, etc.¹⁵⁰ Segons algunes hipòtesis recents, l'accés directe al mercat i l'adopció de la moneda van provocar, en moltes llars pageses, un afany de consum més que no pas de l'estalvi. Ens movem, això no obstant, en un món d'irrisòries magnituds. Al camp, hi continuava regnant la mediocritat, una vida dura: cases i masos de superfície exigua, reserves de llavor o de moneda escasses, dots migrats. Les fonts escrites, d'altra banda, no són només avars en informació, sinó que tendeixen, a més, a excloure els més humils, que eren la majoria. Les síntesis sobre la pagesia catalana dels segles XII i XIII s'han construït gairebé exclusivament sobre la documentació

149. F. GARCIA-OLIVER, «De Perpinyà a Elx. Desenvolupament econòmic i geogràfic de les aljames», a *Xudeus e coversos na historia*, vol. II, Santiago de Compostel·la, Editorial de la Historia, 1994, p. 247-261.

150. F. GARCIA-OLIVER, «L'expansió (1200-1350)», p. 100.

notarial generada per les famílies benestants, «grasses», pels pocs tinents precaristes i emfiteutes que assoliren reunir a través de l'herència i les compres un ampli lot de terra. Convé, doncs, que la prudència s'imposi per tal de no confondre l'excepcionalitat del benestar i els nivells de consum de l'elit rural amb la manca de recursos i de confort que caracteritzava encara la majoria de les famílies rurals.¹⁵¹

2.5. EL PAISATGE FEUDAL

La consolidació de les estructures feudals va estimular, doncs, l'expansió i la compactació de les senyories. Les tinences, després del 1060, es van reagrupant al voltant de centres més coherents i més fàcils de controlar per part dels senyors. Les cases pageses es van concentrant gradualment entorn de l'església i el cementiri. La culminació de la xarxa parroquial i la connexió dels vilatges i les viles conferiren, durant l'etapa central de l'edat mitjana, als camps occidentals, la fisonomia que els caracteritzaria fins a la renovació agrària de la darrereria del segle XVIII.

Cap al 1230, el paisatge dominant a Catalunya, com a la resta d'Occident, és força diferent del que hi preponderava a l'alta edat mitjana. L'empremta humana damunt el medi s'ha fet molt més palesa. Jalonen l'espai nombroses comunitats camperoles integrades per un conjunt de petits immobles de pedra i de fusta arreplegats entorn del campanar. Horts, eres, pletes, vinyes, vergers i camps de cereals envolten ara les viles, els termes respectius de les quals solen estar marcats per estretes i ben delimitades àrees de pastura o de boscos. Les grans masses arbòries s'han convertit en forests residuals, en deveses i bovalars custodiats per agents senyorials, que hi restrenyen l'accés als camperols tot exigint-los el pagament de contrapartides en metàl·lic.¹⁵² Les parcel·les limiten amb altres parcel·les; els vilatges, amb altres vilatges, i les senyories, amb altres senyories. L'expansió de l'àrea rompuda i la compartimentació gradual dels territoris no sols han incrementat l'oferta d'aliments de provenença vegetal, començant pels cereals i els llegums, sinó que alhora han reduït substancialment els intersticis de vegetació natural. En un context de retrocés gradual dels erms, el coble de bous o de muls ha esdevingut decisiu per als masovers, que supediten a les seves exigències alimentàries la magnitud i la composició de les seves respectives cabanes; pertot arreu el bestiar de feina avança a compte del de carn, i els remugants majors, a càrrec dels menors. Només els porcs, en la mesura que la seva alimentació no sigui concorrent amb la

151. Com ha recordat molt oportunitatament F. GARCIA-OLIVER, «L'expansió (1200-1350)», p. 100.

152. M. T. FERRER, «Boscos i deveses a la Corona Catalano-aragonesa (s. XIV-XV)», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 20 (1990), p. 526-537.

dels bous, s'escaparan parcialment d'aquest procés de concentració ramadera, la principal conseqüència del qual consistirà en una pujada gradual dels preus de la carn i, en menor mesura, dels productes lactis.

Aquí i allà, protegides per murs d'obra, sorgeixen les residències dels delegats del senyor, amb els magatzems on es dipositen transitòriament els recursos agropecuaris sostrets als pagesos, el forn, la farga, el molí i altres serveis per a les comunitats camperoles de la rodalia. En un lloc elevat, ben visible, la mola espectacular del castell, des de la qual el senyor vigilava i controlava tots els seus dominis. Es tracta sempre —com ho demostren Gurb, Mataplana, Montsoriu, Claramunt o Tàrraga— d'un recinte ampli, inexpugnable i ben aprovisionat, darrere dels murs del qual es concentrava una part important dels béns generats pel treball dels tinentes per a gaudi d'una aristocràcia militar i rendista que ha arrencat als poders públics la facultat de jutjar, protegir i exigir impostos i serveis a la població rural circumdant. S'ha calculat que, entorn del 1050, ja hi havia a Catalunya uns vuitcents castells, la qual cosa suposa una mitjana d'un castell per cada 45 quilòmetres quadrats. En els dos-cents anys següents, la xifra s'incrementaria, arran de la conquesta i la colonització feudals de la depressió Central i el Baix Ebre, considerablement. Els avenços de l'arqueologia ens han permès conèixer l'estructura interna dels castells feudals; comptaven amb una torre mestra, una capella, una àmplia residència on vivien la família del senyor, els cavallers de la guarnició i alguns membres del servei domèstic, un graner, una bodega i uns magatzems per guardar el gra, el vi i els altres queviures, respectivament, una muralla i un fossat que envoltaven el conjunt. Entre la muralla i els altres edificis, hi havia un pati que podia servir de refugi als pagesos i als seus béns mobles; solia ser en aquest espai obert on solien ubicar-se la cisterna, excavada en la roca mare, el forn i, en alguns casos, fins i tot la cuina, per evitar incendis.

Una xarxa capil·lar de vies terrestres i fluvials comunica les viles i els vilatges entre si, els connecta als castells i articula aquests amb les ciutats. A les principals cruïlles, prosperen mercats, on els pagesos de la zona —com ja s'ha exposat— donen sortida als seus petits excedents agropecuaris i compren alguns articles manufacturats de provinença urbana, aportats per mercaders professionals. Molts d'aquests mercats esdevindran prest viles, on arrelaran la manufactura i els serveis: es convertiran en petits nuclis de concentració poblacional que canalitzaran els intercanvis entre el camp i la ciutat.

2.6. EL REDREÇ URBÀ

El sistema, en una segona fase, ultrapassa els estrets marges locals i provoca la reobertura de les relacions interregionals i, fins i tot, internacionals. En aquest context d'ampliació i diversificació de l'oferta i la demanda d'articles, els senyors,

per a poder comprar els productes de luxe amb els quals manifesten el seu estatus privilegiat (armes, cavalls, draps tenyits, joies, espècies, vins selectes), han d'incrementar la seva «liquiditat», han de disposar sistemàticament d'importants reserves en metàl·lic. Els pagesos més desperts i benestants malavegen paral·lelament per concentrar els seus esforços en el conreu de la terra, incrementar els seus excedents de productes agropecuaris, produir per al mercat. Com a conseqüència d'aquests nous interessos, distints però no contraposats, prosperen, a la ruralia, l'adopció de tècniques agràries més evolucionades i el rescat dels serveis laborals i de les obligacions banals.

D'aquesta forma, el creixement introvertit que havia caracteritzat l'alta edat mitjana es transforma gradualment, des de mitjan segle XI, en extravertit,¹⁵³ a mesura que el camp es rearticulava amb la ciutat i la xarxa de viles-mercats aspirava excedents de les àrees rurals i els canalitzava cap als nuclis urbans. Les operacions de transvasaments de productes i de moneda s'efectuaven, doncs, a través dels mercats rurals, on —com ja s'ha exposat— acudien, a més dels productors i consumidors locals, negociants urbans, i mitjançant les rendes dels senyors, comercialitzades tant al camp com directament a la ciutat. Això explica que la noblesa assumís el paper de promotora de mercats i fires en els seus dominis i es procurés alhora habitatges i magatzems de mercaderies a les ciutats. La comunitat cistercenca de Santes Creus adquirí solars i construï cases a les capitals de comarca on se celebraven mercats, com Vilafranca del Penedès, Martorell, Montornès o Puigcerdà, i a les grans ciutats, com Barcelona i Lleida, per tal d'*adducere et vendere totam mercaturam*, a fi de donar sortida als seus propis excedents agropecuaris.¹⁵⁴

La relació bilateral d'intercanvis entre camp i ciutat no fou, tanmateix, equilibrada; la ciutat, a la llarga, en sortiria clarament avantatjada,¹⁵⁵ atès que els dirigents urbans no trigarien a dissenyar una política prepotent que convertiria la rogalia en una àrea adient per a la realització dels seus interessos. Fou així com els mercaders promogueren les primeres reconversions de l'agricultura tradicional, per tal d'assortir-se a bon preu d'articles de forta demanda a la ciutat, i els prohoms locals reblaren el seu ascens social amb l'adquisició de predis, dels quals aconseguirien fins i tot la jurisdicció segles més tard. A Barcelona, famílies de la

153. Segons la terminologia encunyada per G. Bois, *La mutation de l'an mil...*, p. 190-191; G. Bois, «La croissance agricole du Haut Moyen Âge: le Mâconnais au xe siècle», a *La croissance agricole du Haut Moyen Âge: Chronologie, modalités, géographie*, Auch, Flaran, 1990, p. 52.

154. F. GARCIA-OLIVER, «L'expansió (1200-1350)», p. 104.

155. G. Bois, «Camp i ciutat en la societat preindustrial», a *L'espai viscut: Col·loqui internacional d'història local*, València, Diputació Provincial, 1989, p. 113-126; J. M. SALRACH, «Mercat i mercats», p. 399-400; F. GARCIA-OLIVER, «L'expansió (1200-1350)», p. 105.

burguesia ascendent —Grony, Durfort, Marquet, Dusall, Fivaller, Sant Climent— ja posseïen, a la segona meitat del segle XII, extenses propietats en el terme de la ciutat,¹⁵⁶ i alguns, com els Durfort, hi explotaven molins en règim de monopoli.¹⁵⁷ Els mercaders acaparaven, pertot arreu, els delmes i les produccions locals.

Força més decisiva que aquesta inicial penetració individual dels burgesos al camp fou encara la col·lectiva subsegüent. Per tal que la transferència de tota mena de productes no fos entrebancada, especialment per les senyories pròximes, les ciutats, des del segon quart del segle XIII, desplegaren un seguit de mesures «proteccionistes» que inevitablement lesionaven els privilegis baronials i eclesiàstics. Les disputes pels emprius i els límits dels termes no eren res més que els preliminars d'un conflicte que a poc a poc obria altres fronts,¹⁵⁸ i que presidiria les tenses relacions entre la ciutat i el camp al llarg de la baixa edat mitjana.

Les pràctiques creditícies complementaven els mecanismes de transferència dels excedents agraris cap a la ciutat. Les comunitats jueves, mitjançant el crèdit als pagesos de la rodalia, capturaven una part de les produccions agropecuàries amb una demanda més sostinguda a la ciutat, que permetien ulteriors especulacions. Ben aviat, els burgesos solvents feren cas omís de les restriccions legals i consuetudinàries i consignaren també una part dels seus capitals al crèdit: oferiren préstecs tant als menestrals de l'urbs com als camperols del terme. Ciutadans honorats i mercaders, a mesura que es professionalitzaven en el crèdit, accedien a finques rústiques de pagesos incapaços de retornar manlleutes garantides amb una part o amb tot el seu patrimoni.

Va ser, doncs, damunt el creixement agropecuari de la rodalia on va recolzar el redreç urbà, no en la demanda de mercats llunyans, que no hi hauria tingut un paper desencadenant —com creia H. Pirenne—, sinó sols coadjuvant. Gradualment, i a ritmes distints segons les regions, les funcions urbanes d'intercanvi i de transformació de productes van suplantar les religioses i polítiques, que havien estat primordials durant l'alta edat mitjana.

Durant la segona meitat del segle XI ja hi ha documentats a Barcelona sabaters, teixidors, moneders, ferrers, sastres, pellaires, cistellers, freners, ballesters, es-

156. S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents, 1096-1291*, Barcelona, Seminari d'Història de Barcelona i Proa, 2000, p. 155-211.

157. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat: els casals de Martorell, Sant Vicenç dels Horts i Molins de Rei (segles XII-XV)», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* (Barcelona), vol. XXVI (2008), p. 20-21; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2000, p. 263.

158. Com ha demostrat per a Barcelona J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Aprofitaments comunals, prats i pastures al delta del Llobregat (segles XIV i XV). Conflictes per a la utilització de l'espai a la baixa edat mitjana», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), núm. 10 (1989), p. 189-220.

cuders i vidriers.¹⁵⁹ La vitalitat econòmica de la ciutat ja atreia aleshores menestrals occitans. Coetàniament, els baixos de les cases es transformaven en obradors, les primeres referències documentals dels quals daten del 1095, per a Barcelona, i del tercer quart del segle XII, per a Girona, Berga, Besalú i Lleida. D'aquestes activitats, les que semblen ocupar més gent són les tèxtils, el treball del metall, el del corall i les transformacions de la pell, així com una especialitat típicament barcelonina: les moles de molí de pedra de Montjuïc.¹⁶⁰

El desenvolupament del comerç i la manufactura no basta, tanmateix, per explicar el procés d'urbanització. L'auge de les ciutats implica també factors d'ordre jurídic, polític i cultural. El comerç i la manufactura només podien prosperar allà on no es restringia la mobilitat individual, la propietat, la llibertat de contracte, i on es tolerava la pràctica del crèdit. Aquells dos sectors d'activitat requerien modalitats d'associació i d'administració i estatuts distints dels vigents al camp; només podien ser exercits per persones amb una mentalitat quelcom més dinàmica que la dels senyors i els pagesos.

Des del començament del segle XII, prospera, a les ciutats, un home nou, emprenedor, amant del risc, obsessionat pel guany, amb set de llibertat i hiperactiu, aspectes que almenen un sector de l'Església. Per a Guibert de Nogent o Rupert de Deutz, els mercaders no són res més que uns manipuladors de diners i uns venedors de temps, dues tasques moralment il·lícites.¹⁶¹ La intel·lectualitat del primer terç del segle XII no és, tanmateix, monolítica; la seva creixent diversitat interna li permet formular visions alternatives, més ben adaptades a les canviants realitats coetànies. Una de les propostes més innovadores formulada llavors per les escoles urbanes fou la revalorització de les activitats mecàniques: l'home, a imatge de Déu, és un menestral, un *faber*; el treball no és un càstig diví, una amarga seqüela de l'expulsió del Paradís, sinó un servei a la col·lectivitat i una garantia de llibertat personal, una via legítima de promoció social, un mecanisme de perfeccionament i una virtut.¹⁶² Honorí Augustodunensis sosté, cap al 1120, que molts homes d'ofici «se salvaran perquè alimenten amb la seva suor el poble de Déu»,¹⁶³ una afirmació en la qual els seus antecessors immediats només haurien inclòs els camperols. Aquesta concepció positiva de les activitats mecàniques va contribuir a impulsar la diversificació, l'especialització del treball a les ciutats, així

159. P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xie siècle...*, vol. II, p. 855-856; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 166-176.

160. G. FELIU, «L'impuls urbà i mercantil», a B. de RIQUER (dir.), *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1998, p. 264.

161. Cit. R. FOSSIER, *Enfance de l'Europe...*, vol. I, p. 79.

162. *Ibidem*, vol. I, p. 77-78.

163. Cit. *ibidem*, vol. I, p. 78.

com a estimular-hi l'evolució de la tècnica i a dinamitzar l'economia i la societat feudals.

A Catalunya, també es van produir puntualment aquests canvis; entre els anys 1080 i 1230, es van desenvolupar, com a les regions més dinàmiques de l'Occident, la manufactura i el comerç llunyà, dos factors de creixement que ja no podrien ser dirigits pels senyors feudals, sinó pel patriciat urbà i pels comtes reis. Les ciutats de la Catalunya Vella, com Barcelona, Girona, Vic o la Seu d'Urgell, es remodelaren i eixamplaren el seu recinte; es reestructuraren algunes antigues urbs d'incorporació recent, com Tarragona, Lleida i Tortosa, i en sorgiren de noves a les contrades on no n'hi havia: Vilafranca de Conflent, Perpinyà, Puigcerdà i Vilafranca del Penedès.¹⁶⁴

2.7. ELS INICIS DE L'EXPANSIÓ COMERCIAL I TERRITORIAL PER LA MEDITERRÀNIA

Els musulmans controlaren la navegació i el comerç a la conca occidental de la Mediterrània fins a la segona meitat del segle XI, quan l'activitat corsària dels genovesos i pisans al Tírrè, la conquesta normanda del sud d'Itàlia i Sicília i la primera croada capgiraren la situació. El 1070, visità Barcelona el jueu Benjamí de Tudela, en el decurs d'un periple pels ports mediterranis; la descriu com una ciutat petita, com un centre comercial secundari, ja freqüentat, emperò, per una munió de mercaders estrangers, occidentals i orientals.¹⁶⁵ L'indicador inicial del canvi podria ser el matrimoni, el 1078, de Ramon Berenguer II amb Mafalda de Pulla-Calàbria, filla de Robert Guiscard.¹⁶⁶ Els comtes de Barcelona, des d'aleshores, trobaren en el comerç marítim un substitut de les paries perdudes.¹⁶⁷ Descobriren la rendibilitat dels drets de pas, de mercat, sobre les mercaderies carregades i descarregades, de naufragi i sobre els botins obtinguts pels seus súbdits. És lògic, per tant, que durant el darrer terç del segle XI esmercessin recursos en la construcció

164. P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle...*, vol. II, p. 844-853; C. BATLLE, *La Seu d'Urgell medieval: La ciutat i els seus habitants*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1985, p. 17-108; P. BANK, «L'estructura urbana de Barcelona, 714-1300», a J. SOBREQUÉS (dir.), *Història de Barcelona*, vol. II, Barcelona, Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona, 1992, p. 25-71; G. FELIU, «L'impuls urbà i mercantil», p. 252-264.

165. *Libro de viajes de Benjamín de Tudela*, trad. de J. R. Magdalena Nom de Déu, Barcelona, Riopiedras, 1982, p. 54.

166. S. SOBREQUÉS, *Els grans comtes catalans*, Barcelona, Vicens Vives, 1985, p. 104-105; G. FELIU, «Activitats econòmiques (del 714 a la fi del segle XIII)», a J. SOBREQUÉS (dir.), *Història de Barcelona*, vol. II, Barcelona, Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona, 1992, p. 234; G. FELIU, «L'impuls urbà i mercantil», p. 263.

167. Per a les seqüeles de la caiguda d'aquesta injecció externa de numerari, vegeu S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 89-111.

de naus i reservessin un espai de la platja de Barcelona a aquesta finalitat. L'interès dels burgesos barcelonins per la construcció naval, tanmateix, només cobraria força després del 1190; fins aleshores, els vaixells pertanyien als comtes i als barons;¹⁶⁸ els còmits i els mariners que els tripulaven ja eren, emperò, catalans. La marina barcelonina es dedicava aleshores més al cors contra les naus musulmanes que als viatges comercials cap a ports estrangers. L'al·lusió, en la lleuda de Gènova, a mercaders de la Ciutat Comtal que, el 1128, hi venien esclaus¹⁶⁹ demostra que la seva activitat preferent era aleshores la distribució dels botins obtinguts mitjançant saqueigs, no l'establiment de xarxes comercials estables.

Des del començament del segle XII, els fets se succeeixen ràpidament: el 1111, s'ha constituït una colònia comercial barcelonina a Trípoli de Síria, prou organitzada per disposar d'un escrivà; el 1114, una flota conjunta pisanocatalana conquereix transitòriament Mallorca, una iniciativa que contribuirà a debilitar la pirateria andalusina en tot l'arc catalanoprovençal, i el 1116, Ramon Berenguer III pot reunir una esquadra per a un viatge de prestigi a Gènova, Pisa i Roma. El periple naval del comte de Barcelona no produirà sols efectes simbòlics, sinó també pràctics, ja que permetrà preparar dos tractats comercials amb Montpeller i Gènova, en els quals el comte col·locarà sota la seva protecció els ciutadans, els vaixells i els carregaments d'ambdues ciutats entre Niça i Tortosa a canvi del pagament d'una lleuda.¹⁷⁰

Fins a mitjan segle XII, el comerç naval català es basava en la navegació de cabotatge, concentrada en les rutes que anaven a Gènova i Ceuta, i en la redistribució d'articles de luxe; els productes del país només hi tenien, doncs, un paper secundari.¹⁷¹ La primera generació de mercaders barcelonins està integrada bàsicament per magnats, per gent rica alhora en terres, en esclaus i en productes, diferenciada de la resta de la seva classe per l'afany de lucre en qualsevol forma, per reinvertir contínuament els seus guanys en operacions de crèdit, compres d'immobles i transaccions comercials.¹⁷²

Tot i això, Ramon Berenguer IV, el 1148, per a conquerir Tortosa, va haver de sol·licitar la col·laboració d'una flota genovesa; encara no disposava, doncs, de prou efectius navals per a blocar el delta de l'Ebre. Des d'aleshores s'incrementaren els viatges a Sicília i Tunis, amb alguna prolongació fins al Pròxim Orient, a la recerca de les espècies. Ben prest, la penetració dels mercaders barcelonins en aquest nou i rendible escenari es traduí en resultats efectius: el 1187 rebien, en-

168. *Ibidem*, p. 205.

169. G. FELIU, «Activitats econòmiques...», p. 238.

170. S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 203-204.

171. G. FELIU, «Activitats econòmiques...», p. 235; G. FELIU, «L'impuls urbà i mercantil», p. 264.

172. P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xie siècle...*, vol. II, p. 856-859.

sems amb els homes de negocis provençals, un privilegi comercial a Tir (Líban). Durant la segona meitat de la centúria, s'introduïren gradualment en els principals centres econòmics d'ambdues conques de la Mediterrània: la seva presència està documentada a Bugia (1164) i Constantinoble (1178). Fou en aquesta segona etapa que els productes de la terra, tant aliments (cansalada, mel, oli) com manufacturats (pells, ganivets, cera, paper, moles de molí), començaren a integrar-se en els carregaments, que el comerç exterior va esdevenir un factor de creixement per al conjunt de l'economia catalana, que va aparèixer una segona generació de burgesos integrada per mercaders i menestrals.¹⁷³ De la documentació notarial generada per aquesta nova elit urbana es desprèn que, en la seva fortuna, la terra hi té un paper secundari; la base correspon a la moneda, els productes i els immobles urbans.

Durant el primer terç del segle XIII, la burgesia barcelonina va diversificar les seves activitats: membres d'algunes famílies, com els Burget, els Durfort, els Banyeres o els Grony, actuaven com a empresaris drapers, comerciants, prestamistes, armadors, canvistes i, de vegades, encara com a administradors de les rendes comtals. El grup més ric d'aquesta nova burgesia va esdevenir prest un autèntic grup de pressió local que va utilitzar el crèdit per a influir en la política econòmica dels comtes reis: Jaume I, el 1227, va prohibir carregar mercaderies amb destinació a l'Orient i Ceuta en vaixells estrangers, si n'hi havia de barcelonins disponibles.¹⁷⁴

La conquesta de Mallorca, finalitzada cruentament l'estiu del 1232, va obrir una nova fase en la història marítima i comercial de la Corona catalanoaragonesa. El pretext adduït pels catalans per a iniciar l'ofensiva ja fou de caire comercial: la captura, cap al 1226, per embarcacions illenques, de dues naus barcelonines: l'una, al port de Madina Mayurqa, provinent de Bugia, i l'altra, en aigües d'Eivissa, quan es dirigia a Ceuta.¹⁷⁵ Malgrat que embarcacions de Marsella, Montpeller, Narbona i altres ports occitans es van integrar, el 1229, a la flota expedicionària, el gros el van aportar les ciutats de la franja marítima del comtat de Barcelona. La iniciativa era un senyal palès dels avenços registrats, durant les dècades anteriors, per la marina catalana. Jaume I va ser el primer comte rei capaç de culminar una com-

173. G. FELIU, «Activitats econòmiques...», p. 235-236; G. FELIU, «L'impuls urbà i mercantil», p. 264-265.

174. A. de CAPMANY, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, vol. II/2, Barcelona, Cámara Oficial de Comercio y Navegación, 1962, p. 12-13; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 205; A. RIERA I MELIS, «El comerç internacional a la Corona catalanoaragonesa en el segon terç del segle XIII», a *Un mar de lleis: De Jaume I a Lepant*, Barcelona, Institut Europeu de la Mediterrània, 2008, p. 47.

175. B. DESCLOT, «Crònica», a F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta, 1971, p. 421.

plicada operació naval sense la contribució de cap flota italiana. La gran beneficiària de l'empresa fou, sens dubte, Barcelona, que va obtenir del sobirà, el 1231, que els seus ciutadans poguessin comerciar, exempts de tota mena d'impostos, al Regne de Mallorca i, l'any següent, arreu de la «Confederació».¹⁷⁶ Ambdues concessions reials van significar per a la capital catalana un impuls econòmic força més eficaç que els contingents de cases i de petits alous rurals obtingut a l'illa. L'arxipèlag, situat estratègicament gairebé al centre de la conca occidental de la Mediterrània, va esdevenir un dels nusos principals de la incipient xarxa de vies comercials de les ciutats catalanes i en va orientar cap al sud-est l'agressivitat naval.

El control dels ports balears va contribuir a accelerar els canvis ja endegats en les estructures comercials catalanes: el 1258, es va organitzar la Universitat dels Prohoms de Ribera, amb poders legislatius i judicials sobre els assumptes de navegació;¹⁷⁷ les famílies de l'alta burgesia local, amb el suport tàcit del sobirà, n'obtingueren immediatament el control. Pocs anys després, Jaume I prohibia als mercaders estrangers tenir taula d'acordament i noliejear embarcacions estrangeres a Barcelona per a transportar mercaderies alienes.¹⁷⁸ D'aquests mateixos anys daten les primeres referències documentals sobre l'establiment de còsols en places comercials estrangeres. Els mercaders barcelonins, valencians i mallorquins, al tercer quart del segle XIII, operaven a les places del Magrib¹⁷⁹ (Tunis, Bugia, Bona, Ceuta), Sicília i el Mezzogiorno italià,¹⁸⁰ Llevant¹⁸¹ (Alexandria, Acre, Tir), Bizanci¹⁸² (Constantinoble), el Baix Llenguadoc¹⁸³ (Narbona, Montpeller, Carcassona) i la França nord-oriental (les Fires de Xampanya).¹⁸⁴ La Ciutat Comtal va experimentar aleshores una expansió demogràfica i econòmica sense parió en el passat, que hi va provocar una crisi de creixement. Allò que s'havia considerat com una

176. A. de CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. II/1, p. 14-16.

177. *Ibidem*, vol. II/1, p. 25-30; J. M. FONT RIUS, «La Universidad de Prohombres de Ribera de Barcelona y sus ordenanzas marítimas (1258)», a *Estudios de derecho mercantil en homenaje al Profesor Antonio Polo*, Madrid, Editoriales de Derecho Reunidas, 1981, p. 206-208.

178. A. de CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. II/1, p. 38.

179. S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 264-269; A. RIERA I MELIS, «El comerç internacional a la Corona catalanoaragonesa...», p. 54-56.

180. S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 269; A. RIERA I MELIS, «El comerç internacional a la Corona catalanoaragonesa...», p. 57.

181. S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 271; A. RIERA I MELIS, «El comerç internacional a la Corona catalanoaragonesa...», p. 59.

182. S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 271-272.

183. *Ibidem*, p. 273-274; A. RIERA I MELIS, «El comerç internacional a la Corona catalanoaragonesa...», p. 60.

184. A. de CAPMANY, *Memorias históricas...*, vol. II/1, p. 31; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 273-274; A. RIERA I MELIS, «El comerç internacional a la Corona catalanoaragonesa...», p. 60.

lluita de menestrals i mercaders enriquits i ambiciosos contra el govern municipal patrici, examinat de prop, esdevé una lluita entre faccions patrícies. L'inici de les conquestes catalanes va coincidir amb unes nissagues patrícies massa curtes i inexpertes per a gestionar i distribuir d'una manera mínimament equilibrada el volum de riquesa que generava el comerç exterior.¹⁸⁵

185. S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 258 i 306-316.

Capítol 3

Els sementers del gra

L'expansió agrària de l'etapa central de l'edat mitjana —com ja s'ha exposat— va consistir més en una ampliació dels espais conreats que no pas en una millora de les tècniques productives. Malgrat que les fonts coetànies van registrar amb força més precisió la relació jurídica del pagès amb la terra que no pas les tasques que hi realitzava, comencem a conèixer-ne la distribució espacial, els ritmes, les tècniques i els estris.

3.1. ELS SECANS

Pel que fa als cereals d'hivern, el cicle començava poc després de l'equinocci de setembre, amb la preparació del terreny per a la sembra, mitjançant una llaurada profunda i el trencament dels terrossos resultants amb l'aixada o el rasclé. Aquestes tasques inicials exigien un considerable esforç, atès que el guaret havia endurit el sòl i la capacitat de voltejar la terra de l'arada era encara minsa. Tot just caigudes les pluges tardorenques, els pagesos sembraven sobre la terra «molla», tova i humida, els cereals destinats a la panificació, constituïts bàsicament per diverses varietats de forment. La sembra es feia a eixams i, per tant, no exigia cap estri específic. Els sementers, durant l'hivern i la primavera, no requerien cap més cura que la protecció davant les escomeses del bestiar i dels ocells, arrest que els camperols aprofitaven per plantar els cereals secundaris en les terres més primes o seques, que es destinarien a farratges per al bestiar de treball. Quan arribava el mes de juny, empunyaven la falç i segaven les messes. Amb aquesta tasca s'iniciava l'etapa culminant de tot l'any agrícola, en la qual una meteorologia adversa podia malmetre el resultat de nou mesos de feina. Pel solstici d'estiu ja només restava, doncs, separar el gra de la palla, tasca que s'efectuava a l'era, on les cavalleries

trepitjaven les garbes prèviament desfetes.¹⁸⁶ Els homes hi complementaven la labor dels animals accelerant el trencament de les espigues i de les canyes a cops de batolles,¹⁸⁷ ventant la palla amb forques i arplegant el gra i la palla amb el tiràs.¹⁸⁸ Finalment, el gra, per a netejar-lo d'arestes i altres impureses, era porgat amb garbells i erers.¹⁸⁹ L'anyada es tancava amb l'emmagatzemament de la collita en els graners.

Del conjunt d'estris necessaris per realitzar les diverses tasques del cicle dels cereals, l'arada era l'element central; eina indispensable per al treball agrícola, no manca gairebé mai en els inventaris i apareix representada sovint a la iconografia coetània.¹⁹⁰ Construïda tota de fusta, llevat de la rella, que era de ferro, constava bàsicament de tres peces: l'espigó o aladriga, un pal on es junyia el parell de bous; el dental, una peça de fusta que travessava la part posterior de l'espigó i a l'extrem de la qual es fixava la rella, i l'esteva o el mànec, l'agafall amb el qual es dirigia l'estri.¹⁹¹ Aquesta terminologia tècnica ja apareix en un document rossellonès de mitjan segle XIII.¹⁹² La força de tracció l'aportaven normalment els bous, l'element més costós de l'equipament camperol, per tal com l'expansió dels sementers i la contracció consegüent dels erms n'havien incrementat la demanda i reduït l'oferta, respectivament. L'alça gradual dels preus¹⁹³ i la impossibilitat de la recria havien convertit, doncs, la renovació periòdica del bestiar de treball en un problema per a un sector de la pagesia i l'oferta de carn de bovins joves a les carnisseries urbanes en un autèntic luxe, només a l'abast dels col·lectius privilegiats. La resta dels utensilis eren manuals, senzills, fàcils de reem-

186. El trill, format per una taula de fusta amb làmines de pedra incrustades a la cara inferior, era gairebé desconegut.

187. Eina que apareix representada en un dels capitells del claustre romànic de Santa Maria de l'Estany, datable pels volts del 1200.

188. Eina que consistia en un tros de fusta plana fixada transversalment a l'extrem d'un mànec llarg.

189. Garbell gros d'espart o de jonc que es col·locava horitzontalment damunt d'unes forques.

190. Al calendari de la catedral de Tarragona, de la primera meitat del segle XIII, en la representació del mes de novembre, apareix una arada de cama corba tirada per dos bous junyits a un jou jugular.

191. Per a una completa descripció, amb les corresponents formes i nomenclatures, vegeu la veu *arada* a A. M. ALCOVER i F. de B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, vol. I, Palma, Moll, 1930, p. 812-813, així com R. VIOLANT i SIMORRA, «El arado y el yugo tradicionales en Cataluña», *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* (Madrid), vol. XIV (1958), p. 306-353 i 441-497.

192. A. FURIÓ, «L'utilatge i les tècniques», a E. GIRALT i RAVENTÓS (dir.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. II, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca i Universitat de Barcelona, 2004, p. 345.

193. El 1260, es van pagar 290 sous barcelonins per un mul a Santa Coloma de Queralt (Conca de Barberà) (J. SEGURA, «Repàs d'un manual notarial del temps de Jaume I», a *I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. I, Barcelona, F. Altés, 1909, p. 305).

plaçar, com la falç, l'aixada, la xapeta, el rascle,¹⁹⁴ la pala, la forca, el tiràs, el garbell i l'erer.

Els camps, després de les messes, es transformaven, fins a la tardor de l'any següent, en espais en repòs on no es realitzava cap mena de labor, aprofitats només com a pastures temporals per a la ramaderia local estant o transtermitant. A l'etapa central de l'edat mitjana, el principal mitjà de regeneració dels sòls fou, doncs, el guaret; la rotació biennal s'havia imposat gairebé pertot arreu. La supeditació de la ramaderia a l'agricultura, amb la consegüent contracció de la cabana, va reduir considerablement, endemés, la producció d'adob en les explotacions pageses. Els fems de la ramaderia major i de l'aviram es reservaven —com ja s'ha exposat— per als horts. La fertilització dels secans va quedar pràcticament reduïda a l'aixerriatge dels guarets amb ovelles i altre bestiar de carn. Aquestes opcions, de caire extensiu, llastraren els rendiments dels esplets, però, com a contrapartida, provocaren en els sòls una pèrdua molt baixa de compostos orgànics nitrogenats. Segons els càlculs de R. S. Loomis, una collita de cereals amb un rendiment mitjà de 1.000 quilograms per hectàrea només implicava una minva d'uns 20 quilograms per hectàrea, que podia ser neutralitzada amb l'acció regeneradora del guaret, així com amb els nutrients aportats per les dejeccions eventuais del bestiar i de les aus, les pluges i la pols.¹⁹⁵ Aquests càlculs corresponen, emperò, a regions de mar del Nord. A la Mediterrània, amb una pluviositat més escassa i mal distribuïda al llarg de l'any, i uns sòls menys potents, l'esmentada relació de magnituds només s'hauria donat en les àrees més fèrtils; una minva tan lleugera de nutrients nitrogenats, en les contrades normals, degué correspondre a uns rendiments mitjans quelcom més baixos. La durada dels guarets va haver de ser respectada, doncs, amb més rigor al sud dels Alps que al nord. Per tal que la difusió del conreu extensiu de cereals no provoqués una caiguda gradual de la fertilitat, els camperols, durant els segles XII i XIII, s'hagueren de conformar, doncs, amb índexs de productivitat minsos. A la comanda templera de Mas Déu, al Rosselló, els rendiments ordinaris oscil·laven, a mitjan segle XIII, entre el 3,3:1 del blat i el 5:1 de l'ordi.¹⁹⁶ La productivitat, arreu de la Mediterrània occidental, se situava aleshores, segons les anàlisis més rigoreses, en-

194. Una eina que ja apareix representada al segle X, en les miniatures de la Bíblia de Sant Pere de Rodas (A. FURIÓ, «L'utilatge i les tècniques», p. 345). Consistia en un tros de fusta pla amb una sèrie de llistons paral·lels incrustats i proveït d'un mànec; es tractava d'una eina lleugera i polivalent, atès que s'emprava tant per a esterrossar o aplanar la terra com per a cobrir les llavors o arregar l'erba.

195. R. S. LOOMIS, «Ecological dimensions of medieval agrarian systems: an ecologist responds», *Agricultural History* (Washington), vol. LII (1978), p. 478-483; cit. M. BARCELÓ, «La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural», a M. BARCELÓ *et al.*, *Arqueología medieval. En las afueras del «medievalismo»*, Barcelona, Crítica, 1988, p. 222.

196. L. VERDON, «Les revenus de la commanderie templière de Mas Déu (Roussillon), d'après le terrier de 1264», *Annales du Midi* (Tolosa de Llenguadoc), núm. 210 (1995), p. 167-193.

tre el 3:1 i el 4:1,¹⁹⁷ uns nivells que, abans del 1050, ja s'havien assolit en les terres atlàntiques més fèrtils, els anys de bones collites.¹⁹⁸ La difusió de l'agricultura extensiva no va tenir, doncs, com a objectiu fonamental elevar els rendiments, sinó concentrar la producció i facilitar-ne el control per part dels senyors.¹⁹⁹

3.2. ELS REGADIUS

A la Corona catalanoaragonesa, la colonització feudal de la vall de l'Ebre, el Regne de València i les illes Balears també va provocar un gran procés de reestructuració de l'hàbitat i de l'espai agrari.²⁰⁰ La Corona i els membres de l'alta noblesa

197. C. ROTELLI, *Una campagna medievale: Storia agraria del Piemonte fra il 1250 e il 1450*, Torí, Einaudi, 1973, p. 104; M. MONTANARI, «Rese cerealicole e rapporti di produzione», a M. MONTANARI, *Campagne medievali: Strutture produttive, rapporti di lavoro, sistemi alimentari*, Torí, Einaudi, 1984, p. 62-64.

198. La hipòtesi de Georges Duby d'un augment gradual i generalitzat dels rendiments dels cereals entre els segles IX i XIII (G. DUBY, *Economía rural y vida campesina en el Occidente medieval*, Barcelona, Península, 1968, p. 137-142; G. DUBY, «Il problema delle tecniche agricole», a G. DUBY, *Terra e nobiltà nel Medio Evo*, Torí, Società Editrice Internazionale, 1971, p. 43-47) ha estat qüestionada per nombrosos experts. Segons les darreres tendències, no sols el rendiment de l'1,7:1, proposat com a normal per a l'època carolíngia pels seguidors de l'historiador gal, seria massa baix i només correspondria als anys de males collites, sinó que, en condicions òptimes, cada gra podia produir-ne tres o quatre, si més no, en les reserves de les grans explotacions de la vall del Sena (R. DELATOCHE, «Regards sur l'agriculture aux temps carolingiens», *Journal des Savants* (Paris), núm. 2 (1977), p. 75-77 i 87; C. HIGOUNET, *Paysages et villages neufs du Moyen Âge*, Bordeus, Fédération Historique du Sud-Ouest, 1975, p. 171-174 i 183-186; C. ROTELLI, *Una campagna medievale...*, p. 58 i 104; M. MONTANARI, «Rese cerealicole e rapporti di produzione», p. 55-85).

199. W. S. COOTER, «Ecological dimensions of medieval agrarian systems», *Agricultural History* (Washington), vol. LII (1978), p. 475; cit. M. BARCELÓ, «La arqueología extensiva...», p. 221; H. KIRCHNER, «Construir el agua: irrigación y trabajo campesino en la Edad Media», *Arbor* (Madrid), vol. CLI (1995), p. 48.

200. Procés ben analitzat per a algunes contrades de la Catalunya Nova, del Regne de València i de les illes Balears (F. SABATÉ, «Alta edat mitjana», a R. FERNÁNDEZ i M. LLADONOSA (dir.), *Història de Lleida*, vol. II, Lleida, Pagès, 2003, p. 291-355; J. BOLÒS, «Paisatge i societat al Segrià al segle XIII», a *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana*, Lleida, Universitat de Lleida, 1993, p. 45-81; X. ERITJA, «Entre la Lleida andalusí i la feudal (segles XI-XIII). Un model d'explotació rural», a J. BOLÒS (ed.), *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana*, Lleida, Universitat de Lleida, 1993, p. 21-44; X. ERITJA, *De l'almunia a la «turris»: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*, Lleida, Universitat de Lleida, 1998; A. FURIÓ, «De la societat islàmica a la feudal. La conquesta i la colonització de Cullera», a *II Jornades d'Estudis de Cullera*, Benicull de Xúquer, 7 i Míg, 1998, p. 321-367; A. FURIÓ, «Organització del territori i canvi social al País Valencià després de la conquesta cristiana», a J. BOLÒS i J. J. BUSQUETA (ed.), *Territori i societat a l'Edat Mitjana*, vol. I, Lleida, Universitat de Lleida, 1997, p. 131-166; A. FURIÓ i F. GARCIA-OLIVER, «Dificultats agràries en la formació i consolidació del feudalisme al País Valencià», *Estudi General* (Girona), núm. 5-6 (1985-1986), p. 291-310; A. FURIÓ i L. P. MARTÍNEZ, «De la hidràulica andalusí a la feudal: continuïtat i ruptura. L'Horta del Cent a l'Alzira medieval», a A. FURIÓ i A. LAIRON (ed.), *L'espai de l'aigua: Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del*

maldaren per preservar en les grans hortes periurbanes i en les hortes majors, respectivament, els sistemes hidràulics andalusins,²⁰¹ per a preservar-hi, amb l'assessorament de la població musulmana retinguda, les formes preexistents de distribució de l'aigua.

A la Catalunya Nova, molts espais irrigats, com els del pla de Lleida, foren preservats pels nous propietaris cristians,²⁰² que van atorgar especial cura a les dues grans séquies islàmiques: la d'Alcarràs, que discorria pel marge dret del Segre, adossada a les muralles de la ciutat,²⁰³ i la de Fontanet, que resseguia la vorada esquerra fins a la Femosa.²⁰⁴ Durant la segona meitat del segle XII, es va construir

Xúquer en la perspectiva històrica, València, Universitat de València, 2000, p. 19-73; E. GUINOT, «Canvis i transformacions en l'organització del poblament al País Valencià arran de la conquesta feudal del segle XIII. Una aproximació», a J. BOLÒS i J. J. BUSQUETA (ed.), *Territori i societat a l'Edat Mitjana*, vol. II, Lleida, Universitat de Lleida, 1998, p. 153-175; E. GUINOT, «Sobre el poblament i el pas del món musulmà al cristià en el Maestrat castellonenc del segle XIII», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo* (Benicarló), núm. 47-48 (1994), p. 17-39; E. GUINOT, «El riu de la Sénia: sistemes de reg i molins medievals», *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* (Barcelona), núm. 23-24 (2002-2003), p. 103-121; E. GUINOT, «La construcción de un paisaje medieval. Poder feudal y organización social del espacio rural en la Valencia del siglo XIII», a J. Á. SESMA MUÑOZ (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458: Aspectos económicos y sociales*, Saragossa, CEMA, 2010, p. 109-133; E. GUINOT i F. ESQUILACHE, *Montcada i l'Orde del Temple en el segle XIII: Una comunitat de l'Horta de València en temps de Jaume I*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2010; J. TORRÓ, *Poblament i espai rural: Transformacions històriques*, València, Institució Alfons el Magnànim i Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1990; J. TORRÓ, *La formació d'un espai feudal: Alcoi de 1245 a 1305*, València, Diputació de València, 1992, p. 197-207; J. TORRÓ, «Assentaments i heretats. Consideracions sobre la colonització de la Vall d'Albaida (1245-1295)», a *750 anys com a valencians: Albaida i la Vall d'Albaida*, Ontinyent, Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, 1995, p. 93-110; C. BATET, *L'aigua conquerida: Hidraulisme feudal en terres de conquesta*, València, Universitat de València, 2006; R. SOTO, «Repartiment i "repartiments": l'ordenació d'un espai de colonització feudal a la Mallorca del segle XIII», a *De Al-Ándalus a la sociedad feudal: Los repartimientos bajomedievales*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1990, p. 1-52; R. SOTO, *L'ordenació de l'espai i les relacions socials a Mallorca en el segle XIII (1229-1301)*, tesi doctoral inèdita, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1991; H. KIRCHNER, «Colonització de "lo regne de Mallorques qui és dins la mar". La subversió feudal dels espais andalusins a Mallorca», a P. SENAC (comp.), *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, 1995, p. 279-316; H. KIRCHNER, *La construcció de l'espai pagès a Mayurqa: Les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*, Palma, Universitat de les Illes Balears, 1997; A. M. RODRÍGUEZ, «Conquesta i feudalització: el cas de Pollença, Mallorca (1298-1304)», *Estudi General* (Girona), núm. 5-6 (1985-1986), p. 371-387.

201. E. GUINOT, «El riu de la Sénia...», p. 103-104.

202. F. SABATÉ, «Alta edat mitjana», p. 317; J. BOLÒS, *Dins les muralles de la ciutat: Carrers i oficis a la Lleida dels segles XIV i XV*, Lleida, Pagès, 2008, p. 303-306.

203. X. ERITJA, «*Dominicum comitis*: estructuració feudal de l'horta urbana de Rufeia (Lleida) durant la segona meitat del segle XII», a E. VICEDO (ed.), *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya occidental*, Lleida, Pagès, 2000, p. 25-46.

204. X. ERITJA, «Les séquies andalusines: la séquia de Fontanet», a E. VICEDO (dir.), *Els canals de Pinyana i de Fontanet: L'aigua com a factor transformador de la regió de Lleida*, Lleida, Pagès, 2006, p. 31.

un tercer rec, el de Segrià, i es va allargar la segla de Fontanet, actuacions que, pel fet d'enllaçar fillols precedents i construir-ne de nous, van permetre incrementar les àrees de regadiu a les valls baixes de la Noguera Ribagorçana i del Segre.²⁰⁵ El regatge es fomentava pertot arreu. Ermengol VI ho havia fet el 1147 a Almenar, en promoure una nova canalització; Ermengol VII, el 1160, va autoritzar els templers a prendre aigua a Albesa per a regar els camps de Corbins.²⁰⁶ L'orde del Temple, el bisbe de Lleida i els canonges de Roda d'Isàvena rivalitzaven coetàniament a Fonts (Cinca mitjà) en l'expansió de la infraestructura hidràulica andalusina.²⁰⁷

Per tal de finançar el manteniment de les séquies velles i la construcció de les noves, els concessionaris dels cabals pagaven, a la rodalia de Lleida, el sequiatge, un pagament censal en espècie. Alguns dels hortolans devien intentar, emperò, evadir aquesta contribució, atès que Jaume I, el 7 de març de 1243, no sols la va ratificar, sinó que va autoritzar, a més a més, els paers a embargar béns als defraudadors sense intervenció del veguer.²⁰⁸ Per tal com els cursos d'aigua, segons el redescobert dret romà, eren de titularitat règia, el sequiatge fou recaptat inicialment per agents fiscals per compte del sobirà, que, ben prest, pressionat pel dèficit pressupostari, el vendria a membres de la incipient oligarquia local.²⁰⁹ El cens gravava els concessionaris de cabals, els hortolans i moliners que disposaven de fibres en els diversos recs. Per tal com la majoria vivia dintre del recinte urbà, el pagament de sequiatge esdevingué prest un problema ciutadà. Els esforços dels dirigents locals aconseguiren, el 1190, que el propietari —Pere Ramon— revertís el sequiatge, a canvi del pagament de 1.000 sous jaquesos, a la ciutat.²¹⁰ Poc després del 1200, la ciutat va transferir, tanmateix, el rec de Fontanet, amb el corresponent sequiatge, a l'orde de sant Jaume.²¹¹ L'operació, de la qual no s'ha conservat cap testimoni documental, planteja nombrosos interrogants, especialment pel fet d'haver-se realitzat en una època en què s'incrementaven els sol·licitants de cabal

205. F. SABATÉ, «Alta edat mitjana», p. 317-318; J. BOLÒS, *Dins les muralles de la ciutat...*, p. 305-306.

206. F. SABATÉ, «Alta edat mitjana», p. 318-319.

207. J. M. MARTÍNEZ PARÍS, «L'aigua que flueix: territori, fiscalitat i aprofitament hidràulic a Fonç», a J. BOLÒS i J. J. BUSQUETA (ed.), *Territori i societat a l'Edat Mitjana*, vol. III, Lleida, Universitat de Lleida, 1999-2000, p. 319-350.

208. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2004, p. 160.

209. Ramon de Cervera, el 1184, va comprar a Alfons el Trobador la séquia de Fontanet, tot respectant, emperò, els drets ja cedits als templers (F. SABATÉ, «Alta edat mitjana», p. 319-320).

210. *Ibidem*, p. 320.

211. R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiagouista de San Pedro de la Piedra en Lérida», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 11 (1981), p. 395-396.

per a regar nous camps.²¹² L'expansió coetània de les àrees irrigades en algunes viles del reialenc i en les grans propietats feudals no trigaria, tanmateix, a provocar conflictes al pla de Lleida. El comanador de Montalbà, el 10 d'agost de 1260, ja va haver de sol·licitar a Jaume I que col·loqués sota la seva directa protecció i salvaguarda tots els béns de què disposava l'orde de sant Jaume a la ciutat i la rodalia de Lleida, entre els quals figurava el *cequitio de Fontaneto*.²¹³ Els veïns d'Almenar s'enfrontarien, a començament del 1275, amb els de Corbins per la distribució del cabal de la séquia d'Albesa; el sobirà aprofitaria l'incident per a col·locar l'esmentada segla sota la seva protecció.²¹⁴

Jaume I, que el 29 de desembre de 1239, poc després de conquerida la ciutat de València, havia concedit el control de les set séquies del terme de la ciutat als nous propietaris de les hortes,²¹⁵ en va supervisar atentament el manteniment, com ho palesa la promulgació, el 19 de gener de 1250, del reglament dels sequiers.²¹⁶ A la rodalia de la Ciutat de Mallorca, les autoritats també intentaren preservar la infraestructura hidràulica heretada dels musulmans, com ho demostra el fet que, el 1256, Jaume I, en una confirmació dels privilegis als pobladors de l'illa, autoritzés els ciutadans de la capital a prendre aigua del rec de la Vila, a canvi de contribuir econòmicament a la seva conservació, així com a elegir un sequier que en gestionés el funcionament.²¹⁷

L'impacte de la conquesta en les hortes valencianes va ser molt divers. Mentre que en uns indrets, com a la rodalia de València i en el terme d'Alzira, els sistemes hidràulics es van ampliar, en d'altres, el nou ordre feudal no pogué garantir la integritat dels antics espais irrigats. Conscients que el reg comportava un increment considerable de la collita de cereals i de la verema, senyors i pagesos s'esforçaren per eixamplar, pertot arreu on fos possible, la pròpia àrea irrigada i incrementar-hi la dotació d'aigua, encara que això fos incompatible amb les normes consuetudinàries de distribució dels recursos hídrics i afectés l'equilibri general del sistema.

212. Jaume I, el 7 de juliol de 1264, concedia a Bertran Desvall llicència per prendre aigua d'una de les séquies de la ciutat (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 353).

213. ACA, C, reg. 11, f. 174v; ed. R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra...», p. 401.

214. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 514.

215. Amb aquestes condicions: «Quarum cequiarum aquam et aquarum ductum habeatis semper continue et incessanter, die et nocte; ita quod ex eis possitis rigare secundum quod est antiquitus consuetum» (*Liber privilegiorum civitatis et regni Valencie*, vol. 1, ed. a cura de J. Cortés, València, Universitat de València, 2001, p. 102).

216. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 201-202.

217. J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, Palma, Govern de les Illes Balears, 2002, p. 29-30.

Durant el segon terç del segle XIII, es construïren noves séquies a Vila-real,²¹⁸ Al-daia²¹⁹ i Alzira,²²⁰ a més de la Reial de Xúquer,²²¹ i es bonificaren nombrosos marjals.²²² De la importància econòmica i social assumida per l'horta a la rogalia de la capital del regne, n'és un bon testimoni la inclusió en els Furs, abans del 1261, d'una versió actualitzada de les primeres ordenances reials dels sequiers. Aleshores ja estava facultat per a supervisar l'estat de les segles i els braçals, organitzar-ne l'escuró un cop l'any, perseguir i sancionar el trencament de les conduccions i el robatori d'aigua, exigir als usuaris la reconstrucció periòdica del ponts, «segons la manera e l'establiment e la forma antiga», per tal d'agilitzar la circulació de persones per l'horta, avaluar i sancionar els danys provocats pels regants en els canarons i en els horts contigus i exigir el dret de sequiatge als concessionaris d'aigua,²²³ els quals, al seu torn, podrien exigir-li directament compensacions, si no feia circular prou aigua pel sistema hídric, quan el cabal del Túria ho permetés.²²⁴

A Mallorca, un dels grans propietaris illencs que va demostrar un interès especialment precoç pel regadiu fou el monestir de la Real, que, el 1239, arran del primer repartiment del cabal de la séquia de la Vila entre els principals concessionaris, ja havia obtingut una nit i mig dia d'aigua de cada deu.²²⁵ La comunitat cistercenca, amb la part que se li va assignar, havia d'atendre tant les necessitats de boca i higiene dels seus membres com de reg dels horts, atès que els seus molins —com es veurà més endavant— obtenien aleshores l'energia cinètica de la séquia de Canet. Els monjos maldaren per rendibilitzar i ampliar l'esmentada assignació hídrica: a mitjan centúria, després d'obtenir gratuïtament de l'infant Pere de Portugal, senyor de Mallorca,²²⁶

218. A. FURIÓ, «L'utilatge i les tècniques», p. 354.

219. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 410.

220. *Ibidem*, p. 482 i 536-537.

221. A. FURIÓ, «L'utilatge i les tècniques», p. 354.

222. *Ibidem*, p. 354.

223. P. LÓPEZ ELUM, *Los orígenes de los Furs de València y de las Cortes en el siglo XIII*, València, Biblioteca Valenciana, 2001, p. 346-348.

224. «Los hereters, emperò, destreguen e penyoren sens cort los cequiers si no metran sufficient aygua en la cèquia, dementre que aquella poran pendre e atrobar en Godalaviar» (P. LÓPEZ ELUM, *Los orígenes de los Furs de València...*, p. 347).

225. «La IXèna nit ab la meytat del dia haya La Reyat» (B. PONS i P. A. SANCHO, *Colección de documentos referentes al reino de Mallorca*, vol. I, Palma, s. n., 1898, p. 24; cit. M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster (segles XIII-XVIII)*, Palma, Museu de Mallorca, 2000, p. 66). Vegeu també R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila del segle XIV (Ciutat de Mallorca)*, Palma, Ajuntament de Palma, 1984, p. 25.

226. Arran de la permuta efectuada el 29 de setembre de 1232 amb Jaume I, que li va concedir en feu, a canvi del comtat d'Urgell, les illes de Mallorca i de Menorca. La seva gestió en l'enclavament balear es va prolongar fins a la seva mort, el 1256, amb un hiat, emperò, de gairebé deu anys, entre el 1244 i el 1254.

una fibla en la séquia de la Vila,²²⁷ la connectaren amb la granja de Sant Llorenç²²⁸ mitjançant un reguer, cosa que els va obligar a esmerçar, en concepte de dret de pas, 60 sous²²⁹ als dos propietaris dels horts afectats. La sobrecàrrega de la séquia de la Vila, la primera finalitat de la qual era l'aprovisionament hídric de la Ciutat, prest va generar, emperò, tensió entre la Real i la resta dels concessionaris. L'infant Jaume, el 1276, va intentar resoldre el contenciós establint que els monjos disposarien, per a regar els horts de l'abadia i de la granja de Sant Llorenç, de tota l'aigua dels dimarts, des de la sortida del sol fins a l'hora nona.²³⁰ Davant del retall de la seva tanda en l'esmentada segla, la comunitat va concentrar la seva pressió sobre la d'en Baster, amb resultats positius: el 2 de desembre de 1277, el lloctinent reial va atorgar als cistercencs tota l'aigua dels dissabtes i una fibla contínua per a les necessitats del monestir.²³¹ Amb aquestes concessions, el monestir va iniciar un procés que, partint del dret d'ús d'una part del cabal, li proporcionaria, mitjançant una estratègia basada en l'usucupió, la jurisdicció sobre el conjunt del sistema hídric de l'esmentada segla. L'interès precoç de l'orde de sant Jaume per la séquia lleidatana de Fontanet²³² i de la comunitat cistercenca de la Real pels recs mallorquins de la Vila i d'en Baster palesa que el control de l'abastament d'aigua, a la rodalia de les ciutats mediterrànies, no sols constituïa una important font d'ingressos, sinó que conferia, a més, poder: permetia mediatitzar-hi l'actuació del consistori.

Aquest esforç per conservar la infraestructura va anar acompanyat, emperò, d'un important canvi en el patró de conreus de les àrees irrigades, on els cereals i la vinya desplaçaren en bona part les verdures, les hortalisses, els fruiters i les plantes industrials. El reg tenia com a finalitats primordials augmentar la producció dels dos conreus bàsics de secà, compensar parcialment la manca d'adobs i incrementar la renda dels senyors. Els cereals i el vi, els dos elements centrals dels sistemes alimentaris d'un ampli sector de la societat, eren, al revés que les verdures i fruites, productes no peribles, fàcils d'emmagatzemar i de transportar, senyorialment aprehensibles, orientats a la comercialització. Aquesta preferència dels nous grans propietaris ha quedat clarament reflectida en la documentació coetània: a Lleida, el sequiatge va consistir inicialment en un pagament censal en gra i

227. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real de Mallorca*, vol. 1, ed. a cura de P. Mora i L. Andrial, Palma, P. Mora i L. Andrial ed., 1982, p. 276-278.

228. Ubicada als confins septentrionals del recinte urbà.

229. Dels quals 40 correspongueren a Bernat de Cardona i els 20 restants, a Pere Despuig (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. 1, p. 275-276 i 280-282).

230. *Ibidem*, vol. 1, p. 333-334.

231. M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 66.

232. Vegeu *supra*, p. 80-81.

verema;²³³ els templers, en la carta de població de Montcada (Horta Nord de València), es reservaren la tercera part de les collites de les terres de regadiu, i especificaven que es tractava «de fructu panis in era, et de vindemia in vineis».²³⁴ L'horta feudal esdevingué, doncs, un secà millorat, un nou espai per als cereals i la vinya;²³⁵ només va conservar els seus conreus ancestrals en l'orla circumdant de les grans ciutats,²³⁶ en la franja immediata a les murades i en les dominatures monàstiques. La demanda de verdures i fruites, per tractar-se d'aliments peribles i fàcils de malmetre, havia de ser atesa, en els mercats urbans, per una oferta «de proximitat». El consum quotidià d'hortalisses, un dels components bàsics de la seva dieta, obligava els ascetes a organitzar-ne la producció dintre de la clausura i als voltants del cenobi. Sembla, per tant, que els colonitzadors feudals no menystingueren les àrees irrigades, sinó que hi canviaren els criteris de gestió, de manera que hi van substituir les verdures i fruites pels cereals i la vinya. La reculada de l'horticultura, doncs, no es deuria tant a una manca de comprensió dels complexos sistemes hidràulics andalusins per part de la nova aristocràcia terratinent, ni a una baixa qualificació tècnica dels pagesos com una opció conscient per facilitar la recaptació de la renda feudal i garantir alhora el pa i el vi, els dos aliments bàsics, a una població encara en creixement i estructurada d'acord amb uns criteris socials distints.²³⁷

233. «Somatas et cistellas vindimiae atque almutos annone quos vobis querebamini pro cequitico cequie Sigriano» (cit. F. SABATÉ, «Alta edat mitjana», p. 319).

234. E. GUINOT, *Cartes de poblament medievals valencianes*, p. 199-202; E. GUINOT i F. ESQUILACHE, *Montcada i l'Orde del Temple...*, p. 141.

235. És prou explícita al respecte l'obra C. BATET, *L'aigua conquerida...*

236. Com ho palesen, a Mallorca i a València, les transaccions efectuades, durant el segon terç del segle XIII, pels beneficiaris dels repartiments, moltes de les quals afecten horts ubicats a la rodalia de les ciutats o, fins i tot, dintre del recinte urbà (P. CATEURA, «Mallorca i la política patrimonial de la monarquia (s. XIII y la 1ª mitad del XIV)», *Estudis Baleàrics* (Palma), núm. 6 (1982), p. 89-90).

237. Els treballs de recerca de Flocel Sabaté sobre les transformacions agràries al Segrià durant la segona meitat del segle XII i, especialment, els d'Enric Guinot sobre les hortes del País Valencià —la pervivència de les quals és indissociable de la capacitat d'adaptació dels seus successius conreadors als canvis— matisen la tesi de la incompatibilitat del feudalisme amb els sistemes hidràulics complexos, defensada per algun grup de recerca d'arqueologia medieval català, i palesen —sense proposar-s'ho— la càrrega de pessimisme subjacent en algunes de les seves principals afirmacions. Títols com «Saber lo que es un espacio hidráulico y lo que no es o Al-Ándalus y los feudales» i, sobretot, «Crear, disciplinar y dirigir el desorden. La renta feudal y el control del proceso de trabajo campesino» semblen quelcom excessius, atès que indueixen a pensar que els senyors cristians es van dedicar a gestionar «el desorden», més que no pas a imposar un ordre propi. Les estructures econòmiques, socials i polítiques feudals no foren el resultat de la desconstrucció sistemàtica de les andalusines, sinó la causa; l'ordre senyorial s'havia bastit autònomament en territoris com França, Anglaterra o l'Imperi germànic, que no tenien fronteres amb l'islam, i era capaç de gestionar amb criteris diferents no sols els secans, sinó també els regadius.

El fet que el pa i el vi haguessin esdevingut els dos components centrals dels sistemes alimentaris dels nous pobladors explica la ràpida expansió dels cereals i de la vinya en els territoris conquerits, tant en les àrees de secà com en les de regadiu. A la segona meitat del segle XII, el 31 % i el 53,8 % de les transferències de terres escripturades al terme de Lleida corresponen a camps de cereals i a vinyes, respectivament.²³⁸ Atès que les xifres només reflecteixen el nombre de contractes, no l'extensió de les terres traspassades,²³⁹ la preponderància numèrica de la vinya sobre els sementers de cereal podria ser deguda al fet que canviava més ràpidament de mans, al fet que el seu mercat era més dinàmic, més especulatiu, que el dels camps de gra; no constitueix, doncs, una prova irrefutable del fet que aleshores ocupava una superfície més gran. Per a conèixer la tipologia dels cereals conreats, només disposem, tanmateix, de les exigències censals dels senyors, el 47,55 % de les quals inclouen l'ordi; el 35,8 %, el blat, i el 16,49 %, la civada.²⁴⁰ El gra es conreava aleshores a tot el terme de la ciutat, amb una densitat elevada al Segrià històric i, sobretot, a Fontanet. Només el 12,1 % de les escriptures que ens han arribat correspon a hortes.²⁴¹ Tot i estendre's per tot l'espai irrigable, es concentren en les zones més properes a la ciutat, com l'areny de Cappont, seguit a distància per Sant Salvador. La ubicació responia a la necessitat d'atendre amb una producció de proximitat la demanda urbana d'aliments peribles. La conquesta i la colonització feudals produïrien, al segon terç del segle XIII, unes conseqüències força paregudes a les illes Balears i als territoris situats entre l'Ebre i el Xúquer.

Els regadius, entre els anys 1150 i 1280, avançaren també a les contrades de rereguarda, especialment en les rodalies dels principals nuclis urbans, començant per Barcelona,²⁴² Perpinyà,²⁴³ Girona²⁴⁴ i Vilafranca de Conflent,²⁴⁵ on el llegat hidràulic andalusí era inexistent. De la importància que els gestors del Reial Patrimoni concedien aleshores als regadius ens han arribat alguns testimonis docu-

238. F. SABATÉ, «Alta edat mitjana», p. 323.

239. Molt difícil de calcular, atès que en les escriptures només se n'especificaven els límits.

240. F. SABATÉ, «Alta edat mitjana», p. 323-324.

241. *Ibidem*, p. 324.

242. Vegeu *infra*, p. 86.

243. On, per a poder garantir alhora prou aigua a molins i horts, es va haver d'eixamplar i allargar, entre els anys 1243 i 1245, el rec de la Vila (S. CAUCANAS, «Mesures d'ordre et de police réglémentant l'usage des eaux: l'exemple des canaux de Perpignan aux XIVe et XVe siècles», a L. ASSIER ANDRIEU i R. SALA (dir.), *La ciutat i els poders = La ville et les pouvoirs*, Perpinyà, Institut Catalan de Recherches en Sciences Sociales, 2000, p. 120).

244. J. M. MARQUÈS, *Pergamins de la Mitra (891-1687): Arxiu Diocesà de Girona*, Girona, Institut d'Estudis Gironins, 1984, p. 25 i 35.

245. On Jaume I, l'11 de juliol de 1275, va haver de tancar judicialment el litigi plantejat entre els hortolans i Bernat Guillem pel fet que aquest feia circular cap al seu molí l'aigua que li corresponia del cabal de la Tet per la séquia Reial (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 521).

mentals: el 1188, Joan Moliner rebia l'encàrrec del batlle Llobell de construir un canal per portar l'aigua des de la vall baixa del Llobregat fins a la Ciutat Comtal pel coll de Forcats i d'edificar un casal amb dotze moles en la capçalera, ubicada en l'alou reial de Matoses, a canvi d'un salari de 350 sous i d'una prima de 50 morabatins, si aconseguia acabar les obres en el termini d'un any.²⁴⁶ Tot i que el transvasament d'aigua al pla de Barcelona no va reeixir, el mer projecte palesa que a la Ciutat Comtal ja hi havia, abans del 1200, afany inversor i prou recursos econòmics per finançar projectes costosos, arriscats i de gran complexitat, però que hi mancaven encara experts altament qualificats en tecnologia hidràulica.

Els cabals necessaris per expandir les terres irrigades no s'obtingueren sempre, tanmateix, per procediments legals: al segon terç del segle XIII, alguns hortolans, a la perifèria de la capital catalana, obrien fibres sense permís en el rec Comtal, regaven més terres de les concedides o venien part de la seva aigua als conreadors de les finques confrontants. L'increment del consum d'aigua de reg va coincidir, a més, amb la construcció de nous molins, que reclamaven també cabals per a impulsar les moles. Aquesta sobreexplotació d'uns recursos hídrics de règim mediterrani, modestos i oscil·lants, va provocar tibantor entre els concessionaris. El 1266, Jaume I, a fi d'evitar enfrontaments a la rodalia de la Ciutat Comtal, hi va prohibir, amb el suport del Consell de Cent, els regadius il·legals, i va sancionar els infractors amb les multes previstes als Usatges.²⁴⁷ L'alça gradual de les respectives demandes d'aigua abans del 1280 ja obligava, doncs, les autoritats a garantir també, en les àrees més poblades de rereguarda, una distribució equilibrada dels cabals disponibles entre un nombre cada cop més gran de beneficiaris. Sembla, emperò, que en les orles periurbanes septentrionals de la «Confederació» les ampliacions dels reguius es destinaren més a la vinya, les verdures i els fruiters que no pas als cereals: entre els sostractors furtius d'aigua del rec Comtal, figuraven vinyataires i hortolans, no conreadors de cereals.²⁴⁸

3.3. ELS RENDIMENTS

Els colonitzadors feudals exportaren als secans de les «terres noves» la rotació biennal, el guaret llarg exempt de tota mena de treball i obert al bestiar. La productivitat no degué ser, per tant, gaire diferent de la documentada en altres regions de rereguarda de clima i sòls pareguts; els rendiments ordinaris no degueren allu-

246. ACA, C, Alfons I, perg. 502; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 18, nota 23.

247. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 290-291.

248. *Ibidem*, p. 290-291.

nyar-se molt del 3,3:1 i el 5:1 assolits, a mitjan segle XIII, per al blat i l'ordi, respectivament, a la comanda templera de Mas Déu.²⁴⁹ Només en algunes àrees ben situades respecte a la xarxa fluvial, la infraestructura hidràulica andalusina va ser reestructurada per a garantir aportacions regulars d'aigua a camps de blat,²⁵⁰ a fi d'escurçar-hi els guarets i incrementar-hi la productivitat. Per mesurar aquest augment, només disposem d'un indicador indirecte poc precís: la quantia dels censos proporcionals en espècie. Els senyors, a la segona meitat del segle XII, exigien, en la rodalia de Lleida, entre una quinta i una tercera part de la collita, en les àrees irrigades, i des d'una desena fins a una quinta part, en les terres de secà.²⁵¹ La sostracció senyorial s'incrementava, doncs, entre un 50 % i un 60 % en els camps de gra que no depenien exclusivament de l'aigua de la pluja. La manca d'estudis no permet encara escatir amb prou precisió aquest augment en molts altres districtes de la «Confederació».

249. L. VERDON, «Les revenus de la commanderie templière...», p. 167-193.

250. F. GARCIA-OLIVER, «Els cultius», p. 304; A. M. RODRÍGUEZ, «Conquesta i feudalització: el cas de Pollença...», p. 374-378.

251. F. SABATÉ, «Alta edat mitjana», p. 326.

Capítol 4

Els camins i els mercats del gra

L'expansió feudal de les rompudes no va eradicar, a Occident, les escassetats frumentàries,²⁵² que presentaven encara uns trets marcadament arcaics. Quan per cobrir la demanda no n'hi havia hagut prou amb la producció regional, els comerciants, atrets per l'alça del preu, aportaren gra, en petits contingents, d'altres districtes, i fins i tot des dels emporis exteriors més assequibles. La circulació dels cereals va tenir una contribució important a l'articulació dels mercats europeus. Tot i això, el comerç, abans del 1150, només va poder atenuar les caresties curtes i d'àmbit espacial reduït; no va conjurar les fams intenses i prolongades.

252. Com ha demostrat, per a Catalunya, el professor Pere Benito, en una sèrie d'innovadors articles, entre els quals destaquen: P. BENITO, «Et hoc facimus propter necessitatem famis...». Possibilitats de les fonts documentals catalanes per a l'estudi de les crisis alimentàries dels segles X-XIII», *Acta Historica et Archæologica Mediævalia* (Barcelona), núm. 25 (2004), p. 39-61; P. BENITO, «Entre la beneficencia y la familiaritas: la contratación del *victum et vestitum* en los monasterios catalanes durante los siglos XI-XIII. Una respuesta institucional alternativa ante el hambre como problema social», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), vol. 34/1 (2004), p. 3-29; P. BENITO, «De la guerra de l'Empordà (1128) a la mortaldat de 1131: gènesi, extensió i extinció d'una fam. Per a la història de les crisis alimentàries a la Catalunya medieval», *Acta Historica et Archæologica Mediævalia* (Barcelona), núm. 26 (2005), p. 169-184; P. BENITO, «Retour au Toulousain. Famines graves, exode et persistance de la famine en Catalogne à l'époque du comte Raimond Borrell II», a C. DENJEAN (ed.), *Sources sérielles et prix au Moyen Âge: Travaux offerts à Maurice Berthe*, Tolosa de Llenguadoc, Université de Toulouse-Le Mirail, 2009, p. 43-80; P. BENITO, «Carestía y hambruna en las ciudades de Occidente durante la Edad Media. Algunos rasgos distintivos», a B. ARÍZAGA i J. S. SOLÓRZANO (ed.), *Alimentar la ciudad en la Edad Media*, Logronyo, Instituto de Estudios Riojanos, 2009, p. 299-314; P. BENITO, «*Et si sterilitas, ut solet, in terra illa fuerit...* Frecuencia, longevidad y gravedad de las carestías en Cataluña durante la fase de crecimiento de la economía medieval (siglos XI-XIII)», a H. R. OLIVA i P. BENITO (ed.), *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2007, p. 79-110; P. BENITO, «Famines sans frontières en Occident avant la "conjoncture de 1300". À propos d'une enquête en cours», a M. BOURIN, J. DRENDEL i F. MENANT (ed.), *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée Occidentale*, Roma, École Française de Rome, 2011, p. 37-86.

4.1. EL COMERÇ DELS CEREALS

Entre els anys 1050 i 1230, Catalunya va aportar una bona part del gra consumit en les seves principals ciutats: a Barcelona, Girona, Tarragona, Tortosa i Lleida arribaren regularment partides de cereals procedents del Vallès i el Penedès, l'Empordà, el Camp de Tarragona, l'Urgell i la Segarra. Per l'eix fluvial de l'Ebre, des de mitjan segle XII, fluïa, a més, cap a la franja costanera, el blat aragonès. Tot i que la qüestió encara no ha estat analitzada amb un mínim de rigor, la majoria dels experts consideren que la Corona catalanoaragonesa, des de la seva creació, el 1137, havia estat autosuficient en cereals. Es tracta, emperò, d'una intuïció força versemblant, no pas d'una tesi documentalment fonamentada.

La frontera meridional de la «Confederació» passà, al segon quart del segle XIII, d'Albarrasí i Benifassà a Almirra i Vilajoiosa, i l'oriental, del cap de Creus i el delta de l'Ebre a Menorca. Les conquestes de l'arxipèlag balear i València no sols n'ampliaren en més d'un 30 % la superfície, sinó que n'accentuaren també el caràcter marítim, atès que prolongaren uns 220 quilòmetres el litoral i incorporaren un estratègic enclavament insular, ubicat gairebé al centre mateix de la Mediterrània occidental. La integració i la colonització feudal de les «terres noves» va tenir, així mateix, importants conseqüències en el comerç interior dels cereals: van aportar un altre conjunt de contrades excedentàries de cereals (la Plana Baixa, la Ribera de Xúquer, la Costera i la Vall d'Albaida), una nova via de sortida dels excedents aragonesos al mar (la vall del Túria) i dos importants mercats urbans de consum (València i la Ciutat de Mallorca).

Per a reconstruir els fluxos interiors i exteriors dels cereals, l'escassetat de les fonts notariales pot ser compensada en part amb les fiscals, especialment amb els aranzels de les lleudes i dels passatges, dos impostos comercials ja força estesos en els dos primers terços del segle XIII. Les primeres —com es veurà més endavant— gravaven l'entrada i la compravenda de mercaderies en una ciutat o vila; els segons n'encarien la circulació per via terrestre i marítima. El tràfic de cereals està documentat tant en una sèrie de ciutats i viles costaneres (Cotlliure,²⁵³ Cambrils,²⁵⁴ Tortosa,²⁵⁵ Borriana²⁵⁶ i Morvedre)²⁵⁷ i de places interiors estratègicament situades en la xarxa de rutes comercials (Alzira,²⁵⁸ Xàtiva²⁵⁹ i Biar)²⁶⁰ com als

253. M. GUAL CAMARENA, *Vocabulario del comercio medieval: Colección de aranceles aduaneros de la Corona de Aragón (siglos XIII y XIV)*, Barcelona, El Albir, 1976, p. 78 [1249?] i 105 [1252].

254. *Ibidem*, p. 113 [1258].

255. *Ibidem*, p. 141 [1276].

256. *Ibidem*, p. 93 [1251].

257. *Ibidem*, p. 93 [1251].

258. *Ibidem*, p. 90 [1250].

259. *Ibidem*, p. 93 [1251].

260. *Ibidem*, p. 93 [1251].

grans centres de consum (Barcelona,²⁶¹ Perpinyà²⁶² i València).²⁶³ Per Cotlliure, el port septentrional de Catalunya, entrarien els contingents de gra destinats al proveïment de Perpinyà i sortirien, en els anys de bones collites, els excedents del Rosselló i del Vallespir. Cambrils, a la costa tarragonina, devia ser la porta d'eixida al mar de l'Alt Camp i el Priorat. A Tortosa —on el comte rei compartia la jurisdicció amb els templers i els Montcada— es trasbalsaven els carregaments de cereals aragonesos de les gavarres, que els havien baixat per l'Ebre, als llenys o les barques que els transportarien a Barcelona o a la Ciutat de Mallorca. Per Borriana i Morvedre passarien, amb destinació a València, partides de cereals provinents de la Plana Baixa i de l'Alt Palància. Alzira i Xàtiva assumirien, com a l'època andalusina, el paper de mercats reguladors de la Ribera del Xúquer i de la Costera, respectivament. A Biar s'articularien els circuits frumentaris de les contrades sud-occidentals del Regne de València amb les nord-orientals del Regne de Múrcia.

Sembla que la Corona catalanoaragonesa, a mitjan segle XIII, esdevingué excedentària de gra: en els anys normals, l'oferta no solament cobria, per tant, el dèficit endèmic de la franja litoral, una àrea amb una forta concentració urbana, i de l'arxipèlag balear, sinó que proporcionava, a més, contingents per a l'exportació. Aquesta segona hipòtesi gaudeix —com es veurà a continuació— d'un suport documental més extens i ferm que la primera, la de l'autosuficiència frumentària del 1137 ençà.

Mentre que en el funcionament dels circuits interregionals i locals intervenien els traficants mitjans i petits,²⁶⁴ inclosos els jueus,²⁶⁵ el comerç exterior de gra estava monopolitzat pels grans productors —el sobirà i els seus propparents, l'alta

261. *Ibidem*, p. 133 [1271].

262. *Ibidem*, p. 83 [1250?].

263. *Ibidem*, p. 72 [1243], 116 [1271?], 118 [171?] i 125 [1271].

264. Com Guillem Colom, veí de Sant Mateu, que el 13 de març de 1270 es comprometé a dur a Barcelona, des de l'esmentada vila del Baix Maestrat, dos-cents cafissos de blat (ACA, C, reg. 28, f. 5r; regist. J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de documentación relativa al antiguo Reino de Valencia, contenida en los registros de la Corona de Aragón*, vol. I, Madrid, Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos, 1934, p. 211).

265. Els quals, a conseqüència de l'actitud d'exclusió dels botiguers cristians, necessitaven, per poder participar en el lucratiu comerç local dels cereals, una llicència específica del sobirà, com la que Jaume I va concedir, el setembre de 1261, a les aljames de Barcelona, Tarragona, Cervera, Montblanc i Caldes de Montbui, en què autoritzava els seus membres a vendre a la menuda blat, oli i altres mercaderies (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 317). Un altre testimoni indirecte de la participació dels jueus en la distribució de gra, l'aporten els préstecs en espècie: es tracta de crèdits modestos en cereals a pagesos, membres de la petita noblesa i mercaders per a cobrir necessitats puntuals (J. FERNÁNDEZ CUADRENY, «El crèdit jueu a la Barcelona del segle XIII», *Barcelona Quaderns d'Història* (Barcelona), núm. 13 (2007), p. 162).

noblesa, els ordes militars i les jerarquies del clericat secular i regular— i pels homes de negocis lígurs, toscans i llombards.²⁶⁶ Entre els mercats de destinació dels carregaments de cereals aragonesos i valencians, destacaven les ciutats del nord d'Itàlia.²⁶⁷ Eventualment, durant alguna de les periòdiques caresties, les places del Llenguadoc,²⁶⁸ Navarra,²⁶⁹ Castella,²⁷⁰ Tunísia, fins i tot, Sicília²⁷¹ també es van abastar amb gra de la «Confederació». El sobirà disposava, doncs, d'un mitjà —que cal tenir en compte— per influir en la política exterior de les poderoses repúbliques italianes, les quals procuraven compensar les seves adquisicions de cereals a Tortosa o a València amb la redistribució de productes orientals, com ara l'alum i les espècies. Com a primer exportador, el comte rei procurava vendre quasi constantment, però en quantitats que no comprometessin l'abastament de la «Confederació», cereals als grans emporis de la Mediterrània occidental, amb el fi de facilitar l'entrada de moneda forta estrangera.

Les èpoques d'abundor coexistiren, tanmateix, amb les de carestia, quan, per raons no exclusivament meteorològiques, la demanda i l'oferta interiors es descompensaven. Durant les sovintejades però curtes crisis alimentàries, els mercaders catalans, valencians i mallorquins acudien a buscar gra al Baix Llenguadoc, Provença²⁷² i Sicília,²⁷³ mentre que els seus homòlegs aragonesos anaven cap a Castella i Occitània. Les importacions de gra berber no s'iniciarien, en canvi, fins a

266. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 265; M. TANGHERONI, *Aspetti del commercio dei cereali nei paesi della Corona d'Aragona. 1: La Sardegna*, Pisa, Pacini, 1981, p. 71-72; J. P. CUVILLIER, «Barcelone, Gènes et le commerce du blé de Sicile vers le milieu du XIIIe siècle», a *Atti del I Congresso Storico Liguria-Catalogna*, Bordighera, Istituto Internazionale di Studi Liguri, 1974, p. 162; F. ARROYO, «El mercado del trigo en el reino de Valencia bajo Pedro III», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* (Saragossa), vol. VIII (1967), p. 437-440.

267. ACA, C, reg. 39, f. 184v; A. HUICI i M. D. CABANES, *Documentos de Jaime I de Aragón*, vol. III, València i Saragossa, Anubar, 1978, p. 238; J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de documentación relativa al Reino de Valencia...*, vol. II, p. 55-56 i 60; «Annales Ianuenses. MCCXV-MCCL», ed. a cura de C. Imperiale di Sant'Angelo, a *Annali Genovesi di Caffaro e de' suoi continuatori*, vol. III, Roma, Tip. del Senato, 1923, p. 173.

268. J. M. MADURELL i A. GARCÍA, *Comandas comerciales barcelonesas de la Baja Edad Media*, Barcelona, Colegio Notarial de Barcelona i Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1973, p. 181-182; M. J. LARENAUDIE, «Les famines en Languedoc aux XIe et XIIe siècles», *Annales du Midi* (Tolosa de Llenguadoc), vol. LXIV (1952), p. 36.

269. ACA, C, reg. 38, f. 85r.

270. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 267.

271. J. M. MADURELL i A. GARCÍA, *Comandas comerciales barcelonesas...*, p. 172-173.

272. ACA, C, reg. 38, f. 69v; G. SIVÉRY, *L'économie du Royaume de France au siècle de Saint Louis*, Lille, Presses Universitaires de Lille, 1984, p. 206.

273. C. BATLLE, «Les relations entre Barcelona i Sicília a la segona meitat del segle XIII», a *XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona*, vol. II, Palerm, Accademia di Scienze, Lettere e Arti, 1983, p. 156-160; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 269 i 305.

començament del segle XIV.²⁷⁴ La coincidència parcial dels mercats exteriors de proveïment de la Corona catalanoaragonesa amb els de destinació de les seves exportacions palesa un dels trets principals que aleshores ja caracteritzava el tràfic frumentari: la inestabilitat; demostra que els carregaments, abans del 1280, ja circulaven en ambdós sentits per uns mateixos circuits,²⁷⁵ d'acord amb les oscil·lacions de l'oferta i la demanda de cada plaça. A l'etapa central de l'edat mitjana es va organitzar, doncs, un mercat internacional del forment, basat en el transport, principalment per via marítima i fluvial, dels excedents i en l'enllaç, en l'àmbit supraestatal, dels almodins urbans. Viles i ciutats, cap al 1200, ja constituïen una atapeïda xarxa de mercats de productes alimentaris interconnectats.

La convergència diplomàtica de la Cort de Barcelona amb els Hohenstaufen, emmarcada en aquest context, adquireix un nou sentit. El replantejament de la política exterior fet per Jaume I a mitjan segle XIII, després de renunciar a tots els seus drets a Occitània en el Tractat de Corbeil, i la decidida opció per l'àmbit mediterrani, plasmada en el matrimoni de l'infant Pere amb Constança de Sicília,²⁷⁶ van reforçar la incipient penetració comercial dels seus súbdits a la Itàlia meridional. El «descobrimt» del graner sicilià pels mercaders barcelonins s'havia produït —com ja s'ha exposat— unes dècades abans, arran de les mesures punitives decretades el 1238 per Frederic II contra els genovesos.²⁷⁷ Del 1260 ençà, els homes de negoci i els armadors catalans no sols tingueren accés, en els anys de carestia, als carregadors de Trinàcria, sinó que pogueren participar també en el lucratiu comerç de la distribució dels cereals sicilians pels emporis de la Itàlia

274. R. VERNET, «La production céréalière dans le Maghreb du XIIIe siècle», a *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Comunicaciones*, vol. II, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1982, p. 264-268.

275. Aquesta particularitat del comerç internacional dels cereals ha estat recalçada per la major part dels investigadors que s'han ocupat del tema (M. J. LARENAUDIE, «Les famines en Languedoc...», p. 38; M. del TREPPO, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Nàpols, L'Arte Tipografica Napoli, 1972, p. 341; M. TANGHERONI, *Aspetti del commercio dei cereali...*, p. 11-14; R. VERNET, «Les relations céréalières entre le Maghreb et la Péninsule Ibérique du XIe au XVe siècle», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 10 (1980), p. 322-323).

276. L'enllaç, els capitols del qual havien estat signats el 28 de juliol de 1260 a Barcelona (ACA, C, Jaume I, perg. 1619), se celebrà a Montpeller el 13 de juny de 1262 (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 321). La iniciativa diplomàtica, els efectes de la qual el vell monarca només arribà a albirar, ha atret l'atenció de diversos historiadors, tant catalans (D. GIRONA, «Mullerament de l'infant Pere de Catalunya amb madona Constanza de Sicília», a *I Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. I, Barcelona, F. Altés, 1909, p. 232-299; F. SOLDEVILA, *Pere el Gran. Primera part: l'infant*, vol. I/1, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1950, p. 90-106) com estrangers (S. RUNCIMAN, *I Vespri Siciliani: Storia del mondo mediterraneo alla fine del tredicesimo secolo*, Bari, Rizzoli, 1976, p. 77, 92, 107 i 155; J. P. CUVILLIER, «Barcelone, Gênes et le commerce du blé...», p. 163; F. GIUNTA, *Aragoneses y catalanes en el Mediterráneo*, Barcelona, Ariel, 1989, p. 23-24).

277. S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 269. Vegeu també *supra*, nota 273.

septentrional,²⁷⁸ el Baix Lluenguadoc²⁷⁹ i el sultanat d'Ifrīqiya.²⁸⁰ La negativa de Jaume I a donar suport militar a Manfred i a Conrad davant de l'ofensiva de Carles d'Anjou²⁸¹ no impedí, tanmateix, als homes de negocis catalans desenvolupar una intensa activitat econòmica a Sicília.²⁸² No seria fins al 1272 que la incompatibilitat de la projecció ultramarina de la Corona d'Aragó amb l'expansionisme angeví en ambdues conques de la Mediterrània els tancaria els estratègics ports del Mezzogiorno.²⁸³ Al tercer quart del segle XIII, la Cort de Barcelona va practicar una política frumentària a la conca occidental de la Mediterrània basada en la redistribució de cereals sicilians i en l'exportació eventual d'excedents aragonesos i catalans a la Itàlia septentrional; Barcelona, Tortosa, Montpeller i Perpinyà en foren les grans beneficiàries.²⁸⁴

A l'etapa central de l'edat mitjana, el creixement demogràfic i la centralitat assumida pel pa en la dieta de gairebé tots els estaments socials provocaren, a les ciutats, una alça gradual de les transaccions de cereals. Les autoritats, per tal d'era-

278. J. P. CUVILLIER, «Barcelone, Gènes et le commerce du blé...», p. 163-170; D. ABULAFIA, «Sul commercio del grano siciliano nel tardo Duecento», a *XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona*, vol. II, Palerm, Accademia di Scienze, Lettere e Arti, 1983, p. 11-15; A. GARCIA i M. T. FERRER, *Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona*, vol. II, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1983, p. 318-319; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 269.

279. Guillem de Parellada, ciutadà de Barcelona, rebé, el 18 de setembre de 1260, a Sicília, de Pere Forn i Guillem Navata, també ciutadans barcelonins, un canvi a risc marítim de 200 unces de tarins d'or, reembossables en moneda melgoresa a Montpeller o bé on la nau de Joan de Montjardí descarregaria la seva càrrega de blat. Obligà com a garantia del préstec sis-centes salmes de blat (A. GARCIA i M. T. FERRER, *Assegurances i canvis marítims...*, p. 317-318).

280. En el tractat de pau i comerç subscrit per Jaume I i al-Mustanşir el 1271, ja s'incloué una clàusula per la qual les importacions de cereals efectuades pels comerciants catalans al Sultanat hàfsida no estarien gravades per cap tipus d'aranzel duaner (L. de MAS-LATRIE, *Traité de paix et de commerce concernant les relations des chrétiens avec les arabes de l'Afrique septentrionale au Moyen Âge*, París, Henri Plon ed., 1866, p. 283). Una bona part dels carregaments de cereals venuts pels mercaders de la «Confederació» a Tunis provenia dels pròxims ports sicilians (S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 269).

281. El 6 de juliol de 1262, a Clarmont-Ferrand, aprofitant la boda de la infanta Isabel d'Aragó amb Felip, el delfí de França, Lluís IX i Urbà VI li havien arrencat el compromís que la seva convergència diplomàtica amb els Hohenstaufen no implicaria cap tipus de suport militar a Manfred ni als gibel·lins (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 324-325; S. RUNCIMAN, *I Vespri Siciliani...*, p. 92).

282. Com es desprèn de les nombroses comandes concertades a Barcelona amb destinació a Trinàcia (J. M. MADURELL i A. GARCIA, *Comandas comerciales barcelonesas...*, p. 167-168, 172-173 i 179-180).

283. V. SALAVERT, «El Tratado de Anagni y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* (Saragossa), vol. V (1952), p. 266-270; S. RUNCIMAN, *I Vespri Siciliani...*, p. 134-198.

284. J. P. CUVILLIER, «La noblesse catalane et le commerce des blés aragonais au début du XIVe siècle», *Mélanges de la Casa de Velázquez* (Madrid), vol. VI (1970), p. 113; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 269.

dicar els fraus i protegir els consumidors, tendiren a concentrar la venda de gra en alguns indrets específics, on establiren unes mesures legals, l'ús de les quals implicava el pagament d'una taxa específica. A Barcelona, les transaccions es van anar centralitzant en dos indrets: en un sector del vell mercadal dels comtes, vora el palau reial, per als carregaments que arribaven per terra, i als confins orientals de la platja, on conflüen els carregaments de gra de procedència marítima.²⁸⁵

A Lleida, el comerç dels cereals es va concentrar lluny del mercadal, al sector sud-occidental del recinte urbà, a la part baixa de la parròquia de Sant Llorenç, tocant a la moreria i prop del bordell. La venda s'efectuava en un conjunt de botigues arrencades al llarg del carrer de la Bladeria i, en menor mesura, de la Llinasseria, on es va establir el pes del rei.²⁸⁶ Jaume I, el 1257, hi va renunciar, tanmateix, a la recaptació directa del dret de la quartera; el va traspassar vitalíciament a Vidal Almalegue, un jueu local, a canvi d'un cens anual de 82 masmudines.²⁸⁷ El concessionari, en aquest cas, no figura en l'extensa nòmina dels creditors habituals del sobirà.

El mercat del blat, a la Ciutat de Mallorca, fou promogut per Pere de Portugal, senyor de l'illa, i ja estava en funcionament el 1243. Després d'alguns canvis, es va ubicar finalment al barri de Santa Eulàlia, a la vila de dalt, on s'instal·laren, el 1245, dues quarteres de pedra «aparellades a mesurar» i unes quantes quarteres i mitges quarteres de fusta.²⁸⁸ S'hi havia de declarar tot el gra que entrava a la ciutat abans de posar-lo a la venda i establia diàriament el preu de mercat del forment i dels altres cereals panificables per als consumidors urbans.

4.2. LES CRISIS CEREALISTES I LA SEVA GESTIÓ INCIPIENT

El comerç exterior, atesa l'escassa productivitat dels mitjans de transport ordinaris,²⁸⁹ no va constituir, tanmateix, una defensa eficaç contra les crisis alimentàries perllongades. Les autoritats locals, d'altra banda, no disposaren, fins després del 1280, de les infraestructures tècniques i fiscals suficients per a comple-

285. A. DURAN, *Barcelona i la seva història*, vol. II, Barcelona, Curial, 1973, p. 426-427; J. MUTGÉ, «L'abastament de blat a la ciutat de Barcelona en temps d'Alfons el Benigne (1327-1336)», a J. MUTGÉ, *Política, urbanismo y vida ciudadana en la Barcelona del siglo XIV*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2004, p. 247; A. GARCIA i M. GUÀRDIA, «Consolidació d'una estructura urbana: 1300-1516», a J. SOBREQÜÉS (dir.), *Història de Barcelona*, vol. III, Barcelona, Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona, 1992, p. 63.

286. J. BOLÒS, *Dins les muralles de la ciutat...*, p. 206-211.

287. J. MIRET i SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 264.

288. P. CATEURA, «Las cuentas de la colonización feudal (Mallorca, 1231-1245)», *En la España Medieval* (Madrid), núm. 20 (1997), p. 123.

289. L'embarcació i la rècula semovents.

mentar la iniciativa privada, per a organitzar, en les conjuntures adverses, fortes importacions de gra. La consciència d'aquesta mancança va despertar pertot arreu una forta preocupació per assegurar-se el pa, que assolí una especial intensitat en les principals urbs de l'Europa mediterrània, on uns sòls poc potents i una pluviositat escassa i mal repartida durant l'any conferien un caràcter molt aleatori a les collites. En aquest context, una forta caiguda de l'oferta interior de cereal, malgrat els carregaments aportats pels importadors locals i estrangers, provocava una penúria que, si es prolongava, esdevenia fam i, fins i tot, mortaldat.

A la Corona catalanoaragonesa, entre els anys 1070 i 1280, els cereals curtejaren en quaranta-sis ocasions, tot i que amb un grau divers d'intensitat.²⁹⁰ Vint-i-vuit d'aquestes crisis foren de curta durada, atès que les seves conseqüències quedaren circumscrites a la fase més dura d'un cicle agrari, de desembre a juny, o, com a màxim, de dos consecutius. Integren el grup de les emergències alimentàries lleus, d'abast normalment regional o estatal, les dels anys 1074, 1081, 1082, 1084, 1088, 1097, 1099, 1102, 1104, 1117-1119, 1123-1124, 1126, 1133, 1137-1140, 1144, 1156, 1164-1165, 1180, 1188-1189, 1192, 1199, 1208, 1235, 1248, 1270-1271, 1274, 1276-1277 i 1280.

El segon conjunt de crisis frumentàries correspon a un model d'efectes més duradors, que es perllongaven durant tres, quatre o, fins i tot, cinc anys consecutius. Tot i que durant el primer bienni podien seguir el paradigma anterior, amb els efectes restringits a la fase àlgida del cicle agrari, en els anys subsegüents generaven una penúria intensa i sostinguda, que solia ser resolta per una pujada de l'oferta exterior, un alliberament d'excedents retinguts o, en el pitjor dels casos, una caiguda de la demanda interior a conseqüència d'una mortaldat. A aquesta categoria de calamitat alimentària pertanyen les crisis dels anys 1093-1096, 1105-1107, 1110-1112, 1113-1115, 1128-1131, 1146-1147, 1152-1153, 1159-1162, 1166-1168, 1171-1173, 1174-1177, 1181-1185, 1195-1198, 1201-1203, 1211-1213, 1218-1219, 1227-1233 i 1257-1260. De la informació aportada per les fonts historiogràfiques i documentals es desprèn que la majoria d'aquestes crisis no van ser fenòmens aïllats, sinó manifestacions regionals de *fames magnæ*, que afectaren coetàniament diversos països de la Mediterrània occidental i/o de l'Europa atlàntica.

L'ampli abast geogràfic de les penúries prolongades era una conseqüència del grau d'articulació que ja havia assolit aleshores el mercat internacional del gra. La

290. P. BENITO, «Et hoc facimus propter necessitatem famis...», p. 57-62; P. BENITO, «*Et si sterilitas, ut solet, in terra illa fuerit... Frecuencia, longevidad y gravedad de las carestías en Cataluña...*», p. 104; P. BENITO, «Famines sans frontières en Occident...», p. 37-86; A. RIERA I MELIS, «Els pròdroms de les crisis agràries...», p. 57-61; A. RIERA I MELIS, «El mercado de los cereales en la Corona catalanoaragonesa...», p. 87-143.

mera difusió, en una ciutat, d'un rumor sobre una imminent mala collita podia endegar una repercussió en cadena i provocar el tancament de mercats i l'activació de reflexos especulatiu en una àrea força extensa. Si l'anunciada caiguda de la producció es confirmava i la manca de cereals no era compensada per les importacions, la carestia esdevenia un fenomen de magnitud continental. La internacionalització de les fams, tanmateix, podia no ser tan ràpida i produir-se de forma esglaonada, d'una regió a una altra.

TAULA 1
Les principals crisis frumentàries a la Corona catalanoaragonesa (1070-1280)

Cronologia	Causes		Graus d'intensitat				
	Endògenes	Exògenes	Escassetat	Carestia	Penúria	Fam	Mortalitat
1093-1096	Sequera					<i>In Italia atque in Gallia, Normandia, Poitou, Anjou, Veneto, Catalunya i franja septentrional dels regnes cristians ibèrics</i>	
	Inundacions hivernals					Flandes	Saxònia i Francònia
		Increment de la fiscalitat estatal					
1105-1107				Catalunya	Baviera, Àustria, Flandes, Poitou i Borgonya		
1110-1112					Catalunya	Normandia, Flandes, Hainaut, Sens, París, Anjou i Anglaterra	
1113-1115				Catalunya			
1128-1131		Guerra a l'Empordà				Catalunya	
						Itàlia	
1146-1147	<i>Pro defectum frugum</i>					Anglaterra	
	Epizoòties					Borgonya i Alsàcia	

TAULA 1

Les principals crisis frumentàries a la Corona catalanoaragonesa (1070-1280) (Continuació)

Cronologia	Causes		Graus d'intensitat				
	Endògenes	Exògenes	Escassetat	Carestia	Penúria	Fam	Mortalitat
1146-1147					Catalunya	Flandes, Brabant, Artois, Normandia, Anglaterra, Westfàlia, Suàbia i Baviera	
1152-1153	Hivern fred i inundacions					Borgonya, Alsàcia, Lorena, Saxònia, Renània i Turingia	Normandia i Suàbia
					Catalunya		
1159-1163		Campanya de Frederic I Barbaroja a Llombardia			Llombardia		Vendôme
					Catalunya , Toscana	Brabant, Xampanya, Sens, París, Poitou, Llemotges, Renània, Turingia i Anglaterra	Lorena, Normandia i Bretanya
1166-1168				Catalunya	Saxònia, Renània, Turingia, Westfàlia, Suàbia, Baviera i Llombardia		
1171-1173	Hivern fred i sequera primaveral				Llombardia, Ligúria i Baix Duero	Catalunya	
1174-1177	Inundacions tardorenques					Borgonya, Llombardia, Emilia-Romanya i Toscana	Parma
		Batalla de Malemort					Llemotges

TAULA 1

Les principals crisis frumentàries a la Corona catalanoaragonesa (1070-1280) (Continuació)

Cronologia	Causes		Graus d'intensitat				
	Endògenes	Exògenes	Escassetat	Carestia	Penúria	Fam	Mortalitat
1174-1177					Catalunya	Tota la Gàl·lia i la Germània, Xampanya, Lorena i Poitou	Anglaterra i Bretanya
1181-1185					Catalunya	Brescia, Pàdua, Bolonya, Florència, Pisa i Nàpols	Parma
1195-1198	Sequera						Catalunya
	Hivern fred i plujós				París i Llemotges	Flandes, Brabant, Lieja, Hainaut, Vendôme i Suàbia	<i>Ab Apenino monte usque ad mare oceano, per totam Galliam et Germaniam, Xampanya, Alsàcia, Lorena, Renània, Baviera i Anglaterra</i>
		Guerra francobritànica					Normandia i Berry
	Aridesa					Catalunya i Aragó	
1201-1203	<i>Frugum penuria</i>				Catalunya	<i>Totam Italiam et Hispaniam, Galliasque, Llombardia, Romanya, Toscana, Campània Apúlia, Terra di Lavoro, Portugal, Lieja, Normandia i Anglaterra</i>	Llemotges i Irlanda

TAULA 1

Les principals crisis frumentàries a la Corona catalanoaragonesa (1070-1280) (Continuació)

Cronologia	Causes		Graus d'intensitat				
	Endògenes	Exògenes	Escassetat	Carestia	Penúria	Fam	Mortalitat
1211-1214	Sequera				Catalunya	Baviera, Llobardia, Apúlia, Sicília, Castella septentrional i Borgonya	
		Ofensiva antialmohade				Castella meridional	
1218-1220	Sequera					Catalunya i Rosselló	Aragó
1226-1232	Sequera	Devaluació monetària. Primer aixecament de la noblesa aragonesa contra Jaume I			Catalunya		
				Mòdena i Gènova	Parma, Reggio, Bolonya, Florència i Siena		
1257-1260		Excés d'exportacions?		Catalunya			
	Sequera				Cardeña, Burgos i Madrid	Sigüenza i Oviedo	
	Aiguats						Navarra nord-occidental
	Excés de pluges i pedregada				Alt Lenguadoc		
	Sequera	Ofensiva conjunta dels florentins, luquesos i genovesos contra els pisans		Gènova, Florència		Lucca i Pisa	
				Campània, Bolonya, Reggio, Mòdena Pàdua i Bèrgam			

TAULA 1

Les principals crisis frumentàries a la Corona catalanoaragonesa (1070-1280) (Continuació)

Cronologia	Causes		Graus d'intensitat				
	Endògenes	Exògenes	Escassetat	Carestia	Penúria	Fam	Mortalitat
1257-1260	Pluges tardorenques i hivernals				Siena		
	Excés d'humitat				Normandia, Llemosí, Forez i Renània	Bretanya	París, Suàbia i Baviera
	Aiguats i gelades	Increment de la fiscalitat estatal i eclesiàstica					Anglaterra

De la informació aportada per la historiografia i la documentació cancelleresca coetània es desprèn que a Catalunya —com a la resta de l'Occident— les caresties, entre els anys 1070 i 1280, no dimanaren sols de crisis agràries, de meteorologies adverses o de plagues, sinó que també van ser provocades, en una mesura gens menyspreable, per causes exògenes, com ara revoltes nobiliàries, aixecaments dels mudèjars, campanyes exteriors o, fins i tot, excessos puntuals de les exportacions.

De les divuit calamitats alimentàries prolongades, les que tingueren uns efectes més pregonos en el nord-est ibèric van ser les dels anys 1093-1095 i 1194-1198. La primera va consistir en una forta i llarga manca de tota mena de queviures, de quatre anys de durada, d'abast europeu, des dels Carpats fins a les illes Britàniques, seguida, en algunes regions, per una pestilència.²⁹¹ Les seves seqüeles, que van oscil·lar entre la fam i la mortalitat, estan ben documentades al Vèneto, Baviera, Francònia, Renània, Saxònia, Flandes, Normandia, Poitou, Anglaterra i la franja septentrional dels regnes cristians ibèrics.²⁹² Les fonts cronístiques no coincideixen, tanmateix, a l'hora d'establir les causes del flagell: els annals normands i poitevins l'atribueixen a una sequera primaveral;²⁹³ els de Gant, a unes inunda-

291. «Ubique mortalitas, pestilentia et fames per loca in Saxonia» («Annales Augustani», ed. a cura de G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores* (Hannover), vol. III (1839), p. 134).

292. P. BENITO, «Famines sans frontières en Occident...», p. 49-50.

293. «Eodem anno [1195] fuit magna siccitas, ab kalendas aprilis usque ad xvii kalendas septembris; quam sequuta est sterilitas terre et penuria panis et omnium fructum» (*La chronique de Saint-Maixent*, ed. a cura de J. Vedon, París, Belles Lettres, 1979, p. 152); «Tunc [1194] magna siccitas gramina terrae perussit, segetes et legumina laesit; quibus pereuntibus, maxima fames successit» (O. VITAL, *Histoire ecclésiastique*, vol. III, ed. a cura d'A. Le Prévost, París, Renouard, 1855, p. 461).

cions hivernals,²⁹⁴ i els anglesos, a un increment de la pressió fiscal per part del rei Guillem II.²⁹⁵ A Catalunya, l'emergència alimentària va començar prest, durant el primer trimestre del 1093, i es va prolongar fins a l'hivern del 1095. És interessant constatar que els afectats, gairebé des de l'inici, van ser conscients tant de la severitat com de l'ampli abast geogràfic del malastre; la seva precoç reacció acredita la rapidesa amb què ja circulava aleshores la informació, de la qual els mercaders i els pelegrins eren els principals agents.²⁹⁶ En un document redactat el març de 1093 a la Seu d'Urgell, una ciutat episcopal pirinenca per on passava un ramal de la gran ruta compostel·lana, l'escrivà —amb una palesa voluntat de guardar-ne testimoni per al futur— fa constar que la forta fam que acabava d'esclatar a la contrada no constituïa una calamitat local, ja que afectava alhora «tota la terra», des d'Itàlia fins a Sant Jaume de Galícia.²⁹⁷

Va ser a la darrerria del segle XII, tanmateix, que Occident va patir la crisi alimentària més aguda, més llarga i de més ampli abast geogràfic de l'etapa central de l'edat mitjana. Els seus efectes demogràfics, econòmics i socials van ser, en moltes regions, autènticament devastadors. La manca de queviures bàsics es va iniciar durant la tardor del 1195 i va assolir un nivell crític durant el primer semestre de l'any següent,²⁹⁸ quan la fam ja assolava «gairebé tot Europa»,²⁹⁹ «des dels Apenins fins a l'oceà».³⁰⁰ Les seves seqüeles es prolongarien fins al 1197 a Suàbia, Renània, Baviera, Alsàcia, Lorena, Xampanya, Flandes, Brabant, Lieja, Hainaut, París, Nor-

294. «Inundatio magna pridie idus octobris usque ad kalendas aprilis. Sequitur sterilitas anni cum fame gravi» («Annales Blandinienses», ed. a cura de G. H. Pertz, *Monumenta Germaniæ Historica: Scriptores* (Hannover), vol. v (1844), p. 27).

295. «In Anglia, propter graves exactiones quas rex fecerat, agricultura defecit; fames sequuta est, post famem, e vestigio, mortalitas adeo crebra, ut deesset morituris cura et mortuis sepultura» (*Chronicon Angliæ Petriburgense*, ed. a cura de J. A. Giles, Nova York, Franklin, 1967, p. 65).

296. P. BENITO, «Famines sans frontières en Occident...», p. 49.

297. «Fames valida que surrexit per circuitum nostrum insuperabilia in omni terra, ab Italia usque ad Sanctum Iacobum de Gallecia» (ACU, perg. 711; ed. C. BARAUT, «Els documents dels anys 1093-1100 de l'Arxiu Capitular d'Urgell», *Urgellia* (la Seu d'Urgell), núm. 8 (1986-1987), p. 25-26).

298. «Quidem fames valida, ex intempestivis imbribus proveniens, per annos iam aliquot Galliam Angliamque vehementer attiverat» (W. de HEMINBURGH, *Chronicon domini Walteri de Heminburgh, vulgo Hemingford nuncupati: De Gestis Regum Angliæ*, ed. a cura d'H. C. Hamilton, vol. 1, Londres, Sumptibus Societatis, 1848, p. 219).

299. «Fames valida quæ totam fere premebat Europam» (W. de HEMINBURGH, *Chronicon...*, p. 215).

300. «Gravissima panis penuria hoc anno multos afflixit et multos pauperavit. Ab Apenino usque ad mare Oceanum, per totam Galliam et Germaniam, famen in tantum prevaluit, ut maximam utriusque sexus multitudinem contigerit interisse» (A. de MARCHIENNES, «Continuatio Aquicinctina», ed. a cura de L. Conrad Bethman, *Monumenta Germaniæ Historica: Scriptores* (Hannover), vol. VI (1844), p. 433).

mandia, Llemotges, Vèndome, Anglaterra, Catalunya i Aragó.³⁰¹ En algunes contrades atlàntiques, la normalitat trigaria quelcom més a restablir-se.³⁰² Les fonts coetànies tornen a ser gasives en informació relativa a les causes de la calamitat: mentre que alguns annals septentrionals l'atribueixen a uns hiverns rigorosos³⁰³ i plovers,³⁰⁴ d'altres meridionals, catalans, la consideren el principal efecte d'una llarga sequera, que, iniciada pel febrer de 1194, s'hauria prolongat durant set anys.³⁰⁵ De l'alta intensitat que el malastre va assolir, si més no a ambdós marges del canal de la Mànega, són bons testimonis dos fets: la manca d'avituallament va obligar Ricard Cor de Lleó i Felip August a suspendre, a començament de gener de 1196, la guerra que enfrontava Anglaterra i França, des del març de 1194, a Normandia i el Berry;³⁰⁶ conclosa la treva, la persistència de la fam no els permetria reprendre, després de la Pasqua del 1196, les hostilitats.³⁰⁷ Els territoris de la Corona catalanoaragonesa també van patir una manca de queviures d'una magnitud desconeguda fins a aleshores: precedida per una llarga sequera, va assolir el seu punt àlgid el desembre de 1195, quan el sobirà, Alfons el Trobador, va haver d'accelerar el retorn d'un pelegrinatge a Sant Jaume de Galícia per tal de coordinar una resposta institucional i socórrer els famolencs amb recursos de l'erari.³⁰⁸

Durant les crisis de subsistència, la manca de cereals obligava, d'entrada, les capes baixes a consumir, tant al camp com a la ciutat, pans de baixa qualitat, cada

301. P. BENITO, «Famines sans frontières en Occident...», p. 63-64.

302. «Quo tempore fames valida fuit in Italia atque in Gallia per septem continuos annos» («Ro-moaldi Annales», ed. a cura de W. Arndt, *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores* (Hannover), vol. XIX (1866), p. 403); «Ea tempestate nimietate famis tota Gallia laborabat, sicque, per septem continuos annos, eorum omnium que victui necessaria sunt inopia grassata est» (*La chronique de Morigny*, ed. a cura de L. Mirot, París, A. Picard, 1912, p. 12-13); P. BENITO, «Famines sans frontières en Occident...», p. 45.

303. «Erat autem hiems et Adventus Domini asper valde» (W. de HEMINBURGH, *Chronicon...*, p. 215).

304. «Et quidem fames valida, ex intempestivis imbribus proveniens» (W. de HEMINBURGH, *Chronicon...*, p. 219).

305. «Anno Domini millesimo cº xcº iiiiº kalendas marcii [...] Et non pluit neque nevatit de tres annis neque per vii annos nisi parum et fuit magna mortalitas, fames [...] in terra ista» (AHCB, ms. L-5, f. 36v; cit. P. BENITO, «Famines sans frontières en Occident...», p. 61, nota 169).

306. *Ibidem*, p. 62 i 63.

307. «Rursus ergo bellicæ intentionis inter principes rabies exarsit, cuius tamen motibus vel Quadragesimalis et Paschalis religio temporis, vel solito maior et diuturnior inclementiæris, vel fames per provincias supra modum desæviens obstitit, ut iidem principes amicis suadentibus refractum pro tempore furorem suspenderent, et tempus quo solent reges ad bella procedere, mediantibus induciis, expectarent» (W. de HEMINBURGH, *Chronicon...*, p. 463).

308. «Peracta autem ipsa peregrinatione, ipse Ildefonsus rex in suam remeavit patriam. Et quia ipso anno fames valida per universum orbem erat, de rebus fisci elemosynas quam maximas assidue ubicumque sua interesset presentia faciebat» (*Gesta comitum Barcinonensium*, ed. a cura de L. Barrau-Dihigo i J. Massó i Torrents, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1925, p. 15).

cop més negres i tirosos. En aquestes atziagues circumstàncies, la població urbana protestava contra les autoritats al·legant que els cereals secundaris, els llegums secs, els glans o les castanyes eren aliments bastos, rústics, impropis de la seva condició. Quan la penúria, en una segona fase, es convertia en fam, els col·lectius socials mínimament solvents havien de recórrer al crèdit i, quan aquest s'acabava, no els quedava cap altra solució que alienar, *propter necessitatem famis*, part o tot el seu patrimoni.³⁰⁹ L'any 1066, Riquilda i els seus fills, defallits per la fam, la set i el fred,³¹⁰ vengueren la seva casa i una mujada de terra situada a Cornellà (Baix Llobregat) a Bonfill Guillemó i a la seva muller Natàlia, per 2 unces d'or. La majoria d'aquesta mena de contractes procedeix de l'Arxiu Capitular de Barcelona; sembla, doncs, que els escrivans de la capital catalana, amb una clientela constituïda preferentment per propietaris d'immobles urbans i de terres de la rodalia, van ser especialment sensibles a reflectir les adverses circumstàncies que forçaven els venedors a desprendre's dels seus béns.³¹¹ Algunes famílies rurals, en aquestes situacions d'emergència, optaven, en canvi, per transferir íntegrament la seva hisenda, *pro victu et vestitu*, a una institució monàstica que volgués fer-se càrrec de les seves necessitats vitals durant els anys que els restaven de vida.³¹² El 1096, a les acaballes d'una fam prolongada, Guillem Guitard va fer donació al monestir de Sant Cugat del Vallès del mas que posseïa en alou a la parròquia de Sant Pere Octavià, encara que se'n reservava, emperò, l'usdefruit vitalici i es comprometia a viure-hi i a entregar anualment la tasca (l'onzena part) del forment, la quinta part del vi, la meitat dels fruits dels arbres, dues gallines i mig porc.³¹³ La comunitat, per la seva part, es va engatjar a proporcionar-li diàriament, fins a la seva mort, 1 lliura de pa, una gerra de vi i un plat de sopa de cereals o de potatge de llegums.³¹⁴ En els cartorals dels principals cenobis, tant monàstics com canònics, sovintegen aquesta mena de contractes vitalicis, la distribució cronològica dels quals ha permès a algun expert rastrejar les crisis alimentàries feudals.³¹⁵ Aquells que per manca de recursos no disposaven d'aquestes sortides es veien obligats a

309. Vegeu *supra*, nota 252.

310. «Propterea nos prenominati, mortali languore famis, et sitis atque frigore vexati sive compressi» (ACA, C, Ramon Berenguer I, perg. 339; ed. G. FELIU i J. M. SALRACH (dir.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, vol. III, Barcelona, Fundació No-guera, 1999, p. 1174-1175).

311. P. BENITO, «“Et hoc facimus propter necessitatem famis...”», p. 48-49.

312. P. BENITO, «Entre la beneficència y la *familiaritas*...», p. 3-29.

313. ACA, Cartulari de Sant Cugat, f. 45v; ed. J. RIUS i SERRA, *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, vol. II, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1946, p. 421.

314. «Donemus tibi in vita tua, per singulos dies, libram unam panis, et iusticiam .i. vini et una scutula de pulmento» (ACA, Cartulari de Sant Cugat, f. 45v; ed. J. RIUS i SERRA, *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, vol. II, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1946, p. 421).

315. Tot començant pel ja esmentat Pere Benito (vegeu *supra*, nota 252).

consumir aleshores aliments immunds, que posaven sovint en risc la seva salut. Una mare i una filla, el 1039, justifiquen la venda d'una petita peça de terra al·legant que «només tenien per menjar i beure les herbes del camp». ³¹⁶ Una crònica catalana recorda que, el 1196, el *vulgo*, esperonat per la fam, va menjar cavalls i muls; ³¹⁷ durant la quaresma de l'any següent, els pobres de Reims, segons uns annals coetanis, només disposaren, per atenuar la buidor del ventre, de carronya d'ovelles, bous i, fins i tot, cavalls, així com pòsits de vi. ³¹⁸ Aquestes dues breus descripcions es poden aplicar sense gaire retocs a qualsevol altra ciutat occidental coetània que patís un malastre semblant.

Les institucions eclesiàstiques, durant les calamitats, procuraven, en la mesura de les seves respectives possibilitats, alleujar el sofriment dels afectats. Les pies almoines, a les ciutats, i els monestirs i els canonges, al camp, multiplicaven, durant les penúries i les fams, les distribucions de queviures entre els col·lectius dels indigents i dels empobrits, la qual cosa atenuava la tensió social. Els poders públics també assumien una part de la gestió de la crisi i procuraven coordinar les respostes endegades pels diversos estaments socials. El 31 de març de 1131, en la fase àlgida d'una fam, es reuní al palau comtal de Barcelona, sota la presidència de Ramon Berenguer III, una assemblea de pau i treva; hi acudiren no sols els bisbes de Barcelona, Girona i Osona, sinó també un gran nombre d'abats i nobles «de la terra». Després de ratificar la protecció de les esglésies, les sagreres, els clergues desarmats, els monjos i els seus acompanyants, es van declarar inviolables els mercaders, les persones que portessin gra a moldre als molins, els estris de llaurar, els bous, les eugues, els pollins i tota mena de bestiar. Finalment, es van establir severes penes per als incendiaris. ³¹⁹

Les mesures s'adreçaven, a més de protegir la persona i els béns dels eclesiàstics i dels restants *inermes*, a salvaguardar les collites i els ramats, per tal d'evitar l'agreujament de la crisi i la seva prolongació més enllà de les pròximes messes.

316. «Ut illas vinditricas non abent nichilque manducare neque bibere nisi erbas de ipso campo» (ACB, *Libri Antiquitatum*, II, f. 84r; cit. P. BENITO, «Et hoc fecimus propter necessitatem famis...», p. 49, nota 26).

317. «Hoc anno [1196] luna mortua aparuit et sterilitas et fames valida, ita ut equi et muli a vulgo comedebantur et magna mortalitas fuit» (BUB, *Cronico Ripullense*, II, ms. 588, f. 39v; cit. P. BENITO, «De la guerra de l'Empordà...», p. 176, nota 21).

318. «Facta est fames validissima, ita quod pauperes, pro panis inopia, morticinii ovium, equorum et boum etiam in ipsa quadragesima cogentur vesci, et fecem vini loco pani comedebant» («Annales Sancti Nicasii Remensis», ed. a cura de G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores* (Hannover), vol. XIII (1881), p. 84).

319. F. FITA, «Cortes de Barcelona (10 de marzo de 1131). Texto inédito», *Boletín de la Real Academia de la Historia* (Madrid), vol. IV (1884), p. 79-82; G. GONZALVO BOU, *Les constitucions de pau i treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 1994, p. 45-48; P. BENITO, «De la guerra de l'Empordà...», p. 175-176.

Amb l'emparança de les arades i el bestiar de tir es pretenia garantir la llauró i la sembra tardorenques dels cereals de cicle llarg, especialment del blat. La tuïció dels portadors de gra als molins tenia com a finalitat salvaguardar tant els camperols dels assaltadors com els drets senyorials: pretenia garantir la farina a les famílies pageses. L'assemblea, amb les severes penes establertes contra els incendiàries, intentava conjurar la destrucció de les messes, una pràctica característica de les guerres feudals que esdevenia letal quan anava precedida, com en aquest cas, per una forta escassetat. La defensa de les eugues i els bous responia, sens dubte, a la preocupació per garantir la reproducció d'aquestes dues espècies, especialment valuoses per als senyors i els camperols.

Les autoritats seculares, a més de salvaguardar les estructures productives agropecuàries i protegir els pagesos de l'agressivitat feudal, adoptaven també altres iniciatives complementàries: suspenien les guerres, concertaven treves³²⁰ i arribaven a distribuir gratuïtament, per tal que la situació no se'ls escapés de les mans, queviures i peces de vestir entre els pobres, especialment a les ciutats, on la concentració poblacional afavoria les revoltes de fam. Ramon Berenguer III, al seu testament, redactat el 19 de juliol de 1131, va disposar que de les rendes dels seus dominis es comprassin túniques per a tres-cents miserables i va consignar totes les rendes de l'església de Boada a l'alimentació dels canonges de la seu de Girona.³²¹ Alfons el Trobador, el desembre de 1195, no sols va escurçar —com ja s'ha exposat— la seva peregrinació a Sant Jaume de Galícia, sinó que, de retorn als seus dominis, va repartir, a més, una part de les reserves de gra de l'erari entre els famolencs.³²² Aquestes actuacions, abans del 1200, no assoliren, tanmateix, el nivell de les iniciatives que ja havien assajat altres poders públics. Carles de Flandes, arran de la fam dels anys 1124-1125, havia adoptat, per tal d'augmentar l'oferta de queviures en els mercats urbans i rurals, una sèrie de mesures força contundents: bloqueig de la fabricació de cervesa, sacrifici dels gossos i els vedells, obligació d'alternar la sembra de blat amb la de lleguminoses i remissió del pagament de rendes als pagesos.³²³ La baixa eficàcia de les polítiques públiques de contenció explica que, davant una fam prolongada, les capes populars mancades de crèdit i de béns alienables no disposessin, a Catalunya, d'altres vies de sortida que la caritat i l'emigració. Esgotades les reserves de les institucions assistencials rurals, els

320. Vegeu *supra*, notes 306-307.

321. ACA, C, Ramon Berenguer IV, perg. 6; cit. P. BENITO, «De la guerra de l'Empordà...», p. 181, nota 29, i p. 182, nota 31.

322. Vegeu *supra*, nota 308.

323. G. de BRUGES, *Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre*, ed. a cura d'H. Pirenne, París, A. Picard, 1891, p. 5-6; P. BENITO, «De la guerra de l'Empordà...», p. 181-182.

camperols es veien obligats a abandonar transitòriament les seves explotacions i a encaminar-se, a la recerca de queviures, cap a altres regions dels comtats catalans³²⁴ i, fins i tot, de les taifes limítrofs.³²⁵ Els malastres prolongats, tot i les mesures de contenció adoptades per les autoritats pertinents, podien tancar-se per als col·lectius més desvalguts amb una mortaldat precedida per la ruptura de les solidaritats familiar i veïnal.³²⁶

Les polítiques públiques de proveïment, a la Corona catalanoaragonesa, experimentarien, tanmateix, del 1200 ençà, avenços considerables.³²⁷ Durant les conjuntures desfavorables, les autoritats centrals i perifèriques adoptaven mesures per incrementar l'oferta en els mercats locals i assegurar pertot arreu una distribució mínimament equitativa de les existències entre els diversos estaments socials. Quan la corba estacional dels preus dels cereals s'allunyava del traçat normal, els intermediaris i els grans productors, davant l'eventualitat d'una carestia imminent, s'abstienien de canalitzar cap a l'almodí les seves reserves, amb la qual cosa anticipaven la prevista pujada de preus. Tot just es detectava la retracció especulativa de l'oferta, els batlles reials, assessorats per prohoms locals, solien inventariar les reserves de gra disponibles,³²⁸ impulsar la creació d'estocs³²⁹ i prohibir la treta en les seves respectives circumscripcions.

Si els preus, tot i això, continuaven pujant, els poders locals i regionals pressionaven el sobirà per tal que reduís puntualment la pressió aranzelària sobre els

324. Un camperol d'Albinyana i Reixac (Vallès Occidental) recorda, el 1017, que ha hagut de vendre una peça de terra «pro ipsa necessitate qui fui in ipso anno, quando homines exierunt de comitato Barchinone et fuerunt in alias regiones» (ACB, *Libri Antiquitatum*, II, f. 179r-179v; cit. P. BENITO, «Et hoc facimus propter necessitatem famis...», p. 49, nota 24).

325. En la renovació d'un empenyorament d'un mas, redactada el 1055, un agricultor de Pacs del Penedès (Alt Penedès) reconeix que «debeo tibi illum de diebus illis quando pergebant homines nostre patrie ad Leritam per annoma usque nunc» (ACB, *Libri Antiquitatum*, II, f. 126r; cit. P. BENITO, «Et hoc facimus propter necessitatem famis...», p. 49, nota 25).

326. Com ha demostrat Pere Benito en un dels seus articles: P. BENITO, «Morir de fam a l'edat mitjana davant la indiferència de fills, parents i amics. Conseqüències extremes de les caresties dels segles XI-XII en la societat catalana», a *Condicions de vida al món rural: V Jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local*, Lleida, Universitat de Lleida, 2006, p. 95-114.

327. Analitzat més en detall a A. RIERA I MELIS, «El mercat dels cereals a la Corona catalanoaragonesa. La gestió de les crisis alimentàries en el segle XIII», a A. RIERA I MELIS (coord.), *Crisis frumentàries, iniciatives privades i polítiques públiques de proveïment a les ciutats catalanes durant la baixa edat mitjana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2013, p. 65-74.

328. Vegeu *infra*, p. 109.

329. Arran de la crisi dels anys 1235-1236, l'Administració central decidí que els productors de cereals dels bisbats de Tortosa, Lleida i Urgell, després de la sega, emmagatzemessin una part de la collita, l'equivalent a quinze mesos de consum; els del bisbat de Vic ensitjarien la quantitat necessària per cobrir la demanda local durant quatre mesos (J. P. CUVILLIER, «La noblesse catalane et le commerce des blés...», p. 121).

circuits interns del gra,³³⁰ n'incentivés les importacions amb salconduits i moratòries per als proveïdors nacionals i estrangers³³¹ i en vedés les exportacions en l'àmbit de la «Confederació». Les vendes exteriors de cereals van ser prohibides els anys 1257, 1258, 1271, 1277, 1278 i 1282. Aquestes mesures restrictives —ràpides i sense costos econòmics directes— tenien com a objectiu millorar el nivell d'aprovisionament dels mercats locals incrementant-hi artificialment l'oferta. Els vets generals de tretja tindrien, emperò, uns efectes limitats, car només afectaven els comerciants nacionals i estrangers; no eren vinculants per a una bona part dels grans productors: tant el sobirà i els seus parents com les jerarquies eclesiàstiques i els ordes militars gaudien de llicències permanents d'exportació.³³² La mesura tampoc no constituïa un testimoni indiscutible de mala collita o de desequilibri entre la demanda i l'oferta de gra, ja que dimanava de circumstàncies molt diverses, entre les quals destacaven els conflictes interns,³³³ la pressió sistemàtica dels naixents consells urbans, interessats a mantenir el preu dels cereals panificables en uns nivells baixos, i l'afany del sobirà per capitalitzar les llicències d'exportació,³³⁴ transformant-les en una font d'ingressos extraordinària, o per condicionar la política d'altres estats.³³⁵ Cada tancament de les exportacions cal que sigui, doncs,

330. Jaume I, l'agost de 1274, ordenà a l'alcaid i al batlle de Peníscola que, transitòriament, deixessin d'exigir els 6 diners que recaptaven sobre cada cafís de blat embarcat a la platja (ACA, C, reg. 19, f. 153r; regist. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de documentación relativa al antiguo Reino de Valencia...*, vol. 1, p. 375-376).

331. Els avantatges transitoris oferts als subministradors de cereals en les èpoques de penúria tendien, però, a perpetuar-se i es perllongaven *de facto* durant els llargs períodes de normalitat, en detriment dels seus creditors: Jaume I, el 1264, un any en què la demanda interna estava coberta, establí que els comerciants que aportessin cereals a Besalú i Girona, a pesar de gaudir de salconduits reials, podrien ser embargats pels deutes que hi tinguessin pendents amb els jueus (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 359).

332. El bisbe d'Elna, des del 1246, podia extreure lliurement i gratuïta cereals del Rosselló (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 179). Els templers no només podien fer circular sense restriccions cereals entre les seves comandes de la Corona d'Aragó, sinó que, a més, estaven facultats per exportar-los vers el Llevant, sempre que estiguessin destinats exclusivament a l'abastament dels membres i familiars de l'orde (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 272).

333. Com la bel·ligerància d'un sector de l'alta noblesa davant l'enfortiment del poder reial o els aixecaments dels mudèjars valencians enfront de les arbitriarietats de les noves autoritats locals i de l'ansia de terres dels colonitzadors feudals.

334. El desembre de 1257, quan la penúria i la fam arruïnaven nombroses famílies al nord i al sud dels Alps, Jaume I, per a reduir el dèficit pressupostari generat per la llarga revolta dels mudèjars valencians, vengué nombroses llicències d'exportació de cereals. Entre els concessionaris figuraven Guerau Rossat, comerciant de Montpeller; Lazaro Bandini, mercader de Lucca, i Oberto Tudisco-Radino, Elefranco Galiberto, Pamerio Surdo, Gerardo Ferrario, Alberigo Palastrello i Orrigo Calceta, negociants de Piacenza (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 265).

335. Com algunes repúbliques del nord d'Itàlia durant un semestre del 1257 (J. P. CUVILLIER, «La noblesse catalane et le commerce des blés...», p. 121).

curosament contextualitzat, per tal d'establir-ne les causes i calibrar el valor de la informació que aporta. Els vetos reials de tret, pel seu caràcter socialment discriminatori, provocaven un descontentament generalitzat entre els mercaders autòctons, els quals, a més de titllar-los d'atemptats contra la lliure concurrència i d'entrebancs per al comerç exterior, els consideraven una càrrega fiscal arbitrària a les exportacions. Tot i les queixes dels grans exportadors, els poders públics, durant els períodes de carestia, havien d'anteposar el bé comú a la llibertat de comerç, la supervivència dels col·lectius més vulnerables a l'afany de lucre dels poderosos; sense oblidar, emperò, que eren aquests darrers els qui, amb els seus capitals i coneixements tècnics, controlaven el gros del tràfic frumentari.

Quan aquestes iniciatives —perfectament homologables amb les adoptades durant els malastres a la resta d'Occident— no aconseguen eradicar la penúria o la fam, eren complementades amb mesures coactives, com ara obligar els productors i els intermediaris a canalitzar els seus respectius excedents de cereals, després d'haver-los fet inventariar mitjançant perquisicions,³³⁶ cap al mercat,³³⁷ o fins i tot taxar-ne els preus. El primer testimoni documental d'aquesta darrera mesura data del 17 de març de 1235, quan les Corts catalanes, reunides a Tarragona, fixaren, a fi d'atenuar els efectes d'una penúria, les cotitzacions dels diversos cereals, tot assignant-los un període de vigència d'un any, a comptar des de la pròxima festivitat de Sant Joan.³³⁸ La mesura obeïa a un context difícil, en el qual una campanya contra Alzira i Cullera, a la vall baixa del Xúquer,³³⁹ va tenir tanta incidència en la carestia com la magnitud de la collita de l'any anterior. Taxar els preus dels cereals per un període llarg era, tanmateix, una tasca difícil; els legisladors havien de garantir alhora el dret a l'alimentació de les capes populars i un marge de rendibilitat mínim als productors de gra i als intermediaris, que en controlaven el gros de l'oferta. Si cedien a la pressió dels consumidors i convertien el comerç dels cereals en una tasca ruïnosa, fomentarien les exportacions clandestines i la desaparició gradual del gra en els mercats interiors. L'inventariat periòdic dels estocs i la seva canalització preceptiva cap als almodins tenien una eficàcia força efímera, que no es prolongava més enllà del temps necessari per tal que els propietaris de gra, su-

336. «Item statuimus quod quilibet sacramento manifestet predictis executoribus quantum bladium habeat; et si in hoc repertus fuerit perjurus, amittat totum bladum de quo se perjuraverit [1235]» (*Cortes de los antiguos reinos...*, vol. I/1, p. 132).

337. «Item statuimus quod homines Cathalonie, tam nobiles quan clerici, quam layci, quam iudei sive sarraceni, compellantur vendere bladum suum, cuiuslibet generis sit [1235]» (*Cortes de los antiguos reinos...*, vol. I/1, p. 131).

338. *Ibidem*, vol. I/1, p. 130-132.

339. JAUME I, «Crònica», a F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta, 1971, p. 84-85.

perat l'efecte sorpresa, col·loquessin en lloc segur les seves respectives reserves. No podien, doncs, compensar, a mitjà termini, els carregaments aportats per la iniciativa privada des de les contrades excedentàries de la «Confederació», ni la deserció prolongada dels importadors nacionals i estrangers. La taxació de preus aprovada per les Corts catalanes palesa que els assessors reials i els representants dels estaments, malgrat la manca d'experiència en la utilització d'aquesta mesura en l'àmbit del Principat, n'intuïen els inconvenients. Les solucions coactives, amb una efectivitat immediata ben notòria, tenien, doncs, a mitjà termini, uns costos elevats; les autoritats només les pogueren utilitzar, per tant, amb molta prudència.

No hem trobat, en canvi, cap mena de referència a compres de cereals per part dels poders públics, mitjançant agents especialitzats, en els grans mercats internacionals, una pràctica documentada a Bolonya i Parma del 1250 ençà.³⁴⁰ El nivell actual de la recerca no permet encara escatir si aquesta absència dimana d'una manca d'experiència i de recursos o de la pèrdua de bona part de la documentació coetània.

Després del 1200, la gestió pública de les calamitats alimentàries va esdevenir més eficient, però no va aconseguir atendre tots els afectats. Per als col·lectius populars amb menys recursos, la caritat i l'emigració seguien sent els dos principals mitjans de supervivència davant la fam. Amb tot, aquests arcaïsmes no ens han d'induir a considerar les crisis de subsistència com a simples accidents que pertorbaven una economia estàtica que recuperava ràpidament la situació anterior. Des del segon quart del segle XII, les dificultats ja es produïen —com ha recordat recentment François Menant—³⁴¹ en un context dinàmic, havien esdevingut autèntics factors d'una evolució econòmica imparabile. Les conjuntures adverses, pel fet de sumir en la misèria els pobres i d'augmentar els recursos dels rics, contribuïen, finalment, a incrementar la jerarquització interna de les societats feudals europees.

4.3. LES MESURES DELS CEREALS

A l'etapa central de l'edat mitjana, les unitats de capacitat i de pes eren, arreu d'Europa, de caràcter local i, en conseqüència, força nombroses, circumstància que afavoria els fraus. Quant a la Corona catalanoaragonesa, Jaume I ja va intentar

340. «Chronicon Parmense ab anno MXXXVII usque ad annum MCCCXXXVIII», ed. a cura de G. Bonazzi, a *Rerum Italicarum Scriptores*, vol. IX/9, Città di Castello, S. Lapi, 1902-1904, p. 19, 21 i 29; G. ALBINI, «Un problema dimenticato: carestie ed epidemie nei secoli XI-XIII. Il caso Emiliano», a R. COMBA i I. NASO (ed.), *Demografia e società nell'Italia medievale (secoli IX-XIV)*, Cuneo, Società per gli Studi Storici, Archeologici e Artistici della Provincia di Cuneo i Società Italiana di Demografia Storica, 1994, p. 56; A. RIERA i MELIS, «El mercat dels cereals a la Corona catalanoaragonesa...», p. 85.

341. F. MENANT, «Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media: algunas reflexiones previas», a H. R. OLIVA i P. BENITO (ed.), *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2007, p. 24 i 51-54.

simplificar, per tal de protegir els consumidors i agilitzar les transaccions comercials, la metrologia catalana. Les *Ordinacions d'En Santacilia*³⁴² van significar un avenç considerable en el procés d'homogeneïtzació de les mesures de longitud, però no va tenir gairebé conseqüències en les ponderals i les de capacitat, que conservaren la seva complexitat. D'altra banda, les unitats de mesura no eren immutables, de manera que a la multiplicitat en l'espai s'afegia la variació en el temps. No podem sostenir, doncs, que la magnitud de la quartera, posem per cas, va ser la mateixa als segles XII i XIII, a la baixa edat mitjana, després de la unificació acordada a les Corts de Montsó del 1585, i a mitjan segle XIX, quan va ser substituïda pel litre. Les equivalències decimals oficials corresponen a les unitats vigents el 1849, quan es va introduir l'actual sistema mètric, no a les medievals, de les quals no eren una rèplica exacta. Per superar aquest dèficit informatiu, s'ha portat a terme una important tasca de «metrologia retrospectiva», de recollida i mesurament de les unitats medievals conservades, que ha permès conèixer amb prou exactitud la correspondència mètrica d'algunes unitats de la baixa edat mitjana, però que no ha aportat gaire informació vàlida per a les anteriors al 1250.

TAULA 2
Principals mesures de capacitat per a cereals al tercer quart del segle XIII

Unitat	Plaça	Equivalència en hectolitres ³⁴³	Unitat	Plaça	Equivalència en hectolitres ³⁴⁴	Unitat	Plaça	Equivalència en hectolitres ³⁴⁵
Cafís	Lleida	3,7257 1,4672 ³⁴⁶	Quartera	Barcelona	0,5793 (vella) 0,6951 (nova)	Mitgera	Girona	0,5503 (rasa) 0,5962 (curulla)
	València	2,0100		Vilafranca del Penedès	0,5793?		Banyoles	0,3873
	Saragossa	1,7936		Tarragona	0,7080		Montblanc	1,1586

342. «Ordinacions d'En Santacilia», a *Constitucions i altres drets de Catalunya*, Barcelona, Joan Pau Martí i Joseph Llopis, 1704, p. 93-98.

343. S. LLENSA I DE GELCEN, *Breve historia de las medidas agrarias de la antigüedad y estudio particular de aquellas cuyo uso es tradicional en Cataluña*, Barcelona, Càmera Oficial Sindical Agraria de Barcelona, 1952, p. 41-42; J. P. CUVILLIER, «La noblesse catalane et le commerce des blés...», p. 125, nota 1; C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, Barcelona, Curial, 1990, p. 127-129.

344. *Ibidem*, p. 209-214; P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval: preus, mesures i fiscalitat (1283-1345)», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 22 (1992), p. 393-394.

345. C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 181-182.

346. J. P. CUVILLIER, «La noblesse catalane et le commerce des blés...», p. 125, nota 1.

Als segles XII i XIII, el gra, a la Corona catalanoaragonesa, es mesurava, doncs, amb unitats locals de capacitat, en cafissos, quarteres, mitgeres i barcelles. Aquesta heterogeneïtat metrològica constitueix un problema important per a qualsevol estudi rigorós del comerç dels cereals, atès que la manca d'equivalències coetànies segures dificulta les anàlisis comparatives de les operacions de compravenda. Pel fet de no disposar d'equivalències decimals segures, hom ha optat per atribuir a cada una l'establerta per a la baixa edat mitjana, cosa que restarà fiabilitat als càlculs, que només tindran, doncs, un valor indicatiu.

El cafís era la mesura de capacitat ordinària per a gra a la franja occidental de Catalunya³⁴⁷ i en els regnes d'Aragó i València,³⁴⁸ la seva magnitud, que variava considerablement d'un lloc a l'altre, oscil·lava, si més no a la baixa edat mitjana, entre els 3,93 hectolitres de Prades³⁴⁹ i els 1,79 hectolitres de Saragossa. Durant l'ocupació militar del Regne de Múrcia, territori pertanyent llavors al Regne de Castella, els proveïdors de la host de Jaume I utilitzaren una altra variant del cafís, la d'Alacant, que equivalia a 2,49 hectolitres.³⁵⁰ Tant a les circumscripcions administratives de la Catalunya central i oriental com al Regne de Mallorca, per a mesurar els cereals s'utilitzava, en canvi, la quartera, que corresponia aproximadament al sac corrent de gra, tot i que la seva magnitud exacta també variava geogràficament. A Barcelona coexistien aleshores, malgrat els esforços de les autoritats per unificar-les, dues quarteres: la vella, reservada per al blat, amb una capacitat de 0,5793 hectolitres,³⁵¹ i la nova, per a la resta dels cereals, que equivalia a 0,695 hectolitres.³⁵² A Vilafranca del Penedès, on la quartera a final del segle XVI coincidia amb la de la capital catalana,³⁵³ ja es devia emprar, abans del 1280, una mesura equivalent a la quartera vella de Barcelona. Els cereals, tant a Girona i Banyoles com a Montblanc, Cervera i Tàrraga, es mesuraven preferentment amb la mitgera, la capacitat de la qual, a la fi de l'edat mitjana, oscil·lava entre els 1,1586 hectolitres de Montblanc³⁵⁴ i els 0,3873 litres de Banyoles.³⁵⁵ Aquesta unitat, a Girona, es podia utilitzar de dues maneres, rasa i curulla, amb unes equivalències

347. A les vegueries de Ribagorça, Lleida i Tortosa (C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 127-129).

348. Vegeu *supra*, taula 2, i *infra*, nota 350.

349. C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 128 i 352.

350. S. LLENSA I DE GELCEN, *Breve historia de las medidas agrarias...*, p. 41; C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 128.

351. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 393-395.

352. C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 210 i 262.

353. *Ibidem*, p. 212 i 403-404.

354. *Ibidem*, p. 182 i 328.

355. *Ibidem*, p. 181-182 i 261.

decimals de 0,5503 i 0,5962 hectolitres, respectivament.³⁵⁶ El delta de l'Ebre constituïa, finalment, l'àrea de la barcella, que tenia una capacitat de 16,60 litres a Tortosa.³⁵⁷ Aquesta diversitat metrològica impedeix calibrar directament les oscil·lacions espacials i cronològiques dels preus dels cereals. Per a poder comparar amb un mínim de rigor les transaccions cal, doncs, reavaluar-les amb una única mesura. La manca d'equivalències directes entre les diverses unitats de capacitat de l'època i el fet de disposar, en canvi, de correspondències decimals aproximades de cadascuna³⁵⁸ ens ha induït a triar com a mesura patró l'hectolitre, tot i que és una unitat molt posterior al segle XIII; s'ha sacrificat, doncs, la proximitat en el temps a l'exactitud quantitativa.

4.4. LA FISCALITAT DEL GRA

Analitzats ja, en un capítol anterior,³⁵⁹ el delme i les restants sostraccions senyorial, estatals i eclesiàstiques que suportava la producció de cereals, resten encara per examinar les gabelles que en gravaven la circulació i la venda. La distribució del gra, a Catalunya, estava sotmesa, des de l'alta edat mitjana, a una fiscalitat indirecta, encara poc coneguda.³⁶⁰ La primeres referències documentals relatives a impostos sobre mercats, els *telonea*, es remunten a la conquesta franca,³⁶¹ a l'inici del segle IX. Des d'aquesta època fins al segle XIII, es va desenvolupar, a mesura que la circulació mercantil s'intensificava, un conjunt de gabelles comercials,³⁶² entre les quals sobresortiren la lleuda, el passatge i el mesuratge. Aquests tres tributs, si més no a Barcelona, ja estaven clarament diferenciats abans del 1200: per *lleuda* s'entenia l'impost que gravava l'entrada i la compravenda de mercaderies en una ciutat o vila; el *passatge* actuava damunt la seva circulació, tant per via terrestre com marítima; el *mesuratge* era, en canvi, la taxa que s'havia de pagar per l'ús de la mesura pública, preceptiu en tota mena de transaccions. El comte justificava el cobrament d'aquests impostos amb la protecció que oferia a les persones

356. *Ibidem*, p. 182 i 307.

357. *Ibidem*, p. 120.

358. Calculades a partir de les corresponents modalitats baixmedievales.

359. Vegeu *antea*, cap. 2, p. 43-44 i 51-53.

360. Pel fet que no va quedar fixada en cap documentació oficial escrita i «la seva aplicació era determinada per una tradició que es trametia oralment i només apareix escrita quan era motiu d'un conflicte resolt a través d'un acord o d'una sentència judicial» (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 401).

361. Per a la fiscalitat franca a Catalunya, vegeu J. M. SALRACH, «Bases materials de l'Estat a l'època carolíngia. L'exemple dels comtats catalans», a *II Jornades de Debat «El poder de l'Estat: evolució, força o raó»*, Reus, Centre de Lectura de Reus, 1993, p. 49-96.

362. Per a una relació d'aquestes, vegeu F. CARRERAS CANDI, *La ciutat de Barcelona*, Barcelona, Albert Martín, 1916, p. 268-270 i 637-640.

i les mercaderies dintre dels territoris sotmesos a la seva jurisdicció. Aquestes garanties de seguretat foren recollides als Usatges de Barcelona³⁶³ i a les constitucions de pau i treva, sobretot a partir de la segona meitat del segle XII, quan la pau de Déu fou substituïda per la pau del rei.³⁶⁴

Molts d'aquests primers tributs indirectes ja es troben descrits al capbreu de les rendes compartides pel sobirà i Berenguer de Barcelona,³⁶⁵ redactat entre els anys 1160 i 1180, i al repartiment de la lleuda de Barcelona entre Jaume I i Guillem de Mediona,³⁶⁶ subscrit el 21 de gener de 1222, on s'esmenten passatges, mesuratges, drets sobre taules i sobre oficis relacionats amb el proveïment alimentari de la ciutat. Aquests tributs arrancaven dels *usatici novi* que havia promulgat, poc abans del 1113, Ramon Berenguer III, en els quals figuraven també els impostos que pagaven flequers, fariners, bescuïters i taverners, així com els que gravaven la venda de blat i de bestiar viu o mort.³⁶⁷ Aquesta iniciativa del comte havia coincidit amb el desvetllament de la construcció naval a Barcelona i amb la substitució dels punts de venda mòbils pels fixos als mercats.³⁶⁸ La primera fiscalitat comtal indirecta³⁶⁹ havia estat concebuda, doncs, per capturar una part dels beneficis que començaven a generar, a la capital catalana, tant el mercat local com el comerç exterior.

Els cereals constituïen un aliment estratègic, cosa que explica que gaudissin d'un tractament fiscal específic. La introducció de gra nacional o estranger a les ciutats, per tal d'incentivar-ne l'afluència i augmentar els estocs, no estava gravada per cap mena de gabella.³⁷⁰ La venda en el mercat local ja suportava, en algunes viles o ciutats, un petit aranzel, a l'entorn d'1 diner per càrrega, a Alzira,³⁷¹ o d'una cossa³⁷² per sac, només els dijous, a Perpinyà.³⁷³ El tràfic i la treta, en canvi, eren

363. J. BASTARDAS, *Usatges de Barcelona: El codi a mitjan segle XII*, Barcelona, Fundació Noguera, 1984, p. 92-94.

364. T. N. BISSON, «The organized peace in Southern France and Catalonia (c. 1140-c. 1233)», a T. N. BISSON, *Medieval France and her Pyrenean neighbours: Studies in early institutional history*, Londres, Hambleton Press, 1989, p. 215-236.

365. Editat per J. SOBREQUÉS i S. RIERA, «La lleuda de Barcelona del segle XII», *Estudis Universitaris Catalans* (Barcelona), vol. XXVI (1984), p. 329-346, i per S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 414-415.

366. M. GUAL CAMARENA, *Vocabulario del comercio medieval...*, p. 56-65.

367. *Liber Feudorum Maior*, núm. 382; cit. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 456, nota 1125.

368. P. BANK, «L'estructura urbana de Barcelona, 714-1300», p. 31.

369. Ben analitzada a S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 37, 62-63, 75, 195, 291-298 i 349.

370. Com es desprèn dels aranzels de les lleudes d'Alzira i Cambrils (M. GUAL CAMARENA, *Vocabulario del comercio medieval...*, p. 90 i 113).

371. *Ibidem*, p. 90.

372. Mesura local de capacitat, una dotzena part de quartó, equivalent a 0,778 litres (C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 145).

373. «In aliis diebus, nichil» (C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 82).

sotmesos pertot arreu al pagament d'aranzels, la quantia dels quals, al segon terç del segle XIII, oscil·lava entre els 3 diners de rals per càrrega i els 10 diners jaquesos per cafís que s'exigien a València³⁷⁴ i Tortosa,³⁷⁵ respectivament.

La quartera, l'impost que gravava el mesuratge del gra a Barcelona, ben prest va quedar afectada, emperò, pel repartiment feudal de béns i drets acordat pel comte amb el bisbe i els descendents de Berenguer Ramon de Castellet. Sembla que la meitat se la va reservar el comte i l'altra va formar part de les rendes que Berenguer Ramon tenia en feu del bisbe.³⁷⁶ Des d'aleshores, la gabella va iniciar una dinàmica força complexa, tant pel que fa a la part episcopal com a la comtal, que passaren, a través de vies molt diverses, per nombroses mans.³⁷⁷ El sobirà, en les èpoques de manca de liquiditat, en va cedir la seva fracció com a penyora a alguns dels seus principals creditors³⁷⁸ o la va establir vitalíciament a algun alt oficial de la Cort.³⁷⁹ Pels volts del 1285, després de nombrosos traspassos, la quartera estava en poder d'algunes institucions eclesiàstiques locals, encapçalades pel monestir de Santa Anna i el capítol de la seu, i de la família Bonafós.³⁸⁰ Un itinerari força paregut degué seguir el quintar, que s'hauria creat poc després del 1113, arran de les reformes fiscals endegades per Ramon Berenguer III, encara que no està documentat fins a la darrerria del segle XII.³⁸¹ És probable que, durant la segona meitat del segle XII, s'haguessin desenvolupat també, a instàncies del comte o del veguer, altres mesuratges, com els de la farina i l'oli,³⁸² tot i que no estan documentats fins després del 1200. De les tarifes d'aquests impostos, per al període anterior al 1280, no en sabem res.

Aquests impostos comercials, tanmateix, no gravaven tots els súbdits del sobirà, sinó que alguns col·lectius estaven exempts del seu pagament: els nobles, els eclesiàstics i tots aquells ciutadans que n'haguessin aconseguit la dispensa per privilegi reial.³⁸³ Els ciutadans de Barcelona, poc després de la conquesta franca, ja

374. A València (C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 72 i 116).

375. A Tortosa (C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 140).

376. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 461, 462 i 477.

377. Procés analitzat per P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 445-468.

378. A començament del segle XIII, cinc setzenes parts estaven en mans de diferents famílies jueves que havien concedit préstecs a Ramon Berenguer IV i al seu successor, Alfons el Trobador (P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 400, nota 63; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 478-485).

379. Com Jahudà de la Cavalleria, batlle de Saragossa, el 1258 (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 482).

380. *Ibidem*, p. 483-485.

381. Quan estava empenyorat al jueu Perfet de Prades (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 460 i 480).

382. *Ibidem*, p. 462-463.

383. Tal com recordaria un capítol de les Corts de Barcelona del 1283: «Statuimus etiam quod ecclesiastica persona, barones ne milites, de redditibus suis et rebus suis, non dent pedagium, lezdam,

havien rebut dels sobirans carolingis diverses franqueses d'impostos comercials. Carles el Calb, el 844, els havia eximit del pagament del *teloneum*,³⁸⁴ un precedent de les lleudes i passatges. Els comtes de Barcelona, abans del segle XII, instauraren noves gabelles a la capital catalana, que hi fiscalitzaven bàsicament l'activitat comercial dels mercaders estrangers. Els homes de negocis locals van aconseguir, en canvi, no sols conservar, sinó també estendre la immunitat de lleudes, passatges, portatges i tota mena d'impostos comercials a les illes Balears,³⁸⁵ el 1230, i a totes les ciutats i terres de reialenc de la Corona catalanoaragonesa,³⁸⁶ el 1232. Els seus col·legues de Girona, Tortosa, Lleida i Mallorca obtindrien també, tot i que amb un cert decalatge cronològic, un estatut arancelari semblant.³⁸⁷ La causa principal d'aquestes concessions fiscals dels comtes reis va ser la forta contribució econòmica i tècnica de les esmentades ciutats a les seves empreses d'expansió territorial per la península Ibèrica i la conca occidental de la Mediterrània. Fins i tot els comerciants genovesos gaudiren d'exempció de pagament de la lleuda reial a Barcelona.³⁸⁸ Aquestes franqueses fiscals tenien, tanmateix, un abast limitat. El sobirà podia exonerar de les lleudes i els passatges que posseïa íntegrament; de les que compartia amb altres senyors jurisdiccionals, només podia renunciar a la part de què disposava en el moment de la concessió. Això explica que la majoria dels concessionaris no disposessin de franqueses totals, sinó sols parcials, en les principals places de la «Confederació».

4.5. ELS PREUS DELS CEREALS

La documentació de la primera meitat del segle XIII —dispersa i poc diversificada— és molt pobra en tota mena de referències quantitatives. Quant als preus

mensuraticum neque pensum, et quod fraus alii nullatenus comitatur. Item, quod cives et alii qui de pedagio, lezda, mensuratico atque penso non dandis habent privilegium usitatum vel possessionem antiquam de premissis omnibus vel aliquo premissorum similiter sint immunes» (*Cortes de los antiguos reinos...*, vol. I/1, p. 149).

384. R. d'ABADAL, *Catalunya carolíngia. II: Els diplomes carolingis a Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1926-1950, p. 422-425.

385. A. RIERA I MELIS, *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV. I: Las repercusiones arancelarias de la autonomía balear*, Madrid i Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1986, p. 198 i 271-272.

386. A. de CAPMANY, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes...*, vol. II/1, p. 15-16; A. RIERA I MELIS, *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca...*, p. 198.

387. *Ibidem*, p. 58-67 i 198; A. RIERA I MELIS, «El estatuto arancelario de los mallorquines en la Corona de Aragón durante la segunda mitad del siglo XIII», *Universitas Tarraconensis* (Tarragona), núm. 2 (1978), p. 53-88.

388. M. T. FERRER, «Els italians a terres catalanes (segles XII-XV)», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 10 (1980), p. 429-430; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 433.

dels cereals, només n'hem localitzat dues. Una, aportada pel *Cronicó Barceloní I*, ens ha permès saber que, entre el gener i el març de 1227, la quartera de blat s'arribà a pagar, a la capital catalana, a 56 sous, i l'ordi, a 40 sous.³⁸⁹ Aquestes elevades cotitzacions —que equivalien a 96 sous i 8 diners i a 69 diners i malla l'hectolitre, respectivament— són, emperò, poc representatives, atès que dimanen d'una convergència de factors adversos: una mala collita, les tensions inflacionistes d'una forta devaluació monetària³⁹⁰ i una campanya militar contra els nobles i les ciutats aragoneses. La referència té, emperò, un valor afegit, ja que el cronista, per a mesurar la intensitat de la crisi, ja utilitza els preus assolits pels dos principals cereals panificables, una opció sense precedents coneguts al Principat, de caràcter mercantil, pròpia d'una gran ciutat, on els habitants s'havien habituat tant al consum de pa de qualitat com a l'ús intensiu de la moneda. L'altra referència —ja esmentada— data del 17 de març de 1235, quan les Corts catalanes, reunides a Tarragona, fixaren, a fi d'atenuar els efectes d'una penúria, les cotitzacions dels diversos cereals, tot assignant-los un període de vigència d'un any, a comptar des de la pròxima festivitat de Sant Joan.³⁹¹ La mesura obeïa —com ja s'ha exposat— a una conjuntura adversa, en la qual una mala collita va coincidir amb una campanya militar contra Alzira i Cullera, a la vall baixa del Xúquer.

Els legisladors, a les esmentades Corts, establiren sengles sistemes de preus per a les àrees de circulació de les monedes barcelonesa, jaquesa i agramontesa, així com per a la diòcesi de Girona. Sorpren, d'entrada, la disparitat de criteris utilitzats per a delimitar els quatre àmbits territorials: monetaris en els tres primers casos i eclesiàstic en el quart. A Catalunya s'utilitzaven aleshores quatre monedes

389. «Anno Domini M^o CC^o XXVI fo venuda la quartera de forment en Barcelona [a] LVI solidos e la quartera d'ordi, [a] LVI solidos» (S. RIERA VIADER, «El Cronicó Barceloní I», *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* (Barcelona), núm. 22 (2001), p. 260). «Mensibus Ianuarii, Februarii et Marcii anno Domini MCCXXVI, fuit vendita Barchinone quarteria frumenti LVI solidis et quarteria hordei XL solidis» (P. de MARCA, *Marca Hispanica sive Limes Hispanicus*, Barcelona, Base, 1972, col. 755); Jerónimo Zurita va recollir l'esmentada informació datant-la, emperò, el primer trimestre de 1227, pel fet que l'anònim cronista havia emprat l'estil de l'Encarnació (J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, vol. 1, ed. a cura d'A. Canellas, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1967, p. 415).

390. La moneda de quatern, de 4 diners de llei i 44 sous per marc d'argent fi de talla, havia estat substituïda, el 1221, per la de doblenc, de 2 diners de llei i 88 sous per marc d'argent fi de talla. A pesar que el nou numerari només contenia la meitat d'argent que l'anterior, el canvi inicial establert per Jaume I fou de 18 diners doblencs per 12 diners quaterns, una equivalència que sobrevalorava, a fi d'estimular-ne la circulació, la nova moneda respecte a la preexistent. Per a una anàlisi més detallada de la reforma monetària, les seves causes i els seus efectes, vegeu: J. BOTET I SISÓ, *Les monedes catalanes*, vol. II, Barcelona, Puvill, 1976, p. 38-39; M. CRUSAFONT, *Numismática de la Corona Catalano-Aragonesa (785-1516)*, Madrid, Vico, 1982, p. 77; A. RIERA I MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media: el Mediterráneo noroccidental (c. 1190-1350)», a *Moneda y monedas en la Europa medieval (siglos XII-XV): XVI Semana de Estudios Medievales de Estella*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 2000, p. 201.

391. *Cortes de los antiguos reinos...*, vol. I/1, p. 130-132.

de billó, dues de les quals, la barcelonesa i la jaquesa, eren reials i les altres dues, l'agramontesa i la melgoresa, senyoriales. Els diners jaquesos corrien pels bisbats de Lleida i de Tortosa, fronterers amb Aragó, d'on eren originaris. La moneda agramontesa circulava pel comtat d'Urgell, els titulars del qual l'encunyaven des del 1174, si més no.³⁹² El diner melgorès, batut pel bisbe de Magalona, era la moneda oficial de Montpeller i de tot el Baix Lenguadoc; la participació, del 1218 ençà, de Jaume I en els beneficis de l'emissió³⁹³ havia accelerat, tanmateix, el seu ingrés al Principat i a les illes Balears.³⁹⁴ Aleshores, tot i no gaudir-hi de curs legal, s'havia convertit en la moneda ordinària al comtat del Rosselló i a la diòcesi de Girona, com es desprèn de la seva forta presència en la documentació coetània de les principals institucions monàstiques³⁹⁵ i, sobretot, en els registres de la recaptació de la dècima pontificia.³⁹⁶ Amb la moneda barcelonesa es valoraven les coses i s'efectuaven els pagaments a la resta del Principat.

Els legisladors, quan establiren els fors dels diversos cereals, s'abstingueren, en el cas de la diòcesi de Girona, d'especificar-ne la moneda. A què es deuria aquest silenci conscient? La causa podria consistir en què els havien fixat en diners melgoresos, un tipus de numerari perifèric, l'ús del qual el sobirà aleshores només tolerava transitòriament.³⁹⁷ Els assessors reials degueren voler conjurar, doncs, el perill que l'esment explícit del numerari occità en unes actes de Corts fos interpretat com una concessió tàcita de curs legal en les contrades nord-orientals de Catalunya. Es tracta d'una hipòtesi arriscada, car se li poden formular objeccions importants. És versemblant suposar que en un document públic s'utilitzés una moneda diferent de la legal? Era indispensable especificar el tipus de numerari en què s'havien taxat els preus dels cereals a les valls del Ter i del Fluvià quan gairebé tothom sabia que només hi podia córrer oficialment el diner barcelonès? La segregació del bisbat de Girona de l'àrea de circulació de la moneda barcelonesa podria ser deguda, endemés, al fet que no s'hi emprava la quartera de la Ciutat Comtal,

392. M. CRUSAFONT, *Numismática de la Corona Catalano-Aragonesa...*, p. 67.

393. J. BAUMEL, *Histoire d'une seigneurie du Midi de la France*, vol. II, Montpeller, Causse, 1971, p. 131-132; A. RIERA I MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media...», p. 199.

394. On l'havien introduïda els repobladors occitans (R. SOTO, «Aproximació a l'estudi de la circulació de la moneda a Mallorca després de la conquesta (1236-1276)», a *Symposium numismático de Barcelona*, vol. II, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, 1979, p. 388-398; A. RIERA I MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media...», p. 199).

395. Com Sant Pere de Rodes, Cervià, Ripoll i Sant Pere de Camprodon (J. ARNALL, «La moneda melgoresa en la documentació de San Pedro de Rodas (siglos XIII-XIV)», a *XIIe Congrès d'Histoire de la Couronne d'Aragon*, vol. II, Montpeller, Société Archéologique de Montpeller, 1988, p. 333-334).

396. J. RIUS I SERRA, *Rationes Decimarum Hispaniæ*, vol. I, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1946, p. 65-94.

397. M. CRUSAFONT, *Numismática de la Corona Catalano-Aragonesa...*, p. 82.

sinó una mesura distinta, específica: la mitgera. Els cereals, a Vic i a Tarragona, ciutats igualment episcopals i caps de districte, també es mesuraven, emperò, en unitats locals, diferents de la de la capital catalana;³⁹⁸ per què els legisladors van decidir, en canvi, que hi regissin amb exclusivitat els fors de Barcelona i no hi establiren uns preus màxims específics, calculats en funció de les esmentades unitats pròpies? El tractament especial concedit a les contrades nord-orientals del Principat sembla, doncs, dimanar més del numerari que hi corria que no pas de les mesures de capacitat que s'hi utilitzaven; en conseqüència, s'ha optat per considerar que els legisladors hi establiren els preus en moneda melgoresa.

Les mesures de capacitat han plantejat també problemes importants. Tot i que, el 1228, el cònsol Guillem Botet, en compilar els Costums de Lleida, havia especificat que la unitat local per a tota mena d'aliments seria la fanega,³⁹⁹ els procuradors de les Corts de Tarragona, vuit anys més tard, elegiren per a establir el preu màxim dels cereals a les contrades occidentals de Catalunya el cafís,⁴⁰⁰ una altra mesura de capacitat força més gran. Aquesta contradicció sembla respondre al fet que la primera normativa pretenia regular les compres a la menuda efectuades directament pels consumidors a les botigues de la Bladeria i la segona havia estat concebuda per a controlar les transaccions a l'engròs, les vendes dels grans proveïdors. Obviada aquesta divergència metrològica, és necessari, tanmateix, resoldre'n una altra més important: quina era la capacitat del quintar de Lleida el 1235? Jean-Pierre Cuvillier, el 1970, la va avaluar en 1,467 hectolitres.⁴⁰¹ Els experts de referència, Claudi Alsina, Gaspar Feliu i Lluís Marquet, li assignen, en canvi, una equivalència decimal de 3,7257 hectolitres,⁴⁰² que recullen de la documentació generada per les Corts de Montsó del 1585. Després de molts dubtes, s'ha optat per la segona opció, pel fet de recolzar en una font fiable, encara que molt tardana. Quant a Girona, on la mitgera —com ja s'ha exposat— es podia utilitzar de dues maneres, rasa i curulla, la modalitat escollida ha estat la segona; si els legisladors de les Corts de Tarragona intentaven lluitar contra la carestia, degueren elegir, per a calcular el preu màxim del gra, la unitat més favorable als consumidors: la grossa.

398. Mentre que la quartera de Barcelona equivalia a 0,57932 hectolitres (vegeu *infra*, notes 344 i 351), en les de Vic i Tarragona, per exemple, n'hi cabien 0,69438 i 0,7080, respectivament (C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 211, 388 i 402).

399. *Els Costums de Lleida*, ed. a cura de P. Loscertales, Lleida, Ajuntament de Lleida, 1997, p. 93.

400. Vegeu *infra*, notes 403 i 415.

401. J. P. CUVILLIER, «La noblesse catalane et le commerce des blés...», p. 125, nota 1, basant-se en les recerques de Bienvenido Oliver (B. OLIVER, *Historia del Derecho en Cataluña, Mallorca y Valencia: Código de las Costumbres de Tortosa*, vol. II, Madrid, Imp. de M. Ginesta, 1878, p. 244-248) i Salvador Llena i de Gelcen (S. LLENSA I DE GELCEN, *Breve historia de las medidas agrarias...*, p. 65-128).

402. C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 128 i 318.

TAULA 3

Preus oficials dels cereals a Catalunya establerts per les Corts de Tarragona per al període comprès entre el 24 de juny de 1235 i el 24 de juny de 1236

Tipus de cereal	Àmbit geogràfic					
	Àrea de la moneda jaquesa		Bisbat de Girona		Àrea de la moneda barcelonesa	
	Cafis de Lleida	Hectolitre	Mitgera de Girona	Hectolitre	Quartera de Barcelona	Hectolitre
Forment	25 sous jaquesos	96,6 diners barcelonesos	No més de 6 sous melgoresos	Fins a 135,86 diners barcelonesos	A 10 sous barcelonesos com a màxim	Per sota de 207,14 diners barcelonesos
Blat candial					8 sous barcelonesos	165,71 diners barcelonesos
Ordi	15 sous jaquesos	57,97 diners barcelonesos	4 sous melgoresos?	90,57 diners barcelonesos	7 sous barcelonesos	145 diners barcelonesos
Civada					4 sous barcelonesos	82,85 diners barcelonesos

A l'hora de taxar els preus dels cereals, els assessors reials distingiren, tanmateix, entre el blat i la resta. Establiren que els cereals secundaris s'haurien de vendre pertot arreu a preus fixos; quant al forment, diferenciaren les contrades occidentals, en les quals regiria també el sistema dels preus fixos, de les centrals i orientals, on n'entraria en vigor un de preus màxims.⁴⁰³ Sembla que les cotitzacions fixes respondrien a economies amb un fort component agrari, amb un alt nivell d'autoabastament, on la magnitud dels estocs ordinaris o una posició estratègica en la xarxa interior de distribució dels excedents facilitaven la gestió de l'oferta. Els fors màxims correspondrien, en canvi, a economies urbanes, comercials, dinàmiques, d'aprovisionament, emperò, problemàtic, en les quals la demanda només podia ser coberta mitjançant fluxos provinents d'altres contrades o de mercats estrangers. L'autorització expressa de l'oscil·lació de preus per sota d'una taxa màxima obeiria, per tant, a la necessitat de garantir, durant les penúries, als intermediaris i als productors, un nivell de guany mínim que desincentivés les exportacions.

403. «Item statuimus quod, per singulas civitates et castella et loca nostra et nobilium et militum, et locorum religiosorum omnium Cathalonie, apud Ilerdam et in locis Cathalonie ubi currit moneta Iaccensis, vendatur kaficium Ilerde frumenti ad precium viginti quinque solidorum, et kaficium orde .xv. solidorum. [...] In Cathalonia ubi currit Barchinonensis moneta, vendatur quarteria Barchinone de frumento ad plus .x. solidos, et quarteria orde septem solidos, et de cibaria quatuor solidorum, et quarteria siliginis .viii. solidos. [...] In episcopatu vero Girundensis, migeria frumento ad plus vendatur .vi. solidos, et ordeo .iiii. solidos» (*Cortes de los antiguos reinos...*, vol. I/1, p. 130-131; J. P. CUVILLIER, «La noblesse catalane et le commerce des blés...», p. 121).

La disparitat monetària i la manca d'equivalències coetànies⁴⁰⁴ no permeten efectuar una comparació prou precisa i ferma sobre els fors oficials vigents al Principat. El diner barcelonès, amb una llei de 2 diners i una talla de 88 sous per marc d'argent fi de 234,27 grams,⁴⁰⁵ pesava 1,32 grams i la seva finor era del 0,16. La moneda melgoresa, que compartia amb la tornesa la llei de 4 diners menys una pugesa, pel fet d'encunyar-se'n 20 sous per marc⁴⁰⁶ de Montpeller,⁴⁰⁷ només pesava 0,99 grams, però la seva llei, del 0,31, era molt més alta que la de la barcelonesa. Quant al numerari jaquès, sabem que es batia amb billó de 3 diners⁴⁰⁸ i amb un marc idèntic al de Barcelona;⁴⁰⁹ ens manca, emperò, la talla. Per referències posteriors, es pot suposar que aleshores ja era de 16 sous per marc; si aquesta hipòtesi fos encertada, les magnituds del diner serien 1,22 grams de pes i 0,25 de finor. Els continguts teòrics en plata fina oscil·larien, doncs, entre els 0,212 grams del diner barcelonès i els 0,306 grams dels altres dos. El 1247, arran de la creació del ral de València, Jaume I va establir l'equivalència oficial entre els tres tipus de pecúnia: 18 diners barcelonesos equivaldrien a 15 diners jaquesos i a 16 diners melgoresos.⁴¹⁰ Pel que fa al diner agramontès, solia alinear-se amb el jaquès.⁴¹¹ El 1235, emperò, una discordança en alguna de les respectives magnituds devia haver anul·lat l'esmentada equivalència, car a les Corts de Tarragona es va acordar que els cereals, al comtat d'Urgell, es vendrien amb la mesura i al preu de Lleida, però es pagarien amb la moneda local, d'acord amb el canvi vigent en el moment de la transacció.⁴¹²

Si els nostres càlculs són encertats, el forment, des de la trilla del 1235 fins a la festivitat de Sant Joan de l'any següent, s'hauria hagut de vendre a 96,6 diners barcelonesos (8 sous i malla) l'hectolitre, als bisbats d'Urgell, Lleida i Tortosa; a menys de 135,86 diners barcelonesos (11 sous, 3 diners i malla) l'hectolitre, al

404. Per a aquesta època no s'ha conservat cap registre de la Cancelleria Reial.

405. Vegeu *supra*, nota 390.

406. J. BAUMEL, *Histoire d'une seigneurie...*, p. 152; A. RIERA I MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media...», p. 200.

407. De 239,12 grams (E. FOURNIAL, *Histoire monétaire de l'Occident médiéval*, París, F. Nathan, 1970, p. 168).

408. P. BELTRÁN, *Obra completa*, vol. II, Saragossa, Librería General, 1972, p. 442; M. CRUSAFONT, *Numismática de la Corona Catalano-Aragonesa...*, p. 442.

409. M. CRUSAFONT, *Pesals monetaris de la Corona catalanoaragonesa*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, 1999, p. 53.

410. A. HUICI i M. D. CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol. II, 1976, p. 258-259; A. RIERA I MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media...» p. 202.

411. M. CRUSAFONT, *Numismática de la Corona Catalano-Aragonesa...*, p. 67.

412. «In Cathalonia vero ubi currit moneta acrimontensis, vendatur frumetum et ordeum ad valorem cambi iaccensis et ad quantitatem mensure llerde [1235]» (*Cortes de los antiguos reinos...*, vol. I/1, p. 130-131; J. P. CUVILLIER, «La noblesse catalane et le commerce des blés...», p. 121).

bisbat de Girona, i per sota dels 207,14 diners barcelonesos (17 sous i 3 diners) l'hectolitre, tant als bisbats de Barcelona i Vic com a l'arquebisbat de Tarragona. Quant a l'ordi, els preus previstos són: 57,97 diners barcelonesos (4 sous i 10 diners) l'hectolitre, per a les terres de Ponent; 90,57 diners barcelonesos (7 sous, 6 diners i malla) l'hectolitre, per a les valls del Ter i el Fluvià, i 145 diners barcelonesos (12 sous i 1 diner) l'hectolitre, per a les contrades centrals i orientals. Els preus oficials instaurats pels poders públics durant les crisis frumentàries no eren, doncs, idèntics arreu de Catalunya; depenien, com els ordinaris, de la relació previsible entre l'oferta i la demanda. Les cotes mínimes corresponien a les planúries de Ponent, àmpliament artigades i amb una densitat poblacional baixa; les màximes, a la franja costanera, ja fortament urbanitzada i deficitària fins i tot en els anys de bona collita. La taxació dels preus dels cereals aprovada a les Corts de Tarragona demostra que, en les conjuntures adverses, l'àrea del Principat més difícil d'aprovisionar continuava sent la marítima i la menys problemàtica, les terres de Ponent. Durant el segon quart del segle XIII, l'abastament de les grans ciutats portuàries depenia fonamentalment, doncs, dels excedents frumentaris generats dintre de les fronteres de la «Confederació», començant per la vall de l'Ebre.

Durant el segon terç del segle XIII, la informació quantitativa sobre la circulació interna i el preu dels cereals esdevé força més abundant, però continua procedint de la documentació oficial, no de la privada. El sobirà, el principal productor i consumidor de gra, utilitzava poc la fe notarial i, per tant, la seva actuació en el mercat intern ha quedat reflectida bàsicament en els registres i els pergamins de la Cancelleria.

Uns excedents alts i prolongats en el temps permeteren a Jaume I gratificar els serveis qualificats dels seus domèstics⁴¹³ i practicar la caritat amb donacions perpètuas⁴¹⁴ o puntuals⁴¹⁵ de gra. Durant les curtes però reiterades èpoques de crisi, el sobirà, incapaç de cobrir amb les reserves pròpies les necessitats alimentàries de la seva extensa família o de la host, es veia obligat, en canvi, a adquirir, mitjançant els seus batlles regionals, importants partides de cereals a les àrees menys deficitàries de la «Confederació». En els dotze anys compresos entre el 1265 i el 1276, el Con-

413. Com el falconer Gil de Peralta, la mare del qual rebé, el març de 1273, una pensió en blat i vi (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 477).

414. Les comunitats monàstiques de Sant Pere de Camprodon i de Vallbona de les Monges, des del 1251 i el 1271, percebien cada any dels batlles reials de Prats de Molló i de Vilafranca del Penedès, respectivament, sengles censos de noranta sesters de blat i cent seixanta de civada i dues mil quarteres d'ordi (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 215 i 242).

415. L'abadessa de Vallbona de les Monges declarà, el 1271, que havia rebut del sobirà quatre-cents cafissos de blat «ad opus domus et monasterium nostri» (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 447).

TAULA 4

Compres de cereals efectuades per Jaume I i l'infant Pere durant el tercer quart del segle XIII

<i>Any del reconeixement del deute</i>	<i>Lloc de la transacció</i>	<i>Proveïdor</i>	<i>Tipus de cereal</i>	<i>Quantitat</i>	<i>Preu de la unitat local</i>	<i>Preu de l'hectolitre</i>	<i>Context</i>
1265	Alacant	Ramon de Cervera, reboster reial	Blat	360 cafissos	5,5 besants	135,6 diners barcelonesos	Conquesta de Múrcia
				103 cafissos	8 besants	197,3 diners barcelonesos	
	Lleida	Arnau del Bosc, notari reial	Ordi	200 cafissos ilderdenses	180 diners jaquesos	82,5 diners barcelonesos	Campanya contra el front nobiliari aragonès coordinat per Ferris de Liçana
Osca	Martín Garcés, <i>merino</i> d'Osca	Blat	121 cafissos d'Osca	144 diners jaquesos	137 diners barcelonesos		
1269	Lleida	Guillem Moliner, ciutadà de Lleida	Blat	200 cafissos ilderdenses			Preparatiu de la flota per a la croada a Terra Santa
			Ordi	200 cafissos ilderdenses			
1275	Vilafranca del Penedès	Jaume Coll, ciutadà de Vilafranca del Penedès	Ordi	300 quarters de Vilafranca			Per a abastar el seguici del sobirà en el decurs d'un viatge de Lleida a Barcelona
	Osca	Jaume Sarroca, bisbe d'Osca	Blat	720 cafissos d'Osca			Campanya de l'infant Pere contra el front nobiliari catalanoaragonès, encapçalat per Ramon de Cardona, Ferran Sanxis, Pero de Urrea i Artal de Luna
	Antillón (Somontano d'Osca)	Martí Bonanat	Blat				
Ordi							
1276	València	Arnau de Mont-roig	Blat	107 cafissos valencians	143,5 diners valencians	81,2 diners barcelonesos	Segon aixecament dels mudèjars valencians
	Alzira	Consell d'Alzira	Blat	1.000 cafissos valencians	144 diners valencians	81,6 diners barcelonesos	
	Cullera	Pere de Montcada, mestre provincial del Temple	Ordi	40 cafissos valencians	108 diners valencians	61,2 diners barcelonesos	
	Daroca	Consell de Daroca	Blat	254 cafissos	216,3 diners jaquesos	206 diners barcelonesos	

queridor va adquirir 5.827,51 hectolitres de blat i 1.664,47 hectolitres d'ordi. Aquestes quantitats, obtingudes exclusivament a partir de la informació recollida per Joaquim Miret i Sans en els registres de la Cancelleria, amb un criteri no centrat en les crisis agràries i les caresties, només reflecteixen, doncs, una part —prou representativa, emperò— de les seves compres. L'elevada quantia mitjana de les adquisicions reials de gra —728,43 hectolitres per al blat i 416,11 hectolitres per a l'ordi— i el caràcter itinerant de la Cort expliquen que la llista de proveïdors estigui integrada més per grans productors que no pas per mercaders professionals. Hi figuren, en primer lloc, els assessors directes del sobirà (Arnau del Bosc, notari),⁴¹⁶ els membres del seu servei domèstic (Ramon de Cervera, reboster reial)⁴¹⁷ i els oficials de l'Administració territorial (Martín Garcés, *merino* d'Osca);⁴¹⁸ hi apareixen, a continuació, els representants de l'alta clerecia (Pere de Montcada, mestre provincial del Temple,⁴¹⁹ i Jaume Sarroca, bisbe d'Osca)⁴²⁰ i els cavallers (Arnau de Mont-roig);⁴²¹ no hi manquen tampoc els propietaris mitjans (Martí Bonanat)⁴²² ni els membres del patriciat urbà (Guillem Moliner, ciutadà de Lleida,⁴²³ i Jaume Coll, ciutadà de Vilafranca del Penedès);⁴²⁴ tanquen l'elenc els consistoris de les àrees excedentàries (Alzira⁴²⁵ i Daroca).⁴²⁶

La distribució geogràfica de les compres reials, a conseqüència dels desplaçaments sovintejats de la Cort, és força variada: el Somontano d'Osca, el Segrià, el Penedès, les valls del Jiloca i del Xúquer i el terme d'Alacant. Gairebé totes aquestes àrees —com ja s'ha exposat— disposaven de mesura de capacitat pròpia, cosa que explica que en les onze transaccions s'empressin cinc variants del cafís i dues de la quartera, les equivalències decimals de la majoria de les quals ja han estat precisades.⁴²⁷ Atès que no s'ha pogut trobar una equivalència decimal prou segura per al cafís de Daroca, se li ha assignat la de la unitat principal de la regió, els 1,7936 hectolitres del cafís de Saragossa. En l'anàlisi comparativa de les compres

416. *Ibidem*, p. 398. Membre assidu del seguici reial durant la darrera fase del regnat (F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta, 1971, p. 368; J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 308, 313, 398, 436 i 443).

417. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 386.

418. *Ibidem*, p. 400. Que figura també entre els creditors del sobirà (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 336 i 400).

419. *Ibidem*, p. 536.

420. *Ibidem*, p. 519.

421. *Ibidem*, p. 534.

422. *Ibidem*, p. 520.

423. *Ibidem*, p. 427.

424. *Ibidem*, p. 518.

425. *Ibidem*, p. 534.

426. ACA, C, reg. 22, f. 75r.

427. Vegeu *supra*, p. 119-120.

reials de gra, s'ha elegit com a mesura patró, per les raons ja exposades, l'hectolitre: s'ha preferit l'exactitud quantitativa a la cronològica.

En cinc de les onze operacions esmentades, les fonts documentals no n'especifiquen el preu; per a pagar les sis restants, els batlles regionals usaren tres tipus de numerari: el besant, el diner jaquès i el diner valencià. El besant era una rèplica berber d'una antiga moneda de plata bizantina; el seu ús a la Corona catalanoaragonesa, com a unitat de compte i com a instrument de pagament, està documentada —en transaccions d'alta quantia— fins a principi del segle XIV. El 1267, es canviava per 36 diners jaquesos.⁴²⁸ El diner valencià —creat per Jaume I el 1247— compartia amb el jaquès la llei del 0,25, però no la talla ni el marc.⁴²⁹ Aquestes característiques els garantien un valor diferent però semblant, cosa que facilitava els canvis: per 12 diners jaquesos es pagaven, el 1276, 18 diners valencians.⁴³⁰ El nou ral circulava pel Regne de València i pel Regne de Mallorca. Jaume I, el 1258, tancà la seva reforma monetària amb la creació d'una tercera peça de billó, de finor idèntica a la de les dues anteriors, però una mica més lleugera: el diner barcelonès,⁴³¹ 20,5 dels quals equivalien, el 1283, a 12 diners jaquesos.⁴³² La nova moneda, l'àrea de circulació de la qual van continuar sent les contrades orientals i centrals de Catalunya, adquiriria gradualment, per la seva estabilitat, un gran prestigi i desplaçaria la jaquesa tant a la diòcesi de Tortosa, cap al 1290, com a la vegueria de Lleida, el 1346,⁴³³ circumstància per la qual se l'ha preferida com a moneda de conversió. Atès que els canvis esmentats no són rigorosament coetanis, sinó cronològicament acostats, les equivalències resultants només són molt aproximades, altament indicatives, però no precises.

D'aquest —un xic reduït— conjunt de dades, podem deduir que el preu de l'hectolitre de blat fluctuà, en el tercer quart del segle XIII, entre els 81,3 i els 216 diners de tern barcelonesos, una oscil·lació molt àmplia, especialment si tenim en compte que les dues referències extremes són les relatives a un parell de compres efectuades el mateix any, 1276, en circumstàncies idèntiques: durant el segon ai-

428. ACA, C, reg. 12, f. 89r; J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 399.

429. Per a una descripció precisa de les magnituds del ral de València, vegeu: A. HUICI i M. D. CABANES, *Documentos de Jaime I...*, vol. II, p. 258-259; J. BOTET I SISÓ, *Les monedes catalanes*, p. 47-48; A. RIERA I MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media...», p. 201-202. Vegeu també *supra*, p. 111-112.

430. ACA, C, reg. 38, f. 22r, 24r, 36v i 110r (1276).

431. La creació del qual ha estat analitzada per J. BOTET I SISÓ, *Les monedes catalanes*, p. 40; M. CRUSAFONT, *Numismática de la Corona Catalano-Aragonesa...*, p. 82; M. CRUSAFONT, *Història de la moneda catalana*, Barcelona, Crítica, 1996, p. 87-89; A. RIERA I MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media...», p. 202-203.

432. ACA, C, reg. 52, f. 11r.

433. O. GIL FARRÉS, *Historia de la moneda española*, Madrid, Gráficas Adrados, 1976, p. 240 i 273.

xecament dels mudèjars valencians, tot i que en llocs prou allunyats: Cullera i Daroca. La divergència seria imputable, doncs, als preus vigents en cada mercat a l'hora de concertar les transaccions. Com que les referències quantitatives no procedeixen directament de les compres, sinó d'ulteriors reconeixements de deutes fets pel sobirà, no s'ha pogut establir amb exactitud la data de la transacció; així, doncs, la disparitat també podria ser parcialment atribuïble al vaivé estacional dels preus. Tot i això, el decalatge sembla excessiu i podria ser degut, en part, a algun error inadvertit en les conversions metroològiques i monetàries.

L'adequat abastament d'una host exigia, a més de blat per als homes armats, ordi per als cavalls de combat i els semovents de transport; en aquestes circumstàncies, l'interval que separava els preus d'ambdós tipus de gra segurament tendia a reduir-se. De les sis compres reials d'ordi documentades per al tercer quart del segle XIII, només en dos casos disposem del preu: el sobirà pagà el cereal secundari a 180 diners jaquesos el cafís, a Lleida, el 1265, i a 108 diners de València el cafís, a Cullera, el 1276. L'hectolitre d'ordi, en aquell temps, oscil·là, doncs, entre els 82,5 i els 61,2 diners barcelonesos, una fluctuació bastant més estreta que la detectada coetàniament per al blat. Pel preu d'un cafís de blat, el monarca hauria pogut adquirir, doncs, entre 1,32 i 2,38 cafissos d'ordi.

La migradesa informativa de les fonts disponibles explica que, per a les institucions assistencials i els particulars, encara només disposem d'unes poques notícies puntuals, corresponents totes a transaccions efectuades a Barcelona. En els anys 1272 i 1273, un bienni exempt de restriccions a l'exportació, el blat s'hi pagà a 84 i 72 diners la quartera,⁴³⁴ respectivament, uns preus que corresponen a 145 i 124 diners barcelonesos l'hectolitre. En aquestes condicions, comparar els preus del segon quart amb els del tercer constituiria una tasca científicament poc productiva, per tal com, a més de ser escassos i correspondre gairebé tots a situacions excepcionals, els anteriors al 1258 estan expressats en diners barcelonesos de doblec, de 0,16 de llei, i els posteriors, en diners de tern, de 0,25 de llei; el canvi oficial originari entre ambdues modalitats de diners va ser de 2 diners nous per 3 de vells.⁴³⁵

434. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 411.

435. A. RIERA I MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media...», p. 203.

Capítol 5

El molí

Per a poder menjar pa, a més d'eixamplar els sementers i prioritzar-hi el conreu dels cereals, es necessitava una infraestructura específica, integrada pel molí i el forn. L'arribada i la difusió del molí hidràulic per la península Ibèrica han provocat una llarga controvèrsia entre els experts en història de la tècnica que encara roman oberta. És difícil establir amb seguretat la data de la seva aparició, l'agent difusor i la provinença. Fou un llegat comú de l'antiguitat clàssica? El portaren de l'Orient Mitjà els musulmans? Va arribar d'Europa? Disposem, en canvi, de referències fiables de la seva presència des del segle VIII, tant a al-Àndalus com als regnes cristians ibèrics.

5.1. LA DIFUSIÓ DEL MOLÍ HIDRÀULIC PELS COMTATS CATALANS DURANT L'ALTA EDAT MITJANA

El molí hidràulic, abans del 1050, ja s'havia convertit en una màquina complexa, per tal com implicava un sistema de captació de l'energia cinètica d'un curs d'aigua⁴³⁶ i un immoble prou ferm i de dues plantes,⁴³⁷ el casal, que sostenia i pro-

436. Que inicialment va consistir en una resclosa (*resclausa*) i dos recs, un de derivació (*rego*) i un altre de restitució (*subtus rego*) de l'aigua (P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xe siècle...*, vol. I, p. 461; J. BOLÒS i J. NUET, *Els molins fariners*, p. 16-25; T. F. GLICK, *Tecnología, ciencia y cultura en la España medieval*, Madrid, Alianza, 1992, p. 42-56; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Les indústries rurals», p. 365; J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia en una vila catalana medieval: Molins de Rei, 1190-1512*, Molins de Rei, Ajuntament de Molins de Rei, 2005, p. 66).

437. La inferior, el cacau o carcabà, contenia el sistema de propulsió, amb la canal, la roda d'àleps i el banc de sustentació; a la superior, l'obrador, estaven instal·lades les dues moles, la fixa i la mòbil, i els mecanismes de control de la màquina. Un eix vertical, l'arbre, assegurava la transmissió del moviment rotatori horitzontal entre la roda d'àleps i les moles (J. BOLÒS i J. NUET, *Els molins fariners*, p. 16-36; J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia...*, p. 66).

tegia el giny. L'aparell simplificava la transformació del gra en farina i permetia dedicar el treball humà estalviat a altres activitats productives. És lògic, doncs, que les comunitats pageses catalanes, conscients dels seus avantatges, ja haguessin esmerçat, durant l'alta edat mitjana, una part dels seus escassos excedents econòmics en la construcció de petits molins hidràulics de roda horitzontal, tecnologia senzilla i de construcció assequible,⁴³⁸ el valor dels quals, al segle x, oscil·lava entre els 5 i els 13 sous.⁴³⁹ Cada membre de les comunitats de propietaris disposava d'una porció del molí, que podia llegar, vendre o establir lliurement. El molí hidràulic no fou, doncs, un aparell intrínsecament feudal.

Fou en una segona fase, del 980 ençà, que els grans propietaris laics i eclesiàstics —en un context d'expansió demogràfica i de demanda creixent de farina— començaren a edificar molins i a apropiar-se, alhora, dels bastits i explotats pels camperols. La documentació i l'arqueologia acrediten, durant el segle xi i la primera meitat del xii, un important esforç constructiu per part dels poderosos a moltes contrades de la Catalunya Vella, començant per la vall del Llobregat, on al llarg tant del curs fluvial⁴⁴⁰ com de les rieres tributàries⁴⁴¹ proliferaren els giny nous, instal·lats en petits casals. La seu de Barcelona, des d'abans del 1012, disposava de molins en un alou de Rubí;⁴⁴² dècades després, el 1140, el casal seria cedit vitalíciament, a canvi d'un cens anual d'una quartera d'ordi, al prevere Guillem, per tal que el reconstruís i el fortifiqués.⁴⁴³ Els molins de Castellbisbal, propietat del bisbe de Barcelona, apareixen documentats per primera vegada el 1112, en una

438. Pierre Bonnassie, pels volts del 1970, ja demostrà el protagonisme que havien tingut les famílies camperoles en la difusió d'aquest giny per la Catalunya Vella (P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xe siècle...*, vol. I, p. 459-464). Jean Gautier-Dalché i José Ángel García de Cortázar van constatar, poc després, que el molí camperol també havia precedit el senyorial a la vall alta de l'Ebre i a la Rioja, respectivament (J. GAUTIER-DALCHÉ, «Moulin à eau, seigneurie, communauté rurale dans le nord de l'Espagne, IXe-XIIe siècles», a *Études de civilisation médiévale (IXe-XIIe siècles): Mélanges offerts à Edmond-René Labande*, Poitiers, CESCO, 1974, p. 337-349; J. À. GARCÍA DE CORTÁZAR, «El equipamiento molinar en la Rioja Alta en los siglos x al xii», a *Homenaje a Fray Justo Pérez de Urbel*, OSB, vol. I, Burgos, Abadía de Santo Domingo de Silos, 1976, p. 387-405). Santiago Aguadé, uns anys més tard, arribaria a la mateixa conclusió per a Astúries (S. AGUADÉ, «Técnica y sociedad en la Asturias medieval: el molino hidráulico», a S. AGUADÉ, *De la sociedad arcaica a la sociedad campesina en la Asturias medieval*, Alcalá d'Henares, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alcalá de Henares, 1988, p. 147-194).

439. R. MARTÍ, «Hacia una arqueología hidráulica...», p. 176-177.

440. J. BOLÒS i M. FÀBREGAS, «Els molins de la conca mitjana del Llobregat durant l'alta edat mitjana», *Quaderns d'Estudis Medievals* (Barcelona), vol. I/9 (1982), p. 556-568.

441. Especialment en les del segment inferior, en les de Rubí, Cervelló, Torrelles i la Palma (J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 11).

442. *Ibidem*, p. 15-16.

443. J. M. FONT RIUS, *Cartas de población...*, vol. I/1, p. 95-96.

sentència judicial.⁴⁴⁴ A Vallirana, el primer esment documental del molí de la Libra és gairebé coetani; figura en la donació de béns que Duran Lleopard féu el 1115 al seu fill Berenguer.⁴⁴⁵ Poques dècades després, es van vendre dos molins al terme de Castellví de Rosanes, al riu Anoia, per 100 sous.⁴⁴⁶

La concentració dels molins comunitaris en mans dels senyors es va accelerar també entre el 980 i el 1150; la transferència de la propietat es va efectuar per vies diverses: llegats testamentaris, donacions, vendes i, fins i tot, usurpacions. El feudalisme no portà, doncs, els molins hidràulics, sinó que foren aquests els que contribuïren a refermar el poder senyorial.⁴⁴⁷ En aquest espoli desenvoluparen un paper molt important les jerarquies eclesiàstiques, que utilitzaren sistemàticament el prestigi de la sacralitat i el domini del dret per a assolir, gratuïtament i sense violència física, el seu objectiu. La comunitat benedictina de Sant Cugat, durant la primera meitat del segle XII, va integrar al seu patrimoni una bona part dels molins que els pagesos havien construït a la vall baixa del Llobregat.⁴⁴⁸ A Girona, el bisbe i el capítol controlaven, cap al 1100, una cinquantena de molins.⁴⁴⁹ El principal conjunt moliner de Perpinyà ja pertanyia llavors a la comanda templer de Mas Déu; estava ubicat extramurs, damunt el rec de la Vila,⁴⁵⁰ prop de la porta de Malloles.⁴⁵¹ Aquests dos casos no eren excepcionals, atès que llavors anaven sorgint, al voltant de les altres grans ciutats catalanes, concentracions de casals damunt recs bastits pels comtes o situats directament sobre rius o rieres. Sembla que aleshores els molins senyorials periurbans ja eren quelcom més grans i complexos que els rurals. Tant en els uns com en els altres, el moliner exigia sistemàticament als usuaris una taxa específica, la moltura o la molitja, consistent en una part del gra que hi havien portat a moldre, la quantia de la qual variava segons les contrades i, per al període anterior al 1100, no ha pogut ser encara establerta amb prou precisió.

444. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 16.

445. *Ibidem*, p. 14.

446. ACA, C, Ramon Berenguer III, perg. 134.

447. T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molinaria hidràulica valenciana: qüestions obertes», a T. F. GLICK, E. GUINOT i L. P. MARTÍNEZ (ed.), *Els molins hidràulics valencians: Tecnologia, història i context social*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2000, p. 39.

448. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 14.

449. R. MARTÍ, «Hacia una arqueología hidráulica...», p. 179.

450. Documentat des del 1194 (S. CAUCANAS, «Mesures d'ordre et de police...», p. 120).

451. P. VIDAL, *Histoire des remparts de Perpignan et des agrandissements de la ville*, Perpinyà, Payret, 1904, p. 15; A. RIERA i MELIS, «Perpiñán, 1025-1285. Crecimiento económico, diversificación social y expansión urbana», a D. ABULAFIA i B. GARÍ (dir.), *En las costas del Mediterráneo occidental: Las ciudades de la península Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, Barcelona, Omega, 1996, p. 52.

La senyorialització del giny no hauria estat possible, tanmateix, sense l'apropiació —iniciada ja a l'època carolíngia— dels cursos fluvials per part dels poderosos. El procés de feudalització va conferir als senyors banals drets dominicals i, en alguns casos, alodials sobre les aigües que discorrien pels seus respectius territoris.⁴⁵² Aquest domini eminent dels senyors jurisdiccionals no era incompatible, emperò, amb els drets comunals d'ús de què ja gaudien els pobladors de la zona, sinó complementari.⁴⁵³ Com a conseqüència d'aquesta superposició de drets, el control de les aigües, en una societat feudal, va assolir un alt grau de complexitat, que, en alguns casos, podia ultrapassar, fins i tot, el de les terres. A la carta de franquesa del 1025, Ramon Berenguer I, per exemple, ja havia concedit als habitants de la ciutat i el comtat de Barcelona l'aprofitament lliure i exempt de censos i servituds de «l'aigua, els cursos d'aigua i les fonts»,⁴⁵⁴ sense que aquesta concessió hagués menyscabat el domini directe que conservava sobre aquests béns. Els veïns d'altres grans ciutats, com Lleida o Tortosa, aconseguirien, més tard, dels comtes reis, que l'empruï de les aigües superficials fos recollit en els costums locals.⁴⁵⁵ No seria fins al segon terç del segle XIII que la monarquia, amb el suport de la burgesia i el redescobriments del dret romà, iniciaria —com es veurà més endavant— un lent procés de reconversió de tots els cursos fluvials en regalies, en propietat del sobirà, que en regularia l'ús i els posaria a la disposició —no sempre gratuïta— dels pobladors.

Els poderosos, mentrestant, maldaren per acumular títols de propietat sobre cursos d'aigua emprant una vasta gamma de procediments: compres, donacions, convenis i processos judicials.⁴⁵⁶ Adquiriren tant la propietat eminent com el dret d'ús d'aigües fluents. En alguns casos, compraran fraccions d'aigua en séquies ja construïdes; en d'altres, aigües amb el dret de construir recs en les terres del venedor per a conduir-les a les seves pròpies. Coetàniament, els grans monestirs co-

452. Els comtes d'Empúries, per exemple, disposaren, des de l'alta edat mitjana, del domini eminent dels cabals de la Muga, el Fluvià i el Ter (J. M. GIRONELLA I GRANÉS, *La mòlta de cereals i el batanatge de teixits al comtat d'Empúries i al vescomtat de Rocabertí a final del segle XIII i la primera meitat del segle XIV*, vol. 1, tesi doctoral inèdita, Barcelona, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, 2013, p. 71).

453. J. MALUQUER DE MOTES, «El agua en el crecimiento catalán de los siglos XVII y XVIII. Derechos de propiedad y utilizaciones energéticas», *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations* (Binghamton), vol. X/2 (1986), p. 332.

454. «Pasqua quoque et ligna et aquas et conversiones aquarum, fontes et exitus atque egressus spatia, que ad vocem predictarum franquitarum pertinet, libere habeatis, et pro his ullum servitium, censum nobis eaut alicui homini minime faciatis» (J. M. FONT RIUS, *Cartas de población...*, vol. I/1, p. 29).

455. *Els Costums de Lleida*, p. 76; *Costums de Tortosa*, ed. a cura de J. Massip, Barcelona, Fundació Noguera, 1996, p. 9.

456. R. MARTÍ, «Hacia una arqueología hidráulica...», p. 174; A. VIRGILI, «La infraestructura hidráulica a la conca del Gaià mitjà al segle XII, segons el *Llibre Blanch* de Santes Creus», *Universitas Tarraconensis* (Tarragona), núm. 8 (1985-1986), p. 219.

mençaren a transferir els costos de la construcció de molins sobre particulars. La comunitat cedia el solar on s'havia de bastir el casal i l'aigua que mouria la màquina a un matrimoni o a un grup de germans. Els constructors es comprometien a assumir totes les despeses de la fàbrica i de l'ulterior manteniment del molí i del rec, així com a entregar una part tant de la moltura⁴⁵⁷ com de la *mulneria*.⁴⁵⁸ En alguns casos, s'estipulava que la tinença conclouria a la mort dels fills dels constructors. Els concessionaris solien ser pagesos benestants de la rodalia.

Així, els beneficis generats pels molins es dividien bàsicament en dues parts: la que percebia el senyor i la que es reservava el concessionari. Sovint apareixien, emperò, en el repartiment de les rendes, altres conceptes, començant pel delme, una desena part dels beneficis; tot i tractar-se d'una sostracció de natura eclesiàstica,⁴⁵⁹ alguns senyors laics també la percebien.⁴⁶⁰ En els contractes de cessió apareix sovint el terme *mulneria*. Segons Jean Pierre Poly, era la part que es quedava el moliner a canvi d'assegurar el funcionament del giny i que, a Provença, consistia en una sisena part de la moltura.⁴⁶¹ Pel que fa a Catalunya, Ramon Martí considera que la *mulneria* era la part que rebia el moliner en concepte de despeses de manteniment.⁴⁶² Pere Ortí, tot i reconèixer que la documentació barcelonina és, fins ben entrat el segle XII, poc explícita al respecte, considera que la moltura era «la part de la renda del molí destinada només a pagar al moliner o a la persona que mantingués el moliner».⁴⁶³

Una activitat que produïa rendes i refermava alhora el control social no es podia escapar tampoc de l'interès dels comtes catalans, els quals iniciaren la seva intervenció en aquest àmbit dotant les grans ciutats d'infraestructures hidràuliques capaces de subministrar aigua tant als molins i horts de la rodalia com als obradors intramurs. Els resultats més reeixits d'aquesta política constructiva foren el rec Comtal,⁴⁶⁴ a Barcelona; el rec de la Vila, a Perpinyà, i la séquia Molnar, a Girona. Durant el segon quart del segle XI, ja apareixen documentats a la rodalia

457. Entre la meitat i un terç.

458. R. MARTÍ, «Hacia una arqueología hidráulica...», p. 180.

459. En un sínode diocesà celebrat el 1068 a Girona, es va estipular que tots els molins existents aleshores a la diòcesi haurien de pagar delmes i primícies a l'Església (R. MARTÍ, «Hacia una arqueología hidráulica...», p. 183).

460. *Ibidem*, p. 183.

461. J. P. POLY, *La Provence et la société féodale (879-1166): Contribution à l'étude des structures dites féodales dans le Midi*, París, Bordas, 1976, p. 307 (cit. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 277, nota 682).

462. R. MARTÍ, «Hacia una arqueología hidráulica...», p. 182.

463. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 277.

464. Construït probablement, a mitjan segle XI, per Ramon Berenguer I (P. ORTÍ, «L'exploració d'una renda real: els molins del rec Comtal fins al segle XIII», a M. SÁNCHEZ (comp.), *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1993, p. 244-245; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 249-251).

de la capital diversos molins comtals, d'alguns dels quals es coneixen fins i tot els concessionaris, entre els quals figuren funcionaris públics (Amat Elderic, primer senescal de Barcelona),⁴⁶⁵ membres de l'alta noblesa (Adelaida de Claramunt,⁴⁶⁶ vídua de Guillem de Montcada)⁴⁶⁷ i moliners (Mir Suniel).⁴⁶⁸ Ramon Berenguer I, per tal d'accelerar la construcció del rec Comtal,⁴⁶⁹ va arrendar, el 1048, a l'esmentat Mir Suniel —després de recuperar-ne l'explotació—, tots els molins de què disposava a Barcelona, excepte el que posseïa el senescal, per una renda anual de cinc cafissos de forment i trenta-cinc d'ordi.⁴⁷⁰ El comte i els seus successors podrien rescindir el contracte quan ho consideressin oportú i, en tot cas, recuperarien els molins a la mort del llogater. Aquesta situació d'arrendament conjunt de diversos ginys a un moliner fou, tanmateix, transitòria, atès que Ramon Berenguer III, el 1097, empenyorà dos molins del Clot i dos del Soler al monestir de Sant Cugat,⁴⁷¹ opció que indica que aleshores es tornaven a explotar de manera individualitzada. Els seus successors continuaren aquesta tasca: durant la primera meitat del segle XII, ja funcionaven sols al rec Comtal setze molins, agrupats en cinc casals, tres extramurs (Clot de la Mel, el Soler i Molins Nous) i dos dintre del recinte urbà (Sant Pere i Molins del Mar).⁴⁷² Els quatre primers eren de propietat íntegra del comte, només el darrer pertanyia al bisbe.⁴⁷³ Paral·lelament s'estava formant, al pla de Barcelona, un segon molinar comtal, al llarg del Besòs; Ramon Berenguer II havia concedit, el 1104, a Ramon Dalmau, un alou per tal que hi bastís un casal de dues moles, a canvi d'un cens anual d'un cafís d'ordi.⁴⁷⁴

L'esforç per crear molinars no va quedar circumscrit, tanmateix, a la rodalia de Barcelona: es va estendre per altres contrades de Catalunya. Els comtes, tot i haver-ne finançat la construcció,⁴⁷⁵ no explotaven directament els casals mitjan-

465. A. PLADEVALL, «Els senescals dels comtes de Barcelona durant el segle XI», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 3 (1966), p. 112-118.

466. Que havia rebut un dels molins del casal del Clot de la Mel (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 279).

467. J. C. SCHIDELER, *Els Montcada: Una família de nobles catalans a l'edat mitjana (1000-1230)*, Barcelona, Edicions 62, 1987, p. 32-33, 63-64 i 71-72.

468. P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xI^e siècle...*, vol. I, p. 464.

469. Vegeu *supra*, nota 464.

470. P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xI^e siècle...*, vol. I, p. 464; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 250 i 279-280.

471. *Ibidem*, p. 280.

472. P. ORTÍ, «L'explotació d'una renda reial...», p. 246-247; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 251-252.

473. Que aleshores tenien establerts Berenguer Donuç i la seva muller Guília (P. ORTÍ, «L'explotació d'una renda reial...», p. 247; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 252).

474. *Ibidem*, p. 277, nota 685.

475. P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xI^e siècle...*, vol. I, p. 462.

çant mà d'obra domèstica, sinó que els cedien, a canvi de rendes de quantia variable i encara força mal coneguda, a col·laboradors directes i membres de l'alta noblesa, o els arrendaven a moliners professionals per un lloguer en espècie, en cereals. En aquells casos —poc freqüents— en què els costos de la fàbrica havien estat a càrrec del concessionari, els comtes exigien una part considerable dels guanys⁴⁷⁶ o un cens fix en gra.⁴⁷⁷ Al pla de Barcelona, l'Administració comtal es feia càrrec, emperò, de tots els costos de manteniment del rec Comtal. Aquesta obligació s'ha de relacionar amb un intent del príncep de salvaguardar els drets patrimonials de què disposava sobre l'esmentat curs d'aigua i de preservar lliure d'ingerències privades una important font de futurs ingressos.⁴⁷⁸ Encara no hi havia, doncs, uns sistemes d'explotació ben definits.

5.2. EL DESCOBRIMENT DEL CUP

L'arqueologia ha demostrat que els molins catalans, fins a mitjan segle XII, continuaren sent, al revés que en moltes regions de l'Europa atlàntica,⁴⁷⁹ de roda horitzontal. Aquesta opció⁴⁸⁰ no va implicar, emperò, estancament tecnològic ni

476. Mentre que el cens comú aleshores en els casals senyorialis era arreu de Catalunya un terç de la moltura, els concessionaris dels nous molins del rec Comtal n'entregaven al comte de Barcelona dos terços o, fins i tot, tres quarts parts (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 278, nota 687, i p. 294).

477. Vegeu *supra*, nota 470.

478. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 279.

479. On el molí de roda vertical havia esdevingut, durant l'etapa central de l'edat mitjana, l'opció tecnològica preferent dels poders feudals (M. BLOCH, «Avènement et conquêtes du moulin à eau», *Annales d'Histoire Économique et Sociale* (París), vol. VII (1935), p. 538-563; P. ДЮКЪС, «Grands moulins hydrauliques, rapports sociaux et systèmes d'exploitation», *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations* (Binghamton), vol. XI/2 (1986), p. 348-397).

480. Que ha originat un debat entre els estudiosos de les hortes medievals del Llevant ibèric, el qual ha enfrontat el geògraf Vicenç M. Rosselló tant amb els arqueòlegs Miquel Barceló i Sergi Selma com amb l'historiador de la ciència i de la tècnica Thomas F. Glick (V. M. ROSSELLÓ, «Els molins d'aigua de l'Horta de València», a *Los paisajes del agua*, València i Alacant, Universitat de València, 1989, p. 317-346; V. M. ROSSELLÓ, «Molins fariners d'aigua. Reflexions no polèmiques d'un geògraf», *Afers* (Catarroja), núm. 15 (1993), p. 515-522; M. BARCELÓ, «La arqueologia extensiva...», p. 195-274; M. BARCELÓ, «Saber lo que es un espacio hidráulico y lo que no lo es, o al-Ándalus y los feudales», a M. BARCELÓ, H. KIRCHNER i C. NAVARRO, *El agua que no duerme: Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*, Granada, Sierra Nevada, 1996, p. 75-88; S. SELMA, «El molí hidràulic de farina i l'organització de l'espai rural andalusí. Dos exemples d'estudi arqueològic espacial a la serra d'Espadà (Castelló)», *Mélanges de la Casa de Velázquez* (Madrid), vol. XXVII (1991), p. 69-101; S. SELMA, «Molins i rodes: entorn d'una discussió desafortunada», *Afers* (Catarroja), núm. 15 (1993), p. 11-26; T. F. GLICK, «Molins d'aigua a l'Horta medieval de València: observacions a un article de Vicenç M. Rosselló», *Afers* (Catarroja), núm. 9 (1990), p. 9-22; T. F. GLICK, «Sobre la tipologia convencional dels molins hidràulics», *Afers* (Catarroja), núm. 15 (1993), p. 53-56).

pèrdua d'eficiència, atès que la turbina ofería diversos avantatges: constituïa un motor senzill i robust, de transmissió directa,⁴⁸¹ fàcil de construir i de reparar i poc costós.⁴⁸² L'eficiència d'aquests molins en l'aprofitament de l'energia de l'aigua era, tanmateix, molt baixa, d'entre un 15 % i un 20 %, segons els darrers càlculs,⁴⁸³ la qual cosa vol dir que funcionaven millor en les àrees atlàntiques, ben proveïdes de recursos hidràulics abundants i regulars, que en les mediterrànies, on els corrents superficials d'aigua eren minsos i inestables. Els molins senyorial, en aquesta primera etapa, van ser —com ja s'ha exposat— petits: disposaven d'entre una i tres rodes,⁴⁸⁴ que només funcionaven, per manca d'un cabal regular, intermitentment.⁴⁸⁵

En algunes contrades de la Mediterrània i del Pròxim Orient, els camperols, a la baixa antiguitat, ja havien descobert que, fent passar l'aigua per una estructura tubular, el molí horitzontal podia funcionar amb molt menys cabal. La solució fou desenvolupada pels musulmans, que la difongueren pel nord de l'Àfrica, fins a la península Ibèrica, i per l'Àsia meridional.⁴⁸⁶ Aquests molins horitzontals millo-rats, que feien treballar l'aigua a pressió i no només per gravetat, resultaren més potents que els atlàntics. Ben prest, per augmentar el volum de la columna d'aigua retinguda, l'estructura tubular de fusta fou substituïda per un pou adossat al casal, fet de pedra, carreus o maons, denominat inicialment *masabb*, en àrab,⁴⁸⁷ i uns segles després, *cup*, en català. L'eficiència en l'aprofitament de l'aigua del molí de

481. Atès que la roda motriu i la mola volant giren solidàries en el plànol horitzontal, unides per un arbre de transmissió vertical.

482. H. AMOURIC, «De la roue horizontale a la roue verticale dans les moulins à eau. Une révolution technologique en Provence?», *Provence Historique* (Ais de Provença), núm. 33 (1983), p. 157-169; T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molineria hidràulica valenciana...», p. 51-52.

483. T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molineria hidràulica valenciana...», p. 52.

484. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 11.

485. En el contracte d'establiment d'un casal de dues moles, concedit pels senyors de Castellví de Rosanes el 1104, s'especifica que el concessionari només pagaria el cens durant els períodes d'activitat del giny: «Sub tali quoque modo et ordine ut, in ipsun annum, per tempus pluviarum quarum ipsos molendinos potuerint molere, ut detis nobis parilio i de capons» (cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 11, nota 3).

486. Com es desprèn d'uns coneguts textos del jurista al-Tulaytuli i del filòsof Ibn Rushd, andalusins, i del geògraf al-Qazwini, persa, analitzats per Sergi Selma, els dos primers, i per Thomas F. Glick i Helena Kirchner, el darrer (S. SELMA, «De la construcció islàmica al casalic modern. Evolució del molí hidràulic valencià», a T. F. GLICK, E. GUINOT i L. P. MARTÍNEZ, *Els molins hidràulics valencians: Tecnologia, història i context social*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2000, p. 105-108; T. F. GLICK, *Irrigation and hydraulic technology. Medieval Spain and its legacy*, Aldershot, Variorum, 1996, p. 17; H. KIRCHNER, «Molinos hidráulico-harineros», a *El agua en la agricultura en Al-Ándalus*, Barcelona, Lunberg, 1995, p. 172).

487. S. SELMA, «De la construcció islàmica al casalic modern...», p. 121-124.

cup pujà fins a un 75 %, mentre que el molí vertical, en el millor dels casos, no ultrapassaria aleshores el 63 %.⁴⁸⁸ El molí horitzontal, a l'etapa central de l'edat mitjana, distava, doncs, de constituir una realitat unívoca. Ben al contrari, la seva tecnologia versàtil cobria un ampli espectre de models d'eficiència i potència variables, on la divisòria bàsica era la que distingia els molins que funcionaven amb aigua a pressió dels que no ho feien.⁴⁸⁹

La difusió del molí de cup pels comtats catalans es degué iniciar a mitjan segle XII, quan les conquestes de Lleida i de Tortosa acceleraren les transferències tecnològiques entre els districtes nord-oriental d'al-Àndalus i els territoris feudals confrontants. La primera referència documental d'un *molendinum cuberio*, en tot cas, correspon a la vall baixa del Segre.⁴⁹⁰ El nou molí de roda horitzontal es va estendre aleshores des dels confins meridionals a les àrees de rereguarda de l'acabada de crear Corona catalanoaragonesa. Es tractava, tanmateix, d'una màquina força millorada, eficient, ben adaptada tant a la hidrologia del país com a les exigències fiscals dels senyors i a les necessitats de molta dels pagesos. L'alta rendibilitat d'aquest nou model va incrementar l'interès dels senyors pels molins hidràulics, com ho palesen les cartes de població de la Catalunya Nova, en les quals es reservaren sistemàticament tant els casals islàmics ja existents com els que hi construïrien els colonitzadors.⁴⁹¹ Des d'aleshores, el cup va esdevenir, arreu de la «Confederació», un dels elements ordinaris de les farineres, encarint-ne considerablement la construcció.

Pel que fa al pla de Lleida, els molins islàmics foren distribuïts ràpidament entre els grans participants de la conquesta, que els establiren, en condicions diverses, a particulars. Alguns d'aquests molinars conservaren el nom de l'antic possessor musulmà durant uns quants anys,⁴⁹² després dels quals passaren a ser designats amb l'apel·latiu de *vell*,⁴⁹³ per tal de distingir-los dels bastits pels nous pobladors.⁴⁹⁴ El sobirà va autoritzar, durant tota la segona meitat del segle XII, la construcció de nous ginys a les portes mateixes de la ciutat: Pere de Tamarit i Es-

488. T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molinaria hidràulica valenciana...», p. 54.

489. *Ibidem*, p. 56.

490. R. SAROBE, *Els molins dels templers al Segrià al segle XII: Estudi a través dels seus documents*, memòria de llicenciatura inèdita, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1997.

491. J. M. FONT RIUS, *Cartas de población...*, vol. I/1, p. xxv.

492. «Casale molendinorum qui fuit illo mauro nomine Frezcha [Segrià, 1152]» (cit. F. SABATÉ, «Alta edat mitjana», p. 334).

493. Vegeu *infra*, nota 496.

494. Com el que va bastir, damunt la séquia de Fontanet, Ramon de Cervera, que conservaria el seu nom durant dècades, tot i haver passat dels seus hereus al monestir cistercenc d'Escarp, primer, i a l'orde de sant Jaume, després (R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra...», p. 394 i 401).

teve Roger, per exemple, reberen, el 1190, una llicència conjunta d'Alfons el Trobador i d'Ermengol VIII d'Urgell per a edificar tots els molins que volguessin en el tram de la séquia d'Alcarràs comprès entre la comanda templera de Gardeny i la séquia de Torres.⁴⁹⁵

El protagonisme, a la rodalia de Lleida, l'assumiren, tanmateix, els templers, que impulsaren la construcció de casals en les diferents àrees del seu domini: a la séquia d'Alcarràs —on havien establert, el 1162, un conveni amb els Montcada a fi d'aprofitar-ne conjuntament el cabal per a moure els respectius ginys—, al Segrià històric —on establiren, el 1175, unes terres a Berenguer de Riudovelles i Ramon Coscoll amb la condició que hi construïssin nous molins al costat dels vells d'Alcanís—⁴⁹⁶ o a la séquia de Fontanet, com ho palesa l'autorització reial del 1194 que autoritzava l'orde «ad construenda molendina quantocumque facere volueritis et potueritis».⁴⁹⁷ Tres anys després ja funcionaven, en aquest darrer indret, quatre molins *noviter constructis*, que havien provocat un litigi amb Ramon de Cervera, propietari de la séquia, per la ubicació de la presa d'aigua.⁴⁹⁸

Darrere l'orde militar apareixien, en la llista de senyors de molins, els Montcada, titulars del domini directe de diversos ginys ubicats entre la muralla i la séquia d'Alcarràs.⁴⁹⁹ El tercer lloc corresponia a Guillem de Cervera, el qual, un cop rebuda del sobirà la titularitat del rec de Fontanet, va procurar rendibilitzar-ne la compra mitjançant la construcció de casals: el 1191, va concedir a Pere Tarascó terres entre Cappont, Vilanova de l'Horta, l'esmentada segla, el torrent de la Femosa i el Segre, per tal que hi construís tots els casals que pogués.⁵⁰⁰ Amb iniciatives d'aquesta mena es va crear, entre els anys 1150 i 1230, un ampli conjunt de molins a tota l'àrea regable del pla de Lleida: al Segrià, Pardinyes, Corbins, al llarg de les séquies d'Alcarràs,⁵⁰¹ Fontanet i Torres. Pertot arreu, quan els recursos econòmics i el cabal d'aigua ho permetien, els promotors no construïen molins aïllats, sinó casals, on funcionaven simultàniament dues o tres moles, com el previst el 1186 a la torre de Bru.⁵⁰²

495. «Licenciam atque plenam potestatem faciendi sive construendi molendinos quales vel quantos potuerint vel voluerint infra hec assignata loca, videlicet ab terra fratrum de Garden usque ad zequiam de Turribus» (cit. F. SABATÉ, «Alta edat mitjana», p. 335).

496. «In illa cequia super illos molinos vetulos de Alcanicia» (cit. F. SABATÉ, «Alta edat mitjana», p. 335).

497. Cit. *ibidem*, p. 335-336.

498. *Ibidem*, p. 335.

499. *Ibidem*, p. 335.

500. *Ibidem*, p. 334.

501. Amb una forta concentració en el tram comprès entre el pont i la Fusteria (J. LLADONOSA, *Els carrers i places de Lleida a través de la història*, Lleida, Ajuntament de Lleida, 2007, p. 709).

502. «Uno casale molendinorum quod [...] molendina duos scilicet tres [...] habere potueritis» (cit. F. SABATÉ, «Alta edat mitjana», p. 335).

En les primeres generacions de constructors de molins, de titulars del domini útil, sobresortien els membres de la incipient oligarquia local (Guillem Bru, Bernat de Vallseguer, Guillem Ramon, Ponç Tortosa, Bernat Roig, Bernat de Narbona), seguits, a una certa distància, pels descendents de castlans (Guillem Berenguer de Riudovelles, Pere de Riudovelles), els notaris (Guillem Baseja) i els juristes (Guillem Botet). La composició social resultant sembla una rèplica, a menor escala, de la que apareixia coetàniament a Barcelona i la seva rodalia. Abans del 1230, la molinèria, al pla de Lleida, ja no era, doncs, una activitat controlada per la noblesa i el sobirà: havia esdevingut un sector força rendible que atreïa capitals de diversa provenença. Molts dels interessats, incapaços d'assumir en solitari els costos de fàbrica d'un molí, havien de buscar, tanmateix, un soci per a poder participar en el negoci de la farina.

Aquest primer procés de renovació i millora de la molinèria es pot seguir amb prou detall al pla de Barcelona i a la conca baixa del Llobregat, a partir de les nombroses referències contingudes en els pergamins comtals de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i en el cartulari de Sant Cugat. Del 1150 ençà, la col·laboració estreta amb la iniciativa privada i la inversió continuada de recursos fiscals van permetre als comtes de Catalunya i als primers sobirans de la Corona catalanoaragonesa bastir una àmplia infraestructura molinera arreu del reialenc. Els comtes reis, seguint l'exemple de les grans comunitats monàstiques i d'alguns senyors seculars, transferiren, des d'aleshores, una bona part de la tasca de construir els molins a particulars econòmicament solvents: als casals del rec Comtal, per exemple, es bastiren, entre els anys 1144 i 1153, set molins, sis per iniciativa d'inversors locals.⁵⁰³ Tot coincidint amb aquesta embranzida, el règim d'explotació de les farineres comtals va adquirir uns perfils força més precisos, que van quedar reflectits tant en les llicències de construcció de nous ginys com en la donació de molins ja existents. Al pla de Barcelona, aquests canvis⁵⁰⁴ —indissociables de la reorganització financera del patrimoni dissenyada pels assessors fiscals de Ramon Berenguer IV— es van iniciar pels volts del 1140.

Les llicències de fàbrica de nous molins presenten una notable uniformitat. Els comtes reis hi autoritzaven promotors solvents a bastir per compte propi un nou molí i n'establien, de forma prou precisa, el repartiment tant dels beneficis com dels costos de manteniment. El sobirà es reservava les dues tercers parts dels beneficis. Les despeses de manteniment solien ser a càrrec del concessionari i, només eventualment, es repartien en proporció idèntica als beneficis; en queda-

503. Com Pere Teià, Ramon Reig, Berenguer Ferrer i Mascort (P. ORTÍ, «L'explotació d'una renda reial...», p. 248, nota 25; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 252).

504. Ben analitzats a P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 281-295.

ven excloses, emperò, les moles, que les aportava el monarca, provinents de les pedreres de Montjuïc. El constructor, que podia llossar en la ferreria que volgués, es comprometia finalment a aportar un home *ad tornandum aquam*, posat cas que el rec Comtal es quedés sense cabal. L'establidor exigia sistemàticament el dret de fadiga sobre el nou giny.⁵⁰⁵

Els primers comtes reis, coetàniament, tendiren també a cedir a perpetuïtat els molins que havien bastit tant els seus antecessors com ells mateixos a moliners professionals, que es comprometien a aportar el seu treball i mà d'obra *ad tornandum aquam*, a canvi d'una renda en espècie, que podia consistir en un quartà de forment⁵⁰⁶ al dia o una cinquena part de la moltura.⁵⁰⁷ Els salaris dels treballadors encarregats del manteniment del rec no els satisfieia, tanmateix, el moliner, sinó el batlle dels molins.⁵⁰⁸ Sembla, per tant, que amb aquesta modalitat de contracte l'Administració reial s'assegurava la mà d'obra necessària tant per a fer funcionar els molins com per a refer periòdicament el rec Comtal, mitjançant la cessió a perpetuïtat d'una part de les rendes generades per cada giny. Els comtes reis, amb donacions de *mulneries*, també pagaren, emperò, serveis a funcionaris públics⁵⁰⁹ i deutes.⁵¹⁰

Un altre fenomen característic d'aquesta època fou la subdivisió de la *mulneria* en diverses parts per vendes, particions hereditàries o liquidacions de préstecs; una dinàmica que va provocar, si més no al pla de Barcelona, l'aparició de persones que posseïen parts de les *mulneries* de diversos ginys sense exercir-hi en cap el càrrec de moliner. Aquesta pràctica, que s'havia iniciat pels volts del 1160, es va consolidar durant el primer terç del segle XIII, quan els molins suscitaven un interès creixent entre persones amb diferents nivells de solvència econòmica. En primer lloc, entre burgesos acomodats que, havent rebut del sobirà una part d'una *mulneria* en pagament de serveis o com a penyora d'un préstec, n'adquiriren després altres en diversos ginys, com a esmerç. Alguns membres d'aquest col·lectiu esdevingueren fins i tot promotors de la construcció de nous molins reials. Paral·lelament, confluïen cap als casals persones amb recursos més baixos, que buscaven en l'ofici de moliner la seva principal font d'ingressos.

505. P. ORTÍ, «L'explotació d'una renda reial...», p. 256; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 282-283.

506. Mesura de capacitat que, a Barcelona, equivalia aleshores a 5,7932 litres (C. ALSINA, G. FELLIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 207).

507. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 281 i 294.

508. P. ORTÍ, «L'explotació d'una renda reial...», p. 255; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 281.

509. Alfons el Trobador, el 1186, va concedir la *mulneria* d'un dels ginys del casal del Soler, a Barcelona, al trompeter Joan Celrà (ACA, BGC, reg. 139, f. 45r-45v; cit. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 285, nota 207).

510. Els jueus barcelonins Perfet i Vives, a final del segle XII, posseïen diverses parts d'uns quants molins del casal de Sant Pere, a Barcelona, unes per donacions reials al seu oncle Saltell i unes altres per adquisicions pròpies (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 285, nota 708).

La subdivisió de la *mulneria* en reduïa, tanmateix, el valor, ja de per si no gaire elevat: un quartà de forment diari, que suposava a Barcelona 5,7932 litres,⁵¹¹ només garantia una ració mínima de pa per a unes nou persones. La fragmentació tenia, doncs, un sostre baix, si una família havia de viure d'una part d'una *mulneria*. Per tal de preservar-ne la rendibilitat, hom va tendir a unificar l'exploració de casals reduint-hi considerablement el nombre de moliners. Pere Ortí ha suposat que la mudança del casal en unitat de producció fou un dels efectes de la introducció d'elements rendistes en el mercat de les *mulneries*.⁵¹²

El delme dels molins reials del pla de Barcelona pertanyia a diferents institucions eclesiàstiques locals: el de Sant Pere, el rebia el monestir de Sant Pere de les Puel·les; el del casal del Soler, el sagristà de la seu de Barcelona; el del casal dels Molins Nous, la pabordia del mes de novembre del capítol de la seu, i el del casal del Clot, el monestir de Sant Cugat.⁵¹³ El sistema de cobrament consistia aleshores a declarar un de cada deu dies jornada de delme, durant la qual la institució pertinent percebia la major part dels beneficis dels molins. Quant a la distribució dels ingressos del delme entre els diferents beneficiaris, només disposem d'informació per als tres molins reials del casal de Sant Pere. En aquests, durant el dia del delme, la renda es repartia així: en dos dels molins, el rei percebia un quartà de forment o d'ordi per cada molí i, de la resta, els moliners es quedaven un terç i entregaven els dos terços restants al monestir de Sant Pere. En el tercer molí, els moliners retenien tots els beneficis generats per la mòlta de l'ordi; el sobirà rebia un quartà d'ordi i, si no n'hi havia, de forment; la comunitat monàstica es quedava la resta.⁵¹⁴ El desenvolupament de la fiscalitat reial, al segon terç del segle XIII, va atènyer també els molins, que hagueren de suportar també impostos de natura plenament secular, atès que Jaume I, el 5 de setembre de 1244, es va comprometre a no exigir als casals del Soler, al rec Comtal de Barcelona, cap altre impost que el delme.⁵¹⁵

A l'onada constructiva de mitjan segle XII va seguir, en el rec Comtal, una llarga fase d'estancament, que es va prolongar gairebé un segle, durant la qual només es va edificar un molí al casal del Soler.⁵¹⁶ Aquest reflux al molinar de llevant va coincidir, tanmateix, amb l'envol dels casals de ponent. Del 1150 ençà, el creixement econòmic i demogràfic de Barcelona havia incrementat el seu influx en el Baix Llobregat, de manera que hi afavorí l'afluència de capitals. Les primeres iniciatives s'orientaren, tanmateix, cap als afluents i les rieres tributàries, els cabals

511. C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 207.

512. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 286-287.

513. P. ORTÍ, «L'exploració d'una renda reial...», p. 260.

514. *Ibidem*, p. 260.

515. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 170.

516. P. ORTÍ, «L'exploració d'una renda reial...», p. 249.

dels quals eren més fàcils de controlar que el del riu. Guillem de Sant Martí, senyor del castell de Subirats, i Arnau de Bleda s'associaren, el 1154, per a construir i explotar conjuntament un casal de tres moles a Vilarnau, al riu Anoia.⁵¹⁷ Trenta-set anys després, aquests molins foren traslladats a un altre indret més convenient, a l'illa de Canet, on Anglesa de Subirats, Arnau de Bleda i Guillem d'Albareda construïren un nou casal de vuit moles. Els socis acordaren repartir-se els molins en alou franc i proporcionalment a les contribucions de cadascun: dos i mig per a la senyora, tres i mig per a Arnau de Bleda i dos per a Guillem d'Albareda. Es comprometeren, després de reservar-se el dret de seleccionar lliurement el respectiu moliner, a integrar en un comú els ingressos generats pel casal i, un cop descomptats els sous dels professionals, distribuir els guanys resultants, així com els costos de conservació dels ginys i la infraestructura, a prorrata, d'acord amb el criteri de partició ja esmentat.⁵¹⁸ Optaren, doncs, per gestionar mancomunadament uns molins alodials, una solució que evitava la concurrència recíproca, afavoria una utilització equilibrada dels diversos molins i en reduïa el cost d'exploració. A Sant Vicenç dels Horts, el 1181, ja hi funcionava un molí, que fou adquirit, tres anys després, pel monestir de Sant Cugat.⁵¹⁹ La proliferació de molins en cursos secundaris, a la darrerria de la centúria, ja provocava conflictes entre els principals terratinents: la família Cervelló, senyora del castell i del terme, mantenia aleshores un contenciós amb l'abat de Sant Cugat per l'ús de l'aigua de la riera d'Aiguabella.⁵²⁰

Del 1180 ençà, les aigües del mateix Llobregat, que fins a aleshores s'havien destinat bàsicament al regadiu, començarien a ser aprofitades com a força motriu industrial. La nova i emprenedora burgesia de la Ciutat Comtal, amb el suport dels comtes reis, hi assumiria el finançament d'infraestructures —assuts, recs i casals— destinades a moure un nombre creixent de moles. A la baronia de Cervelló, el primer casal que amb tota certesa captava directament l'aigua del Llobregat data del començament del segle XIII. Guillem de Cervelló, el 13 de desembre de 1213, va concedir a perpetuïtat, en compensació per haver-ne finançat íntegrament la construcció, els molins de Campllong a Berenguer de Castellvell, ciutadà de Barcelona; el va facultar, a més, per edificar-ne de nous riu avall, fins als confins amb la vila de Sant Boi, per prendre aigua del Llobregat per a moure els ginys i per a regar els camps de la parròquia de Santa Coloma, així com per tallar-hi tota la

517. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 15.

518. *Ibidem*, p. 15.

519. *Ibidem*, p. 14.

520. Guillem de Cervelló, el 1198, va haver de reconèixer al cenobi el ple domini del cabal de la riera i autoritzar-lo a construir-hi un nou molí, a canvi del pagament de 30 sous (J. RIUS I SERRA, *Cartulario de Sant Cugat...*, p. 354-355).

llenya que necessités per a la construcció i reparació dels molins i les rescloses. El senyor es va reservar la meitat dels ingressos generats pels drets de molitja i de regatge, i es va comprometre a contribuir amb un 50 % en les despeses de manteniment dels ginys i de la infraestructura.⁵²¹ Els molins senyorials de Cervelló no foren, doncs, el resultat d'una iniciativa dels titulars de la baronia, sinó de l'esforç inversor d'un dels burgesos més actius i emprenedors de Barcelona, Berenguer de Castellvell,⁵²² circumstància que en condicionà el règim d'explotació i la distribució dels guanys entre concessionari i concedent.

A Martorell, la primera referència documental sobre la mòlta de gra data del 1205, quan Asbert de Castellvell, senyor de Castellví de Rosanes, dóna al monestir de Montserrat el molí anomenat Cuchet, situat al casal de la vila, sobre el Llobregat.⁵²³ Pocs anys després, el 1217, apareixen documentats dos casals, el Sobirà i el Jussà, sobre l'Anoia.⁵²⁴ Tot i que encara no coneixem el nombre de moles que contenia cadascun, les rendes que produïen devien ser considerables, ja que van ser ofertes en diverses ocasions per la família Castellvell com a penyora de préstecs d'alta quantia.⁵²⁵

El protagonisme senyorial en l'envol dels molinars en el Baix Llobregat no fou, tanmateix, absolut, atès que algun dels grans casals —tot i que amb un lleuger retard— fou construït directament pel sobirà. El 1188, Joan Moliner —com ja s'ha exposat— rebia l'encàrrec del batlle Llobell de construir un canal per portar l'aigua del Llobregat a la Ciutat Comtal pel coll de Forcats i d'edificar un casal amb dotze moles a la capçalera, ubicada a l'alou reial de Matoses, a canvi d'un salari de 350 sous.⁵²⁶ El transvasament d'aigua al pla de Barcelona no va reeixir, però el casal de dotze moles, dos anys després de la signatura del conveni, ja estava acabat;

521. ACA, C, Jaume I, perg. 6; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 23, nota 35.

522. Que ja disposava d'importants propietats rurals al Baix Llobregat i al Penedès i de vincles familiars amb els Bou i els Durfort.

523. ACA, C, Pere I, perg. 218; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 29, nota 58.

524. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 29.

525. El 1225, Durfort d'Espells retornava a Guillema de Castellvell els molins de Martorell, que havia explotat durant uns quants anys, arran d'un crèdit de 3.000 sous barcelonins (ACA, C, Jaume I, perg. 246; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 29, nota 60). Unes dècades després, el 1267, Gastó de Montcada, vescomte de Bearn i senyor de Castellvell, obligava les rendes dels esmentats molins a Ferrer de Queralt en garantia d'un préstec de 600 sous (ACA, C, Jaume I, perg. 1892; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 30, nota 63).

526. ACA, C, Alfons I, perg. 502; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 18, nota 23.

d'aquesta doble constatació documental es desprèn que l'edificació de la farinera fou una iniciativa directa del sobirà, finançada amb capital propi, que li va garantir el control total de l'explotació. Alfons el Trobador, dos anys després, el 1190, va establir la farga dels nous molins a Bernat Ferrer, que es va comprometre a construir la casa i la ferreria al costat del nou casal i a satisfer pels dos immobles un cens gairebé simbòlic, de dos coloms. El rei li va concedir, a més, l'usdefruit de la quarta mola del molí, amb la condició que la confiés a un professional experimentat, tot exigint-li, a canvi, les cinc sisenes parts dels guany i 150 sous en concepte d'entrada.⁵²⁷

Després d'un segon intent fallit de conducció d'aigua del Llobregat a Barcelona per part d'Alfons el Trobador, que l'havia obligat a cedir l'explotació dels molins de Matoses a l'orde de l'Hospital,⁵²⁸ el seu successor, Pere el Catòlic, en va recuperar, el 1208, el control total.⁵²⁹ Aquell mateix any, Bernat Durfort, batlle de Barcelona, va signar, en nom del sobirà, un acord amb el ja esmentat Bernat Ferrer, en virtut del qual aquest —concessionari de la farga dels molins de Matoses— obtingué un increment de dues punyeres mensuals de blat en el dret de lloçol que ja hi percebia.⁵³⁰ El casal comptava aleshores amb quinze moles, dues de les quals les havia construït, per compte del rei, el mateix Durfort,⁵³¹ el qual, el 1228, va rebre en emfiteusi, ensems amb el seu germà Berenguer, de Jaume I —en pagament de serveis— un molí fariner de cup i un molí draper, que ja hi havien bastit per compte propi, a canvi d'un cens anual de 2 morabatins.⁵³² Es tractava, tanmateix, de dos ginys nous, situats fora del casal i amb un règim d'explotació diferent. Mentre que el sobirà, en els primers, bastits íntegrament al seu càrrec, percebia dret d'entrada i les cinc sisenes parts dels guany, i n'assumia els costos de manteniment, en els dos segons, construïts pels concessionaris, només rebia un cens fix en metàl·lic, però no contribuïa en les despeses de conservació del giny i del rec.⁵³³ L'elecció del sistema devia dependre de la rendibilitat esperada del molinar, i de

527. ACA, C, Alfons I, perg. 560; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 18, nota 24.

528. J. MIRET I SANS, *Les cases de Templers i Hospitalers en Catalunya: Aplech de noves i documents històrics*, Barcelona, Imp. de la Casa Provincial de Caritat, 1910, p. 228-229.

529. ACA, C, Pere I, perg. 310; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 20, nota 27.

530. J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia...*, p. 41; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 20.

531. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 20.

532. ACA, C, Jaume I, perg. 359; J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 72; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «En els orígens de la indústria. Els molins de la conca baixa del Llobregat a l'edat mitjana (segles XII-XVI)», *Materials del Baix Llobregat* (Sant Feliu de Llobregat), núm. 6 (2000), p. 90-91; J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia...*, p. 72-74; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 20-21.

533. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 21.

l'existència o l'absència d'inversors disposats a aportar tot el capital fix i a assumir els costos d'exploració.

Els pergamins de la mitra de Girona permeten seguir parcialment l'expansió dels molins per les valls del Ter, el Fluvià i la Muga i dels afluents respectius. La seva rendibilitat, si més no en les terres que integraven el patrimoni episcopal, ja devia ser aleshores força considerable, atès que s'havien convertit en béns molt desitjats, que solien provocar conflictes en les transmissions hereditàries entre els legataris: el 1193, Ramon de Roca i el seu germà Ponç de Fontajau tancaren, amb una concòrdia, el contenciós que mantenien per unes terres i un molí situats prop de l'església de Sant Ponç de Fontajau (Gironès).⁵³⁴ En aquesta àrea, arran de la provenença de la font documental utilitzada, apareix com a principal promotor dels nous casals la mitra de Girona, que en cedia l'exploració mitjançant contractes emfitèutics: el bisbe Arnau de Creixell, el 1203, va establir a Pere Monell una peça de terra a Bàscara, a la vall baixa del Fluvià, a l'Alt Empordà, per edificar-hi un molí; s'hi va retenir un cens anual de deu mitgeres de blat (550,3 litres) i la meitat dels fruits de l'hort.⁵³⁵ Onze anys després, el mateix prelat establí a Dalmau Domeny i al seu fill Arnau la meitat del molí de la Figuera, a la riera de Domeny (Gironès), a cens de la meitat dels beneficis i 60 sous barcelonins d'entrada.⁵³⁶ Si aquests dos contractes fossin representatius, es podria suposar, tot i la seva escassetat numèrica, que les exigències econòmiques de l'establiment també eren, en aquestes contrades nord-orientals de Catalunya, força més febles quan el concessionari havia assumit els costos de construcció i es feia càrrec dels de manteniment. Pagesos grassos i burgesos ja s'associaven, a la rodalia de Girona, per a explotar molins, tot aportant quantitats prou modestes: Guillem Bailia, Ramon Uldaguer i Vidal de Roca, amb les seves respectives esposes, i Guillem Saurí, amb consentiment del seu oncle Pere Saurí, van acceptar, el 1220, com a soci d'un molí, Guillem de Caça, que hi va aportar una contribució de 7 sous.⁵³⁷ Aquest contracte palesa que membres de les capes populars rurals i urbanes, inclosos menors d'edat, ja esmerçaven part dels seus modestos excedents en el sector de la molinaria a la recerca de beneficis. L'exploració compartida comportava, tanmateix, alguns inconvenients, començant per la distribució de les despeses de manteniment del giny, que, quan no havia estat establerta amb prou claredat al contracte de constitució, provocava enfrontaments entre els socis: Pere Enguibert, el 1196, havia hagut de pagar, per una sentència arbitral, a Ramon Roca, 40 sous com a contribució a les despeses de reparació d'un molí a Domeny.⁵³⁸

534. J. M. MARQUÈS, *Pergamins de la Mitra...*, p. 17.

535. *Ibidem*, p. 18.

536. *Ibidem*, p. 20.

537. *Ibidem*, p. 21.

538. *Ibidem*, p. 17.

Les cartes de població, finalment, documenten, tot i que de forma molt puntual, l'expansió geogràfica dels molins arreu del Principat. Demostren que el sobirà i els senyors, com a promotors de la colonització, dotaven sistemàticament les noves viles de la infraestructura necessària per a garantir-hi tant unes condicions de vida acceptables per als primers veïns com la represa de l'activitat econòmica, requisits imprescindibles perquè esdevingués una base tributària, perquè generés rendes i exaccions. La formació i el desenvolupament d'uns nuclis veïnals amb una vida activa i unes ocupacions professionals productives, amb una ineludible utilització de serveis públics, garantiria un volum creixent de rendes al patrimoni senyorial: impostos públics, taxes judicials, multes, tarifes per a la utilització de les mesures, molins o forns locals, tot i l'heterogeneïtat de la respectiva natura, es traduïen, en definitiva, en numerari per a les arque del promotor. En aquest equipament inicial, no mancava mai el molí, l'establiment que corresponia normalment al titular de la jurisdicció. Ramon Berenguer IV es va reservar el molí a Duesaigües i Vilaverd,⁵³⁹ Prades;⁵⁴⁰ Alfons el Trobador, a Sarral,⁵⁴¹ Prats del Rei,⁵⁴² Santpedor⁵⁴³ i Vilagrassa;⁵⁴⁴ els templers, a Santa Linya,⁵⁴⁵ Horta de Sant Joan,⁵⁴⁶ Gandesa,⁵⁴⁷ Pinell de Brai,⁵⁴⁸ Batea,⁵⁴⁹ Camposines⁵⁵⁰ i Vilalba dels Arcs;⁵⁵¹ el bisbe de Tortosa va retenir un dels molins de Cabassers⁵⁵² i tots els de Lledó,⁵⁵³ Cabanes.⁵⁵⁴ Els senyors, emperò, no optaren sempre per l'esmentada solució; en alguns nuclis secundaris, preferiren retenir una part dels rendiments del giny, no l'exploatació: el 1225, Arnau Punyet va facultar les cinc primeres famílies pobladores de les Besses, al terme de Castelldans (Garrigues), a edificar el molí, i es reservava, a canvi, un onzè dels rendiments, net de tota mena de despeses.⁵⁵⁵

539. J. M. FONT RIUS, *Cartas de población...*, vol. I/1, p. 154.

540. *Ibidem*, vol. I/1, p. 167.

541. *Ibidem*, vol. I/1, p. 222.

542. *Ibidem*, vol. I/1, p. 252.

543. *Ibidem*, vol. I/1, p. 255.

544. *Ibidem*, vol. I/1, p. 244.

545. *Ibidem*, vol. I/1, p. 129.

546. *Ibidem*, vol. I/1, p. 264.

547. *Ibidem*, vol. I/1, p. 265.

548. *Ibidem*, vol. I/1, p. 286.

549. *Ibidem*, vol. I/1, p. 302.

550. *Ibidem*, vol. I/1, p. 318.

551. *Ibidem*, vol. I/1, p. 345.

552. *Ibidem*, vol. I/1, p. 245.

553. *Ibidem*, vol. I/1, p. 324.

554. *Ibidem*, vol. I/1, p. 409.

555. «Et si [...], infra afrontationes predictas, aliquo tempore volueritis molendinum cum vestris propriis expensis hedificari, licentiam habeatis, ita tamen quod de omnibus redivibus et exitibus qui de ipso molendino exierint nobis et nostris undeciman partem donetis, sine ulla nostra et nostrorumque

La multiplicació generalitzada dels ginys va esperonar coetàniament la producció i el comerç de les moles. Les més valorades eren aleshores les provinents de les pedreres de Montjuïc, les úniques que s'utilitzaven, aleshores, no sols per proximitat geogràfica, als casals del rec Comtal.⁵⁵⁶ Al darrer terç del segle XII ja figuraven en l'estreta llista de les mercaderies catalanes conegudes i valorades en els principals mercats de la conca occidental de la Mediterrània.⁵⁵⁷ Per la qualitat dels seus productes, els molers de Montjuïc ja proveïen aleshores el sobirà de moles per als molins de la ciutat i de projectils per a la host. Pel que fa a les mides de les moles, segons uns costums antics, confirmats per Pere el Catòlic el 1211, havien de fer cinc pams de diàmetre (97,18 centímetres) per mig pam de gruix (9,71 centímetres), les sobiranes, i un pam i mig (29,15 centímetres), les jussanes.⁵⁵⁸ El monarca, en el mateix document, es va comprometre a pagar tres quarteres d'ordi per les moles jussanes i dues quarteres per les sobiranes, quantitats que faria efectives en el termini d'una setmana a partir del dia d'instal·lació de la mola. Set anys després, Jaume I, a canvi d'aquests serveis especialitzats, no sols va sancionar una sèrie de drets relacionats amb la pràctica del mester, sinó que va autoritzar, a més, els picapedrers a accelerar el procés d'organització corporativa,⁵⁵⁹ els va facultar per portar lliurement i exempts de qualsevol mena de càrrega fiscal les moles per mar i va fixar la quantia de la lleuda de les moles en 11 diners per peça.⁵⁶⁰

Les moles havien de ser repicades periòdicament per compensar-ne el desgast provocat per la mòlta. Aquesta tasca, que devia ser a càrrec del mateix moliner, requeria unes eines fèrries específiques —els pics i les escodes—, ben documentades abans del 1200. Ambdós estris s'havien de llossar amb una certa regularitat. Alfons el Trobador n'havia concedit, el 1210, el monopoli, en els molins reials, als germans Berenguer Ferrer i Joan Roig, i va assignar-los un salari d'una quartera d'ordi per setmana.⁵⁶¹ Els casals construïts en el reialenc després d'aquella data

missione et expensa intus ipsum molendinum» (J. M. FONT RIUS, *Cartas de población...*, vol. I/1, p. 347).

556. Vegeu *antea*, cap. 2, p. 69, i *infra*, p. 175.

557. Y. RENOARD, «Les principaux aspects économiques et sociaux de l'histoire des pays de la Couronne d'Aragon au XIII, XIIIe et XIVe siècles», a Y. RENOARD, *Études d'histoire médiévale*, vol. II, París, SEVPEN, 1968, p. 1091; A. RIERA I MELIS, «La aparición de las corporaciones de oficio en Cataluña (1200-1350)», a *Cofradías, gremios, solidaridades en la Europa medieval*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 1993, p. 298.

558. ACA, C, reg. 864, f. 24r-24v; cit. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 335, nota 865.

559. Tot facultant-los per escollir, en presència del batlle reial de Barcelona, tres cònsols «qui regant et teneant in bone colore et rigore vestrum officium mollerie» (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 26; A. RIERA I MELIS, «La aparición de las corporaciones de oficio...», p. 297-298).

560. ACA, C, reg. 473, f. 74v-75v (21-IV-1218); ed. A. de CAPMANY, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes...*, vol. II/1, p. 181-182.

561. ACA, C, reg. 445, f. 74v; cit. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 336, nota 870.

quedaren exempts, emperò, d'aquesta obligació, i els seus concessionaris pogueren elegir lliurement el ferrer.⁵⁶²

Tot i que és difícil valorar, per manca de fonts documentals prou explícites, el cost global de manteniment, Pere Ortí, a partir de la comptabilitat disponible per als molins reials del rec Comtal de Barcelona, ha suposat que oscil·laria entre els 350 i els 450 sous anuals, per als casals grans, i que se situaria al voltant dels 160 sous, en el cas dels petits, unes quantitats que suposarien entre el 4 % i el 8 % dels ingressos.⁵⁶³

La incorporació d'aquesta primera tanda d'innovacions tecnològiques va incrementar considerablement, tanmateix, el preu dels casals: el 1190, ja es pagaren, a la Guàrdia dels Prats (Conca de Barberà), en una àrea rural no confrontada amb cap terme urbà, 600 sous per un d'acabat de construir,⁵⁶⁴ una quantitat força superior als 100 sous que, unes dècades abans, s'havien pagat, a Castellví de Rosanes, per dos molins.⁵⁶⁵

Per tal que aquestes costoses instal·lacions resultessin rendibles, tant els comtes com els grans terratinents instauraren en els seus respectius patrimonis un règim de monopoli, un dret d'exclusivitat enfront de la competència, que impedia no sols construir-hi, sinó fins i tot utilitzar-hi qualsevol altre molí. L'esmentat destret dimanava de la mateixa jurisdicció senyorial, que permetia als seus titulars refermar-lo periòdicament mitjançant bans i als seus oficials, castigar-ne els infractors amb multes. Marc Bloch,⁵⁶⁶ fa més de setanta anys, va considerar el monopoli senyorial com una prova del fet que el molí hidràulic no hauria pogut desplaçar el de sang sense la violència i la coacció dels feudals, una hipòtesi que és encara objecte d'un ampli debat entre els experts.⁵⁶⁷

Quant a la quantia del dret de moltura, exigít sistemàticament als usuaris, va oscil·lar, durant la segona meitat del segle XII, entre un tretzè i un setzè de gra mòlt,⁵⁶⁸ com a Tolosa de Llenguadoc.⁵⁶⁹ El senyor, en alguns casos, compartia aquesta renda amb el moliner, de la qual es reservava normalment dos

562. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 336.

563. *Ibidem*, p. 336.

564. R. MARTÍ, «Hacia una arqueología hidráulica...», p. 181.

565. Vegeu *supra*, p. 120.

566. M. BLOCH, «Avènement et conquêtes du moulin à eau», p. 538-560.

567. C. PARAIN, «Rapports de production et développement des forces productives: l'exemple du moulin à eau», *La Pensée* (Tolosa de Llenguadoc), núm. 119 (1965), p. 55-70; P. DOCKÈS, «Grands moulins hydrauliques...», p. 349-390; J. MALQUER DE MOTES, «El agua en el crecimiento catalán de los siglos XVII y XVIII...», p. 324-326.

568. R. MARTÍ, «Hacia una arqueología hidráulica...», p. 182.

569. G. SICARD, *Aux origines des sociétés anonymes: Les moulins de Toulouse au Moyen Âge*, París, A. Colin, 1953, p. 130.

terços,⁵⁷⁰ i en d'altres, cedia el domini útil de la farinera a canvi d'un cens, normalment en espècie,⁵⁷¹ a una comunitat camperola, que l'arrendava a un moliner. El molí, durant l'etapa central de l'edat mitjana, es va convertir, doncs, en una peça clau del funcionament del sistema feudal, pel fet d'haver esdevingut, a més d'un símbol del poder i de la jurisdicció dels senyors, una important font d'ingressos, un eficaç mecanisme de control centralitzat dels excedents produïts de forma descentralitzada en les tinences camperoles.⁵⁷²

5.3. L'ASSIMILACIÓ A GRAN ESCALA DE L'EXPERIÈNCIA ANDALUSINA

La colonització feudal de les illes Balears i del Regne de València va posar, durant el segon terç del segle XIII, en mans dels feudals un altre important conjunt de molins andalusins;⁵⁷³ hi va provocar una ràpida substitució de les farineres comunitàries⁵⁷⁴ per les senyorial i reials, com reflecteixen tant els corresponents

570. R. MARTÍ, «Hacia una arqueología hidráulica...», p. 182.

571. El comanador d'Alcaniís, el 1263, va cedir a perpetuïtat els molins de Monroyo (Matarra-nya) a canvi d'un cens anual de setanta-un cafissos de forment i cinquanta-vuit d'ordi (S. VIDIELLA, «Cartulario de Monroyo (Aragón)», a *I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. 1, Barcelona, F. Altés, 1909, p. 181).

572. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Les indústries rurals», p. 372-373; A. FURIÓ, «L'utilatge i les tècniques», p. 347-348; T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molineria hidráulica valenciana...», p. 36.

573. L'equipament moliner andalusí i la seva reutilització per part dels colonitzadors cristians estan sent analitzats, des del 1980, per un conjunt d'arqueòlegs, entre els quals sobresurten Sergi Selma Castell (S. SELMA, «El molí hidràulic de farina i l'organització de l'espai rural andalusí...», p. 65-100), Miquel Barceló (M. BARCELÓ, «Els molins de Mayurqa», a G. ROSSELLÓ BORDOY (ed.), *Les illes orientals d'al-Àndalus: Relacions amb Sharq al-Àndalus, Magrib i Europa cristiana (ss. VIII-XIII)*, Palma, Institut d'Estudis Balearics i Govern Balear, 1987, p. 253-262), Helena Kirchner, Josep Maria Lluró, Ramon Martí, Magdalena Riera i Josep Maria Torres (H. KIRCHNER, J. M. LLURÓ, R. MARTÍ, M. RIERA i J. M. TORRES, «Molins d'origen musulmà a Banyalbufar», *Estudis Baleàrics* (Palma), núm. 21 (1986), p. 77-86) i Maria Antònia Carbonero (M. A. CARBONERO, «Els molins hidràulics a l'illa de Mallorca», a *Quinze anys de premis d'investigació Ciutat de Palma*, Palma, Ajuntament de Palma, 1986, p. 137-155).

574. La incidència relativa dels quals, en el conjunt del sistema moliner de Xarq al-Àndalus, ha suscitat una segona controvèrsia entre els experts: mentre que Pierre Guichard, Miquel Barceló i Sergi Selma defensen que la majoria dels molins estigueren «sota control comunitari», Carme Barceló sosté que gairebé tots foren «detentats per una classe aristocràtica i militar», per funcionar de l'estat i pel mateix estat (P. GUICHARD, *Al-Àndalus: Estructura antropològica de una sociedad islàmica en Occidente*, Barcelona, Barral, 1976; P. GUICHARD, «La propriété des moyens de production: l'eau, la terre et les moulins», a *Les musulmans de Valence et la Reconquête (XIe-XIIIe siècles)*, Damasc, Institut Français de Damas, 1991, p. 230-235; M. BARCELÓ, «Els molins de Mayurqa», p. 256 i 258; S. SELMA, *Els molins d'aigua medievals a Sharq al-Àndalus: Aproximació a través de la documentació escrita dels segles X-XIII (IV-VII H)*, Onda, Ajuntament d'Onda, 1993; C. BARCELÓ, «Toponymie tribale ou familiale et organisation de l'espace dans l'aire valencienne à l'époque musulmane», *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* (Ais de Provença), vol. 40/2 (1985), p. 29-38).

«llibres de repartiment»⁵⁷⁵ com la documentació coetània i subsegüent. Els conqueridors feudals no sols s'apoderaren de la infraestructura preexistent, sinó també de la tècnica de construcció i de funcionament del molí de cup i dels criteris d'ubicació que en milloraven la productivitat.

Els «llibres de repartiment», de fet, només informen amb un cert rigor de la forma en què es va produir la feudalització dels molins. A més de fer memòria de la reserva, o no, de la senyoria directa sobre els ginyes de les alqueries infeudades a la incipient noblesa regnicòla,⁵⁷⁶ el repartiment de València ja registra nombrosos establiments de molins a particulars, dels quals el rei es va retenir expressament l'esmentada senyoria. La informació aportada és, tanmateix, força incompleta, com ho palesa el fet que, per a la capital, només hi apareixen esmentats els d'una zona concreta, la de Campanar.⁵⁷⁷ Els primers registres de la Cancelleria aporten informació complementària; conserven referències sobre les successives onades d'establiments, donacions i llicències de reformes de casals concedides, durant el segon terç del segle XIII, per Jaume I i els seus successors immediats, a les rodalies de les principals ciutats i viles del reialenc: a l'horta de la ciutat de València, Morella, Peníscola, Castelló de la Plana, Vila-real, Borriana, Alzira, Xàtiva, Ontinyent i Dènia.⁵⁷⁸ Enric Guinot, a partir de la documentació reial i local coetània, ha identificat, per al període de 1240-1290, uns vuitanta casals, una xifra que només inclou una part força reduïda del total aleshores existent.⁵⁷⁹

Les condicions de l'establiment foren molt favorables per al sobirà: es va reservar, a més dels drets de fadiga i lluíisme, un bon percentatge dels guanys generats pel funcionament dels casals, que va oscil·lar entre els dos terços i el terç, tot i que la meitat sembla que va constituir la quantia normal.⁵⁸⁰ La variació devia ser deguda a la rellevància social del receptor de la donació, l'expectativa de guany i la participació de l'Administració reial en els costos d'explotació dels molins. En la majoria dels casos, es tracta d'un establiment «a la meitat dels guanys», en el qual s'especifica que el monarca, de les despeses generades pel molí, només ha de

575. On, dels béns distribuïts, només apareixen prou explícitament els molins i els forns, testimoni indirecte de l'important paper que desenvolupava aleshores el pa en les alimentacions feudals, així com els banys, probablement pel fet de tractar-se d'un immoble insòlit, exòtic.

576. El sobirà va acompanyar sovint, quan el destinatari era membre de la noblesa, la concessió de terres amb els monopolis de molins i de forns, que el beneficiari es va reservar gairebé sistemàticament en la carta de població (J. M. FONT RIUS, *Cartas de población...*, vol. II, 1983, p. 202).

577. E. GUINOT, «La política d'establiment i construcció de molins al Regne de València durant el regnat de Jaume II (1291-1327)», a *XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. II, València, Universitat de València, 2005, p. 2182.

578. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 118, 477 i 529.

579. E. GUINOT, «La política d'establiment i construcció de molins...», p. 2182-2183.

580. T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molineria hidràulica valenciana...», p. 65.

contribuir en el salari del moliner.⁵⁸¹ Alguns qualificats experts, després de comparar aquests establiments amb els de la rodalia de Barcelona, on la Corona es reservava normalment dos terços dels guanys però es feia càrrec dels costos de manteniment del rec Comtal, han formulat la hipòtesi que Jaume I hauria assajat al Regne de València una nova modalitat que tendiria a simplificar la gestió del seu patrimoni moliner, mitjançant l'externalització de les despeses de manteniment del giny i del curs d'aigua sobre l'emfiteuta a canvi d'una reducció de la part dels guanys que es retenia.⁵⁸² La comparació, tanmateix, és massa arriscada, ja que el bé cedit és diferent: el dret a construir un molí, a la Ciutat Comtal, i un molí islàmic en funcionament, al Regne de València; el context és dispar: una àrea de rereguarda i amb unes estructures socioeconòmiques i politicoadministratives consolidades, a la vall del Besòs, i un terreny fronterer i en vies de colonització feudal, a les del Túria i el Xúquer, i tampoc no queda prou clar si l'emfiteuta assumia, en el segon cas, els costos de manteniment del canal del molí o els de conservació del curs principal d'aigua, que eren els únics que es reservava sistemàticament el sobirà en la capital catalana. D'altra banda, no manquen exemples de contractes, al nord de l'Ebre, en els quals el titular del domini directe del casal havia externalitzat els costos de construcció i de manteniment a canvi d'una minva sensible en la seva part dels guanys, ni de convenis, a les terres noves, de senyors que contribuïen en les despeses de conservació del giny i de la seva infraestructura.⁵⁸³ Sembla força adient, doncs, la prudència dels mateixos formulants quan recomanen «esperar nous estudis de detall per tal de donar per bona aqueixa hipòtesi».⁵⁸⁴

En qualsevol cas, el règim d'explotació descrit garantia rendes importants per al patrimoni reial, atès que el sobirà s'havia reservat la senyoria directa sobre els molins amb més demanda potencial: els ubicats al voltant dels principals nuclis urbans. Entre els concessionaris inicials, sobresurten, com a Barcelona, els funcionaris de l'Administració reial d'extracció burgesa o d'ètnia jueva.⁵⁸⁵ Jaume I, durant tot el seu regnat, va procurar evitar, amb el suport decidit dels consells municipals, la penetració de la noblesa en aquests molinars periurbans de les principals ciutats del regne, la major part de les quals havien quedat, des del repartiment, en mans de la Corona.

581. *Ibidem*, p. 65-66.

582. *Ibidem*, p. 66.

583. Jaume I, poc abans de la seva mort, el 13 de febrer de 1275, garantia a Martí de Carcastell que assumiria una part dels dispendis de reparació del molí que li havia establert a Alzira (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 529).

584. T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molineria hidràulica valenciana...», p. 66.

585. Com Astrug Jacob Xixó, Arnau Ferrer (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 192).

Els funcionaris reials efectuaren també alguns establiments de molins a cens fix en espècie, a canvi d'una quantitat de blat, que normalment se situava entre els sis i els dotze cafissos (entre 12,06 i 24,12 hectolitres). Aquesta modalitat de concessió, que sembla més favorable per a l'emfiteuta que l'anterior, se circumscrigué, tanmateix, a les contrades septentrionals castellenques, conquerides, en bona mesura, per l'acció autònoma dels nobles i dels ordes militars, on el poder de la monarquia era, per tant, més feble.⁵⁸⁶ A la resta de les terres de reialenc, els establiments a cens fix són clarament marginals davant els establiments a cens variable. Els símptomes d'esgotament del sistema no trigaren, emperò, a aparèixer: des de mitjan segle XIII, nombrosos concessionaris aconseguiren modificar a la baixa el cens variable o canviar-lo per un de fix en cereals.⁵⁸⁷ Com es pot explicar aquesta regressió de les rendes reials? La proposta que Jaume I, davant les nombroses revoltes de la població islàmica, es veié forçat, durant la fase final del seu regnat, «a rebaixar les obligacions dels seus tinents en pagament del serveis prestats»⁵⁸⁸ és força versemblant, però està mancada encara de suport documental. També podria relacionar-se amb una expectativa inicial de guany excessiva o amb una caiguda de la rendibilitat dels molins a causa de les destrosses provocades per les esmentades algares. En les llicències de construcció de molins, el monarca es va reservar sistemàticament un cens en metàl·lic de baixa quantia, a l'entorn dels 3 morabatins o d'1 masmudina.⁵⁸⁹

Tot i l'abundància de les referències documentals als establiments, el monarca no sempre va considerar els molins com a font de renda, sinó que els va permutar per terres⁵⁹⁰ o, més sovint, en féu donació sense reserva del domini directe ni, per tant, de cap mena de cens, fins al punt que es conformava, en uns pocs casos, amb alguna contrapartida de natura no econòmica.

En la mesura que la llista continguda en la taula 5, tot i ser molt curta, fos representativa dels canvis que es produïren al Regne de València en les dècades de la postconquesta, palesaria que Jaume I només s'hi va desprendre per donació de molins rurals; cap dels ginys o dels casals cedits estava ubicat a la rodalia de les grans ciutats de reialenc. Quant als beneficiaris, pertanyen majoritàriament a institucions religioses (el bisbe de Barcelona,⁵⁹¹ la comunitat cistercenca de Poblet,⁵⁹²

586. T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molineria hidràulica valenciana...», p. 67.

587. *Ibidem*, p. 68.

588. *Ibidem*, p. 69.

589. *Ibidem*, p. 68.

590. Jaume I, l'1 d'agost de 1237, va traspassar a Roderic Ximénez de Luesia l'alqueria de Foios, en el terme de l'encara no conquerida ciutat de València, amb els molins, els forns i el dret de disposar d'una barca de pesca a l'Albufera, a canvi de la vila d'Alcalà de Xivert, ja en procés de colonització (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 128).

591. *Ibidem*, p. 132.

592. *Ibidem*, p. 109.

TAULA 5

Donacions de molins efectuades per Jaume I al Regne de València al segon terç del segle XIII

<i>Data</i>	<i>Ubicació</i>	<i>Bé concedit</i>	<i>Beneficiari</i>	<i>Contrapartides</i>
23 de desembre de 1234	Benifassà, Malgraner, Fredes, Boixar, Rossell, Cabres i Bel	Homes, aigües, forns i molins	Comunitat de Poblet	
25 de juny de 1235	Borriana	Una cinquena part d'un molí	Mestre provincial dels hospitalers	
23 de juny de 1238	Castell i vila d'Almonesir	Alqueries, fortificacions, forns i molins	Berenguer de Palou, bisbe de Barcelona	
25 de març de 1244	Castell i vila d'Ènguera	Forns, molins, aigües i herbes	Mestre de l'orde de sant Jaume	
2 de maig de 1258	Algueria, Algar	Dos molins	Bonanat de Gia, porter major	
6 de juny de 1271	Castells de Torrestortes, Serra i Polop	Homes, drets, forns i molins	Bertran de Bellpuig	Residència preceptiva en el Regne de València
16 de setembre de 1273	Vall d'Albaida	Els censos dels molins que havien pertangut a Ferrer de Balsareny i una pensió anual de 720 sous	Comunitat de Santa Maria Magdalena de Montpeller	Obrir un convent de l'orde a Alzira

el convent de Santa Maria Magdalena de Montpeller⁵⁹³ i els ordes militars de l'Hospital⁵⁹⁴ i de sant Jaume),⁵⁹⁵ seguits pels oficials de l'Administració central o perifèrica (Bertran de Bellpuig,⁵⁹⁶ antic escuder⁵⁹⁷ i futur lloctinent reial a Montpeller,⁵⁹⁸ i Bonanat de Gia, porter major).⁵⁹⁹ El sobirà hi va utilitzar, doncs, els molins com un mitjà de pagament de serveis espirituals, militars i polítics. Dels ordes militars i dels cavallers, esperava a canvi una contribució a la defensa i al poblament d'uns territoris fronterers —l'obligació de residir en el Regne de València imposada a Bertran de Bellpuig és força expressiva al respecte, tot i que tant el sobirà com l'afectat en farien després una interpretació restrictiva, circumscri-

593. *Ibidem*, p. 487.

594. *Ibidem*, p. 118.

595. *Ibidem*, p. 167-168.

596. *Ibidem*, p. 450.

597. *Ibidem*, p. 441.

598. *Ibidem*, p. 533.

599. *Ibidem*, p. 274.

vint-ne la vigència a les èpoques de guerra.⁶⁰⁰ Quan els molins són traspassats ensems amb altres béns immobles i drets, com a part de l'equipament productiu d'un territori, sembla que la donació inclou tant els casals ja existents com els que es bastirien en el futur, cosa que en confereix al beneficiari el dret de monopoli de construcció. Inusual era, fins a aleshores, la vinculació del traspàs a la comunitat de Santa Maria Magdalena de Montpeller d'una part de les rendes generades per un conjunt de molins de la vall d'Albaida a l'obertura d'un convent a Alzira. La iniciativa va establir, tanmateix, un precedent, atès que, anys més tard, s'empraria per a construir nous convents femenins a altres indrets de Catalunya.⁶⁰¹

Els grans beneficiaris dels repartiments valencians explotaren els molins rebuts amb criteris molt semblants als del monarca: els establiren emfitèuticament a canvi d'un cens proporcional en espècie, que va oscil·lar entre la meitat i tres desenes parts dels guanys; els costos de manteniment de la màquina també foren sovint a compte de l'emfiteuta.⁶⁰² El destret feudal de mòlta, al sud de l'Ebre, no va quedar, doncs, en mans dels senyors, dels titulars del domini directe, sinó en les dels possessors del domini útil, reclutats entre les primeres famílies rurals benestants. La documentació processal del segon terç del segle XIII demostra que eren aquests pagesos grassos els qui denunciaven els seus conveïns per frau del dret de monopoli, mentre que el senyor restava freqüentment al marge, allunyat de la realitat més quotidiana del funcionament dels drets banals.⁶⁰³

Pel que fa a Mallorca, enclavament mediterrani amb cursos superficials d'aigua escassos i de cabals reduïts, només en la meitat que el 1232 va ser assignada al sobirà apareixen documentats setanta-set molins hidràulics: vint-i-cinc concentrats a la rodalia de la Ciutat i cinquanta-dos dispersos per la part forana.⁶⁰⁴ A aquesta primera llista s'han d'afegir, a més, els sis «molins de les bèsties», de

600. A la darrerria de maig de 1276, Jaume I, arran d'una revolta general dels musulmans, exigiria a Bertran de Bellpuig, aleshores lloctinent reial a Montpeller, que acudís a València, a fi de contribuir militarment, per raó dels castells que hi posseïa, a la defensa del regne (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 533).

601. Vegeu *infra*, p. 162-163.

602. Com es desprèn dels tres contractes concertats, durant el bienni de 1239-1240, pel mestre de l'orde de l'Hospital a la vall de la Sénia (E. GUINOT, «Molins andalusins i molins feudals: l'ordenació del sistema hidràulic baixmedieval del riu de la Sénia», a T. F. GLICK, E. GUINOT i L. P. MARTÍNEZ (ed.), *Els molins hidràulics valencians: Tecnologia, història i context social*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2000, p. 200-205; E. GUINOT, «El riu de la Sénia...», p. 110, nota 12).

603. E. GUINOT, «Molins andalusins i molins feudals...», p. 205-206.

604. *Còdex català del Llibre del repartiment de Mallorca*, ed. a cura de R. Soto, Palma, Govern Balear, 1984, p. 35-34 i 119-122; «Capbreu de les divisions del Regne de Mallorca entre lo Rey i els seus a 1 de juliol de M CC XXX II», ed. a cura de G. Rosselló, a *Documents cabdals del Regne de Mallorca*, vol. II, Palma, Parlament de les Illes Balears, 2007, p. 159-165.

sang, esmentats en el recinte urbà i en el terme de la capital.⁶⁰⁵ Coetàniament, un dels grans porcioners, el comte Nunyo Sanç del Rosselló, posseïa set molins en el terme de la Ciutat⁶⁰⁶ i vint en tres districtes rurals.⁶⁰⁷ A partir de les dades corresponents a la meitat «del rei» i de la informació aportada pels primers protocols de l'Escrivania de Cartes Reials sobre la meitat «dels magnats», alguns recercadors⁶⁰⁸ han considerat que, en el moment de la conquesta, l'illa devia comptar amb uns cent noranta-set molins, molts dels quals devien ser petits, d'una sola roda horitzontal i de baixa rendibilitat, característiques que explicarien que el seu nombre fos tan elevat. La seva ubicació estava rigidament determinada per la topografia de les aigües fluents i dels aquífers que els constructors de *qanawats* andalusins havien estat capaços de captar i canalitzar. La densitat —com ja s'ha exposat— assolía la seva cota màxima a la rodalia de la Ciutat, on s'han documentat vuitanta-vuit molins.⁶⁰⁹ Els casals s'hi arrencaven al llarg de les séquies Canet, Xilbar⁶¹⁰ i de la Vila,⁶¹¹ que corrien paral·leles als torrents de la Riera⁶¹² i de na Barbarà,⁶¹³ on s'abocaven, a més dels sobrants dels cabals, totes les aigües malmeses per les activitats manufactureres.⁶¹⁴ De la llista es desprèn que, a tots els llocs adients per a l'emplaçament d'un giny, els musulmans ja l'havien construït.⁶¹⁵

A l'illa, els molinars periurbans no passaren, emperò, a formar part íntegrament —com a València— del reialenc; el sobirà els va haver de compartir amb alguns membres de l'alta noblesa (l'infant Pere de Portugal⁶¹⁶ i el comte Nunyo Sanç),⁶¹⁷

605. *Còdex català...*, p. 121; «Capbreu de les divisions...», p. 163.

606. Vegeu *infra*, notes 617 i 618.

607. Vuit a Valldemossa, vuit a Bunyola i quatre a Manacor (*La «Remembrança...» de Nunyo Sanç: Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*, ed. a cura d'A. Mut i G. Rosselló, Palma, Govern Balear, 1993, p. 130-135).

608. M. BARCELÓ, «Els molins de Mayurqa», p. 253-254.

609. Segons els càlculs de R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 14-17.

610. Els cabals de les quals, fins a aleshores, s'havien destinat a moure molins i a regar horts i jardins (M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 8-9).

611. Que, abans de la conquesta cristiana, s'havia reservat per a l'aprovisionament urbà. Entrava a la Ciutat per la porta de l'Esvaidor, on hi havia un aljub que actuava de regulador, distribuïdor i, segurament, com a reserva de cabal (M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 8-9 i 12).

612. Que, després de recórrer els barris occidentals del recinte urbà, desguassava al mar, al peu de l'Almudaina.

613. Avui conegut com a torrent Gros; circumdava l'horta de Llevant.

614. M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 8-9.

615. *Ibidem*, p. 24.

616. Vegeu *infra*, notes 620, 621, 625, 626 i 635.

617. Que, fins al 1239, va disposar set molins en el terme de Sant Llorenç, a la rodalia de la Ciutat, entre els sectors finals de les séquies de Canet i de la Vila (*La «Remembrança...» de Nunyo Sanç...*, p. 130; *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 205-218).

la comunitat cistercenca de la Real⁶¹⁸ i el bisbe de Mallorca.⁶¹⁹ El monarca i els porcioners —tot i que no disposem encara de monografies prou solvents al respecte— degueren tendir a explotar els molins ja existents i els de nova construcció amb criteris gairebé idèntics als descrits per al País Valencià, mitjançant establiments emfitèutics amb censos en espècie variables o fixos. L'infant Pere de Portugal, el 1235, va establir a Bernat Alzet un molí situat dintre de la seva alqueria Azzata, damunt la séquia de Xilbar, i el va autoritzar a construir-n'hi tots els que volgués, a canvi d'un cens anual de sis quarteres de bona farina i d'una entrada de 200 sous melgoresos.⁶²⁰ La primera referència documental a la construcció de ginys en el sistema hídric de la Ciutat de Mallorca data del 1239: es tracta d'una llicència concedida per l'infant lusità a Vidal de Fontanet i Domènec de Rubió per a edificar dos molins fariners «dins los murs de la Ciutat de Mallorques».⁶²¹ El punt elegit, en el tram intermedi de l'actual carrer dels Oms, facilitava tant la captació d'aigua de la séquia de la Vila com la construcció del cup.⁶²² L'atorgament —que garantia als concessionaris el cabal necessari per a impulsar els ginys—⁶²³ estava redactat d'acord amb el model emfitèutic; es tractava d'un establiment en què el concedent es reservava el domini directe i el dret de fadiga, i exigia als concessionaris l'entrega anual d'una setena part dels beneficis,⁶²⁴ les condicions habituals, aleshores. La llicència, tanmateix, fou ratificada en dues ocasions, el 1231 i

618. Que, el 1239, va rebre de Nunyo Sanç el molí d'en Racó, a la rogalia de la Ciutat de Mallorca, i els casals de la vila d'Esporles i l'alqueria d'Alpic, a la capçalera de la séquia de Canet (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 205-218; M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 65).

619. Que havia rebut del sobirà i dels principals porcioners, poc després de la conquesta, terres, immobles i rendes per a constituir el nucli inicial del seu patrimoni. Entre els béns cedits pel comte Nunyo Sanç del Rosselló, figura un molí en el terme de Sant Llorenç (P. CATEURA, «Mallorca y la política patrimonial de la monarquia...», p. 87-90). El 1239, el primer prelat, Ramon de Torrella, ja va establir dos molins, ubicats a la séquia de Canet, a Ferrer de Bleda (vegeu *infra*, nota 629).

620. M. LLABRÉS, *Recopilación de las Reales Concesiones, Privilegios, Instrumentos públicos etc., en orden al dominio, curso y uso de las aguas de la fuente llamada de Maestre Pere*, Palma, Monestir de la Real, 1734, f. 23r; cit. R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 16, nota 15.

621. «En la porció del Senyor Rey [...] en la carrera de Lleida, en qualsevol lloch, ensemps o ceperadament» (ARM, còdex 173, f. 7r-8r; ed. B. PONS i P. A. SANCHO, *Colección de documentos...*, vol. II, p. 33-34). Per a una anàlisi més detallada de l'esmentada concessió, vegeu M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 47-48.

622. Atès que l'esmentat carrer no sols discorria perpendicularment al primer tram intraurbà de la séquia, sinó que presentava, a més, un perfil inclinat.

623. Tot autoritzant-los a «pendre, vos e los vostres, en per tots temps de l'aygua de la cèquia a obs dels dits molins, axi que [...] pusquen en tots temps [...] molra continuament» (vegeu *supra*, nota 621, i *infra*, nota 624).

624. R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 28; M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 47.

el 1232, i incorporà innovacions en ambdós casos: el concedent, en el primer, su-peditava el dret d'empru de l'aigua dels concessionaris a l'abastament de la Ciutat⁶²⁵ i, en el segon, elevava la seva participació en els beneficis a una tercera part.⁶²⁶ Aquest increment de la quantia del cens sembla palesar que els molins nous, a la capital balear, eren aleshores una font d'ingressos força rendible. Quant a l'extracció social dels beneficiaris, Vidal de Fontanet era mitjà propietari, atès que disposava de cases a Ciutat i de terres tant a la rodalia com en els districtes confrontants, i Domènec de Rubió, en canvi, sembla ser un menestral urbà, amb un patrimoni escàs.⁶²⁷

Arran d'una forta secada, l'infant Pere de Portugal, Nunyo Sanç, el monestir de la Real, el bisbe de Mallorca i el convent dels dominics de la Ciutat van haver de pactar, el 1239, una nova distribució de l'aigua de la séquia de la Vila. El conveni,⁶²⁸ redactat per Ramon de Torrella, primer bisbe de Mallorca, va repartir el cabal en tandes desenals; va constituir, doncs, un repartiment restringit als magnats, els quals, per la seva banda, haurien de distribuir l'aigua que els havia pertocat entre els seus respectius vassalls i porcioners, ensems amb les parcel·les i els solars⁶²⁹ —d'acord amb la normativa islàmica preexistent— o sola, a canvi d'un cens o d'una quantitat fixa.⁶³⁰ Aprofitant l'avinentesa, després de regular en detall el funcionament de la séquia i de prohibir la venda d'aigua entre els concessionaris finals, es van adoptar algunes mesures relatives als molins.⁶³¹ els cups que obstaculitzessin

625. «Retenguda, emperò, la aygua a ús de la cosa pública, so és a saber de la Ciutat de Mallorques» (B. PONS i P. A. SANCHO, *Colección de documentos...*, vol. II, p. 35-36; M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 48).

626. B. PONS i P. A. SANCHO, *Colección de documentos...*, vol. II, p. 39-40; M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 48.

627. *Ibidem*, p. 47-48.

628. Del qual no ens ha arribat l'original, sinó sengles còpies de final del segle XIV (AHM, *Libre d'En Çagarriga*, f. 155r-158r i 238r-240v), que van ser editades, a la darrerria del segle XIX, per Benet Pons i Pere Antoni Sancho (B. PONS i P. A. SANCHO, *Colección de documentos...*, vol. I, p. 22-28) i, més recentment, per Pau Mora i Lorenzo Andrial (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 219-222). Per a una anàlisi breu del seu contingut, vegeu R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 24-25.

629. A començament de desembre d'aquell mateix any, el bisbe de Mallorca establia a Ferrer de Bleda dos molins a la séquia de Canet (M. ROTGER i J. MIRALLES, «Cartulario del primer obispo de Mallorca», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* (Palma), vol. XIII (1910), p. 98; M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 54). L'infant Pere de Portugal, el 1255, va concedir a Pere Ros, jurisperit, a canvi d'un cens anual de mitja lliura de pebre, un canó d'aigua a la séquia de la mida del de les monges de Santa Margalida (B. PONS i P. A. SANCHO, *Colección de documentos...*, vol. I, p. 165; R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 29).

630. R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 25.

631. Que no apareixen en algunes versions de la concòrdia, com la transcrita al *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 219-222.

el curs de l'aigua haurien de ser destruïts i els possessors de ginyns haurien de contribuir econòmicament, ensems amb els dels horts, a la conservació de la séquia. La multiplicació dels casals en una àrea de regadiu mancada d'aigua, tot i que la majoria dels nous establiments incloïa la clàusula que s'haurien de bastir «sense perjudici d'altres», sense alterar el curs de la séquia ni reduir els cabals ja concedits, no trigaria, emperò, a generar conflictes entre els concessionaris: el 7 de desembre d'aquell mateix any, fra Guillem de Tarragona, lloctinent del prior de la Real, i Dalmau de Sant Martí, canonge de Mallorca, adjudicaven a Bernat de Santa Eugènia el mig molí de la séquia de la Vila que li disputava la casa de l'Hospital.⁶³²

El repartiment del cabal fou, tanmateix, merament transitori, atès que el sobirà, el 1242, ja va haver d'ordenar al batlle que «ab consell dels mestres de l'aigua, faci tornar els molins de la séquia major a son antic estat [...] per veure d'augmentar l'aigua».⁶³³ La iniciativa de Jaume I devia obeir a mòbils tant públics com a interessos propis, per tal com acabava d'adquirir, arran del seu traspass, totes les propietats del comte Nunyo Sanç, un dels quatre grans porcioners de l'illa, que incloïen molins i horts a la rodalia de la Ciutat de Mallorca.⁶³⁴ Poc després d'aquesta mesura reial restrictiva, l'infant Pere de Portugal va autoritzar Guillem Baster a construir-ne, dintre del recinte urbà, al costat de l'Almudaina, en el tram final, doncs, de la séquia de la Vila.⁶³⁵ Tot just acabats d'edificar els dos primers,⁶³⁶ el nou concessionari va denunciar els ja esmentats Vidal de Fontanet i Domènec de Rubió al·legant que el cabal que li deixaven no en permetia el normal funcionament.⁶³⁷ La causa d'aquesta incompatibilitat raïa en el fet que els ginyns dels dos primers possessors captaven l'aigua poc després que la séquia hagués travessat la murada, al costat de la porta de l'Esvaidor, i l'abocaven al torrent de la Riera, que discorria a una cota més baixa, sense reintegrar-la, doncs, al sistema. Aquesta sotració sistemàtica d'aigua en una segla la funció prioritària de la qual era l'abastament hídric de la Ciutat explica la insuficiència del cabal per a impulsar, en el seu darrer tram, molins. La denúncia fou, tanmateix, desestimada: Jaume I, el 19 de desembre de 1244, va sentenciar que Vidal de Fontanet i Domènec de Rubió tenien preeminència sobre Guillem Baster, atès que la seva concessió era més an-

632. *Ibidem*, vol. I, p. 222-223.

633. AHM, *Llibre d'En Sentpere*, f. 33v; R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 28.

634. P. CATEURA, «Mallorca y la política patrimonial de la monarquía...», p. 86.

635. «Que pusques, debes l'Almudayna de la Ciutat de Mallorques, construir molins, e aquells fer molre de la aygua passant per lo pou o menador de la aygua pública de la ciutat» (B. PONS i P. A. SANCHO, *Colección de documentos...*, vol. I, p. 39-40; M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 48).

636. El de la costa de n'Adarró i el de la Palanca de la Riera (M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 54).

637. ARM, AT, armari 2, fardell 33/B, plec 6, f. 2v; cit. M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 48.

tiga i que els molins d'aquest darrer només podrien funcionar quan els arribés aigua suficient i aquesta no comprometés el proveïment urbà.⁶³⁸

Aquest primer fracàs no va desanimar, emperò, Guillem Baster,⁶³⁹ que, a més de recórrer la sentència, va continuar esmerçant recursos en el sector fariner. La seva persistència no trigaria, tanmateix, a revelar-se molt rendible. Jaume I, l'11 de juny de 1247, li va concedir totes les aigües dels termes d'Esporles, Canet, Bunyolí i Puigpunyent,⁶⁴⁰ que ja havia captat unilateralment per als seus molins intramurs, ubicats vora l'Almudaina i al costat de la porta de l'Esvaïdor.⁶⁴¹ El mateix va fer amb l'aigua que, en temps dels sarraïns, fluïa cap als molins de Sant Llorenç,⁶⁴² situats a la rodalia de la Ciutat,⁶⁴³ i amb els ginys que ja hi havia construït i que hi edificués.⁶⁴⁴ El va autoritzar a conduir tots els cabals esmentats des del punt de captació fins als cups, per segles velles o noves,⁶⁴⁵ i li va concedir finalment una quarterada de terra per a hort al voltant dels molins que ja tenia fora de la Ciutat i dels que hi bastís.⁶⁴⁶ El monarca i l'emfiteuta, des d'aleshores, es repartirien a parts iguals tant els guanys generats pels molins com els costos de manteniment dels recs i dels casals,⁶⁴⁷

638. ARM, AT, armari 2, fardell 33/B, plec 6, f. 7r; B. PONS i P. A. SANCHO, *Colección de documentos...*, vol. I, p. 39-40; M. BERNAT i J. SERRA, *La síquia d'En Baster...*, p. 49-50 i 52.

639. L'extracció social del qual és encara desconeguda; no sembla que participés en la conquesta de l'illa, ja que no apareix esmentat ni en el repartiment de la meitat reial ni en el capbreu de la porció de Nunyo Sanç. De la rapidesa amb què va construir els molins sembla desprendre's que era una persona econòmicament solvent, amb empena i relacionada amb el món de la manufactura o del comerç (M. BERNAT i J. SERRA, *La síquia d'En Baster...*, p. 51).

640. «Damus, concedimus et laudamus atque perpetuo confirmamus [...] aquas illas omnes d'Esporles, scilicet de Caneto, de Bulunynio atque Podio Punyent» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 607-608).

641. «Quas tu adduxisti ad molendina que construxisti et edificavisti in Civitate Maioricarum, iuxta ortum paltii nostri, et ad molendina etiam que construxisti ad ianuam del Esvaydor» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 608).

642. «Etiam aquam illam que, tempore sarracenorum, ad molendina consuevit venire de Sancto Laurentio» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 608).

643. Vegeu *supra*, nota 617.

644. «Et molendina etiam omnia que tu construxisti vel tu aut tui construere et edificare ex aquis volueris» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 608).

645. «Quas siquidem aquas iam dictas possitis tu et tui adducere per cequias veteres aut novas, secundum quod tibi magis utile videbitur» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 608).

646. «Damus tibi et tuis, in perpetuum, in circuitu uniuscuiusque molendini que extra Civitatem fuerint unam quarteratam terre ad ortum faciendum et nutrimentum ibidem nutriendum» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 608).

647. «Tu autem et tui dabitibus nobis et nostris successoribus, in eternum, medietatem fideliter et integriter de omnibus bladis et farina et denariis et de omnibus aliis que molendina iam dicta lucrabuntur [...] Nos autem et nostri teneamur, perpetuo, mittere medietatem integriter in omnibus missionibus et expensis tan im cequius, casalibus et molendinis et aliis omnibus que de cetero faceritis tu et tui» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 608-609).

unes condicions molt semblants a les vigents aleshores al Regne de València.⁶⁴⁸

Aquesta generosa concessió, tant pel seu contingut com pel fet d'haver-nos arribat només en còpies tardanes,⁶⁴⁹ ha suscitat darrerament entre els experts la sospita que hauria estat manipulada, amb finalitats processals, pel beneficiari final, el monestir de la Real. Consta que la comunitat cistercenca, a l'època moderna, la va esgrimir en diverses ocasions contra els qui qüestionaven la seva jurisdicció sobre tot el sistema hidràulic de la séquia de Canet adduint que la donació reial no es referia a totes les aigües, sinó sols a les que movien els molins. Recentment, ha estat interpretada a la baixa per Margalida Bernat i Jaume Serra.

Segons aquests dos experts,⁶⁵⁰ Guillem Baster, abans del 1247, disposava —com ja s'ha exposat— de dos molins vora l'Almudaina,⁶⁵¹ en el tram final de la séquia de la Vila; d'un altre, aigües amunt, al costat de la porta de l'Esvaidor,⁶⁵² i d'uns quants casals al terme, damunt la segla de Canet, en el segment comprès entre el monestir de la Real i les murades. Per tal de garantir-los prou cabal, havia construït un conjunt de canalitzacions que, en un indret de la rodalia, prop de l'esmentada porta, transvasaven aigua de la séquia de Canet a la de la Font de la Vila. Mentre que la segona, destinada al proveïment hídric de la Ciutat, penetrava en el recinte urbà, fins a l'hort de l'Almudaina, la primera, el cabal de la qual s'havia reservat per als horts i els casals de la rodalia, quan arribava a les murades, es bifurcava i abocava els escassos sobrants als torrents de la Riera i de na Barbarà. L'escreix d'aigua introduït en la séquia de la Vila extramurs devia ser recuperat per Guillen Baster dintre del recinte urbà. El monarca, el 1247, li va conferir, doncs, el control «sobre unes certes aigües i unes canalitzacions específiques, no sobre la séquia de Canet».⁶⁵³ La hipòtesi és força suggeridora, tot i que planteja alguns interrogants: com es mesuraria l'aigua aportada pel concessionari extramurs?, com la recuperaria dintre murades?, eixamplant les seves fibres?, allargant les tandes? Tot i això, el menestral va adquirir prest un notable protagonisme en el terme de la Ciutat, com es desprèn del fet que, des de mitjan segle XIII, la séquia de Canet passés a ser coneguda com a séquia d'en Baster.⁶⁵⁴ Aleshores disposava de vuit

648. Vegeu *supra*, p. 148-152.

649. Dels segles XV, XVI i XVII, descrites en detall per Pau Mora i Lorenzo Andrinal al *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 606-607.

650. M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 27, 32 i 54.

651. El de la costa de n'Adarró i el de la Palanca de la Riera.

652. Per on l'esmentat rec penetrava a la Ciutat.

653. M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 27.

654. El primer testimoni documental del canvi data del 1280 (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 347-348).

molins, tres —ja esmentats— dintre del recinte urbà, al tram final de la segle de la Vila,⁶⁵⁵ i cinc a la rodalia de la Ciutat. D'aquests darrers, quatre⁶⁵⁶ prenen directament l'aigua de la séquia d'en Baster i el restant⁶⁵⁷ l'agafava del rec de la Vila.⁶⁵⁸ A la seva mort, esdevinguda pels volts del 1260, aquest valuós patrimoni va passar a la seva filla Guillema.

Ben prest el molinar de Guillem Baster suscitaria, tanmateix, l'interès de la Real: el 26 d'abril de 1268, l'infant Jaume, hereu del Regne de Mallorca, ja confirmava l'adquisició de la meitat del molí Nou o d'en Darassa, situat vora l'abadia, per part de la comunitat cistercenca.⁶⁵⁹ Aquesta compra havia estat fraudulenta, pel fet de no haver respectat la clàusula restrictiva *exceptis militibus et sanctis*, vigent aleshores per als traspassos d'immobles dintre del reialenc. En el contracte figuraven sols Guillem de Riba, com a venedor, i Belenguer d'Esplugues, com a comprador, el qual no havia actuat per interès propi, sinó com a testafarro de l'abadia. Conscient que la transacció era nul·la de dret, la comunitat va utilitzar tota la seva influència damunt el príncep a fi que la legitimés amb una ratificació formal.⁶⁶⁰ Quatre anys després, el 12 de juliol de 1272, el sobirà autoritzava els cistercencs a adquirir l'altra meitat de l'esmentat casal, que restava en poder de Guillem Darassa, carnisser.⁶⁶¹ L'operació, emperò, no es degué realitzar, atès que, l'1 de març de 1283, Miquel Foix Capeller vendria a Guillem Desmàs, per 35 sous de rals de València, una de les dues moles de l'esmentat molí, que declarava tenir en emfiteusi de Guillem Darassa i de la comunitat de la Real.⁶⁶² Els casals de la rodalia de la Ciutat havien generat, al tercer quart del segle XIII, un mercat força actiu que atreia capitals de provenença heterogènia, testimoni indirecte d'una considerable rendibilitat.

Per a analitzar la manera com s'explotaven, a mitjan segle XIII, els molins a la rodalia de la Ciutat de Mallorca, només disposem d'unes poques referències do-

655. Els de la costa de n'Adarró, de la Palanca de la Riera i de la porta de l'Esvaidor (vegeu *supra*, notes 635, 636, 641, 651 i 652).

656. El de la Cova, el de Bellver, el d'aigües amunt de Bellver i el del costat del monestir de la Real.

657. Ubicat aigües avall del molí de la Real.

658. Vegeu *infra*, p. 156-158.

659. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 313.

660. Aquest fet s'ha d'emmarcar en el context de la postconquesta, caracteritzat per un mercat immobiliari força actiu i pròdig de transaccions irregulars sota una Administració incipient. Moltes d'aquestes operacions fraudulentas foren legalitzades posteriorment per les autoritats competents, que decretaren una mena d'amnistia encoberta (P. CATEURA, «*Exceptis militibus et sanctis*», a *Homenatge a Antoni Mut Calafell, arxiver*, Palma, Govern Balear, 1993, p. 56; M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 71).

661. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 323.

662. *Ibidem*, vol. I, p. 362.

cumentals. El 9 de novembre de 1265, Berenguer Vedell i la seva esposa Guillemma, filla i hereva de Guillem Baster, van sotsestablir el molí de la porta de l'Esvaidor a Ramon de Sant Ilari,⁶⁶³ del qual es retingueren un cens de tretze quarteres de blat i el dret de fadiga; el concessionari, que havia satisfet una entrada de 50 sous de rals de València, es va comprometre, a més, a entregar anualment al sobirà, el senyor directe del casal, la meitat dels guanys del giny i a contribuir en les despeses de conservació de les instal·lacions.⁶⁶⁴ La comunitat de la Real, el 28 de juliol de 1270, va sotsestablir a Jaume Serra la meitat del molí Nou, però reconeixia que el senyor directe n'era el rei, al qual pertocava un cens de cinc quarteres de forment; l'emfiteuta, a més de pagar 30 sous de rals de València en concepte d'entrada, es va engatjar a satisfer anualment un cens nou de seixanta quarteres de forment al monestir, que es va retenir el domini i el dret de fadiga damunt de l'immoble.⁶⁶⁵ Jaume Serra, uns anys després, el 8 de novembre de 1273, va cedir gratuïtament a Miquel Capeller, en pagament de serveis, una de les dues moles de l'esmentat casal, que tenia sotsestablert, a canvi d'un cens de cent vint quarteres de blat, del monestir i de Guillem Darassa, els quals, al seu torn, l'havien rebut en emfiteusi, per un cens conjunt de deu quarteres de forment, de Guillem Baster, que el tenia establert del rei. Donant i donatari s'obligaren a satisfer anualment, des d'aleshores, seixanta quarteres de blat cadascun a la comunitat cistercenca i a Guillem Darassa, respectivament, així com a escurar periòdicament i conservar el rec; l'un i l'altre reconegueren, a més, que tant Jaume I, el senyor directe de l'immoble, i Guillemma, hereva del difunt Guillem Baster, primer senyor mitjà, com el monestir i Guillen Darassa, segons senyors mitjans, conservaven el domini i el dret de fadiga damunt l'immoble.⁶⁶⁶ Els casals de la rogalia de la capital insular s'explotaven mitjançant establiments i sotsestabliments, que generaven censos fixos en cereals i gravaven els traspessos de l'immoble amb una entrada i els corresponents lluismes. La rendibilitat dels molins, a mitjan segle XIII, ja generava, a Mallorca, cadenes emfiteútiques, que col·locaven, entre el senyor directe i el possessor final, dos senyors mitjans. Els grans beneficiaris de l'explotació de les farineres no eren aleshores el senyor directe ni el primer senyor mitjà, que se solien acontentar amb censos a l'entorn de les deu quarteres de gra, sinó el segon senyor mitjà, que percebia rendes anuals d'entre seixanta i cent vint quarteres de blat. Els senyors directes, tanmateix, no devien utilitzar els molins sols per a obtenir censos: els sotes-

663. *Ibidem*, vol. I, p. 618-620.

664. «Ultra dabitur tu et tui domino Regi et suis vel cui ipse mandaverit medietatem quam in dicto molino recipit, et quod tu et tui teneamini facere omnes missiones necessarias in dicto molino» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 619).

665. *Ibidem*, vol. I, p. 317-318.

666. *Ibidem*, vol. I, p. 325-326.

tabliments els proporcionaven ingressos complementaris periòdics, per mitjà dels lluïsmes, i incrementaven el nombre d'emfiteutes sotmeses a vincles de subordinació i dependència. Dues dècades després de l'inici de la colonització feudal de l'illa, tant les jerarquies eclesiàstiques i la petita noblesa com la primera generació de burgesos benestants ja esmerçaven, doncs, part dels seus excedents econòmics en l'explotació indirecta de molins.

Mentre la família de Guillem Baster establia els seus molins a burgesos benestants, i membres de la petita noblesa i eclesiàstics els convertien en font de renda, el sobirà continuava esmerçant recursos en l'ampliació del patrimoni reial a càrrec del nobiliari: pels volts del 1270, l'infant Jaume, en qualitat d'hereu del Regne de Mallorca,⁶⁶⁷ va adquirir la senyoria del cavaller Gilabert de Cruïlles, la qual incloïa, a més d'alqueries i horts, un molí a la vall de Canet (Esporles).⁶⁶⁸ Aquest replegament patrimonial d'un sector de la noblesa contrastava amb l'actitud acaparadora desenvolupada coetàniament sobre la séquia de la Vila pel monestir de la Real, que —com ja s'ha exposat— havia aconseguit, el 1256, ampliar la seva tanda inicial amb una fibla permanent, en compensació per les pèrdues ocasionades pels confrontants a la granja de Sant Llorenç.⁶⁶⁹ La concessió reial va contribuir a elevar la tensió ja existent entre la comunitat i els restants concessionaris, especialment els moliners, els quals arribaren a trencar-ne els recs nous. L'infant Jaume, arran d'una denúncia formulada per l'abat Imbert, va intentar resoldre el contenciós. La sentència, signada el 19 de març de 1276, reservava per als monjos tota l'aigua dels dimarts, des de la sortida del sol fins a l'hora nona,⁶⁷⁰ i consignava la dels altres sis dies a l'aprovisionament hídric de la Ciutat i a impulsar els molins de la rogalia. La tanda monàstica va passar d'una nit i mig dia d'aigua cada deu⁶⁷¹ a tres quartes parts d'un dia cada set; la comunitat va haver de renunciar, doncs, a una part del cabal de què disposava, des del 1239, per a regar l'hort de l'abadia i el de la granja de Sant Llorenç. Davant la retallada del seu torn a la séquia de la Vila, que palesava l'esgotament del mitjà utilitzat fins a aleshores per a augmentar-lo, els cistercencs van concentrar la seva pressió sobre la segla d'en Baster al·legant

667. Jaume I, després de successius projectes de repartiment territorial, va imposar, el 1262, als seus dos fills legítims i a les forces polítiques dels diversos territoris, un «acord», en virtut del qual, a la seva mort, el primogènit, l'infant Pere, rebria el comtat de Barcelona, així com els regnes d'Aragó i de València, i el secundogènit, l'infant Jaume, el Regne de Mallorca, els comtats del Rosselló i la Cerdanya, la senyoria de Montpeller i les baronies de Carladès i Omeladès. Per a una anàlisi mínimament precisa dels antecedents i de les seqüeles de l'esmentada segregació, vegeu A. RIERA I MELIS, *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca...*, p. 32-33 i 56-58.

668. P. CATEURA, «Mallorca y la política patrimonial de la monarquía...», p. 90.

669. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 276-278.

670. *Ibidem*, vol. I, p. 333-334.

671. Vegeu *supra*, p. 154-156.

que naixia a la seva granja d'Esporles. La ingerència monàstica en aquest segon rec va provocar de nou la reacció immediata dels principals porcioners, els hereus de Guillem Baster. El litigi fou dirimit, el 2 de desembre de 1277, pel lloctinent reial, el qual va concedir als cistercencs, a més de tota l'aigua dels dissabtes, una fibla permanent a l'esmentada séquia.⁶⁷² Amb aquesta segona concessió, la comunitat no sols aconseguia incrementar el seu contingent d'aigua de boca i de reg, sinó que també accentuava el seu control sobre el sistema hídric que abastava el recinte urbà i el terme de la Ciutat. L'actuació dels cistercencs a la rodalia de la capital balear durant el segon terç del segle XIII fou encara més eficient que la desenvolupada, unes dècades abans, pels hospitalers i santjaumistes al terme de Lleida.⁶⁷³

La informació disponible sobre els molins, del 1240 ençà, s'incrementa també considerablement per a algunes contrades catalanes, des del Segrià fins al Gironès, passant pel pla de Barcelona i la vall baixa del Llobregat. A mitjan centúria, l'orde de sant Jaume disposava, en el terme de Lleida, dels molins d'en Rossell, de la Riba i de Cervià, damunt la séquia de Fontanet.⁶⁷⁴ Desconeixem encara com els dos primers passaren a formar part del patrimoni dels santjaumistes; pel que fa al tercer, fou adquirit, en una data encara no precisada, a l'abat del monestir cistercenc d'Escarp i a Tomàs de Santcliment, que el posseïen conjuntament.⁶⁷⁵ L'orde, que els devia explotar per mitjà d'establiments, va vendre, en circumstàncies no escatides, el cens del molí d'en Rossell al ja esmentat Tomàs de Santcliment.⁶⁷⁶ Les dues operacions palesen el dinamisme del mercat de molins al Segrià, on els casals o les seves rendes canviaven sovint de mans en el si d'un col·lectiu de poderosos, integrat per cavallers i institucions eclesiàstiques locals.

Constança d'Alaó i de Montcada, vídua de Guillem d'Anglesola, va decidir, poc abans del 1260, professar en la branca femenina de l'orde de sant Jaume i fundar, a Lleida, un convent similar al de Sant Vicenç de Jonqueres de Barcelona. La iniciativa fou aprovada pel mestre, Pelayo Pérez, que va concedir a la fundadora un immoble extramurs, conegut com la Pedra. El 27 de novembre d'aquell mateix any, va concedir al nou monestir de Sant Pere, per tal d'accelerar-ne la fàbrica, totes les cases i molins que l'orde posseïa a la ciutat.⁶⁷⁷ Tot i aquesta donació, calgué, tanmateix, demanar préstecs a membres de la burgesia local. La resposta

672. M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 66.

673. Vegeu *supra*, p. 136, i *infra*, p. 162-163.

674. R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiagoista de San Pedro de la Piedra...», p. 393-394 i 401.

675. *Ibidem*, p. 393-394 i 401.

676. Vegeu *infra*, nota 681.

677. R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiagoista de San Pedro de la Piedra...», p. 385 i 401-402.

degué ser molt positiva, atès que el mestre, el 21 d'octubre de 1263, declarava haver rebut 1.188 lliures, 9 diners jaquesos, 1.120 masmudines i 500 sous barcelonins.⁶⁷⁸ Els creditors, integrats bàsicament per menestrals, exigiren, emperò, garanties al prestatari, que es comprometé, en cas de no retornar els capitals rebuts en el termini d'un any, a indemnitzar-los amb un pagament de 1.000 masmudines i a entregar-los, a més, el molí d'en Rossell i tots els drets de què disposaven els santjaumistes a Alcoletge i Vallseguer.⁶⁷⁹ El respecte i la devoció per l'orde⁶⁸⁰ van induir els prestamistes a renunciar al rèdit, no a la recuperació puntual de la mota. La construcció del convent, que va avançar a un ritme inferior al previst, continuava setze anys després de l'inici. La causa principal de la trigança devia ser un decalatge entre els costos i els recursos disponibles. El 12 de juliol de 1276, Jaume I va autoritzar Guillem de Cervelló, comanador del monestir, a comprar el cens del molí d'en Rossell, que els santjaumistes havien venut a Tomàs de Santcliment, i a consignar-lo al finançament de la fàbrica.⁶⁸¹ La comunitat, aquell mateix any, va rebre una contribució econòmica important: Berenguer de Pera, canonge de Barcelona, li féu un donatiu de 6.000 sous jaquesos. L'administrador en reservà 1.000 *pro molis*, per a la renovació de les moles dels tres ginys que posseïa el convent, i va destinar la resta a la continuació de les obres.⁶⁸² Els molins de la rodalia de les grans ciutats, arran de la seva rendibilitat, aleshores havien esdevingut no sols penyores acceptables per als prestamistes burgesos locals, sinó també fonts continuades de liquiditat aptes per a afrontar inversions immobiliàries a llarg termini.

5.4. L'EMBRANZIDA I DIVERSIFICACIÓ DE LES FARINERES AL SEGON TERÇ DEL SEGLE XIII

La construcció de molins, després d'una pausa de gairebé un segle de durada, es va reactivar, a la rodalia de la Ciutat Comtal, durant el bienni de 1244-1245, quan Ferrer Alemany, Arnau d'Arlet i Ferrer Burget construïran quatre molins, un

678. *Ibidem*, p. 385-386 i 402-404.

679. «Nisi vero termino supradicto solverimus vobis et unicuique vestrum summas, ut dictum est superius, [...] damus et concedimus vobis et vestris plenam licentiam et potestatem vestra propria auctoritate, non spectata curia vel sententia iudiciali vel in aliquo requisita, vendendi et impignorandi molendina nostra d'en Rosell, sita in termino Ilerdensi, et omnia iura que habebimus in Alcolegia et [...] in Valle Segario» (AHN, Órdenes Militares, Uclés, carpeta 262, núm. 3; ed. R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra...», p. 403).

680. Emfatitzats per Eloi Benito Ruano (E. BENITO RUANO, «Deudas y pagos del Maestre de Santiago Pelay Pérez Correa», *Hispania* (Madrid), núm. 85 (1962), p. 23-37) i Regina Sáinz de la Maza (R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra...», p. 386).

681. ACA, C, reg. 22, f. 50r-50v; ed. R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra...», p. 405.

682. R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra...», p. 386.

a cada casal, a canvi d'una part dels beneficis.⁶⁸³ Amb aquestes ampliacions quedaren configurats per a moltes dècades els quatre casals reials (Clot de la Mel, el Soler, Molins Nous i Sant Pere), amb sis molins cadascun.⁶⁸⁴ Amb aquesta iniciativa es va obrir una segona onada constructora, que va portar canvis tant en les dimensions dels casals com en les condicions de la construcció i el sistema d'exploració.

L'augment del nombre de molins ja no es va fer ampliant les farineres preexistents, sinó construint-ne de noves, de petites dimensions, que disposaven de dues moles, però, tot i disposar de cup, només en podien moure una, mentre que l'altra feia funcions de recanvi.⁶⁸⁵ Aquests nous molins es concentraren en l'espai comprès entre Sant Andreu del Palomar i el casal del Soler, en una àrea d'horts coneguda com a coll de la Celada, on realitzen la funció de reguladors i distribuïdors de l'aigua de reg.⁶⁸⁶ En aquest indret es construïran quatre casals, tres en el vessant de la ciutat, que formaven un conjunt connectat per séquies, i un en el pendient de Sant Martí de Provençals. El casal del Coll de la Celada, ubicat aigües amunt dels Molins Nous, fou bastit entre els anys 1247 i 1253 per Berenguer Bonet i Astrug Bonsenyor.⁶⁸⁷ Venia a continuació el casal d'en Malla, situat al carrer del Portal Nou,⁶⁸⁸ construït el 1253 per Ramon Malla.⁶⁸⁹ Finalment, també intramurs, s'edificà un tercer casal, abans del 1263, any en què Guillem de Lacera⁶⁹⁰ el tenia establert pel bisbe de Barcelona.⁶⁹¹ Al vessant de Sant Martí de Provençals, entre el torrent Alviana i la parellada de Romeu Durfort, el notari Pere Carbonell hi va construir el quart,⁶⁹² documentat per primera vegada el 1264.

L'altra zona de concentració de nous molins fou l'àrea compresa entre el casal del Clot i Sant Andreu del Palomar, on apareixen documentats, entre els anys 1258

683. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 170; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 253.

684. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 170; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 253.

685. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 170; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 253.

686. P. ORTÍ, «L'exploració d'una renda reial...», p. 262; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 243-254.

687. P. ORTÍ, «L'exploració d'una renda reial...», p. 262; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 254.

688. Al costat de la Trilla Judaica barcelonina, prop del monestir de Santa Eulàlia del Camp (J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya en temps de Jaume I (Notes documentals)», a *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Comunicaciones*, vol. II/4, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1982, p. 169; C. BATLLE, «La casa burgesa en la Barcelona del segle XIII», a *La societat barcelonina a la baixa Edat Mitjana*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1983, p. 12-13; P. ORTÍ, «L'exploració d'una renda reial...», p. 263).

689. El casal, ubicat exactament a la Trilla Judaica barcelonina, prop del monestir de Santa Eulàlia del Camp, seria reformat el 1263 (J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 169).

690. A qui Jaume I va concedir el permís per construir un molí al rec Comtal; sembla, emperò, que no pogué culminar el projecte (C. CUADRADA, «Societat i urbanisme segons les possessions de Guillem de Lacera (1263)», a *II Congrès d'Història del Pla de Barcelona*, vol. I, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1989, p. 91).

691. P. ORTÍ, «L'exploració d'una renda reial...», p. 263; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 254.

692. P. ORTÍ, «L'exploració d'una renda reial...», p. 263; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 254.

i 1266, dos casals, bastits respectivament pel jueu Benvenist Saporta i per Pere de Castellasol, Guillem Ferrer i Pere Carbonell.⁶⁹³ Les darreres iniciatives del segon terç del segle XIII corresponen als casals edificats en el tram del rec Comtal comprès entre Sant Andreu del Palomar i Montcada, on, el 1266, apareix esmentat, més enllà del coll de Finestrelles, el molí d'en Peris.⁶⁹⁴

Pels volts del 1280, hi havia, doncs, al rec Comtal, uns vint-i-set molins, agrupats en onze casals, el domini directe dels quals, exceptuats els del Mar i de Guillem de Lacera, pertanyia al sobirà. Tipològicament, els nous casals reials es podien classificar en dos grups: grans (Sant Pere, Soler, Molins Nous i Clot), amb sis molins, i petits (d'en Malla, del Coll de la Celada, de Benvenist Saporta, d'en Carbonell i de Sant Andreu), que, tot i disposar de dues moles, només podien moure'n una. Els uns i els altres havien estat bastits per un col·lectiu d'inversors integrat per oficials públics (Benvenist Saporta,⁶⁹⁵ Pere de Castellasol,⁶⁹⁶ Guillem de Lacera,⁶⁹⁷ Ferrer Alemany⁶⁹⁸ i Astrug Bonsenyor),⁶⁹⁹ notaris (Pere Carbonell)⁷⁰⁰ i membres de l'oligarquia local (Arnau d'Arlet,⁷⁰¹ Berenguer Bonet⁷⁰² i Ramon de Malla).⁷⁰³ Tots aquests promotors dels nous casals compartien una condició, la

693. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 397; J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 169; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 254-255.

694. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 255.

695. Va ocupar el càrrec de batlle de Barcelona en dos períodes, des del 1257 fins al 1260 i entre els anys 1262 i 1264. Fou un dels principals creditors de Jaume I, a qui va avançar més de 24.000 sous, amb la qual cosa obtingué a canvi la gestió de les batllies de Barcelona i de Girona (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 265, 346 i 355; J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 167; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 70-71, 296, 323-324 i 410-411; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 289, nota 721).

696. Veguer i batlle de Barcelona (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 224; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 296, 323 i 407-410; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 290, nota 722).

697. Batlle de Barcelona pels volts del 1230 (S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 410).

698. Sotsveguer de Barcelona (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 123 i 170; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 290, nota 722).

699. Torsimany reial i gendre del Jahuda de la Caballeria, batlle reial a Saragossa (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 338 i 404; F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, p. 153, 157 i 355).

700. Notari del batlle de Barcelona entre els anys 1238 i 1280; va escriure nombrosos contractes per encàrrec de Jaume I (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 147, 151, 153, 159, 224, 232, 234, 429 i 478; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 290, nota 722).

701. Que apareix en el grup dels «ciudadans majors» que foren indultats per Jaume I, el 1258, de les penes que els havien estat imposades per la participació en un avalot, en el decurs del qual fou assassinat Bernat Marquet (S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 307).

702. A qui Jaume I —probablement per haver-ne rebut alguns préstecs— va concedir, el 20 d'agost de 1259, una partida d'aigua del rec Comtal per a regar el seu hort (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 290).

703. Beneficiari, el 1258, de «medium oculus aqua ipsius Regui Comitalis» a *ops* del seu molí (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 269).

de grans creditors reials, que els va facilitar l'obtenció de les respectives llicències de fàbrica; Benvenist Saporta, Pere de Castellasol, Pere de Carbonell i Guillem de Lacera, que havien estat facultats, el 30 d'agost de 1259, per a establir aigua del rec Comtal destinada al regadiu,⁷⁰⁴ adquiriren inclús, uns mesos després,⁷⁰⁵ les rendes de tots els molins reials, a canvi d'un cens anual de 10.000 sous.⁷⁰⁶

Aquesta ofensiva inversora d'alguns càrrecs públics en el rec Comtal fou, tanmateix, efímera, atès que el monarca, pressionat pels concessionaris dels molins preexistents i pels hortolans, es va apressar a recuperar-hi rendes i drets i a tancar els nous casals.⁷⁰⁷ Segons una sentència promulgada el 1266, el cabal de la séquia havia experimentat una forta caiguda, a causa no sols de l'edificació dels nous casals, sinó també del consum arbitrari d'aigua de reg. Alguns dels promotors eixamplaven unilateralment les fibres de les respectives séquies per tal d'incrementar la productivitat dels seus ginys, regaven més terres de les concedides, venien aigua a propietaris de les vinyes confrontants o no en retornaven els sobrants al rec. Davant les reivindicacions dels antics usuaris, Jaume I —amb el suport del Consell de Cent— va ordenar l'arrest forçós però amb dret a indemnització⁷⁰⁸ dels molins nous, força més rendibles que els vells, i va prohibir els regadius il·legals al seu voltant.

La majoria dels casals nous no aturaren, tanmateix, les moles; els promotors, aprofitant-ne la manca gairebé crònica de liquiditat, concertaren sengles acords amb el monarca, el qual, a canvi de l'entrega d'una forta quantitat de diners o d'un increment substancial de la quantia de la renda, els eximí del veto de funcionament. Benvenist Saporta, el 4 d'abril de 1267, aconseguí continuar explotant el seu giny mitjançant el pagament d'una indemnització de 10.000 sous al monarca.⁷⁰⁹ Pere Carbonell, després d'acceptar un canvi de cens, que va passar dels 50 morabatins anuals a la meitat dels beneficis, va haver de concedir al sobirà un préstec de 2.000 sous.⁷¹⁰ Aquests ingressos extraordinaris no degueren resoldre, tanmateix, els greus problemes de tresoreria amb què s'enfrontava aleshores el sobirà, que, poc després, el 3 de maig de 1267, va haver de llogar per un any a Pere Llissac

704. Durant els anys que gaudiren d'aquesta concessió, realitzaren almenys sis establiments: un el 1259 (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 290), quatre el 1262 i un el 1264 (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 290, nota 724).

705. El 28 de desembre de 1260.

706. P. ORTÍ, «L'explotació d'una renda reial...», p. 267; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 290.

707. P. ORTÍ, «L'explotació d'una renda reial...», p. 267; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 290.

708. En els casos que els costos de fàbrica haguessin superat els beneficis obtinguts des de l'entrada en funcionament.

709. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 397; J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 169; P. ORTÍ, «L'explotació d'una renda reial...», p. 270; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 291.

710. *Ibidem*, p. 291.

totes les rendes de què disposava en els molins de Barcelona.⁷¹¹ El contracte, per causes encara desconegudes, va ser revocat, emperò, poc després, per tal com Jaume I, l'1 de desembre, quan encara mancaven sis mesos per a concloure el termini previst, va establir els molins del rec Comtal a Ramon Gerart,⁷¹² membre de l'oligarquia local. El sobirà, aclaparat pels deutes, preferia, doncs, censos a arrendaments, ingressos segurs a llarg termini a lloguers renegociables anualment, tot i que la quantia dels segons fos més alta que la dels primers.

El sistema d'explotació de les noves farineres era molt més senzill que el de les antigues, atès que la unitat de producció i la de percepció, a conseqüència de les seves reduïdes dimensions, era la mateixa: el casal. Foren concedides als constructors en emfiteusi a canvi d'un cens fix o, menys sovint, variable en metàl·lic. Les rendes eren sistemàticament inferiors a les que es pagaven pels molins dels antics casals grans: en el cas del cens variable, els concessionaris només pagaven la meitat dels beneficis generats pel molí, enfront dels dos terços o els tres quarts que el monarca exigia als dels nous molins dels casals grans. Els censos en diners oscil·laven entre els 200 i els 450 sous anuals. El concessionari havia de satisfer també un dret d'entrada de quantia molt diversa, que va anar dels 1.000 sous de Benvenist Saporta als 170 sous de Ramon de Malla. El sobirà es reservava, normalment, la fadiga i, en algun cas, el lluïsmen.⁷¹³

L'explotació dels ginys nous s'escapava del control de l'Administració reial, que només en percebia un cens. Mantenien, emperò, els mateixos privilegis que els vells molins reials,⁷¹⁴ els drets «de flequers i flequeres»⁷¹⁵ i «de tragí»,⁷¹⁶ avantatges que els permetien concórrer amb èxit amb els altres molins. Jaume I va intentar, amb la sentència del 1262, atendre les queixes dels concessionaris dels casals vells, sense aconseguir-ho plenament. La seva manca de liquiditat va permetre que els nous molins continuessin funcionant. A poc a poc, emperò, aquests ginys s'anirien integrant, per mitjà de mecanismes diversos, a l'Administració reial.

El dinamisme demogràfic i econòmic de Barcelona, durant el segon terç del segle XIII, va continuar esperonant també la construcció de casals a la vall baixa del Llobregat. El 1249, Guillem de Cervelló va recuperar el ple domini i la gestió dels molins de Santa Coloma.⁷¹⁷ Pocs anys després, en una data encara no precisa-

711. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 398.

712. *Ibidem*, p. 405.

713. P. ORTÍ, «L'explotació d'una renda reial...», p. 269; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 291-292.

714. P. ORTÍ, «L'explotació d'una renda reial...», p. 269; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 291-292.

715. Que obligava els professionals de la fabricació de pa a moldre el seu gra als molins reials.

716. Que permetia als concessionaris mantenir una o més bèsties per transportar el gra i la farina dels seus clients.

717. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 23-24.

da, va haver de reedificar, emperò, el casal, enderrocat probablement per una de les freqüents rescudes del riu.⁷¹⁸ La nova farinera, que ocupava l'emplaçament de la vella, va incrementar la concurrència, ja existent, amb els molins reials de l'altre marge del riu. La reparació periòdica de la resclosa en la llera del Llobregat exigia una gran quantitat de fusta, que els senyors del castell extreien, si més no parcialment, de les tinences dels seus pagesos. Aquesta actitud arbitrària degué generar un nivell de tensió excessiu, atès que Guillem de Cervelló, en la carta de franquesa concedida el 1267 als habitants de la baronia, es va comprometre a no tallar ni fer tallar arbres en les explotacions camperoles sense haver-ne acordat prèviament amb el propietari el preu corresponent.⁷¹⁹ Gairebé coetàniament, va abolir, a Vallirana i Santa Creu, la contribució obligatòria dels pagesos a la conservació de les rescloses dels molins.⁷²⁰ Amb aquestes iniciatives de Guillem de Cervelló, els molins de la baronia abandonaven el vell sistema d'explotació senyorial, que implicava serveis de treball obligatoris per part dels usuaris principals, les famílies camperoles de la rogalia, i passaven a ser mantinguts exclusivament pels senyors i els arrendataris, amb mitjans molt més eficients. De l'interès que el senyor del castell de Cervelló tenia aleshores pels molins fariners, n'és un altre testimoni la permuta de béns que va efectuar, el 1269, amb el sagristà de Sant Cugat del Vallès, en virtut de la qual va rebre els drets que la comunitat disposava sobre el molí dels Horts,⁷²¹ a Sant Vicenç. Aquest vell giny, documentat des del final del segle XII, esdevindria el punt de partença de la construcció d'un nou casal entre el riu i la vila, que provocaria —com es veurà més endavant— l'ocàs definitiu del de Santa Coloma.

El 1267, Berenguer Durfort —que havia transformat, el 1253, el molí draper que posseïa al Baix Llobregat en fariner—⁷²² va pactar amb Jaume I la seva contribució a les obres de reparació de les rescloses i dels recs dels molins de Matoses, malmesos per una inundació. Sembla que, davant la magnitud dels danys, s'havia negat a assumir íntegrament els costos de conservació del rec, tal com s'havia acordat en el contracte d'establiment.⁷²³ Forçat per la pressió reial, es va comprometre a aportar, cada cop que es trenqués la infraestructura del casal, un home i a

718. *Ibidem*, p. 24.

719. «Quod nunquam nos vel successores nostri cidamus nec cidi faciamus in aliquibus tenedonibus vestris aliquas arbores ad opus resclose molendinorum nostrorum [...] nisi vobiscum prius composuerimus et pretium earum arborum vobis solverimus» (J. M. FONT RIUS, *Cartas de población...*, vol. I/1, p. 463-464).

720. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 25.

721. *Ibidem*, p. 25.

722. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 1253; J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 167; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 21.

723. Vegeu *supra*, p. 142.

pagar-li el sou mentre duressin les obres.⁷²⁴ L'externalització per part del sobirà de les despeses de manteniment de la infraestructura dels molins reials quedava, doncs, salvaguardada, si més no, parcialment.

Quant a la Catalunya nord-oriental, els pergamins de la mitra de Girona han documentat el funcionament, durant el segon terç del segle XIII, de molins, en un nombre no precisat, tant a la rodalia de la ciutat⁷²⁵ com en algunes contrades rurals de la diòcesi, a Matajudaica,⁷²⁶ Corçà,⁷²⁷ Albons,⁷²⁸ Romanya⁷²⁹ i a la vall del Daró,⁷³⁰ al Baix Empordà, i a Vilert, al Pla de l'Estany.⁷³¹ Continuaven essent un bé força cobejat per les institucions eclesiàstiques, que els obtenien majoritàriament mitjançant llegats testamentaris,⁷³² i pels membres de la petita noblesa local, que sovint s'enfrontaven aferrissadament per la seva propietat: Pere Alemany, cavaller, i Geralda, vídua d'Arnau de Corçà, incapaços d'arribar a un acord bilateral sobre la pertinença d'un clos i d'un molí situats en aquesta darrera parròquia, sotmeteren el contenciós a la consideració de Gilibert de Cruilles, que els va lliurar el seu arbitratge el 27 de maig de 1253.⁷³³ Unes dècades abans, el 1228, Guillem, bisbe de Girona, havia establert dos molins, un draper i l'altre blader, situats en el lloc de Domenys, de la parròquia de Sant Feliu de Parets de Rufí, a Pere Draper, que s'havia compromès a pagar un cens anual de 100 sous de moneda barcelonina de quatern, pel batà, i un altre de sis esquitllades⁷³⁴ de forment, pel giny fariner.⁷³⁵ Ermessenda, filla de

724. ACA, C, Jaume I, perg. 1919; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 22, nota 34.

725. El 1233, apareixen documentats dos molins bladers en el rec del Mercadal, anomenats Portello i Raperio, respectivament (J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 166). Uns anys després, el 1245, la seu de Girona va rebre, per llegat testamentari, uns molins a Domenys (J. M. MARQUÈS, *Pergamins de la Mitra...*, p. 27), que foren establerts, el 1261, pel bisbe Pere de Castellnou a Ermessenda, filla de Pere Masó (J. M. MARQUÈS, *Pergamins de la Mitra...*, p. 32).

726. Propietat del bisbe Guillem de Cabanelles, que els va llegar, el 13 de novembre de 1245, a la catedral (J. M. MARQUÈS, *Pergamins de la Mitra...*, p. 27).

727. *Ibidem*, p. 29.

728. Pertanyents a Berenguer de Torrents, senyor d'Albons, que en va deixar la meitat, el 3 d'agost de 1273, a l'almoina de la seu (J. M. MARQUÈS, *Pergamins de la Mitra...*, p. 37).

729. *Ibidem*, p. 33.

730. Vegeu *infra*, p. 172, taula 6, i p. 173.

731. Vegeu *infra*, p. 172, taula 6, i p. 173.

732. El bisbe Guillem de Cabanelles va deixar, el 1245, els molins de Domeny a la seu (J. M. MARQUÈS, *Pergamins de la Mitra...*, p. 27). L'almoina de la seu, abans del juliol de 1250, havia heretat tots els drets de què disposava Guillem de Caça al molí de *Radio*, sobre el Daró (J. M. MARQUÈS, *Pergamins de la Mitra...*, p. 28). Berenguer de Torrents, senyor d'Albons, llegava, el 1273, la meitat dels molins d'Albons a l'esmentada institució assistencial (J. M. MARQUÈS, *Pergamins de la Mitra...*, p. 37).

733. *Ibidem*, p. 29.

734. Mesura de capacitat equivalent a tres mitgeres (C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 152).

735. J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 167.

Pere Masó, el 1262, va rebre en emfiteusi del bisbe Pere de Castellnou uns molins a l'indret de Vilareny, a la parròquia de Domeny, a canvi d'un cens anual de 150 sous.⁷³⁶ El sistema d'explotació més utilitzat continuava sent, doncs, l'establiment emfitèutic. Els casals, per la seva rendibilitat, atreïen capitals de provenença cada cop més diversa, que generaven —com es veurà més endavant— un mercat força dinàmic.

La informació relativa als molins és encara més escassa per a les restants contrades de Catalunya, pel fet de no haver generat encara monografies, tot i que als registres i als pergamins de la Cancelleria apareixen nombroses referències directes sobre els casals reials i indirectes relatives a molins senyorials. Quant als molins reials, sovintegen les concessions emfitèutiques de ginys ja en funcionament, que garantien sistemàticament al sobirà una renda anual,⁷³⁷ i les llicències de construcció de futurs casals, que adoptaven normalment la forma d'un establiment, en el qual el promotor, a canvi d'assumir íntegrament els costos de fàbrica i de manteniment, obtenia el domini útil del molí, gravat per un cens anual.⁷³⁸ El monarca ja s'hi reservava sovint el dret de fadiga i, de tant en tant, el de lluïisme. L'establiment, en alguns casos, fou, tanmateix, posterior a la construcció del molí.⁷³⁹ També s'han conservat alguns testimonis tant de permisos de reconstrucció de ginys⁷⁴⁰ i de confirmacions de traspassos del domini directe per part dels respectius concessionaris⁷⁴¹ com de plets entre moliners i altres usuaris d'un mateix rec.⁷⁴² No manquen

736. J. M. MARQUÈS, *Pergamins de la Mitra...*, p. 32.

737. Pere de Capellades, el 7 de juny de 1258, rebia del sobirà, en emfiteusi, els cinc casals de Molins de can Ribó, prop de Vallbona, en el terme del castell de Cabrera, a canvi d'un cens anual de vint-i-cinc quarteres d'ordi, pagadores el dia 24 de juny (J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 168). El monarca, el 25 d'abril de 1273, establia un molí emplaçat al port de Tarragona a la comunitat de Vallbona, a canvi d'un cens anual de 400 sous (J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 170).

738. Jaume I, el 14 de març de 1258, va autoritzar Pere de Vilaragut a construir un *molendino de cupo* en el terme de Mojà; el concessionari es va comprometre a pagar un cens i a moldre el gra de les fleques locals en les mateixes condicions en què ho feien els altres casals de la vila (A. HUICI, *Colecció diplomàtica de Jaume I el Conquistador*, vol. II/1, València, La Voz de Valencia, 1919, p. 195; J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 167).

739. Jaume I, el 27 d'agost de 1268, establia a Arnau de Terranova un molí que aquest havia bastit en el terme de Veciana (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 414).

740. Pere Ripoll, veí de Puigcerdà, el 26 d'octubre de 1258, rebia una llicència reial per a reconstruir un molí al terme del castell de Salt, al Rosselló (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 281).

741. Maria, vídua de Bernat de Portell, va donar, el 1225, a la seva filla Maria, la meitat del mas i del molí de Fontanelles, al terme del castell de Piera, al lloc conegut com a Molins Comtals (J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 166). Jaume I va confirmar pocs anys després, l'11 d'octubre de 1228, durant un dels setges de Balaguer, a Saurina, esposa de Guillem de Tarragona, la donació que el seu marit li havia fet de les cases i els molins que «per nos tenet in Terrachona, ad portum Fabregada» (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 72).

742. Per una sentència arbitral dictada el 1255, tenim notícia del litigi plantejat entre Elisenda de Centelles i Arnau de Clarà per l'usdefruit de les aigües de la riera Muntanyola (Osona), que aquest desviava cap al seu molí (J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 168). Vint anys més tard,

tampoc les referències a donacions sense reserva de domini de molins o de les rendes que generaven.⁷⁴³ En els períodes de mancança de liquiditat —força nombrosos—, el sobirà també va utilitzar els molins per a pagar serveis de tota mena⁷⁴⁴ o per a recuperar castells.⁷⁴⁵ La font, en alguns casos, només documenta el funcionament dels ginys en un indret i en una data concreta.⁷⁴⁶

Pel que fa als molins senyorials, les fonts esmentades només ens han conservat algunes notícies escadusseres d'establiments: Bernat de Miralles, el 22 d'octubre de 1223, traspassava el domini útil d'un molí ubicat al terme del castell de Lavid a Pere de Vallmoll, que es comprometia a pagar-li anualment vuit quarteres de civada, de la mesura de Vilafranca, el dia de la fira de l'esmentada vila.⁷⁴⁷ Sembla que els poderosos, en les contrades rurals, explotaven, com a la rodalia de les ciutats, els seus respectius casals amb criteris molt pareguts als del sobirà.

Les cartes de població aporten també informació a la cartografia molinera de Catalunya, atès que alguns senyors, després del 1230, continuaren reservant-se l'explotació del molí en les viles que fundaven, com Ramon de Sentmenat, el 1237, a Castles;⁷⁴⁸ el comanador templer de Miravet, el 1248 i el 1281, a Gandesola⁷⁴⁹ i Algars;⁷⁵⁰ el bisbe de Tortosa, el 1250, a Benlloc;⁷⁵¹ l'abat de Sant Cugat del Vallès, el 1251, a Benifallim,⁷⁵² i el prior de la cartoixa d'Escaladei, el 1270, a Poboleda.⁷⁵³

Les dades disponibles sobre els preus dels molins al segon terç del segle XIII continuen sent escasses i no sempre prou explícites, atès que, en algunes ocasions,

l'11 de juliol de 1275, tancaria judicialment el plet que havia provocat el molí de Vilafranca de Conflent, el concessionari del qual, Bernat Guillem, feia circular l'aigua que li corresponia del cabal del Tet per la séquia Reial (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 521).

743. Jaume I, el 9 d'agost de 1229, en el curs dels preparatius de l'expedició a Mallorca, va traspasar, gratuïtament i sense cap mena de reserva, al monestir de Poblet, el domini, els censos i els drets de què disposava «in illo casale molendinorum qui sunt apud pontem de Gox, in parte superiori» (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 80).

744. Pere de Pi, capellà de la capella del palau de Lleida, fou recompensat, l'11 de juliol de 1261, amb la cessió vitalícia de les rendes que el monarca percebia del molí de Vilagrassa (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 314).

745. Jaume I, el 15 de setembre de 1253, va permutar, amb el comanador dels hospitalers, una pensió anual de 400 sous a percebre dels censos dels ginys del casal del Soler, situat en el rec Comtal de Barcelona, pel castell i la vila de Doscastells (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 232).

746. A Olius, des del 1218 (J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 165); a Copons, el 1253 (J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 167).

747. J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 166.

748. J. M. FONT RIUS, *Cartas de población...*, vol. I/1, p. 391.

749. *Ibidem*, vol. I/1, p. 422.

750. *Ibidem*, vol. I/1, p. 507.

751. *Ibidem*, vol. I/1, p. 426.

752. *Ibidem*, vol. I/1, p. 430.

753. *Ibidem*, vol. I/1, p. 472.

TAULA 6
Molins rurals a Catalunya al segon terç del segle XIII

<i>Data</i>	<i>Ubicació</i>	<i>Bé documentat</i>	<i>Censalista</i>	<i>Censatari</i>	<i>Cens</i>	<i>Altres càrregues</i>
1225	Mas de Fontanelles, al terme del castell de Piera	La meitat d'un molí	Jaume I?	Guilleuma, filla de Bernat de Portell		
9 d'agost de 1229	<i>Apud pontem de Gox</i>	Casal	Comunitat cistercenca de Poblet			
14 de juliol de 1233	Vilert	Molí de l'Arca		Ramon de Galliners		
22 d'octubre de 1233	Castell de Lavid	Un molí	Bernat de Miralles	Pere de Vallmoll	Vuit quarteres de civada, en la mesura de Vilafranca del Penedès	
13 de novembre de 1245	Matajudaica	Molins	La seu de Girona			
1250	Riu de Muntanyola	Un molí	Jaume I?	Arnau de Clarà		
10 de juliol de 1250	Riu Daró	El molí de <i>Radio</i>		Berenguer de Caça, de la Bisbal d'Empordà		
1253	Copons	Un molí roquer				
27 de maig de 1253	Corça	Un molí	Pere Alemany, cavaller			
14 de març de 1258	Moià	Un molí de cup				Moldre el gra de les fleques locals en les mateixes condicions en què ho feien els altres casals de la vila
7 de juny de 1258	Prop de Vallbona	Cinc casals de can Ribó	Jaume I	Pere de Capellades	Vint-i-cinc quarteres d'ordi	
26 d'octubre de 1258	Castell de Salt	Un molí	Jaume I	Pere Ripoll		
11 de juliol de 1261	Vilagrassa	Un molí	Pere Pi, capellà del palau de Lleida			
26 de gener de 1268	Romanyà de l'Empordà	La meitat del molinar i del molí de Bellvespre		Berenguer de Canal, de Romanyà		

TAULA 6
Molins rurals a Catalunya al segon terç del segle XIII (Continuació)

<i>Data</i>	<i>Ubicació</i>	<i>Bé documentat</i>	<i>Censalista</i>	<i>Censatari</i>	<i>Cens</i>	<i>Altres càrregues</i>
27 d'agost de 1268	Veciana	Un molí	Jaume I	Arnau de Terranova		
1271	Riu Sallent	La meitat dels censos dels molins de Triola i Pel de Vida	Arnau Riera, de Santa Coloma de Vinyoles			
1271	Riera del Congost	La quarta part dels censos del molí de l'Erm	Arnau Riera, de Santa Coloma de Vinyoles			
3 d'agost de 1273	Albons	La meitat dels molins	L'almoïna de la seu de Girona			
11 de juliol de 1275	Vilafranca de Conflent	Un molí	Jaume I	Bernat Guillem		

el giny era traspasat ensems amb altres béns immobles per un preu global: Arnau de Galliners, el 14 de juliol de 1253, va vendre, per 1.100 sous barcelonins, al seu germà Ramon, les propietats que el seu pare tenia a Orfes, Bàscara, i el molí de l'Arca, a Vilert⁷⁵⁴ (Pla de l'Estany).

Totes les transaccions documentades afecten molins rurals, ubicats a les valls del Daró,⁷⁵⁵ del Fluvià,⁷⁵⁶ del Sallent⁷⁵⁷ i del Congost.⁷⁵⁸ La preponderància de la propietat compartida⁷⁵⁹ provocava que les transaccions sovint només afectessin una part del giny. Entre el comprador i el venedor, que solien ser conveïns o de parròquies confrontants, preponderaven els pagesos benestants, així com alguna autoritat local, com Pere Ramon, batlle de Vilademuls. Els preus són molt diferents: els 700 sous pagats, el 1250, pels drets que posseïa l'almoïna de la seu en el molí de *Radio*, sobre el Daró,⁷⁶⁰ semblen indicar que hi disposava de tot o de bona part del domini útil. Que Berenguer Canal aconseguís fer-se, el 1268, per 60 sous,

754. J. M. MARQUÈS, *Pergamins de la Mitra...*, p. 32.

755. *Ibidem*, p. 28.

756. *Ibidem*, p. 33.

757. J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 170.

758. *Ibidem*, p. 170.

759. I sovint dispersa: Arnau Riera, de Santa Coloma de Vinyoles, disposava simultàniament de sengles parts de les rendes generades per tres molins, dos ubicats damunt el riu Sallent i l'altre, a la riera del Congost (J. M. MADURELL, «Els molins a Catalunya...», p. 170).

760. Vegeu *supra*, nota 732.

TAULA 7
Compravendes de molins al segon terç del segle XIII

<i>Data</i>	<i>Ubicació</i>	<i>Venedor</i>	<i>Bé traspassat</i>	<i>Comprador</i>	<i>Preu</i>
10 de juliol de 1250	Riu Daró	Almoína de la seu de Girona	Els drets que posseïa en el molí de <i>Radio</i>	Berenguer de Caça, de la Bisbal d'Empordà	700 sous melgoresos
21 de setembre de 1267	Riu Fluvià, indret de Bellvespre	Berenguer Canal, de Romanyà	La seva part d'un casal que té amb el seu convei Ramon de Coromina	Pere Ramon, batlle de Vilademuls	60 sous
26 de gener de 1268	Riu Fluvià, indret de Bellvespre	Guillem d'Horts, de Romanyà	La meitat d'un casal	Berenguer Canal	60 sous
1271	Riu Sallent	Arnau Riera, de Santa Coloma de Vinyoles	La meitat dels censos que percebia sobre els molins Triola i Pel de Vida	Pere de Gualbes, sagristà de la seu de Vic	
1271	Riera del Congost	Arnau Riera, de Santa Coloma de Vinyoles	La quarta part dels censos del molí de l'Erm	Pere de Gualbes, sagristà de la seu de Vic	

amb la meitat del casal de Bellvespre palesa que era molt reduït, incapaç de contenir més d'un molí.⁷⁶¹ Les porcions dels molins, fins i tot a les àrees rurals, canviaven aleshores de mans amb força rapidesa: Berenguer Canal, que havia venut el 21 de desembre la seva part del casal de Bellvespre per 60 sous, tres mesos després, en readquiriria la meitat per la mateixa quantitat.⁷⁶²

La construcció de nous casals, més ben documentada a les ciutats que al camp, va mantenir força actiu, durant el segon terç del segle XIII, el mercat de les moles arreu de la «Confederació», com es desprèn de la seva inclusió en els aranzels de les principals lleudes, com les de Tamarit⁷⁶³ (1243), València⁷⁶⁴ (1252 i 1271?) i Cotlliure⁷⁶⁵ (1252). Els poders públics procuraven, tanmateix, potenciar la circulació de les moles, eximint-les, excepte a Tamarit, de tota mena d'impostos de trànsit. Les més apreciades —i cares— continuaven sent les del Montjuïc, que proporcionaven al monarca, durant el segon terç de la centúria, uns ingressos

761. J. M. MARQUÈS, *Pergamins de la Mitra...*, p. 33.

762. *Ibidem*, p. 33.

763. M. GUAL CAMARENA, *Vocabulario del comercio medieval...*, p. 68.

764. *Ibidem*, p. 100, 116 i 123.

765. *Ibidem*, p. 106.

prou regulars per poder cedir-ne part en pagament de serveis a algun dels seus col·laboradors.⁷⁶⁶

L'ús preceptiu dels molins, al tercer quart del segle XIII, coincidint amb la colonització feudal dels regnes de València i de Mallorca, va iniciar, tanmateix, un lent retrocés en les terres de reialenc. El procés d'introducció de la llibertat de mòlta es va endegar en els termes de les grans ciutats, des dels quals va saltar prest a les corones rurals que els circumdaven. Jaume I, el 1250, va ordenar als oficials reials de Barcelona que no impedissin a ningú anar a moldre als molins de Guillem de Cervelló.⁷⁶⁷ El moviment, en aquestes àrees peoneres, no va quedar circumscrit, tanmateix, al reialenc, sinó que va afectar col·lateralment també les terres baronials, atès que els litigis entre els senyors jurisdiccionals i el monarca per aquesta causa tendiren a tancar-se, des d'aleshores, amb sentències incompatibles amb el monopoli. Jaume I i Guillem de Cervelló, el 1263, ja es comprometeren a permetre el lliure accés als molins que l'un i l'altre posseïen al Baix Llobregat,⁷⁶⁸ a deixar-ne l'elecció al parer dels usuaris. Poc després, el sobirà no sols autoritzava Berenguer Durfort a moldre tot el gra que afluís lliurement cap al seu molí de Matoses, sinó que en va col·locar, a més, els usuaris sota la salvaguarda reial.⁷⁶⁹ Amb aquestes iniciatives es va establir, doncs, un règim de competència en una àrea periurbana força dinàmica, per tal com l'activitat dels molins hi depenia més de la demanda de farina de Barcelona que de la necessitat de mòlta dels camporols de la contrada. Cada usuari hi podria escollir la farinera en funció de criteris estrictament econòmics, dels costos de transport, de la quantia del dret de moltura i de la qualitat de la farina resultant.

Coetàniament es va endegar, en el reialenc, un altre procés que acabaria per repercutir també en les terres de senyoria. En els Usatges de Barcelona, compilats poc abans del 1150, ja s'havia establert que els cursos d'aigua i les fonts, ensems amb els camins i els erms, pertanyien a les *potestates*, que n'havien de permetre l'ús regulat però exempt de serveis a la població, i s'havia sancionat el trencament de la séquia molinera de Barcelona i la sostracció furtiva d'aigua amb sengles mulles de 100 i de 3 unces d'or de València, que els infractors haurien de pagar al

766. Com Bernat de Centelles, membre de la Cort, a qui Jaume I autoritzaria, el 30 d'agost de 1264, a vendre la pensió que percebia «in molis Montijudaici Barchinone» (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 356).

767. *Ibidem*, p. 204; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 24.

768. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 341; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Els molins reials del Llobregat i la vila de Molins de Rei», *L'Espai* (Molins de Rei), núm. 5 (2002), p. 73; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 24.

769. ACA, C, Jaume I, perg. 1804; J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 369.

princeps.⁷⁷⁰ Mentre que el terme *princeps* ja estava reservat aleshores als comtes, el de *potestas*, força més ambigu, es podia aplicar indistintament als comtes sobirans i als senyors jurisdiccionals. La primera traducció catalana del codi, feta a mitjan segle XIII, va recalcar especialment aquest darrer aspecte⁷⁷¹ i en va facilitar la difusió del contingut pel conjunt de la societat. Aquest usatge, en un context caracteritzat per la reaparició del dret romà, va servir als assessors del comte rei com a punt d'arrencada d'un procés de recuperació del control sobre els cursos fluvials de la «Confederació». Arran d'aquesta dinàmica, es va anar obrint pas lentament, tant al nord com al sud de l'Ebre, la tesi que tots els cursos d'aigua, inclosos els que discorrien per les terres de senyoria, eren propietat del sobirà, el qual, després de reservar-se el dret de regular-ne l'ús, els havia de posar a disposició dels pobladors. Aquests podien utilitzar les aigües fluents sense canviar-ne el curs, però l'apropiació permanent d'una fracció d'un cabal, pel fet de modificar els costums establerts, requeria, doncs, la seva autorització, que podia comportar una contrapartida econòmica.⁷⁷² El principi de la naturalesa pública de les aigües va resistir força bé, al Regne de València, l'embat dels senyors beneficiaris del repartiment, gràcies, en bona part, al protagonisme de la Corona en el procés, que es va reservar la major part de les ciutats. El caràcter públic dels rius i dels ribatges va passar explícitament als Furs.⁷⁷³ A les illes —com ja s'ha exposat—, els imperatius climàtics i la decisiva contribució de la noblesa a la conquesta havien atenuat inicialment, en canvi, el control del sobirà sobre les aigües superficials. Jaume I, a la carta de franquesa, havia concedit, el 1230, als futurs pobladors del reialenc, el tradicional dret d'empriu sobre les aigües dolces, però no n'havia reivindicat de manera prou explícita la propietat eminent dels rius —inexistents— i de les fonts; només s'havia reservat els estanys.⁷⁷⁴ El retard es corregiria, emperò, durant la primera meitat del segle XIV.

770. Rúbriques 72 i 74 (J. BASTARDAS, *Usatges de Barcelona...*, p. 106).

771. «Les entrades e les carreres públiques, les aygues correns e les fons vives, los prats e les pastures, les selves e les gariges, e les roques en aquesta terra fondades, són de les postats per alou, no gens que les tinguen [en] lus senyoria, mas que sien tots temps æmprament de tots aquels pobles senes contrast d'algú e senes algú establít servici» (J. BASTARDAS, *Usatges de Barcelona...*, p. 107).

772. El 1020, els pagesos de Corró d'Amunt (Vallès Oriental), per poder regar els seus camps, ja havien hagut de comprar l'aigua d'alguns rierols a la comtessa Ermessenda, la qual els va autoritzar a construir un rec des del punt de captació fins als horts (P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xe siècle...*, vol. I, p. 467-468).

773. «Tots los flums e els ports de les aygües dolces o del mar son públichs e comuns a tots» (*Furs de València*, IX.XII.XI; cit. A. FURIÓ, «Organització del territori i canvi social...», p. 158, nota 86).

774. «Damus concedimus et laudamus vobis dilectis et fidelibus nostris universis et singulos populatoribus regni et civitatis Maioricarum et habitatoribus [...] prata, pascua, aquas dulces, maria et littus maris [...] et possitis piscare in mari libere, tamen stagnis retentis nobis» (J. M. QUADRADO, *Pri-vilegios y franquicias de Mallorca*, p. 25).

Cap al 1260, els casals reials periurbans —en la construcció dels quals les primeres generacions del patriciat urbà local havien desenvolupat un paper important—⁷⁷⁵ solien superar, pertot arreu, en magnitud i equipament, els grans molins senyorials. Els burgesos de la ciutat i els camperols del terme, per a utilitzar aquestes instal·lacions, també havien de satisfer el dret de moltura, que, al tercer quart del segle XIII, solia oscil·lar entre una setzena i una vintena part del gra transformat en farina,⁷⁷⁶ una quantia quelcom més lleugera que l'exigida coetàniament als molins rurals dels senyors.⁷⁷⁷ D'aquesta càrrega, només en quedaven exemptes parcialment, per expressa concessió reial, algunes institucions eclesiàstiques, com ara la comunitat de Valldonzella.⁷⁷⁸

Als molins hidràulics, tant als senyorials com als reials, aflüïen sovint nombrosos clients, que havien d'esperar el seu torn quan no gaudien d'una prioritat. El sojorn no era necessàriament una pèrdua de temps desagradable. El molí, com la taverna per als homes i el rentador per a les dones, era en el medi rural un dels llocs de reunió. Allà s'intercanviaven les notícies, es difonien els rumors, s'establien vincles econòmics i socials. Les prostitutes hi acudien a la recerca de compradors de sexe. Bernat de Claravall, al segon quart del segle XII, ja denunciava en nom de la moral aquesta màquina diabòlica,⁷⁷⁹ que els seus germans cistercencs contribuirien decidivament, tanmateix, a difondre, des de Borgonya, per tot Europa. Alguns usuaris acudien al molí hidràulic no sols a moldre el gra, sinó també —com es veurà més endavant— a la recerca de crèdit. Aquesta aflüència de persones amb finalitats i criteris morals diversos hi afavoria tota mena d'estafes, de les quals no solien ser aliens els mateixos moliners. Les autoritats locals, sota la pressió de les denúncies dels usuaris i les recomanacions dels moralistes, adoptaren prest mesures per eradicar el frau en els molins: establiren que, abans de moldre'l, s'havia de pesar el gra i, després, la farina; ordenaren als moliners moldre per separat el contingent de gra aportat per cada usuari i entregar-li tota la farina resultant, sense cap mena de barreja.⁷⁸⁰

775. Com han demostrat Pere Ortí i Josep Fernández Trabal, per a la rodalia de la capital catalana, i Flocel Sabaté, per a la de Lleida (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 248-258; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «En els orígens de la indústria...», p. 90-91; J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Molins de Rei: 1190-1481*, p. 72-74; F. SABATÉ, «Alta edat mitjana», p. 333-336).

776. J. M. FONT RIUS, *Cartas de población...*, vol. I/1, p. 409; *Costums de Tortosa*, p. 445; *Furs de València*, vol. III, ed. a cura de G. Colón i A. García, Barcelona, Barcino, 1999, p. 56; P. LÓPEZ ELUM, *Los orígenes de los Furs de València...*, p. 340; J. V. GARCÍA MARSILLA, *Vivir a crédito en la Valencia medieval: De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*, València, Universitat de València, 2002, p. 54.

777. Vegeu *supra*, p. 146.

778. A la qual Jaume I va concedir, el 19 de gener de 1236, un cens anual de deu quarteres de *formento de moltura*, deduïbles de la quantitat que les monges n'havien de pagar per a moldre el seu gra en els molins reials de Barcelona (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 121).

779. F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, París, O. Orban, 1987, p. 36.

780. Tal com prescrivien, cap al 1275, els Costums de Tortosa: «Moliners qui reeben blat a pes, d'aquest pes meteyx que és lo blat, deuen retre la farina que d'aquel blat serà exida, e no'l deuen cam-

En les contrades més àrides, mancades de cursos superficials d'aigua o amb corrents sovintejades d'aire, havien prosperat, durant els segles XII i XIII, els molins de vent; el giny, conegut tant a l'Europa feudal⁷⁸¹ com a al-Àndalus, havia penetrat als estats cristians ibèrics durant la primera meitat del segle XIII.⁷⁸² La seva presència a la «Confederació» fou, emperò, escassa: només va adquirir una certa densitat a les illes Balears,⁷⁸³ on apareix documentat des del 1267. La diferent provenença de l'energia cinètica havia provocat importants canvis en la màquina i en l'edifici que la contenia. La roda horitzontal d'àleps havia estat substituïda per l'aspa, un conjunt d'ales de fusta, que feia girar verticalment un eix instal·lat al cim d'una torre; l'engranatge transformava la rotació vertical en horitzontal, que un llarg arbre transmetia a la mola, ubicada a la planta de la torre. Desconeixem tant els seus costos de construcció i manteniment com el règim d'explotació i la quantia del dret de moltura; és probable, emperò, que almenys aquest darrer fos —com a França—⁷⁸⁴ idèntic al dels molins hidràulics.

Ambdues modalitats de molins funcionaven al llarg de l'any, des de la sortida fins a la posta del sol. El seu temps de treball només era restringit per les festes del calendari litúrgic, la meteorologia adversa i el desgast de la màquina. La manca de cabal d'aigua o de vent, les destrosses provocades per les riuades en les basses i les xarxes de recs i la necessitat de repicar les moles, a més de les prescripcions religioses, obligaven els moliners a interrompre sovint la seva activitat i incrementaven els costos de funcionament, que havien de ser transferits sobre els clients.

Allà on la inexistència del monopoli senyorial de mòlta ho va permetre, continuaren funcionant els molins de sang,⁷⁸⁵ impulsats per animals de treball, normalment ases o mules. Tot i el seu anacronisme tecnològic, aquesta màquina, de dimensions reduïdes, conservava aleshores un avantatge, el seu baix cost, que la posava a l'abast de força famílies pageses, per a les quals constituïa un utensili més. Durant l'etapa central de l'edat mitjana, a la Corona catalanoaragonesa, ja s'havien utilitzat, doncs, per a moldre els cereals, totes les fonts d'energia conegudes, com es desprèn d'un passatge dels Costums de Tortosa, on s'autoritzava, cap

biar, ne fer nuyla mescla ne fer nulla machinació ne frau en pesar, ne als no deuen fer, perquè la farina ne el blat a son senyor valla meyns n'en sia defraudat. E qui contra açò farà, deuen ésser punits e condemnats axí com falsaris» (*Costums de Tortosa*, IX.XIII.4).

781. La seva presència ha estat documentada a Anglaterra el 1185, des d'on s'estengué ràpidament per tot Europa, i assolí una especial densitat a Flandes, una regió no mancada de cursos superficials d'aigua, però plana i oberta als forts i sovintejats vents del nord (L. WHITE, *Tecnología medieval y cambio social*, Barcelona, Paidós, 1990, p. 103-105; F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 31-32).

782. L. WHITE, *Tecnología medieval...*, p. 103-105.

783. M. BARCELÓ, «Els molins de Mayurqa», p. 255.

784. F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 30.

785. Documentats ja el 1232 en el *Llibre del repartiment de Mallorca* (vegeu *supra*, p. 152-153).

al 1277, la construcció de tota mena de molins: «Pot encara [...] fer molins, si-s vol d'aygua, si-s vol de sanc, o si-s vol de vent».⁷⁸⁶ Reflectiria l'ordre en què apareixen citades les tres modalitats del giny la importància relativa que els legisladors de la capital del delta atribuïen a cada una? Les màquines ja havien relegat aleshores els vells molins de mà, d'ús domèstic, a la categoria d'estri vetust, reservat per als períodes d'emergència.

El lloc principal de venda de la farina, a Barcelona, era la «farneria reial», situada a la plaça del Rei, tocant també a palau.⁷⁸⁷ A la Ciutat de Mallorca, el comerç de la farina es concentrà inicialment en la mateixa plaça del Blat, on s'instal·là el pes de la farina, per tal com es mesurava amb una unitat de pes diferent de la de capacitat amb què es venia el gra. A mitjan segle XIII, el consistori —tot just creat— va considerar adient, davant l'alça gradual de les transaccions, obrir un segon pes de la farina a la vila de baix, al carrer de Sant Feliu.⁷⁸⁸

Mentre que les importacions de gra, fins a mitjan segle XIII, estigueren exemptes de tota mena d'aranzels,⁷⁸⁹ les de farina, tant les realitzades per mercaders estrangers com per ciutadans locals, estaven gravades, des d'abans del 1222, per una taxa específica, d'una i de mitja *pensa* per somada, respectivament.⁷⁹⁰ Aquest decaatge cronològic podria obeir a un intent dels assessors econòmics del monarca d'incentivar fiscalment l'afluència de cereals a les grans ciutats de la «Confederació», per tal de garantir els guanys de la molitja als moliners locals. El gra, a més, es conservava millor que la farina, circumstància que en facilitava l'emmagatzematge.

La venda de la farina, pertot arreu, suportava també, des del començament del segle XII, un impost comtal, el funcionament del qual encara no ha estat analitzat amb prou rigor. En el repartiment de la lleuda reial i de Mediona, es descriu un tribut que gravava la venda de la farina, del qual el rei no obtenia cap part de la recaptació.⁷⁹¹ D'altra banda, el sobirà percebia, a la «farneria reial», una renda que s'anomenava també *lleuda de la farina*. D'aquesta renda s'ha conservat poca informació, ja que, generalment, s'arrendava junt amb els molins reials de Barcelona.⁷⁹²

786. *Costums de Tortosa*, p. 309.

787. A. DURAN, *Barcelona i la seva història*, p. 431.

788. P. CATEURA, *Els impostos indirectes en el Regne de Mallorca: Les imposicions sobre l'alimentació (segle XIV)*, Palma, El Tall, 2006, p. 37.

789. El forment apareix esmentat per primera vegada el 1243 a la lleuda de València (M. GUAL CAMARENA, *Vocabulario del comercio medieval...*, p. 72).

790. Tal com apareix en el repartiment de la lleuda reial i de Mediona (M. GUAL CAMARENA, *Vocabulario del comercio medieval...*, p. 62-63).

791. M. GUAL CAMARENA, *Vocabulario del comercio medieval...*, p. 62-63.

792. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 400, nota 65.

Capítol 6

La fleca i el forn

Fer pa era una tasca que, a l'etapa central de l'edat mitjana, estava a l'abast de tothom. Exigia pocs ingredients —farina, aigua i un grapat de pasta ja fermentada per a esponjar la barreja resultant—, no reclamava instal·lacions ni utilitatge específics —es podia pastar en un recipient ordinari de terrissa o de fusta—, ni implicava un aprenentatge prolongat. La cocció, en canvi, ja implicava una infraestructura considerable, integrada per un forn i un llenyer, la construcció de la qual no era lliure, sinó que estava sotmesa, com la dels molins, al monopoli comtal i senyorial.

6.1. EL PA DOMÈSTIC RURAL

A Catalunya, gairebé totes les famílies rurals elaboraven aleshores, amb farina pròpia, el pa que consumien. En els testaments i, sobretot, en els inventaris *post obitum*, apareixen esmentats sovint sedassos, pasteres i posts per portar el pa al forn. Les dones, una o dues vegades a la setmana, preparaven fogasses rodones i planes que portaven a coure al forn de la vila o del districte, que pertanyia a un senyor o al rei. Durant l'alta edat mitjana, molts forns rurals havien estat construïts lliurement per comunitats camperoles i havien estat propietat alodial del conjunt o d'una part dels veïns de la vila, que els havien anat arrendant a un dels seus membres. El baix rendiment de l'explotació no devia haver permès, tanmateix, al forner esdevenir un menestral, desentendre's de les tasques rurals. Des de mitjan segle XII, en canvi, el promotor, abans d'iniciar les obres, va haver de sol·licitar la llicència corresponent al senyor jurisdiccional, el qual, per a refermar el seu poder i incrementar els seus ingressos, conferia al nou forn un monopoli d'ús en el

districte,⁷⁹³ un dret d'exclusivitat enfront de la competència, idèntic al dels molins, que impedia als pagesos coure el pa en qualsevol altra instal·lació i establia sancions per als transgressors.⁷⁹⁴ En aquesta segona etapa, els poderosos, amb un cert decalatge respecte als molins, començaren a edificar forns i a apropiar-se dels bastits pels camperols, a rereguarda, i a reservar-se l'explotació dels islàmics preexistents o dels nous, a avantguarda, com demostren les cartes de població catalanes i valencianes.

Com ja s'ha exposat, després de les destrosses causades per la conquesta feudal, el monarca i els senyors procuraven crear, en les terres noves, les condicions adients per a l'afluència de pobladors i el ràpid redreç de l'activitat econòmica. Entre les infraestructures imprescindibles, figurava sempre el forn. Una font de renda i de poder de la qual els promotors de la colonització rural tendien a retenir la construcció i l'explotació.⁷⁹⁵ Ramon Berenguer IV es va reservar el forn a Cambrils,⁷⁹⁶ Duesaigües i Vilaverd,⁷⁹⁷ així com Prades,⁷⁹⁸ Alfons el Trobador, a Sarral,⁷⁹⁹ Prats del Rei,⁸⁰⁰ Santpedor⁸⁰¹ i Vilagrassa,⁸⁰² l'abat de Ripoll, a Tossa,⁸⁰³ Ramon de Montcada, a Fullola;⁸⁰⁴

793. El 1273, diversos veïns de la Pera (Baix Empordà) es comprometeren a utilitzar el forn que el bisbe de Girona hi volia construir (ADG, *Cartulari de Rúbriques Vermelles*, doc. 22; cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament al Baix Empordà medieval (segles XI-XIV)*, la Bisbal d'Empordà, Ajuntament de la Bisbal d'Empordà, 2004, p. 58, nota 25).

794. Ramon de Folc, en l'acta de venda de la seva meitat del forn de Solsona als canonges locals, va especificar, el 1222, que el canvi de propietat no significava cap mena d'atenuació de l'esmentat destret: «Que tots hòmens nostres e fembres en la vila de Solsona estants ho habitants [...] coguen lo pa seu en aquell forn, e negun ho fembra sia gosat o gos coure lo pa lur alèn ho en altre loch, sinó en aquell forn. E si per aventura algú dels desus dits hòmens volia malignar e no vuyle coure pa seu en dit forn [...] sia denunciat al batle nostro» (J. SERRA I VILARÓ, «Relacions entre los senyors y la ciutat de Solsona al segle XIII», a *I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. I, Barcelona, F. Altés, 1909, p. 95). Els veïns de la Pera, el 1273, es comprometeren —com ja s'ha exposat— a utilitzar el forn que el bisbe de Girona hi volia construir (X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 58). Vegeu també *infra*, nota 795.

795. Com especifica clarament Galceran de Pinós, el 1273, a la carta de població de Gósol: «Retinemus nobis et successoribus nostris furnum in ipsa villa, quod furnum possimus ibi, quando volerimus, facere et construere, sine contradictione habitantium dicti castri et ville in quo furno omnes habitatores dicti loci districte teneantur cocequere panem [...] Quod dictum furnum paratum et dispositum tenere faciemus in omnibus, ut debeat» (J. M. FONT RIUS, *Cartas de población...*, vol. I/1, p. 480-481).

796. *Ibidem*, vol. I/1, p. 150-151.

797. *Ibidem*, vol. I/1, p. 154.

798. *Ibidem*, vol. I/1, p. 167.

799. *Ibidem*, vol. I/1, p. 222.

800. *Ibidem*, vol. I/1, p. 252.

801. *Ibidem*, vol. I/1, p. 255.

802. *Ibidem*, vol. I/1, p. 244.

803. *Ibidem*, vol. I/1, p. 251.

804. *Ibidem*, vol. I/1, p. 337.

Ramon de Sentmenat, a Castles;⁸⁰⁵ Galceran de Pinós, a Gósol;⁸⁰⁶ els templers, a Santa Linya,⁸⁰⁷ Castellnou,⁸⁰⁸ Horta de Sant Joan,⁸⁰⁹ Gandesa,⁸¹⁰ Pinell de Brai,⁸¹¹ Batea,⁸¹² Camposines,⁸¹³ Vilalba dels Arcs,⁸¹⁴ Gandesola⁸¹⁵ i Algars;⁸¹⁶ els hospitalers d'Amposta, a Avencalles;⁸¹⁷ el bisbe de Barcelona, a Creixell;⁸¹⁸ l'arquebisbe de Tarragona, a la Selva del Camp⁸¹⁹ i Mont-roig;⁸²⁰ el bisbe de Tortosa, a Cabassers,⁸²¹ Lledó,⁸²² Cabanes⁸²³ i Benlloc,⁸²⁴ i el prior de la cartoixa d'Escaladei, a Poboleda.⁸²⁵ Una lectura atenta de les cartes de població catalanes posa de manifest que tant el sobirà com els senyors cediren més sovint, entre els anys 1150 i 1230, als nous veïns, els molins que els forns.

Sembla que, al camp, els forns, pel fet de prestar-se menys a la propietat col·lectiva, generaren un mercat força menys dinàmic que el dels molins. El seu valor —inferior al d'una farinera— era d'una quantia massa elevada per a la capacitat d'estalvi d'una bona part de les primeres generacions de vilatans i, alhora, massa baixa per a crear petites associacions de copropietaris, per a generar porcions alienables d'una magnitud atractiva per a la majoria de les famílies rurals. La manca de fluïdesa dels forns en canviar de mans podria ser deguda també a una baixa rendibilitat, al fet que la seva compra constituïa una inversió poc especulativa.

Els templers de Mas Déu, el 1246, permutaren amb els veïns de Palau del Vidre un cens anual de 200 sous melgoresos, consignat a la construcció del castell i de les murades, pel monopoli senyorial de forns a la vila, instaurant-hi el destret d'ús.⁸²⁶

805. *Ibidem*, vol. I/1, p. 391.

806. Vegeu *supra*, nota 795.

807. J. M. FONT RIUS, *Cartas de población...*, vol. I/1, p. 129.

808. *Ibidem*, vol. I/1, p. 366.

809. *Ibidem*, vol. I/1, p. 264.

810. *Ibidem*, vol. I/1, p. 265.

811. *Ibidem*, vol. I/1, p. 286.

812. *Ibidem*, vol. I/1, p. 302.

813. *Ibidem*, vol. I/1, p. 318.

814. *Ibidem*, vol. I/1, p. 345.

815. *Ibidem*, vol. I/1, p. 422.

816. *Ibidem*, vol. I/1, p. 506.

817. *Ibidem*, vol. I/1, p. 443.

818. *Ibidem*, vol. I/1, p. 256.

819. *Ibidem*, vol. I/1, p. 182.

820. *Ibidem*, vol. I/1, p. 221.

821. *Ibidem*, vol. I/1, p. 245.

822. *Ibidem*, vol. I/1, p. 324.

823. *Ibidem*, vol. I/1, p. 409.

824. *Ibidem*, vol. I/1, p. 426.

825. *Ibidem*, vol. I/1, p. 472.

826. Els permutants es comprometeren a «coquere semper et imperpetuum in quibus panem nostrum [...] et nullus sit ausus facere fornos vel fornellos, nec etiam tenere lenas vel habere in castro vel villa de Palacio, nec in eis terminis sive adiacnesiis» (B. J. ALART, *Privilèges et titres...*, p. 184-185).

El forner es quedava aleshores, en concepte de dret de puja, un de cada vint⁸²⁷ o un de cada vint-i-un pans cuits.⁸²⁸

El monopoli de cocció incloïa, normalment, tota mena de pans;⁸²⁹ només alguns pocs propietaris de forns públics oferiren als conveïns la cocció gratuïta de formatjades, pans i flaons,⁸³⁰ els permeteren coure en forns domèstics els pans destinats al consum familiar⁸³¹ i restringiren el destret als pans de forment destinats a la venda.⁸³² Aquesta restricció demostra que la compra de pa, a mitjan segle XIII, començava a irradiar de les grans ciutats a les viles. En aquells indrets on, a conseqüència d'un poblament dispers, el forn comú coexistia amb forns particulars, els propietaris d'aquests darrers només hi podien coure el pa familiar i havien de pagar un rescabament al titular de la jurisdicció.⁸³³

En l'escala cromàtica, corresponien als pans camperols les tonalitats marrosoles, fosques, pel fet d'estar fets amb farines integrals de mestall o, menys sovint, de blat comú. La seva molla era densa, poc esponjosa, a causa d'una fermentació insuficient, generada per llevats de baixa qualitat. Tot i que figuressin sovint en els censos recaptats pels senyors, mai van aparèixer a la seva taula: els poderosos seculars els destinaven a l'alimentació dels domèstics i les comunitats monàstiques els distribuïen entre els pobres. En els menjadors de tots els castells i en els refetors de la majoria dels monestirs⁸³⁴ només es van servir pans blancs, elaborats amb

827. Proporció instaurada pels templers de Mas Déu, el 1246, a Palau del Vidre: «Pro fornatice [...] vicessim panem, coctum vel crudum, de quocumque pane» (B. J. ALART, *Privilèges et titres...*, p. 184-185).

828. Aquesta era la quantia exigida, el 1260, per Ponç de Vernet i Guillem Hug de Serrallonga als veïns de Millars, en el contracte d'edificació del forn: «Quod decogamus semper .xx. unum panem pro uno pane de fornage quod habemus tantum» (B. J. ALART, *Privilèges et titres...*, p. 228).

829. Els ja esmentats veïns de Palau del Vidre estaven, des del 1246, obligats a coure, en el forn que havien traspassat als templers, «panem nostrum ordeï et tritici, et cuiuslibet alterius bladi» (B. J. ALART, *Privilèges et titres...*, p. 184-185).

830. Com els ja esmentats Ponç de Vernet i Guillem Hug de Serrallonga a Millars: «Quod decogamus nos semper et nostri, in dicto forno vel furnis, scilicet formagades totius populi Milliaris, et panatas et flahons cuiuscumque materie sint; et hoc sine omni mercede, quandocumque voluerint per omne tempus» (B. J. ALART, *Privilèges et titres...*, p. 228).

831. «Quod damus plenam licenciam et potestatem omni populo de Milliaris presenti et futuro, nunc et semper, quod possit dequoquere panem cuiuscumque materie bladi fuerit, scilicet in lena et in lar, sine omni contradictu nostro et nostrorum, et sine aliqua vi nostra et nostrorum» (B. J. ALART, *Privilèges et titres...*, p. 228).

832. «Exceptamus tamen panem de frumento de vendicione tantum» (B. J. ALART, *Privilèges et titres...*, p. 228).

833. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Les indústries rurals», p. 376.

834. Entre els que no figuraven el integrants del «nou monacat», un corrent rigorista, iniciat a final del segle XI, que propugnava un ascetisme ferm, heroïc, incompatible amb els plaers dels sentits, inclòs el gust. Entre els impulsors del moviment, destacaren els cistercencs i els cartoixans, que consumien pa integral de blat i reservaven el pa blanc per als malalts. Per a una anàlisi actualitzada d'aquesta

farines fines i amb llevats de qualitat. Els poderosos no sols reservaren per al pa de taula els millors forments collits en els seus dominis, sinó que, a més, els feren moldre, pastar i coure amb cura en instal·lacions pròpies.

6.2. LES FLEQUES I ELS FORNS URBANS

Moltes famílies urbanes també pastaven aleshores el pa que consumien, una opció que les obligava a freqüentar el mercat local de gra, el molí de la rodalia i el forn del barri. L'alça gradual de l'oferta els va permetre, emperò, consumir sistemàticament, en les èpoques de normalitat, pa de farina de blat de segona qualitat i relegar el de mestall o d'ordi per a les èpoques de carestia. Totes les comunitats religioses i les institucions assistencials ciutadanes disposaven aleshores de pastador, on preparaven, amb farines provinents del patrimoni, una àmplia gamma de pans de qualitat diversa, en funció de la categoria social del destinatari, que coïen en el forn del barri, inicialment, i en el propi, des del segon terç del segle XIII.

Durant l'etapa central de l'edat mitjana, el creixement demogràfic, l'expansió econòmica, l'especialització laboral⁸³⁵ i la jerarquització social van incrementar i diversificar, tanmateix, la demanda de pa a les ciutats. Des del 1100, aproximadament, es va anar difonent entre un sector de la menestralia el costum d'encarregar l'elaboració del pa quotidià a un professional, a qui s'entregaven periòdicament partides de gra, o d'adquirir el pa en una fleca. Aquest canvi d'usos, que sembla obeir un afany per consumir pans de millor qualitat, va accelerar l'aparició d'un nou menestral: el flequer. Individus emprenedors, a petició inicialment de famílies populars però amb ingressos regulars i, més endavant, per a una clientela més diversificada, començaren a oferir diàriament pa fresc, venut a peces, preparat i cuit *in situ*. Els fornars urbans, fins a aleshores, només havien cuit, com els rurals, el pa dels veïns i venut les peces que havien rebut en pagament dels seus serveis. Aquests nous menestrals —entre els quals les dones preponderaven sobre els homes— adquirien periòdicament els cereals a la plaça, els portaven a moldre, cernidrien i emmagatzemaven la farina, pastaven una estreta gamma de pans tradicionals, els portaven a coure i els venien en els indrets urbans seleccionats per les autoritats locals. Una tasca que, tot i ser quelcom més heterogènia que la del for-

polèmica alimentària intramonàstica, vegeu A. RIERA I MELIS, «Cluniacenses y cistercienses en el siglo XII: dos concepciones del ascetismo, dos sistemas económicos, dos actitudes ante la alimentación», a M. I. del VAL i P. MARTÍNEZ SOPENA, *Castilla y el mundo feudal: Homenaje al profesor Julio Valdeón*, vol. III, Valladolid, Junta de Castilla y León i Universidad de Valladolid, 2009, p. 399-464.

835. A la darrerria del segle XI, ja apareix a la documentació barcelonina una gamma creixent de menestrals: sabaters, ferrers, armers, moliners, fornars, adobadors de pells i teixidors (P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xe siècle...*, vol. I, p. 289-291; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 100-101).

ner, no requeria gaire recursos econòmics, ni un equipament i una experiència tècnics importants,⁸³⁶ però que només garantia uns guanys força moderats. La majoria dels pans venuts, durant el segle XII, a les ciutats catalanes eren el resultat del treball conjunt d'una flequera i d'un forner; la seva producció estava, doncs, organitzada en dues fases: una d'inicial, femenina, i una de final, masculina.

La difusió social del consum de pa a les ciutats havia convertit el forn, a l'etapa central de l'edat mitjana, en un servei bàsic i necessari, en un instrument de poder i en una font de rendes. Per aquest motiu, el sobirà i els poderosos tendiren, des de la instauració del monopoli de construcció,⁸³⁷ a reservar-se'n l'explotació, tant a Catalunya com a les terres noves.⁸³⁸

Els forns urbans, a l'etapa central de l'edat mitjana, ocupaven, com la resta dels obradors, la planta baixa dels immobles i donaven directament al carrer, on, en alguns casos, disposaven d'envans i bancs.⁸³⁹ El forn en si s'adossava a una de les parets mestres de l'immoble; consistia en una base cúbica de maons, amb un nínxol en la cara anterior, on s'acaramullaven normalment les estelles, damunt de la qual recolzava la cambra de cocció, lleugerament endarrerida, per tal de crear un relleix, molt útil a l'hora d'enfornar i de desenfornar. El sòl i la volta de la cambra solien ser també de maons; una boca permetia introduir-hi els pans i una xemeneia garantia la sortida del fum acumulat en el casquet. Un cop col·locats tots els pans dintre de la cambra, el forner, per evitar la fuga de calor, en tancava curosament la boca amb una porta de fusta. L'equipament ordinari, senzill i econòmic, l'integraven una furga, un escombrall, una pala i unes balances. Una de les calamitats que sacsejaven sovint les ciutats medievals eren els incendis; els consells municipals, a fi de conjurar-ne el perill, no permetien utilitzar elements arquitectònics de fusta en els edificis destinats a forns, ni emmagatzemar-hi llenya; el

836. Pastar el pa era una de les tasques més difoses, aleshores; les dones, tant en les famílies urbanes com en les rurals, ho feien cada setmana; els professionals només haurien de depurar, doncs, la tècnica tradicional.

837. A la ciutat de Barcelona, sembla que l'exclusivitat no fou instaurada fins a mitjan segle XII; els veïns, abans del regnat d'Alfons el Trobador, hi haurien pogut construir forns sense cap mena de restricció legal (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 212 i 225).

838. De la reserva del forn per part del senyor jurisdiccional, hom en pot trobar nombrosos exemples —com ja s'ha vist— a J. M. FONT RIUS, *Cartas de población...*, vol. I/1, i alguns a R. I. BURNS, *Colonialisme medieval: Explotació postcroada de la València islàmica*, València, Tres i Quatre, 1987, p. 79-82.

839. En l'autorització concedida per Jaume I, el 16 d'octubre de 1261, a la comunitat de Santa Clara per a construir un forn a Barcelona, s'especifica: «Quod quidem furnum, cum domo in quo construeritis ipsum [...] et cum anvanis et bancis quos volueritis construere in carraria, vos et successores vestrum perpetuum habeatis [...] et possitis ianuam dicti furni seu ianuas in carraria facere et habere inde libere ingressum, [...] possitis etiam ad opus dicti furni anvanum sive anvanos et bancum sive bancos facere in carraria» (cit. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 317).

concessionari havia d'acumular, doncs, el combustible en un llenyer, fora del recinte urbà. Inicialment, cada forner només podia menar un sol forn. Coure el pa era una tasca masculina,⁸⁴⁰ no gaire complexa, que exigia una infraestructura i un equipament força inferiors als d'un molí.

Cap al 1185, mentre que a Perpinyà encara només funcionava, intramurs, un sol forn públic,⁸⁴¹ els comtes reis ja havien autoritzat a Lleida la construcció de sengles forns en les set parròquies del recinte urbà⁸⁴² i al raval de Sant Pau o del Mercadal.⁸⁴³ Quant a Barcelona, funcionaven, aleshores, setze forns,⁸⁴⁴ que es podien aplegar en tres grups. N'integraven el primer els quatre forns construïts intramurs⁸⁴⁵ i el del mercat, edificat al peu del castell vell. Tots es concentraven al sector septentrional del recinte urbà i, inicialment, havien estat en poder del comte i dels seus oficials. El segon grup estava format per nou forns que compartien dos trets: el fet d'estar ubicats extramurs⁸⁴⁶ i el de ser propietat alodial de particulars.⁸⁴⁷ El darrer grup corresponia als dos forns de l'àrea suburbana⁸⁴⁸ que pertanyien al comte.⁸⁴⁹ Tot i que la primera referència documental no té per què coincidir necessàriament amb una data propera a la seva construcció, Pere Ortí, després de revisar amb cura les fonts disponibles, ha considerat que la majoria d'aquests obradors es bastiren abans del 1150, quan encara no existia —com ja s'ha exposat— el monopoli senyorial sobre la construcció de nous forns; aquesta cronologia explicaria que molts fossin propietat alodial de ciutadans de Barcelona, que els devien haver edificat d'iniciativa pròpia. Fou a mitjan segle XII, coincidint amb una important reorganització del patrimoni reial, que Ramon Berenguer IV i Alfons el Trobador, mentre desproveïen el vescomte i els castlans locals

840. El 1261, la comunitat de Santa Clara de Barcelona va sol·licitar a Jaume I un forn públic on coure el seu pa, ja que al·legava «quia non potest decoquere panes suos intus domum ipsius monasterii, cum quia homines non possunt cohabitare cum monialibus eisdem et femine moniales non sunt habiles nec ydonee ad officium furnerie, cum etiam quia aliis furnis non possunt panes suos coquere pre-textu pauperitatis ipsius monasterii» (cit. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 317).

841. Vegeu *infra*, p. 193.

842. F. SABATÉ, «Alta edat mitjana», p. 373-374.

843. Que fou confirmat per Jaume I el 23 de juliol de 1227 (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 68).

844. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 210.

845. Al costat del palau reial, tocant el mont Tàber i prop del castell nou (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 210-211).

846. Al voltant del mercat, al llarg de la via principal d'entrada a la ciutat i en els ravals que s'havien format tant al nord com al sud d'aquesta via (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 211).

847. Pertanyien a Ramon Bofill i al seu fill Bernat Ramon, a Albert Berenguer i al seu fill Ponç Albert, a Bonfill Pere, a Martí Isarn i a la seva esposa Maria i a Bernat Udaldar (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 211 i 229).

848. Al sector nord-occidental, entre el castell nou i Santa Maria del Pi.

849. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 211.

de funcions administratives a la ciutat, començaren a construir nou forns com a pas previ per a assumir-ne el monopoli senyorial. En conseqüència, entre els anys 1100 i 1150, la capital ja comptaria molt probablement amb catorze forns i, entre els anys 1150 i 1185, es construïren els dos forns suburbans propietat del monarca.⁸⁵⁰ Tot coincidint amb el canvi de centúria, Alfons el Trobador i Pere el Catòlic autoritzaren institucions eclesiàstiques i particular a construir set forns nous a Barcelona: un intramurs⁸⁵¹ (al carrer de la Palma) i sis als ravals.⁸⁵² Les àrees d'exclusió d'aquestes darreres llicències de fabrica ja abraçaven pràcticament tot l'espai urbà, tant l'existent aleshores com el que s'urbanitzaria en les dècades posteriors. Abans del 1210, els barcelonins podien coure el seu pa en vint-i-tres forns, estratègicament repartits dintre del recinte urbà i pels diversos barris de la vila nova.

Fou, tanmateix, durant els dos primers terços del segle XIII, que la pujada de la demanda de pa, arran del creixement demogràfic i de l'ascensió del consum per càpita, va disparar arreu de Catalunya la construcció de nous forns. A Perpinyà, malgrat el monopoli de cuita de què gaudien els templers intramurs, alguns particulars hi construïren alguns forns —clandestins— i Jaume I en va bastir directament uns quants més —legals— a la vila nova, on es reservava el dret de puja.⁸⁵³ El procés fou encara més ràpid a Barcelona, on els monarques autoritzaren la construcció de forns en algun districte intramurs amb possibilitats encara de creixement,⁸⁵⁴ en els diversos ravals,⁸⁵⁵ que ja havien esdevingut una vila nova compacta, en curs de fortificació,⁸⁵⁶ i a la zona suburbial nord-occidental, més enllà del primer tram de la segona murada.⁸⁵⁷ A la capital catalana, entre els anys 1210 i 1280, el nombre de forns va passar de vint-i-tres a trenta-nou,⁸⁵⁸ la iniciativa, en aquesta fase, va ser a càrrec gairebé íntegrament, tanmateix, d'inver-

850. *Ibidem*, p. 212.

851. Al sector sud-oriental, en el futur carrer de la Palma (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 215).

852. Al raval de Santa Anna, a la vila nova del Mar, al barri dels Còdols, prop del convent del Carme i a la Ribera (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 213-215).

853. Vegeu *infra*, p. 193.

854. Com el de Sant Just, en el sector sud-oriental, on l'obertura de nous eixos de comunicacions entre el recinte altmedieval i els suburbis a través de les velles murades romanes havia endegat processos de reurbanització (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 216).

855. Del Mercadal, de la Ribera, del Mar i al voltant dels monestirs de Sant Pere i de Santa Clara (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 216-218).

856. Entre els anys 1260 i 1275, es va construir el tram occidental de les segones murades, que s'estenia des de les drassanes fins al portal de Jonqueres (A. GARCIA i M. GUÀRDIA, *Espai i societat a la Barcelona pre-industrial*, Barcelona, La Magrana i Ajuntament de Barcelona, 1985, p. 21 i quadre 7).

857. Entre els carrers del Carme i de l'Hospital, així com al carrer dels Tallers (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 218).

858. *Ibidem*, p. 216-218 i 230.

sors locals, que els solien construir en solars que posseïen en emfiteusi per una institució eclesiàstica.⁸⁵⁹

Les fonts documentals, des de la instauració, a mitjan segle XII, del monopoli de construcció de forns, s'incrementen i esdevenen força explícites: permeten no sols identificar el concessionari i establir la cronologia i la ubicació de cada forn, sinó també analitzar-ne el sistema d'explotació. Els permisos reials de fàbrica delimitaven sempre —com ja s'ha exposat— una àrea d'exclusió al voltant del nou forn, dintre de la qual no se'n podria edificar cap altre, per tal de garantir la rendibilitat de l'esmerç fet pel concessionari.⁸⁶⁰ La Corona va utilitzar el dret d'exclusivitat dels forns, almenys a la ciutat de Barcelona, de manera molt diferent de la dels molins. Els sobirans no sols es desferen ràpidament dels pocs forns que posseïen directament,⁸⁶¹ sinó que empraren, a més, les llicències d'edificació com un mitjà de pagament de serveis a membres de l'Administració pública o de l'oligarquia local. No es reservaren una part dels beneficis, sinó que es conformaren eventualment amb censos simbòlics,⁸⁶² que gairebé sempre foren alienats posteriorment.⁸⁶³ S'ha adduït, com a causa d'aquesta opció, que l'alta quantitat i la forta dispersió dels forns per la ciutat no permetien un control prou efectiu dels ingressos generats per la cuita de pa.⁸⁶⁴ La hipòtesi sembla, tanmateix, força discutible. Serien més fàcils d'avaluar les recaptacions dels menys nombrosos però més dispersos petits molins rurals? Per què, en aquest cas, els comtes no dubtaren a reservar-se'n una part? No serien la baixa quantia i el sistema de pagament, quelcom complicat, del dret de puja, que en reduïen la rendibilitat, les causes de l'esmentat desinterès reial?

Entre els anys 1190 i 1213, els únics beneficiaris de les llicències de construcció de forns foren —com ja s'ha exposat— membres de famílies benestants vinculades directament a la monarquia, que simultaniejaven l'exercici de càrrecs públics amb el crèdit, la promoció immobiliària i el comerç: Guillem d'Espiells,⁸⁶⁵ Durfort d'Espiells,⁸⁶⁶

859. *Ibidem*, p. 233.

860. *Ibidem*, p. 225-226.

861. Pere el Catòlic, entre els anys 1201 i 1205, va donar sengles forns a la canònica, a en Colom, notari reial, a Berenguer d'Espiells, i en va permutar un altre amb els hospitalers (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 226, nota 537).

862. Entorn dels 2 morabatins (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 226, notes 537 i 239).

863. *Ibidem*, p. 201-202, 213 i 224-225.

864. *Ibidem*, p. 213.

865. Lloctinent del veguer de Barcelona, el 1271; batlle de Barcelona, entre els anys 1278 i 1281, en el bienni de 1283-1284 i durant la turbulenta primavera del 1285 (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 447; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 194, 296-297 i 314).

866. Va ocupar, en diverses ocasions, la batllia de Barcelona (S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 194-196; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 227, nota 543).

Guillem Durfort,⁸⁶⁷ Berenguer Durfort,⁸⁶⁸ Pere Moneder⁸⁶⁹ i Ramon de Manresa.⁸⁷⁰ Durant els dos primers terços de la centúria, es mantingué aquesta tendència. Onze dels quinze concessionaris identificats són ciutadans de Barcelona: Pere Espiells,⁸⁷¹ Berenguer Durfort,⁸⁷² Guillem Grony,⁸⁷³ Tomàs Grony,⁸⁷⁴ Ramon Ricard,⁸⁷⁵ Guillem de Lacera,⁸⁷⁶ Mateu Botella,⁸⁷⁷ Pere Llissac,⁸⁷⁸ Guillem de Claramunt⁸⁷⁹ i Bernat

867. Reboster del rei, veguer de Barcelona i, el 1274, batlle de Barcelona (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 421, 448, 453, 496 i 511; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 190-199 i 334-336; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 227, nota 543).

868. Un dels quatre primers consellers municipals de Barcelona, el 1249 (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 64, 195 i 234; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 278-280 i 297-298).

869. Oficial reial i urbanitzador d'una vila nova prop de la platja, a l'est de Montjuïc (S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 174, 195, 198 i 324; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 227, nota 543).

870. Recaptador de diversos impostos reials (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 227, nota 543).

871. Administrador reial, per seu vacant, de la diòcesi de Barcelona, durant el quadrienni de 1285-1288, en la fase àlgida de la guerra de les Vespres Sicilianes; va acabar la seva vida com a canonge de la catedral (S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 53, nota 30, i 226).

872. A qui Jaume I va concedir, el 10 de juny de 1226, la llicència de construcció d'un forn nou en un solar que la seva mare tenia establert del bisbe de Barcelona, prop del mar i dels forns de Pere Grony i de Berenguer d'Espiells (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 64). Vegeu també *supra*, nota 868.

873. Batlle i veguer de Barcelona; ambaixador reial a Tunis, el 1263; titular d'una patent de cors, aquell mateix any, contra els súbdits d'aquell soldanat; cap de la comissió creada per Jaume I per a investigar l'avalot que va acabar amb l'assassinat de Bernat Marquet, i administrador del barri de la Ribera de Barcelona (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 302, 319, 355, 359, 379, 388, 398, 405, 425 i 485; C. E. DUFOURCQ, *L'Espagne catalane et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles*, París, Presses Universitaires de France, 1966, p. 114, nota 10, 115-117, 119, 124, nota 3, 128, 147, 177 i 240, nota 5; C. BATLLE, A. BUSQUETS i I. NAVARRO, «Aproximació a l'estudi d'una família barcelonina els segles XIII i XIV: els Grony», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 19 (1989), p. 293-301; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 66, 266, 292, 296-297, 300-301 i 311; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 228, nota 544).

874. C. BATLLE, A. BUSQUETS i I. NAVARRO, «Aproximació a l'estudi d'una família barcelonina...», p. 293-301; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 228, nota 544.

875. Ambaixador reial als soldanats d'Egipte, el 1264, i de Tunis, el 1272 i el 1274; organitzador del consolat de catalans a Alexandria, el 1264; arrendatari de l'alfòndec de Tunis, durant el bienni de 1272-1273; cap d'una flota corsària armada a Barcelona, el 1315, contra el soldanat abdalwadita de Tlemcen (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 348, 352, 473, 485-486 i 506; C. E. DUFOURCQ, *L'Espagne catalane et le Maghrib...*, p. 106, 124, 126-127, 129, 171, 173 i 468).

876. Batlle de Barcelona, el 1231; conseller de la ciutat de Barcelona, el 1249; coadministrador de l'aigua de reg del rec Comtal, el 1259 (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 250, 290 i 496; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 297, 307, 324-325 i 338-339).

877. Escrivà reial (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 228).

878. El qual, el 23 d'octubre de 1259, exigia judicialment a Guillem Burgués el pagament del cens de 7 sous setmanals que li devia pel forn de l'alfòndec, a la Ribera (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 293 i 294).

879. A qui Jaume I, el 14 de juliol de 1260, havia autoritzat a construir un forn «in horto vestro, qui fuit Antici de Arenis, quem tenetis per Arnaldum Umbaldi, iuxta monasterium Sancti Damiani;

Eimeric.⁸⁸⁰ Alguns d'aquests burgesos emergents⁸⁸¹ reberen el forn en alou franc, no en emfiteusi. També reberen forns aleshores algunes comunitats monàstiques: Sant Antoni, Sant Pere de les Puel·les i Santes Creus.⁸⁸² En aquest segon cas, la llicència de fàbrica no era, emperò, un mitjà de pagament de serveis administratius, o financer, sinó la conseqüència d'una iniciativa prèvia de la comunitat, que havia sol·licitat al sobirà un forn per coure el seu propi pa,⁸⁸³ encara que, tot just bastit, l'obrien al públic.⁸⁸⁴ La presència de la petita noblesa en la nòmina de concessionaris és, en canvi, força mins: només hi està representada per Pere Arnau de Vilella.⁸⁸⁵

Aquesta distribució inicial de les concessions fou, emperò, transitòria, ja que les institucions eclesiàstiques, en ambdós períodes, aconseguiren ràpidament, per vies diverses, fer-se amb el control de la majoria dels forns construïts per membres de l'oligarquia local. Dels trenta-nou forns documentats pels volts del 1280, l'Església en controlava vint (51,3 %), setze estaven en mans de ciutadans (41 %), dos se'ls havia reservat el sobirà (5,1 %) i un pertanyia a un membre de la petita noblesa.⁸⁸⁶ La principal via d'accés de les institucions eclesiàstiques als forns fou, abans del 1280, les donacions pietoses;⁸⁸⁷ només rarament acudiren a les compres⁸⁸⁸ o a les permutes.⁸⁸⁹ La majoria dels forns eclesiàstics foren explotats aleshores mitjançant contractes emfiteutics, amb censos inusualment baixos: el bisbe de Barcelona, el 1120, va establir el forn de la Pellisseria, a la vila nova del Mercadal, a Marc i Ermessenda, per un cens d'1 morabatí i una entrada de 25 morabatins.⁸⁹⁰ Unes dècades després, el 1149, la meitat del forn del carrer de la Bòria, a la matei-

quem furnum habeatis vos et vestri per alodium proprium, franchum et liberum» (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 303).

880. Propietari d'una casa gran amb torre al carrer del Mar, urbanitzador d'un sector de la platja de Barcelona i processat amb motiu de l'avalot urbà en el qual fou assassinat, a Barcelona, Bernat Marquet (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 270; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 32, 307, 310 i 313).

881. Com Guillem de Claramunt. Vegeu *supra*, nota 879.

882. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 61 i 524; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 228.

883. Vegeu *supra*, nota 840.

884. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 228.

885. *Ibidem*, p. 228.

886. *Ibidem*, p. 230.

887. *Ibidem*, p. 231, 234 i 243.

888. El 15 de juliol de 1271, Jaume I autoritzava l'abadessa del monestir de les clarisses a comprar el forn de Guillem de Claramunt (J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 451; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 230, nota 553).

889. La canònica de la seu, el 1210, i els hospitalers, el 1253, van permutar amb Pere el Catòlic i Jaume I el castell de Duocastella i una plaça situada al costat de l'església de Santa Maria del Mar, respectivament, per sengles forns a Barcelona (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 231, nota 554).

890. *Ibidem*, p. 233.

xa vila nova, fou establerta per l'ardiaca de la seu a canvi d'un cens anual d'1 morabatí i mig i una entrada de 5 morabatins.⁸⁹¹ Tot i que la institució es reservava sistemàticament els drets de llúisme i fadiga, que li garantien, amb cada venda del forn, una part del preu o la recuperació del domini útil, resulta difícil d'entendre que els principals propietaris de sòl urbà a Barcelona es conformessin amb una rendibilitat tan baixa, inferior a la generada coetàniament per qualsevol altra mena d'immoble.

Alguns concessionaris seculars de forns optaren també per explotar-los mitjançant contractes emfitèutics. Pere d'Espiells, el 1251, sotsestablí a Arnau Forner el forn de la plaça de l'Oli, a la vila nova del Mercadal, a cens de 7 diners setmanals, durant els sis primers anys, i de 7 diners i mig, en endavant; la cessió no era, tanmateix, permanent, sinó vitalícia, i el concessionari podria abandonar el forn després d'indemnitzar amb 50 sous l'estabiment, que s'havia reservat el dret de coure-hi gratuïtament el pa de la seva família.⁸⁹² Pere Llissac també tenia sotsestablert per aquesta època el forn de l'alfòndec, a la Ribera, al forner Guillem Burgués, a cens de 7 sous setmanals.⁸⁹³ Aquests dos casos no foren, emperò, la norma, sinó l'excepció, per tal com una de les característiques fonamentals que va diferenciar, a l'etapa central de l'edat mitjana, la dinàmica de l'explotació dels forns barcelonins de les dels molins, les carnisseries o els obradors fou la renúncia al sotsestabliment, l'absència de senyors mitjans i de cadenes emfitèutiques. Encara que la documentació relativa és escassa, sembla que els titulars dels forns, tant eclesiàstics com seculars, preferiren arrendar-los a forners professionals.⁸⁹⁴ Els llogaters retenien, a canvi, el dret de puja, que, a Barcelona, durant els dos primers terços del segle XIII, va consistir en una vintena part dels pans cuïts, una proporció que les autoritats reduïen en les sovintejades èpoques de carestia. De la clara preponderància dels contractes temporals sobre els sotsestabliments,⁸⁹⁵ se n'ha deduït que els principals beneficiaris dels ingressos generats per la cuïta del pa a Barcelona foren, fins al 1280, els propietaris o els titulars del domini útil dels forns,⁸⁹⁶ no els llogaters. Aquest fet degué condicionar de forma important l'evolució econòmica i social de l'ofici de forner, el qual —com els flequers— no va figurar, abans del 1280, entre els més pròspers de la ciutat.

891. *Ibidem*, p. 233.

892. *Ibidem*, p. 236.

893. Vegeu *supra*, nota 878.

894. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 235-236 i 243-244.

895. Pere Ortí ha documentat vuit forns que no foren establerts en emfiteusi fins a les primeres dècades del segle XIV (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 235, nota 568).

896. En aquells pocs casos en què havien de pagar un cens simbòlic al sobirà per la llicència de fàbrica o en què havien construït el forn en solars que ja posseïen en emfiteusi (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 233-235).

L'evolució del sector, a Perpinyà, presenta força paral·lelismes amb la de Barcelona. El control de les institucions eclesiàstiques sobre els forns va ser encara més intens que a la capital catalana, atès que els templers de Mas Déu, des del 1170, aproximadament, explotaven, per concessió del comte Girard II del Rosselló, l'únic forn de la vila.⁸⁹⁷ Nunyo Sanç, el 1227, va ratificar l'obligació de tots els veïns de Perpinyà, tant cristians com jueus i sarraïns, de coure el seu pa en l'estamentat establiment i va facultar el concessionari a enderrocar tots els forns clandestins.⁸⁹⁸ L'increment dels pobladors no va trigar gaire, tanmateix, a desbordar la capacitat de funcionament de l'únic forn legal; el veïnat, per a estalviar-se desplaçaments i demores, buscava solucions alternatives, al marge de la normativa vigent. Jaume I, atent a la possibilitat de guany que el creixement urbanístic oferia, va construir forns extramurs i es va reservar íntegrament el dret de puja. Els templers consideraren aquesta iniciativa reial incompatible amb el seu preexistent dret d'exclusivitat. El litigi fou resolt el 1247, amb un acord en què el sobirà donava a la comanda de Mas Déu tots els forns de Perpinyà, alhora que prohibia terminantment als habitants intramurs i dels ravals coure el seu pa en forns domèstics.⁸⁹⁹ La «generositat» del monarca, en la mesura que estigués relacionada amb els ajuts financers de l'orde, concordaria, doncs, amb els criteris amb què gestionava els forns a Barcelona, on els emprava —com ja s'ha exposat— per pagar serveis. La mesura només degué assolir, tanmateix, un resultat força discret, atès que el sobirà, el 19 de setembre de 1264, hagué de reiterar als batlles locals que no permetessin als veïns de la ciutat no sols coure el seu pa en cap altre forn que en el del Temple, sinó també «facere fornellos intus domos suas».⁹⁰⁰ Els templers degueren aprofitar l'ampliació del seu dret de monopoli per a incrementar la quantia del fornatge, atès que, poc després, els flequers en denunciaren davant el Consell Municipal una modificació injustificada. El dissens es va tancar, el 1267, també per la via de la negociació.

Les flequeres i els flequers es comprometeren a pagar a l'orde 6 diners melgoresos per cada aimina de blat, pel pa blanc destinat a la venda; un de cada vint, pels pans de segona qualitat⁹⁰¹ i pels de consum propi, i un cens de 2 diners melgoresos per Nadal, Pasqua i Pentecosta. En les èpoques de carestia, quan el preu de l'aimina de blat superés els 15 sous melgoresos, el dret de puja s'elevaria per al pa blanc,

897. A. RIERA I MELIS, «Perpiñán, 1025-1285...», p. 53.

898. B. J. ALART, *Privilèges et titres...*, p. 126; A. RIERA I MELIS, «Perpiñán, 1025-1285...», p. 53.

899. B. J. ALART, *Privilèges et titres...*, p. 187; J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 189; A. RIERA I MELIS, «Perpiñán, 1025-1285...», p. 53.

900. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 358.

901. Pels *fluxells* i els rossos.

TAULA 8
Drets de puja pactats pels flequers de Perpinyà el 1264 amb els templers de Mas Déu

Qualitat del pa	Quan l'aimina de forment es pagava a menys de 15 sous melgoresos	Quan l'aimina de forment es pagava a més de 15 sous melgoresos
Blanc per a la venda	6 diners melgoresos per aimina de forment	7 diners melgoresos per aimina de forment
Pans rossos i integrals	Un pa de cada vint	Un pa de cada vint
Pans per a consum propi	Un pa de cada vint	Un pa de cada vint

de manera que passaria de 6 a 7 diners melgoresos,⁹⁰² i es mantindria inalterat per a les restants varietats. El dret de puja garantia, doncs, als templers ingressos en metàl·lic i en espècie, concretament, en pans, que posarien a la venda al mercat, en les taules assenyalades pels poders locals.

La sentència revesteix un gran interès pel fet de reflectir, a més del règim d'explotació dels forns, els canvis que s'estaven operant aleshores en el sector del pa a la capital del Rosselló. Els templers gestionaven directament els forns, mitjançant professionals contractats, que els entregaven periòdicament, després de descomptar la remuneració pel seu treball i els costos de funcionament, els ingressos generats pel dret de puja. A Perpinyà, els flequers ja pastaven aleshores diverses menes de pa: el blanc, d'alta qualitat, elaborat amb farines de candial, tosella o xeixa, cernudes amb sedassos de malla estreta, i els groguencs, de farines de «forment fort» o de qualsevol altre blat de segona qualitat, cernudes amb sedassos de malla intermèdia. L'un i els altres estaven subjectes —com ja s'ha exposat— a drets de puja diferents. El pa blanc satisfieia una taxa en metàl·lic per unitat de capacitat de gra, que s'incrementava en les èpoques de carestia. Els flequers, durant les crisis frumentàries, disposaven de tres solucions per a traslladar sobre els consumidors les pujades dels costos de producció: elevar el preu del pa, abaixar-ne la qualitat utilitzant farines més bastes o reduir-ne el pes. La primera solució era, tanmateix, legalment inviable, atès que els poders públics, per evitar rebomboris, havien regulat rígidament el preu del pa, que havien establert en 1 diner, i en controlaven el pes i la qualitat. La segona solució topava no sols amb la negativa —ja esmentada— d'amplis sectors de la població urbana a consumir pa negre, que consideraven impropri de la seva condició, sinó també amb els recels de les autoritats, que la reputaven de difícil control. Pel que fa a la tercera solució, gaudia d'un suport incipient dels consells municipals, que tendien a vincular —com es veurà més end-

902. ACP, *Livre Vert Mineur*, f. 47r; ACP, *Livre Vert Majeur*, f. 73r; A. RIERA I MELIS, «Perpiñán, 1025-1285...», p. 53.

vant— el pes del pa al preu del forment,⁹⁰³ i que en reservaven els canvis en la composició i la supressió d'algunes modalitats per a les caresties fortes i les fams. El dilema dels productors consistia, doncs, a preservar el sabor, el color i la textura del pa a compte del pes o avantposar-ne la magnitud a la qualitat. Els flequers, a mesura que s'enfilava la cotització del blat, elaboraven alhora pans blancs més petits per als col·lectius benestants, que estaven disposats a pagar pel manteniment de les característiques organolèptiques, i pans groguencs, de tonalitat cada cop més fosca, per a les capes populars, que es veien obligades a supeditar-ne el sabor, la fragància, la textura i el color a la quantitat. En el primer cas, pel fet d'obtenir més peces de cada quartera de blat, s'incrementava la feina dels forners, es generava un escreix de treball que havia de ser econòmicament compensat, la qual cosa justificava la pujada del dret de fornatge. La degradació, en el segon cas, de la qualitat del pa, mentre no n'alterés la mida, no repercutia en la tasca dels forners i, per tant, no podia utilitzar-se com a excusa per a elevar el dret de puja. Les autoritats locals acceptaren, a contracor, un augment parcial, en les èpoques de carestia, del dret de puja, restringit a les capes altes de la població, als col·lectius amb més recursos per a resistir la caror. Els pans dels particulars, malgrat no aparèixer esmentats en l'acord, degueren ser assimilats als de consum propi dels flequers i sotmesos, per tant, a la taxa d'una peça de cada vint, força usual aleshores al Rosselló.⁹⁰⁴ Si aquesta hipòtesi fos encertada, el gestor dels forns de Perpinyà, des de mitjan segle XIII, hauria modulad, doncs, les seves exigències econòmiques als flequers en funció del nivell de qualitat del pa, sistemàticament, i de l'oscil·lació del preu del blat, en el cas del pa blanc; així mateix, els hauria exigit, a més, un reduït cens en metàl·lic, de caràcter simbòlic, a canvi, probablement, de la garantia de cocció que aportaven els seus establiments. Tot plegat sembla indicar que el concessionari del monopoli ja considerava els flequers com a usuaris especials, com a menestrals que es lucraven amb l'elaboració i la venda del pa, l'aliment central de la dieta de gairebé tots els estaments socials. Quant als particulars, que només portaven a coure pa per a consum propi, s'hauria conformat amb una tarifa única i invariable, una peça de cada vint, que —com ja s'ha exposat— destinaria a la venda en els propis forns.

La insistència dels templers per a imposar, amb el suport de Nunyo Sanç i Jaume I, el monopoli de cocció a la ciutat de la Tet palesa la importància que ja havia adquirit entre les seves rendes ordinàries, així com la resistència dels veïns a respec-

903. Vegeu *infra*, p. 199-203.

904. Concorda amb les que exigien el mateix orde, a Palau del Vidre (B. J. ALART, *Privilèges et titres...*, p. 184-185), i Ponç de Vernet i Guillem Hug de Serrallonga, a Millars (B. J. ALART, *Privilèges et titres...*, p. 228).

tar-lo. El fet de no estar sotmesos a la jurisdicció de la comanda de Mas Déu permetia als perpinyanesos evadir-se, sense costos importants, de l'esmentat destret.

Lamentablement, encara no disposem de monografies tan precises per a les altres ciutats catalanes, on la forneria degué seguir dinàmiques només parcialment concordants amb les de Barcelona i Perpinyà. Pel que fa a les àrees rurals, disposem sols d'un petit conjunt de referències disperses sobre els forns reials, conservades als registres i als pergamins de la Cancelleria. Sembla que el sobirà hi explotava els forns amb criteris semblants als dels senyors, més com a font de rendes que no pas per a pagar serveis. Alfons el Trobador, per exemple, no sols percebia anualment del bisbe d'Urgell, per la meitat del forn nou de Tremp (Pallars Jussà), 400 sous jaquesos,⁹⁰⁵ sinó que, a més, en la carta de població de Mont-roig, es va reservar —ensems amb l'arquebisbe de Tarragona— el forn de la vila, alhora que especificava que els veïns hi haurien d'entregar, en concepte de fornatge, un pa de cada vint-i-cinc.⁹⁰⁶ Aquesta quantia, que aleshores preponderava al nord de l'Ebre, s'estendria durant la segona meitat del segle XIII al Regne de València.⁹⁰⁷ Els forners, tant a les terres de reialenc com de senyoria, estaven obligats a coure gratuïtament el pa del titular del domini directe i el dels seus familiars.⁹⁰⁸ Jaume I va procurar, durant els dos primers terços del segle XIII, preservar intacte el monopoli de les llicències de construcció de forns en el reialenc, que solien anar acompanyades de la concessió emfitèutica al promotor: el 27 d'abril de 1250, va autoritzar Ramon Ronsan a edificar un forn a l'honor que aquest posseïa al costat del pont nou de Lleida i li va concedir el domini útil, gravat per un cens anual d'1 morabatí.⁹⁰⁹ Deu anys després, el 18 de setembre de 1260, Pere de Cradulo obtenia del sobirà un permís d'edificació a Salses, amb la garantia que no n'hi autoritzaria cap altre.⁹¹⁰ Del silenci de la font, no se n'ha de deduir, tanmateix, que la llicència fou gratuïta. No manquen tampoc testimonis de concessions emfitèutiques de forns ja existents: el 29 d'abril, el monarca establí a Ramon Robert un forn que posseïa a Tarragona, a la plaça Vella de la Draperia.⁹¹¹

Un dels tres únics béns que apareixen esmentats amb prou precisió als llibres de repartiment de Mallorca i de València és el forn. Segons el còdex aràbic del re-

905. A. COY COTONAT, «El derecho llamado "Furnatico" en el siglo XIII», a *I Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. I, Barcelona, F. Altés, 1909, p. 191.

906. J. M. FONT RIUS, *Cartas de población...*, vol. I/1, p. 221.

907. R. I. BURNS, *Colonialisme medieval...*, p. 8.

908. J. SERRA I VILARÓ, «Relacions entre los senyors y la ciutat de Solsona...», p. 94; S. VIDIELLA, «Cartulario de Monroyo (Aragón)», p. 181; A. COY COTONAT, «El derecho llamado "Furnatico"...», p. 191; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Les indústries rurals», p. 376; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 236.

909. J. MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I...*, p. 204.

910. *Ibidem*, p. 306.

911. *Ibidem*, p. 448.

partiment, a la capital illenca, n'hi havia, el 1232, quaranta-vuit,⁹¹² nou més dels documentats a Barcelona cinquanta anys després⁹¹³ i vint dels quals correspongueren, segons el còdex català, al monarca.⁹¹⁴ Els flequers, ensems amb els revenedors de farina, vi, oli i altres queviures, són els únics menestrals esmentats a la carta de franquesa concedida, el 1230, per Jaume I, als pobladors de l'illa.⁹¹⁵ Els tres testimonis documentals palesen clarament la importància econòmica, social i simbòlica assolida pel pa, en l'etapa central de l'edat mitjana, entre les poblacions cristianes. Pertot arreu, abans del 1280, forners i flequers constituïren dues professions ben diferenciades: els primers coïen els pans dels particulars i només venien els que rebien en concepte de dret de puja; els segons pastaven i venien els pans, però no els fornejaven.

6.3. L'AFIUÈNCIA DE PANS RURALS CAP A LES CIUTATS

Cap de les grans urbs catalanes no va aconseguir assegurar amb els seus propis mitjans la cobertura completa de la demanda local de pa. Van haver d'obrir les seves murades, tant en les èpoques de normalitat com en les de penúria, als veïns de les poblacions circumdants que hi acudien carregats de pans de fabricació pròpia. Com més gran era una ciutat, més extensa era la seva àrea d'influència econòmica i de més lluny hi aflluïen vilatans amb pa fresc a la recerca de compradors. Les autoritats municipals els assignaven uns indrets, prop del mercat, on podien vendre lliurement les seves peces, sempre que fossin de blat, ben pastades i ben cuites. Es tractava d'una decisió política ben meditada, que tendia, en primer lloc, a incrementar l'oferta d'un aliment bàsic i, en segon lloc, a contrarestar el quasimonopoli que havien concedit als flequers i forners locals. Aquests sempre consideraren perjudicial la concurrència d'un pa rural exempt de controls quantitius. Tan bon punt el Consell detectava els senyals d'una crisi de proveïment, procurava incrementar l'oferta forana de pa. Afluïen cap a la ciutat, sobretot, fogasses de farina integral de blat comú, que, per les seves dimensions i crosta consistent, es conservaven millor que la majoria dels pans urbans.

Entre aquests venedors de pa forans, hi havia una gran diversitat. Els proveïdors regulars de les ciutats gaudien d'una certa solvència econòmica. Eren agricultors que preferien comercialitzar els seus excedents de gra en forma de pa abans que vendre'ls als mercaders urbans o directament a la plaça del Blat. Tampoc no

912. «Còdex llatinoaràbic del *Repartment* de Mallorca», ed. a cura de G. Rosselló, a *Documents cabdals del Regne de Mallorca*, vol. III, Palma, Parlament de les Illes Balears, 2007, p. 23-29.

913. Vegeu *supra*, p. 191.

914. *Còdex català...*, p. 36 i 122-123; «Capbreu de les divisions...», p. 165-167.

915. J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, p. 25-27.

hi faltaven els moliners. La majoria devien ser, emperò, flequers vilatans⁹¹⁶ que destinaven una part de la seva producció al mercat ciutadà, sense desatendre els seus clients locals. Malgrat aquestes diferències socioprofessionals, tots els venedors rurals havien de retornar, emperò, a la vila abans de la posta del sol, un consrenyiment que els obligava a no trigar gaire a oferir preus avantatjosos per als compradors. Preferien desfer-se ràpidament i amb un profit modest de tota la càrrega que no pas emportar-se'n a casa una part per manca de compradors. Quins eren els destinataris preferents de les fogasses foranes? D'entrada, els pobres urbans, mal integrats, que no podien adquirir diàriament els petits pans frescos als forns de barri. Però també les adquiria un sector del poble menut: el dels menestrals menys qualificats.

6.4. EL CONTROL PÚBLIC DEL PES I LA QUALITAT DEL PA

Les autoritats locals, a mesura que es va anar incrementant el consum, refermaren el control sobre l'oferta de pa a les ciutats; s'apressaren a supervisar-ne de prop la comercialització, n'assumiren la verificació del pes i de la qualitat i establiren fortes sancions per als defraudadors. Aquesta vigilància curiosa obeïa a un afany conscient per a contrapesar dos interessos contraposats: el dels consumidors, especialment el de les capes populars, per a obtenir, a preus assequibles, pans de magnitud i qualitat estables, i el dels productors, per a garantir-se, en qualsevol conjuntura, un marge de guany rendible. Intentaren assolir aquest objectiu mitjançant assajos periòdics de panificació, que permetien computar els pans d'una varietat concreta que es podien obtenir d'una mesura determinada de gra i el pes que havia de fer cada una de les peces resultants per a compensar els costos de producció: compra dels cereals, despeses de transport, cernuda, mòlta, pastament, cuita i salaris dels diversos menestrals. El testimoni documental més antic d'aquesta mena de proves correspon a Montpeller, on s'han conservat uns comptes del 1196 en els quals apareixen les despeses fetes per a comprar un sester de tosella (el millor blat meridional), un altre de forment comú i un tercer de mestall (de blat i ordi a parts iguals), així com la seva transformació en còcs, pans *moflets* (de segona qualitat) i pans grossos (comuns), respectivament.⁹¹⁷

De la tasca de supervisió de l'oferta local de pa que ja exercien, durant el segon quart del segle XII, els poders públics a les ciutats de la Corona catalanoaragonesa, se n'han conservat tres testimonis ben explícits. Guillem Botet, codificant

916. Com els veïns de Millars, que el 1260 ja pastaven «panem de frumento de vendicione» (vegeu *supra*, notes 828 i 830-831).

917. *Le petit thalamus de Montpellier*, ed. a cura de F. Pegat, E. Thomas i M. Desmazes, Montpeller, Société Archéologique de Montpellier, 1840, p. 128-129.

una pràctica anterior, va incloure, el 1228, en els Costums de Lleida, dues rúbriques relatives al tema: la primera obligava els fornars a disposar de balances, sots pena de 5 sous, en les quals les flequeres poguessin pesar el seu pa;⁹¹⁸ la segona condemnava aquestes professionals que venguessin pa mancat de pes a la destrucció de les peces defectuoses i el comís de tres fogasses, la primera i la segona vegada, i a l'escarni públic de ser posades al costell, la tercera.⁹¹⁹ La pena es va endurir, dos anys després, a la carta de franquesa de Mallorca, on es condemnava directament la flequera defraudadora a la pena de la picota o a una multa de 5 sous.⁹²⁰ Els Furs de València, pels volts del 1255, recollirien gairebé literalment la normativa ilerdenca, que reservava el càstig del costell per a les flequeres reincentents i pobres.⁹²¹

Aquesta política d'estabilitat ponderal a ultrança prest va esdevenir, emperò, un ideal més que no pas una realitat, a conseqüència de la creixent volatilitat dels preus dels cereals, que dificultava el càlcul dels costos, afavoria els fraus i generava tibantor social. Els consistoris, per tal de protegir els consumidors i eradicar el perill dels rebomboris, van vincular, durant el segon quart del segle XIII, el pes del pa blanc a la cotització del forment, i van mantenir-ne inalterat el preu. Es tractava d'una mesura amb llargs antecedents històrics, que, després d'haver-se aplicat amb èxit a Roma⁹²² i Constantinoble,⁹²³ reapareixia aleshores arreu d'Europa.⁹²⁴ El primer testimoni documental d'aquesta pràctica arreu de la «Confederació» data del 1228 i correspon a la ciutat de Lleida, on, segons una de les rúbriques dels

918. «Domini, vero, furnorum habeant balanças in furnis suis, sub pena quinque solidorum, in quibus flaquerie ponderent panem suum» (*Els Costums de Lleida*, p. 92).

919. «Si panis minoris pensi fuerit, frangatur semel et secundo, levatis tribus fogaciis pro pena, que, ut supra diximus, dividantur. Si, vero, tercio minor fuerit inventus, non frangantur panis, set ponatur in costello venditrix illius panis» (*Els Costums de Lleida*, p. 92).

920. «Flecaria, si vendiderit panis de minus penso, vel ponatur in costello vel donet v solidos» (J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, p. 26).

921. «Si el pa serà trobat que sia de menor pes una vegada o dues, aquell pa sia trencat, llevades tres fogades per pena. Emperò, si la terça vegada serà trobat menor, sia trencat e perda lo pa que aquí serà aquella de qui era, e do per pena v sous. E si aquells no porà pagar, la flaquera sia posada en lo costell en camisa tant solament, e estia aquí pus que la tèrcia haurà sonat tro el mig dia, e altra pena no sufrà en sa persona o en ses coses» (P. LÓPEZ ELUM, *Los orígenes de los Furs de València...*, p. 341).

922. Del 275 ençà, quan l'emperador Aurelià va substituir les distribucions gratuïtes de gra als ciutadans per entregues de pa (A. CHASTAGNOL, *La préfecture urbaine à Rome sous le Bas-Empire*, París, Presses Universitaires de France, 1960, p. 312-314).

923. On havia estat instaurada al segon quart del segle IV, poc després de la fundació de la ciutat, i va ser ratificada, a començament del segle X, en el *Llibre de l'eparca* (A. I. PINI, *Città, comuni e corporazioni nel Medioevo italiano*, Bolonya, CLUEB, 1986, p. 233-234; F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 147-148).

924. *Ibidem*, p. 148-149; R. HILTON, «Pain et cervoise dans les villages anglaises au Moyen Âge», *Flaran* (Auch), núm. 5 (1983), p. 221.

TAULA 9
Taxació del pes del pa a València vers el 1260, segons els Furs

<i>Preu de la faneca de blat en diners de València</i>	<i>Pes del pa en unces</i>	<i>Pes del pa en grams</i>	<i>Sobrant per faneca en unces</i>	<i>Sobrant per faneca en grams</i>	<i>Mancaça per faneca en unces</i>	<i>Mancaça per faneca en grams</i>
12	48,00	1.419,84				
13	44,00	1.301,52	4,00	118,32		
14	41,00	1.212,78	2,00	59,16		
16	36,00	1.064,88				
18	32,00	956,56				
20	28,75	850,42	1,00	29,58		
22	26,12	772,62	2,50	73,95		
24	24,00	709,92				
25	23,00	680,34	1,00	29,58		
26	22,00	650,76	4,00	118,32		
27	21,75	643,36	2,25	66,55		
28	20,50	606,39	2,00	59,16		
29	19,50	576,81	1,50	44,37		
30	19,00	562,02	6,00	177,48		
31	18,50	547,23	2,50	73,95		
32	18,00	532,44				
33	17,33	512,62	1,33	39,34		
34	17,00	502,86			2	59,16
35	16,50	488,07			3	88,74
36	16,00	473,28				
37	15,50	458,49	2,50	73,95		
38	15,12	447,24	1,25	36,97		
39	14,83	438,67	0,75	21,96		
40	14,25	421,15	2,67	78,97		
41	14,00	414,12	2,00	59,16		
42	13,75	406,72	0,75	22,18		
43	13,33	394,30	3,00	88,74		
44	13,00	384,45	3,00	88,74		
45	12,75	377,14	2,25	66,55		
46	12,50	369,75	2,00	59,16		
47	12,25	362,35	0,25	7,39		
48	12,00	354,96				
49	11,75	347,56				
50	11,50	340,17	1,00	29,58		

TAULA 9

Taxació del pes del pa a València vers el 1260, segons els Furs (Continuació)

<i>Preu de la faneca de blat en diners de València</i>	<i>Pes del pa en unces</i>	<i>Pes del pa en grams</i>	<i>Sobrant per faneca en unces</i>	<i>Sobrant per faneca en grams</i>	<i>Mancaça per faneca en unces</i>	<i>Mancaça per faneca en grams</i>
51	11,25	332,77	2,25	66,55		
52	11,00	325,33	3,00	88,74		
53	10,83	320,35	3,00	88,74		
54	10,66	315,32				
55	10,50	310,59			1,50	
56	10,25	303,19	2,00	59,16		
57	10,00	295,80	6,00	177,48		
58	9,83	290,77	5,50	162,69		
59	9,75	288,40	1,25	36,97		
60	9,50	281,01	6,00	177,48		

Costums, quan la faneca de farina (31,048 litres)⁹²⁵ valgués 1 diner, se n'haurien d'obtenir 48 lliures de pa blanc cuit (19.248 grams),⁹²⁶ una quantitat que s'aniria reduint gradualment a mesura que s'incrementés la matèria primera. Mentre la faneca de farina no depassés el sou, la minva del pa es calcularia en lliures; per damunt d'aquesta cota, en unces, i quan excedís els 4 sous, el pes es reduiria una octava per cada diner de puja.⁹²⁷ La solució s'estengué, abans del 1261, al Regne de València, on la magnitud ponderal del pa blanc d'1 diner (*dinal*) podia oscil·lar, segons els Furs, entre les 48 i les 9,50 unces (entre els 1.419,84 i els 281,01 grams),⁹²⁸

925. Atribuïnt a la faneca lleidatana una capacitat de 31,048 litres (C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 153).

926. Tot assignant a la lliura lleidatana de 12 unces l'equivalència decimal de 401 grams, proposada a C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 169-170.

927. «Hoc prenotato, quod in faneca farina sunt XLVIII libre panis cocti, deductis expensis. Et quando valeat faneca i denarium debent esse in numata panis XLVIII libre, et quando ascendit faneca de uno denario usque ad duodecim, descendit per quamlibet denarium IIIOR libre. Et quando valet faneca duodecim denarios, debent esse in numata IIIOR libre. Et quando ascendit de duodecim denariis usque ad duos solidos, debet decrescere numata duabus unciis per singulos denarios. Et si ascenderit de duobus solidis usque ad IIIOR, debet decrescere numata dimidia uncia per singulos denarios. Et si ascenderit de IIIOR solidis usque ad VIII, decrecit numata per singulos denarios una octava; et sic de singulis proportionaliters usque ad infinitum» (*Els Costums de Lleida*, p. 92).

928. Utilitzant com a equivalència decimal de l'unça valenciana 29,5833 grams (C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 240).

TAULA 10
Taxació del pes del pa a Mallorca el 1262

<i>Preu de compra de la quartera de blat en sous</i>	<i>Pes del pa blanc en unces</i>	<i>Pes del pa blanc en grams</i>	<i>Pes del pa ros en unces</i>	<i>Pes del pa ros en grams</i>	<i>Pes del pa cum toto en unces</i>	<i>Pes del pa cum toto en grams</i>
3	24,00	814,00	26,00	881,83	36,00	1.221,00
4	20,00	678,33	22,00	776,16	30,00	1.017,50
5	16,00	542,66	18,00	610,50	24,00	814,00
6	14,00	474,83	16,00	542,66	20,00	678,33
7	12,00	407,00	14,00	474,83	18,00	610,50
8	10,75	364,60	12,00	407,00	15,75?	534,18?
9	9,75?	330,68?	11,75?	388,34	14,75?	500,27?

en funció d'un ventall de preus de la faneca de gra que anava d'1 a 5 sous.⁹²⁹ Entre aquests valors màxim i mínim es preveien un total de quaranta-dues cotitzacions intermèdies, amb les seves corresponents equivalències ponderals.

Gairebé coetàniament, el 1262, el lloctinent de Mallorca, Berenguer de Tornamira, amb l'assessorament dels prohoms de la Ciutat i a instàncies de les flequeres locals,⁹³⁰ va promulgar la primera reglamentació del pes del pa.⁹³¹ L'amplada de la gamma de preus de la quartera de blat (des dels 3 fins als 9 sous) era semblant a la prevista en els Furs; la del pes del pa, en canvi, era força més estreta, ja que, per al blanc, només oscil·lava entre les 9,75 i les 24 unces (des dels 330,68 fins als 814 grams),⁹³² així com la dels preus intermedis, que només n'inclouïa cinc.

La incidència del preu de la quartera de blat en el pes del pa era, doncs, inversament proporcional, atès que l'increment d'1 sou, en el cas del pa blanc, implicava una reducció ponderal del 16,66 % en la franja baixa de l'escala i del 10,41 % en la franja alta.

La regulació illenca del pes del pa és especialment interessant pel fet d'incloure totes les varietats de pa de forment que elaboraven aleshores les flequeres i no

929. P. LÓPEZ ELUM, *Los orígenes de los Furs de València...*, p. 356-358; F. SEVILLANO, *València urbana medieval a través del oficio del Mustaçaf*, València, Institución Alfonso el Magnánimo, 1957, p. 179-161; A. RUBIO, «El consumo de pan en la Valencia bajomedieval», a *I Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó*, vol. 1, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, p. 156.

930. «Ad instantiam flaquieriarum Maioricarum quod fuisset facta constituitio super pondere panis» (vegeu *infra*, nota 931).

931. E. K. AGUILÓ, «Noticias y documentos», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* (Palma), vol. IV (1889-1890), p. 214-216; P. CATEURA, *Els impostos indirectes...*, p. 38-39.

932. Considerant que l'unça mallorquina equivalia a 33,9167 grams (C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 240).

només el blanc, com a Lleida i València. D'entrada, posa de manifest que, fins i tot durant les penúries, no es reduïa qualitativament l'oferta, no desapareixia cap modalitat de pa; palesa que la pujada del preu del gra no col·lapsava la demanda de bon pa, sinó que només en modificava l'abast quantitatiu; demostra que la capacitat de consum en el si de la jerarquitzada societat urbana, abans del 1280, ja era considerable. Als punts de venda, tant en les èpoques de normalitat com durant les crisis cerealistes, s'exposaven, a més dels pans blancs, elaborats amb farines de candial, tosella o xeixa, cernudes amb sedàs de malla estreta, pans rossos, fets de farines de «forment fort», de blats de segona qualitat, cernudes amb barutell de malla intermèdia, i pans bastos, de farina integral de forments de baixa qualitat, tal com sortia del molí, amb un contingut de segó de prop del 25 %.⁹³³ L'escala de pesos dels pans es va revisar el 1279, i es va ampliar el ventall de preus de la quartera de forment.⁹³⁴

L'escala mòbil del pes del pa es va instaurar a Perpinyà el 1284, quan el batlle reial, assessorat probablement pels flequers locals i a petició del consistori, va establir que, quan l'aimina de forment valgués 8 sous, la «dinerada» de pa blanc hauria de pesar 43 unces⁹³⁵ (1.285,27 grams), crua, i 39 unces (1.165,71 grams), cuita; aquestes quantitats, a mesura que pugés el preu del gra, s'anirien reduint fins a 11 unces i 3 «diners pesans»⁹³⁶ (331,97 grams) i 10 unces menys 3 «diners pesans» (295,71 grams), respectivament, quan l'aimina de blat es pagués a 30 sous.⁹³⁷ Entre aquestes dues cotitzacions extremes, el preu del gra, expressat en sous, ascendia d'acord amb una progressió aritmètica de vint-i-tres termes i de raó un. La norma establia finalment que, quan l'aimina de blat, en cada un dels intervals que separaven dos termes consecutius, pugés menys de 6 diners, s'havien de mantenir inalterats els pesos del pa corresponents al llinar inferior i, si ascendia més de 6 diners,

933. Proporció força semblant a la documentada a França durant la baixa edat mitjana (vegeu *postea*, cap. 11, p. 360).

934. J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, p. 213.

935. «Totes aquestes onces sobredites són enteses de pes de march de Monpesler», que pesava 239,12 grams; l'unça, un vuitè del marc, equivaldria, doncs, a 29,89 grams. Per als divisors i el pes de l'esmentat marc, vegeu: C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 175-176; E. FOURNIAL, *Histoire monétaire de l'Occident médiévale*, p. 168; M. CRUSAFONT, *Pesals monetaris de la Corona catalanoaragonesa*, p. 48 i 50; A. RIERA I MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media...», p. 200 i 208.

936. Atès que el marc no té cap divisor anomenat *diner*, per «diners pesans» s'ha d'entendre, doncs, la utilització del diner local com a unitat ponderal. El diner de billó melgorès, amb una talla de 20 sous per marc de Montpeller, pesava inicialment 0,996 grams; el 1273, Jaume I i el bisbe de Magalona rebaixaren la talla a 18 sous i 9 diners per marc, la qual cosa elevà el pes del diner a 1,062 grams (AMM, Grand Chartier, armari E, caixa 7, doc. 2349; J. BAUMEL, *Histoire d'une seigneurie...*, p. 132-133; A. RIERA I MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media...», p. 200).

937. ACP, *Livre Vert Mineur*, f. 85r-86v.

s'havien de reduir com si n'hagués assolit el superior.⁹³⁸ Pel que fa al grau de cocció dels pans, es va establir que, en cas de dubte, es travessés la peça amb un fil de cànem i, si la molla se li enganxava, que es considerés cru.⁹³⁹ L'originalitat de l'ordinació raïa en la doble escala mòbil de pesos, l'una per al pa cru i l'altra per al pa cuit, que palesa un afany de precisió, de rigor. La doble escala permet calibrar la pèrdua de pes provocada per la cocció: l'evaporació de l'aigua implicava una minva ponderal que oscil·lava entre el 9,3 % i el 10,92 %, en funció de la grandària de la peça. L'observança d'aquests escandalls ponderals no es confiava a la deontologia, a l'autocontrol, dels flequers, sinó que era a càrrec dels dos prohoms que, seleccionats pel batlle i els còsols municipals, inspeccionaven, des del 1275, les fleques locals.⁹⁴⁰ A Barcelona, abans del 1284, ja hi havia uns pesadors de pa, triats anualment pel batlle i els consellers, que foren ratificats per Pere el Gran al *Recognoverunt proceres*.⁹⁴¹

Durant les periòdiques caresties, les autoritats locals, malgrat que la puja afectava tota mena de cereals, concentraven la seva atenció en el preu dels forments d'alta qualitat i calculaven en funció de la seva dinàmica el pes del pa blanc. Atès que l'encariment dels blats comuns i dels cereals secundaris panificables era força inferior, les flequeres havien de compensar el diferencial de preus amb un escreix ponderal, la quantia del qual, a Mallorca, oscil·lava entre el 8,3 % i l'11,65 %, per al pa ros, i entre el 47,7 % i el 50 %, per al pa integral. L'augment seria encara quelcom superior per al pa de mestall i per al d'ordi. En aquestes èpoques de preus elevats, mentre els col·lectius benestants esmerçaven més recursos econòmics per tal de preservar les característiques organolèptiques del seu pa, les capes intermèdies es veien obligades a passar —a contracor— del pa ros a l'integral de blat i les baixes, dels pans foscos de forments bastos als de mestall o d'ordi, la qual cosa en supeditava el sabor, la fragància, la textura i el color a la quantitat. Quan el preu dels cereals assolia cotes molt elevades i els pans d'1 diner esdevenien massa lleugers, les autoritats en prohibien la fabricació. Coetàniament, solien suspendre també la presència en el mercat de pans «d'alta gamma», de flor de farina de blat de qualitat. Aquestes iniciatives demostren que els poders públics, per a pal·liar les seqüeles de les crisis frumentàries, tendien a simplificar l'oferta de pa.

Els controls quantitius i qualitius del pa no foren, emperò, gratuïts, sinó que implicaren contrapartides fiscals, com la «lleuda de les fogaces», que ja es re-

938. «Si pujava l'aymina de vi diners o de viii, deu hom mermar lo pes aitant de for de xii diners» (ACP, *Livre Vert Mineur*, f. 85r-86v).

939. «Si'l pan no era cuit, que'l deu hom assagar amb un fil de camge, passar per mig lo pa e, si's ten la moleda del pan al fil, que's jutge per cruu» (ACP, *Livre Vert Mineur*, f. 85r-86v).

940. ACP, BB 7, f. 1r.

941. *Privilegios reales concedidos a la ciudad de Barcelona*, ed. a cura d'A. M. Aragó i M. Costa, Barcelona, Archivo de la Corona de Aragón, 1971, p. 16.

captava a Barcelona durant el primer quart del segle XIII. El 1222, en el repartiment de la lleuda reial i de Mediona, s'especifica que les flequeres barcelonines satisfieien setmanalment una taxa d'una quantia molt reduïda: d'1 diner.⁹⁴² Aquest impost reial, durant el segon quart del segle XIII, es degué estendre a les altres ciutats de la Corona catalanoaragonesa.

Arran de la forta càrrega simbòlica que les tres religions monoteistes havien conferit al pa, als principals nuclis urbans ja funcionaven aleshores forns específics per a cristians, musulmans i jueus. A Barcelona, el forn del call, ubicat al peu del castell nou, en el sector occidental de l'antic recinte romà, està documentat des del segle X.⁹⁴³ La seva explotació no devia ser gaire rendible, atès que el 1197 estava empenyorat a un cristià, Bernat Daunís, per 50 morabatins.⁹⁴⁴

942. M. GUAL CAMARENA, *Vocabulario del comercio medieval...*, p. 62.

943. S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 29 i 126.

944. ACB, *Libri Antiquitatum*, 1, doc. 931; cit. G. FELIU, «Activitats econòmiques...», p. 236, nota 220.

IV

Les continuïtats i els canvis dels segles XIV i XV

Capítol 7

Les crisis i els redreços de la baixa edat mitjana

7.1. INTRODUCCIÓ

A començament del segle XIV i després d'una fase prodròmica d'uns vint anys de durada, Europa penetrà en una llarga etapa de crisis,⁹⁴⁵ de reordenació profunda i traumàtica de les estructures econòmiques, socials, polítiques i culturals. Els temps difícils, de fortes tensions, de «falta d'identitat per la pèrdua de tradició»,⁹⁴⁶ s'iniciaren, doncs, cap al 1280 i assoliren el seu primer cim durant el trienni de 1348-1350, quan la pandèmia de la pesta negra —originària de l'Àsia— delmà la població amb una intensitat desconeguda fins a aleshores.⁹⁴⁷ Els rebrots periòdics de la pesta bubònica i d'altres malalties contagioses van esdevenir, des d'aleshores, un flagell reiterat que va retardar la recuperació demogràfica gairebé un segle.

Malgrat que la contracció demogràfica va afectar el conjunt de l'economia i la societat, va tenir una incidència especial en l'agricultura i en el món rural, el sector encara bàsic aleshores. La producció agrària i les rendes de la terra van caure i aquesta davallada va repercutir en tots els estaments socials que en vivien. La distribució desequilibrada dels costos de la crisi va incrementar la tensió social fins al

945. La seva anàlisi ha generat una bibliografia molt àmplia, d'entre la qual destaca, per l'atenció que concedeix als aspectes regionals, l'antologia F. SEIBT i W. EBERHARD (ed.), *Europa 1400: La crisis de la Baja Edad Media*, Barcelona, Crítica, 1993, i, per la seva fidelitat al marxisme en una època de predomini de la historiografia liberal, la recent síntesi G. BOIS, *La gran depresión medieval, siglos XIV-XV: El precedente de una crisis sistémica*, Madrid, Biblioteca Nueva, i València, Universitat de València, 2001.

946. Concepte de *crisi* que Ferdinand Seibt pren del biòleg Konrad Lorenz (F. SEIBT i W. EBERHARD (ed.), *Europa 1400...*, p. 10).

947. P. BILLER, *Measure of multitude: Population in medieval thought*, Oxford, Oxford University Press, 2000; P. IRADIEL, «La crisis bajomedieval, un tiempo de conflictos», a *Conflictos sociales, políticos e intelectuales en la España de los siglos XIV y XV*, Logronyo, Instituto de Estudios Riojanos, 2004, p. 21.

punt de desencadenar, a mitjan segle xv, una onada de revoltes rurals en l'àmbit europeu,⁹⁴⁸ que —com es veurà més endavant— va afectar també, amb un cert retard, la Corona catalanoaragonesa.

Les seqüeles econòmiques i socials de la pesta negra i de les seves rèpliques, tot i que importants, van ser menys intenses en les ciutats, on es va neutralitzar la manca de mà d'obra per a la manufactura i el comerç atraient joves rurals amb salaris alts i es va incrementar la productivitat. El sector secundari, amb la draperia i la metal·lúrgia al capdavant, va millorar les tècniques de producció, una opció que va requerir importants inversions de capital, però que va permetre incrementar quantitativament i qualitativa la producció. Amb la millora dels sistemes de transport, especialment dels marítims, el progrés de les associacions comercials, la consolidació de la comptabilitat per partida doble, el naixement de les assegurances i el desenvolupament de la banca, els mercaders no sols pogueren explorar nous mercats, sinó també realitzar operacions cada cop més arriscades i rendibles. Entre els anys 1350 i 1500, el triomf d'una mentalitat cada cop més decididament capitalista va atapeir la xarxa de vies navals i terrestres, va multiplicar les fires i va refermar l'articulació dels mercats i la regionalització de l'economia en l'àmbit europeu.⁹⁴⁹

En l'actualitat, els historiadors, amb algunes poques excepcions,⁹⁵⁰ qüestionen l'existència d'una única crisi baixmedieval, entesa com un esfondrament prolongat de l'economia. Unes quantes revisions d'abast europeu⁹⁵¹ i català⁹⁵² han defensat

948. Analitzats, des d'una perspectiva marxista occidental, per R. HILTON, *Siervos liberados: Los movimientos campesinos medievales y el levantamiento inglés de 1381*, Madrid, Siglo XXI, 1978.

949. Com ha demostrat Stephan R. Epstein, un qualificat expert suís, format a Itàlia i establert a Londres, on va morir en plena joventut (S. R. EPSTEIN, «Cities, regions and the late medieval crisis: Sicily and Tuscany compared», *Past and Present* (Oxford), núm. 130 (1991), p. 3-50; S. R. EPSTEIN, «Regional fairs, institutional innovation and economic growth in the late medieval Europe», *Economic History Review* (Oxford), núm. 47 (1994), p. 459-482; S. R. EPSTEIN, «Craft guild, apprenticeship and technological change in pre-modern Europe», *The Journal of Economic History* (Cambridge), núm. 53 (1998), p. 684-713; S. R. EPSTEIN, *Freedom and growth: The rise of states and markets in Europe, 1300-1750*, Londres, Routledge, 2000; S. R. EPSTEIN (ed.), *Town and country in Europe, 1300-1800*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001; S. R. EPSTEIN, G. HAUPT, C. PONI i H. SOLY (ed.), *Guilds, economy and society*, Sevilla, Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1998; R. S. EPSTEIN, «Fairs, towns and states in Renaissance Europe», a S. CAVACIOCCI (ed.), *Fiere e mercati nella integrazione delle economie europee, sec. XIII-XVIII*, Florència, Le Monnier, 2001, p. 71-90).

950. Com Guy Bois, que defensa encara amb convicció l'existència d'una crisi global del sistema feudal europeu a la darrera fase de l'edat mitjana (G. BOIS, *La gran depresión medieval...*). Les seves tesis han estat qualificades, tanmateix, d'anacròniques per alguns representants de la historiografia liberal anglosaxona.

951. P. IRADIEL, «La crisis bajomedieval...», p. 13-48.

952. G. FELIU, «La crisis catalana de la Baja Edad Media. Estado de la cuestión», *Hispania* (Madrid), vol. LXIV/2 (2004), p. 435-466.

obertament que els termes *crisi* i *decadència* no són sinònims, com sostenia encara Guy Bois⁹⁵³ el 1995. A poc a poc s'ha anat obrint pas una nova concepció de la crisi tardomedieval, segons la qual la recessió demogràfica i la crisi política⁹⁵⁴ no van provocar una llarga i pregona contracció econòmica, sinó un conjunt de transformacions estructurals compatible amb una trajectòria de creixement de l'economia.⁹⁵⁵ El referent conceptual més adient seria el d'una sèrie de crisis conjunturals inserides en una dinàmica general de creixement i de factors endògens i exògens de distint significat.⁹⁵⁶ Els seus defensors desplaçarien el centre del debat de l'economia a la política; sostindrien que, més enllà de les manifestacions espectaculars, el nucli de la «crisi» va ser de natura politicoinstitucional, el vertader element articulador tant de les fractures socials com de les noves concentracions econòmiques.⁹⁵⁷ Per a analitzar el vessant rural de la crisi, recuperarien algunes hipòtesis marginals, formulades tres dècades abans, que havien atribuït, contra vent i marea, les revoltes camperoles de final de l'edat mitjana no a les relacions de classes en si, a les exaccions senyoriales, sinó al fet que els senyors i les senyories havien fallat en la seva tasca protectora.⁹⁵⁸ Ni explosió de misèria ni conjuntura alcista de preus, sinó ruptura del lideratge nobiliari i ressentiment contra els senyors per no haver sabut defensar el regne i haver deixat la població rural sense referents de protecció institucional.⁹⁵⁹

953. G. BOIS, «Sur les crises économiques médiévales», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), núm. 16-17 (1995-1996), p. 61-69.

954. Entesa com un procés de centralització politicoadministrativa entorn d'unes monarquies autoritàries i d'increment de la pressió fiscal, que van provocar nombrosos conflictes amb la vella noblesa feudal, per la defensa de la seva quota de poder, i amb la pagesia i la menestralia urbana, exaspèrades pels nous impostos.

955. P. IRADIEL, «La crisis bajomedieval...», p. 22; D. IGUAL, «¿Crisis? ¿Qué crisis? El comercio internacional en los reinos hispánicos de la Baja Edad Media», *Edad Media: Revista de Historia* (Valladolid), núm. 8 (2007), p. 203-223.

956. Vegeu *Italia 1350-1450: Tra crisi, trasformazione, sviluppo*, Pistoia, Presso la Sede del Centro, 1993, especialment les conclusions, redactades per Giuliano Pinto; L. PALERMO, *Sviluppo economico e società preindustriale: Cicli, strutture e congiunture in Europa dal Medioevo alla prima Età Moderna*, Roma, Viella, 1997, i el dossier monogràfic «La crisis del siglo XIV en los reinos hispánicos», *Edad Media: Revista de Historia* (Valladolid), núm. 8 (2007), p. 37-328.

957. P. GENET, «Le développement des monarchies d'Occident est-il une conséquence de la crise?», a *Europa en los umbrales de la crisis, 1250-1350*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 1995, p. 247-273; P. IRADIEL, «La crisis bajomedieval...», p. 38; H. R. O. HERRER i V. CHALLET, «La sociedad política y el mundo rural a fines de la Edad Media», *Edad Media: Revista de Historia* (Valladolid), núm. 7 (2005-2006), p. 75-98.

958. R. CAZELLES, «Les mouvements révolutionnaires du milieu du XIVe siècle et le cycle de l'action politique», *Revue Historique* (París), núm. 229 (1962), p. 279-312.

959. P. IRADIEL, «La crisis bajomedieval...», p. 39-40. Hipòtesi compartida també, encara que amb matisos, per H. R. O. HERRER, «Conflictos antiseñoriales en el reino de Castilla a finales de la Edad Media: viejas preguntas, ¿nuevas respuestas?», *Historia: Instituciones: Documentos* (Sevilla), núm. 36 (2009), p. 313-322.

A les ciutats, segons les noves propostes, la pèrdua de cohesió del lideratge altburgès hauria permès la consolidació d'un sentiment antipàtrici i l'entrada en escena, per primera vegada de forma organitzada i alternativa, de les capes populars; s'hauria consumat la ruptura econòmica, social i política entre l'oligarquia i el «comú».⁹⁶⁰ La nova distribució del poder polític i no sols dels guanys del creixement econòmic va generar fortes sotragades socials, nombroses revoltes urbanes que, fins molt recentment, havien estat considerades meres seqüeles de processos de pauperització urbana, d'una conjuntura desfavorable massa llarga, explosions puntuals d'odi.⁹⁶¹ Una recent revisió de la revolta florentina dels Ciompi⁹⁶² ha demostrat que l'estructura sociotopogràfica de la ciutat, la distribució espacial de la riquesa i la pobresa, la lluita entre parròquies i barris, entre faccions interclassistes cohesionades per vincles de solidaritat de natura diversa, la rivalitat entre les arts (corporacions d'ofici) majors i menors pel control del govern local, pel prestigi, per la rellevància simbòlica, i la pugna entre menestrals integrats i exclosos de les institucions corporatives foren tan importants com les reclamacions salarials i laborals. La recerca —ben documentada— ha evidenciat que els treballadors no qualificats de la manufactura tèxtil reivindicaven, més que millores econòmiques, la integració en les corporacions professionals, la inclusió social, una part del poder polític i el respecte per la seva dignitat; la recerca ha demostrat la centralitat de la qüestió social en el conflicte.

La nova concepció de la crisi de la baixa edat mitjana cancel·lava, doncs, la tendència a sobrevalorar l'abast explicatiu de la dinàmica econòmica, identificada gairebé amb l'evolució dels preus, les rendes i els salaris: la reduïa a la condició de

960. M. I. del VAL, «Oligarquía versus común (consecuencias sociopolíticas del triunfo del regimiento en las ciudades castellanas)», *Medievalismo* (Madrid), núm. 4 (1994), p. 41-58; M. I. del VAL, «Élites urbanas en la Castilla del siglo xv (Oligarquía y común)», a F. THEMUDO BARATA (ed.), *Élites e redes clientelares na Idade Media: Problemas metodológicos*, Lisboa, Colibri, 2001, p. 71-90; M. I. del VAL, «Conflictividad social en la Castilla del siglo xv», *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* (Barcelona), núm. 26 (2005), p. 1033-1050; J. M. MONSALVO, «Gobierno municipal, poderes urbanos y toma de decisiones en los concejos castellanos bajomedievales», a *Las sociedades urbanas en la España medieval*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 2003, p. 409-488; P. IRADIEL, «Formas de poder y de organización de la sociedad en las ciudades castellanas de la Baja Edad Media», a *Estructuras y formas de poder en la historia*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1991, p. 23-49; C. BATLLE, «Sociedad urbana y poder en Cataluña (1391-1492)», a *La Península Ibérica en la época de los descubrimientos*, vol. II, Sevilla, Universidad de Sevilla, 1997, p. 943-966; C. BATLLE, «Le Syndicat des Trois États et du peuple de Barcelone au milieu du xve siècle», a *Rives Nord-méditerranéennes* (Ais de Provença), núm. 1 (1998), p. 25-38.

961. V. RUTENBURG, *Popolo e movimenti popolari nell'Italia del '300 e '400*, Bolonya, Il Mulino, 1971; M. MOLLAT i P. WOLFF, *Uñas azules, Jacques et Ciompi: Las revoluciones populares en Europa en los siglos XIV y XV*, Madrid, Siglo XXI, 1976; N. GONTHIER, *Cris de haine et rites d'unité: La violence dans les villes, XIIIe-XVe siècles*, Turnhout, Brepols, 1992.

962. A. STELLA, *La révolte des Ciompi: Les hommes, les lieux, le travail*, París, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1993.

factor d'exasperació.⁹⁶³ Recentment, Stephen R. Epstein, sense menystenir els altres components, ha revaloritzat, tanmateix, la incidència del factor econòmic en el descabdellament de la crisi de la baixa edat mitjana. L'avenç de la integració dels mercats i de la regionalització de l'economia va posar a prova, tanmateix, la interacció entre els poders econòmics i polítics, entre estructures de mercat i plataformes de poders senyorial, urbans i estatals. Per tal com aquesta interacció no es va realitzar de manera harmònica, sinó en una tensió constant de forces concurrents, la denominada *crisi baixmedieval* hauria estat una «crisi d'integració de mercats», no un esfondrament prolongat de l'economia.⁹⁶⁴

7.2. LA PESTA NEGRA I LES SEVES CONSEQÜÈNCIES

Determinar el nombre i la distribució de la població en una època determinada de l'edat mitjana no és una tasca fàcil. Les úniques fonts que aporten informació quantitativa adient són d'índole fiscal: fogatges, talles, estims, llibres de peita i del morabatí i capbreus generals de terme. El maneig d'aquesta mena de documentació suscita, emperò, entre els experts en demografia històrica nombrosos recels, ja que no inclou les llars insolvents, no especifica els membres de cada família i està redactada amb criteris diversos. El desig d'uniformitat explicativa dels historiadors topa sistemàticament, doncs, amb la naturalesa parcial de les fonts i amb unes realitats locals, comarcals i regionals no sempre comparables.

7.2.1. *L'abast de la davallada demogràfica*

L'epidèmia de pesta bubònica de mitjan segle XIV, coneguda com a *pesta negra*,⁹⁶⁵ va constituir, per la magnitud de les seves seqüeles, una catàstrofe excepcional en

963. Com ja es desprèn clarament d'una bona part de les contribucions al col·loqui *Conflictos sociales, políticos e intelectuales en la España de los siglos XIV y XV*, Logronyo, Instituto de Estudios Riojanos, 2004.

964. S. R. EPSTEIN, «The late medieval crisis as an "integration crisis"», a M. PRAK (ed.), *Early modern capitalism: Economic and social change in Europe, 1400-1800*, Nova York i Londres, Routledge, 2001, p. 25-50; P. IRADIEL, «La crisis bajomedieval...», p. 26.

965. Que ha generat una bibliografia extensa i de notable rigor científic (Y. RENOARD, «L'événement mondial plus important du XIVe siècle, la peste noire de 1348-1350», *Revue d'Histoire de Paris* (París), vol. LVII (1950), p. 107-119; L. FEBVRE, «La peste noire de 1348», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* (París), vol. IV/1 (1949), p. 101-107; G. DEAUX, *The Black Death, 1347*, Londres, Hamilton, 1969; P. ZIEGLER, *The Black Death*, Londres, Collins, 1969; W. BOWSKY (ed.), *The Black Death: A turning point in history?*, Nova York, Holt, Rinehart and Winston, 1971; J. N. BIRABEN, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens des origines à 1850*, París i la Haia, Mouton, 1975-1976, 2 v.; W. H. MCNEIL, *Plagas y pueblos*, Madrid, Siglo XXI, 1984; J. NOHL, *La morte noire: Chronique de la peste d'après les sources contemporaines*, París, Payot, 1986; R. S. GOTTFRIED, *La muerte negra: Desastres naturales y humanos en la Europa medieval*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1989).

l'àmbit europeu. Es va caracteritzar per la universalitat del seu contagi, ja que el bacil (*Yersinia pestis*) va trencar les fronteres geogràfiques i socials. La glànola va arribar a Barcelona cap a final d'abril de 1348, per mar, en alguna embarcació procedent de Llevant; assolí el pic màxim de mortalitat a començament de juny, quan els notaris locals arribaren a redactar disset testaments per setmana, i continuà provocant víctimes fins a la primera setmana d'octubre.⁹⁶⁶ Per a mesurar-ne la incidència en la població, els experts han utilitzat la fórmula de Jacques Dupâquier, en la qual han substituït, emperò, les llistes de defuncions, aleshores encara inexistents, per les de testaments. El resultat ha estat, per a l'any 1348, un índex d'intensitat del 19,9, el més alt de la centúria i que correspon, en l'escala proposada pel demògraf francès,⁹⁶⁷ a una gran crisi demogràfica.⁹⁶⁸ A Girona, la pèrdua de població va ser, segons Christian Guilleré, de prop del 14 %, sensiblement inferior a les que es desprenen d'informacions més concretes: van morir els sis jurats de la ciutat i el 28 % dels consellers.⁹⁶⁹ A la resta de Catalunya, la contracció poblacional, que sembla que ja s'havia iniciat unes dècades abans, hauria oscil·lat, segons les darreres monografies locals,⁹⁷⁰ entre el 15 % de Viladrau⁹⁷¹ i el 40 % de Bellpuig d'Urgell,⁹⁷² tot i que en algunes ciutats interiors, com ara Cervera, les baixes haurien estat, tanmateix, irrellevants.⁹⁷³

L'impacte de la pesta va assolir també cotes especialment altes en algunes paròquies de Mallorca confinants amb el terme de la capital, com Bunyola i Alaró, on superaren el 50 %.⁹⁷⁴ Les xifres de recaptació del morabatí del 1350 revelen una

966. J. GÜNZBERG, «Las crisis de mortalidad en la Barcelona del siglo XIV», *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* (Madrid), vol. VII/2 (1989), p. 9-36; J. GÜNZBERG, *Vida quotidiana a la ciutat de Barcelona durant la pesta negra (1348)*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2002, p. 9-18 i 76-78.

967. Que va de l'1 fins al 32.

968. J. GÜNZBERG, «Las crisis de mortalidad...», p. 9-35; J. GÜNZBERG, «Testamentos del siglo XIV del Archivo Histórico de Protocolos de Barcelona (AHPB) y su aplicación a la demografía histórica. Estudio archivístico-metodológico», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), núm. 10 (1989), p. 97, notes 27-28.

969. C. GUILLERÉ, *Girona al segle XIV*, vol. II, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, p. 189-199.

970. De les quals hom pot trobar una bona síntesi a G. FELIU, «La demografia baixmedieval catalana: estat de la qüestió i propostes de futur», *Revista d'Història Medieval* (València), núm. 10 (1999), p. 32-34.

971. A. PLADEVALL, «La disminució de poblament a la Plana de Vic a mitjan segle XIV», *Ausa* (Vic), vol. IV (1963), p. 368.

972. A. BACH I RIU, *Bellpuig d'Urgell i la seva baronia al Pla d'Urgell*, Barcelona, Fundació Salvador Vives i Casajuana, 1972, p. 44.

973. J. RIBALTA I HARO i M. TURULL I RUBINAT, «Ciutat i poder en el feudalisme declinant a la Catalunya baixmedieval (diferenciació social i distribució social de l'espai urbà a Cervera, 1340-1382)», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 22 (1992), p. 105.

974. F. SEVILLANO, «La demografía de Mallorca a través del impuesto del morabatí: siglos XIV y XV», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* (Palma), núm. 34 (1974), p. 266.

forta caiguda de la població: les llars comptabilitzades aleshores a Mallorca (9.451) només representen el 76,59 % de les registrades el 1329.⁹⁷⁵ Pel que fa al Regne de València, no disposem encara de dades quantitatives sobre l'impacte demogràfic directe de la pesta. La majoria de les fonts historiogràfiques coetànies, com pertot arreu, el magnifiquen amb finalitats morals: el *Cronicó de Benifassà* afirma que a penes sobrevisqué una tercera part de la població.⁹⁷⁶ Les pèrdues de població, tot i no assolir aquest nivell, degueren ser, emperò, considerables, com ha quedat clarament reflectit en la documentació reial subsegüent, on Pere el Cerimoniós reitera que «la terra sia fort apobrida i desolada». Hi ha algunes al·lusions directes i concretes als efectes de la glànola en algunes localitats del regne, testimonis aïllats d'una realitat que fou general. A Morella, per exemple, es parla el mateix 1348 d'un gran retrocés en la població, el qual s'atribueix no sols a la pesta, sinó també a l'esterilitat dels temps que la precediren i a l'excessiva pressió fiscal.⁹⁷⁷

Després d'aquest primer desastre biològic, el bacil reaparegué amb regularitat dramàtica i generà pèrdues poblacionals selectives.⁹⁷⁸ A partir del 1400, les epidèmies experimentaren importants mutacions, a conseqüència de reiterats canvis d'agent i de vector: la pesta bubònica cedí protagonisme a altres malalties contagioses, com la pigota, el tifus, la tuberculosi o el xarampió. Els costos demogràfics provocats per aquestes noves patologies, tot i que inferiors als de la pesta negra, foren importants. Les guerres, les plagues⁹⁷⁹ i les fams⁹⁸⁰ contribuïren també a retar-

975. Á. SANTAMARÍA, «Demografía de Mallorca. Análisis del morabatin de 1329», *Mayurqa* (Palma), núm. 20 (1980-1984), p. 155-222; J. SASTRE, «El impuesto del morabatin en el Reino de Mallorca (1300-1349)», *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* (Barcelona), núm. 10 (1989), p. 159-187; G. FELIU, «Evolución y asentamiento de la población», a J. Á. SESMA MUÑOZ (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458: Aspectos económicos y sociales*, Saragossa, CEMA, 2010, p. 31-58; K. SUENAGA, «Estimació matemàtica de la població de la Corona d'Aragó», *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* (Barcelona), núm. 31 (2011-2013), p. 328.

976. A. RUBIO, «El segle XIV», a E. BELENGUER (coord.), *Història del País Valencià*, vol. II, Barcelona, Edicions 62, 1989, p. 208.

977. *Ibidem*, p. 209.

978. A Catalunya, per exemple, les pestes dels anys 1362 i 1371 serien recordades, respectivament, com a «mortaldat dels infants» i «mortaldat dels mitjans», termes que evoquen el sector d'edat —infants i adults— que cada una delmà.

979. Durant la primavera del 1359, el bisbe de Girona reconeixia que «és gran multitut e plaga de lagostes, qui la una partida dels blats de les possessions e terres de la parròquia e del termen de Rupjà han consumida» (ADG, *Lletres episcopals*, vol. 33; cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 73, nota 2). Els veïns de Tauste, el 1421, declaraven que aquell insecte «havia gastado, perdido e devorado todos los fruytos produzidos e stantes sobre la faz de la tierra» (M. C. GARCÍA HERRERO i M. J. TORREBLANCA GASPÀR, «San Miguel y la plaga de langosta (Claves para la interpretación del voto tasustano de 1421)», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), vol. x-xi (1993), p. 281-305).

980. Per a una anàlisi breu però força documentada de la seva cronologia, abast geogràfic i grau d'intensitat, vegeu A. RIERA i MELIS, «Crisis frumentarias y políticas municipales de abastecimiento en

dar el canvi de tendència de la dinàmica poblacional. Com a conseqüència d'aquesta combinació d'adversitats, el Principat, segons els càlculs més fiables,⁹⁸¹ perdé, en dos-cents anys, el 21,12 % de la seva població: els focs fiscals passaren, entre els anys 1300 i 1497, de 74.340 a 58.636.⁹⁸² A Mallorca, el nombre de focs fiscals hauria baixat, entre els anys 1329 i 1475, de 12.339 a 8.676,⁹⁸³ cosa que significa una davallada del 29,68 %. Al País Valencià, l'impacte de les primeres epidèmies no va ser tan intens: només va implicar un estancament poblacional, atès que el nombre de focs fiscals passà, entre els anys 1347 i 1469, de 61.500 a 63.894.⁹⁸⁴ Del 1370 ençà, es detecten divergències regionals en la dinàmica demogràfica, que es van accentuar al llarg del segle xv. L'evolució de la població era clarament negativa en els sectors septentrional i central, amb pèrdues que oscil·laven entre el 40 % i el 75 %. La tendència a la baixa d'aquestes dues àrees es va rescabalar, tanmateix, amb el fort creixement de la ciutat de València i amb l'arrencada demogràfica de les contrades meridionals, on, del 1430 ençà, es registraren increments del 2 % anual.⁹⁸⁵

7.2.2. *La redistribució espacial de la població*

Les conseqüències de la crisi demogràfica van ser més greus al camp que a la ciutat. Les poblacions rurals es revelaren força més vulnerables que les urbanes davant l'impacte devastador de les guerres, els saquejos i les fams que es van generalitzar des del 1350. Les epidèmies, pel fet de col·lapsar transitòriament els mecanismes d'enquadrament i control de la mà d'obra, van tenir al camp un efecte centrifugador, van dispersar famílies i van facilitar l'establiment de gent nova als nuclis urbans.⁹⁸⁶ La crisi hi va alterar el poblament, va modificar la distribució geogràfica de la població i va causar l'abandonament de les terres menys produc-

las ciudades catalanas durante la Baja Edad Media», a H. R. OLIVA i P. BENITO (ed.), *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2007, p. 124-159.

981. Del màxim expert en la matèria, Jordi Nadal (J. NADAL, «La població», a J. NADAL i P. WOLFF (ed.), *Historia de Cataluña*, Vilassar de Mar, Oikos-Tau, 1983, p. 66).

982. A. MORENO, T. DOMÈNECH, J. GÜNZBERG i J. PLANAGUMÀ, «Las crisis demográficas en Cataluña. Siglos XIV-XVII. Algunas reflexiones», *Contrastes: Revista de Historia Moderna* (Múrcia), núm. 2 (1986), p. 15-38; G. FELIU, «Evolución y asentamiento de la población...», p. 31-58; K. SUENAGA, «Estimación matemática de la población...», p. 329.

983. Vegeu *supra*, nota 975.

984. P. PÉREZ PUCHAL, «La población del País Valenciano hasta la época estadística», *Cuadernos de Geografía* (València), núm. 10 (1972), p. 1-30; G. FELIU, «Evolución y asentamiento de la población...», p. 31-58.

985. A. RUBIO, «Pesta, fam i guerra», a B. de RIQUER (dir.), *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. III, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1996, p. 82; P. IRADIEL, «El segle xv», a E. BELENGUER (coord.), *Història del País Valencià*, vol. II, Barcelona, Edicions 62, 1989, p. 267-272.

986. G. BOIS, *La gran depresión medieval...*, p. 95.

tives.⁹⁸⁷ Un intens corrent migratori adreçat cap a les ciutats i les viles va sacsejar totes les capes de la societat rural.

L'emigració de curt radi d'acció, intracomarcal, va afectar tots els sectors socials, des dels pobres miserables que, incapaçs de regir explotacions, vivien de l'almoina, fins als pagesos grassos que, amb el seu assentament a les viles, culminaven el procés d'ascens econòmic i social iniciat durant la pandèmia. Sembla que els fluxos migratoris de llarg recorregut, en canvi, estaven integrats bàsicament per membres de famílies rurals acomodades i menestrals, que s'establien a les ciutats o a les viles mitjançant pactes de veïnatge en condicions favorables. Analitzant el *Llibre de veïns* de Cervera corresponent al trienni de 1391-1393, Flocel Sabaté observa que el gruix d'immigrants provenia de la Segarra, de l'àrea d'influència de la ciutat, i només un petit contingent hi havia arribat d'altres contrades catalanes. Mentre que la majoria dels integrants del primer bloc eren membres de la pagesia, en el segon grup preponderaven els artesans: fusters, basters, teixidors, argenters i mercaders.⁹⁸⁸

Entre les conseqüències dels moviments migratoris sobresurten, a Catalunya, l'èxode de pobladors de les terres altes, la consolidació de les viles que exercien la capitalitat en l'àmbit local o comarcal i el trasllat de persones cap a les ciutats que s'havien erigit en centres d'extensos territoris regionals, situades gairebé totes a la franja litoral.⁹⁸⁹ Les contrades pirinenques i prepirinenques, que patien un èxode poblacional des d'abans de la pesta negra, accentuaren la seva davallada demogràfica i esdevingueren terres de pastura per als ramats transhumants. Les migracions de radi curt van consolidar les sagreres, parròquies i petites viles de caire eminentment rural, nascudes durant la fase de creixement dels segles XI-XIII. Com a conseqüència dels corrents migratoris, l'hàbitat dispers va experimentar una reculada significativa a la Catalunya Vella i les característiques del poblament al nord i al sud del Llobregat es van homogeneïtzar.

Al Regne de València, durant la baixa edat mitjana, també es van produir canvis importants de l'hàbitat: la pèrdua de pes demogràfic de les contrades muntanyenques septentrionals, la baixada massiva de les comunitats mudèjars des dels poblats d'altura cap a les noves viles creades pels colonitzadors cristians a les terres planes de les valls fluvials i del litoral i l'avenç generalitzat pertot arreu del poblament concentrat a càrrec del dispers.⁹⁹⁰ La pesta negra va significar, a Ma-

987. Aspectes analitzats amb força més detalls a J. FERNÁNDEZ TRABAL i A. RIERA i MELIS, «La crisi econòmica i social al camp», a E. GIRALT i RAVENTÓS (dir.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. II, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca i Universitat de Barcelona, 2004, p. 119-179.

988. F. SABATÉ, *El territori a la Catalunya medieval: Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*, Barcelona, Fundació Salvador Vives i Casajuana, 1997, p. 168.

989. *Ibidem*, p. 129-149 i 167-172.

990. J. TORRÓ, *Poblament i espai rural...*, p. 94-96.

llorca, l'inici d'un llarg període de retrocés poblacional i de canvi del paisatge a les parròquies de la serra de Tramuntana. La pastura també hi va créixer a càrrec de l'agricultura. Les famílies que baixaren de la muntanya van emplenar parcialment els buits creats als pobles del Pla i del Migjorn tant per les pestes i les fams com per l'emigració cap a la Ciutat. En el conjunt de l'illa, la contracció demogràfica baix-medieval va significar una reducció sensible del nombre de veïns a tots els nusos de l'atapeïda xarxa de poblament, però no hi va generar esvorancs: cap de les viles existents el 1348 va quedar deserta.⁹⁹¹

Si es compara l'evolució dels focs fiscals al conjunt de Catalunya i a Barcelona en el període del 1365 al 1497, s'observa com la contracció demogràfica al país fou de prop del 50 %, mentre que a la capital no va superar el 20 %.⁹⁹² Aquesta divergència de dinàmiques és encara més visible al Regne de València, on l'estancament demogràfic del conjunt coincideix amb un creixement sostingut de la metròpoli, que gairebé va duplicar, entre els anys 1359 i 1489, la seva població, de manera que va passar d'uns vint-i-sis mil habitants a uns quaranta mil.⁹⁹³ A Mallorca, en canvi, l'evolució fou peculiar, atès que la Ciutat i la part forana van seguir unes dinàmiques paral·leles; la incidència relativa dels focs urbans en els del conjunt de l'illa va passar, entre els anys 1343 i 1366, del 36,5 % al 36,9 %.⁹⁹⁴

7.3. ELS CANVIS ECONÒMICS I SOCIALS AL CAMP

La conseqüència immediata de la pesta negra va ser un dèficit marcat de mà d'obra i un avenç dels erms a càrrec dels sementers. L'abandonament de terres de conreu ja s'havia iniciat al darrer terç del segle XIII.⁹⁹⁵ El sotrac del 1348 li va conferir, emperò, una magnitud insòlita, que no va passar desapercibuda als coetanis. Pere el Cerimoniós, en la seva *Crònica*, esmenta la recent expansió del senglar per les terres baixes, quan la seva àrea de caça, el 1341, encara estava circumscrita a les contrades muntanyenques de Jaca, el Moncaio i Valldigna, «per tal que la terra era lladoncs pus poblada de gents que ara no és, per raó de les mortaldats e de les guerres que es són après seguides».⁹⁹⁶ A Catalunya va aparèixer amb tota cruesa el problema dels masos rònecs.

991. Vegeu *infra*, nota 994.

992. A. GARCIA i M. GUÀRDIA, «Consolidació d'una estructura urbana: 1300-1516», p. 38.

993. A. RUBIO, «Pesta, fam i guerra», p. 83.

994. Á. SANTAMARÍA, «Mallorca en el siglo XIV», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 7 (1970-1971), p. 185; F. SEVILLANO, «La demografía de Mallorca...», p. 247-248.

995. Com ha demostrat, per als dominis de la Pia Almoïna de Barcelona, T. LÓPEZ PIZCUETA, *La Pia Almoïna de Barcelona...*, p. 300-311.

996. PERE III, «Crònica», a F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta, 1971, p. 1041.

7.3.1. La difusió de l'emfiteusi

El descens demogràfic va provocar canvis importants en les relacions contractuals entre els propietaris i els tinents. Les epidèmies, les fams i la cruenta guerra amb Castella, a mitjan segle XIV, van segar famílies pageses, en van delmar la majoria i van disminuir la força de treball i la capacitat productiva de gairebé la totalitat. Moltes explotacions acabaren sent inviables. La renúncia als predis poc feroços per part dels conreadors, al·legant que eren «més inútils i perjudicials que profitosos»⁹⁹⁷ i que els censos havien esdevingut excessius, palesa que aleshores l'oferta de terra superava la de conreadors. Els senyors, inclòs el sobirà, es van veure obligats a fer concessions, per tal d'evitar-ne la deserció, a la mà d'obra supervivent: renúncia transitòria als mals usos, reducció eventual o definitiva de censos, monetització de rendes en espècie, redempcions gratuïtes de serveis dominicals, dispenses temporals de residència al mas i transformacions de tinences servils en emfiteútiques.⁹⁹⁸ Aquestes concessions senyoriales, tanmateix, no es van distribuir d'una forma equilibrada entre les diverses categories de pagesos, sinó directament proporcional al seu respectiu nivell de benestar. Els feuaters, a mesura que recuperaven el domini útil dels predis abandonats, els cedien en emfiteusi als camperols «grassos» de la rogalia, a aquells que podien garantir-ne millor el pagament de les rendes. Amb aquest comportament pragmàtic, els senyors contribuïren a engrandir la jerarquització interna ja existent en la pagesia, a accentuar-hi les contradiccions internes.

La forta pujada dels salaris i l'escassetat de mà d'obra van provocar l'efecte col·lateral de realçar les prestacions laborals que els senyors exigien als tinents, que, tot i la tendència a reduir-les iniciada a mitjan segle XII,⁹⁹⁹ encara desenvolupaven un paper considerable en l'explotació de molts dominis. Les poblacions cristianes del nord de l'Ebre estaven sotmeses a serveis laborals, a joves, tirades, batudes, femades, veremades i tragins. Aquestes exigències personals apareixen ben documentades tant als capbreus de la Catalunya Vella, com Vilobí d'Onyar¹⁰⁰⁰

997. M. GALO BARDES, *Els remences dins el quadre de la pagesia catalana fins al segle xv*, vol. 1, Figueres, Biblioteca Palau de Perelada, 1973, p. 183.

998. A. SERRA, «Reaccions senyoriales a la crisi agrària a Catalunya a la baixa edat mitjana: els remences», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 29 (1999), p. 1005-1042; M. T. FERRER, «Establiments de masos després de la pesta negra», a M. T. FERRER, J. MUTGÉ i M. RIU (ed.), *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (ss. IX-XVIII): Aspectes arqueològics, geogràfics, arquitectònics i antropològics*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2001, p. 189-241; A. RIERA i MELIS, «El bisbat de Girona al primer terç del segle xv. Aproximació al context socioeconòmic de la sèrie sísmica olotina (1427-1428)», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 22 (1992), p. 170-175.

999. Vegeu *antea*, cap. 2, p. 43-44.

1000. J. M. MARQUÈS, «Vilobí d'Onyar a través del capbreu d'en Ramon de Malars», *Estudis d'Història Agrària* (Barcelona), núm. 5 (1985), p. 41-42.

(Gironès) o la Roca del Vallès,¹⁰⁰¹ com als de la Catalunya Nova, començant per la senyoria de Santes Creus¹⁰⁰² i la baronia de Queralt.¹⁰⁰³ La colonització feudal del Regne de València no sols va mantenir els principals serveis personals d'origen andalusí que prestaven les comunitats mudèjars, sinó que els va complementar amb les joves i els tragins, càrregues de provenença cristiana.¹⁰⁰⁴

Les prestacions personals proporcionaven mà d'obra gratuïta o a baix preu als senyors en les èpoques de més feina del cicle agrícola (sembra, sega, batuda, verema). Aquests serveis, a mitjan segle XIV, ja no cobrien, emperò, les necessitats laborals dels grans propietaris, per tal com la majoria de les comunitats havien aconseguit reduir-les a uns pocs dies, quan no les havien redimit amb censos en metàl·lic. Aquesta dinàmica va obligar els senyors a complementar, en les èpoques de més treball, els serveis laborals dels seus pagesos amb jornalers.¹⁰⁰⁵ Les joves, els tragins i les restants exigències senyorials de feina s'han d'interpretar més en termes socials que no pas estrictament econòmics, més com a indicadors de rang entre una pagesia fortament jerarquitzada que no pas com una solució efectiva davant l'increment dels costos d'explotació de les grans propietats feudals. Les dominicatures havien reculat gradualment davant les tinences i el seu retrocés havia comportat la pèrdua d'importància de les prestacions laborals.

Després de l'impacte directe de la pesta negra, del 1370 ençà, les formes d'explotació basades en el treball servil esdevingueren de mica en mica obsoletes. A la major part dels dominis s'introduïren plantejaments més dinàmics, que feien prevaler l'emfiteusi o, menys sovint, alguns convenis agraris a curt termini, que garantien als senyors més beneficis que el manteniment d'exigències arcaïtzants. La represa de la contracció de les reserves senyorials mitjançant contractes d'establiment va provocar un avenç important de la parcel·lació a les àrees compactes dels grans dominis i la creació de noves senyories. Durant el segon quart del segle XIV, els monestirs cistercencs de la Catalunya Nova, que havien estat pioners de la renovació agrària en els seus dominis, van renunciar, arran de la manca de conver-

1001. E. SERRA, *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII: Baronia de Sentmenat, 1590-1729*, Barcelona, Crítica, 1988, p. 31.

1002. E. FORT I COGUL, *El senyoriu de Santes Creus*, p. 112-113.

1003. G. CARCELLER, *La baronia de Queralt al segle XV: Organització del territori i gestió econòmica d'un espai feudal*, Montblanc, Consell Comarcal de la Conca de Barberà, 1998, p. 184.

1004. E. GUINOT, «"Sofras" y prestaciones personales en los mudéjares valencianos», a *VI Simposio Internacional de Mudéjarismo*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, 1993, p. 329-356.

1005. La «possessió» de Bellpuig (llevant de Mallorca), pels volts del 1460, necessitava anualment 120 jornals per segar el blat i 64 jornals per segar l'ordi. Coetàniament, l'administrador de la finca de Canet, també a Mallorca, llogava, a l'entrada de l'hivern, dones per collir l'oliva (G. JOVER, «Una crisi de renda feudal? Mallorca 1330-1550», *Estudis d'Història Econòmica* (Palma), núm. 1 (1992), p. 40, nota 13).

sos i de la puja dels jornals, a l'explotació directa de les granges perifèriques o menys rendibles. Aquesta segona embranzida de l'emfiteusi era, tanmateix, més una opció senyorial que no pas una conquesta pagesa: una adaptació als canvis provocats al camp per la contracció demogràfica. El nou contracte ni dimanava del consentiment mutu ni comportava necessàriament una millora de les condicions de vida dels camperols. Tenia un fort caràcter impositiu i constituïa la base legal en la qual es fonamentava l'exacció senyorial.¹⁰⁰⁶ Els elements clau de l'emfiteusi eren el cens i els drets de propietat que conservava el senyor directe, que es manifestaven en el lluïisme i la fadiga. Per als camperols, l'emfiteusi representava, tanmateix, la principal porta d'entrada a la possessió de la terra, permetia al sector més solvent ampliar les seves explotacions i donava una base jurídica ferma al seu vincle permanent amb la terra. En el món feudal, l'emfiteusi sempre va tenir, doncs, un significat ambivalent.

7.3.2. *La substitució parcial de jornalers per esclaus*

Una altra conseqüència de la contracció demogràfica fou la revalorització del treball, que es va manifestar amb una alça espectacular dels jornals agraris. A València, el salari diari mitjà dels bracers va pujar, entre els anys 1300 i 1360, de 4 a 9,25 diners,¹⁰⁰⁷ un 132 %. Tant la Corona com els consells municipals intentaren contenir aquest ascens, sense gaire èxit. Les hisendes burgeses suburbanes, que eren explotades directament pels propietaris i donaven feina a pagesos de la rodalia, van patir immediatament els efectes del canvi de conjuntura. El brusc increment dels costos de producció va obligar molts d'aquests propietaris a adoptar plantejaments més extensius, a deixar en guaret una bona part de les seves finques, en espera que els jornalers moderessin les seves exigències econòmiques,¹⁰⁰⁸ o a substituir jornalers per esclaus. L'opció de la mà d'obra esclava, la tenim ben do-

1006. A. FURIÓ, *Camperols del País Valencià: Sueca, una comunitat rural a la tardor de l'edat mitjana*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1982, p. 104; C. CUADRADA, «Senyors i ciutadans: les senyories catalanes a la baixa edat mitjana», *Revista d'Història Medieval* (València), núm. 8 (1997), p. 70.

1007. M. FEBRER, «El arrendamiento de servicios agrícolas y sus formas de remuneración en las aljamas mudéjares valencianas», a *VI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, 1993, p. 297-309.

1008. Com ha quedat reflectit en un document de la plana de Vic corresponent al 1351: «Attendentes quod, propter mortalitates que fuerunt —permitente Divino Iudicio— in civitate Vicense et infra Ausoniam, anno Domini millesimo CCC quadragesimo octavo, honores et possessiones terre non conreantur nec procurantur ut solebant ante tempus ipsarum mortalitatum, pro magnis salariis et logueriis que dari debent agricultoribus ac fossoribus, qui pauci remanserunt a tempore ipsarum mortalitatum citra» (AEV, calaix 27, s. n.; cit. A. PLADEVALL, «La disminució de poblament de la Plana de Vic...», p. 366, nota 1).

cumentada a Mallorca, on el monestir de la Real efectua, per manca de conversos, diverses compres de macips a mitjan segle XIV. La comunitat cistercenca, per conrear la seva granja d'Esporles, tenia, el 1360, tres esclaus; catorze anys més tard, el contingent s'havia elevat a vuit.¹⁰⁰⁹ Els inventaris d'una vintena de feus illencs demostren que, entre els anys 1320 i 1500, treballaven a les respectives reserves entre vint i quaranta esclaus.¹⁰¹⁰

El treball esclau va perviure en l'economia rural als territoris on la caiguda demogràfica va ser més forta, com ara la part forana de Mallorca, on encara era important a començament del segle XVI. Aquesta presència considerable de *catius* a les senyories i a les explotacions mitjanes illenques —sense paral·lel a la resta de la Corona catalanoaragonesa— constitueix una especificitat important de la societat balear de la baixa edat mitjana, no pas un testimoni de la inexistència de feudalisme, com certs corrents historiogràfics han defensat.

La possessió d'esclaus també està documentada coetàniament, tot i que en quantitats molt inferiors, a Catalunya i a València. Fins i tot la pagesia «grassa» podia disposar arreu d'un o dos esclaus a les masies, com ha demostrat Jaume Codina per a Santa Eulàlia de Provençana i Sant Boi de Llobregat.¹⁰¹¹

7.3.3. *La diversificació dels contractes agraris*

El retrocés dels conreadors i l'alça dels jornals estimularen la difusió de noves modalitats de contractes agraris. Els propietaris urbans mancats de temps descarregaven, mitjançant contractes de treball, part de les tasques agràries o de gestió de les seves hisendes en mà d'obra especialitzada, en pagesos locals experimentats. El mercader gironí Guillem del Castell, el 1349, va contractar per un any un viticultor experimentat de la rodalia per a conrear les vinyes i elaborar el vi, a canvi d'un salari de 6 lliures, dotze mitgeres d'ordi, el vi que necessités per beure i la manutenció.¹⁰¹² Els contractes de treball, imprescindibles per als propietaris de torres, horts i vinyes de les perifèries urbanes, estan ben documentats pertot arreu; Josep Hermandó n'ha analitzat vuitanta-tres del pla de Barcelona.¹⁰¹³ Entre els contractants

1009. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II, 1993, p. 64-66.

1010. G. JOVER i R. SOTO, «Els dominis feudals a la Mallorca baixmedieval (segles XIII-XVI)», *Revista d'Història Medieval* (València), núm. 8 (1997), p. 245, nota 72.

1011. J. CODINA, *Els santboians de 1490: Com es vivia fa 500 anys a la vila de Sant Boi de Llobregat*, Sant Boi de Llobregat, Ajuntament de Sant Boi de Llobregat, i Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990, p. 78.

1012. J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Una família catalana medieval: Els Bell-lloc de Girona, 1267-1533*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 257.

1013. J. HERNANDO, «Els contractes de treball d'agricultors segons els protocols notariais del segle XIV», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* (Barcelona), vol. XVI (1998), p. 123-130.

—tots residents a la Ciutat Comtal— apareixen nobles, consellers reials, juristes, notaris, mercaders, menestrals, canonges i administradors d'institucions eclesiàstiques. Els contractats són, sistemàticament, camperols, com es desprèn dels qualificatius que segueixen els cognoms: *agricultor*, *agricola*, *laborator* i *hortolanus*.

Una altra solució a l'abast dels terratinents mancats de mà d'obra especialitzada va ser la parceria, els contractes *ad laborationem* o a llauró. El 1349, diversos senyors del bisbat de Girona (la pabordia del mes d'agost de la seu, les comunitats monàstiques d'Amer i de Sant Feliu de Guíxols i el senyor de Rocacrespa) van haver d'acudir a la parceria per a garantir, en la situació d'emergència generada per la pesta negra, el conreu de les seves terres.¹⁰¹⁴ La parceria consistia en la cessió temporal d'una explotació sencera o d'una porció, per part d'un propietari o d'un emfiteuta, a un camperol perquè la conreés, a canvi d'una part determinada de les collites. Aquesta modalitat de contracte tenia com a finalitats principals el manteniment correcte de les instal·lacions i una taxa de guany. La seva durada mínima era la necessària per a obtenir un esplet, una rotació completa o qualsevol altre cicle de conreu, transcorreguda la qual, si el cedent no demanava la restitució de les terres, el contracte es considerava prorrogat. El grau d'autonomia del parcer depenia, en cada cas, del nivell d'implicació i del risc que es reservava el propietari. El tret definidor del conveni parciari era la forma de repartiment dels beneficis. Aquesta modalitat de contracte, pel fet que el cedent de la terra podia aportar una part dels costos de producció i supervisar de prop el treball del pagès, se situava entre el règim d'explotació directe i el d'explotació indirecte.

A la darrerria de l'edat mitjana, també va gaudir d'una notable acceptació el contracte d'arrendament, això és, la transferència de la terra a un conreador a canvi tan sols d'una renda fixa en metàl·lic o en espècie. Aquesta modalitat de contracte agrari a curt termini permetia al senyor tant adaptar periòdicament la quantia del lloguer a l'evolució de l'oferta de mà d'obra, dels preus dels esplets, com canviar sovint i sense dispendis de conreador. Tot i estar documentada arreu dels països de llengua catalana,¹⁰¹⁵ només va adquirir un cert desenvolupament a les rodalies urbanes, àrees amb una forta circulació monetària, que atreïen mà d'obra especialitzada i on prosperava una agricultura intensiva i especulativa.

Per a una part considerable dels grans terratinents, la parceria i l'arrendament a curt termini van representar una solució transitòria, un parèntesi temporal, que

1014. L. DONAT, «Contractes *ad laborationem* i establiments de masos després de la pesta negra (1349)», a R. CONGOST i L. TO (ed.), *Homes, masos, història: La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Girona, Universitat de Girona, i Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 136-143.

1015. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II, p. 64-68 i 401-406; G. JOVER, «Una crisi de renda feudal...», p. 41; A. PLADEVALL, «La disminució de poblament de la Plana de Vic...», p. 367; J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Una família catalana medieval...*, p. 401.

utilitzaven només quan no disposaven de prou tinents. Per raons ben diferents, els pagesos també van utilitzar els contractes d'arrendament o de parceria: eren un bon sistema d'adaptació reversible de la superfície del mas a la magnitud de la família, en una època en què les epidèmies i les crisis de subsistència s'alternaven amb revifalles demogràfiques i bones collites. El lloguer d'una hisenda familiar també es va convertir en una bona solució en els casos de minories d'edat, perquè assegurava el manteniment de les terres fins al moment en què els hereus orfes poguessin fer-se càrrec de l'explotació. A la ruralia, la duració normal del contracte d'arrendament era de quatre anys i el lloguer se solia pagar en espècie. Els conreadors de les rodalies urbanes acostumaven, en canvi, a pagar el terratge al propietari en metàl·lic.

7.3.4. *L'evolució de la renda feudal*

La davallada de la sostracció senyorial a la baixa edat mitjana a conseqüència de la crisi demogràfica i econòmica s'ha convertit, durant els darrers quaranta anys, en un paradigma gairebé inqüestionat.¹⁰¹⁶ Caldria, tanmateix, analitzar per separat l'evolució dels diferents components de la renda feudal, ja que, si bé sembla fora de dubte l'esfondrament, en les dècades centrals del segle XIV, dels ingressos provinents dels censos, arran de la mort o fuga de masovers, altres fonts d'ingressos, com els lluïsmes, es van beneficiar, en canvi, de l'increment de la mobilitat de les tinences. D'altra banda, les rendes dimanants de les senyories jurisdiccionals (delmes, quèsties, talles, monopolis de farga, trull, molí i forn) es podrien haver mantingut i, fins i tot, podrien haver compensat l'esmentada caiguda dels censos. El saldo final per als senyors podria haver estat, al capdavall, menys negatiu del que sovint se suposa. Segons estudis recents, el conjunt de les rendes senyorials, entre els anys 1250 i 1500, va experimentar, a l'àrea central del Regne de València, una lleugera alça.¹⁰¹⁷ De fet, la pretesa baixada de les rendes de la terra a la fase final de l'edat mitjana s'ha deduït més d'anàlisi del comportament d'alguns membres dels estaments privilegiats davant la crisi que no pas de dades comptables dels gestors de les senyories.

De les conquestes arrancades, en el caos posterior a la pesta negra, pels pagesos als senyors, no se'n pot deduir automàticament, tanmateix, una disminució sensible de la renda senyorial en termes absoluts, atès que una bona part dels pagaments redimits eren d'origen remot i havien esdevingut obsolets o de difícil

1016. La primera formulació del qual va aparèixer a la tesi doctoral de G. Bois, *Crise du féodalisme*, p. 239-308.

1017. F. GARCIA-OLIVER, *Terra de feudals: El País Valencià en la tardor de l'edat mitjana*, València, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació i Alfons el Magnànim, 1991, p. 84-85.

cobrament.¹⁰¹⁸ S'ha acceptat, força acríticament, una furiosa reacció dels senyors, per la caiguda sobtada de les rendes i la pèrdua de mà d'obra, contra els seus respectius masovers. S'ha tendit a pensar que els feuaters, pertot arreu, van utilitzar les seves prerrogatives jurisdiccionals per tal de capgirar una lògica del mercat que jugava a favor de les capes més pròsperes de la pagesia. Aquest «enduriment feudal» hauria provocat la darrera i definitiva expansió de la servitud, si més no, al nord del Llobregat.¹⁰¹⁹ S'ha menystingut la capacitat dels senyors de contenir la caiguda de la renda. La Pia Almoïna de la seu de Barcelona va neutralitzar l'impacte de la crisi amb una gestió intel·ligent dels seus dominis, i va utilitzar a fons les possibilitats del contracte emfitèutic per assegurar el conreu de la terra per tinentes estables i per desmuntar, amb compres, les senyories mitjanes que una cadena de subestabliments havia creat des del començament del segle XIV.¹⁰²⁰ Una anàlisi de l'evolució de les rendes recaptades per l'Almoïna del Pa de la seu de Girona, durant la segona meitat del segle XIV, a la parròquia de Camós, ha demostrat que el descens d'un 20 % experimentat pels censos, tot just després de la pesta negra, va ser àmpliament compensat per una forta puja dels lluïsmes, que van passar de 216 a 1.371 sous.¹⁰²¹ Tot i admetre que no tots els senyors tenien els ressorts de les grans institucions assistencials esmentades, aquests treballs ens adverteixen sobre la necessitat de calibrar adequadament la reacció senyorial immediata a les epidèmies i que el comportament de les capes privilegiades, durant les crisis, no s'adequa del tot a la pauta acceptada de la brutalitat i la irracionalitat. Molts feuaters van intentar recuperar les explotacions rònegues per tal d'establir-les a nous camperols seguint els procediments legals establerts en els diversos costums locals.

En els segles baixmedievals, els grans terratinents van haver de fer front a un gradual qüestionament de l'ordre social establert. Aquesta va ser la preocupació principal dels estaments privilegiats al llarg del període. A les Corts de Tortosa del 1429, els eclesiàstics i els nobles van presentar a Alfons el Magnànim un projecte legislatiu que reflectia fidelment el seu diagnòstic per a resoldre la creixent conflictivitat agrària: ratificació dels drets jurisdiccionals dels senyors als castells termenats, renúncia del sobirà a autoritzar la constitució de sindicats i la recapta-

1018. Com ha demostrat, per al Gironès, J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Una família catalana medieval...*, p. 115-196.

1019. J. P. CUVILLIER, «Les communautés rurales de la Plane de Vich (Catalogne) aux XIIIe et XIVe siècles», *Mélanges de la Casa de Velázquez* (Madrid), vol. IV (1968), p. 94.

1020. T. LÓPEZ PIZCUETA, *La Pia Almoïna de Barcelona...*, p. 312; T. LÓPEZ PIZCUETA, «El uso del contrato enfiteútico en la gestión del dominio territorial de la Pia Almoïna de Barcelona (siglos XIII-XV)», *Cuadernos de Investigación Histórica* (Madrid), núm. 17 (1999), p. 155-189.

1021. R. LLUCH, «Remença i mals usos: el cas de Camós (1331-1399)», a R. CONGOST i L. TO (ed.), *Homes, masos, història: La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Girona, Universitat de Girona, i Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 151-184.

ció de talles i altres imposicions en les comunitats vilatanes dels esmentats termes castrals.¹⁰²² La qüestió dels drets jurisdiccionals va esdevenir un factor clau per a la supervivència de la classe senyorial i, alhora, una de les causes d'enfrontament amb el sobirà, pel fet que només la possessió dels drets de justícia i imperi permetia als feudataris compensar els efectes de la disgregació i l'esquarterament intern dels seus dominis¹⁰²³ i els garantia uns mitjans de coacció efectius sobre els camperols.

La defensa a ultrança del dret de propietat es concretava en tres aspectes vitals per a assegurar la seva permanència i reproducció: la vigilància de les rendes, el control de la mobilitat dels tinents i l'obligació de residència del conrador al mas. Els terratinents es van esforçar per preservar la unitat jurídica de les explotacions pageses, per contenir-hi els subestabliments i l'agregació de parcel·les i, fins i tot, de masos d'altres senyors directes. Per això reivindicaven el dret a nomenar el jutge en les causes de caire emfitèutic que els enfrontaven amb els seus tinents. Els titulars del domini útil també estaven obligats a capbrevar les possessions, sempre que fossin requerits pel senyor directe, i a demostrar els seus drets sobre l'explotació que conreaven mitjançant les escriptures corresponents. Del 1348 ençà, la capbreu es va convertir en una pràctica habitual dels propietaris, els quals feien constar en els capbreus, a més de les rendes i servituds, els censos que percebien els tinents a conseqüència dels subestabliments, per tal d'accentuar-ne el control.¹⁰²⁴ Els senyors pretenien, a més, que els camperols emigrats a ciutats o viles continuessin treballant les terres que havien rebut en emfiteusi i paguessin els corresponents censos o que les venguessin a persones no prohibides, després de pagar la redempció personal pròpia.

Amb la intenció d'obligar els conreadors a residir al mas, els propietaris directes s'atorgaven també la facultat de nomenar un jutge especial que examinés, en cada cas, si els pagesos podien viure en les respectives explotacions i, per tant, «fer foch i estada». Si la sentència era favorable al senyor, el pagès restava obligat a residir al mas, encara que en el capbreu no constés la seva condició d'home afocat.

A Catalunya persistia enquistada la qüestió d'una determinada concepció de la servitud, que es manifestava en sis mals usos. Els senyors, a les Corts, exigien al sobirà que desautoritzés els intents emancipadors de la pagesia servil, que obligués els seus membres a «viure sots la condició, stament, servituds e ussos en posses-

1022. *Cortes de los antiguos reinos...*, vol. XII, p. 334-336.

1023. Dinàmica ben analitzada a J. M. PONS I GURI, «Jurisdiccions compartides a la Catalunya baix-medieval», a J. M. PONS I GURI, *Reculls d'estudis d'història jurídica catalana*, vol. III, Barcelona, Fundació Noguera, 1989, p. 119-143.

1024. J. FERNÁNDEZ TRABAL I A. RIERA I MELIS, «La crisi econòmica i social al camp», p. 136.

sió dels quals o de les quals vuy se troben» i que castigues amb presó perpètua tots aquells que es reunissin per tal de negociar la seva redempció col·lectiva.¹⁰²⁵ La pervivència de la remença i dels restants mals usos constituïa aleshores un anacronisme que obeïa la lògica de funcionament d'un sistema senyorial poc adaptat als canvis. Això no obstant, els mals usos, com a mitjà estrictament jurídic de subjecció de la pagesia, es mostraren força efectius, a banda de representar una font d'ingressos gens menyspreable per als senyors per al sosteniment de la renda feudal.¹⁰²⁶

Probablement, més que parlar de *crisi de la renda feudal*, hauríem de parlar de *crisi de la senyoria*. Arreu dels països de llengua catalana, moltes senyories no van ser capaces de fer front als canvis estructurals de la baixa edat mitjana i entraren en un procés accelerat de transformació. La crisi de la senyoria es manifesta com un procés d'endeutament, fallida i desaparició de llinatges, alhora que de concentració de dominis. El fenomen fou, tanmateix, força selectiu i va afectar sobretot la petita noblesa. Des de Salses fins a Guardamar, les petites senyories canvien ràpidament de mans perquè els ingressos ordinaris ja no garanteixen als seus titulars un nivell de vida adient a la seva condició social; aquests, per a mantenir el seu rang, inicien una espiral de deutes que acabarà en la liquidació judicial dels seus respectius patrimonis. El malestar dels cavallers, a Catalunya, va tenir la seva translació al pla polític i restà plasmada en el seu frustrat intent d'obtenir un braç propi, separat del dels barons, a les Corts catalanes. La decadència i la urbanització de la petita noblesa ja va ser copsada, a la darrerria del segle xv, per l'autor anònim del *Sumari de la població de Espanya e de la conquesta de Catalunya*, segons el qual «molts gentils-homes per no tenir heretatge se n'entren a les ciutats, viles e llocs, e renuncien a la gentilesa fent-se ciutadans, juristes o escrivans, e encara menestrals e altres vils oficis».¹⁰²⁷

Aquesta crisi de la senyoria va coincidir, paradoxalment, amb una formidable escalada de senyorialització, d'enfortiment dels grans llinatges. Al final de l'edat mitjana, gairebé tres quartes parts del Regne de València pertanyien a la noblesa i a l'Església.¹⁰²⁸ La situació era molt semblant a Catalunya. La noblesa va patir, doncs, un fort procés de selecció: només els llinatges que van ser capaços d'aliar-se amb la Corona i d'incrustar-se en les noves estructures estatals, d'ampliar els seus patrimonis i de diversificar els ingressos, van sobreviure a les crisis i travessaren el

1025. *Cortes de los antiguos reinos...*, vol. XII, p. 334-336.

1026. G. FELIU, «El pes econòmic de la remença i dels mals usos», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 22 (1992), p. 145-160.

1027. E. DURAN, *Les Germanies als Països Catalans*, Barcelona, Curial, 1982, p. 111.

1028. A. FURIÓ, «Senyors i senyories al País Valencià al final de l'edat mitjana», *Revista d'Història Medieval* (València), núm. 8 (1997) p. 111 i 116.

llindar dels temps moderns com a membres integrants de l'elit dirigent. «La crisi del feudalisme en els segles baixmedievals va representar una brutal reconversió del sistema, el qual, en el seu conjunt, va eixir-ne reforçat i va demostrar així la seva ferma capacitat de reacció».¹⁰²⁹

7.3.5. *Dels sindicats de pagesos a la lluita oberta*

Del 1350 ençà, el ventall de factors de conflictivitat s'amplià amb noves modalitats, com ara l'expansió dels mals usos, l'escalada de la pressió fiscal, l'afermament de la resistència camperola, la divergència d'estatus i d'interessos entre els pagesos i la ruïna i l'abandó de nombroses explotacions rurals, col·lapsades pels deutes o per la manca de conreadors. La prolongada contracció demogràfica, en la mesura que trastocava les relacions econòmiques, socials i polítiques feudals, bastides abans del 1350, en una època de creixement lent però ininterromput de la mà d'obra, refermava pertot arreu, tant al camp com a la ciutat, la tibantor entre pagesos i senyors, entre menestrals assalariats i grans comerciants. Tots els bàndols anhelaven una nova distribució de la riquesa i del poder, maldaven per instaurar unes noves estructures postfeudals, incompatibles amb les rendes senyoriales, o per reubicar-se, en les millors condicions possibles, en el model preexistent, després d'introduir-hi els canvis exigits per la contracció de la força de treball. La tensió social acumulada generà, en una primera fase, nombrosos aixecaments efímers i localitzats. La inseguretat rural estimulà l'aparició de germandats, lligues d'autodefensa i altres modalitats de resistència a l'agressivitat senyorial, que se solien escapar del control de les autoritats locals. En aquest context d'inestabilitat permanent, els aixecaments i les revoltes no eren, amb tot, incompatibles amb l'acció judicial, sinó el seu complement lògic.¹⁰³⁰ Una de les principals novetats de la baixa edat mitjana consistí precisament en l'aflorament d'una contestació rural que utilitzava indistintament la negociació i la lluita armada, el sindicat i la mainada. En l'entretant, la monarquia animà la canalització dels conflictes per les vies jurídiques, una solució que incrementava els seus ingressos i reforçava, alhora, la seva influència sobre les parts.

Durant la segona meitat del segle xv, després de l'efímer però cruent aixecament dels camperols contra la noblesa i l'oligarquia urbana a Mallorca,¹⁰³¹ un sec-

1029. J. FERNÁNDEZ TRABAL i A. RIERA i MELIS, «La crisi econòmica i social al camp», p. 139.

1030. Per a una síntesi prou ben documentada de la primera fase de la tibantor i el malestar rurals, vegeu J. FERNÁNDEZ TRABAL i A. RIERA i MELIS, «La crisi econòmica i social al camp», p. 119-143.

1031. Que ha generat una bibliografia prou àmplia i d'una qualitat considerable. Li van dedicar sengles monografies José María Quadrado (J. M. QUADRADO, *Forenses y ciudadanos: Historia de las*

tor important de la pagesia de la Catalunya Vella, davant l'esterilitat de la via judicial i dels aixecaments locals, optaria, en canvi, per la revolta general i desencadenaria el llarg conflicte remença.¹⁰³² Mentre els pagesos s'enfrontaven als senyors al camp, els mercaders i els menestrals desafiaven el patriciat urbà i les classes rendistes de la ciutat, alhora que Joan II pugnava per retallar les competències polítiques i fiscals de la Diputació del General a Catalunya. L'alineació dels contendents en dos bàndols —el sobirà i un ampli sector tant de la pagesia com de les classes populars urbanes en oposició a la Generalitat, la major part de la noblesa i dels ciutadans honrats— desencadenà, el 1462, una guerra civil. El conflicte, llarg i sagnant, tancaria el seu front institucional i urbà el 1472, amb la capitulació de Pedralbes, i el rural, el 1486, amb la Sentència arbitral de Guadalupe.¹⁰³³ El sobirà, a pesar de sortir reforçat del conflicte, hagué de fer concessions als senyors, que conservaren les jurisdiccions i una bona part dels seus antics drets sobre la terra, i hagué de pagar el suport als pagesos moderats, els «verntallats»,¹⁰³⁴ amb la redempció —preceptiva però no gratuïta— de les exigències senyorials arbitràries: els mals usos i un seguit de serveis personals. Els grans perdedors foren els colons radicals, els partidaris de compatibilitzar la conservació del mas amb l'abolició de tota mena de prestació senyorial, la possessió de la terra amb la lliber-

disensiones civiles de Mallorca en el siglo xv, Palma, José Tous, 1939) i Álvaro Santamaría (Á. SANTAMARÍA, «Levantamiento foráneo», a J. MASCARÓ (coord.), *Historia de Mallorca*, vol. III, Palma, ESAGO, 1978, p. 135-248). Ambdós autors, malgrat el decalatge cronològic i metodològic, analitzen el conflicte des de l'òptica dels vencedors, és a dir, dels col·lectius privilegiats i el sobirà. Presenten els camperols com un col·lectiu inculte, desconfiat i propens a les solucions de força. Fins molt recentment, la zona rural mallorquina no ha produït experts qualificats i capaços d'estudiar, amb uns esquemes mentals d'arrel pagesa i amb una metodologia de caire menys conservador, aquesta commoció social. El primer és Guillem Morro, la tesi doctoral del qual (G. MORRO, *Mallorca a mitjan segle xv: El sindicat i l'alçament forà*, Palma, Documenta Balear, 1997) ha obert noves perspectives d'estudi per a la crisi baixmedieval a Mallorca.

1032. Entre l'àmplia bibliografia generada pel tema, destaquen, entre les aportacions «clàssiques», les monografies de Miquel Galobardes (M. GALOBARDES, *Els remences dins el quadre de la pagesia catalana...*, 1970-1973, 2 v.) i Jaume Vicens Vives (J. VICENS VIVES, *Historia de los remensas (en el siglo xv)*, Barcelona, Vicens Vives, 1978) i, entre els treballs recents, la monografia de Rosa Lluch (R. LLUCH, *Els remences: La senyoria de l'Almoïna de Girona als segles XIV i XV*, Girona, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i Universitat de Girona, 2005) i els articles de Gaspar Feliu (G. FELIU, «El pes econòmic de la remença...», p. 145-160), Josep Fernández Trabal (J. FERNÁNDEZ TRABAL, «El conflicte remença a la Catalunya del segle xv», *Afers* (Catarroja), núm. 42-43 (2002), p. 587-624) i Antoni Jordà (A. JORDÀ, «Los remensas. Evolución de un conflicto jurídico y social del campesinado catalán en la Edad Media», *Boletín de la Real Academia de la Historia* (Madrid), vol. 187/2 (1990), p. 217-298).

1033. ACA, C, reg. 3549, f. 156v-174v; J. VICENS VIVES, *Historia de los remensas...*, p. 337-355.

1034. Apel·latiu que derivava del nom del seu coordinador, Francesc Verntallat, que organitzà mitjàrment els pagesos de les comarques compreses entre els Pirineus i el Ter i els posà al servei de Joan II (J. VICENS VIVES, *Historia de los remensas...*, p. 98-113).

tat: els seguidors de Pere Joan Sala, que protagonitzaren, entre els anys 1484 i 1485, la Segona Guerra dels Remences.¹⁰³⁵ Tot i que la Sentència arbitral de Guadalupe fou d'aplicació obligada a tot el Principat, el conflicte remença en si —no la Guerra Civil catalana— només va trasbalsar, de fet, les terres situades al nord del Llobregat; de masos i mals usos —tant de temps considerats els elements representatius del conjunt de la ruralia catalana—, n'hi va haver ben pocs a la Catalunya Nova i no es van estendre a les illes Balears ni al País Valencià. Convé, doncs, valorar en els seus justos termes la incidència de la guerra pagesa en les transformacions que, durant el segle xv, es van produir als camps, a la xarxa de mercats rurals i a l'aprovisionament frumentari de les ciutats del Principat.

7.4. LA PRINCIPAL CONSEQÜÈNCIA ALIMENTÀRIA DE LES CRISIS

La contracció dels sementers en moltes explotacions i, sobretot, l'abandó de les menys rendibles van generar nous espais de pastura i van esperonar el creixement de la ramaderia, especialment de la transhumant. La majoria de les famílies pageses ampliaren, després del 1350, la cabana; l'augment fou més palès, emperò, en el bestiar menut que en el de treball. Aquests canvis multiplicaren la producció d'adobs naturals en les explotacions. La caiguda del preu de tota mena d'animals, arran d'una pujada més ferma de l'oferta que de la demanda, va facilitar el reemplaçament periòdic de l'equip de tracció entre la pagesia i va accelerar, alhora, la difusió social, tant a la ciutat com al camp, del consum de carn i de formatge. La carn de vedella i de bovins joves, des del darrer terç del segle xiv, va incrementar substancialment la seva presència a les carnisseries urbanes; el seu consum va deixar de ser, si més no per a les classes mitjanes, un luxe. Des del començament del segle xv, el formatge de vaca va concórrer amb els tradicionals d'ovella i de cabra en els mercats, tant al camp com a la ciutat.

1035. *Ibidem*, p. 143-208.

Capítol 8

La producció de cereals

Quines repercussions tingueren en els mercats urbans de cereals aquests canvis i conflictes? Entre els anys 1350 i 1500 i a Catalunya, l'àrea conreada —com hem exposat abans— retrocedí arran de la recessió demogràfica i de l'emigració cap a les ciutats. La mà d'obra rural —que, des del 1280, negociava reduccions de censos amb els senyors al·legant una caiguda gradual de la productivitat en les respectives explotacions—¹⁰³⁶ tendí a concentrar-se —com ja s'ha exposat— a les comarques més fèrtils o amb un dret local més favorable. La creixent adaptació dels pagesos a una mentalitat monetària i l'articulació dels mercats en l'àmbit regional afavoriren l'avenç, en moltes explotacions, dels cultius especulatius, d'aquells productes que tenien una gran acceptació a les ciutats.¹⁰³⁷

La millor font documental per a l'estudi de l'evolució del paisatge agrari durant la darrera fase de l'edat mitjana són els capbreus senyorials. L'abundància creixent d'aquesta mena d'escriptures permet als recercadors fer-se una idea força precisa de quins eren, des del començament del segle XIV, els conreus més difosos a Catalunya i com es distribuïen geogràficament. La seva anàlisi comparada demostra que, exceptuades les àrees d'alta muntanya i els aiguamolls, els cereals continuaven preponderant pertot arreu, a conseqüència de la persistent centralitat del pa en la dieta ordinària d'amplis sectors de la societat. Després del 1280, la identificació entre cereals i pa no es va atenuar enlloc: expressions com «terra de pa» o «collita de pa» apareixen sovint a les fonts documentals de la baixa edat mitjana.¹⁰³⁸ La

1036. T. LÓPEZ PIZCUETA, *La Pia Almoïna de Barcelona...*, p. 300-312.

1037. Com reflecteix la documentació fiscal coetània, especialment, els comptes de recaptació del delme.

1038. Com ha demostrat, per a l'Empordà, X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 53.

manca de pa tampoc no va poder ser coberta aleshores per aliments alternatius i va continuar generant, com recorda concisament però amb contundència l'anònim autor del *Cronicó d'Ullà*, «plebs cuncta famescit: panem non reperit».¹⁰³⁹

Els capbreus, tot i la seva riquesa de dades, presenten, tanmateix, algunes limitacions informatives: permeten identificar amb força més facilitat els cereals conreats —forment, ordi, civada, sègol, mill, espelta— que no pas les proporcions i l'ordre en què eren sembrats. Altres fonts documentals complementàries, com els llibres de comptes d'algunes institucions assistencials, les compravendes de censals en gra, els inventaris *post obitum* d'intestats rurals i els llegats caritatius, aporten, tanmateix, una informació complementària que dibuixa fortes diferències regionals.

En algunes àrees planes i fèrtils, com ara l'Empordà, l'avenç del forment a càrrec dels cereals secundaris, iniciat en l'etapa central de l'edat mitjana, es va accelerar des del tercer terç del segle XIV. Els pans de blat comú, que abans del 1280 ja havien esdevingut assequibles per a amplis sectors de la societat urbana, hi araconaren gradualment, des d'aleshores, els de mestall, ordi, sègol, mill o panís. L'ordi, en aquestes contrades, es va convertir en un cereal destinat a l'alimentació dels animals, com es desprèn clarament de la norma reguladora de les impositcions a Sant Feliu de Guíxols, que el 1400 ja esmentava conjuntament «ordi, civada, avena e tot altre gran [...] per acivadar bèstias».¹⁰⁴⁰

Els llibres de comptes de la Pia Almoïna de Barcelona palesen, en canvi, que a la castlania de Sitges, al Garraf, el conreu de l'ordi preponderava clarament sobre el del blat; significava el 91,84 % dels censos, el 74,51 % del delme i els agrers i el 75,08 % del gra sembrat a l'hort.¹⁰⁴¹ El cereal secundari s'havia imposat tant a les tinences camperoles, orientades pel senyor cap a la producció extensiva i excedentària de cereals, com a l'horta de la dominicatura, i ho havia fet, a més, en proporcions similars. La institució assistencial, en els anys normals, destinava una bona part de l'ordi (entre el 67,5 % i el 87 %) al mercat local. Quan la sobreoferta feia caure els preus per davall dels 5 sous la quartera, el procurador de les rendes emmagatzemava la major part de la collita en les sitges del castell i, només quan aquestes estaven plenes, enviava el gra sobrant a Barcelona. La gestió dels esplets de forment sembla estar regida, en canvi, per una lògica distinta, molt més simple. Per regla general, el procurador enviava tots els contingents recaptats al mercat local, amb independència de les fluctuacions que hi experimentessin els preus.

1039. P. de MARCA, *Marca Hispanica sive Limes Hispanicus*, col. 759.

1040. AHMSFG, *Manual d'acords*, vol. 1 (1-XI-1400); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 64, nota 47.

1041. P. BENITO, «Del castillo al mercado y al silo. La gestión de la renta cerealista de la Almoïna de Barcelona en la castellanía de Sitges (1354-1366)», *Historia Agraria* (Múrcia), núm. 51 (2010), p. 24.

Només escadusserament n'enviava una part a Barcelona.¹⁰⁴² El gestor de la castlania, a mitjan segle XIV, desenvolupava, doncs, estratègies orientades a rendibilitzar en el mercat local les rendes recaptades, no a subvenir les necessitats alimentàries de la Pia Almoina mitjançant la tramesa d'excedents de cereals a la Ciutat Comtal.

Sembla que aquesta preferència per l'ordi estaria relacionada amb la seva rendibilitat. Tot i que el seu preu se situés normalment pels volts del 50 % del del blat, una productivitat tres o quatre vegades superior el convertiria en un producte interessant per al mercat local de Sitges. Amb quina finalitat comprarien el cereal secundari els veïns? Només per a alimentar la ramaderia de treball i de carn? En destinarien una part al molí? Una demanda tan regular i potent sembla indicar que l'ordi, a mitjan segle XIV, encara formava part de la dieta ordinària d'un ampli sector de la població local: no s'havia convertit en un cereal reservat a les bèsties. Si fos així, el procés d'emblanquiment del pa rural hauria avançat, al Garraf, a un ritme més lent que a l'Empordà.

8.1. LES TERRES SECANERES

A la baixa edat mitjana, les innovacions agràries no quedaren circumscrites, tanmateix, al patró de conreus ni als regadius, sinó que atenyeren també les tècniques i els secans. L'adopció de plantejaments de gestió més intensiva va permetre als pagesos i als senyors compensar parcialment les seqüeles que la manca de mà d'obra rural, la contracció de les àrees de rompuda i la concurrència de cultius alternatius provocaven en la producció de cereals. L'ascens i la diversificació entre la ruralia dels contractes temporals i de serveis,¹⁰⁴³ així com la proliferació d'ordenances municipals, han permès als experts analitzar amb prou rigor els ritmes, les tècniques i els estris de la cerealicultura baixmedieval catalana.

El cicle anual de les gramínies no va experimentar canvis de consideració en l'arc cronològic, que va continuar abastant des del començament de la tardor¹⁰⁴⁴ fins a mitjan estiu de l'any següent;¹⁰⁴⁵ només va incorporar algunes feines noves.

1042. *Ibidem*, p. 32-35.

1043. Ben estudiats, a Catalunya, per Josep Hernando (J. HERNANDO, «Els contractes de treball d'agricultors...», p. 123-130) i Lúdia Donat (L. DONAT, «Contractes *ad laborationem*...», p. 136-143) i, al País Valencià, per Manuel Vicente Febre Romaguera (M. FEBRE, *Dominio y explotación territorial en la Valencia foral*, València, Universitat de València, 2000, p. 193-367).

1044. El llunari de Granollach, redactat el 1513, situa la llaurada de trencament del guaret al mes de setembre (A. FURIÓ, «L'utilatge i les tècniques», p. 337).

1045. El mes de juny, a l'esmentat llunari de Granollach, és representat per una dona que sega i un home que lliga les tiges amb les espigues en garbes (A. FURIÓ, «L'utilatge i les tècniques», p. 337). Després de la sega, restava encara la batuda, tasca per a la qual es reservava la primera quinzena de juliol.

Pel febrer o març, s'eixarcolaven les brulles, una feina que, pel fet d'exigir més destresa amb l'aixada o la xapeta¹⁰⁴⁶ que força física, solien assumir les dones. Les tasques no es reprenien fins al mes de juny, amb la sega.¹⁰⁴⁷ Els segadors o segadores tallaven les tiges a cop de falç, mentre que els lligadors afeixegaven les gavelles i amuntegaven les garbes resultants en els marges a fi que s'acabessin d'assecar. Amb aquesta feina s'obria l'etapa decisiva de l'any agrícola, curta però molt exposada, atès que una pluja inoportuna podia malmetre el resultat de molts mesos de treball. No en va el bisbe de Girona, el 21 de maig de 1443, proposava una treva al comte d'Empúries invocant la proximitat de la collita¹⁰⁴⁸ i les autoritats del castell d'Aro, al Baix Empordà, feien pregonar, a final de juny de 1383, que tothom tingués «adobats e esbargats los camins per no fe nosa a tirar les garbes».¹⁰⁴⁹ La batuda es continuava fent amb muls, cavalls i bous,¹⁰⁵⁰ animals de tir que els camperols pobres havien de llogar cada any als més ben equipats,¹⁰⁵¹ a les eres i a qualsevol espai obert prou ventejat, fins i tot davant mateix dels habitatges, i amb la participació de parents i coneguts.¹⁰⁵² La necessitat de posar a cobert la collita afavoria, doncs, la cooperació entre familiars i veïns: refermava anualment els vincles de solidaritat horitzontal entre la ruralia. Durant la baixa edat mitjana, la batuda, malgrat la seva importància, no va incorporar innovacions tecnològiques, avenços qualitius importants; el trill,¹⁰⁵³ utilitzat ja pels romans, no reapareixeria fins a la segona meitat del segle xv, en les explotacions dels pagesos «grassos».¹⁰⁵⁴

1046. Per tal de no damnejar el sembrat.

1047. A l'horta de la castlania de Sitges, l'ordi es va segar del 6 al 8 de juny, el 1356; el 3 i el 4 de juny, el 1357, i el 15 de juny, el 1359. El blat s'hi va tallar el 20 de juny, el 1356, i el 12 de juny, el 1358 (P. BENITO, «Del castillo al mercado y al silo...», p. 25, nota 23).

1048. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 54.

1049. AHG, Notarials, Sant Feliu de Guíxols, prot. 890 (27-VI-1383); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 54, nota 6.

1050. Un veí de l'Aragall (Baix Empordà) reivindicava en un contracte el dret de batre amb una vaca que tenia en comanda (AHG, Notarial, Torroella de Montgrí, prot. 564 (25-IV-1346); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 55, nota 8).

1051. Tres veïns de Torroella de Montgrí constituïren, a la darrerria del segle XIII, una societat per a dedicar-se a batre ensems cereals aliens amb tres eugues (AHG, Notarials, Torroella de Montgrí, prot. 1 (20-V-1298); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 55, nota 8).

1052. Diversos veïns d'Albons (Baix Empordà) denunciaven, en una visita pastoral, que el sagristà havia arremangat les faldilles a una noia que es trobava «batent el blat davant l'entrada de l'alberg del sastre Parrot», ensems amb més de set veïns (ADG, Visites pastorals, reg. 11 (19-V-1363); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 55, nota 99).

1053. Una post amb pedres incrustades a la cara inferior.

1054. Apareix el 1485, en l'inventari dels béns de Guillem Coll, el llaurador més ric de Sueca (A. FURIÓ, *Camperols del País Valencià...*, p. 143).

L'emmagatzematge del gra es feia preferentment en sacs, que podien ser de mides molt diverses.¹⁰⁵⁵ El conjunt de recipients on es guardaven els cereals era, emperò, molt ampli i no era estrany que s'aprofitessin, fins i tot, els concebuts per guardar verema o vi. Aquesta proliferació de contenidors sembla indicar que les velles sitges de tradició romana s'anaven abandonant; a la documentació baixmedieval catalana, només se n'han conservat algunes referències esparses.¹⁰⁵⁶

Els estris, durant la baixa edat mitjana, milloraren el disseny, es diversificaren i esdevingueren econòmicament més assequibles per als camperols. L'arada va experimentar canvis en les magnituds i el nombre de components. A les explotacions més ben equipades, coexistien dos tipus d'arada: la grossa, amb el corresponent coble de bous, i la lleugera, que només exigia un únic animal de tir, normalment, un mul o un ase.¹⁰⁵⁷ L'estri, per tal d'incrementar la seva eficàcia, va incorporar a les tres peces fonamentals¹⁰⁵⁸ algunes d'accessòries, com la tenella,¹⁰⁵⁹ el tascó¹⁰⁶⁰ i l'orella.¹⁰⁶¹ El 1483, es van comprar, a Riola (Ribera Baixa), una arada normal, «ab tots sos arreus», per 9 sous, i una «sotil», per 3 sous i 8 diners, preus força assequibles per a la majoria de les famílies pageses, atès que només equivalien a tres i a un jornals, respectivament. Es tractava, emperò, de peces de segona mà, que probablement no estaven en perfecte estat i adquirides a l'encant, factors aquests que en determinarien decisivament la cotització.¹⁰⁶² L'expansió dels erms i el desenvolupament de la ramaderia transhumant incrementaren —com ja s'ha exposat— l'oferta de tota mena de bestiar, inclòs el de treball, mentre que la contractació coetània dels sementers en reduïa la demanda. Els preus dels bous, muls i ases, arran d'aquesta correlació de tendències, van experimentar, del 1380 ençà, una caiguda gradual que va afavorir, entre la pagesia, la seva periòdica renovació, a un ritme, emperò, força inferior al documentat coetàniament a la Toscana.¹⁰⁶³ Una mula, a les terres valencianes, podia costar aleshores entre 300 i 100 sous,

1055. Als protocols notariais del Baix Empordà apareixen esmentats sacs sexterals, mitgerals, quarterals i de cinc mitgeres (X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 55, nota 10).

1056. Un esclau sarraí, el 1314, era trobat malferit en una sitja de Gualta (X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 55-56).

1057. Guillem Coll —ja esmentat— disposava, al darrer quart del segle xv, de tres arades amb les corresponents relles (A. FURIÓ, *Camperols del País Valencià...*, p. 143).

1058. Vegeu *antea*, cap. 3, p. 76.

1059. Travesser de fusta que subjectava el dental a la cameta i servia per graduar la fondària del solc.

1060. Falca de fusta que millorava la subjecció de la rella al dental.

1061. Peça de fusta allargada que s'encastava obliquament al dental i servia per eixamplar el solc.

1062. A. FURIÓ, «L'utilitatge i les tècniques», p. 343.

1063. Gabriella Piccinni ha suggerit que els parcers del monestir de Monte Oliveto Maggiore canviaven els bous cada dos o tres anys (G. PICCINNI, «*Seminare, fruttare, raccogliere*»: *Mezzadri e salariati sulle terre di Monte Oliveto Maggiore (1374-1430)*, Milà, Feltrinelli, 1982, p. 71).

segons l'edat i l'estat; per quelcom menys d'aquestes mateixes quantitats, s'hi podia comprar un parell bous.¹⁰⁶⁴ El decalatge dels preus palesa que els pagesos ja s'havien decantat pels èquids com a bestiar de treball, per la seva major rapidesa i facilitat de conducció, tot i els seus superiors costos de manteniment. Mentre que els bous eren exclusivament herbívors i no necessitaven ferradures, els muls, els cavalls i els ases menjaven, a més d'herba, civada i garrofes, i les seves peülles havien de ser protegides periòdicament amb un reforç metàl·lic. La segona eina més emblemàtica del pagès continuava sent la falç. Els vestigis arqueològics i les representacions iconogràfiques n'han acreditat la coexistència de dos tipus: el de llos llis i el de llos dentat; el primer tallava les tiges per percussió i el segon, per tracció.¹⁰⁶⁵ La documentació notarial¹⁰⁶⁶ i judiciària¹⁰⁶⁷ esmenten, endemés, pertot arreu, nombroses eines, com ara aixades, llogons, càvecs, xapetes, palafangues, rastells, falcells, pales, forques, batolles, garbells i erers.

La rotació més difosa va continuar sent la biennial. Només a les terres més fèrtils i humides es va anar estenent el costum d'incloure entre la collita de cereals d'hivern i el guaret un segon esplet. En els contractes temporals, l'arrendatari es comprometia a respectar les rotacions i a retornar les terres llaurades o guaretades tal com les havia rebut.¹⁰⁶⁸ Els guarets, pertot arreu, deixaren de ser, emperò, terres en repòs i, per tal d'intensificar la regeneració del sòl, foren sotmesos a un seguit de labors; se'ls començà a llaurar, esterrossar i adobar. Els parcers valencians, durant el primer quart del segle xv, es comprometien a solcar-los dues vegades,¹⁰⁶⁹ abans de les pluges tardorenques i primaverals, respectivament, a fi d'afavorir la penetració de l'aigua en la terra. A les contrades més seques de la «Confederació»,

1064. A. FURIÓ, «L'utilitatge i les tècniques», p. 345.

1065. J. L. MINGOTE, *Tecnología agrícola medieval en España: Una relación entre la etnología y la arqueología a través de los aperos agrícolas*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 1996, p. 122-123.

1066. Tot començant pels inventaris *post mortem*, analitzats a Mallorca per Maria Barceló (M. BARCELÓ I CRESPI, *Elements materials de la vida quotidiana a la Mallorca baixmedieval (part forana)*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 1994, p. 93-95) i al Baix Llobregat per Jaume Codina (J. CODINA, *Els pagesos de Provençana (984-1807): Societat i economia a l'Hospitalet pre-industrial*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, i l'Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat, 1988).

1067. Com la relació d'eines confiscades als pagesos de Castellfollit al segon terç del segle xiv publicada per M. SÁNCHEZ, «Violencia señorial en la Cataluña Vieja: la posible práctica del *ius maletractandi* en el término de Castellfollit», *Miscel·lània de Textos Medievals* (Barcelona), núm. 8 (1996), p. 199-229.

1068. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 29.

1069. «Sia tengut de dar dues relles [...] en los rostolls de ço que jo he e tinch sembrat» declarava, el 1403, un pagès de la Safor (F. GARCIA-OLIVER, *El monestir i la mesquita: Societat i economia agrària a la Vall d'igna (segles XIII-XV)*, vol. II, tesi doctoral inèdita, València, Universitat de València, 1986, p. 564, nota 62; A. FURIÓ, «L'utilitatge i les tècniques», p. 336).

alguns pagesos, després dels ruixats, cavaven o rasclaven els guarets amb l'objectiu de reduir, mitjançant el trencament dels tubs capil·lars pels quals l'aigua ascendia des del subsòl fins a la superfície, la pèrdua d'humitat.

Els camperols, en el seu afany per preservar la fertilitat del sòl, aplicaren als guarets, a més de treball, adobs. Una de les pràctiques més assequibles fou la dels formiguers o boïcs, que consistia a cremar, durant el mes d'agost, quan la capa superficial del sòl estava ben seca, els rostolls, les brosses i algunes branques seques en piles cobertes de terrossos i escampar després pels camps la cendra i la terra socarrada. Amb aquest procediment, que només exigia treball, es retornava al sòl una part dels compostos inorgànics que havia perdut i se'l lliurava de males herbes, insectes i altres petits animals paràsits. El fertilitzant més apreciat era, emperò, la femta dels animals. Per a femejar els guarets, els pagesos continuaven obrint-los a la ramaderia local, que hi seguia pasturant intermitentment una bona part de l'any. Aquesta vella solució tenia, tanmateix, una capacitat refertilitzant força limitada, cosa que explica que els camperols la complementessin amb l'aportació als camps d'una part dels fems produïts pel bestiar i les aus de corral, recollits als estables, boals i solls, així com als galliners i colomers, respectivament. L'increment gradual de la cabana els va permetre, doncs, adobar alhora horts i secans. Aquesta revalorització dels fertilitzants naturals va generar, en algunes àrees, com els dominis de la Pia Almoïna de Barcelona a Sitges, un petit mercat específic. L'interès creixent de propietaris i pagesos pels adobs orgànics ha quedat reflectit també en els contractes temporals: l'arrendador d'un mas a Ultramort (Empordà) autoritzava, el 1312, al conreador, a utilitzar tota la femta que hi trobés;¹⁰⁷⁰ una dècada després, el 1328, l'arrendatari d'un camp a Ullà (Empordà) es comprometia a escampar-hi tots els fems negres que produís la seva cabanya.¹⁰⁷¹ Quina era, dintre del cicle dels cereals, la millor època per femar la terra? La fase final del guaret. Durant les primeres setmanes d'octubre, els camperols escampaven els fertilitzants naturals per damunt dels camps endurits per mesos de repòs, a fi que amb la primera llaurada es barreassin uniformement amb la terra. Les pluges tardorenques, poques setmanes després, incrementaven l'acció regeneradora d'ambdues actuacions.

Les labors i l'escampadissa de fems possibilitaren una reducció gradual del guaret. A l'Empordà, per exemple, ja se sembraven els rostolls, si més no parcialment, al primer terç del segle XIV.¹⁰⁷² Els conreus elegits en aquests casos eren les llegumino-

1070. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 30, nota 24.

1071. *Ibidem*, p. 30, nota 24.

1072. En el contracte d'arrendament d'un camp, a Calonge, s'especificava, el 1312, que el llogater, durant els vuit anys de durada del contracte, podria obtenir quatre collites del «guaret vell», expressió que es repeteix, el 1353, a la Bisbal d'Empordà, quan un prestatari ofereix com a garantia d'un malleu una collita al «guaret vell» (X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 29, nota 20).

ses o el mill,¹⁰⁷³ que, pel seu cicle biològic curt, permetien compatibilitzar l'obtenció d'una collita amb un cert període de repòs de la terra. La primera opció tenia, a més, un avantatge exclusiu: enriquia el sòl en components orgànics nitrogenats, de manera que n'accelerava el restabliment de l'equilibri biològic. En algunes contrades, sobretot al Regne de València, l'aprofitament d'infraestructures hídriques preexistents o de nova creació per a millorar algunes àrees de seca va permetre passar de la rotació biennal a la triennal,¹⁰⁷⁴ això és, alternar, sistemàticament i a tot el sementer, el blat d'hivern amb els cereals o les lleguminoses de primavera i el guaret.¹⁰⁷⁵ Els pagesos, amb l'aportació intermitent d'aigua, fins i tot podien ajornar el guaret quatre o cinc anys. En l'arrendament d'una alqueria del terme de Gandia, el 1432, es preveia la sembra successiva de forment, ordi, civada i espelta, a més de l'esplet d'aquell mateix any, que el propietari es va reservar, la qual cosa significava cinc collites seguides.¹⁰⁷⁶ Nivells de productivitat d'aquesta mena degueren ser, tanmateix, excepcionals en les explotacions de l'època. Tot i això, la contribució dels regadius del baix Túria a l'abastament frumentari de la ciutat de València degué ser forta: els jurats, el 23 de novembre de 1369, es lamentaven que «les messes dels blats de l'orta ne dels altres lochs del terme d'aquella no eren axí ben complides com hom pensava»,¹⁰⁷⁷ una mancança que haurien de compensar amb importacions.

8.2. LES ÀREES DE REGADIU

La consolidació d'una elit nobiliària i burgesa amb una forta capacitat de compra, que demostrava el seu poder i la seva cultura gastronòmica amb una taula ben assortida, i la diversificació de la dieta entre les capes mitjanes urbanes generaren una demanda creixent de vi, fruita, hortalisses i llegums, arròs, sucre i safrà, l'única espècie aclimatada a Occident. Coetàniament, l'auge de la indústria tèxtil reclamava fibres vegetals (lli, cànem i cotó), colorants (pastel, galda i roja) i cards per a perxar els draps. A Catalunya, tanmateix, alguns d'aquests conreus, per imperatius edàfics

1073. El 1310, un propietari de Torroella de Montgrí arrendava per deu anys una terra a un pagès i l'autoritzava a sembrar-hi llegums cada tres anys. Vint anys després, el prior d'Ullà arrendava per quatre anys una condamina amb la condició que en el darrer any no s'hi sembrés mill, a fi que la terra reposés, acceptant, emperò, que, si la darrera collita es malmestia, l'arrendatari podria sembrar mill als rostolls per a refer-se de les pèrdues (X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 29).

1074. Canvi que s'havia iniciat, a mitjan segle XIII, a les regions més fèrtils d'Occident, com la Picardia i la vall del Sena (F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 15).

1075. T. F. GLICK, *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, València, Generalitat Valenciana, 1988, p. 22.

1076. F. GARCIA-OLIVER, *Terra de feudals...*, p. 106; A. FURIÓ, «L'utilatge i les tècniques», p. 341.

1077. N. P. GÓMEZ, «Contribució a l'estudi de la molinaria valenciana mijeval», a *III Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. II, València, Imprenta del Hijo de F. Vives Mora, 1923, p. 708.

o climàtics, no prosperaren i la seva demanda hagué de cobrir-se amb importacions. Dels nous conreus que hi arrelaren, només la vinya, les lleguminoses, el safrà i alguns arbres fruiters concorregueren directament amb els cereals a les àrees de secà. Mentre que les lleguminoses es podien alternar i els arbres fruiters podien coexistir amb el blat o amb l'ordi als mateixos camps, els altres cultius eren excloents, per la qual cosa la seva expansió implicava un retrocés de la superfície destinada al cereal.

8.2.1. Catalunya

En algunes contrades de la Catalunya Vella, els senyors incentivaren, durant la primera meitat del segle XIV, l'avenç dels ceps a costa dels cereals mitjançant reduccions de censos. La minva, a vegades, fou d'abast individual: el 1311, l'abat d'Amer va reduir a una tasca totes les prestacions que gravaven dues vessanes a la Sala, a condició que el menador hi plantés vinyes; el prior d'Ullà, el 1330, féu el mateix amb les remoles d'una terra a Belcaire¹⁰⁷⁸ (Baix Empordà). En altres casos, les disminucions tingueren un caràcter col·lectiu: el bisbe de Girona, al darrer terç del segle XIII, ja havia concedit als veïns d'Ullà que, per a les terres de gra que transformessin en vinyes, només haurien d'entregar un novè de la collita.¹⁰⁷⁹ A moltes contrades catalanes, les vinyes solien concentrar-se aleshores en les àrees més feréstegues i encimbellades, on es combinaven amb terres a mig artigar i amb erms.¹⁰⁸⁰ De les cent catorze vinyes capbrevades a Torroella de Montgrí entre els anys 1322 i 1334, setanta-quatre estaven enfilades al Montgrí, com cent seixantadues de les cent noranta-dues declarades, durant el trienni de 1337-1340, als capbreus d'Ullà.¹⁰⁸¹ A les àrees periurbanes, foren algunes famílies burgeses les que optaren, després del 1350, pels ceps. La seva opció hi va impulsar profundes reestructuracions de la propietat,¹⁰⁸² que donaren lloc a àmplies extensions de vinyes alodials, conreades exclusivament per mà d'obra assalariada o, fins i tot, esclava.¹⁰⁸³ Quan les circumstàncies ho permetien, aquests nous propietaris no dubta-

1078. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 31.

1079. J. M. MARQUÈS, *Pergamins de la Mitra...*, p. 33; X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 31.

1080. Un pagès de Sant Feliu de Guíxols es comprometia, el 1311, a eixamplar una vinya que li havia estat cedida al costat d'una zona boscosa. Unes dècades després, el 1338, es venia a Castell d'Aro una vinya amb el bosc adjacent (X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 32).

1081. *Ibidem*, p. 32.

1082. Que es van iniciar amb la compra del domini útil de masos i d'altres tinences emfitèutiques a pagesos arruïnats i van concloure amb l'adquisició del domini directe al senyor, passant per la redempció gradual de totes les prestacions feudals (vegeu *infra*, nota 1083).

1083. Aspecte que ha demostrat, per a la vall mitjana del Ter, J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Una família catalana medieval...*, p. 174-180.

ven a esmerçar recursos en la construcció d'infraestructures específiques i en la compra de cabal per tal de complementar-hi l'aigua de la pluja. La irrigació de les vinyes, durant la baixa edat mitjana, està documentada arreu de la «Confederació». Es tractava, doncs, d'explotacions ben equipades, on es practicava una viticultura intensiva i especulativa, orientada a atendre la demanda, cada cop més exigent, dels mercats urbans pròxims.

L'auge del safrà a la baixa edat mitjana cal relacionar-lo amb els seus diversos usos. Era un condiment cada vegada més preuat, un «simple» amb el qual els apotecaris elaboraven medicines i cosmètics, alhora que un colorant per als teixits d'alta qualitat, com la seda. El seu cultiu assolí un notable desenvolupament en algunes comarques de la «Confederació». El safrà català i aragonès, gràcies a la seva qualitat, conquistà aviat el mercat interior i s'obrí pas, més endavant, en els grans emporis internacionals; comerciants barcelonesos i estrangers, des del 1334, l'exportaven a Germània, Flandes i el Pròxim Orient.¹⁰⁸⁴ Estimulat per la demanda exterior, el seu cultiu s'expandí pel Vallès, l'Anoia, el Penedès, el Bages, la Segarra, la Conca de Barberà, la Noguera, el Maestrat, els Ports, l'Alacantí, el Somontano d'Osca, el Baix Aragó i la vall del Jiloca. En totes aquestes comarques, el safrà prosperà, durant el segle xv, a costa dels cereals. La circulació de l'espècia es va canalitzar per les rutes que connectaven Barcelona amb Saragossa i Osca, per Lleida i Cervera, i amb Cardona, per Manresa, així com per la que discorria des de Vinaròs fins a Alcanyís, per Sant Mateu i Morella.

En moltes parcel·les de secà, els cultius d'herbàcies i, fins i tot, la vinya coexistien amb arbres de molt diversa mena, però sempre molt valorats: l'abat de Sant Feliu de Guíxols, el 1376, advertia que ningú no gosés «tocar ne collir les ametlles» d'una explotació de la vall d'Aro.¹⁰⁸⁵ Unes dècades abans, el 1344, dos orfes de Sant Julià de Boada (Baix Empordà) posseïen, entre altres béns, una quintana amb vuit figueres, un ametller i tres oliveres, així com una vinya amb vuit oliveres, sis ametllers, un cirerer i dues figueres.¹⁰⁸⁶

El fet que l'horta hagués esdevingut un secà millorat, un nou espai per als cereals i la vinya;¹⁰⁸⁷ la introducció de nous conreus, com l'arròs i la canyamel, i la

1084. C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462: Un centre econòmic en època de crisi*, vol. I, Barcelona, Curial, 1977, p. 373-377; D. COULON, *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge*, Madrid, Casa de Velázquez, i Barcelona, Institut Europeu de la Mediterrània, 2004, p. 386-394; D. PIFARRÉ, *El comerç internacional de Barcelona i el mar del Nord (Bruges) al final del segle XIV*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, p. 158-165.

1085. AHG, Notarials, Sant Feliu de Guíxols, prot. 889 (5-VII-1376); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 32, nota 32.

1086. AHG, Notarials, Resta del districte de la Bisbal, prot. 1 (4-VI-1344); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 32, nota 33.

1087. Vegeu *antea*, cap. 3, p. 83-85.

demanda creixent de verdures i fruita per part de les capes mitjanes i altes urbanes, a la baixa edat mitjana, van provocar l'expansió dels regadius, especialment a les rodalies de les grans ciutats. Tant a Perpinyà, Girona i Barcelona com a Ciutat de Mallorca i València, els horts, després del 1280, s'expandiren entre els molinars.

Mentre que la irrigació consumia aigua, els molins només retenien temporalment una part del cabal a la resclosa i al cup, n'aprofitaven l'energia cinètica i la retornaven a la séquia. En les contrades on els horts estaven aigües amunt dels molins, la irrigació, pel fet de minvar el cabal, podia arribar, doncs, a col·lapsar, en les èpoques de secada, la mòlta. Allà on els molins estaven ubicats a la capçalera del sistema, durant les crisis hídriques, modulaven temporalment el cabal de la séquia, però no en reduïen la magnitud; distorsionaven el ritme de treball dels hortolans, però no els detreien una part de l'aigua. Conscients d'aquesta dissimetria funcional i àvides d'incrementar els ingressos fiscals, les autoritats, en algunes contrades, no dubtaren a supeditar els drets dels hortolans als dels moliners, que aleshores generaven més renda.

Als Pirineus orientals, per exemple, fou aleshores que, sota el patrocini dels reis de Mallorca, es construïren la majoria dels canals de la plana rossellonesa i gairebé tots els del Conflent. L'expansió del regadiu ja havia provocat una densificació i un ús cada cop més intens de la xarxa de camins a la rodalia de Perpinyà; el batlle, amb el beneplàcit dels usuaris, en va encarregar, el 1292, la cura al sobreposat dels hortolans i va adjudicar els costos de les reparacions dels canarons als propietaris dels horts adjacents.¹⁰⁸⁸ Per tal de simplificar-ne el procediment, va confiar, a més, a l'esmentat cap corporatiu, la resolució de tots els conflictes entre els regants per les partions dels horts i el repartiment de l'aigua,¹⁰⁸⁹ atribució aquesta darrera que no trigaria, tanmateix, a passar al sequier, com es veurà més endavant. Els hortolans rossellonesos, en la fase anterior, havien tendit a sembrar arbres o canyes sobre les partions dels respectius horts. Aquesta opció era pròpia d'un sistema d'explotació poc intensiu, atès que creava a cada costat del terminal una franja d'aprofitament complicat, alhora que afavoria els litigis per envaïment de propietat. Aquell mateix any, per tal de delimitar amb més precisió les parcel·les a les hortes que envoltaven la ciutat¹⁰⁹⁰ i no perdre-hi espai per al conreu, el batlle de Perpinyà va ordenar tallar les canyes i els arbres plantats damunt les divisòries i deixar a cada costat una vora de mitja cana de Montpeller (0,99 metres) on només es podrien sembrar plantes herbàcies.¹⁰⁹¹

1088. B. J. ALART, *Documents sur la langue catalane des anciens comtés de Roussillon et de Cerdagne*, París, Maisonneuve, 1881, p. 102.

1089. *Ibidem*, p. 102.

1090. Les de Malloles, Vernet, Sant Esteve del Monestir, Castell Rosselló, Tayneres i Bayoles.

1091. B. J. ALART, *Documents sur la langue catalane...*, p. 104.

La dependència d'una mateixa xarxa hídrica no trigaria, emperò, a generar conflictes entre moliners i hortolans, i obligaria les autoritats locals a intervenir en la qüestió. Els oficials reials, per a garantir la magnitud i la qualitat dels cabals, van incrementar la vigilància sobre els recs: hi prohibiren la construcció de rescloses, la neteja de pells, la rentada de roba, el llançament d'escombraries i el desguàs de clavegueres.¹⁰⁹² En les èpoques de sequera, el control sobre el consum d'aigua esdevenia més estricte. Des del moment en què totes les necessitats no podien ser igualment ateses, era necessari establir prioritats d'ús, donar preferència a determinats concessionaris a costa d'altres. La posició de cada hort i de cada molí dintre del sistema era molt important, ja que reflectia l'estatus social del respectiu possessor. Mentre que els canons de la capçalera de la séquia captaven aigua d'un bram abundant i net, els del tram final es repartien les restes del cabal, escasses i d'inferior qualitat, o deixaven fins i tot de brollar en les èpoques de sequera.

De la importància econòmica i política que el control de l'aigua, durant la primera meitat del segle XIV, va anar adquirint també al Segrià, en són un testimoni indirecte els conflictes que esclataren periòdicament aleshores entre el monestir femení de Sant Pere de la Pedra, propietari de la séquia de Fontanet, i el Consell Municipal de Lleida, que, pressionat pels hortolans i moliners locals, intentava recuperar-ne el control. El 1289, la priora, Saura de Santromà, incapaç de gestionar un procés accelerat d'endeutament, havia encomanat el patrimoni del monestir a Guillem d'Anglesola, el principal creditor, a fi que l'administrés en profit propi fins que la comunitat li hagués retornat totes les quantitats que li havia prestat.¹⁰⁹³ El document és prou expressiu a l'hora de descriure els béns traspasats, entre els quals sobresurten els molins de Cervià, la séquia de Fontanet i la vila d'Alcoletge.¹⁰⁹⁴ Des d'aleshores, la tensió generada entre la comunitat i el consistori pel manteniment i la distribució del cabal de l'esmentat rec es va recruar. Els paers, el 1300, es queixaren al sobirà del fet que, des de feia cinc anys, els propietaris locals d'horts i vinyes, tot i pagar puntualment el sequiatge, no disposaven dels contingents d'aigua del rec de Fontanet que els corresponien per a regar els seus respectius camps. La protesta va ser presa en consideració, per tal com Jaume II,

1092. *Ibidem*, p. 145; S. CAUCANAS, «Mesures d'ordre et de police...», p. 123 i 125-126.

1093. R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra...», p. 406-407.

1094. «Comandamus seu deponimus et nomine comande sive depositi tradimus vobis, nobili Guillelmo de Angularia, dictum monasterium seu locum Sancti Petri de Petra, cum omnibus calicibus argenteis, libris, vestimentis et vasibus vinariis eiusdem monasterio; et cum omnibus cartis et privilegiis et omnibus aliis rebus que in ipso monasterio sunt et ad ipsum pertinent; item comandamus vobis, dicto nobili, molendina que dicuntur de Cerviano et çequiám Fontaneti eorundem et etiam villam Alcolegie, et omnia alia bona et iura ad dictum monasterium pertinentia» (R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra...», p. 407).

poc després, exigia solucions al comanador «santjaumista» de Montalbà i ordenava alhora al veguer de Lleida que indemnitzés els afectats amb les rendes dels molins de Rossell, que la comunitat femenina posseïa en l'esmentada segle.¹⁰⁹⁵ El comanador va atribuir l'incident a la descurada i gasiva administració que Guillem d'Anglesola feia de la séquia i el casal, i va proposar com a millor sortida el retorn de la gestió a l'orde.¹⁰⁹⁶

El suggeriment del comanador no fou, tanmateix, atès. El casal i el rec continuaren en poder de Guillem d'Anglesola, que degué seguir prioritzant els interessos propis respecte als dels usuaris. El 1302, els paers feren arribar al comte rei una nova protesta al·legant que no sols es negava a contribuir a les despeses comunes de la ciutat, sinó que, a més, no purgava periòdicament la séquia, com estava obligat a fer. L'administrador del patrimoni de les fraresses, tot i haver estat advertit, el 1303, per Jaume II, que, si no escurava la séquia, confiaria la tasca de restaurar-ne quantitativament i qualitativa el cabal al consistori ilerrenc,¹⁰⁹⁷ va persistir, tanmateix, en la seva actitud. La consegüent pujada de la tensió entre el gestor i els hortolans i vinyataires, amplificada pel Consell de Lleida, va obligar el monarca a intervenir un altre cop en el contenciós. El 5 d'agost de 1307, després de recordar-li que, en els darrers vint anys, no havia fet netejar, malgrat haver-ne percebut regularment el sequiatge, el rec de Fontanet, recriminava a Guillem d'Anglesola que, arran de la seva deixadesa, els fems i les immundícies hi entrebanquessin el curs de l'aigua i no permetessin als usuaris utilitzar-la amb normalitat; li ordenava, finalment, que hi efectués l'esmentada tasca, i l'advertia que, durant els treballs, el Consell de Lleida es faria càrrec de la gestió dels molins, per tal d'indemnitzar amb les rendes els perjudicats.¹⁰⁹⁸ L'any següent, Jaume II, davant l'escàs resultat de les seves admonicions, va confiar la solució del conflicte a l'arbitratge d'Umbert de Capafons.¹⁰⁹⁹

Després d'unes dècades d'apaivagament, el contenciós es va reactivar el 1340, quan Pere el Cerimoniós, traspassats ja Guillem d'Anglesola i Umbert de Capafons, va haver de confiar a un altre jurisperit ilerrenc, Arnau Amigó, el litigi.¹¹⁰⁰ El conflicte entaulat entre la comunitat «santjaumista», que continuava exigint el sequiatge però descurava el manteniment del rec de Fontanet, i els regants es tancaria definitivament poc després, quan el consistori ilerrenc, el 1349, aprofitant el sotrac provocat per la pesta negra en el patrimoni de Sant Pere de la Pedra, recu-

1095. *Ibidem*, p. 396.

1096. ACA, C, reg. 116, f. 5v-6r.

1097. ACA, C, reg. 124, f. 135r.

1098. ACA, C, reg. 139, f. 365r.

1099. R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra...», p. 397.

1100. ACA, C, reg. 612, p. 49v.

peraria el control de la séquia i en confiaria el govern a quatre prohoms, amb facultats per regular-ne normativament el funcionament, amb la qual cosa es crearia la Prohomenia de Fontanet.¹¹⁰¹

Un dels capbreus de censos de la seu i de les principals parròquies urbanes permet dibuixar l'ordenació de l'espai agrari a la rodalia de Lleida el 1429. Els horts preponderaven en uns indrets molt concrets, situats prop de la ciutat. Assolien la seva densitat màxima a la partida de Fontanet, al marge dret del Segre. La segona concentració era la de Sant Salvador, a les ribes del Noguerola, al nord del recinte urbà; la tercera, la de Sant Gili, estava situada vora l'anterior, tocant el llenç septentrional de la murada, i la quarta, la de Rovals i Puig Bordell, quelcom més petita, s'estenia pels confins occidentals de l'urbs, al costat de la porta de Boters.¹¹⁰²

Els horts, al primer quart del segle xv, només cobrien, tanmateix, una part petita de l'àrea irrigada. A la partida de Rufeia, per on discorria un tram de la séquia d'Alcarràs, i en les de Granyena i Carnaça, que prenién aigua del rec de Fontanet, els horts només apareixen esmentats de forma escadussera, ja que el conreu preponderant era la vinya. Els cereals s'havien estès fins a esdevenir preponderants per les terres de reg de les partides de Sant Hilari i Boixadors; la seva presència també està documentada, tot i que amb una distribució espacial força més dispersa, a la de Granyena.¹¹⁰³

La coexistència de cereals i verdures en terres de reg està ben documentada en altres regions catalanes. Segons els llibres de comptes de la castlania de Sitges, propietat de la Pia Almoina de Barcelona, l'hort, cap al 1350, constituïa ja un espai de policultiu intensiu, on l'ordi alternava amb el blat i en el qual es collien també faves, cigrons, llenties, pèsols i alls.¹¹⁰⁴ La modèstia de la collita de cereals (entre vint i quaranta quarteres d'ordi i entre set i vint-i-sis de forment) contrasta amb les altes rendibilitats, especialment en el cas de l'ordi. Per tant, la migradesa de la producció global és imputable no al rendiment dels cereals, sinó a la reduïda extensió de l'hort, annex al castell i limitat pel creixement de la vila de Sitges.¹¹⁰⁵

A la rodalia de Barcelona no mancaven tampoc els partidaris de l'expansió del regadiu, els quals, durant la primera meitat del segle xv, conceberen ambiciosos

1101. J. LLADONOSA, *Història de Lleida*, vol. I, Tàrraga, F. Camps Calmet, 1972, p. 574; R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiagoista de San Pedro de la Piedra...», p. 397.

1102. J. BOLÒS, «La ciutat i el seu entorn al segle xv. Els horts de la ciutat de Lleida segons els censos manifestats de l'any 1429», a E. VICEDO (ed.), *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya occidental*, Lleida, Pagès, 2000, p. 69-80.

1103. J. BOLÒS, *Dins les muralles de la ciutat...*, p. 312-313.

1104. P. BENITO, «Del castillo al mercado y al silo...», p. 23.

1105. *Ibidem*, p. 23.

projectes hidràulics. Els consellers, el 22 de novembre de 1401, van visitar la resclosa de Molins de Rei per a estudiar la possibilitat —ajornada indefinidament el 1188— de captar aigua del Llobregat i conduir-la, per Cornellà, al pla de la ciutat, a fi d'ampliar-hi considerablement l'àrea regada.¹¹⁰⁶ Sembla, emperò, que el projecte, per la seva dificultat tècnica, va tornar a ser diferit. Unes dècades després, el 4 d'octubre de 1445, Arnau Guillem de Bellera, senyor de la baronia de Cervelló, els prohoms locals i Joan Ferrer, mercader de Barcelona, s'associaven per a edificar un nou molinar a Sant Vicenç dels Horts i construir una séquia destinada a subministrar l'aigua necessària tant per a impulsar els nous ginys com per a regar tota la plana del Llobregat, fins al delta. Per poder portar a terme l'empresa, Joan Ferrer va demanar la contribució econòmica de set acabalats ciutadans de la capital catalana, cada un dels quals va aportar una quantitat idèntica de capital.¹¹⁰⁷

Aquest projecte, que tornava a associar la molinaria i el reg, era, emperò, d'una magnitud sense paral·lel, per tal com pretenia convertir els termes de Santa Coloma de Cervelló, Sant Boi, Viladecans i Gavà, amb una extensió global d'uns 110 quilòmetres quadrats, en regadiu. Ben prest els promotors involucraren en l'empresa els grans propietaris de la zona: Jaume Marc, senyor d'Eramprunyà; Blasc de Castellet, senyor de la casa de Fenollar, de la parròquia de Sant Boi, i mossèn Llor, senyor de la casa de Llor, d'aquesta mateixa parròquia.¹¹⁰⁸ Les obres s'iniciaren puntualment el 12 d'octubre de 1461, sota la direcció del mestre de séquies Joan de Borau, i es prolongaren fins al 21 de gener de l'any següent. El registre comptable palesa la complexitat tècnica de l'obra, que va implicar la construcció d'una resclosa al terme de Pallejà i l'excavació d'un canal amb diversos trams soterrats. La inversió va pujar 979 lliures, 5 sous i 8 diners,¹¹⁰⁹ una suma força considerable per a l'època. Els treballs s'aturaren el 21 de gener de 1462, probablement per la complexa conjuntura política que travessava aleshores el Principat, sis mesos abans que la Diputació del General declarés el rei Joan II enemic de la terra i bandegés els seus partidaris, entre els quals figurava Arnau Guillem de Bellera. Pere Lluís de Vilafranca i Joan Ferrer, impulsors de la nova séquia de Sant Vicenç dels Horts, foren autoritzats, el 1467, en ple conflicte bèl·lic, a construir molins dins el terme de Sant Boi

1106. «Com los consellers, als quals d'açò sia per molts estat parlat, sien anats a la resclosa de Relat, que és sobre Molins de Reig, per veure si l'aygua de Llobregat poria entrar en lo territori de Barcelona; e certs mestres que y han menat hagen dit que ls par que l'aygua poria entrar, prenent-la de la dita resclosa, e poria pujar a Cornellà e a la casa que solia ésser d'en Bellví, e, proseguint que sie, poria regar fort molta terra e se'n porien seguir molts emoluments per la ciutat» (AHCB, LC, vol. 28, f. 43r; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 45).

1107. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 51.

1108. *Ibidem*, p. 52.

1109. *Ibidem*, p. 52.

i a regar-ne les terres. Per a realitzar el projecte, els concessionaris podien «fer rech e reclosa e rescluses, e transtalladors e totes les altres coses als dits molins e regadiu necessaries». Els emfiteutes es comprometeren a lliurar anualment al batlle reial la desena part dels guanys generats pel casal i per les terres irrigades, exempts de tota càrrega; en cas d'alienació, estaven obligats, a més, a pagar la quarta part del preu en concepte de lluíme.¹¹¹⁰ A punt de concloure la guerra, el febrer de 1371, Bernat Vidal, rellotger de Barcelona, va presentar al batlle general de Catalunya un gran programa d'actuació, destinat a construir molins i a «extreure aigua per a regar del riu Llobregat, des del pont de Martorell fins al mar».¹¹¹¹ La sol·licitud, tanmateix, no fou atesa, «perquè era una cosa gran de la qual calia consultar amb el rei», a conseqüència, doncs, de la seva magnitud i de la incertesa del context polític. Les tres iniciatives palesen que, al tercer quart del segle XIV, no mancaven a Barcelona partidaris decidits de l'expansió del regadiu. La causa del col·lapse de l'empresa, en tots els casos, no fou tant de natura tecnològica ni financera com política. Projectes d'aquest abast tindrien per finalitat no tant diversificar l'oferta de verdures, llegums i fruita en el mercat barceloní com elevar la productivitat de les vinyes i dels sementers de cereals a la rogalia del principal nucli urbà de Catalunya.¹¹¹²

8.2.2. *El Regne de València*

L'avenç de l'horta fou especialment intens al Regne de València, on durant el darrer quart del segle XIII ja va esclatar una lluita per l'aigua. Del 1280 ençà, es multiplicaren, a les valls fluvials, els plets entre senyors, viles i pagesos per no respectar les tandes de reg, per eixamplar les fibres i, fins i tot, per construir unilateralment noves segles. Aquests litigis van comportar, en molts casos, la construcció de petites séquies que no ultrapassaven els termes d'una senyoria o d'una vila. La creació d'infraestructures no va quedar circumscrita, emperò, a l'àmbit local; s'ampliaren també algunes grans hortes preexistents, com la d'Alacant, que va exigir una nova xarxa de recs de magnitud considerable.¹¹¹³ L'extensió del regadiu, des de final del segle XIV, ja no es va destinar gairebé exclusivament, com en l'etapa anterior, a augmentar la productivitat dels cereals i de la vinya, sinó que va permetre l'avenç d'alguns conreus especulatius, com l'arròs, la canyamel o la morera.

1110. ACA, BGC, reg. 72, f. 118v-119v; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 54, nota 134.

1111. ACA, BGC, reg. 1007, f. 56v; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 54, nota 139.

1112. Per a una visió global del paper desenvolupat pel reg a Catalunya, vegeu J. P. CUVILLIER, «L'irrigation dans la Catalogne médiévale et moderne», *Mélanges de la Casa de Velázquez* (Madrid), vol. xx (1984), p. 145-187.

1113. A. FURIÓ, «L'utilitatge i les tècniques», p. 354.

L'arròs, malgrat les negatives seqüeles de les escorrenties i del drenatge deficient dels camps en la salut de les poblacions circumdants, va prosperar en les marjals i els aiguamolls prelitorals, que prèviament calia drenar i bonificar. L'avenç fou particularment palès a Castelló, on les marjals millorades —que passaren, entre els anys 1398 i 1468, de 746 a 3.225 fanecades—¹¹¹⁴ es destinaren gairebé exclusivament a l'arròs.¹¹¹⁵ Més cap al sud, la comunitat cistercenca de Valldigna va aprofitar l'experiència dels pagesos musulmans per a reintroduir el nou cereal dintre dels seus dominis, fins al punt d'autoritzar l'aljama a vendre un censal de 23.500 sous per poder sembrar dacsà, panís i, sobretot, arròs.¹¹¹⁶ L'operació es va tancar amb èxit, atès que les rendes generades pels esplets i la mòlta de l'arròs se situaren per damunt dels 8.000 sous en molts exercicis.¹¹¹⁷

Pel que fa al sucre, un producte car, la llavor, la tècnica, els molins i la mà d'obra especialitzada s'importaren de Sicília. La cronologia de la difusió del seu conreu al Regne de València és força precisa. Els tempteigs inicials es produïren a la primera dècada del segle xv; en els vint anys següents, el cultiu de la canyamel, impulsat per inversors autòctons i italians associats en companyies, es va assajar a la Plana Baixa, l'Horta, la Ribera, la Marina Alta i la Safor.¹¹¹⁸ La nova planta només va triomfar, emperò, a la Safor, no sols per la bondat dels sòls i del clima, sinó també per la concentració de famílies de la baixa noblesa, que utilitzaren els drets jurisdiccionalmentals per a induir la seva pagesia —majoritàriament mudèjar— a destinar una part de l'explotació a la canyamel garantint-li la meitat dels guanys.¹¹¹⁹ Pels volts del 1330, el conreu de la canyamel i la producció de sucre ja havien esdevingut dues activitats econòmicament consolidades, aptes per a suportar una fiscalitat específica, el delme eclesiàstic i un cànon per trapig, la introducció dels quals va provocar tensions entre els afectats.¹¹²⁰ La canyamel va comportar, com cap altre conreu, un seguit de transformacions en el paisatge agrari i en el teixit

1114. De 62,16 a 268,75 hectàrees.

1115. F. GARCIA-OLIVER, «Els cultius», p. 317.

1116. «Que bene et utiliter probant in dicta valle, pro quibus hoc anno intendimus multas cequias abstrahere, et etiam molendinum arrocierium de novo facere et construere in valle predicta» (cit. F. GARCIA-OLIVER, *Cistercencs del País Valencià: El monestir de Valldigna, 1298-1530*, València, Tres i Quatre, 1998, p. 269).

1117. F. GARCIA-OLIVER, «Els cultius», p. 317.

1118. *Ibidem*, p. 320.

1119. J. CASTILLO, «Els feudals i la introducció de la canyamel a la Safor del segle xv», *Afers* (Catarroja), núm. 32 (1999), p. 101-122; P. VICIANO, «Capital mercantil i drets feudals en la difusió de la canya de sucre al País Valencià», *Afers* (Catarroja), núm. 32 (1999), p. 151-166; F. GARCIA-OLIVER, «Els cultius», p. 320.

1120. L. P. MARTÍNEZ, «Feudalisme, capital mercantil i desenvolupament agrari a la València del segle xv. El plet de la canyamel», *Afers* (Catarroja), núm. 32 (1999), p. 123-149; J. CASTILLO, «Els feudals i la introducció de la canyamel...», p. 117-122.

social. Va envair antigues terres de blat. Per a atendre la seva exigència d'aportacions regulars d'aigua, hom va haver de construir noves séquies i assuts; els elevats costos de producció del sucre només pogueren ser atesos per companyies, a les quals els barons i cavallers aportaven la cobertura jurisdiccional, en particular, l'obligatorietat dels camperols de portar la canya al trapig senyorial, que a la pràctica funcionava com un monopoli més, i els mercaders, per la seva banda, s'encarregaven de la gestió de l'empresa.¹¹²¹

El conflicte entre casals i regs, a les hortes majors valencianes, es resolgué emplaçant els molins a la capçalera de les séquies o abans que aquestes se subdividissin en diversos braçals, en el segment per on circulava més volum d'aigua a més velocitat. Aquesta ubicació no comportava, emperò, una primacia de la molinaria sobre la irrigació en l'aprofitament de l'aigua, ja que els usos d'aquesta eren controlats per la comunitat de regants, que imposava sistemàticament, en temps d'escassetat de cabal, la prioritat del reg sobre la mòlta. Els principis rectors del sistema es trobaven, doncs, fixats en l'àmbit jurídic, en els usos i costums locals. Les prescripcions consuetudinàries condicionaren el traçat de les xarxes de recs. Els molins inserits en sistemes de regadiu sempre presenten estructures de derivació abans dels seus respectius canals, les «almenares» o «derramadors», que permetien que l'aigua continués el seu camí rodejant el casal per una segla de *bypass* quan les moles no giraven, o quan no ho havien de fer per imposició del sequier.¹¹²² Hi havia, doncs, una opció definida per a un tipus d'aprofitament o un altre que, a les hortes majors, es decantà per la irrigació.¹¹²³

A les hortes menors, situades lluny de les grans ciutats, la coexistència de regs i casals també va plantejar problemes i va obligar a gestionar amb cura uns cabals escassos. A la vall de la Sénia, els senyors directes de cada un dels dos marges, l'orde de l'Hospital, que controlava l'esquerre, i l'orde de Montesa, al qual pertanyia el dret, hagueren d'acordar una distribució equilibrada de l'aigua del riu. L'arbitratge, signat el 25 de maig de 1332 per Berenguer de Prats, bisbe de Tortosa, va dividir els 70 quilòmetres del curs fluvial en quatre trams i va especificar qui i com podria captar aigua en cadascun. Mentre que, en el primer i en el quart tram, els pobladors d'ambdós vorals podrien utilitzar simultàniament l'aigua del riu, en el segon, el cabal es reservava per als hortolans i moliners de la riba dreta, i en el tercer, per als de la riba esquerra, respectivament. Els drets a l'aigua dels homes de l'Hospital, en el segon tram, i dels homes de Montesa, en el tercer, quedaven circumscrits a l'abeu-

1121. F. GARCIA-OLIVER, «Les companyies del trapig», *Afers* (Catarroja), núm. 32 (1999), p. 167-194; F. GARCIA-OLIVER, «Els cultius», p. 320.

1122. T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molinaria hidràulica valenciana...», p. 94-95.

1123. *Ibidem*, p. 91-97; A. FURIÓ, «L'utilatge i les tècniques», p. 350.

ratge dels ramats. La sentència prohibia, a més, la construcció de noves séquies i de nous casals a ambdós marges.¹¹²⁴ La solució constitueix un bon testimoni de la capacitat d'autocontrol i de gestió de l'escassetat hídrica per part dels poders feudals.

8.2.3. Mallorca

Durant el darrer quart del segle XIII, es registraren també alguns avenços en els regadius mallorquins. Alfons el Franc, el 13 de gener de 1286, després de la primera reintegració del regne a la Corona catalanoaragonesa, no sols va confirmar els privilegis que Jaume I havia concedit als hortolans del terme de la Ciutat,¹¹²⁵ sinó que va endegar també una important reestructuració del sistema hídric, i va consignar el cabal de la séquia de la Vila al reg i el de la segla d'en Baster, al proveïment d'aigua de boca i industrial del recinte urbà.¹¹²⁶ Aquest projecte, que pel seu elevat cost no es va culminar, seria reprès més tard,¹¹²⁷ el 1406. L'expansió dels horts, com en l'etapa anterior, fou especialment palesa en el patrimoni del monestir de la Real, que, aprofitant l'esmentat canvi de jurisdicció, va obtenir, el 1288, del nou sobirà, una llicència per a connectar la séquia de la Vila amb la granja de Sant Llorenç, mitjançant un rec paral·lel al camí que discorria entre l'alqueria dels Hospitalers i el rafal d'Anselm de Dolça.¹¹²⁸ L'àrea irrigada va créixer també en el patrimoni reial, que, arran de les compres efectuades per Jaume II de Mallorca entre els anys 1271 i 1284, havia incorporat uns quants horts. Les noves adquisicions estaven situades a la vall de Canet (Esporles), al sector septentrional del terme de la Ciutat, i dintre del casc urbà, a la partida de Barcelona i al costat de la porta de Marbellet.¹¹²⁹ L'interès pel regadiu, aleshores, ja havia ultrapassat, tanmateix, el cercle dels poderosos: el 24 de març de 1300, Guillem de Saragossa obtenia gratuïtament de diversos posseïdors de molins, a la séquia d'en Baster,¹¹³⁰ un dia i una nit d'aigua,¹¹³¹ extensibles a dos dies i dues nits,¹¹³² per a regar els horts de què disposava en una alque-

1124. AHN, Órdenes Militares, Montesa, Pergaminos, carpeta 538, núm. 947-P; editat i analitzat per E. GUINOT, «El riu de la Sénia...», p. 113-121.

1125. J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, p. 29-30.

1126. «Que hajan aygua de la céquia major á regar los campos, e l'aygua den Baster á servey de la ciutat, e puscan elegir cequier a sa volentat» (J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, p. 68).

1127. Vegeu *infra*, p. 256-257, i *postea*, cap. 10, p. 312-314.

1128. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 381-383.

1129. P. CATEURA, «Mallorca y la política patrimonial de la monarquía...», p. 89, 90, 92-93 i 96.

1130. D'Arnau de Sala, Fortunat de Rubí, Ponç Feliu i Arnau de Clos.

1131. Des del dissabte a la sortida del sol fins a l'alba del diumenge.

1132. Des de l'alba del divendres fins a la del diumenge.

ria situada al costat del monestir de la Real.¹¹³³ El text de la donació, després d'especificar que la séquia travessava l'esmentada alqueria, estableix un seguit de limitacions: només inclou les aigües provinents de Bunyolí, Superna i altres indrets, no pas les captades a Canet; el beneficiari sols en gaudirà quatre mesos l'any, de l'1 de juny al 29 de setembre, i no podrà destinar-les a impulsar molins ni abocar-les al torrent. El document revesteix un interès especial pel fet de demostrar que la donació —ja esmentada— dels cabals provinents dels termes d'Esporles, Canet, Bunyolí i Puigpunyent feta per Jaume I a Guillem Baster, cinquanta-tres anys abans, no va implicar —com pretendria segles després la comunitat de la Real— el conjunt del sistema hidràulic de l'antiga séquia de Canet.

Les restriccions imposades a Guillem de Saragossa palesen que, a començament del segle XIV, l'expansió dels regadius i l'increment simultani del nombre de molins a la rodalia de la Ciutat de Mallorca,¹¹³⁴ pel fet de no anar acompanyats de noves aportacions hídriques, no sols obligaven els particulars a usar-hi l'aigua amb precaució, sinó que començaven també a comprometre l'abastament del nucli urbà. Per tal d'incrementar-hi el cabal disponible, Jaume II de Mallorca —que el 1299 havia aprofitat el restabliment de la seva jurisdicció a l'arxipèlag per a reservar-se l'elecció del sequier de la Ciutat—¹¹³⁵ va autoritzar, el 1309, els jurats a recaptar un subsidi veïnal¹¹³⁶ per a finançar obres d'acondiciament de les captacions i de la xarxa de distribució de les aigües.¹¹³⁷ En aquest context potencialment conflictiu, es van produir dos importants canvis en el control del sistema hidràulic local. L'abat de la Real, el 4 de setembre de 1309, va permutar a Jaume II de Mallorca l'alqueria del Coll i el rafal de Cemega, ubicats a la parròquia de Porreres, per 200 lliures de rals de Mallorca i cent seixanta-cinc quarteres censals de forment, que el sobirà percebia anualment sobre un conjunt de molins ubicats tant en el recinte urbà com a la rodalia de la capital insular, així com les aigües d'Esporles, Canet, Bunyolí i Puigpunyent, amb les seves séquies corresponents i en les mateixes condicions amb què les havia rebudes, el 1247, Guillem Baster de Jaume I.¹¹³⁸ Com molt bé han assenyalat Margalida Bernat i Jaume Serra, sorprèn que per dues explotacions agràries només parcialment conreades¹¹³⁹ el sobi-

1133. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. 1, p. 393-395.

1134. *Vegeu postea*, cap. 10, p. 307-311.

1135. J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, p. 201.

1136. Un impost directe, amb una quantia màxima, descomptades les despeses de cobrament, de 120.000 sous i una durada d'un any.

1137. AHM, Pergamins, núm. 18, Codi Sant Pere, f. 201v; regist. J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, p. 202; cit. P. CATEURA, *El regne esvaït: Desenvolupament econòmic, subordinació política, expansió fiscal (Mallorca 1300-1335)*, Palma, El Tall, 1998, p. 17.

1138. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. 1, p. 419-428.

1139. Per manca de mà d'obra: «Quia non possumus sufficere ad culturam alcareae quam habemus in parroquia de Porreriis, propter defectum servorum laborantium eiusdem alcareae necessario-

rà pagués un preu tan alt no sols en termes estrictament econòmics, sinó també jurídics,¹¹⁴⁰ així com que de l'esmentada transacció només s'hagin conservat còpies tardanes. Tan prioritària era aleshores l'ampliació del patrimoni reial, a la part forana, amb dues finques de secà? D'aquest conjunt de circumstàncies es podria desprendre que el text de la permuta —com el del reconeixement dels drets de Guillem Baster per Jaume I, del 1247— hauria estat retocat a l'escripció del monestir de la Real, el gran beneficiari d'ambdues operacions.¹¹⁴¹ La transacció, en tot cas, va provocar malestar en el consistori de la Ciutat de Mallorca, alarmat pel fet que la comunitat cistercenca, que durant el segon terç del segle XIII ja havia obtingut una part considerable dels cabals de les séquies de la Vila¹¹⁴² i d'en Baster,¹¹⁴³ incrementés el seu control sobre el segon dels dos recs. Amb aquesta transacció, la comunitat, a més de cobrir les necessitats d'aigua de l'abadia i dels horts, incrementava substancialment el seu molinar i es convertia en l'ens regulador de tot el sistema hidràulic que abastava el nucli urbà i el terme de la Ciutat de Mallorca. Des d'ara, en cada crisi pluviomètrica, els jurats es veurien obligats a acudir a l'abat per tal que, mitjançant compra o per liberalitat, renunciés a una part de la seva aigua a favor de la Ciutat.

Jaume II de Mallorca, pressionat pel consistori de la capital insular¹¹⁴⁴ i pels gestors del Reial Patrimoni, va signar, el 13 de juny de 1310, un nou conveni¹¹⁴⁵ amb el monestir de la Real que rescabava parcialment les concessions que havia fet en l'anterior, atès que la comunitat cistercenca hi cedia a la Ciutat la part del cabal de què gaudia en la séquia de la Vila —un dia a la setmana—,¹¹⁴⁶ a canvi d'un cens anual de 125 morabatins; un canó obert permanentment, de l'amplada d'un diner doble local, per a regs i altres usos,¹¹⁴⁷ i l'exempció de contribuir a

rum, et propter caristiam christianorum, qui similiter necesarii sunt, quolibet anno, culturae seu laborationi predictae» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 421).

1140. Aspecte aquest darrer que s'analitzarà més endavant (vegeu *infra*, p. 252-253, i *postea*, cap. 10, p. 307-310).

1141. M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 58.

1142. Vegeu *antea*, cap. 3, p. 82-83.

1143. Vegeu *antea*, cap. 3, p. 83.

1144. Com sembla desprendre's de la introducció del nou acord concertat amb la comunitat: «Cum varie et diverse questiones et controvesie fuerint pluries agitate inter homines Civitatis Maioricarum et fratres monasterii de Regali, Maioricensis diocesis, ratione aque cequie que intrat Civitatem Maioricarum» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 429).

1145. AHM, *Còdex Çagarriga*, f. 131v-133r; B. PONS i P. A. SANCHO, *Colección de documentos...*, vol. I, p. 40-45; *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 428-433; R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 29; M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 58.

1146. «Quam aquam dicte cequie fratres predicti habent et habere et percibere consueverunt una die singulis septimanis» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 429). Vegeu també *antea*, cap. 3, p. 83.

1147. «Ad rigandum et alios usus vestro» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 429).

les despeses de manteniment de l'esmentada segla.¹¹⁴⁸ El nou acord no afectava, tanmateix, la séquia d'en Baster, en la qual els monjos podrien, doncs, continuar gaudint dels avantatges novellament obtinguts. El monarca, per la seva banda, es va comprometre a consignar tota l'aigua recuperada al proveïment de la Ciutat.¹¹⁴⁹ Ambdues iniciatives reals no eradicaren, tanmateix, els problemes d'aprovisionament hídric a la Ciutat de Mallorca: durant l'estiu del 1312, els jurats, per a poder cobrir-ne les necessitats, varen haver de comprar una partida d'aigua a la Real, que els va estafar. L'incident hagué de ser resolt pel rei Sanç, que va obligar, el 13 de desembre, la comunitat a rescabalar el consistori.¹¹⁵⁰ L'abadia cistercenca, coincidint amb el canvi de dècada, havia començat, doncs, a utilitzar l'excedent d'aigua com una font complementària d'ingressos, com un mitjà d'ingerència en la gestió del consistori, amb una habilitat jurídica força superior a la dels assessors municipals.

La sobreexplotació de la séquia de la Vila impedia sovint que l'aigua arribés a les darreres fibres del sistema. Per tal d'alleugerir aquesta escassetat, el monarca, el 1319, va ordenar que els diumenges tota l'aigua de l'esmentada séquia es destinés a la Ciutat, i va prohibir als procuradors que en venguessin fraccions.¹¹⁵¹ Poc després, el 1322, va modificar, cedint a les pressions del consistori, el sistema de designació del sequier: els jurats presentarien tres candidats al batlle, que n'escolliria un.¹¹⁵² La tensió ja devia haver esclatat aleshores a la séquia d'en Baster, per tal com el rei Sanç va haver de confirmar,¹¹⁵³ el 13 de setembre de 1321 i el 5 d'abril de 1323, el cancanvi del 1309 i reconèixer explícitament, a més, que la comunitat era la legítima successora de Guillem Baster i dels seus hereus, quant a les aigües que hi apareixien esmentades.¹¹⁵⁴ El mercadeig de l'aigua degué reparèixer unes dècades després, a la séquia de la Vila, atès que Jaume III de Mallorca, el 1341, va ratificar la consignació a la Ciutat de l'aigua estalviada pel descans setmanal dels hortolans i dels moliners instaurada pel seu antecessor.¹¹⁵⁵

1148. «Nil dare seu solvere teneamini in missionibus et expensis que fient ratione cequie antedictae vel aque que discurrit ad Civitatem» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. 1, p. 430).

1149. «Ut possimus de dicta aqua provider edicte Civitatis» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. 1, p. 429).

1150. *Ibidem*, vol. 1, p. 440.

1151. R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 29.

1152. J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, p. 34.

1153. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. 1, p. 454-457 i 460.

1154. «Confirmamus predictam successionem quam habetis a dicto Guillelmo Baster sive ab eius heredibus in predictis aquis que, ut dictum est, fuerunt illi concesse ad edificanda prefata molendina, que, virtute dicte permutationis sive dicte excambii, vobis et dicto vestro conventui fuerunt translata» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. 1, p. 456).

1155. AHM, *Còdex d'en Santpere*, f. 124r; R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 29.

El dèficit hídric que patia la Ciutat fou precisament un dels primers problemes de què s'hagué d'ocupar, després de la reconquesta catalana de les illes, Pere el Cerimoniós: el 31 de maig de 1343, es va comprometre, a petició del Consell de la Ciutat, a congelar les concessions d'aigua en les séquies de la Ciutat i de Canet.¹¹⁵⁶ La campanya militar havia provocat danys en el patrimoni de la Real; el comte rei, per tal de refermar la fidelitat de la poderosa comunitat cistercenca, el 25 de juny, vigília de la seva sortida de Mallorca, va adoptar dues iniciatives que demostren la importància que els monjos conferien aleshores a l'aigua. Els destinataris de les dues missives eren el governador Arnau d'Erill i els nous procuradors del Reial Patrimoni. La primera versava sobre un litigi, pendent de sentència, entre uns hortolans i uns moliners pel contingent d'aigua de la séquia d'en Baster, que aquests darrers sostenien que havien rebut de la comunitat; el sobirà hi atabuixava el governador perquè donés una solució justa i sense dilacions.¹¹⁵⁷ La prioritat atorgada per la comunitat al contenciós —que l'estiu del 1345, tot i les pressions reials, romania encara irresolt—¹¹⁵⁸ dimanava no tant del cabal en disputa com del fet que ambdues parts, preterida la seva jurisdicció sobre la séquia, l'haguessin portat davant el tribunal reial. En l'altra carta, el comte rei ordenava al governador que revisés la permuta que havia fet, el 1310, el monestir de la Real amb Jaume II de Mallorca, de l'aigua que li corresponia cada dimarts per un cens anual de 50 lliures de rals de Mallorca, una quantitat que l'abat considerava insuficient.¹¹⁵⁹

El sobirà no va respectar, tanmateix, aquests compromisos inicials, atès que, per a premiar la fidelitat o obtenir la submissió dels partidaris de Jaume III, va utilitzar, entre altres mitjans, les concessions d'aigua,¹¹⁶⁰ una opció que va contribuir a incrementar el desordre ja existent durant la dinastia privativa en la gestió del cabal d'ambdós recs. La situació va esdevenir tan caòtica que el mateix monarca, el 1353, va ordenar al lloctinent que, a fi de redreçar la situació, apliqués les mesures següents: obligar els concessionaris a ajustar la secció dels respectius canons de captació al model esculpit a l'església de Sant Andreu, reduir les tandes —més de cent, aleshores— a menys de trenta, d'acord amb el costum antic, i prohibir que els «tanders» disposessin de més d'una fibla.¹¹⁶¹ D'aquestes interven-

1156. P. CATEURA, *Política y finanzas del Reino de Mallorca bajo Pedro IV de Aragón*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 1982, p. 263-264; R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 30; M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 14.

1157. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. 1, p. 517-518.

1158. *Ibidem*, vol. 1, p. 525-526.

1159. *Ibidem*, vol. 1, p. 518-519; M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 59.

1160. M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 14.

1161. AHM, *Còdex Llagostera*, f. 12v-13r; ed. R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 78.

cions reials es desprèn que, durant els dos darrers terços del segle XIII, la distribució de l'aigua, a la rodalia de la Ciutat de Mallorca, s'havia realitzat, en molts casos, sense comptar amb un sistema equitatiu de repartiment, d'una forma arbitrària, quan no fraudulenta. La palesa manca d'eficàcia del sistema de repartiment de l'aigua dimanava no sols de l'acapament que n'havien efectuat els poderosos, sinó també del fet que hagués deixat de ser considerada un bé lligat a les explotacions, fora murada, i a les cases, dintre del recinte urbà, i hagués esdevingut objecte de concessions reials i de transaccions entre particulars «que trencaven l'equilibri delicat del sistema».¹¹⁶² D'altra banda, sembla que la primera distribució del cabal de la séquia de la Ciutat en tandes desenals feta el 1239 ja no era vigent. De fet, el 1356, es creà el Col·legi i Casa de l'Horta per a defensar els interessos dels regants i, des d'aleshores, el repartiment de l'aigua es va fer en tandes setmanals;¹¹⁶³ el monarca va aprofitar aquesta concessió per a confirmar el sistema de selecció del sequier per part dels jurats i el batlle,¹¹⁶⁴ així com per a reglamentar l'escuró anual del rec.¹¹⁶⁵ Amb aquestes iniciatives de mitjan segle XIV s'obrí un procés, conduït pel lloctinent Llagostera, per a redreçar la gestió de la séquia de la Vila, per a introduir ordre en la distribució d'un recurs vital i escàs, per a eradicar-hi els fraus. Els defraudadors, per a detreure aigua del rec, utilitzaven diversos mitjans, com ara obrir canonades sense permís de concessió o modificar l'altura i la secció de les fibres. L'expedient hauria de concloure, doncs, amb una proposta de mesures orientades a tallar de soca-rel aquestes pràctiques.

L'operació es va iniciar el 14 d'abril de 1354, amb una revisió de tots els canons de la séquia de la Vila i dels títols que en justificaven la possessió. Finalitzada la revisió, el lloctinent, assessorat pels seus consellers, va emetre la sentència. Els aspectes clau de la solució foren: la uniformització de tots els canons de captació d'aigua, d'acord amb el model esculpit a l'església de Sant Andreu, exceptuats aquells el disseny dels quals aparegués recollit a l'acta de concessió; la revalidació perpètua de l'obertura dels canons més petits que l'esmentat model, la secció de la qual no podria ser ampliada; l'adopció de mesures tècniques per tal d'evitar la pèrdua d'aigua en els punts d'inserció dels canons, i la regularització de l'amplària de la séquia de la Vila, que hauria de ser, al llarg de tot el seu recorregut, de cinc pams de la cana de Montpeller (1,24 metres).¹¹⁶⁶ La sentència, pel fet de perjudicar

1162. R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 29.

1163. V. M. ROSSELLÓ, «La Font de la Vila y su antiguo sistema de riego», *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación* (Palma), vol. LXVIII (1965), p. 166.

1164. J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, p. 64 i 98.

1165. M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 63.

1166. La sentència —ed. B. PONS i P. A. SANCHO, *Colección de documentos...*, vol. I, p. 22-92— ha estat analitzada per R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 34-36.

els interessos d'alguns membres de l'oligarquia i del clercat locals, no va assolir, tanmateix, els objectius previstos: va restringir les vies legals d'accés a l'aigua, però no va poder eradicar-ne el mercadeig. Per aquest motiu, Pere el Cerimoniós, el 1367, va prohibir als concessionaris finals vendre o alienar l'aigua que els sobrava i els va recordar que fou atorgada en benefici de les parcel·les i els immobles, no del propietari, i que, per tant, estaven obligats a retornar-la al sistema.¹¹⁶⁷ La persistència del desori va obligar el monarca, deu anys després, a ratificar la inalienabilitat de l'aigua, alhora que sancionà els transgressors amb la pèrdua del dret d'ús.¹¹⁶⁸ Les Corts de Lleida, a petició dels representants de Mallorca, refermaren, l'any 1380, les mesures anteriors i recordaren als porcioners que havien de reintegrar els respectius excedents d'aigua a la séquia.¹¹⁶⁹ L'atenta supervisió del sobirà, tanmateix, no obeïa sols a raons de caire públic, sinó que arrancava també d'interessos particulars. El darrer canó de la séquia de la Vila aprovisionava d'aigua l'hort i el palau del rei, la ubicació dels quals, intramurs, davant de la seu, provocava una antítesi força inusitada: que el principal porcioner del sistema es quedés sense aigua en les èpoques de dèficit pluviomètric, una mancança que atemptava directament contra el seu prestigi social.¹¹⁷⁰

La desproporció entre superfície irrigada i cabal disponible va continuar, tanmateix, generant conflictes durant el darrer quart del segle XIV; a la darrerria d'agost de 1381, una forta sequera va obligar el lloctinent reial a tancar tots els canons de la séquia de la Vila, tant els de fora com els de dintre murades.¹¹⁷¹ L'emergència va obligar el lloctinent Sa Garriga a dedicar una atenció prioritària a l'abastament hídric de la Ciutat de Mallorca. Va obrir un procés¹¹⁷² destinat a garantir el proveïment

1167. AHM, *Còdex d'en Santpere*, f. 26r; cit. R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 36; M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 15.

1168. AHM, *Còdex Rosselló Vell*, f. 360r; cit. R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 36; M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 15.

1169. AHM, *Còdex d'en Santpere*, f. 98r; cit. R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 36.

1170. Com molt bé exposava, el 1381, durant una sequera, el procurador reial, en una queixa adreçada al lloctinent, on, després de fer-li saber que l'aigua no arribava aleshores a l'Almudaina, amb el consegüent «perill de desennobrir-se, ultra altres perills que se poden seguir», denunciava que l'aigua de la séquia de la Vila «sia tan mal e tan deshonestament partida, que lo Senyor Rey, qui deuria éser el primer en haver aventatges sobre els altres sotmesos seus en usar e emprar-se de la dita aigua, haje fretura e defalliment d'aquella en lo dit castell, e los dits altres privats e sotmesos seus ne hajan abundantment» (B. PONS i P. A. SANCHO, *Colección de documentos...*, vol. I, p. 110-111; M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 6).

1171. A. CAMPANER, *Cronicón Mayoricense: Noticias y relaciones históricas de Mallorca desde 1229 a 1800*, Palma, Tip. de J. Colamar y Salas, 1881, p. 74.

1172. AHM, *Còdex Çagarriga*, f. 1r-349v; regist. J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, p. 281-300; ed. parcialment B. PONS i P. A. SANCHO, *Colección de documentos...*, vol. II, p. 109-269. Hom pot trobar un resum prou explícit a R. FONTANALS, *Un plànol de la séquia de la Vila...*, p. 37-39.

al palau reial de l'Almudaina, a satisfer les reclamacions dels jurats en nom de la Ciutat i a frenar els abusos d'aquells que s'apropriaven indegudament d'aigua eixamplant els canons o les fibres, o bé obrint forats a la séquia sense tenir-ne dret. Per tal de posar ordre en la caòtica distribució del cabal de la séquia de la Vila, va exigir a tots els detentors de drets d'aigua, després de redactar-ne un exhaustiu elenc, els corresponents títols justificatius. Pere el Cerimoniós, que seguia a distància la causa, va anul·lar, la tardor del 1382, totes les concessions que havia fet des del maig de 1343, arran de la reconquesta de l'illa, i va recomanar al seu representant d'accelerar les gestions. El lloctinent va promulgar una sentència el 10 de setembre de 1383 que establia el tancament definitiu de cinc canons de reg.

L'escassetat d'aigua va continuar, tanmateix, durant tot el segle xv, com es desprèn dels reiterats esforços de les autoritats mallorquines per a preservar la qualitat dels cabals del sistema hídric de la Ciutat i garantir-ne una distribució justa entre hortolans i moliners. Les primeres notícies sobre aquesta tasca de control corresponen a la séquia d'en Baster i daten del 1402, tot i que devien codificar una praxi força anterior. En un pregó,¹¹⁷³ les autoritats locals, a instàncies de la comunitat de la Real, disposen que només hi poden derivar aigua, sota pena de 50 lliures, els concessionaris, en la quantitat que els fou respectivament concedida i sense perjudicar els altres ni el sistema; hi prohibeixen tant el rentatge de «ruscada», draps i hortalisses com l'aproximació a menys de quatre pams de Montpeller (0,99 metres) de tota mena de bestiar gros o menut, a fi d'evitar que embrutin l'aigua o facin tala en els horts; hi reserven la pesca d'anguiles¹¹⁷⁴ als concessionaris, cada un al seu tram; veden al sequier i als propietaris de molins prendre, durant els seus recorreguts d'inspecció del reguer, fruites i verdures dels horts confinats, i autoritzen el sequier a penyorar els infractors d'aquesta normativa.

El 1406, arran d'unes obres de reparació i millora del sistema d'aprovisionament d'aigua del terme i del recinte urbà de la capital illenca —que seran examinades més endavant—, els jurats van exigir una aportació extraordinària als propietaris de molins i als concessionaris de fibres per a regadiu, la quantia de la qual es va distribuir mitjançant el sistema de «per sou e per lliura», és a dir, en funció de la riquesa de cada contribuent. Quant a la séquia d'en Baster, els hortolans sols aportaren 683 sous, el 19,64 % del total,¹¹⁷⁵ fet que demostra la seva feblesa econòmica a principi del segle xv. Tot i això, s'ha de recordar que aquesta talla es va

1173. ARM, Pregons 1396-1404, f. 104v-105r; ed. Antoni Pons (A. PONS, *Llibre del mostassaf de Mallorca*, Palma, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1949, p. 254-256) i Enric Fajarnés (E. FAJARNÉS, «Capítols de les aygues y sequia den Baster publicats a 1402», *Bolleti de la Societat Arqueològica Lul·liana* (Palma), vol. VII (1899-1900), p. 115-116).

1174. Animals que s'introdüïren en el sistema hídric per a reduir-hi la contaminació biològica.

1175. M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 18.

recaptar tres anys després d'una forta revinguda del torrent de la Riera que no sols va arrasar els barris baixos de la Ciutat, sinó que va degradar, a més, el sistema hídric, la infraestructura dels horts.¹¹⁷⁶ La restauració de la xarxa de canals del terme de la Ciutat no va solucionar, tanmateix, els problemes entre els adjudicatàries, no va eradicar-hi el «mercant negre» de l'aigua: el rei Martí l'Humà, el 28 de gener de 1407, havia d'ordenar al sequier Bartomeu Bramona que cessés de vendre aigua en perjudici del cavaller Maties Borrassà i d'altres concessionaris i que respectés les tandes de reg que els corresponien.¹¹⁷⁷ L'Administració central, durant el segon terç del segle xv, va continuar supervisant amb cura l'abastament hídric de la Ciutat de Mallorca: el 1447, Alfons el Magnànim, després de ratificar-ne el sistema de designació,¹¹⁷⁸ assignaria al sequier un sou de 25 lliures anuals, establiria que els macips del sequier i el canoner de la vila de baix serien elegits pels jurats i que el treball d'aquest darrer seria gratificat amb 10 lliures l'any.¹¹⁷⁹

8.2.4. *L'horticultura*

Quina era aleshores l'aportació de l'horticultura al proveïment alimentari dels mercats urbans? Sembla que, a l'horta de la rodalia de la Ciutat de Mallorca, el patró de conreus, a conseqüència d'una disponibilitat força inferior d'aigua, va experimentar menys canvis que en les dels principals nuclis urbans del Regne de València. No s'han conservat testimonis documentals fiables de la introducció de la canyamel ni, encara menys, de l'arròs, cultius que es temptejaren amb poc èxit i es mantingueren, respectivament, a altres indrets de l'illa. Hi degueren continuar predominant, com en les hortes periurbanes de la Catalunya Vella al segon terç del segle XIII,¹¹⁸⁰ les verdures i els fruiters, seguits per la vinya. Tant als districtes de Lleida i Tortosa com al Regne de València, en canvi, l'horticultura tradicional va continuar reculant vers l'orla circumdant de les grans ciutats, fins a quedar circumscrita a la franja immediata a les murades. La demanda creixent de verdures i fruites en els mercats urbans, pel fet de tractar-se d'aliments peribles i fàcils d'aforar, va seguir sent atesa per una oferta pròxima. Mentre que de la col, en alguna de les diverses variants, i dels espinacs, ja se n'obtenien aleshores diverses collites al llarg de l'any, la producció de les restants hortalisses seguia un ritme estrictament estacional. Durant l'hivern, experimentava una forta caiguda i quedava reduïda pràcticament a les arrels i als bulbs, als naps, les xirivies i els porros. Aquests

1176. A. CAMPANER, *Cronicón Mayoricense...*, p. 202-203.

1177. J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, p. 99.

1178. *Ibidem*, p. 174; M. BERNAT i J. SERRA, *La síquia d'En Baster...*, p. 63.

1179. J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, p. 176.

1180. *Vegeu antea*, cap. 3, p. 85-86.

aliments gaudien aleshores de poc prestigi en els mercats urbans, atès que la literatura agronòmica i dietètica baixmedievals els consideraven, pel fet de créixer sota terra, bastos, poc gustosos¹¹⁸¹ i impropis dels col·lectius benestants. Amb la primavera, arribaven les cebes, els alls, les bledes, les carxofes, les faves, els pèsols, els enciams i els espàrrecs; l'oferta de verdures s'ampliava força, doncs, quantitativament i qualitativa. Amb les calors estivals, prosperaven a les hortes mediterrànies les carbasses, les albergínies i els cogombres. La combinació d'aigua de reg i altes temperatures hi possibilitava també el conreu d'algunes plantes herbàcies anuals que fornien fruites dolces, com el meló, un aliment al qual una corfa prou consistent permetia suportar desplaçaments d'abast considerable sense malmetre's.¹¹⁸² A començament del segle XIV, els més cotitzats eren els provinents de l'horta de Lleida.¹¹⁸³ També eren aleshores força apreciades les síndries.

Els cultius herbàcis, a les hortes, coexistien pertot arreu amb els arbres. Hom solia col·locar-los en les divisòries de les parcel·les i en les franges que protegien lateralment els marges de la séquia.¹¹⁸⁴ Disposem encara de poques referències documentals sobre els fruiters que s'hi conreaven: en un hort de Sant Julià de Boada (Baix Empordà), hi apareixen documentats, el 1344, deu figueres, dos noguers, quatre perers i dues oliveres;¹¹⁸⁵ Francesc Eiximenis, per a ponderar la fertilitat de l'horta de València, n'alaba, el 1383, les taronges, les llimones, les llimes, les aranges, els *adzebrons*, les cireres, les guindes, els albercocs i les magranes.¹¹⁸⁶ Els registres de la Cancelleria Reial forneixen, tanmateix, informació complementària, a conseqüència de la presència sovintejada d'una àmplia gamma de fruites, tot i els recels que el seu consum continuat suscitava encara entre els representants més qualificats de la medicina de l'època.¹¹⁸⁷ Els comtes reis, en el decurs dels seus

1181. «L'humor alimentari de la planta és més dessabeït a l'arrel i, a mesura que hom se n'allunya, va adquirint un sabor convenient» (P. de CRESCENZI, *Trattato della agricultura*, vol. I, Bolonya, Istituto delle Scienze, 1784, p. 50; cit. M. MONTANARI, *El hambre y la abundancia: Historia y cultura de la alimentación en Europa*, Barcelona, Crítica, 1993, p. 92, nota 60).

1182. Melons de Lleida eren tramesos eventualment a Osca (vegeu *infra*, notes 1183 i 1190).

1183. J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Jaime II de Aragón, su vida familiar*, vol. II, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1948, p. 3.

1184. Les autoritats de la Ciutat de Mallorca, el 1408, ordenaren als hortolans, a instàncies d'un ampli sector dels moliners locals, que arrenquessin els arbres que havien sembrat en els marges de la séquia d'en Baster i que adobessin els desperfectes que el seu creixement hi havia provocat (M. BERNAT i J. SERRA, *La síquia d'En Baster...*, p. 70).

1185. AHG, Notarials, Resta del districte de la Bisbal, prot. 1 (4-VI-1344); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 32, nota 33.

1186. «Hic ha [...] teronges, llimons, llimes, adzebrons, aranges, cireres de diverses sorts, guíndoles, albercocs, magranes» (F. EIXIMENIS, *Regiment de la cosa pública*, p. 25).

1187. «No és profitosa cosa a cors atemprat usar fruyta per manera de menjar, mas per manera de medicina, ço és a saber, per guardar lo cors d'alcun accident, lo qual li pot esdevenir ho de part del temps o

desplaçaments per la «Confederació», es feien enviar, pels oficials locals, peres de Daroca,¹¹⁸⁸ Aragó¹¹⁸⁹ i Lleida;¹¹⁹⁰ pomes de Daroca¹¹⁹¹ i Amer;¹¹⁹² taronges, llimones i poncems de València.¹¹⁹³ D'aquesta llista de demandes reials es desprèn tant que les hortes periurbanes no monopolitzaven aleshores la producció de fruites d'alta qualitat com que aquestes podien suportar viatges d'abast força superior als de les verdures sense malmetre's.

8.2.5. *La intervenció dels poders públics en la gestió dels sistemes hidràulics*

L'expansió coetània d'horts i molins i l'avenç coetani dels estudis del dret romà als centres d'ensenyament superior van afavorir, després del 1280, la intervenció reial en la gestió dels sistemes hidràulics.¹¹⁹⁴ Els assessors reials justificaven aquest control creixent sobre els cursos superficials d'aigua en la necessitat, cada cop més palesa, de distribuir de manera equilibrada uns cabals que esdevenien insuficients. D'aquest procés, se n'han conservat testimonis prou expressius en les fonts normatives rosselloneses, tant en aquelles que especifiquen quines aigües pertanyen al sobirà¹¹⁹⁵ com en les ordinacions que regulaven el funcionament de les séquies.¹¹⁹⁶ A Mallorca, si bé l'absència de rius i d'aigües nivals no va facilitar la visibilitat d'aquest procés, els conflictes entre hortolans i moliners van reclamar

de part del àer; e, per tal, covén que hom les ús atempradament e hordonadament, esguardan lo profit que hom pot per la fruyta aconseguir, cor no la deu hom raebre per complir sa volentat, mas solament per profit» (A. de VILANOVA, «Regiment de sanitat a Jaume II», a M. BATLLORI (ed.), *Obres catalanes*, vol. II: *Escrips mèdics*, Barcelona, Barcino, 1947, p. 141).

1188. ACA, C, reg. 1148, f. 6r (1355); reg. 1093, f. 25r (1375); reg. 1103, f. 146v (1383); reg. 1104, f. 193v (1383); reg. 1107, f. 8r (1384).

1189. ACA, C, reg. 1134, f. 177v (1350); reg. 1142, f. 75r (1352); reg. 1168, f. 93r (1359).

1190. J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Jaime II de Aragón...*, p. 3 (1299?).

1191. ACA, reg. 1134, f. 33v (1350); reg. 1093, f. 25r (1375).

1192. ACA, C, reg. 2687, f. 10r-10v (1430).

1193. Jaume II va demanar, el 1304, a Bernat de Libià, batlle general del Regne de València, que, amb motiu de la imminent entrevista amb el seu cunyat, Dionís de Portugal, li trametés urgentment a Tarassona, entre altres fruites selectes, «IIII somades de limons, ítem IIII somades entre taronges e poncirs» (ACA, C, reg. 258, f. 144v; ed. J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Jaime II de Aragón...*, p. 9).

1194. Com ha demostrat J. P. CUVILLIER, «La propriété et l'utilisation des ouvrages hydrauliques dans la Catalogne médiévale (XIIIe et XIVe siècles)», *Scriptorium Populeti* (Poblet), núm. 3 (1970), p. 243-247.

1195. «Cum aqua, montana et nemora ad Principem seu ad dominum regem et non ad alium pertineant et expectent, tam de iure comune quam de iure patrie [1371]. Stagni, aque currentes et specialiter aque nevalis sunt regalie nostre et corone nostre affixe [1382]» (S. CAUCANAS, *Moulins et irrigation en Roussillon du IXe au XIVe siècle*, Perpinyà, CNRS, 1995, p. 51 i 53).

1196. Les ordinacions reials del rec de Tuïr (1339, 1372, 1398) i les ordinacions reials del rec de Perpinyà (S. CAUCANAS, «Mesures d'ordre et de police...», p. 122-123).

sovint —com ja s'ha exposat— l'actuació del sobirà i dels seus oficials locals. Totes les mesures reials d'ordre i de policia incloïen sancions per als infractors, que solien consistir en multes d'una quantia proporcional a la gravetat de la infracció. Els oficials encarregats d'aplicar i de fer respectar aquests reglaments eren els sequiers, que estaven encarregats de sorprendre els infractors, avaluar la magnitud dels delictes i percebre, pel compte del fisc, les multes corresponents. Mentre que a Lleida —com ja s'ha exposat— els sequiers eren funcionaris municipals, al Rosselló i a Mallorca, els nomenava el rei o el seu lloctinent, amb qui es comprometien, sota jurament, a exercir «bé e leyalment» el càrrec, a no acceptar en secret cap mena de composició i a entregar als gestors del patrimoni reial les quantitats recaptades.¹¹⁹⁷

Els sequiers eren responsables també del bon funcionament dels recs. Estaven facultats per a controlar la distribució dels cabals entre els diferents concessionaris, instaurar racionaments d'aigua en les èpoques d'emergència, inspeccionar els canals, detectar les reparacions necessàries i executar-les. La supervisió de la séquia de Tuïr, al Rosselló, estava encarregada a diversos sequiers, sotmesos al control d'un sequier major,¹¹⁹⁸ que assegurava la coordinació de les seves actuacions. Tant els uns com l'altre eren retribuïts amb fons de la procuració reial. Eren remunerats amb un salari i una part de les multes que havien recaptat (la meitat, quan el delicte havia estat descobert pel mateix sequier; una tercera part, quan l'hi havia estat denunciat).¹¹⁹⁹ Exceptuat el sequier major, que, per la seva funció, disposava de competències financeres importants, els sequiers només eren oficials de rang subaltern, reclutats entre la població local per fer respectar les ordinations reials a canvi d'un salari força mediocre, a l'entorn de les 10 lliures anuals.¹²⁰⁰ El càrrec de sequier, al terme de la Ciutat de Mallorca, datava, com a València,¹²⁰¹ de l'època de la conquesta.¹²⁰² Els sotssequiers, els «macips del cequier», hi aparegueren més tard, durant la primera meitat de la centúria següent; en una tercera fase, abans del 1447, el sobirà va confiar el control de la distribució dels cabals en el districte manufacturer de la Ciutat al «canoner de l'aygua de la vila d'avall».¹²⁰³ El lloctinent reial, durant tota la baixa edat mitjana, va tendir a

1197. *Ibidem*, p. 128; A. PONS, *Llibre del mostassaf de Mallorca*, p. 256.

1198. L'«operarius sive cequierius maior et refetor dicti rechi» apareix documentat per primera vegada el 1345 (S. CAUCANAS, «Mesures d'ordre et de police...», p. 128, nota 36).

1199. *Ibidem*, p. 129.

1200. *Ibidem*, p. 129.

1201. Vegeu *antea*, cap. 3, p. 81.

1202. Vegeu *antea*, cap. 3, p. 81.

1203. Vegeu *supra*, p. 257.

confiar la gestió de les séquies a moliners qualificats, més que no pas a hortolans.¹²⁰⁴

El procés de recuperació del control de les fonts i les aigües superficials, a les illes, es veié mediatitzat, tanmateix, per una iniciativa de Jaume II de Mallorca, que, arran d'una permuta, va concedir en alou, el 1309, les aigües d'Esporles, Canet, Bunyolí i Puigpunyent, amb les seves séquies corresponents, al monestir de la Real. Des d'aquest moment, la poderosa comunitat cistercenca va utilitzar el seu prestigi i la seva influència per a estendre el seu control sobre la séquia d'en Baster fins a assolir-hi la jurisdicció. L'estratègia utilitzada per l'abadia —ben estudiada per M. Bernat i J. Serra—¹²⁰⁵ es va basar en el dret d'usucapió. El procés fou lent però ininterromput. S'inicià amb l'apropiació de l'ús, seguit pel control gradual dels altres possessors de tinences en l'espai immediat al monestir, entre Esporles i les murades de la Ciutat. El control derivà en possessió i acabaria, a l'època moderna, amb la jurisdicció. El cenobi, cap al 1340, ja va intentar resoldre a la seva cúria la controvèrsia que enfrontava uns hortolans i uns moliners pel contingent d'aigua de la séquia d'en Baster que aquests darrers sostenien que havien rebut de la comunitat. Els afectats decidiren, emperò, sotmetre el litigi al tribunal reial, una opció que va motivar una ràpida resposta de la comunitat. Aprofitant la transitòria inestabilitat institucional provocada per la reintegració de l'arxipèlag a la Corona catalanoaragonesa, l'abat va reivindicar davant de Pere el Cerimoniós el dret a jutjar l'esmentada causa, ja que al·legava que les parts havien preterit la jurisdicció de què gaudia el monestir damunt la séquia d'en Baster. El monarca, interessat a dissipar els recels que la conquesta hagués pogut suscitar en el si de la comunitat, va ordenar al governador que obrís una investigació,¹²⁰⁶ que l'estiu del 1345, tot i els atabuixos del sobirà, romania encara oberta.¹²⁰⁷ La consolidació del seu domini sobre l'enclavament insular va permetre als comtes reis neutralitzar, entre els anys 1350 i 1460, les pressions de la Real sobre l'esmentada segla. El 1402, el governador Roger de Montcada, en unes ordenances promulgades per tal de preservar la qualitat dels cabals del sistema hídric de la Ciutat i de garantir-ne una distribució justa entre hortolans i moliners, no sols es va reservar el control de l'actuació del sequier del rec d'en Baster, sinó que va precisar, a més, que continuaria ingressant l'import de les multes a la hisenda reial,¹²⁰⁸ dues proves clares que el sobirà conservava aleshores la jurisdicció sobre tot el sistema hídric que abastava la rodalia i el recinte urbà de la capital balear.

1204. Vegeu *infra*, nota 1184, i *postea*, cap. 10, p. 313.

1205. M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 65-74.

1206. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. 1, p. 517-518.

1207. *Ibidem*, vol. 1, p. 525-526.

1208. A. PONS, *Llibre del mostassaf de Mallorca*, p. 256.

8.3. LA PRODUCTIVITAT

Totes aquestes innovacions, combinades de manera diversa, repercutiren positivament en la productivitat dels sementers. L'aplicació de treball i d'adobs va permetre als camperols obtenir, als secans, rendiments mitjans, per al forment, d'entre el 4:1 i el 5:1.¹²⁰⁹ En les àrees de regadiu més ben conreades, els rendiments podien enfil·lar-se fins al 12:1.¹²¹⁰ Aquests índexs no desentonon dels calculats per a altres regions de la Mediterrània occidental.¹²¹¹ Els documents luquesos suggereixen, per a la segona meitat del segle XIV, uns rendiments del 4:1 o del 5:1, amb notables oscil·lacions.¹²¹² En els territoris florentins i senesos, pels volts del 1400, els índexs de productivitat se situaren entre el 4:1 i el 6:1.¹²¹³ Rendiments d'entre el 3,8:1 i el 5,5:1 ja s'obtenien, abans del 1350, tant a la Romanya com a les Marques.¹²¹⁴ En els dominis del Col·legi d'Espanya de Bolonya, els rendiments, durant la segona meitat del segle XIV, oscil·laren normalment entre el 5:1 i el 7:1.¹²¹⁵ Una productivitat encara més alta, d'entre el 6:1 i el 8:1, ha estat documentada, per al període de 1451-1459, en una *castalderia* del districte de Ferrara.¹²¹⁶ A la Itàlia centremeridional i al Llenguadoc, els rendiments degueren ser, en canvi, quelcom inferiors, més a prop del 4:1 que del 5:1.¹²¹⁷ En tot cas, aquest índex —com ha as-

1209. F. GARCIA-OLIVER, *El monestir i la mesquita...*, p. 529-533.

1210. A l'hort de la castlania de Sitges, els rendiments del blat, en el darrer quart del segle XIV, van oscil·lar entre el 5:1 i el 12,93:1 (A. FRANKLIN-LYONS, *Famine: Preparation and response in Catalonia after the Black Death*, tesi doctoral, New Haven, Yale University, 2009, p. 187-189). Resultats pareguts s'han documentat a les àrees de regadiu valencianes (F. GARCIA-OLIVER, *El monestir i la mesquita...*, p. 529-533; F. GARCIA-OLIVER, *Cistercencs del País Valencià...*, p. 280).

1211. Com es desprèn de les síntesis redactades per Massimo Montanari (M. MONTANARI, «Rese cerealicole e rapporti di produzione», p. 63-71) i Giovanni Cherubini (G. CHERUBINI, «Le campagne italiane dall'XI al XV secolo», a G. GALASSO (dir.), *Storia d'Italia*, vol. IV, Torí, UTET, 1981, p. 280-282).

1212. L. KOTELNIKOVA, «L'agricoltura e il rendimento agricolo nella Toscana e specialmente nella zona di Lucca nei secoli XII-XIV», a *Produttività e tecnologia nei secoli XII-XVII*, Florència, Le Monnier, 1981, p. 67-68.

1213. G. PINTO, «Coltura e produzione dei cereali in Toscana nei secoli XIII-XV», a *Civiltà ed economia agricola in Toscana nei secoli XIII-XV: Problemi della vita delle campagne nel Tardo Medioevo*, Pistoia, Centro Italiano di Studi di Storia e d'Arte, 1981, p. 252-253; G. CHERUBINI, «La proprietà fondiaria di un mercante toscano del Trecento. Simo d'Ubertino d'Arezzo», a G. CHERUBINI, *Signori, contadini, borghesi: Ricerche sulla società italiana del Basso Medioevo*, Florència, La Nuova Italia, 1974, p. 370.

1214. M. MONTANARI, «Rese cerealicole e rapporti di produzione», p. 64.

1215. P. IRADIEL, *Progreso agrario, desequilibrio social y agricultura de transición: La propiedad del Colegio de España en Bolonia (siglos XIV y XV)*, Bolonya, Real Colegio de España, 1978, p. 192-195.

1216. F. CAZZOLA, «Produzione agricole e rendimenti unitari dei cereali nel Ferrarese a metà Quattrocento: la castalderia ducale di Casaglia (1451-1459)», a *Studi in memoria di Luigi dal Pane*, Bolonya, CLUEB, 1982, p. 239-300; cit. M. MONTANARI, «Rese cerealicole e rapporti di produzione», p. 64, nota 54.

1217. M. AYMARD, «Rendements et productivité agricole dans l'Italie moderne», *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* (París), vol. XXVIII (1973), p. 491-492; E. le ROY LADURIE, *Les paysans du Languedoc*, vol. I, París, Flammarion, 1969, p. 533; *ibidem*, vol. II, p. 850.

senyalat Massimo Montanari—¹²¹⁸ representa un progrés notable respecte a l'alta i a la plena edat mitjana. Si del forment passem a l'ordi, els rendiments experimenten alces gairebé espectaculars, atès que, en l'esmentada horta de la castlania de Sitges, podien arribar, a mitjan segle XIV, al 26:1, sense baixar mai del 8:1.¹²¹⁹ Sembla, doncs, cada cop més palès que l'autèntic «salt» en la productivitat dels cereals no es va produir abans de la crisi de mitjan segle XIV —com sostenia Georges Duby—,¹²²⁰ sinó després. Abans de la pesta negra es registraren alguns avenços en els rendiments, però d'importància modesta i mai generalitzats.

Des del segle XIV, per a apreciar la qualitat dels cereals, disposem d'una nova magnitud, la densitat, que depèn de la varietat del gra, del grau d'humitat, de la collita, etc. Els agrònoms medievals concedien una gran importància a la densitat, atès que consideraven que els millors grans eren els més densos. Els metges compartien aquesta opinió: el *Tacuinum Sanitatis* indica, en el capítol relatiu al forment: «melior ex eo: pingüe, ponderosum».¹²²¹ Es considerava que els grans més pesants no sols donaven més farina, sinó també de millor qualitat.

El pes mitjà dels blats actuals se situa cap als 75 quilograms per hectolitre. Els bons blats assoleixen els 80 quilograms i per davall dels 70 quilograms se'ls considera dolents. Per a l'època medieval, l'única informació disponible sobre la densitat dels diversos tipus de gra l'aporten els «assaigs del pa» que —com ja s'ha exposat— consells municipals encarregaven periòdicament a un flequer de la seva confiança per a establir el pes del pa en funció del preu del forment al mercat local. Alguns d'aquests textos, com els provençals i els catalans, només recullen la cotització del gra i el pes de pa; d'altres, com els parisencs, contenen, en canvi, el pes brut i el pes net del gra per unitat de capacitat. A partir d'aquestes dades s'ha pogut establir que la densitat del forment, al segle XV, va oscil·lar entre el 0,74 i el 0,61, segons les anyades. Hom pot suposar que, a Catalunya i als restants territoris de la Mediterrània nord-occidental, el pes específic del blat se situaria aleshores en nivells pareguts o lleugerament més baixos, a conseqüència d'una pluviositat mitjana menys generosa.

Intentaren assolir aquest objectiu mitjançant assajos periòdics de panificació, que permetien computar els pans d'una varietat concreta que es podien obtenir d'una mesura determinada de gra i el pes que havia de fer cada una de les peces resultants per a compensar els costos de producció: compra dels cereals, despeses de transport, cernuda, mòlta, pastament, cuita i salaris dels diversos menestrals.

1218. M. MONTANARI, «Rese cerealicole e rapporti di produzione», p. 65.

1219. A. FRANKLIN-LYONS, *Famine: Preparation and response...*, p. 187-189; P. BENITO, «Del castillo al mercado y al silo...», p. 23.

1220. Vegeu *antea*, cap. 3, p. 78, nota 198.

1221. Cit. G. COMET, *Le paysan et son outil...*, p. 219.

Capítol 9

La distribució del gra

La recessió demogràfica i les transformacions agràries dels segles XIV i XV no provocaren, tanmateix, un increment substancial, a les terres catalanes, de la disponibilitat relativa de gra, atès que la producció interior experimentà una caiguda tan pronunciada com la del consum global. Després de la pesta negra, es convertiren en un territori deficitari de cereals, on els avenços en els rendiments tot just compensaren la contracció de l'àrea conreada. Sabem que Catalunya aportà una part del gra consumit a les seves principals ciutats: a Barcelona, Girona i Tortosa, arribaren regularment partides de blat procedents del Vallès i del Penedès, del Camp de Tarragona, de l'Empordà, de l'Urgell i de la Segarra.¹²²² Les comarques excidentals del Regne de València foren el Baix Segura i el Baix Vinalopó, la Ribera del Xúquer, la Costera, la Vall d'Albaida, l'Alcoià i la Plana Baixa.¹²²³ Pels eixos fluvials de l'Ebre, el Millars i el Túria, arribava a la franja costanera de la «Confederació» el blat aragonès, procedent de la Llitera, Tauste, Casp, Pedrola i Saragossa.¹²²⁴

1222. C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462...*, p. 350-351; M. del TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 349; E. SERRA, «Els cereals a la Barcelona del segle XIV», a *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1988, p. 72 i 77; S. RIERA VIADER, «El proveïment de cereals a la ciutat de Barcelona durant el mal any primer (1333). La intervenció del Consell de Cent i la Corona», a *Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, vol. I, Barcelona, Institut Municipal d'Història, 1989, p. 318-320; J. MUTGÉ, «L'abastament de blat a la ciutat de Barcelona...», p. 222-225.

1223. J. V. GARCÍA MARSILLA, *La jerarquía de la mesa: Los sistemas alimentarios en la Valencia bajo-medieval*, València, Diputació de València, 1993, p. 39.

1224. AHCB, Cl, 47, f. 154r-154v, 155v-157r [1432]; C. CARRÈRE, *Barcelona 1360-1462...*, p. 359-363; M. del TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 350-351; A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat d'una ciutat catalana: Tortosa, segle XIV*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1988, p. 105-129; E. SERRA, «Els cereals a la Barcelona del segle XIV», p. 77-80; J. MUTGÉ, «L'abastament de blat a la ciutat de Barcelona...», p. 236-237; A. RIERA I MELIS i G. FELIU, «Les activitats econòmiques a la baixa edat mitjana», a J. SOBREQÜÉS (dir.), *Història de Barcelona*, vol. III, Barcelona, Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona, 1992, p. 183.

9.1. ELS CAMINS DEL FORMENT

Desconeixem en quina proporció els cereals produïts dins les fronteres de la Corona d'Aragó alimentaven les seves ciutats marítimes. L'únic que podem afirmar amb seguretat és que l'aportació del mercat intern variava segons els anys i que una bona collita podia interrompre les importacions.¹²²⁵ Tot i que escassos i breus, els períodes d'autosuficiència eren, per això, possibles. Entre els beneficiaris d'aquest comerç d'abastament de les ciutats, destaquen tant els membres de la noblesa,¹²²⁶ l'alt clergat¹²²⁷ i l'Administració pública, tots grans terratinents, com alguns homes de negocis especialitzats en el tràfic frumentari. Es tracta normalment de comerciants de places secundàries com Tortosa, Tarragona, Sant Feliu de Guíxols, Palamós, Roses, Salou, Tamarit, Peníscola, Borriana, Alacant o Oriola, els quals, agrupats en societats familiars, es dedicaven quasi exclusivament, amb la seva barca,¹²²⁸ el seu llagut,¹²²⁹ la seva caravel·la¹²³⁰ o qualsevol altre tipus de bastiment, a una navegació de cabotatge entre Salses i Guardamar.¹²³¹

Normalment, les ciutats catalanes, durant l'etapa final de l'edat mitjana, obrien els seus respectius mercats frumentaris a la concurrència exterior, a l'actuació de les societats i dels homes de negocis estrangers per a incrementar l'oferta i pressionar els preus a la baixa.¹²³² L'obertura fou, amb tot, asimètrica, atès que la llibertat d'exportació de gra coexistí quasi sistemàticament amb un rigorós control públic de les exportacions. En aquesta època, els cereals, a conseqüència de l'increment de la productivitat dels mitjans de transport, especialment els marítimes; de la difusió d'unes tècniques mercantils, comptables i financeres més decididament capitalistes, i de l'accentuació de la divisió social del treball, s'havien incorporat als circuits del gran comerç internacional, pels quals circulaven amb una intensitat semblant a la de la resta de les mercaderies d'ampli consum.

1225. C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462...*, p. 351, nota 91.

1226. Durant la carestia del primer terç del segle XIV, els barcelonins consumiren pa elaborat amb cereals procedents dels dominis de Bernat de Cruilles (AHCB, LC, 13, f. 52v), Hug de Cardona (AHCB, LC, 13, f. 58v) i Jofre de Rocabertí (E. SERRA, «Els cereals a la Barcelona del segle XIV», p. 77).

1227. Com l'abat de Poblet, que el 1334 vengué, amb el vистиplau de la comunitat, una partida de blat al Consell de Barcelona (AHCB, LC, 13, f. 48v i 49v).

1228. A. GARCÍA i M. T. FERRER, *Assegurances i canvis marítimes...*, p. 609.

1229. *Ibidem*, p. 607.

1230. *Ibidem*, p. 632-633.

1231. M. del TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 384-385.

1232. Com la companyia toscana dels Bardi [1333-1336] (M. MITJÀ, «Barcelona y el problema sardo en el siglo XIV», a *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. 1, Madrid, Ministerio de Asuntos Exteriores, 1959, p. 452), el mercader florentí Lotario di Nerone [1440 i 1441] (AHCB, Del, 2, f. 117v i 133r) o els comerciants genovesos Piero Clerici i Franco della Porta [1375] (AHCB, AMP, DACM, 1, f. 45v-46r i 49r).

A Barcelona, València i Mallorca conflüen algunes de les principals vies de tràfic frumentari de l'època, que connectaven aquestes ciutats amb dues grans àrees exportadores, una de mediterrània i una altra d'atlàntica. Els mercats exteriors més accessibles eren el sicilià,¹²³³ el sard¹²³⁴ i el napolità,¹²³⁵ territoris conquistats successivament, entre els anys 1285 i 1442, per la Corona d'Aragó. Les ciutats marítimes catalanes també rebien regularment gra d'altres àrees de la conca occidental del Mare Nostrum, com la Toscana,¹²³⁶ el Laci,¹²³⁷ Provença,¹²³⁸ el Llenguadoc¹²³⁹ i el Magrib.¹²⁴⁰ Per les rutes de Ponent aflüen els carregaments procedents de Castella.¹²⁴¹ Durant les caresties, els mercaders catalans havien d'anar a buscar gra a zones molt més llunyanes, vers l'est del canal de Sicília i l'oest de l'estret de Gibraltar. L'arribada puntual de carregaments procedents tant de Rodes¹²⁴² i dels ports turcs de l'Àsia Menor¹²⁴³ com de Lisboa,¹²⁴⁴ Honfleur i Bruges,¹²⁴⁵ Anglaterra,

1233. AHCB, Del, 1, f. 13v-14r [1433]; Del, 2, f. 35v-36r [1438], f. 57v-58v [1439] i f. 71v-72v [1439]; Del, 3, f. 129v-130v [1445]; Cl, 27, f. 156v [1403]; Cl, 30-31, f. 161v [1407]; Cl, 32, f. 138v, 139v, 142v, 144v, 147r-147v i 148v [1408]; Cl, 33, f. 98r-98v, 99r i 100v [1409]; Cl, 35, f. 100r-100v [1413]; Cl, 41-42, f. 94r i 129r [1426]; Cl, 44, f. 140r-140v [1429].

1234. AHCB, Cl, 2, f. 188r-188v, 197r, 201r, 203v, 204v, 206r, 214v i 231v-236v [1360]; Cl, 3, f. 338v [1361]; Cl, 59, f. 81r [1442].

1235. AHCB, Cl, 36, f. 100v [1413]; A. GARCÍA i M. T. FERRER, *Assegurances i canvis marítims...*, p. 687-689; M. del TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 200, 218, 341-342 i 352-376; C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462...*, p. 364; A. RIERA i MELIS i G. FELIU, «Les activitats econòmiques...», p. 203 i 205.

1236. AHCB, Cl, 44, f. 139v [1429]; Del, 2, f. 117v-118r [1440].

1237. C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462...*, p. 364; M. del TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 342.

1238. AHCB, Cl, 35, f. 98v, 100r-100v i 104r [1413]; Cl, 36, f. 102v i 105r [1413]; Cl, 47, f. 155v [1432].

1239. AHCB, Cl, 24, f. 212v [1401]; Cl, 25, f. 175v [1401]; Cl, 35, f. 100r, 101v, 102v i 103v [1413]; Cl, 55, f. 90r-90v, 93v, 98v, 104r i 109r [1440]; Del, 2, f. 151r-151v [1441].

1240. J. M. MADURELL i A. GARCÍA, *Comandas comerciales barcelonesas...*, p. 360-362; A. GARCÍA i M. T. FERRER, *Assegurances i canvis marítims...*, p. 678-679; C. E. DUFOURCQ, *L'Espagne catalane et le Maghrib...*, p. 535-538 i 565-569; M. D. LÓPEZ, *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410)*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1995, p. 525-548; R. VERNET, «Les relations céréalières entre le Maghreb et la Péninsule Ibérique du XIe au Xe siècle», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 10 (1980), p. 321-336.

1241. E. SERRA, «Els cereals a la Barcelona del segle XIV», p. 77; C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462...*, p. 364; M. del TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 340-341; A. RIERA i MELIS i G. FELIU, «Les activitats econòmiques...», p. 214-215.

1242. J. M. MADURELL i A. GARCÍA, *Comandas comerciales barcelonesas...*, p. 335 i 336.

1243. AHCB, AMP, DACM, 1, f. 4r, 7r, 10r i 13r-13v [1375].

1244. AHCB, Cl, 49, f. 146r [1434]; J. M. MADURELL i A. GARCÍA, *Comandas comerciales barcelonesas...*, p. 264-265.

1245. AHCB, AMP, DACM, 1, f. 1v i 19v-20r [1375]; *Rúbriques de Bruniquer: Ceremonial dels magnífichs consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*, vol. IV, ed. a cura de F. Carreras Candi i B. Gonyalons, Barcelona, Henrich i Cia., 1915, p. 164 [1375]; *Manual de novells ardots*, vol. II, ed. a cura de F. Schwartz i F. Carreras Candi, Barcelona, Henrich i Cia., 1892, p. 428 [1463].

Borgonya, Zelanda i Germània¹²⁴⁶ alleugerí alguna de les sovintejades crisis alimentàries a Barcelona.

Una part considerable de les importacions catalanes de blat, la que procedia de Sicília i, des del 1442, de Nàpols, era controlada pel sobirà¹²⁴⁷ i per l'alta aristocràcia oriünda o establerta en aquests dos districtes del Mezzogiorno italià, com Antonello Sanseverino, comte de Tricàrico, o Jaume Carròs, comte de Quirra.¹²⁴⁸ La proporció més grossa l'aportaven, en canvi, els homes de negocis barcelonins, que dedicaven només una part de la seva activitat a aquest tràfic, atès que alternaven el comerç internacional amb la banca, les assegurances i l'explotació d'embarcacions. En el segon terç del segle XIV, aquesta elit solvent s'expandeix amb Jaume de Mitjavila,¹²⁴⁹ Joan Llombard¹²⁵⁰ i Bernat de Sarrià¹²⁵¹ i, a mitjan centúria següent, assoleix el seu punt culminant amb Joan de Torralba,¹²⁵² Pere Torralles,¹²⁵³ Joan i Francesc Junyent, Gaspar Muntmany, Pere Rovira i Martí Solzina.¹²⁵⁴ Les grans operacions frumentàries proporcionaven, llavors, uns beneficis de prop del 15 %.¹²⁵⁵

9.2. ELS CIRCUITS INTRAURBANS DEL GRA

Els cereals, des que arribaven a la ciutat fins que s'oferien, transformats en pa, als consumidors, seguien un llarg recorregut. El circuit normal s'iniciava a l'almodí, l'alfòndec o la plaça del blat, un espai funcional, dotat d'unes construccions mínimes, que s'utilitzava com a mercat de gra. A la baixa edat mitjana, Barcelona tenia, atès el seu alt contingent demogràfic, dues places del blat: la d'Amunt, situada al vell mercadal dels comtes, vora el palau reial, on es concentraven els carregaments que arribaven per terra, i la d'Avall, ubicada al sector oriental de la

1246. E. SERRA, «Els cereals a la Barcelona del segle XIV», p. 72-78; M. del TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 341-352; C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462...*, p. 364.

1247. Les ordinacions reials del rec de Tuïr (1339, 1372, 1398) i les ordinacions reials del rec de Perpinyà (S. CAUCANAS, «Mesures d'ordre et de police...», p. 122-123).

1248. *Ibidem*, p. 384-385.

1249. V. HURTADO, *Llibre de deutes, trameses i rebudes de Jaume de Mitjavila i companyia, 1345-1370: Edició, estudi comptable i econòmic*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2005, p. 406-410, 437-438, 459, 482-483, 503-504 i 525-529.

1250. AHCB, Cl, 1, f. 279r [1358]; Cl, 2, f. 203v [1360]; Cl, 3, f. 338v [1361].

1251. AHCB, Cl, 3, f. 356v-357r, 377v-378v, 419r-419v, 420r-420v i 430r [1361].

1252. Els seus llibres de comptes han estat analitzats per M. del TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 377-382.

1253. A. GARCIA i M. T. FERRER, *Assegurances i canvis marítims...*, p. 515-518.

1254. M. del TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 348 i 383.

1255. *Ibidem*, p. 348 i 381-388.

platja, vers la qual confluïen els carregaments de gra de procedència marítima.¹²⁵⁶ El 1314, el ràpid creixement de les importacions que procedien de Sicília obligà les autoritats locals a dotar aquesta plaça d'un magatzem, el Porxo del Mar, per a protegir el gra de les inclemències del temps,¹²⁵⁷ i a reglamentar, al cap de poc temps, les operacions de descàrrega a la platja. El Consell establí, el 1321, que els barquers havien de dipositar el gra a deu passes, com a mínim, de la línia de costa, fora de l'abast de les ones i del ruixim de l'aigua;¹²⁵⁸ cinc anys més tard, fixà en sis sacs la càrrega màxima per a les gòndoles del port¹²⁵⁹ i autoritzà la descàrrega nocturna de les embarcacions que haguessin arribat a la platja amb excés de càrrega, fins a un màxim de trenta sacs per nau.¹²⁶⁰ Arran d'aquesta dinàmica, reforçada per la conquesta de Sardenya, la plaça d'Amunt, a pesar de la seva recent ampliació,¹²⁶¹ seria desbancada, durant l'últim terç del segle XIV, com a principal mercat de cereals de la ciutat per la plaça d'Avall.

La llotja del blat estava envoltada de sitges i dipòsits, els pallols, on es guardaven inicialment els carregaments a fi d'inventariar-los i exigir el pagament dels impostos corresponents. Amb tot, la immobilització de les partides saturava gradualment aquestes infraestructures: és per això que els consellers de Barcelona acordaren, el 1327, que els comerciants disposaven d'un termini de vint dies, a partir de l'arribada de la nau, per a traslladar el gra des del Porxo del Mar fins als seus magatzems, i en sancionaven la inobservança amb una multa de 100 sous per cada jornada d'endarreriment.¹²⁶² Entre els usuaris de les esmentades instal·lacions, destaquen els mercaders importadors i els intermediaris, que revenien el producte als detallistes o el transformaven en derivats. El funcionament quotidià de l'almodí estava assegurat per uns funcionaris reials i municipals, com el guàrdia, els mesurers, l'encarregat del carregador i els corredors.

A Tortosa, les autoritats locals van acordar, el 1351, bastir un porxo dintre del recinte urbà, a la Rambla, per aixoplugar el gra, que sovint es malmetia, arran de les pluges, en les barques del riu.¹²⁶³ Un any i mig després, l'infant Ferran, senyor

1256. AHCB, LC, 4, f. 13v [1316]; J. MUTGÉ, «L'abastament de blat a la ciutat de Barcelona...», p. 247; A. GARCIA i M. GUÀRDIA, «Consolidació d'una estructura urbana: 1300-1516», p. 63.

1257. J. MUTGÉ, «L'abastament de blat a la ciutat de Barcelona...», p. 247.

1258. AHCB, LC, 7, f. 41v.

1259. AHCB, LC, 9, f. 21v.

1260. AHCB, LC, 10, f. 22r.

1261. Efectuada entre els anys 1351 i 1357 (M. MARSINACH, «Urbanisme i societat a Barcelona a mitjan segle XIV. La plaça del Blat», a *Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, vol. I, Barcelona, Institut Municipal d'Història, 1989, p. 119-131).

1262. AHCB, LC, 10, f. 35v.

1263. AMCT, LP, v, f. 8r; ed. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 233.

de la ciutat, va autoritzar la construcció de la llotja.¹²⁶⁴ Per a finançar-ne les obres, es va instaurar un nou impost que gravava la circulació de mercaderies pel terme de la ciutat, amb una durada prevista de cinc anys.¹²⁶⁵ La utilització de la llotja era tothora vigilada i sovint restringida. Els jurats, el 1394, hi prohibiren l'accés a tots els forasters que no contribuïssin en les càrregues fiscals que es recaptaven a la ciutat, així com que els veïns hi tinguessin mercaderies, robes i blats —si aquests no hi havien estat dipositats per eixugar-se— més de tres dies.¹²⁶⁶ La llotja, en menys de cinquanta anys, havia esdevingut, tanmateix, petita: aquell mateix any, es va decidir edificar a prop un nou porxo per emmagatzemar i vendre-hi el blat porgat.¹²⁶⁷

La tasca més controlada pels poders locals era la dels mesurers, que, quan hi havia mercat, s'estaven tot el dia a l'almodí per a poder atendre tots els compradors que necessitessin els seus serveis.¹²⁶⁸ La utilització de les mesures locals era preceptiva i onerosa;¹²⁶⁹ l'ús d'altres unitats era sancionat amb fortes multes.¹²⁷⁰ Per tal d'evitar frau, els mesurers, a més de no poder-se associar amb els comerciants,¹²⁷¹ estaven obligats a denunciar al Consell totes les infraccions que descobrissin; l'incompliment d'aquesta obligació implicava, inicialment, la pèrdua automàtica del càrrec,¹²⁷² però, més endavant, només comportava una forta multa.¹²⁷³ El seu sou podia ser, si més no a Tortosa, fix o a tant per unitat de càrrega. En el primer cas, va oscil·lar, durant la segona meitat del segle XIV, entre les 15 lliures del 1345 i les 5 lliures del 1387, que li foren satisfetes pel consistori a partir de les quantitats que havia recaptat en concepte de dret de mesuratge. En el segon cas, solia cobrar 1 diner per sac mesurat, que havia d'abonar el propietari del gra.¹²⁷⁴

1264. AMCT, Calaix de Privilegis, II, perg. 16; cit. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 33, nota 72.

1265. AMCT, Llibre d'establiments, v, f. 12r-14v; ed. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 233-236.

1266. AMCT, Llibre d'establiments, VII, f. 20r-20v; cit. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 68, notes 75-76.

1267. AMCT, LP, xx, f. 61v; AMCT, Llibre d'establiments, VII, f. 20r-20v; cit. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 68, nota 77.

1268. AHCB, LC, 9, f. 18v [1326].

1269. A Barcelona, els ciutadans pagaven, a començament del segle XV, el 2,95 % del gra mesurat i els estrangers, el 5,9 % (P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 399-400).

1270. Amb el pagament de 50 sous, a Barcelona (J. MUTGÉ, «L'abastament de blat a la ciutat de Barcelona», p. 250).

1271. Sota pena de 100 sous o dos-cents dies de presó, a Barcelona (AHCB, LC, 9, f. 16r [1325]).

1272. AHCB, LC, 8, f. 16v i 33v [1324].

1273. AHCB, LC, 10, f. 25v [1326].

1274. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 62.

L'emmagatzemament del gra, a Lleida, va continuar concentrat, després del 1280, a la bladeria vella, situada en el sector sud-occidental del recinte urbà, a la part baixa de la parròquia de Sant Llorenç, on hi havia també el pes del rei.¹²⁷⁵ Durant el segon quart del segle XIV, l'activitat degué desbordar, tanmateix, la infraestructura disponible, atès que el consistori va endegar la construcció d'un pes del rei i d'un almodí nous. Mentre que el dipòsit de les mesures oficials es va ubicar prop del vell, a la confluència del carrer de la Bladeria amb el de la Civera,¹²⁷⁶ per al segon graner es va elegir un solar de la parròquia de Sant Martí, als confins nord-occidentals del recinte urbà, prop de la porta de Montsó, entre el carrer de les Escoles i la murada,¹²⁷⁷ quelcom allunyat de la bladeria vella. Arran de l'estructura socioprofessional dels respectius barris, sembla desprendre's, tanmateix, que l'almodí nou només va captar una part de l'engranerat, la major part del qual degué romandre a la bladeria vella. Mentre que el 1429 hi vivien a l'entorn tres llauradors, dos mercaders, un notari i un hostaler,¹²⁷⁸ circumdaven el graner vell els albergs d'un porgador, dos corredors i uns quants garbellers, mercaders i hostalers.¹²⁷⁹

La venda al detall dels cereals i els seus derivats era a càrrec d'hostalers, tenders, «arrovers», fariners, flequers i forners, tot d'oficis estretament relacionats, atès que comercialitzaven els mateixos productes. Mentre que els flequers i forners es dedicaven a vendre pa, els tenders s'havien especialitzat en la redistribució del gra; els «arrovers» i fariners traficaven sobretot amb farina, i els hostalers despatxaven, a més de blat, el pa que havien adquirit prèviament als flequers.¹²⁸⁰ La connexió entre els redistribuïdors de gra o de farina i els consumidors podia ser directa o a través d'un segon intermediari. Cada fase del circuit intraurbà del blat representava un cost addicional que s'afegia successivament al preu inicial de les partides que el recorrien.

Aquest era l'itinerari normal dels cereals dins la ciutat; no era l'únic, atès que hi havia altres recorreguts més curts. Alguns importadors contactaven amb els intermediaris fora de l'almodí. Els proveïdors podien vendre directament tot o part del seu carregament als consumidors. Les vies alternatives, com que reduïen taxes i costos addicionals, podien garantir preus finals més baixos als compradors.

1275. J. BOLÒS, *Dins les muralles de la ciutat...*, p. 206-209.

1276. J. LLADONOSA, *Els carrers i places...*, p. 25; J. BOLÒS, *Dins les muralles de la ciutat...*, p. 207, nota 4.

1277. J. LLADONOSA, *Els carrers i places...*, p. 26-27; J. BOLÒS, *Dins les muralles de la ciutat...*, p. 268.

1278. J. BOLÒS, «Dins les muralles de la ciutat...», p. 269.

1279. *Ibidem*, p. 208-209.

1280. AMCM, *Llibre d'actes*, I.20, f. 25v [1442]; I.21, f. 54r [1452] i 95r [1454]; ADPO, ACP, *Llibre de les ordinacions*, f. 242r [1419].

El comerç de cereals, en els anys normals, era lliure. El to de les relacions comercials depenia de la correlació vigent a cada moment entre l'oferta i la demanda. Cap taxació limitava els preus, cosa que garantia als importadors i redistribuidors uns marges de benefici homologables als generats pel tràfic d'altres mercaderies d'ample consum.¹²⁸¹ A les èpoques d'escassetat, en canvi, les autoritats municipals, per tal d'evitar l'acaparament i l'especulació, prohibien les exportacions i procuraven canalitzar el blat pel circuit principal, perquè era més fàcil de controlar.

9.3. CRISIS FRUMENTÀRIES, FAMS I MORTALDATS

L'expansió de les rompudes i el creixement econòmic —com hem exposat més amunt— no eradicaren, durant l'etapa central de l'edat mitjana, les crisis frumentàries a Occident. Però les cròniques i la documentació coetànies posen de manifest que les penúries i les fams, a partir del 1280, no solament esdevingueren més freqüents, sinó que algunes assoliren, a més a més, una intensitat desconeguda fins a aleshores. L'increment de la productivitat a les reserves senyorial i les innovacions dutes a terme en molts masos no compensaren les seqüeles que provocaven el retrocés de l'àrea de rompuda i la reducció de la pagesia sobre la producció de cereals. Durant el primer terç del segle XIV, el precari equilibri existent entre producció i consum de gra es trencà a conseqüència de l'abandó de les explotacions menys rendibles, els masos ròncecs, i de l'emigració vers les ciutats d'una part de la mà d'obra rural. La informació inèdita que hem reunit no ens permet encara calibrar en quina mesura els pagesos que afluïen vers els nuclis urbans s'escapaven d'una creixent pressió senyorial o hi acudien atrets per una més bona oferta de queviures, generada per les polítiques d'abastament dels consells. El seguit d'epidèmies que es declararen a partir de la pesta negra contribuï també, des del 1348, a buidar de pobladors el camp català. Les dificultats alimentàries han estat considerades per François Menant¹²⁸² un indicador i un factor determinant de la inversió conjuntural que es produí, en l'àmbit continental, vers el 1300, atès que, com que es repetiren segons un cicle quasi desenal, provocaren conseqüències estructurals: recessió demogràfica, moviments migratoris, transferència ràpida de la riquesa i polarització social.

1281. Vegeu *supra*, p. 268.

1282. A les introduccions de la taula rodona *Les disettes dans la conjoncture de 1300*, organitzada per l'École Française de Roma el 26 i 27 de febrer de 2005 (M. BOURIN i F. MENANT, «Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale», a M. BOURIN, J. DRENDEL i F. MENANT (ed.), *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*, Roma, École Française de Rome, 2011, p. 9-33), i del col·loqui celebrat a Sevilla el 23 i 24 de setembre de 2005 (H. R. OLIVA i P. BENITO (ed.), *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2007, p. 16-60).

D'altra banda, a Catalunya, com a la resta d'Occident, dos-cents anys de desenvolupament econòmic havien ampliat considerablement el sector de la població que no produïa cap classe d'aliment, que depenia sistemàticament del mercat local. Les societats europees, especialment les mediterrànies, estaven tan urbanitzades que, des del 1300, ja no patien crisis exclusivament agràries. Les males collites o les caigudes brusques de l'oferta de queviures bàsics repercutien sobre l'abastament de les ciutats, on, a conseqüència de la seva complexa estructura social, una pujada forta i perllongada del preu dels cereals desencadenava seqüeles en diversos àmbits: erosionava, d'entrada, la capacitat de compra dels assalariats, els quals, a més de restringir el consum d'articles manufacturats, havien d'acudir, a continuació, al crèdit o vendre fins i tot alguna de les seves comptades propietats. La penúria generava, doncs, pobresa i atur, distorsionava el mercat immobiliari, elevava la tensió social, deslegitimava les estructures polítiques i obligava les institucions assistencials a reconsiderar el seu concepte de *pobresa*.

La «mercantilització» de la societat urbana provocà que, des de la fi del segle XIII, els mots *carestia* i *fam* deixessin de ser sinònims. *Carestia* significava una elevació brusca i forta dels preus dels aliments bàsics: dels cereals, les lleguminoses i el vi. La *fam* constituïa, en canvi, una insuficiència nutricional perllongada, que provocava sofriment físic, desequilibris biològics i, fins i tot, la mort en sectors més o menys amplis de la societat. La documentació pública i privada demostra —com veurem més endavant— que les penúries foren relativament freqüents a la baixa edat mitjana, però només algunes produïren efectes catastròfics, fins al punt que entre les classes baixes i mitjanes hi hagués una degradació severa de la salut i això afavorís la propagació d'epidèmies, que elevaren els índexs de mortalitat fins a nivells sense precedents.

La carestia, en una economia de mercat, no dimana de la inadequació entre producció i consum, sinó entre oferta i demanda. La producció no coincideix necessàriament amb l'oferta, a causa, bàsicament, de la creació d'estocs i de les exportacions, ni el consum coincideix amb la demanda efectivament declarada, atès que moltes famílies rurals i algunes d'urbanes continuaven produint una part dels aliments que integraven la seva dieta. En l'aparició d'una carestia desenvolupen un paper decisiu els intermediaris i, en menor mesura, els productors, els quals, quan detecten els pròdroms d'una mala collita, s'abstenen de canalitzar cap a l'almodí les seves reserves, de manera que anticipen la pujada de preus. El gra no desapareix del mercat, però la seva oferta experimenta una caiguda important i per això mateix la seva cotització es manté sistemàticament elevada. Els preus comencen a pujar a l'hivern, quan la major part de les llars disposa encara de reserves d'aliments, perquè els mercaders, intuïnt que la pròxima collita serà dolenta, retarden la venda dels seus contingents, a l'espera de preus més alts, o els orienten cap a altres àrees on es cotitzen més. La penúria no té l'origen, doncs, en la falta d'aliments, sinó en la dificultat per adquirir-los.

Malgrat que la pressió demogràfica i la meteorologia constituïssin el teló de fons i el factor puntual més adduït, les fretures i les fams dimanaren també de causes externes. La creixent articulació comercial d'Europa i els avenços tecnològics aconseguits en els camps de la navegació, de la gestió del risc i del càlcul dels marges de benefici permetien als homes de negocis especular amb els dèficits de la demanda i els superàvits de l'oferta en àrees cada vegada més àmplies. La creació de l'estat modern també desenvolupà un paper important en l'aparició o la intensificació de les crisis: tant la fiscalitat, les barreres duaneres i les manipulacions monetàries com la guerra, la pirateria, el cors i el saqueig figuren freqüentment entre els factors determinants de les dificultats d'abastament. La cronologia dels grans conflictes bèl·lics, de les revoltes rurals i urbanes, de la instauració d'impostos i aranzels duaners o dels experiments efectuats per les monarquies amb les monedes és tan important, doncs, com les sequeres, les inundacions, els temporals, els vendavals, les epidèmies i les epizodïes.

A la baixa edat mitjana, les caresties adquireixen característiques noves, «modernes». El protagonisme dels mercaders atenua considerablement les conseqüències de les males collites. Quan els aliments escassegen a la ciutat, els comerciants els concedeixen una atenció preferent i, animats per les perspectives de lucre, dediquen una part creixent del seu capital i del seu temps a canalitzar-los des de les àrees excedentàries. El desenvolupament del comerç internacional permet compensar, doncs, els dèficits reiterats de l'oferta interior amb importacions. Els consells ja disposen de recursos econòmics i de competències suficients per a regular i intervenir el mercat local, per a multiplicar l'oferta dels aliments bàsics i contenir l'alça dels seus preus. La recuperació de la centralitat en l'àmbit regional garanteix un abastament més fluid de gra a la ciutat que el de les viles i aldees rurals; a les èpoques de crisi, els pagesos acudeixen als nuclis urbans per a adquirir una part del gra aportat pels senyors des de les respectives reserves o importat pels comerciants. Una economia oberta i dinàmica en la qual el mercat i la moneda desenvolupen un paper important facilita, d'altra banda, els assajos de dirigisme econòmic dels poders públics. La supressió transitòria d'un aranzel o d'una imposició específica incideixen positivament en l'oferta.

Les fonts municipals i les cròniques locals permeten perfilar amb força més precisió la cronologia i la magnitud de les crisis i de les fams que les seves causes i els seus efectes a mitjà i a llarg termini. Durant el segle XIV, a Catalunya, els cereals escassejaren en els períodes 1300-1304, 1309-1311, 1315-1317, 1322-1327, 1333-1336, 1339-1341, 1345-1348, 1373-1376 i 1382-1385. L'origen de l'emergència fou, en cada període, diferent.

Les caresties del començament del segle XIV —una època per a la qual no hi ha gaire documentació municipal— sembla que deriven exclusivament d'una sè-

rie de males collites.¹²⁸³ Durant l'escassetat del període 1300-1304, els consellers barcelonesos, a més de reglamentar minuciosament el comerç de gra a l'almodí¹²⁸⁴ i prohibir les exportacions, desplegaren una gran activitat diplomàtica per a facilitar als mercaders locals les compres de gra al Sultanat del Marroc¹²⁸⁵ i a les àrees cerealistes de Catalunya.¹²⁸⁶ L'escassetat tingué un abast supraregional, atès que les collites, durant aquest bienni, també foren escasses a Castella¹²⁸⁷ i al Lenguadoc.¹²⁸⁸

La crisi del període 1309-1311, d'acord amb la informació aportada per la documentació municipal barcelonina, fou més curta però més intensa que l'anterior,¹²⁸⁹ atès que afectà una àrea molt més àmplia. Una meteorologia adversa destruï bona part de les messes en diverses regions de Castella i la penúria assolí uns valors màxims a la vall del Guadalquivir.¹²⁹⁰ El bienni fou també dur a Itàlia, perquè el preu del blat arribà, a Florència i altres ciutats, a nivells desconeguts fins a aleshores.¹²⁹¹ Coetàniament, una forta sequera delmà les collites al Marroc, on, amb unes reaccions providencialistes similars a les documentades als territoris cristians, s'organitzaren rogatives per demanar a Al·là la ràpida arribada de pluja.¹²⁹² El consistori barceloní, davant la magnitud de la mancança d'abastament, optà per les mesures de força: amarinà una nau per a desviar cap a la Ciutat Com-

1283. Com especifiquen els consellers de Barcelona el 2 d'agost de 1302, en una carta adreçada al batlle de Tortosa per a sol·licitar que no s'apliqui el vet d'exportació vigent al delta de l'Ebre als carregaments de cereal aragonès destinat a la capital catalana (AHCB, LC, 1, f. 41r-41v).

1284. AHCB, LC, 1, f. 6r-7r, 30v-31v i 38v.

1285. AHCB, LC, 1, f. 39v, 39v-40r, 40r, 41r-42v.

1286. AHCB, LC, 1, f. 47v, 50v-51v, 52v i 54r.

1287. *Crónica de los reyes de Castilla*, vol. 1, ed. a cura de C. Rosell, Madrid, Atlas, 1953, p. 119.

1288. M. J. LARENAUDIE, «Les famines en Languedoc...», p. 28.

1289. Pel fet que els seus efectes es devien notar també a l'Aragó i València, com exposen els consellers barcelonesos al sobirà el 14 de juny de 1311, just cap al final de les messes, en una petició de vet a l'exportació de gra a Tortosa: «In civitate Barchinonæ ac etiam tota terra vestra [est] frumenti et alterius bladi generis maxima carestia et, liceat videatur quod annus venturum sit fertilia..., timemus, tamen, ne anno venturo sit maior quam fuerit preterito carestia, pro eo quod tota terra vestra est bladorum veterorum spoliata et penitus vacuata» (AHCB, LC, 2, f. 18v-19r). Uns mesos abans, els jurats de València, amb raonaments similars, havien aconseguit del comte rei que cessessin les exportacions (*El primer manual de consells de la ciutat de València (1306-1326)*, ed. a cura de V. Anyó, València, Ajuntament de València, 2001, p. 123-124). La situació que mostren les fonts, a pesar del seu acostumat component hiperbòlic, és d'emergència alimentària (J. J. CÀCERES NEVOT, *La participació del Consell Municipal en l'aprovisionament cereal de la ciutat de Barcelona (1301-1430)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2006, p. 93-99).

1290. R. CARANDE, *Sevilla, fortaleza y mercado: Las tierras, las gentes y la administración de la ciudad en el siglo XIV*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 1972, p. 49.

1291. C. M. de la RONCIÈRE, *Prix et salaires à Florence au xive siècle (1280-1380)*, Roma, École Française de Rome, 1982, p. 88, 124 i 126.

1292. A. RUBIO, «Crisis agrarias y carestías en las primeras décadas del siglo XIV: el caso de Valencia», *Saitabi* (València), núm. 37 (1987), p. 136, nota 24.

tal les embarcacions que, amb carregament de gra, entressin en aigües de Catalunya.¹²⁹³

L'escassetat del període 1315-1317 coincidí, en canvi, amb collites normals a la Corona d'Aragó, el Migdia francès, Navarra, Castella i Itàlia.¹²⁹⁴ La ràpida pujada de preus¹²⁹⁵ fou a causa d'un increment inusual de les exportacions de cereals amb destinació al Baix Lenguadoc i a Provença, des dels ports de les quals eren reenviats a Flandes i la França septentrional, on la fam delmava la població rural i urbana.¹²⁹⁶ La pressió dels consells, que s'afanyaven per garantir l'abastament de pa a les respectives ciutats, assolí el seu objectiu: Jaume II prohibí les exportacions entre el 23 d'octubre de 1316 i el 6 d'abril de 1317.¹²⁹⁷ Les restriccions a l'exportació, provocades, en aquest cas, per una forta demanda generada en uns territoris bastant allunyats dels confins de Catalunya, constitueixen, doncs, un bon indicador del grau d'integració comercial aconseguit per Occident al començament del segle XIV. Com a conseqüència de l'establiment d'un complex sistema de vies terrestres i marítimes, gestionat conjuntament per comerciants de diverses nacionalitats, un fort increment de la demanda a la mar del Nord ja afectava les cotitzacions del gra a la conca occidental de la Mediterrània.

El desviament d'una embarcació que anava cap a Cotlliure amb un carregament de blat sicilià, a causa de la «gran fretura» de vianda que patia la Ciutat Comtal, marca, la primavera del 1322, l'inici d'una nova etapa de carestia, tant a Catalunya com a les illes Balears.¹²⁹⁸ Una reducció d'aranzels per al gra,¹²⁹⁹ el 19 de juliol de 1322, confirma la persistència de les dificultats. L'inici de la conquesta de Sardenya, amb l'avituallament preferent de la host i els costos de l'organització de l'esquadra, contribuï, durant la primavera de l'any següent, a empitjorar la penúria. El cicle assolí el seu punt àlgid el 1325, arran de la desfavorable coincidència d'una tercera collita desastrosa amb sengles aixecaments independentistes a Sàsser i Càller. El perllongament de les hostilitats, per la retenció a l'illa de les millors embarcacions de la flota catalana i l'increment de la inseguretat naval al

1293. AHCB, LC, 2, f. 19v-19 bis r.

1294. M. J. LARENAUDIE, «Les famines en Languedoc...», p. 37; M. BERTHE, *Famines et épidémies dans les campagnes navarraises à la fin du Moyen Âge*, vol. I, París, SFIED, 1984, p. 219-220; J. VALDEÓN, «Aspectos de la crisis castellana de la primera mitad del siglo XIV», *Hispania* (Madrid), núm. 111 (1969), p. 13.

1295. Que en pocs mesos havia passat dels 6 sous i 10 diners la quartera als 9 sous (AHCB, LC, 4, f. 23v-24r).

1296. Com ha demostrat, amb l'aportació de nombroses fonts inèdites, W. C. JORDAN, *The great famine: Northern Europe in the early fourteenth century*, Princeton, Princeton University Press, 1996.

1297. J. P. CUVILLIER, «La noblesse catalane et le commerce des blés...», p. 124.

1298. AHCB, LC, 7, f. 51v-52r; J. J. CÀCERES NEVOT, *La participació del Consell Municipal...*, p. 110.

1299. AHCB, LC, 7, f. 39r i 60v-61r.

centre mateix de la conca occidental del Mare Nostrum, repercutí negativament en l'arribada de gra sicilià al litoral català i l'arxipèlag balear. Durant el període de la soldadura, la quartera de blat arribà, a la Ciutat Comtal, als 61 sous,¹³⁰⁰ un valor desconegut fins a aleshores. La carestia, després d'un curt període de latència, reaparegué amb força el desembre de 1326; en els mesos successius, es multiplicaren les confiscacions de carregaments a tot el litoral català.¹³⁰¹ L'oferta no iniciaria la recuperació fins a l'estiu del 1327.

Quin fou l'abast geogràfic d'aquesta crisi? Els seus efectes no quedaren circumscrits a la Corona d'Aragó, sinó que afectaren també altres àrees de la Mediterrània occidental. Un dèficit pluviomètric perllongat provocà, el 1323, manca de gra a Barbaria¹³⁰² i fam al Baix Lenguadoc, on la població —desesperada— acudia en massa a les rogatives organitzades per les clerecies locals.¹³⁰³ La persistència de la sequera provocà, durant el bienni de 1324-1325, que l'escassetat esdevingués successivament fretura i fam al Marroc,¹³⁰⁴ un territori exportador de cereals en anys normals.

Després d'un curt període de normalitat, els preus inicien, la primavera del 1332, una nova pujada. Per a atenuar la disminució de la quantitat de gra a causa de la sembra, el Consell de Barcelona, a l'octubre, subvenciona les importacions de gra sard.¹³⁰⁵ La situació s'agreuja considerablement la primavera de l'any següent, quan el dèficit de cereals s'estengué de les ciutats marítimes de la Corona d'Aragó a les regions interiors. Coetàniament, una perllongada sequera havia arruïnat les collites a Itàlia, el Migdia francès i els estats ibèrics.¹³⁰⁶ La penúria adquireix una especial gravetat a la Ciutat Comtal, on la quartera de blat, el 25 d'abril de 1333, cotitzava a 42 sous.¹³⁰⁷ Els consellers, pressionats per les capes populars, emprenen un ampli desplegament diplomàtic amb la finalitat de facilitar als mercaders locals les compres de gra a les àrees cerealistes de la «Confederació» i als emporis

1300. *Rúbriques de Bruniquer...*, vol. IV, p. 163.

1301. AHCB, LC, 10, f. 41r-42r, 43r i 50r-50v; J. J. CÀCERES NEVOT, *La participació del Consell Municipal...*, p. 115-116.

1302. A. RUBIO, «Crisis agrarias y carestías...», p. 141, nota 47.

1303. *Le petit thalamus de Montpellier*, p. 344-345.

1304. A. RUBIO, «Crisis agrarias y carestías...», p. 141, nota 47.

1305. AHCB, Manual, 2, f. 82v.

1306. A. RUBIO, «A propósito del *Mal Any Primer*. Dificultades cerealistas en la Corona de Aragón en los años treinta del siglo XIV», a *Estudios dedicados a Juan Peset Alexandre*, vol. III, València, Universitat de València, 1982, p. 477-487.

1307. «Crònica del Racional de la ciutat de Barcelona», *Recull de Documents i Estudis* (Barcelona), vol. I/2 (1921), p. 117; *Rúbriques de Bruniquer...*, vol. IV, p. 163; C. BATLLE, *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XV*, vol. I, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1973, p. 46.

d'ultramar.¹³⁰⁸ Tot i això, la complicada política exterior de la monarquia aragonesa, que no solament s'enfrontava a la creixent resistència dels sards, sinó que mantenia, a més a més, una guerra naval amb Gènova i una croada contra el Sultanat nassarita de Granada, complicava el treball dels ambaixadors i els mercaders, perquè reduïa sistemàticament la capacitat de transport de la flota catalana i incrementava els riscos de la navegació a la Mediterrània occidental.

Malgrat la prioritat absoluta concedida pel consistori al proveïment de la ciutat, la pujada ininterrompuda del preu dels cereals incrementava el descontentament entre la menestralia. En aquest complex escenari, un carmelita, Bernat Despuig, aportà, en un sermó de Nadal pronunciat a la catedral, una explicació teològica de la fam que assolava la ciutat. En un llenguatge comprensible per al poble, el mendicant atribuï les tribulacions i les fretures dels barcelonins a un càstig de Déu pel mal govern dels ciutadans honrats, que acaparaven gra mentre els pobres passaven gana. Els consellers, conscients del perill, desautoritzaren el carmelita i procuraren calmar els ànims dels exaltats.¹³⁰⁹

Com que l'abastament no millorava, la tensió social esclatà el 15 d'abril de 1334, quan uns veïns del barri de la Ribera i alguns pagesos del pla, davant la inexistència de blat a l'almodí, assaltaren els magatzems del conseller en cap, Arnau Bernat, i d'un altre membre qualificat de l'oligarquia urbana, Bernat Marimon.¹³¹⁰ Després que una host enviada pel procurador general de Catalunya restablís l'ordre a la ciutat, les autoritats judicials s'afanyaren a obrir una investigació, el resultat de la qual fou que deu dels que participaren a la revolta foren condemnats a mort i noranta més, a fortes penes pecuniàries. Per a conjurar el perill de futures revoltes d'afamats, dos dels reus foren penjats a la plaça del Blat.¹³¹¹ La fam, al cap d'uns mesos, es deixava sentir també amb força al delta de l'Ebre, on els jurats de Tortosa, per a tallar d'arrel una pràctica que s'havia estès pel terme, sancionaven amb pena de mort, el 25 de juny i el 27 de juliol de 1334, el robatori nocturn de messes als camps i a les eres.¹³¹² Els preus, tot i el suau descens iniciat a l'agost, es mantingueren inusualment alts fins a les messes del 1336. La fam, en aquest cicle de males collites, fou tan intensa i perllongada que els cronistes coetanis, oblidant les crisis viscudes abans, aplicaren als dotze mesos compresos entre el juny de 1333 i el solstici del 1334 el qualificatiu de «mal any primer» i els consideraren l'inici d'una llarga època de dificultats, un reduc-

1308. Ben estudiat per S. RIERA VIADER, «El proveïment de cereals a la ciutat de Barcelona...», p. 315-323, i per J. J. CÀCERES NEVOT, *La participació del Consell Municipal...*, p. 126-128.

1309. AHCB, LC, 13, f. 49r.

1310. AHCB, LC, 13, f. 75v-76r.

1311. C. BATLLE, *La crisis social y económica de Barcelona...*, vol. I, p. 50.

1312. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 211.

cionisme que perpetuen, malgrat els avenços fets en aquest camp, força historiadors catalans i valencians.

L'època de blat barat fou, però, curta: la quartera, l'abril de 1339, es pagava a la capital catalana a 20 sous. En ple període de la soldadura, quan el preu del gra arribava als seus màxims anuals, Bernat de Marimon, un dels dos perjudicats per la passada revolta del pa, proposà al Consell augmentar el preu del blat fins als 24 sous la quartera, per a crear, amb els 4 sous de diferència, un fons destinat a sufragar les elevades despeses que havien ocasionat a l'erari públic les importacions de cereals. La proposta fou acceptada immediatament pel consistori, sense mesurar els efectes que podia provocar entre les classes baixes, que, quan conegueren la notícia de la nova pujada de preus, saquejaren la casa del proponent.¹³¹³ Les collites dels anys 1339 i 1340, normal i abundant, respectivament, alleugeriren la carestia en moltes ciutats catalanes. Tot amb tot, la situació tornà a degradar-se durant la tardor, coincidint amb la sembra, atès que a l'octubre els consellers barcelonesos taxaren el blat importat a 28 sous la quartera.¹³¹⁴ Com altres vegades, els efectes d'una mala collita s'agregaren per factors exògens: un desembarcament benimerí obligà la Corona d'Aragó a enviar, el 1339, una flota a l'estret de Gibraltar per a auxiliar Castella. Aquesta iniciativa, que es prolongà fins al 1343, incrementà la pressió impositiva a Catalunya i constrenyí el sobirà i els consells a desviar contingents de cereals i d'altres aliments bàsics fins al front bèl·lic per a avituallar la host.

Les ciutats catalanes visqueren una altra època difícil a mitjan anys quaranta, a les vigílies de la pesta negra. El Consell de Tortosa, l'abril de 1346, prohibí les exportacions de blat.¹³¹⁵ La situació es repetí la primavera de l'altre any. La collita del 1347 devia ser tan escassa que els consellers barcelonins, a l'agost, decidiren adquirir, per a conjurar el perill de la manca d'abastament, cinc mil quarteres de blat sicilià, una operació que encarregaren a Pere Bruniquer, un mercader local.¹³¹⁶ En aquesta mateixa època, els jurats de Tortosa reprenien també les compres directes de cereals, que mantindrien fins a la primavera del 1348, quan un altre flagell, la pesta negra, relegaria a un segon pla la qüestió frumentària. L'absència de fonts municipals no permet analitzar els efectes de la mortaldat en la demanda de cereals. No obstant això, testimonis indirectes permeten suposar que les dificultats

1313. *Rúbriques de Bruniquer...*, vol. II, 1913, p. 323.

1314. F. MARTÍNEZ CAMAÑO, «Crisis de subsistencias y estructuras de poder: el ejemplo de Barcelona en los años 1339-1341», a *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles v-xviii)*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 1996, p. 254; J. J. CÀCERES NEVOT, *La participació del Consell Municipal...*, p. 136.

1315. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 212.

1316. *Rúbriques de Bruniquer...*, vol. IV, p. 164.

tats alimentàries devien prolongar-se durant bastants mesos: Pere IV, l'abril de 1351, ordenava al governador de Sardenya, Riambau de Corbera, que organitzés la trama de blat a Catalunya i a les illes Balears, afectades per una forta mancança.¹³¹⁷

El trienni de 1374-1376 constitueix, sens dubte, el període més difícil del segle XIV, de seqüeles superiors a les de la crisi del «mal any primer». Una carestia d'àmbit mediterrani acabà provocant una autèntica catàstrofe. Mentre una onada de calor i aridesa arrasava dues collites successives al Llenguadoc,¹³¹⁸ Provença,¹³¹⁹ Sardenya,¹³²⁰ la Itàlia central¹³²¹ i la Corona d'Aragó,¹³²² les messes assolien uns alts valors pecuniaris a l'Europa atlàntica.¹³²³ Des de l'abril de 1374, l'abastament frumentari esdevé una autèntica obsessió per als consells, els volums d'actes dels quals esdevenen gairebé monogràfics.

Les autoritats municipals, alarmades per la creixent escassetat de cereals que patien els seus conciutadans i davant la perspectiva d'una collita insuficient,¹³²⁴ adopten, des de mitjan març de 1374, mesures per a incrementar l'oferta de gra a les respectives urbs.¹³²⁵ La certesa que les messes no garantirien l'abastament s'imposa, a tota la Corona d'Aragó, a partir de mitjan juny.¹³²⁶ Durant l'estiu, l'oferta continua caient, tot i les iniciatives diplomàtiques i econòmiques dutes a terme per les autoritats locals. A Tortosa, el Consell, per a evitar una revolta popular, ordena, a l'agost, aixecar forques a la plaça de les Cols.¹³²⁷ Les partides de gra que

1317. M. TANGHERONI, *Aspetti del commercio dei cereali...*, p. 96.

1318. M. J. LARENAUDIE, «Les famines en Languedoc...», p. 32-35.

1319. L. STOUFF, *Ravitaillement et alimentation en Provence aux xive et xve siècles*, París i la Haia, Mouton, 1970, p. 81.

1320. M. TANGHERONI, *Aspetti del commercio dei cereali...*, p. 115.

1321. J. GLENISSON, «Une Administration médiévale aux prises avec la disette: la question des blés dans les provinces italiennes de l'État pontifical en 1374-75», *Le Moyen Âge* (Brussel·les), núm. 57 (1951), p. 303-326.

1322. P. TUTUSAUS, *Un mal any en la ciutat de Barcelona (1374-1375)*, memòria de llicenciatura dactilografiada, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1986; A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 213-219; M. TORRAS, «La carestia de blat de 1374-1376 a Manresa», a *La crisi de l'edat mitjana a la Catalunya central*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages, 1994, p. 101-138; N. CANYELLES, «L'any de la fam al Camp de Tarragona», a *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles v-xviii)*, Palma, Institut d'Estudis Balearics, 1996, p. 263-281; J. J. CÀCERES NEVOT, *La participació del Consell Municipal...*, p. 148-156.

1323. W. ABEL, *Crises agraires en Europe (xiiième-xixème siècles)*, París, Flammarion, 1973, p. 71-72.

1324. Els jurats de Tortosa, en una sessió del consistori celebrada el 29 de març, declaren que «la dita ciutat és de present freturosa de forment e de civades, e que és en gran perill que no venga a major fretura» (AMCT, LP, x, f. 146v; cit. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 214).

1325. P. TUTUSAUS, *Un mal any...*, p. 67-68; A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 214-215; N. CANYELLES, «L'any de la fam al Camp de Tarragona», p. 264.

1326. P. TUTUSAUS, *Un mal any...*, p. 67-68; A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 214-215; N. CANYELLES, «L'any de la fam al Camp de Tarragona», p. 264.

1327. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 216.

es destinaven a sembrar i la persistència de la sequera, que retardava la sementera,¹³²⁸ accentuen les dificultats durant la tardor. La quartera de blat, a final de desembre, es ven, a Barcelona, a 120 sous, i la d'ordi, a 70 sous.¹³²⁹

Dues causes externes, la penetració a Catalunya d'una host mercenària con-
duïda per l'infant Jaume de Mallorca¹³³⁰ i la persistent resistència d'un sector del
poble sard, coordinada per Marià IV d'Arborea, a la consolidació del domini ca-
talà a l'illa, contribuïren a agreujar, entre l'octubre de 1374 i el febrer de 1375, els
efectes de la crisi a Catalunya. Les corregudes portades a cap per les companyies
estrangeres, a més de buidar de mà d'obra els camps i col·lapsar les feines rurals,
obligaven les autoritats urbanes a reforçar les muralles, mobilitzar una part del
veïnat i acumular provisions. Els invasors saquejaven sistemàticament, a més a
més, les àrees per on passaven, per a obtenir queviures i botí, i destruïen infraes-
tructures militars i productives. Les revoltes independentistes bloquejaven la sor-
tida d'una part considerable dels carregaments de gra adquirits pels mercaders
catalans a Sardenya i exigien periòdics armaments de flotes. Aquest doble conflic-
te bèl·lic, pel fet que degradava la producció agrària, afectava negativament el co-
merç exterior i incrementava la pressió fiscal, accentuà la manca d'abastament
tant a les ciutats com als camps de la Corona d'Aragó. Arruïnades per la carestia
d'aliments i pel pagament de nous impostos, moltes famílies camperoles i urbanes
es veieren obligades a liquidar el seu migrat patrimoni immobiliari. Casos com el
de Bernat de Puigcaldell,¹³³¹ a Manresa, o el de Caterina, vídua de Guillem
Vidal,¹³³² a Tarragona, devien ser força freqüents entre les capes populars: després
de vendre's tots els béns mobles, es vengueren també, el gener de 1375, les terres i
un obrador, respectivament, per a comprar gra.¹³³³ En aquesta mateixa època, en
plena fase àlgida de la crisi, a la plana de Vic, els pagesos pobres sobreviuen amb

1328. Com es dedueix de les rogatives i processons expiatòries organitzades a Barcelona, el 17 de novembre, per a sol·licitar a Déu que plugués («Crònica del Racional...», p. 149; *Rúbriques de Bruniquer...*, vol. I, p. 285).

1329. «Crònica del Racional...», p. 149.

1330. L'hereu de Jaume III de Mallorca, que intentava reconquerir els territoris continentals i insulars del desaparegut Regne de Mallorca, integrats a la Corona d'Aragó el 1349, arran de la derrota i la mort del seu progenitor a la batalla de Lluçmajor: A. RIERA I MELIS, «La societat catalana baixmedieval davant els sísmes. I: els terratrèmols de 1373», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 16 (1986), p. 264-265.

1331. M. TORRAS, «La carestia de blat...», p. 114, nota 26.

1332. N. CANYELLES, «L'any de la fam al Camp de Tarragona», p. 277-278.

1333. La conservació d'un protocol notarial redactat el 1375 a Tarragona ha permès a Núria Canyelles aportar nous exemples de venda d'immobles i de reconeixements de deutes efectuats, a conseqüència de «famis et sitis quas patimus», per petits menestrals i pagesos (N. CANYELLES, «L'any de la fam al Camp de Tarragona», p. 278-280).

pinjols, serves i capolls de glans.¹³³⁴ Als temps de penúria, quan les xarxes de solidaritat familiar i veïnal es trencaven, cada llar només tenia els seus propis mitjans per a lluitar contra l'adversitat:

Les gens anaven cridant de nits per les ciutats i les viles ¡fam! e poguerets haver una bella fembra per hun tros de pa. Moltes gens morien de fam e no romania ort ni bruguera a trencar ne molins a robar ne a trencar, e tothom anava mort de fam e totes res era gran carestia qui fos a servey de gens.¹³³⁵

Tot i el tremendisme amb què molts cronistes medievals acostumaven a descriure les calamitats a les quals havien sobreviscut, d'aquest passatge de l'esmentat Joan Torralles sembla que podem deduir que, durant el primer semestre del 1375, la fam s'havia convertit en una dura realitat, si més no, per a les classes populars catalanes. La documentació municipal coetània confirma, a més a més, que la situació era molt greu: el 22 de març, els concessionaris de la botiga de blat de Tarragona, davant l'allau de robatoris que hi havia a la ciutat, aconseguiren que el Consell es fes càrrec de les pèrdues, si l'almodí era saquejat.¹³³⁶ A final de maig, la manca d'abastament era molt intensa a tot el Principat, tant que, per exemple, els jurats de Tarragona, pressionats pel veïnat, armaren dues petites embarcacions per a desviar carregaments cap a la ciutat.¹³³⁷ I l'arribada puntual de blat procedent de la mar del Nord alleugerí, des del començament d'abril, la carestia a Barcelona.¹³³⁸ Aquest és un altre testimoni que les crisis alimentàries, a partir d'un determinat nivell d'intensitat, contribuïen a reforçar el vincle comercial entre la Mediterrània occidental i la mar del Nord, dos àmbits en els quals, a conseqüència d'unes condicions climàtiques distintes i d'una evolució política quelcom diferent, les bones i les males collites s'alternaven amb ritmes asincrònics.

Durant l'estiu del 1375, davant d'una segona mala collita, els consistoris de les principals ciutats, escarmentats pel que havia passat l'any anterior, adoptaren me-

1334. «En molts de lochs no menjaven sinó pinjols e serves e capols de glans» («Noticiari català dels segles XIV i XV», ed. a cura d'E. Moliné i Brasés, *Butlletí de l'Ateneu Barcelonès* (Barcelona), núm. 1 (1915-1917), p. 214).

1335. *Ibidem*, p. 214. És interessant constatar que l'autor d'aquesta notícia, Joan Torralles, un burgès de Vic, no esmenta la causa de la crisi, de la qual només li interessen els efectes. No relaciona la fam amb cap projecte diví per a corregir el desviat comportament moral dels afectats. El providencialisme històric, tan utilitzat en aquella època per les autoritats eclesiàstiques i civils per a accentuar el control sobre la societat i tallar així els brots de contestació, només apareix implícitament, en aquest cas, com a teló de fons del discurs.

1336. N. CANYELLES, «L'any de la fam al Camp de Tarragona», p. 270-271.

1337. *Ibidem*, p. 271.

1338. «Crònica del Racional...», p. 149; P. TUTUSAUS, *Un mal any...*, p. 103. Vegeu també *supra*, p. 267-268.

sure per a evitar la manca d'abastament.¹³³⁹ Les sovintejades importacions de blat normand, flamenc i sicilià a Barcelona, Tortosa, Tarragona i Manresa¹³⁴⁰ demostren que el preu dels cereals es devia mantenir, entre el setembre de 1375 i el juny de 1376, sistemàticament alt. L'oferta es normalitzà el juliol de 1376, gràcies a una bona collita que tancà un dur cicle de penúria que seria recordat a les cròniques coetànies amb l'apel·latiu de «l'any de la fam».

La centúria coneixeria encara un altre període de carestia, desencadenat aquesta volta per la sequera: en plena tardor del 1383, les autoritats barceloneses organitzaven una processó expiatòria per a impetrar a la providència la ràpida arribada de pluja.¹³⁴¹ Els edils de Tortosa, davant la possibilitat que el dèficit hídric acabés arruïnant les futures messes, acordaren adquirir, el març de 1384, els contingents de cereals que emmagatzemaven els mercaders locals.¹³⁴² Al cap de pocs mesos, el Consell de Barcelona aprofitava la denúncia de la intercepció d'un carregament per a advertir de nou el sobirà que la ciutat patia una forta carestia de gra.¹³⁴³ El dèficit devia accentuar-se per Nadal, quan els consellers incrementaren les subvencions concedides als importadors de cereals.¹³⁴⁴ Durant la primavera del 1385, la penúria assolí la seva màxima intensitat a les comarques de Girona i el sobirà, per tal d'abastar-les, havia consignat la meitat del blat d'ultramar que havia d'arribar a la Ciutat Comtal.¹³⁴⁵ A Tortosa, la insuficiència de les collites obligava el consistori a reprendre, al juny, les importacions de blat d'ultramar,¹³⁴⁶ que es perllongaren fins al maig de 1386.

Durant l'última dècada del segle XIV i les dues primeres del XV, l'actuació conjunta dels mercaders i dels consells garantia un abastament fluid de cereals a les ciutats catalanes. A Barcelona, els preus oscil·len entre els 11 sous i 3 diners i els 14 sous i 2 diners. Es registren algunes collites exigües, puntuals i localitzades, però les seves seqüeles es pogueren compensar amb importacions. Els conflictes bèl·lics també alteraren transitòriament l'evolució de l'oferta de

1339. P. TUTUSAUS, *Un mal any...*, p. 78-79; A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 218; N. CANYELLES, «L'any de la fam al Camp de Tarragona», p. 272; M. TORRAS, «La carestia de blat...», p. 177; P. VERDÉS, «La carestia de blat de 1374-1376 a Cervera», *Miscel·lània Cerverina* (Cervera), núm. 12 (1998), p. 7-22; J. J. CÀCERES NEVOT, *La participació del Consell Municipal...*, p. 152-153.

1340. P. TUTUSAUS, *Un mal any...*, p. 102-103; A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 219; N. CANYELLES, «L'any de la fam al Camp de Tarragona», p. 272-273; M. TORRAS, «La carestia de blat...», p. 120. Vegeu també *supra*, p. 267-268.

1341. *Rúbriques de Bruniquer...*, vol. 1, p. 286.

1342. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 220.

1343. J. J. CÀCERES NEVOT, *La participació del Consell Municipal...*, p. 159.

1344. E. SERRA, «Els cereals a la Barcelona del segle XIV», p. 81.

1345. *Ibidem*, p. 81.

1346. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 220-221.

gra. El 1398, durant una d'aquestes crisis curtes d'abastament, provocada per la coincidència d'unes messes escasses amb una caiguda de les importacions de blat sicilià i sard, la ciutat de Barcelona decidí comprar la baronia de Flix i la Palma, a fi de facilitar l'arribada de blat aragonès. L'operació, que suposà un desembossament de 15.000 lliures, tenia com a objectiu evitar el control fiscal que les autoritats de Tortosa exercien sobre el tràfic de gra al delta de l'Ebre mitjançant el desviament dels carregaments, riu amunt, per una nova ruta terrestre que connectés directament l'esmentat enclavament amb el litoral mediterrani.¹³⁴⁷

El blat tornà a escassejar el 1400, a Barcelona,¹³⁴⁸ i el 1406, a Tarragona.¹³⁴⁹ Els buits de les fonts documentals municipals no permeten reconstruir l'evolució del preu de la quartera de blat durant la segona dècada de la centúria. De la documentació coetània, però, es pot deduir que la població urbana catalana no patí cap carestia forta o perllongada en aquests anys. En canvi, hi hagué sengles seques els anys 1426 i 1429, que obligaren a incentivar les importacions de blat d'ultramar a la Ciutat Comtal.¹³⁵⁰ La manca d'abastament es deixà sentir de nou amb una intensitat especial a les comarques de Girona. La coincidència d'una llarga sèrie de collites normals a l'Aragó i a les comarques cerealistes de Catalunya amb les importacions efectuades tant pel Consell com per la iniciativa privada de gra sicilià, toscà, sard, provençal i occità asseguraren el pa als assalariats urbans a tot el Principat. De les escassetats periòdiques de cereals es passà, gairebé sense solució de continuïtat, a l'enfonsament reiterat dels preus. A Barcelona, on la documentació municipal és més abundant, els ciutadans, a causa de puntuals sobreofertes, foren obligats pel municipi a adquirir els excedents de gra importat els anys 1437, 1438, 1439, 1441, 1442, 1446, 1450, 1452, 1457, 1459, 1460 i 1461. La situació canviaria radicalment a partir del 1462, quan reaparegueren les caresties i la fam a conseqüència més aviat de les devastacions i la disminució de mà d'obra rural provocades per la Guerra Civil que no pas dels cicles meteorològics adversos.

1347. E. SERRA, «Els cereals a la Barcelona del segle XIV», p. 79; M. T. FERRER, «Flix, un port fluvial blader per a Barcelona: la compra de la Baronia de Flix i la Palma», *Acta Historica et Archæologica Mediævalia* (Barcelona), núm. 23-24 (2002-2003), p. 465-508.

1348. AHCB, Cl, 26, f. 180r.

1349. R. MIQUEL MORGAGES, «L'abastiment de blat a la ciutat de Tarragona segons les actes del Consell Municipal de 1406», a *I Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó*, vol. II, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, p. 121-138.

1350. M. S. CÍVICO, «La actuación del Concejo Municipal barcelonés durante el siglo XV en el abastecimiento de la ciudad (1426-1428)», a *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII)*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 1996, p. 299-302.

9.4. LES POLÍTIQUES PÚBLIQUES DE PROVEÏMENT

Encara que el protagonisme en l'abastament frumentari de les ciutats catalanes correspongué a la iniciativa privada, els consells, conscients de la importància estratègica del pa i dels freqüents alts i baixos de les collites, no només vigilaren de prop el comerç de cereals i n'inventariaren periòdicament les existències, sinó que, desenvolupant les solucions improvisades pels poders públics en l'etapa anterior, també intervingueren el mercat mitjançant la subvenció de les importacions, la creació d'estocs reguladors i la taxació dels preus.¹³⁵¹

El Consell, abans d'adoptar cap tipus de mesura, intentava establir amb precisió la quantitat de gra i de derivats que hi havia a la ciutat, que era en poder tant de comerciants com de particulars. Aquesta tasca, designada *serca bladorum*, era a càrrec del mostassaf, l'inspector municipal de mercats, a qui auxiliaven alguns prohoms elegits pels edils.

Quan s'havien establert les reserves existents, la corporació municipal, si considerava que no n'hi havia prou, prohibia la sortida de gra del terme, és a dir, instaurava un *vetum bladi*. Aquesta iniciativa, com que no afectava els titulars de les llicències d'exportació —els membres de la família reial, els seus representants, la noblesa terratinent i l'oligarquia local—, acostumava a ser poc eficaç. Els consistoris, amb tot, la utilitzaven amb freqüència. La reiteració del vet d'exportació potser obeïa, en alguns casos, a finalitats fiscals: per a poder vendre els corresponents permisos d'exportació. Aquestes mesures inicials solien anar acompanyades d'un ampli desplegament diplomàtic dels consells, que sol·licitaven a les autoritats locals de les àrees cerealistes de la «Confederació» i d'ultramar que permetessin als mercaders extreure gra de les seves respectives circumscripcions.

En canvi, els incentius a les importacions —les garanties per a les persones i per als béns, les exempcions aranzelàries, les moratòries per a deutes i penes i les subvencions— resultaren força més efectius que les disposicions liminars. L'agost de 1369, el municipi de Tortosa declarava exempt de pagament del pontatge tothom que anés a la ciutat a vendre farina, blat, ordi i civada.¹³⁵² A la baixa edat mitjana, la quantitat de l'avantatge oscil·lava entre els 6 i els 12 sous per quartera de blat.¹³⁵³

1351. Aquesta política activa i intervencionista dels municipis en l'abastament frumentari de les ciutats ha estat estudiada, entre d'altres, per C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462...*, p. 339-366; M. del TREPPO, *Immercanti catalani...*, p. 338-402; S. RIERA VIADER, «El proveïment de cereals a la ciutat de Barcelona...», p. 315-326; A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, pàssim; E. SERRA, «Els cereals a la Barcelona del segle XIV», p. 71-107; P. TUTUSAUS, *Un mal any...*, pàssim; P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 377-423; M. TANGHERONI, *Aspetti del commercio dei cereali...*, p. 75-78; J. J. CÀCERES NEVOT, *La participació del Consell Municipal...*, p. 297-330.

1352. AMCT, LP, IX, f. 55v; cit. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 79.

1353. AHCB, LC, 24, f. 33r-33v i 80r-81r.

La praxi improvisada durant la primera meitat del segle XIV posà de manifest, però, que la creació de reserves contingentades era el sistema més segur per a garantir una oferta fluida de cereals al veïnat. Els problemes se centraven a calcular la magnitud adequada dels estocs, a unir els beneficis dels consumidors i els dels productors i distribuïdors de gra, així com a trobar els mecanismes fiscals menys onerosos per a compensar les pèrdues assumides per l'entitat reguladora. La constitució d'aquests excedents de maniobra obligà els consells catalans a efectuar importants compres de cereals als grans mercats internacionals, especialment durant els anys de males collites a les franges prelitoral i litoral de la Corona d'Aragó. Els consistoris municipals no acostumaven a omplir les sitges mitjançant compres directes a les àrees de producció, sinó a través de contractes establerts amb mercaders que es comprometien a furnir, en un termini determinat de temps, unes partides precises de cereals a un preu convingut. Els encàrrecs frumentaris dels municipis, a causa de la seva sistemàtica quantia, només els podien assumir homes de negocis solvents¹³⁵⁴ o bé els grans productors, els membres de la noblesa¹³⁵⁵ i el mateix monarca.¹³⁵⁶

Durant els anys de carestia generalitzada, quan les compres indirectes de gra es revelaven insuficients per a contenir la pujada de preus, els consells les completaven amb la tramesa d'agents a les regions tradicionalment excedentàries, amb poders i recursos suficients per a adquirir cereals pel compte de la ciutat. El consistori, en aquests casos, elegia dos síndics i els facultava per oferir, en el seu nom, als productors, tot tipus de garanties.¹³⁵⁷ Tot i això, aquests delegats municipals no actuaven segons el seu propi criteri, sinó d'acord amb les instruccions que els havien donat els edils, que especificaven tant l'àrea on havien de buscar com la quantitat i la qualitat del gra que s'havia d'adquirir. Les missions eren a càrrec íntegrament de la universitat.

El consistori barcelonès, durant els segles XIV i XV, consignà anualment el proveïment frumentari de 20.000 a 30.000 lliures, a les èpoques normals, i més de 50.000, als períodes d'escassetat. Les grans ciutats catalanes no sempre pogueren

1354. Com el barceloní Pere Torralles, que —com ja hem exposat— es comprometé, el 20 de juny de 1411, a proporcionar al Consell de la capital catalana dues mil quarteres de blat sard, a 13 sous i 6 diners la quartera (C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462...*, p. 355-357).

1355. El municipi barcelonès encarregà, el 1447, a Jaume Carròs, comte de Quirra, dues mil quarteres de blat sard, a 10 sous i 10 diners la quartera; el contingent s'havia de lliurar abans del mes d'octubre (C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462...*, p. 356).

1356. Alfons el Magnànim, el 1448, exposa al pronotari Ferrer Ram el desig d'establir una relació mercantil permanent amb els consellers de Barcelona, atès que «com cascun any costumen contractar ab diversos mercaders sobre la provisió dels dit forments, ne vullen contractar amb nos e per nostra part amb vos» (ACA, C, reg. 2656, f. 117v-120r; cit. M. del TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 358).

1357. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 90-91.

afrontar en comptant els costos de la seva política cerealista i es veieren obligades a recórrer al crèdit; la solució més habitual, en aquestes conjuntures adverses, consistí, com a mínim en els dos últims terços del segle XIV, en l'emissió de deute públic, en la venda de censals i violaris.¹³⁵⁸ Quan aquest sistema es revelava massa lent, els consells no dubtaven a exigir préstecs forçosos als veïns.¹³⁵⁹ El gra no es conservava d'un any per l'altre i, quan les existències dels graners municipals començaven a fermentar, els edils n'ordenaven —com hem vist més amunt— la distribució preceptiva entre els veïns, d'acord amb la seva respectiva capacitat de consum, i entre les embarcacions, als patrons de les quals s'obligava a adquirir una quantitat determinada de bescuit, calculada segons el tonatge.¹³⁶⁰ La política de proveïment de les grans urbs catalanes, tot i que tenia mecanismes de compensació coactius, extraeconòmics, generava un creixent dèficit financer: de les 204.000 lliures que la ciutat de Barcelona devia el 1452 a la taula de canvi, 107.000, més de la meitat, corresponien a despeses ocasionades per l'abastament de blat.¹³⁶¹

Els elevats dèficits ocasionats per aquests mecanismes obligaren els municipis a alternar-los amb d'altres, menys costosos —com a mínim, a curt termini—, però molt més agressius, com ara la confiscació de contingents frumentaris a mercaders forans que eren de pas a la ciutat o a les seves aigües jurisdiccionals. La intercepció de carregaments per part d'embarcacions armades que els desviaven vers la costa constituïa una pràctica molt antiga, que es repetia a cada època de crisi. Barcelona aconseguí, el 18 de gener de 1328, transformar en dret, pel privilegi reial de *vi vel gratis*, aquesta tradicional mesura de força.¹³⁶² La concessió d'Alfons el Benigne no quedà circumscrita a la Ciutat Comtal, sinó que els seus successors l'estengueren a la resta dels emporis catalans. La universitat de Barcelona, el desembre de 1328, desvià una nau carregada de gra que anava a Tortosa. El Consell d'aquesta ciutat, com a represàlia, embargà les mercaderies i els capitals dels barcelonins al delta de l'Ebre.¹³⁶³ L'aplicació del dret d'intercepció era ple, doncs, d'inconvenients i només el pogueren aplicar sense costos excessius les plaques amb un fort potencial coercitiu, que podien preservar els seus ciutadans de les represàlies.

1358. *Ibidem*, p. 96; M. TORRAS, «La carestia de blat...», p. 110-111.

1359. N. CANYELLES, «L'any de la fam al Camp de Tarragona», p. 268.

1360. C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462...*, p. 354, nota 103.

1361. A. P. USHER, *The early history of deposit banking in Mediterranean Europe*, Nova York, Russell & Russell, 1967, p. 371.

1362. AHCB, *Llibre Vermell*, I, f. 65v; cit. E. SERRA, «Els cereals a la Barcelona del segle XIV», p. 81; J. MUTGÉ, *La ciudad de Barcelona durante el reinado de Alfonso el Benigno (1327-1336)*, Madrid i Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1987, p. 76; J. J. CÀCERES NEVOT, *La participació del Consell Municipal...*, p. 323-327.

1363. ACA, C, reg. 430, f. 174r; cit. J. MUTGÉ, *La ciudad de Barcelona...*, p. 78.

Quant a la creació d'aquesta política municipal de proveïment, la fase principal abastà les quatre dècades compreses entre els anys 1333 i 1375, entre el «mal any primer» i «l'any de la fam». Amb aquesta empírica i onerosa combinació de normes d'ordenació i d'intervenció del mercat frumentari amb mesures de força, complementada amb una eficaç política de propaganda, els consells catalans aconseguiren atenuar considerablement les seqüeles de les males collites, de manera que pogueren rebaixar-les a un problema de carestia; assoliren eradicar les revoltes de gent afamada, ampliar la seva àrea de competències i accentuar el seu control sobre la població.

9.5. ELS PREUS DEL GRA

La política cerealista dels consistoris catalans tendia a estabilitzar els preus mitjançant l'increment de l'oferta i només acudia a la taxació en les situacions d'emergència. La regulació municipal del funcionament de l'almodí apuntava a mantenir les cotitzacions del gra en una franja que garantís als assalariats locals un aprovisionament fluid, en quantitat i qualitat, de pa i als importadors i distribuïdors, uns marges comercials suficients. Aquesta cauta i previsorosa actuació hauria assolit, segons la majoria dels especialistes, els seus objectius, atès que, excepte en les conjuntures d'emergència, els preus dels cereals es mantingueren gairebé constants.

A començament del segle XIV, el blat es venia normalment, a Barcelona, a uns 8 sous la quartera.¹³⁶⁴ Els preus s'incrementaren lentament, emperò, en el decurs de la centúria. Entre els anys 1400 i 1455, hom pagava per una quartera de forment, a la capital catalana, uns 13 sous.¹³⁶⁵ Els preus experimentaren una pujada del 6 % durant el sexenni de 1456-1461.¹³⁶⁶ La Guerra Civil catalana, la campanya per a la recuperació del Rosselló i la Segona Guerra dels Remences van provocar a Barcelona, entre els anys 1462 i 1486, unes fortes sotragades de preus: les cotitzacions del forment van oscil·lar entre els 12 i els 20 sous la quartera.¹³⁶⁷

Durant les crisis de subsistència, en canvi, els preus dels cereals es disparaven, tot i els esforços dels consistoris per incrementar-ne l'oferta en els respectius mercats locals. Durant el primer trimestre del 1334, el «mal any primer», la mitjana mensual del blat se situa, a la Ciutat Comtal, en 27 sous la quartera; els preus

1364. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 420.

1365. M. del TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 389.

1366. A. RIERA I MELIS, M. À. PÉREZ SAMPER i M. GRAS, «El pan en las ciudades catalanas (siglos XIV-XVIII)», a *Alimentazione e Nutrizione Sec. XIII-XVIII*, ed. a cura de S. Cavaciocchi, Florència, Le Monnier, 1997, p. 294.

1367. M. del TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 389-391.

puntuals assoleixen cotes desconegudes fins a aleshores, i arriben als 40 sous la quartera el 16 d'abril.¹³⁶⁸ La situació va tornar a ser dramàtica durant el bienni de 1374-1375, «l'any de la fam», quan els preus, pel maig, se situaren entre els 60 i els 65 sous la quartera.¹³⁶⁹ Al llarg del segle xv, les crisis alimentàries, tanmateix, s'espaiaren en el temps i esdevingueren menys intenses; només el gener de 1474, el blat recuperà, a la Ciutat Comtal, la cota dels 60 sous la quartera.¹³⁷⁰ Sols quan el gra assolía aquests nivells, els poders públics, anteposant els interessos dels consumidors als dels productors i distribuïdors, intervenien els preus: el 14 d'agost de 1345, el Consell de Tortosa va acordar que el blat produït dintre del terme de la ciutat no podria ser venut a més de 88 sous el cafís, tot i que especificava, emperò, que aquest màxim no seria aplicable al gra i a la farina importats.¹³⁷¹

1368. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 416.

1369. E. SERRA, «Els cereals a la Barcelona del segle XIV», p. 87.

1370. *Rúbriques de Bruniquer...*, vol. IV, p. 173.

1371. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 55.

Capítol 10

La mòlta

La centralitat del pa en la dieta quotidiana d'un ampli sector social va seguir generant, entre els anys 1280 i 1500, una forta demanda de farina, que només va caure en els períodes de contracció demogràfica o de crisi econòmica. Els molinars continuaren desenvolupant aleshores un important paper econòmic i social, com ho palesa el fet que fossin objectiu preferent d'atac en tota mena de conflictes militars. Els homes del comte d'Empúries, el 1339, procedents de Verges, la Tallada, Canet, Marenyà i Foixà, per exemple, destruïren el rec que conduïa l'aigua als molins de Rupjà i Ultramort, que pertanyien al bisbe de Girona.¹³⁷² Un grup de pagesos, l'any 1494, en la fase final de la guerra remença, va assaltar i destruir els molins de Taradell¹³⁷³ (Osona).

Durant la baixa edat mitjana, l'afany per elevar la rendibilitat va induir els propietaris dels molins a adoptar innovacions tecnològiques i a posar-ne al dia l'explotació. La tipologia dels ginys es va diversificar, com la condició social dels participants en les rendes que generaven. Aquests processos, tanmateix, només es poden seguir amb prou detall a les rodalies de Barcelona, València i la Ciutat de Mallorca, així com a àrees concretes, com la vall baixa del Llobregat.

10.1. EL BAIX LLOBREGAT

A la Ciutat Comtal, la infraestructura molinera, després del fort creixement dels dos primers terços del segle XIII, va entrar en una fase d'estancament. Després

1372. ADG, Lletres episcopals, reg. U/7 (26-VII-1339); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 57, nota 14.

1373. F. CARRERAS CANDI, *Lo cabdill vigatà Bernat Guillem d'Altarriba*, Barcelona, La Renaixença, 1895.

del 1300, les noves intervencions consistiren sols a millorar el traçat del rec Comtal, incrementar el cabal en un dels casals i reorganitzar els molins en un altre.¹³⁷⁴ La construcció de noves farineres, que es va interrompre totalment el 1380, no es reactivaria fins a la segona meitat del segle xv. Aquesta dinàmica concorda amb la dels ingressos reials dels molins, que reflecteix una sensible disminució de l'activitat. Les rendes experimentaren una sobtada i profunda caiguda el 1348, que es va prolongar fins al 1370, quan iniciaren una lenta recuperació.¹³⁷⁵ La crisi demogràfica oberta per la pesta negra va provocar, doncs, una forta reducció del consum de pa a la Ciutat Comtal, l'àrea econòmica més dinàmica encara de la «Confederació». És probable que al camp, menys afectat per la pandèmia, el crac de la molinaria fos menys pronunciat però de seqüeles més prolongades, arran de la subsegüent emigració —ja esmentada— d'una part de la mà d'obra cap a la ciutat.

Els dèficits de pressupost generats per la guerra de Sicília i les seves prolongades seqüeles bèl·liques havien obligat, del 1290 ençà, els comtes reis a desprendre's d'una bona part de les rendes generades per la infraestructura molinera, tant a Catalunya com a València. En el cas del molinar del rec Comtal de Barcelona, les alienacions s'havien efectuat d'acord amb tres modalitats de contractes: la venda en franc alou, l'establiment emfitèutic i la venda a carta de gràcia.¹³⁷⁶ El sobirà es desvinculava completament dels beneficis del molí, en el primer cas; es reservava un cens, la fadiga i el lluïsmo, en el segon, i la possibilitat de recuperar, a més, durant els tres anys següents, la renda pel preu de la venda, en el tercer. Els compradors, en els tres tipus de transacció, exigien dues condicions: que el molí conservés els privilegis reials de què gaudia abans del traspàs i no haver de contribuir econòmicament a la conservació del rec Comtal. La conservació dels privilegis reials (dret de flequers i forners i dret de tragí) garantia al nou propietari el nivell de beneficis vigent en el moment de concertar el contracte. L'exempció de contribuir al manteniment del rec Comtal no concernia només al comprador, pel fet de reduir els costos de funcionament del giny, sinó que interessava també al rei, que conservava intacta així la propietat del curs superficial d'aigua i el monopoli de construir-hi noves farineres. El sobirà, en conjuntures adverses, podia alienar algunes de les seves rendes, però no hipotecar els ingressos futurs.¹³⁷⁷

Aquesta línia reial d'actuació va culminar el 1386, quan Pere el Cerimoniós, per a finançar la defensa del castell de Càller i de la vila de l'Alguer davant l'aixecament sard dels Arborea, va vendre, a la ciutat de Barcelona, per 37.400 sous,

1374. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 258-273 i 382.

1375. *Ibidem*, p. 366, 379 i 383.

1376. *Ibidem*, p. 295-307.

1377. *Ibidem*, p. 303.

totes les rendes, drets i jurisdiccions que li restaven sobre els molins reials de la rodalia.¹³⁷⁸ La transacció, feta a carta de gràcia, va ser ratificada, cinc anys després,¹³⁷⁹ per Joan I. Els grans beneficiaris d'aquestes transaccions foren, tanmateix, alguns membres de l'oligarquia local, que esdevingueren, mitjançant compres successives, propietaris únics de sengles casals. Concretament, els Sabastida aconseguiren apropiar-se de les rendes del casal del Soler i els Fivaller, de les dels casals del Clot Jussà i del Clot Sobirà.¹³⁸⁰ La renúncia reial als molins del rec Comtal fou, emperò, temporal, ja que Alfons el Magnànim, en una conjuntura econòmica i política força diversa, els recuperaria el 1428, pel preu que els vengué el seu antecessor.¹³⁸¹

L'estancament constructiu al rec Comtal va provocar que, des de la darrerria del segle XIII, una part creixent de la demanda de farina de Barcelona fos atesa pels molins de la vall baixa del Llobregat, una circumstància que, a més de dinamitzar-ne el funcionament, hi va esperar la construcció de nous casals. Guerau de Cervelló, el 1293, va instituir un benifet presbiteral a l'altar de Sant Antoni de la capella del castell nou de Cervelló, el qual va dotar, entre altres rendes, amb mitja dècima que rebia en els «molins nous» de Sant Vicenç dels Horts, així com amb un censal de sis quarteres d'ordi que li pagava anualment un tal Guisart per la torre dels esmentats molins.¹³⁸² Aquesta concessió certifica l'existència, a la darreteria del segle XIII, a Sant Vicenç dels Horts, d'una gran construcció fortificada concebuda per a contenir tots els molins de la baronia de Cervelló.

Conclou la fase àlgida de la llarga i onerosa guerra de Sicília, Jaume II, el 1297, va poder esmerçar 120.000 sous barcelonins en la compra del castell i el terme de Cervelló amb els molins de Sant Vicenç.¹³⁸³ La iniciativa formava part d'un ambiciós projecte de restauració de l'autoritat i del patrimoni reials, de retall de l'espai i del poder baronial, que, a Catalunya, es tancaria amb la incorporació al reialenc del comtat d'Urgell, el vescomtat de Bas i una part dels feus dels Montcada. Fou una línia d'actuació intermitent, per la manca de recursos, però efectiva a llarg termini, que ha quedat eclipsada per la reeixida política internacional del monarca. L'actuació del sobirà als confins sud-occidentals de Barcelona s'havia iniciat el 1291, amb el casament del seu germà, l'infant Pere, amb Guille-

1378. ACA, RP, BGC, reg. 521, f. 9v-12r; cit. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 306, nota 779.

1379. ACA, RP, BGC, reg. 521, f. 13v-14v; cit. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 307, nota 780.

1380. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 307 i 383.

1381. ACA, RP, BGC, reg. 458, f. 73r-78r; cit. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 307, nota 781.

1382. ACA, RP, BGC, reg. 318, f. 189v; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 26, nota 49.

1383. ACA, C, Jaume II, perg. 802 i 804-806; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 26, nota 50.

ma de Montcada i de Castellvell, senyora de Castellví de Rosanes. Des d'aleshores i fins a la seva mort, esdevinguda el 1296, l'infant governà la baronia de la seva esposa.¹³⁸⁴

Aquest projecte de restaurar la jurisdicció reial a la riba dreta del Llobregat, de recuperar el ple domini sobre el riu i incorporar al reialenc el casal de Sant Vicenç dels Horts, que competia amb el de Molins de Rei, va fracassar, tanmateix, el 1309, quan la baronia de Castellví va passar a Gastó, comte de Foix i vescomte de Castellbò, i la de Cervelló, a la comtessa Sibil·la de Pallars, de la casa de Comenge, que ostentava encara un dels pocs títols de sobirania de l'època carolíngia. Les dues desvinculacions a favor de dues antigues nissagues pirinenques, tot i ser gairebé coetànies, obeïen a causes molt diferents. La mort sense descendència legítima de Guillema de Montcada havia obert el Baix Llobregat a la penetració de la poderosa casa de Foix i li havia proporcionat els molins de Martorell. L'afany de refermar el sistema defensiu en la frontera septentrional del Principat havia obligat Jaume II a cedir, en feu honrat, la baronia de Cervelló, les viles de Tamarit i l'Arboç, el castell de Gelida i la casa de la Joncosa a la comtessa Sibil·la de Pallars i a comprometre's a pagar-li 180.000 sous, a canvi de la vila de Berga i totes les fortaleses del Bergadà,¹³⁸⁵ ubicades en la frontera de la Cerdanya, administrada, des del 1276, per Jaume II de Mallorca. Incapaç de fer front en efectiu a aquell pagament, el monarca havia optat per vendre a carta de gràcia la vila de Molins de Rei a la comtessa per 80.000 sous.¹³⁸⁶ Mitjançant aquesta doble transacció, la comtessa de Pallars va esdevenir la senyora de les dues principals concentracions molineres del Baix Llobregat.

En aquest curt període de domini reial sobre els dos molinars del Baix Llobregat, la ciutat de Barcelona va construir un pont de fusta sobre el riu, prop de Sant Boi. La ubicació d'aquesta infraestructura evidenciava la imposició dels interessos de la ciutat a tota la contrada. La capital catalana assegurava així el control de les rutes de Ponent, evitava la dependència de les barques de passatge tradicionals i facilitava alhora l'accés als nous molins reials de Sant Vicenç dels Horts. Amb la breu incorporació al patrimoni reial, els casals continuaren sent administrats d'acord amb el model de la *mulneria*, segons el qual —com ja s'ha exposat— el moliner es reservava la sisena part dels guanys i entregava les cinc parts restants al senyor del molí. Els nous propietaris no trigaren, tanmateix, a introduir-hi innovacions: tendiren a alienar-ne gradualment les rendes, cediren parts de la *mulne-*

1384. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 30.

1385. ACA, C, reg. 206, f. 63r; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia...*, p. 55, nota 85.

1386. ACA, C, reg. 206, f. 67r; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia...*, p. 55, nota 86.

ria en feu a cavallers de la baronia o les establiren a particulars;¹³⁸⁷ tant uns concessionaris com els altres es comprometeren sistemàticament a mantenir la resclosa, el rec i el casal, així com a respectar la part que pertocava al moliner.¹³⁸⁸

El malguany del 1309 no va significar, tanmateix, que els comtes reis es desentenguessin de la potencialitat molinera del Llobregat: hi van continuar refermant el seu domini superior sobre totes les aigües corrents i no sols sobre els trams que discorrien pels alous reials, de manera que estimularen l'edificació de nous casals i utilitzaren la concessió d'aigües fluvials com a mitjà de retribució de serveis a la Corona. Els beneficiaris de les concessions foren els principals terratinents dels termes riberencs, com els Lacera i els Durfort, a Sant Boi, funcionaris de la casa del rei, ciutadans acabalats i mercaders de Barcelona. El 1316, Jaume II, ratificant una autorització del 1290, facultava Guillem de Lacera a construir dos molins fariners en el Llobregat, sobre barques o estaques.¹³⁸⁹ Pere Tripó, tresorer de la reina, obtenia, el 1322, una llicència reial per a construir un casal en el tram inferior del riu, entre Sant Boi i el mar.¹³⁹⁰ L'any següent, el sobirà autoritzava Sança, vídua de Bernat Durfort, a construir un molí fariner, amb la seva resclosa, dintre dels alous que posseïa a la mateixa parròquia.¹³⁹¹

La contracció demogràfica, la crisi econòmica, l'increment de la fiscalitat i les reiterades destruccions de les infraestructures per les riuades repercutiren negativament, durant la segona meitat del segle XIV, en els molinars de les valls baixes del Llobregat i de l'Anoia. La reducció gradual de la seva activitat esdevingué alhora efecte i causa de la crisi, en la mesura que va contribuir al col·lapse de les finances senyoriales i municipals. La davallada —com ha demostrat Josep Fernández Trabal— fou, emperò, més ràpida i intensa a Sant Vicenç dels Horts i a Martorell que no pas a Molins de Rei. En aquesta darrera vila, que gaudia d'una notable autonomia financera, els veïns, coordinats pels seus dirigents, no dubtaren a acudir al crèdit per tal de garantir la continuïtat del molinar. A Sant Vicenç dels Horts i a Martorell, en canvi, el manteniment dels casals no era un afer comunitari, sinó dels senyors i dels seus feudataris.

1387. Sibil·la de Pallars, el 1310, concedia en emfiteusi a Pere Senuer, veí de Sant Vicenç dels Horts, un dels molins del casal, a canvi d'un cens anual de 12 sous (J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 28-29).

1388. *Ibidem*, p. 28-29.

1389. «Quod quandocumque volueritis vos vel vestri possitis construere dicta duo molendina bladeria, intus dictum flumen Lupricati, sive in barchis sive in palis fixis» (ACA, C, reg. 213, f. 190v i s.; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 32, nota 71).

1390. ACA, C, reg. 222, f. 117r-117v; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 33, nota 73.

1391. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 33.

El 1346, una inundació trencà la resclosa, el rec i els molins. La Pia Almoina de Barcelona, arran de les destrosses, va establir el molí que posseïa en el casal al batlle local, Guillem Ballaró. El contracte¹³⁹² és especialment important, per tal com, a més de fer constar que aleshores només hi funcionaven set de les quinze moles inicials,¹³⁹³ inclou el dictamen d'una comissió de canonges que va aconsellar prescindir de l'explotació directa del giny per causa de les altes despeses de reconstrucció de la resclosa.¹³⁹⁴ Seria interessant conèixer també quines decisions van prendre els propietaris de les moles restants¹³⁹⁵ per a obtenir el quadre complet; en tot cas, la decisió de la Pia Almoina sembla prou aclaridora. El 1348, quan la comunitat clarissa d'Oristany va rebre la vila de Molins de Rei de la jutgessa Constança d'Arborea, el casal ja havia iniciat, doncs, la davallada. Els comptes del notari Bartomeu de Miramar recullen les pèrdues que provocaren, el 1359 i el 1361, unes altres dues riuades.¹³⁹⁶ En aquest context de crisi generalitzada, el finançament de la reconstrucció del molinar va provocar tibantor entre el procurador de l'abadesa i els prohoms de la vila, que sotmeteren el contenciós a l'arbitratge del jurisperit Berenguer Vives. El mitjancer va identificar les obres més urgents a assumir i l'aportació econòmica de cada una de les parts. La comunitat, després d'analitzar detingudament la sentència, va decidir, el 22 de desembre de 1363, arrendar per dos anys les deu moles en funcionament del casal i totes les rendes que la comunitat recaptava a la vila a un grup de vint-i-tres veïns.¹³⁹⁷ Els arrendataris es feien càrrec dels pagaments i de les obligacions que gravaven el funcionament dels molins.¹³⁹⁸ L'acord implicava, doncs, que la senyoria, acorralada pels veïns de Molins de Rei, traspasés temporalment el control del casal i de les rendes a un grup de prohoms locals a canvi de la seva reedificació. Les clarisses d'Oristany no trigaren, tanmateix, a desprendre's de la vila i el malmès molinar: els vengueren, el febrer de 1366, a la reina Elionor, esposa de Pere el Cerimoniós, la qual els va traspassar

1392. ACB, perg. 4-63-5; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 35, nota 81.

1393. Vegeu *antea*, cap. 5, p. 142.

1394. «Quia resclosa dicti molendini, propter inundacionem aquarum fluvii Lupricati [...] destruhitur in tantum quod fructus et emolumenta ipsius molendini in magna parte habent converti in tornando dictam reclosam» (vegeu *supra*, nota 1392).

1395. La família Ferriol de Barcelona, la casa de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, la família comtal sarda dels Arborea (J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 35).

1396. *Ibidem*, p. 36.

1397. APR, lligall 304b, doc. 1; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 37, nota 86.

1398. Els salaris del ferrer, del rescloser, de l'escrivà, del tallador i del batlle local, així com la renda anual de vint-i-vuit quarteres d'ordi del rector de Santa Creu d'Olorda (J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 37).

pocs mesos després, el 2 de juliol, al seu tresorer, Berenguer Relat, ciutadà de Barcelona.¹³⁹⁹ El nou senyor, un alt funcionari de la casa reial, no va dubtar a recórrer a la monarquia per a redreçar la situació crítica en què es trobava el seu nou domini. El sobirà, el 2 de gener de 1367, l'autoritzava a instaurar-hi imposicions sobre els cereals i la carn, amb la condició que les quantitats recaptades es consignessin íntegrament a la restauració de la vila i del casal, així com a la creació de la infraestructura necessària per tal de protegir-los de futures inundacions.¹⁴⁰⁰ El nou senyor va potenciar el molinar, va recuperar-hi el domini directe de les moles abandonades i les posà en funcionament. La seva gestió va marcar un canvi de tendència i l'inici d'un període de lenta recuperació, entrebancada només per les destruccions d'infraestructures provocades per algunes crescudes del riu.¹⁴⁰¹

Quelcom diferent va ser l'evolució coetània del casal de Sant Vicenç dels Horts. A la mort de la comtessa Sibil·la de Pallars, la baronia de Cervelló va passar a la seva filla Elionor, esposa de Ramon Roger de Comenge, vescomte de Coserans i Bruniquel. L'administració dels nous senyors, que no residiren mai a la baronia, va coincidir amb la fase àlgida de la crisi de mitjan segle XIV. D'aquesta època ha quedat constància documental del traspàs de dues moles del casal de Sant Vicenç: la primera, propietat de Guillem de Clariana, donzell, fou adquirida per Ponç Palau, batlle de Cervelló; la segona fou adquirida pels hereus de Pere Sitjar a Berenguer Molella, pel preu de 22 lliures.¹⁴⁰² El primer molí es tenia en feu i el segon, a cens d'1 diner per Nadal, i estava enfranquit de les despeses de manteniment de la resclosa, el rec i el casal; de les inusualment favorables condicions de què gaudia l'emfiteuta sembla desprendre's que el giny o bé era poc rendible, o bé es trobava en un estat de conservació força deficient. Pere el Cerimoniós, el 1366, va emparar la baronia als hereus de la vescomtessa de Coserans adduint com a causa la mala administració del feu reial, la forta degradació que havia sofert el casal i la venda de bona part de les moles sense l'autorització reial.¹⁴⁰³ La tensió creixent entre el sobirà i els feudataris va desembocar, el 1372, en una enquesta judicial. L'adversa conjuntura creada pel litigi i els pròdroms d'una forta crisi frumentària fou apro-

1399. ACA, C, reg. 1575, f. 127r; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 38, nota 87.

1400. ACA, C, reg. 913, f. 10v; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 38, nota 88.

1401. Com la del 16 d'octubre de 1402, en què «lo riu Llobregat vingué tant poderòs que derruí los molins de Molin de Re y occupà tota la planitje» (*Rúbriques de Bruniquer...*, vol. v, 1916, p. 18; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 45, nota 107).

1402. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 39.

1403. «Molendina etiam dicte ville Sancti Vicencii dirruta et, in totum vel in parte, alienata fuisse absque firma seu consensu domini regis» (ACA, BGC, vol. 613, f. 37r-37v; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 39, nota 92).

fitada, el 1373, per la reina Elionor, per a adquirir, en bones condicions, la baronia de Cervelló, de la qual va ordenar capbrevar les rendes. Ambdós documents han aportat informació abundant, directa i fiable sobre els efectes provocats tant per la crisi demogràfica i econòmica de mitjan segle XIV com per les calamitats i la descurada gestió de les seves seqüeles per part dels darrers titulars, en el conjunt de la baronia i al casal. Palesen que, fins a les vespres de la pesta negra, les disset moles del casal es mantingueren en funcionament; fou durant el tercer quart de la centúria que la caiguda de la demanda de farina a Barcelona i al Baix Llobregat, les crescudes del riu i la manca d'inversions les anaren deturant gradualment, fins a circumscriure la mòlta, el 1372, a dues.¹⁴⁰⁴ El procés i el capbreu permeten també formar-se una idea força precisa sobre el tipus de molí preponderant a mitjan segle XIV a la vall baixa del Llobregat. Es tractava de molins de roda horitzontal, amb una resclosa construïda en la mateixa llera del riu, de la qual arrancava el rec que conduïa l'aigua a la bassa, situada aigües amunt del molí, a l'altura del pis superior, on giraven les moles, que feia les funcions de cup. L'aigua, des de la bassa, era conduïda per una rampa fins a la turbina. Per protegir els ginys de les riuades, se'ls agrupava en fermes casals de pedra d'àmplies dimensions.¹⁴⁰⁵

El canvi de senyor hi va afavorir una certa recuperació de l'activitat: el 1374, les moles actives havien passat de dues a sis. Una lectura atenta del document palesa, a més, que en el segon terç del segle XIV s'havien produït nombrosos canvis en la titularitat de les moles, que seguien concedides en emfiteusi o en feu. El sistema d'explotació continuava sent el de la *mulneria*, que implicava la divisió dels guanys en sis parts: cinc per al senyor i la sisena restant per al moliner.¹⁴⁰⁶ La reactivació només va significar, emperò, un breu interval en un procés de davallada. La compra de la baronia de Cervelló per part de la reina Elionor no va comportar el retorn al reialenc, per tal com, al darrer quart del segle XIV, va canviar sovint de mans. Aquest tràfic no va contribuir a atenuar els efectes de la crisi en els molins de Sant Vicenç dels Horts. El gran casal va acabar per desaparèixer amb el canvi de centúria i el seu buit fou ocupat per una xarxa secundària de petits molinars. El 22 de novembre de 1445, Huguet Fivaller va comprar a Bernat Riera un casal amb dues moles, situat en la riera de Cervelló, en el lloc de Colomer, que el venedor tenia establert de Guillem Arnau Ballester, senyor de Cervelló, a un cens de tres gallines anuals. En la presa de possessió es féu constar que les dues moles funcionaven i que el molí estava arrendat a Salvador Argullol.¹⁴⁰⁷ El senyor de la quadra de Torrelles,

1404. *Ibidem*, p. 40-41.

1405. *Ibidem*, p. 41 i 59.

1406. *Ibidem*, p. 41-42.

1407. *Ibidem*, p. 49-50.

tres anys després, va establir un molí fariner d'una roda a Antoni Miquel, notari de Barcelona, a un cens d'11 sous anuals, amb la condició que el reconstruís.¹⁴⁰⁸

El 1461, funcionava a Sant Vicenç dels Horts un altre molí fariner de dues rodes, que fou adquirit pel mercader barceloní Joan Ferrer; el venedor, Pere Mas, va declarar que l'havia rebut d'Arnau Ramon de Bellera, a un cens de 88 sous anuals.¹⁴⁰⁹

Aigües amunt del Llobregat, a Martorell, l'impacte de la crisi, les destrosses reiterades de les infraestructures i la gestió —llunyana i lenta— dels comtes de Foix també van provocar una forta degradació del casal, on les moles es van anar col·lapsant al llarg del tercer quart del segle XIV. El restabliment de la jurisdicció reial, el 1396, arran de la frustrada invasió de la vall de la Noguera Pallaresa per part de Mateu de Foix,¹⁴¹⁰ només va implicar una reducció del ritme de la davallada, no un canvi clar de tendència. El 1413, el batlle general de Catalunya establí, a favor del fuster barceloní Pere Torrella, el casal, *nuc dirrutum*, situat prop de Martorell, amb la condició que el reconstruís i tornés posar en funcionament les seves tres moles, a fi que els veïns de la vila hi poguessin moldre els seus cereals, com estaven obligats a fer, i no els haguessin de portar a altres molins.¹⁴¹¹ La iniciativa degué assolir, tanmateix, un resultat efímer, atès que, el 1445, el batlle general de Catalunya va embargar el casal al·legant que els molins «gran temps ha que no molen», i va ordenar a l'administrador de la baronia que fes «adobar e fer obres necessàries en los dits molins per forma que prestament molguen».¹⁴¹²

Fou durant el primer quart del segle XV que el canvi de tendència iniciat cap al 1370 a Molins de Rei es va estendre als restants casals del Baix Llobregat. La lenta represa de l'activitat econòmica hi va possibilitar la represa de vells projectes hidràulics¹⁴¹³ i la construcció de tres molins drapers en un únic casal.¹⁴¹⁴ El redreç

1408. *Ibidem*, p. 50.

1409. *Ibidem*, p. 50.

1410. A la mort sense descendència masculina de Joan I, el maig de 1395, la Corona va passar al seu germà, l'infant Martí, que aleshores es trobava a Sicília; per aquest motiu, assumí la regència la seva esposa, Maria de Luna. La solució dinàstica fou qüestionada, emperò, per Mateu de Foix, que, reivindicant els drets preferents de la seva esposa, filla del difunt, va envair la vall de la Noguera Pallaresa amb la intenció de traslladar-se a les seves possessions del Baix Llobregat, des d'on intentaria bloquejar Barcelona. El suport decidit de la Diputació del General i de la capital catalana permeté a la regent rebutjar la invasió i confiscar la baronia de Castellví de Rosanes i la vila de Martorell, que foren reincorporades al reialenc.

1411. «Et rehidifficatis et reparatis ipsis, molere et moli facere quecumque blada dicti ville qui sunt astricti inibi et non in molendinis aliis molere» (ACA, BGC, reg. 635, f. 11r-13v; ed. parcialment per J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 43).

1412. Cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 43-44.

1413. Vegeu *supra*, p. 297.

1414. Per part d'una companyia integrada per dos mercaders i cinc paraires barcelonins (J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia...*, p. 104-105).

econòmic degué ser un dels factors que induïren Ferran I a incloure la vila de Molins de Rei en el programa de recuperació del patrimoni alienat pels seus antecessors. El 1413, arran de l'inici del procés de lluïció, se n'inventariaren les rendes, que foren valorades en uns 4.000 sous anuals. En el capbreu resultant,¹⁴¹⁵ s'especifica que el casal comptava aleshores amb quinze moles, dues de les quals estaven establertes en emfiteusi i les tretze restants s'arrendaven. El restabliment de la jurisdicció reial no es va produir, tanmateix, fins al 1419, quan Alfons el Magnànim va comprar a la família Relat la vila de Molins de Rei per 120.000 sous,¹⁴¹⁶ que va pagar amb els diners del donatiu de les Corts catalanes. Els habitants de la vila contribuïren a la lluïció venent al rei un censal mort de 2.500 sous de pensió, que pagarien anualment a la tresoreria reial fins que no n'amortitzessin els 54.000 sous de capital.¹⁴¹⁷ La iniciativa no va gaudir, tanmateix, del suport unànime del veïnat; un sector es va negar a participar-hi, ja que al·legava que era massa cara. Pocs mesos després, Alfons el Magnànim adquiriria de la mateixa família la jurisdicció de Santa Creu d'Olèrdola per 10.000 sous, un preu que va traslladar sobre la vila, a canvi d'integrar aquesta parròquia i la de Santa Maria de Vallvidrera al terme de Molins de Rei. Els veïns, per poder fer front a aquest segon pagament, van haver de vendre un nou censal mort de 514 lliures de preu i 36 lliures, 19 sous i 6 diners de pensió anual a Manuel de Rajadell, canonge i ardiaca del Vallès. El recurs al crèdit va incrementar la tibantor ja existent entre la població. En el moment de la recuperació, el casal, que havia sofert els efectes d'una riuada el 1414, comptava amb deu rodes.¹⁴¹⁸ L'operació compensava, en part, l'efecte que va provocar, el 1386, la venda de totes les rendes dels molins del rec Comtal de Barcelona, efectuada per Pere el Cerimoniós.¹⁴¹⁹

Des d'aleshores, el batlle general de Catalunya va adoptar mesures per a dinamitzar el funcionament del casal i va col·locar-hi al capdavant l'obrer dels molins, un càrrec de nova creació. El sistema d'explotació adoptat fou l'arrendament del conjunt de les molineries a societats constituïdes per ciutadans barcelonins. En el primer contracte conservat, corresponent al 1425, el batlle va traspasar les rendes del casal per un termini de tres anys, a canvi d'un lloguer anual de 40 lliures, a una

1415. ACA, C, Vària, núm. 444; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 45, nota 108.

1416. Transacció analitzada en detall per J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Implicacions polítiques en la recuperació del patrimoni reial a Catalunya durant el regnat d'Alfons el Magnànim. La lluïció de Molins de Rei i la seva pèrdua posterior», *Afers* (Catarroja), núm. 52-53 (2006), p. 161-182.

1417. J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia...*, p. 141-142.

1418. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 46.

1419. Vegeu *supra*, p. 292-293.

societat integrada per un mercader i un notari barcelonins i tres veïns locals, originaris de la Ciutat Comtal.¹⁴²⁰ La reintegració de la vila al reialenc va refermar la correlació —ja existent— entre l'activitat del casal i les oscil·lacions de la demanda de farina del mercat barceloní, com ho palesen els fets que s'agencés a la circulació rodada el camí reial que unia la capital catalana amb la vila molinera i s'establís un servei regular de transport, cobert per una carreta tirada per dos semovents, que efectuava un viatge al dia en cada sentit. El cost del servei fou avaluat en 11 sous diaris.¹⁴²¹ El manteniment de la resclosa i del rec esdevingueren una font de treball per als veïns de la vila i contribuïren a dinamitzar l'economia local. L'antiga coerció de forçar els vassalls a col·laborar en el manteniment dels molins havia caigut, doncs, en l'oblit i havia modificat l'actitud dels veïns envers el casal, pel fet d'haver passat d'exigir prestacions laborals periòdiques a fornir jornals, treball remunerat.

El costós reingrés de la vila de Molins de Rei al reialenc va coincidir, tanmateix, amb una nova etapa d'estancament econòmic en l'àmbit del Principat, que ha quedat clarament reflectida en la caiguda que experimentaren els ingressos fiscals de la Diputació del General,¹⁴²² i de creixement de la pressió fiscal. La davallada de l'activitat i la pujada de l'atur en una vila que, només en pensions de censals, pagava anualment 3.238 sous i 6 diners, on els serveis comunals es finançaven bàsicament amb imposicions, mitjançant impostos indirectes, van provocar un empobriment força generalitzat, treball clandestí, evasió fiscal i fuga de població. Les fonts coetànies esmenten sovint cases rònegues i edificis enderrocats a causa del seu abandonament. Les mesures incentivadores endegades pel batlle general de Catalunya —ja esmentades— no aconseguiren, doncs, capgirar les dinàmiques econòmica i demogràfica i evitar el col·lapse de les finances municipals. El 1429, després de les destrosses provocades pels terratrèmols de la sèrie sísmica olotina i per una nova riuada, Alfons el Magnànim, conscient de la incapacitat dels prohoms locals d'assumir els ròssecs crediticis i fiscals, va donar, el 20 de gener de 1430, Molins de Rei a Galceran de Requesens¹⁴²³ en pagament pel seu suport militar en

1420. J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia...*, p. 146; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 46-47.

1421. J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia...*, p. 146; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 47.

1422. Analtzada per A. RIERA I MELIS, «La Diputació del General de Catalunya, 1412-1444. El desenvolupament d'una administració autònoma medieval en un context conflictiu», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), núm. 30 (2009-2010), p. 153-249.

1423. J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia...*, p. 153-158; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Implicacions polítiques en la recuperació del patrimoni reial...», p. 161-182.

una conjuntura difícil.¹⁴²⁴ Amb l'ingrés de la vila a la senyoria privada de la família Requesens, la trajectòria del molinar entra en fase de completa obscuritat per manca de documentació.

Els senyals de recuperació de la crisi són, a Sant Vicenç dels Horts, força més tardans que a Molins de Rei. La figura clau del redreç fou el ja esmentat Joan Ferrer, mercader de Barcelona. El 1445, en un context econòmic expansiu, Arnau Guillem de Ballester, senyor de la baronia de Cervelló, l'havia autoritzat a reconstruir l'antic casal de la vila. Les obres no s'iniciaren, emperò, fins al 1461, quan Arnau Guillem de Bellera, senyor de Cervelló, i els prohoms de Sant Vicenç dels Horts, d'una banda, i Joan Ferrer, de l'altra, es comprometeren a bastir-hi un nou casal. Per poder emprendre l'obra, d'una envergadura inusitada, Joan Ferrer va constituir una societat integrada per set parçoners, entre els quals preponderaven els membres de l'alta burgesia barcelonina, cada un dels quals va aportar una part idèntica del capital i rebria, per tant, una setena part dels beneficis.¹⁴²⁵ Les obres, iniciades el 2 d'octubre de 1461, es prolongaren fins al 21 de gener de l'any següent, quan foren blocades per la tibantor política dels pròdroms de la Guerra Civil catalana. A les vespres de l'enfrontament de la Diputació del General amb Joan II, a Barcelona hi havia, doncs, capital i tecnologia suficients per a construir infraestructures hidràuliques complexes, que palesen una economia encara dinàmica, capaç de finançar projectes innovadors. Sembla que la crisi econòmica —com va sostenir fa més de quaranta anys Mario del Treppo— no fou tant la causa com l'efecte del llarg conflicte bèl·lic.

D'ençà del 1445, durant l'etapa de redreç econòmic subsegüent a la conquesta de Nàpols, els gestors del patrimoni reial van reprendre la política de concessions de molins a la vall baixa del Llobregat. La iniciativa tenia una doble finalitat: incrementar els ingressos fiscals i pal·liar, en una etapa de creixement de la demanda de la farina, el col·lapse dels grans casals.¹⁴²⁶ Molts dels nous ginys, pel fet que eren flotants o de vent, seran analitzats més endavant. La concessió més im-

1424. En què, en el decurs d'una penetració de tropes catalanes, aragoneses i navarreses a Castella per l'eix de les valls del Jalón i de l'Henares, les Corts no sols li havien negat el donatiu, sinó que havien envaït, a més, les seves atribucions, ja que havien enviat una ambaixada a Joan II de Castella (A. RIERA I MELIS, «La Diputació del General de Catalunya, 1412-1444...», p. 209).

1425. J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia...*, p. 51-52.

1426. En algun dels contractes s'esmenten els treballs i les despeses que ocasionava entre els pobladors la manca de molins que patia aleshores la contrada: «Considerantes quod homines populati prope locum ubi infrascriptum molendinum seu molendina construere et facere intendetis multotiens, molendinorum defectu, farine et panis paciuntur decrimentu, ob quod oportet eosdem ad molendina remota sua blada defferre, non abasque ipsorum magnis laboribus et expensis» (ACA, BGC, reg. 71, f. 101v-103r; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 53, nota 131).

portat data del 1467, quan, en plena Guerra Civil catalana, el donzell Pere Lluís de Vilafranca i el ciutadà barceloní Joan Ferrer, el promotor de la nova séquia de Sant Vicenç dels Horts, eren autoritzats a construir molins fariners i serradors dintre del terme de Sant Boi, així com a regar-ne les terres. Els concessionaris havien d'entregar al batlle reial la desena part dels guanys tant dels molins com dels regadius, «quitis de totes mesions i despeses»; el sobirà, en compensació, es comprometia a no atorgar altres llicències dintre del terme de la vila.¹⁴²⁷ Les obres s'iniciaren immediatament, en un terreny situat aigües amunt del pont de Sant Boi, obtingut en emfiteusi d'un tal Palau, a canvi d'un cens anual de 10 sous i d'una entrada de 15 florins.¹⁴²⁸ Dos anys després, els molins encara no havien entrat en funcionament, per tal com el batlle general de Catalunya, davant la manca de farina que patia la vila, va autoritzar, tot i el dret de monopoli que hi gaudien els dos promotors esmentats, la construcció de dos molins de vent.¹⁴²⁹ El febrer de 1471, pocs mesos abans del triomf de Joan II sobre la Generalitat, el rellotger Bernat Vidal va presentar al batlle general de Catalunya una nova proposta d'actuació, orientada a construir i edificar molins fariners i serradors en el tram inferior del Llobregat, entre Sant Boi i el mar. La sol·licitud no fou, tanmateix, acceptada, tant per la seva magnitud com per la incertesa de la conjuntura política. Durant la Guerra Civil catalana no mancaren, doncs, promotors agosarats, capaços de concebre i defensar projectes innovadors per a renovar els molinars de Barcelona i la seva rodalía que l'enfrontament institucional, en la mesura que generava inseguretats i consumia recursos financers, va col·lapsar. Sembla que el fracàs, en cap dels casos, no fou degut a un dèficit tecnològic.

10.2. LA CATALUNYA NOVA

Per a la Catalunya Nova, disposem d'informació sobre els molins del Segrià, circumscrita, emperò, a un espai força reduït —els casals d'en Rossell, de la Riba i de Cervià, que hi posseïa el monestir femení de Sant Pere de la Pedra— i a un arc cronològic curt —la primera meitat del segle XIV. La comunitat va administrar directament aquests molinars fins al 1288, quan Guillem Sarredorta, ciutadà de Lleida, assumí, per encàrrec d'Alfons el Franc, la recaptació de les rendes dels molins d'en Rossell i de la Riba.¹⁴³⁰ L'any següent, la comunitat, sota el pes dels deutes, va haver d'encomanar els molins de Cervià i la séquia de Fontanet al seu principal

1427. ACA, BGC, reg. 72, f. 118v-119v; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 54, nota 134.

1428. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 54.

1429. Vegeu *infra*, p. 332.

1430. R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra...», p. 394.

creditor, Guillem d'Anglesola.¹⁴³¹ Aquesta situació es va prolongar sense incidents de consideració fins al 1299, quan Guillem Sarredorta, després de restringir als hortolans locals l'accés a l'aigua de la séquia de Fontanet, es va apoderar dels molins d'en Rossell i de la Riba adduint que els havia comprat a Pere Pérez i a la seva esposa Berenguerona.¹⁴³² És probable que aquest matrimoni hagués obtingut de la comunitat «santjaumista» la cessió temporal dels casals com a penyora d'algun préstec. Aquesta actitud gasiva i prepotent de Guillem Sarredorta va generar dues queixes a Jaume II: l'una dels paers, que recollia els clams dels hortolans,¹⁴³³ i l'altra del comanador de Montalbà, en defensa dels drets de propietat del monestir de Sant Pere de la Pedra sobre ambdós casals. Les dues parts, incapaces d'arribar a un acord, sotmeteren aquest darrer contenciós a l'arbitratge del sobirà. La sentència reial va tancar la causa amb l'assignació de la propietat dels molins a la comunitat, que hauria d'abonar, emperò, a Guillem de Sarredorta, 12.500 sous jaquesos en concepte d'indemnització, pel preu que havia pagat i pels esmerços que hi havia fet.¹⁴³⁴ La priora, tot just recuperats els molins, els va confiar a Guillem d'Anglesola, administrador del patrimoni del convent.

Quant als molins de Cervià, l'administració de Guillem d'Anglesola no degué ser gaire curosa, atès que, poc abans de la seva mort, es va haver de renovar la peixera. La inversió, d'una magnitud considerable, va ser assumida pels veïns d'Alcoletge, que foren autoritzats pel gestor a vendre 500 sous jaquesos de violari per 3.000 sous de la mateixa moneda, garantits amb totes les seves propietats. La comunitat de Sant Pere de la Pedra, en compensació, els va consignar totes les rendes de què disposava a la vila.¹⁴³⁵ El seu successor en el càrrec, Pedro Fernández, va certificar, uns anys després, que els 3.000 sous havien estat esmerçats efectivament en la reparació de la resclosa i va ratificar els compromisos que l'orde havia contret amb els veïns d'Alcoletge.¹⁴³⁶ Després d'unes dècades de calma, el 1337, els molins de Cervià esdevingueren de bell nou el centre d'un altre litigi: Francesc

1431. *Ibidem*, p. 391.

1432. *Ibidem*, p. 394.

1433. ACA, C, reg. 107, f. 195r-195v.

1434. ACA, C, reg. 111, f. 240v-241r; ed. R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra...», p. 408-409.

1435. «Pro aptanda et reparanda pexeria molendinorum de Cervia, que sunt Ordinis eiusdem, [...] idque mandante nobili viro Guillelmo de Angulario, domino Pulcripodii, quondam procuratori dicti Ordinis, vendidistis, super vos et bona vestra et singularium personarum universitatis predictae, certis personis dicte civitate [Ilerde] quingentos solidos iaccensium de violario, pro tribus mille solidis predictae; attendents etiam quod nobilis predictus, nomine procuratorio dicti Ordinis, obligavit vobis, dicte universitate, omnes et singulos redditus, exitus et proventus spectantes in dicto loco de Alcoletgia» (AHN, Órdenes Militares, carp. 262, perg. 12; ed. R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra...», p. 415).

1436. R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra...», p. 415.

Albertí i altres ciutadans de Lleida en reivindicaren una part de la propietat. Pere el Cerimoniós, a instàncies del comanador de Montalbà, va encarregar la instrucció de la causa al jutge Pere Despens.¹⁴³⁷ Poc després, el casal fou adquirit per la ciutat de Lleida, que, el 1340, en cedí l'administració a Mateu Marçal.¹⁴³⁸ L'operació anunciava la recuperació, nou anys després, de la séquia de Fontanet per part del consistori.¹⁴³⁹

Després d'un hiatus d'uns quaranta anys, el capbreu¹⁴⁴⁰ del 1382 esmenta els molins que funcionaven aleshores en el terme de Lleida. Un sector important porta el nom d'institucions eclesiàstiques a les quals devien pertànyer (els molins de Poblet, els sobirans i jussans de la comanda hospitalera i el de Sant Ruf). Segueixen en importància els casals designats exclusivament amb un topònim, una circumstància que dificulta escatir-ne el propietari (els molins de Vilanova de l'Horta, de la Mariola i de Coniaquera). Frec a frec apareixen els ginys identificats per un antropònim, que semblen correspondre a burgesos benestants o a pagesos grassos, a antics o als actuals propietaris (els molins d'en Guillem Ramon, d'en Brau i de na Bardina). Continuaven oberts els molins de Cervià, que, des de poc abans del 1340, pertanyien a la ciutat.¹⁴⁴¹ Per un altre capbreu, redactat el 1429, hom ha pogut saber que alguns moliners vivien a la parròquia de Sant Llorenç, prop de la séquia d'Alcarràs.¹⁴⁴²

10.3. EL ROSSELLÓ

La dinàmica de la molineria presenta, a la baixa edat mitjana, alguns trets específics al Rosselló i les illes Balears, deguts, en bona part, als setanta anys d'autonomia administrativa, fiscal i política de què gaudiren arran de la creació del Regne de Mallorca.

Jaume II de Mallorca i els seus successors immediats, des del començament del segle XIV, van reclamar la propietat eminent de les aigües i feren prevaldre els seus drets sobre la Tet, el Tec i l'Aglí.¹⁴⁴³ Des d'aleshores, només les petites rieres restaren sota el control dels senyors. Arran de la reintegració violenta del Regne de

1437. *Ibidem*, p. 395.

1438. J. LLADONOSA, *Història de Lleida*, p. 584; R. SÁINZ DE LA MAZA, «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra...», p. 395.

1439. Vegeu *antea*, cap. 8, p. 243-244.

1440. Analitzat a J. BOLÒS, *Dins les muralles de la ciutat...*, p. 88.

1441. Vegeu *supra*, nota 1438.

1442. J. BOLÒS, *Dins les muralles de la ciutat...*, p. 88.

1443. Jaume II, el 1305, va derogar una concessió d'aigües que havia efectuat la comunitat monàstica de Sant Esteve al·legant que no tenia dret a disposar de les aigües de la Tet (S. CAUCANAS, *Mou-lins et irrigation en Roussillon...*, p. 48-50).

Mallorca a la Corona catalanoaragonesa i les seqüeles immediates de la pesta negra, es van fer algunes alienacions d'aigües, que a la darrerria de la centúria es reconduirien cap a un major control reial.

A Perpinyà, durant la primera meitat del segle XIV, es va millorar, per iniciativa dels reis de Mallorca, el traçat del rec de la Vila i se'n va construir un de nou, el rec Reial de Tuïr. Concebut inicialment per a subministrar aigua a la vila de Tuïr, arrencava de la Tet, prop de Vinçà, recorria els termes de Bulaternera i Castellnou i desguassava al fossat de Perpinyà, on movia les moles de set casals i una roda que abastava d'aigua el castell reial.¹⁴⁴⁴ Aquesta séquia, tanmateix, fou reiteradament esgalabrada per les inundacions durant la segona meitat de la centúria, quan els comtats del Rosselló i la Cerdanya ja havien estat reconquerits per Pere el Cerimoniós i reintegrats políticament i administrativa a la «Confederació». Els danys, el 1421, foren tan importants que les autoritats regionals renunciaren a reparar-la.¹⁴⁴⁵ El canvi de conjuntura no va trigar, emperò, a manifestar-se: el 1423, el procurador reial del Rosselló i el consistori de la capital endegaren la construcció d'un nou canal, el «rech reyal de la vila de Perpinyà». La nova séquia, que tenia la presa d'aigua a Illa, el 1425, ja estava acabada.¹⁴⁴⁶ La rapidesa de la construcció constitueix un indicador indirecte del redreç demogràfic i econòmic que començava a gaudir Perpinyà.

L'expansió del regadiu va generar, a la plana rossellonesa, conflictes entre els moliners i els hortolans des del primer quart del segle XIV. Els oficials reials, tant els de l'Administració mallorquina com els de la catalana, tendiren, per raons fiscals i funcionals, a supeditar els drets dels hortolans als dels moliners. El 1392, unes ordenances reials promulgades per millorar la conservació del rec de Tuïr prohibiren que, en les èpoques de dèficit hídric, es destinés aigua al regadiu, si la secció vertical del cabal, a l'entrada de la séquia a Perpinyà, era inferior a la superfície d'una mola.¹⁴⁴⁷ Aquesta directiva fou ratificada i refermada el 1425: des d'aleshores, els contraventors serien sancionats amb una multa de 60 sous.¹⁴⁴⁸ Aquestes mesures palesen que, al Rosselló, els horts, al revés que a moltes regions catalanes i mallorquines, estaven aigües amunt dels molins.

10.4. MALLORCA

La convivència dels molins i els horts —com ja s'ha esmentat— també fou complicada, per les reiterades manques de cabal, a la rodalia de la Ciutat de Ma-

1444. S. CAUCANAS, «Mesures d'ordre et de police...», p. 120.

1445. *Ibidem*, p. 120.

1446. *Ibidem*, p. 120.

1447. *Ibidem*, p. 124.

1448. *Ibidem*, p. 124.

llorca. La proliferació de conflictes obligà les autoritats locals, després del 1280, a continuar supervisant de prop la gestió del sistema hídric. En les èpoques de sequera —com ja s'ha exposat—, el control sobre el consum d'aigua esdevenia més estricte i el lloctinent, assessorat per experts, havia d'establir prioritats d'ús. Atès que l'opció, en aquests casos, va consistir, com a la plana rossellonesa, a potenciar la mòlta a costa de la irrigació, el molí va esdevenir el principal element regulador i distribuïdor d'aigua del sistema. Regulador, pel fet que el regadiu, en molts casos, va esdevenir una activitat subsidiària del funcionament dels ginys; distribuïdor, perquè era a partir dels casals que la séquia mare s'anava esbrancant.

El traspàs de casals, encara que a un ritme quelcom més lent que en l'etapa anterior, va continuar després del 1280. Guillem Darassa, el 20 d'agost de 1290, sotsestableix, a canvi d'un cens de seixanta-cinc quarteres de forment, a Ramon Ponç, la meitat del molí que té a la séquia de Canet, al costat del monestir de la Real, del qual eren senyor directe el sobirà i primer senyor mitjà, na Vedella, hereva de Guillem Baster.¹⁴⁴⁹ Cinc dies després, Ramon de Bellmirall, moliner, declarava davant Bernat de Verí, batlle d'Alfons el Franc a Mallorca, que, durant la primera fase del regnat de Jaume II de Mallorca, havia venut, per 10 sous de rals de València, a Guillem Babot, moliner, tots els drets de què disposava damunt un molí que posseïa a cens pel monestir de la Real, ubicat en la séquia d'en Baster.¹⁴⁵⁰ El reconeixement es feia a petició del comprador, que encara no disposava de cap document públic acreditatiu de l'esmentada transacció. Dos anys després, el 13 de març de 1292, el carnisser Guillem Darassa va comprar, per 15 sous de rals de València, a la vídua i a la filla de Jaume Serra, la meitat del molí Nou que tenien pel monestir de la Real a un cens de seixanta quarteres de forment.¹⁴⁵¹ L'operació revestia un interès especial pel fet que el comprador no sols posseïa, des d'abans del 1268, l'altra mola en emfiteusi de l'hereva de Guillem Baster, a canvi d'un cens de cinc quarteres,¹⁴⁵² sinó que, a més, l'havia sotsestablert, el 1290, i n'havia retinut una renda anual de seixanta-cinc quarteres de blat.¹⁴⁵³ La recuperació del domini útil de l'altra meitat del casal sembla respondre tant a l'esperança de traspasar-la en unes condicions no menys favorables que la primera, que li havia proporcionat un guany del 1300 % del capital esmerçat, com a una pugna amb l'abadia cistercenca pel control d'una important font de renda a les portes de la capital illenca. La comunitat va contraatacar, tanmateix, amb una jugada mestra: el 4 de setembre de 1309, permutava amb Jaume II de Mallorca una alqueria i un

1449. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. 1, p. 385-386.

1450. *Ibidem*, vol. 1, p. 386-387.

1451. *Ibidem*, vol. 1, p. 388.

1452. Vegeu *antea*, cap. 5, p. 159-160, i *infra*, p. 314.

1453. Vegeu *infra*, p. 314.

TAULA 11

Molins del terme i del recinte urbà de la Ciutat de Mallorca la meitat dels censos dels quals fou incorporada, el 1309, al patrimoni del monestir de la Real

<i>Séquia</i>	<i>Ubicació</i>	<i>Usufructuari</i>	<i>Meitat reial dels censos</i>
D'en Baster	Aigües amunt del molí de Bellver	Bernat Jover	5 quarteres de forment
D'en Baster	Bellver	Gregori Sallembé i Margarida, vídua de Bernat de Vallbona	47 quintars de farina de forment
D'en Baster	La Cova		
D'en Baster	Al costat del monestir de la Real	Comunitat de la Real i Guillem de Cassa	5 quarteres de forment
De la Vila	Aigües avall del molí de la Real	Pere Burguès i Bernat de Cardona	10 quarteres de forment i 10 quarteres d'ordi
De la Vila	Al costat de la porta de l'Esvaidor	Guerau d'Adarró i Guillem de Torrella	20 quintars de farina de forment
De la Vila	Al costat de l'alberg de Guerau d'Adarró	Guerau d'Adarró	65 quintars de farina de forment
De la Vila	Al costat de la Riera, prop de l'Hort del Rei		
Total			132 quintars de farina de forment 20 quarteres de forment 10 quarteres d'ordi

rafal al terme de Porreres¹⁴⁵⁴ per les aigües d'Esporles, Canet, Bunyolí i Puigpunyent, amb totes les seves conduccions, cent seixanta-cinc quarteres censuals de forment generades per un conjunt de molins ubicats tant dintre del recinte urbà com a la rodalia de la capital insular i 200 lliures de rals de Mallorca.¹⁴⁵⁵ El monarca va cedir a la comunitat cistercenca les esmentades aigües en alou franc i lliure, en plena propietat,¹⁴⁵⁶ amb totes les seves séquies¹⁴⁵⁷ i amb tots els avantatges amb què les havia rebut, el 1247, de Jaume I, el difunt Guillem Baster,¹⁴⁵⁸ els hereus del qual les devien haver hagut de retornar, doncs, al monarca, entre els anys 1285

1454. Només parcialment conreats per manca de mà d'obra (vegeu *antea*, cap. 8, p. 250-251).

1455. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. 1, p. 419-428.

1456. «Damus et tradimus vobis per alodium franchum, liberum et quietum omnes aquas de Sporlas, Caneto, Bunyolino atque de Podio Punient» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. 1, p. 424).

1457. «Et earum meatus seu sequias» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. 1, p. 424).

1458. «Cum eisdem privilegijs et gratis datis et concessis Guillelmo Basterio per excellentissimum dominum Iacobum, felicis recordationis, regem Aragonum» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. 1, p. 424).

i 1298, durant el període de reintegració de l'arxipèlag a la Corona catalanoaragonesa, o a començament del segle XIV, arran del restabliment del legitimisme dinàstic a l'illa en la persona de Jaume II de Mallorca.¹⁴⁵⁹

Els molins concernits per la permuta foren —com ja s'ha exposat— vuit, quatre dels quals captaven l'aigua a la séquia d'en Baster, mentre que els quatre restants l'agafaven del rec de la Vila. Quant a la ubicació, cinc estaven situats a la rodalia de la Ciutat i els tres restants, dintre del recinte urbà. Jaume II de Mallorca va concedir la seva part en els censos dels molins en les mateixes condicions que les aigües, en alou franc i lliure,¹⁴⁶⁰ va sostreure tant l'una com les altres del seu poder, dret i domini, i va conferir-ne la senyoria directa a la comunitat cistercenca.¹⁴⁶¹ La renúncia reial a les aigües i a les rendes era, en termes jurídics, d'un abast inusual, atès el caràcter estratègic i la rendibilitat econòmica dels béns cedits. Jaume II de Mallorca, en plena reordenació territorial de la part forana,¹⁴⁶² en una conjuntura econòmica expansiva,¹⁴⁶³

1459. Vegeu *antea*, cap. 8, p. 224, i *supra*, p. 307.

1460. «Mandamus auctoritate prædicta, qua fungimur, personis que aliquod ademprium dictarum aquarum et dicta molendina tenent et censuale predictorum solvere debent, et successoribus, et successorum eorum in dictis molendinis, quatenus ipsum censualem vobis et fratribus dicti monasterii amodo solvant et deliberent annuatim, suis terminis seu temporibus ad vestram omnimodam voluntatem, et etiam respondeant de laudimiis et fatichis et omnibus iuri ad eadem pertinentibus, tam pro parte sua quam pro parte quæ fuit dicti Guillelmi Basterii, quondam, vel etiam in partes quam tenent hæredes dicti Guillelmi Basterii vel ius successoribus, constituendo in hoc prædictum monasterium, et vos et conventum ipsius monasterii, dominos et procuratores in rem propriam ipsius monasterii, ad habendum, tenendum et semper in pacem possidendum, dandum, vendendum, impignorandum et alienandum, et faciendum inde vestras voluntates per alodium franchum, liberum et quietum» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 425-426).

1461. «Extrahentes prædicta de posse, iure et dominio domini Regis et suorum successorum, et eadem omnia in posse, ius et dominium dicti monasterii et vestri et conventus ipsius monasterii, mittimus, tradimus et transferimus irrevocabiliter pleno iure monasterii ante dicti» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 425).

1462. De la qual s'han ocupat Gabriel Alomar (G. ALOMAR, *Mallorca. Urbanismo regional en la Edad Media: Las «ordinacions» de Jaume II (1300) en el Reino de Mallorca*, Barcelona, G. Gili, 1976), Antoni Riera i Melis (A. RIERA I MELIS, «Mallorca 1298-1311, un ejemplo de dirigismo económico en la época de la expansión», *Estudios y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), vol. V (1977), p. 199-244; A. RIERA I MELIS, *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca...*, p. 185-196), Josep Francesc López Bonet (J. F. LÓPEZ BONET, «Les ordenacions de Jaume II per a l'establiment de noves viles a Mallorca (1300)», *Estudis Baleàrics* (Palma), vol. II/6 (1982), p. 131-156) i Jaume Andreu Galmés (J. ANDREU GALMÉS, *L'ordinació de Petra, l'any 1300: Teoria i realitat*, Petra, Ajuntament de Petra, 2000, p. 15-45).

1463. Com es desprèn dels treballs tant d'Antoni Riera i Melis (A. RIERA I MELIS, «Mallorca 1298-1311...», p. 199-244; A. RIERA I MELIS, *La Corona de Aragón y el Reino de Mallorca...*, p. 185-196) com de Lluís Tudela (L. TUDELA, «El regnat dels últims anys de Jaume II de Mallorca (1298-1311): iniciatives de la monarquia en el comerç i la indústria local», *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* (Barcelona), núm. 26 (2005), p. 307-325).

amb uns ingressos fiscals a l'alça¹⁴⁶⁴ i pocs mesos abans d'iniciar l'encunyació del ral d'or de Mallorca,¹⁴⁶⁵ hauria renunciat a una part considerable dels cabals que abastaven els horts i els molins de la rodalia de la Ciutat i s'hauria després d'un conjunt de casals molt rendibles. L'aigua, d'altra banda, constituïa a la rodalia de la Ciutat de Mallorca un recurs vital que exigia, a conseqüència de la seva migradesa i multiplicitat d'usos, una gestió especialment curiosa per part dels poders públics. Els molins, que ja hi havien relegat els horts a un segon pla, continuaven sent, endemés, una bona font de recursos tant per als particulars com per a l'erari. Sorpren, doncs, que Jaume II de Mallorca, en aquest context, permutés un molinar estratègicament situat i una part important del sistema hídric que proveïa d'aigua de boca i industrial la capital balear. Hom pot compartir, doncs, amb Margalida Bernat i Jaume Serra, la sospita que tant el text de la permuta com el de les dues confirmacions haurien estat retocats *a posteriori* a l'escripció del monestir de la Real.¹⁴⁶⁶ La seva proposta mereix ser considerada, fins que no apareguin nous suports documentals, com una hipòtesi a verificar. Tot i això, mentre no disposem d'una referència prou explícita per a replantejar la qüestió, hem de continuar reflexionant sobre les raons que induïren el monarca illenc a adoptar aquesta important decisió. Les rendes de la terra, en la política d'expansió del reialenc que va endegar la dinastia privativa,¹⁴⁶⁷ haurien eclipsat els censos dels casals? En tot cas, la gestió de les esmentades aigües no seria fàcil, a conseqüència dels interessos contraposats dels dos principals col·lectius de concessionaris, els hortolans i els moliners: pels volts del 1343, ambdós col·lectius tenien pendent de sentència un litigi sobre el cabal que els posseïdors de ginyos sostenien que havien rebut de la

1464. Com a conseqüència tant de la instauració, el 1300, de la cisa com de les reformes de la lleuda de Cotlliure, pels volts del 1300, i de Mallorca, el 1302 (P. CATEURA, *El regne esvaït...*, p. 14-15; A. RIERA I MELIS, «La lezda de Colliure bajo la Administración mallorquina. I: La reforma de aranceles de finales del siglo XIII (1299?)», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), núm. 1 (1980), p. 91-125; A. RIERA I MELIS, «La lezda balear de 1302, un punto de fricción entre el reino de Mallorca y las ciudades mercantiles catalanas a principios del siglo XIV», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* (Barcelona), vol. IX (1981), p. 105-196; A. RIERA I MELIS, *La Corona de Aragón y el Reino de Mallorca...*, p. 155-180 i 255).

1465. Primera rèplica ibèrica del florí italià, testimoni en l'àmbit mediterrani del potencial financer del Regne de Mallorca i de la seva independència econòmica respecte a la Corona catalanoaragonesa (A. RIERA I MELIS, «Monedas y mercados en la Edad Media...», p. 234-235; M. CRUSAFONT I R. COMAS, *El florí d'or català: Catalunya, València, Mallorca*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1996, p. 26; M. CRUSAFONT I A. VIDAL, «Els rals d'or de Mallorca a nom de Jaume: Jaume II o Jaume III?», *Acta Numismàtica* (Barcelona), núm. 33 (2003), p. 69-79).

1466. M. BERNAT I J. SERRA, *La síquia d'En Baster...*, p. 57-58.

1467. Que ha estat analitzada per Pau Cateura (P. CATEURA, «Mallorca y la política patrimonial de la monarquía...», p. 79-130) i Maria Barceló (M. BARCELÓ I CRESPI, «Promoción del área rural de Mallorca: adquisiciones territoriales de Jaime II», a *XI Congreso di Storia della Corona d'Aragona*, vol. II, Palerm, Accademia di Scienze, Lettere e Arti, 1983, p. 131-146).

comunitat. Una de les primeres provisions adoptades per Pere el Cerimoniós després de la conquesta de l'illa fou ordenar, a instàncies de l'abat cistercenc, al nou governador, Arnau d'Erill, que tanqués la qüestió.¹⁴⁶⁸

El triomf de la comunitat cistercenca damunt la família Darassa pel control del molí Nou va culminar el 27 de febrer de 1316, quan Bernat Darassa, fill del difunt Guillem Darassa, va reconèixer que havia rebut de l'abat Pere 155 lliures de rals de Mallorca, romanent de les 195 lliures per les quals havia venut les vint-i-set quarteres i mitja de forment censals que percebia anualment de Pere Urgellenc per la meitat del molí Nou.¹⁴⁶⁹ Amb aquesta operació, els cistercencs eliminaven un senyor mitjà del principal molí del seu patrimoni.

Durant el segle XIV, malgrat l'escàs cabal de les séquies i la manca de llocs adients per als casals, la construcció de molins va continuar a la rodalia de la Ciutat de Mallorca, tot i que a un ritme cada cop més lent. Les referències documentals disponibles, tanmateix, no són encara prou copioses per fer-ne un seguiment acurat ni precisar la cronologia dels nous casals. La comunitat de la Real, en el primer terç de la centúria, havia autoritzat el moliner Guillem Soler a construir un casal en la séquia de Canet, al costat del salt d'aigua del molí de la Cova, amb la restricció que, passats trenta anys, l'abat i els monjos podrien ordenar el seu enderrocament. El concessionari va optar, emperò, per sotsestablir el cabal d'aigua i el solar a Bartomeu Pastor, el qual, després d'haver-hi bastit la farinera, va obtenir, el 6 de novembre de 1333, del cenobi, que derogués l'esmentada clàusula i li confirmés el cens inicial d'una quartera de forment.¹⁴⁷⁰ La «generositat» dels monjos seria una conseqüència del context advers en el qual s'havia negociat l'acord? De la fam desencadenada pel «mal any primer» arreu de la Mediterrània occidental? Des d'aleshores, el ritme de construcció de casals es va anar alentint; la davallada, com pertot arreu, degué tocar fons, arran de la crisi demogràfica i econòmica,¹⁴⁷¹ durant el darrer terç del segle XIV, quan es van tancar els molins menys rendibles.¹⁴⁷²

El monestir de la Real, el 1386, disposava, a la rodalia i al recinte urbà de la Ciutat, de vuit molins fariners i un petit contingent de batans.¹⁴⁷³ De la compulsa d'aquesta darrera llista amb la continguda en el contracte de la permuta del 1309 es desprèn que la comunitat cistercenca, en setanta-set anys, només havia integrat

1468. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 515-516.

1469. *Ibidem*, vol. I, p. 447-448.

1470. *Ibidem*, vol. I, p. 481-483.

1471. *Vegeu antea*, cap. 7, p. 213-218.

1472. *Vegeu supra*, p. 296 i 298-299, i *infra*, p. 316 i 324.

1473. Segons l'inventari general de béns redactat arran de la presa de possessió de l'abat Llorenç de Figuerola (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/2, p. 974).

un casal de batans al seu molinar. Pel que fa a les vuit farineres, cinc figuren en ambdues llistes i les tres restants apareixen amb topònims o localitzacions diferents en cada una. És probable que la ubicada, el 1309, «subtus molendinum de Regali» correspongui a la designada, el 1386, com d'en Xaverí, atès que coincideixen els censos. Quelcom més problemàtica és la identificació de les situades, al contracte, «super molendinum nuncupatum de Bellver» i «iuxta Rieriam, satis prope viridiarium domini regis» amb les designades, a l'inventari, com a Darassa i la Mostalla, arran de la forta divergència de la quantia dels respectius censos.

Pels volts del 1406, el sector fariner, després d'una llarga caiguda, va iniciar lentament la represa, atès que el consistori, després de dècades d'incúria i de les destruccions que hi havia provocat una recent revinguda del torrent de la Riera, havia endegat una reparació integral del sistema d'aprovisionament d'aigua de la Ciutat. La iniciativa municipal era força ambiciosa, ja que, aprofitant l'avinentesa de la necessària reparació de les destrosses esmentades, es pretenia destinar la sé-

TAULA 12
Molins fariners del terme i del recinte urbà de la Ciutat de Mallorca esmentats, el 1386, en un inventari del monestir de la Real

<i>Séquia</i>	<i>Nom del molí</i>	<i>Ubicació</i>	<i>Usufructuari</i>	<i>Cens</i>
D'en Baster	D'en Darassa	Prop del monestir	Pere Tries	60 quarteres de forment
D'en Baster	La Real	Prop del monestir		120 quarteres de forment i la mólta de tots els cereals necessaris per a la comunitat
De la Vila	D'en Xaverí			10 quarteres de forment i 10 quarteres d'ordi
De la Vila		Vora la Porta Pintada, dintre del recinte urbà	Nicolau Cerola	13 quarteres de forment i 20 quintars de farina de forment
D'en Baster	Bellver		Jordi Grec	47 quintars de farina de forment i el delme i les primícies de les collites de l'hort
D'en Baster	La Cova			
De la Vila		A la costa de n'Adarró, dintre del recinte urbà		65 quintars de farina de forment
	La Mostalla		Pere Deuhovol	1 quartera de forment i 1 quartera ordi
Total				204 quarteres de forment 11 quarteres d'ordi 132 quintars de farina de forment

quia d'en Baster —d'acord amb un antic projecte—¹⁴⁷⁴ al proveïment del recinte urbà i transformar el rec de la Vila en un canal moliner i de regadiu.¹⁴⁷⁵ Els jurats adduïen com a justificació de la costosa empresa que les aigües provinents de la granja d'en Tauler, la rectoria d'Esporles i Canet eren, segons un dictamen dels metges locals, de millor qualitat que les de la font de la Vila.¹⁴⁷⁶ Per a aconseguir millorar l'aigua de boca de la Ciutat, s'havien de traslladar, a més, els molins drapers de la séquia d'en Baster al rec de la Vila i els molins fariners d'aquest, en teoria no contaminants, a aquella. L'operació, tanmateix, implicava uns elevats costos econòmics i uns importants riscos administratius, atès que les aigües més salubres, des del 1309, eren propietat, si més no en part, del monestir de la Real,¹⁴⁷⁷ que accentuaria, per tant, el control que ja exercia sobre l'abastament hídric de la Ciutat. Les obres, que per la seva envergadura hagueren de ser autoritzades pel sobirà, s'iniciaren a la darrerria del 1406 i van ser finançades amb una contribució extraordinària dels propietaris de molins i dels concessionaris de fibres per a regadiu. El mateix any de la talla, per facilitar probablement el càlcul de les derrames, es féu un recompte dels casals en el qual s'especificaren tant les rendes a què estaven sotmesos com els seus perceptors.¹⁴⁷⁸ A la séquia d'en Baster apareixen documentats¹⁴⁷⁹ quinze ginys fariners i sis drapers. Els comptes de la recaptació de la talla palesen que aleshores —com ja s'ha exposat— els molins continuaven relegant els horts a un segon pla, ja que els titulars de les farineres, en el cas de l'esmentada séquia, aportaren 2.795 sous, el 80,36 % del total. Dos anys després, alguns posseïdors de molins i el fisc reial exigiren l'arrencament dels arbres que els hortolans, durant el període de descontrol, havien sembrat en les franges que protegien lateralment ambdós marges de la séquia d'en Baster. La tensió degué assolir una cota considerable, atès que, amb la séquia trencada per diversos indrets, els concessionaris de tandes es negaven a contribuir als costos de la reparació. Les autoritats locals, per tal de restablir la normalitat en el sistema hídric, acordaren que els arbres fossin arrabassats i que s'adobessin els desperfectes detectats en la segla.¹⁴⁸⁰ D'aquestes informacions puntuals sembla desprendre's que els jurats només pogueren culminar una part del seu projecte: la restauració dels recs. El canvi

1474. Vegeu *antea*, cap. 8, p. 249.

1475. J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, p. 105.

1476. «Aquam de la Granja d'en Tauler et rectorie Sporles et de Caneto, quaë, assertione medicorum salubrior est aquæ fontis de la Vila» (J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, p. 105).

1477. Vegeu *antea*, cap. 8, p. 250-251, i *supra*, p. 307-308.

1478. AHM, Pregons, f. 31v-37r; cit. M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 18.

1479. Segons M. BERNAT i J. SERRA, *La séquia d'En Baster...*, p. 18-21.

1480. *Ibidem*, p. 70.

de funcions de la séquia de la Vila amb la d'en Baster i el trasllat dels respectius molinars, pels seus alts costos econòmic i administratiu, es degueren ajornar, en canvi, indefinidament.

El règim d'exploració dels molins mallorquins, a la baixa edat mitjana, presenta una marcada concordança amb el dels valencians. El 20 d'agost de 1290, Guillem Darassa havia sotsestablert a Ramon Ponç, a canvi d'un cens de seixanta-cinc quarteres de forment, una de les dues moles del molí Nou de la Real, que tenia sotsestablertes de Vedella, hereva de Guillem Baster, i per les quals satisfieia conjuntament a l'esmentada senyora mitjana i al sobirà, el senyor directe de l'immo-ble, una renda anual de cinc quarteres.¹⁴⁸¹ El 1317, la mola, la tenia sotsestablerta Pere Urgellenc per un cens de vint-i-set quarteres i mitja de forment.¹⁴⁸² La rendibilitat, en vint-i-sis anys, havia experimentat, doncs, una caiguda del 57,7 %.

La comunitat cistercenca, del 1309 ençà, obtenia del seu molinar censos fixos en espècie, en quintars de farina de forment i en quarteres de blat; només en un cas, percebia part del cens en quarteres d'ordi. Mentre que els censos en farina s'havien ajustat en quintars de Mallorca, una unitat de pes que corresponia a 40,7 quilograms,¹⁴⁸³ els censos en gra s'havien establert en quarteres locals, una unitat de capacitat equivalent a 70,34 litres.¹⁴⁸⁴ A l'efecte del còmput, el quintar de farina, tot i la seva palesa heterogeneïtat, s'havia assimilat a la quartera de forment i la ràtio blat/ordi s'havia fixat en la meitat.¹⁴⁸⁵ Així, els cent trenta-dos quintars de farina de forment, les vint quarteres de blat i les deu quarteres d'ordi es consideraren equivalents a les cent seixanta-cinc quarteres de forment convingudes.

La Real va gestionar, durant el segle XIV, de forma diversa els seus molins. L'11 de febrer de 1366, va vendre a Berenguer Carló els seixanta-cinc quintars de farina de forment censals que percebia anualment d'Arnau de Graner i Mateu Regarau, posseïdors del molí de la costa de n'Adarró.¹⁴⁸⁶ La renúncia al cens fou, emperò, transitòria, atès que, el 1386, reapareixeria entre les rendes de la comunitat.¹⁴⁸⁷ Els monjos assajaren també la rendibilitat de la via de la locació: el 12 de maig de 1367, arrendaren per quatre anys el molí Nou de la granja d'Esporles a Mateu Regarau, a canvi de 60 lliures.¹⁴⁸⁸ L'experiència es va revelar, tanmateix, poc satisfactòria: l'ecònom del monestir, el 8 de maig de 1370, quan encara restava un

1481. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 385-386.

1482. *Ibidem*, vol. I, p. 448.

1483. C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 223.

1484. *Ibidem*, p. 211.

1485. «Decem quarterias frumenti et decem ordeï, quæ decem quarteriæ ordeï computantur pro quinque quarteriis frumenti» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. I, p. 424).

1486. *Ibidem*, vol. II/1, p. 189-190.

1487. *Vegeu supra*, taula 12.

1488. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/1, p. 209 i 292-293.

any de contracte, va obligar el llogater a demostrar que havia satisfet, en diners o en reparacions fetes al casal, la renda estipulada.¹⁴⁸⁹

La modalitat de gestió que a llarg termini va resultar més favorable fou l'emfiteusi. Dels nombrosos contractes emfiteutics transcrits al *Diplomatari de la Real*, només s'analitzaran uns quants, a tall d'exemple. L'abat Nadal i la comunitat, el 7 de maig de 1372, donaren en emfiteusi a Ramon sa Serra el molí Nou de la granja d'Esporles, que des d'anys enrere no generava cap profit per al monestir. L'adquirent va pagar, en concepte d'entrada, 25 sous i es comprometé a satisfer un cens anual de quinze quarteres de forment. Els monjos es reservaren, a més de la fadiga i el lluïisme, l'aigua dels dissabtes, des de l'aurora fins a la posta del sol, així com la d'aquells dies en què el giny no treballés. El molí no es podria alienar ni convertir en draper.¹⁴⁹⁰ Uns anys després, el 17 de maig de 1373, la comunitat va establir un altre molí, contigu a l'anterior, a Bernat Deulofeu, per un cens de deu quarteres de forment. El contracte contenia una llarga llista de restriccions per al receptor: hauria de lliurar al monestir setmanalment tota l'aigua d'un dia, des de l'alba fins a la solpostada, així com la dels jorns que el giny no treballés; hauria de contribuir a prorrata en les despeses de reparació de la resclosa i la séquia de la granja d'Esporles; només estava facultat per moldre, sota pena de 10 sous, el gra aliè que hagués aportat prèviament al casal amb els seus propis semovents; no podria convertir el molí en draper ni sostreure'l de la jurisdicció de l'abadia.¹⁴⁹¹ El contracte informa, endemés, que Pere Bisanya havia substituït Ramon sa Serra al capdavant del molí Nou.¹⁴⁹² Conseqüent amb la seva opció per l'emfiteusi, el monestir, l'1 de novembre de 1376, tot just superada una de les pitjors fams de la centúria,¹⁴⁹³ establí al moliner Pere Tries el casal d'en Darassa i la quintana contigua,¹⁴⁹⁴ en els quals Antoni de Jovalls, ciutadà de Mallorca, gaudia d'una renda anual de cinc quarteres de forment. El receptor, a més d'entregar una entrada de 20 sous, es comprometé a pagar un cens de seixanta quarteres de forment a la Real i la renda esmentada a l'altre censaler. L'establient es va reservar la jurisdicció, la fadiga i el lluïisme, així com la garantia que el molí no seria sostret de la jurisdicció dels dos posseïdors esmentats.¹⁴⁹⁵

1489. *Ibidem*, vol. II/1, p. 292-293.

1490. *Ibidem*, vol. II/1, p. 363-366.

1491. *Ibidem*, vol. II/1, p. 384-386.

1492. «Et affrontatur ex una parte in molendino Petri Bisanya, vocato lo Molí Nou, et ex aliis tribus partibus in dicta alqueria de La Granja» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/1, p. 384).

1493. Vegeu *antea*, cap. 9, p. 280-283.

1494. On podria fer un hort.

1495. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/2, p. 537-540.

Les fortes contrapartides exigides per la Real als emfiteutes provocaren, emperò, que alguns establiments esdevinguessin prest inviubles. El 7 de juny de 1372, Pascassi Isern va retornar a l'abat de la Real un molí que li havia establert a la granja d'Esporles, ja que al·legava que li resultava poc rendible per estar carregat amb un cens excessiu.¹⁴⁹⁶ Pere Bisanya, el 2 de gener de 1375, reintegrava a la comunitat el molí Nou de la granja d'Esporles;¹⁴⁹⁷ justificava la seva decisió tant en la prolongada escassetat de cereals, que havia obligat molts dels seus pobladors a emigrar a València, Catalunya i altres indrets, a la recerca de millors condicions de vida,¹⁴⁹⁸ com en la quantia excessiva del cens.¹⁴⁹⁹ Uns anys més tard, el 1384 i el 1385, la impossibilitat de pagar el cens obligaria el moliner Jordi Espanyol i el mercader Francesc Sunyer a reintegrar al monestir sengles molins ubicats a la granja d'Esporles.¹⁵⁰⁰

La comunitat no sols va establir la majoria dels seus molins, sinó que va aprovar, endemés, les permutes, les vendes i els sotsestabliments de casals efectuats pels posseïdors, sempre que hi salvaguardessin els seus drets. El 12 de maig de 1368, la comunitat va autoritzar Jaume Marsol, corredor de coll, i la seva esposa a permutar a Jordi de Cases la meitat indivisa del molí de la Cova, amb la part corresponent de l'hort, ubicat a la séquia d'en Baster, per unes cases situades a la parròquia de Santa Eulàlia, dintre del recinte urbà de la Ciutat de Mallorca.¹⁵⁰¹ El matrimoni va declarar que l'esmentada meitat del casal —el domini directe del qual pertanyia a la Real, que s'hi havia reservat la jurisdicció i els drets de fadiga i lluïisme— estava gravada per dos censos, de quinze i de vint quarteres de blat, que percebien respectivament els hereus de Gregori Sallembé i Jaume Asbert,¹⁵⁰² senyors mitjans de l'immoble. L'altra part acceptà totes aquestes càrregues. Un mes després, el 22 de juny, Guillemona, Margarida i Francesquina, filles de Nicolau Cerola, hortolà, sotsestablíen a Mateu Regarau la meitat indivisa del molí de la Cova, amb la part corresponent de l'hort.¹⁵⁰³ Les cedents, després d'especificar que el monestir de la Real gaudia tant del domini i la jurisdicció com dels drets de fadiga i lluïisme

1496. *Ibidem*, vol. II/1, p. 366-367.

1497. *Ibidem*, vol. II/1, p. 433-434.

1498. Per a l'abast de la catàstrofe alimentària, vegeu *antea*, cap. 9, p. 280-283.

1499. «Attendens dictum molendinum fore michi inutile et dampnosum propter temporis malitiam et bladorum, quia, propter famas que sunt in regno Maioricarum, magna pars gentium dicti regni transfretavit ad partes Valentie, Catalonie et ad alias mundi partes; et propter etiam nimii census onerationem» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/1, p. 433).

1500. *Ibidem*, vol. II/2, p. 902-903 i 926-928.

1501. *Ibidem*, vol. II/1, p. 248-250.

1502. Que les havia adquirit a Ponç Avinyó.

1503. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/1, p. 255-257.

en l'esmentat casal, declaraven tenir-ne sotsestablerta la meitat¹⁵⁰⁴ dels hereus de Gregori Sallembé, a un cens de quinze quarteres de forment mòlt,¹⁵⁰⁵ i del seu propi pare, a qui satisfieien cada any tres quarteres i mitja de forment.¹⁵⁰⁶ El nou emfiteuta, després d'entregar 20 lliures en concepte d'entrada, es va comprometre a pagar anualment els dos censos esmentats als seus respectius titulars i un tercer, de vint quarteres de blat, a les tres germanes, així com a respectar els drets que s'hi havien retingut el senyor directe i els senyors mitjans. La comunitat de la Real, a canvi de l'autorització del traspàs, va percebre, en concepte de lluïsmes, un terç de l'entrada.

Jaume Paloma, el 13 de desembre de 1370, vengué, per 80 lliures, a Pere Tries, un molí amb un tros de terra i un verger contigus, situats a la séquia de la Vila, que tenia establerts del monestir de la Real, per un cens anual de cent vint quarteres de forment, pagadores mensualment, i amb l'obligació de moldre gratuïtament el blat necessari per a la comunitat, la qual s'hi havia retingut, a més, els drets de fadiga i lluïsmes. El comprador va acceptar totes les càrregues i drets que suportava el casal. La comunitat, després de percebre una part no especificada del preu en concepte de lluïsmes, va ratificar la transacció.¹⁵⁰⁷ Uns anys després, el 5 de juny de 1377, Jordi Salom, moliner, va sotsestablir per vuit anys a Jordi Grec, esclau manumès, el casal de la Cova, amb les seves quatre moles, hort i plaça, situat a la séquia d'en Baster, per 50 lliures. Va declarar tenir-lo sotsestablert —ensems amb un altre molí pròxim, anomenat de Bellver— dels hereus de Gregori Sallembé, a canvi de sengles censos de trenta quarteres de forment i de quaranta-set quintars de farina de blat, pagadors als esmentats senyors mitjans i al senyor directe, el monestir de la Real. Es comprometé a continuar pagant cada any el cens en farina a l'abadia, així com a assumir íntegrament les despeses de reparació del canal, el cup i el casal. El receptor es féu càrrec del cens en forment que hi percebien els descendents de Gregori Sallembé i es comprometé a respectar els drets de fadiga i lluïsmes que el senyor directe s'havia reservat en l'immoble. Fra Pasqual Descortell, en nom de l'abat, va concedir la fadiga i va rebre el lluïsmes.¹⁵⁰⁸

L'explotació dels molins, al darrer quart del segle XIV, podia adquirir a Mallorca una notable complexitat, com ha quedat reflectit en alguns dels contractes recollits en el *Diplomatari de la Real*. Francisca, vídua de Jaume Parbo, moliner, va vendre, el 16 d'agost de 1381, a Guillem Ramon, veí de Santa Maria del Camí, el

1504. L'altra meitat, la posseïa, des del 12 de maig anterior, Jordi de Cases (vegeu *supra*, p. 316).

1505. L'altre posseïdor, Jordi de Cases, en pagava unes altres quinze (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/1, p. 255-256).

1506. Redimibles a raó de 8 lliures per quartera (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/1, p. 256).

1507. *Ibidem*, vol. II/1, p. 310-311.

1508. *Ibidem*, vol. II/2, p. 587-589.

molí d'en Xaverí, amb l'hort adjunt, situat a la rodalia de la Ciutat, a la séquia de la Vila, per 68 lliures encamerades.¹⁵⁰⁹ La venedora tenia l'immoble sotsestablert d'un col·lectiu de cinc particulars d'extracció social força diversa,¹⁵¹⁰ per una renda conjunta de cent catorze quarteres i mitja de blat i mitja quartera d'ordi; entregava, a més, deu quarteres de forment i deu quarteres d'ordi cada any al monestir de la Real, senyor directe de l'immoble, que s'hi havia reservat els drets de fadiga i lluïsmes. El comprador es va comprometre a no sostreure el casal del domini de l'abadia, a respectar els drets de fadiga i lluïsmes que aquella s'hi havia retingut i a pagar puntualment tots els censos que satisfieia prèviament el venedor. El contracte conté, a més, dues clàusules sense equivalent en els anteriors: el comprador hauria de pagar les rendes als censalers seculars en metàl·lic, quan el preu de la quartera de blat superés els 25 sous, i en espècie, quan se situés per davall dels 20 sous; quant a la Real, podria rebre el cens tant en diner com en gra, a criteri de l'abat, i quan la quartera de forment ultrapassés els 20 sous, l'emfiteuta hauria de satisfer l'escreix a la comunitat o negociar amb ella la forma de pagament.¹⁵¹¹ Per copsar el sentit d'aquestes disposicions contractuals, hom ha de tenir en compte el context en el qual es redactaren: durant el trienni de 1374-1376, la desafortunada coincidència de tres males collites successives, arran d'una sequera prolongada, amb la penetració a Catalunya d'una host mercenària conduïda per l'infant Jaume de Mallorca¹⁵¹² i una revolta d'una part de la població sarda coordinada per Marià IV d'Arborea havien provocat, a la «Confederació», una de les fams més intenses i prolongades de l'edat mitjana, les seqüeles de la qual foren l'empobriment de les capes altes rurals i urbanes, la ruïna de les intermèdies i una forta mortaldat entre les capes baixes.¹⁵¹³ La quartera de blat, a la darrerria de desembre de 1374, s'havia pagat, a Barcelona, a 120 sous.¹⁵¹⁴ El record recent d'aquesta carestia —que havia colpejat les illes amb una especial intensitat—¹⁵¹⁵ excitava el reflexos econòmics dels contractants. La forma de satisfer les rendes

1509. *Ibidem*, vol. II/2, p. 785-790.

1510. Integrat per Ramon Burguès, cavaller; Caterina, vídua de Pere Cardona; Magdalena, esposa de Berenguer d'Aulesa, jurista; Antoni de Cases i la seva esposa Pareta, i Pere Agulló i la seva esposa Margarida.

1511. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/2, p. 787.

1512. Hereu de Jaume III de Mallorca, darrer monarca privatiu, mort el 1349, a la batalla de Lluçmajor, en un intent per recuperar les illes, que acabaven de ser reintegrades a la Corona catalano-aragonesa.

1513. P. TUTUSAUS, *Un mal any...*, p. 151-153; A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 213-219; A. RIERA I MELIS, «Crisis frumentarias y políticas municipales de abastecimiento...», p. 152-154.

1514. «Crònica del Racional...», p. 149.

1515. Vegeu *supra*, p. 315-316.

afavoria clarament, en el primer cas, el comprador, el qual, quan el gra pujava, es beneficiava de la revaloració i, quan baixava, traslladava el risc de pèrdues damunt els censalers seculars. En el segon cas, sortia, en canvi, perjudicat, atès que la comunitat cistercenca podia capitalitzar els guanys de les escalades i estalviar-se les pèrdues de les caigudes dels preus dels cereals. L'operació va resultar, tanmateix, ruïnosa per a Guillem Ramon, que, catorze mesos després, venia el casal, amb totes les càrregues i clàusules especificades en el contracte anterior, al moliner Guillem Marc, per 30 lliures encamerades,¹⁵¹⁶ la meitat del preu que n'havia pagat. Les dues transaccions foren aprovades per l'abat Ponç, després de percebre el lluïisme corresponent.

El monestir de la Real, després de totes les transaccions analitzades, continuava percebent dels concessionaris dels casals, al darrer quart del segle XIV, censos fixos en espècie: en forment i, força menys sovint, en ordi; només eventualment podia monetitzar-los. Aquesta persistència facilita l'anàlisi comparativa entre les rendes aportades per la permuta del 1309 i les inventariades el 1386. Els seus ingressos havien experimentat, en l'entretant, un augment força considerable, tot i que desigualment repartits tant pel que fa als casals com a les rendes. Mentre que la càrrega senyorial de tres dels cinc molins s'havia mantingut inalterada, la dels cinc restants havia pujat substancialment. La compulsa dels censos palesa que l'alça només havia estat forta, de prop d'un 81,81 %, en el cas de les rendes recaptades en forment; les cobrades en ordi només havien experimentat, en l'entretant, un augment força modest, del 10 %, i les calculades en farina de blat no havien experimentat cap mena de modificació. La permuta del 1309, si més no pel que fa als molins, s'hauria revelat, doncs, força rendible per a la comunitat, que hauria aconseguit preservar, durant les tres dècades de crisi demogràfica i econòmica subsegüents a la pesta negra, una bona part dels avenços acumulats abans del 1348.

De la documentació notarial analitzada i dels comptes de la col·lecta de la talla es desprèn que el molinar de la Real generava, a començament del segle XV, rendes de natura i quantia diverses, però força fragmentades. Dels quinze molins fariners, nou estaven gravats amb censos en espècie; quatre, amb censos mixtos, i dos, amb censos en metàl·lic. Les rendes en espècie es recaptaven en gra¹⁵¹⁷ i, esparsament, en farina,¹⁵¹⁸ les quanties absolutes oscil·laven entre els deu i els cent vint-i-cinc quintars i la mitjana aritmètica se situava en els 71,33 quintars.¹⁵¹⁹ Quant als dos censos en metàl·lic, asseguraren als seus perceptors uns ingressos de 12 i 46 lliures

1516. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/2, p. 802-806.

1517. El 92,59 % en blat i el 3,7 % en ordi.

1518. Que només representava el 3,7 % restant.

1519. A 30,19 quintars mètrics.

mallorquines, respectivament. Les exaccions mixtes estaven formulades en quintars de gra i lliures de Mallorca.

Arran dels sotsestabliments i les herències, de les rendes generades pels casals, també en participaven, tanmateix, altres perceptors: dels nou molins fariners per als quals els comptes de la col·lecta de la talla han conservat la llista individualitzada de censalers, només en un el receptor és únic; en els vuit restants, es repartien els censos trenta posseïdors, amb una mitjana aritmètica de 3,75 per giny. Aquesta superposició de posseïdors generava unes cadenes emfitèutiques quelcom més llargues que al segle XIII, atès que entre el senyor directe i el darrer emfiteuta s'inscriuen tres o quatre senyors mitjans.

Pel que fa a la distribució de les rendes entre els senyors directes i els senyors mitjans, la crisi demogràfica i econòmica va obligar tant els uns com els altres a moderar, durant el darrer terç del segle XIV, les seves exigències. Després de la fam dels anys 1374-1376, dos moliners retornaren al monestir de la Real els casals que explotaven a la granja d'Esporles per no poder pagar sengles censos de divuit i quinze quarteres de forment.¹⁵²⁰ Sembla que la diferència quantitativa entre les rendes que percebien el senyor directe i els senyors mitjans —molt forta abans del 1300— s'atenuà aleshores: les filles de Nicolau Cerola, el 1368, sotsestabliren, per un cens de vint quarteres de blat, la meitat del molí de la Cova, pel qual satisfien anualment divuit quarteres i mitja de forment.¹⁵²¹ Aquesta tendència a l'equiparació degué ser més ràpida en els casals menys rendibles, atès que, el 1387, una agrupació de censalers encapçalada per Ramon Burguès aconseguí sotsestablir, per cent catorze quarteres i mitja de blat i mitja quartera d'ordi, el molí d'en Xaverí, pel qual pagaven anualment a la Real deu quarteres de forment i deu quarteres d'ordi.¹⁵²² Cada senyor mitjà, a més d'exigir al següent, com a compensació per la renúncia al domini útil de la farinera, un cens i, en alguns casos, una entrada, també li traslladava totes les rendes i càrregues que suportava. El cedent, en cada traspàs, es desentenia, doncs, de l'explotació del molí i reduïa el seu vincle amb el nou emfiteuta a la percepció anual del cens i eventual del lluïisme. El sotsestabliment no fou, tanmateix, l'única via d'alienació dels molins a l'abast dels senyors mitjans; utilitzaren també la venda, la permuta i, fins i tot, el sotsestabliment temporal. La crisi econòmica, pel fet d'arruïnar alguns moliners i reduir els ingressos de bastants senyors mitjans, va accelerar, al darrer terç del segle XIV, les transferències de molins i va imprimir al mercat un dinamisme especial: el molí Nou, entre el 7 de maig de 1372 i la primavera de l'any següent, va canviar dues

1520. Vegeu *supra*, p. 316.

1521. Vegeu *supra*, p. 316-317.

1522. Vegeu *supra*, p. 317-318.

vegades de mans. Aquest nerviosisme dels possessors de casals ha quedat ben reflectit en el *Diplomatari de la Real*.

Mentre que, com a senyors directes, només figuraven el sobirà i la comunitat cistercenca de la Real, la llista dels senyors mitjans era força extensa. Hi destacaven els mercaders i menestrals potentats, com ara el comerciant Guillem Sunyer, el corredor de coll Jaume Marsol i el carnisser Guillem Darassa, que ja havien començat a esmerçar part dels seus excedents econòmics en l'adquisició de rendes. Venien a continuació els membres de la baixa noblesa local (Guerau d'Adarró, Guillem de Sant Joan, Joan Desbasc i Rafel de Sant Martí, Pere Burguès), els oficials reials (Gregori Sallembé),¹⁵²³ les jerarquies eclesiàstiques (el bisbe de Mallorca) i els ordes militars (els hospitalers). Tancaven la llista els juristes (Joan de Verí i Berenguer d'Aulesa), acompanyats d'un llibert (Jordi Grec). El darrer nivell corresponia als moliners, els professionals especialitzats que manaven els ginys. Pel que fa al sobirà, només conservava dos petits censos en espècie, de vint-i-set i cinc quintars de blat, en dos casals. La política reial de desagregació del patrimoni moliner s'hauria accelerat, doncs, durant la segona meitat del segle XIV, arran de la reintegració de l'illa a la Corona catalanoaragonesa. Els molins de la rodalia de la Ciutat de Mallorca, excepte en la fase àlgida de la crisi demogràfica i econòmica, van continuar atractiu, doncs, capital de gairebé tots els col·lectius solvents, que aprofitaren els reiterats dèficits pressupostaris del sobirà per a adquirir, a bon preu, les rendes de què gaudia en els antics casals periurbans. Les rendes dels molins, a la baixa edat mitjana, generaren, doncs, tant a Mallorca com arreu de la «Confederació», un mercat força actiu, al qual acudiren, a l'hora d'esmerçar els seus excedents econòmics, no sols els col·lectius privilegiats, sinó també membres de les capes intermèdies urbanes i rurals. Els contractes de sotsestabliment i d'arrendament ampliaren força la distribució social dels guanys dels molinars: la «desaristocratitzaren».

10.5. EL REGNE DE VALÈNCIA

L'evolució dels molinars valencians del 1280 ençà només concorda parcialment amb la dels barcelonins. Mentre que a la capital catalana la construcció de

1523. Procurador reial, d'origen lligur, la família del qual havia fet fortuna en el sector naval: l'1 de març de 1284, un Guillem Salambé, ciutadà de Mallorca, havia obtingut una llicència per a navegar, amb la seva nau, de Mallorca a Gènova (A. RIERA I MELIS, «La "llicència per a barques" de 1284. Una font important per a l'estudi del comerç exterior mallorquí del darrer quart del segle XIV», *Faventia* (Barcelona), vol. II/2 (1980), p. 71-72). Per les dades, podria tractar-se, doncs, d'un parent directe. Uns anys després, el 9 de setembre de 1295, el futur oficial reial esmerçava recursos en l'adquisició de rendes, ja que comprava, per 35 lliures de rals de Mallorca, un censal a Pere Pincell, que li pagava anualment Setumbrio Lavagna, genovès (Á. SANTAMARÍA, *Ejecutoria del Reino de Mallorca: 1230-1343*, Palma, Ajuntament de Palma, 1990, p. 314).

nous molins s'havia estancat, al Regne de València, si més no en el reialenc, coneixia aleshores una forta expansió,¹⁵²⁴ tot i que els nous casals no s'hi distribuïen de forma espacialment equilibrada, sinó que es concentraven en alguns termes concrets. Més de la meitat dels establiments emfitèutics, construccions i restauracions correspon a ginyes situats al terme de la ciutat de València; el segueixen, a gran distància, la Plana de Castelló, la Ribera i el terme de Xàtiva, així com el Baix Vinalopó.¹⁵²⁵ La causa d'aquesta eufòria constructiva —que hauria col·locat el nombre de casals pels volts dels cinc-cents—¹⁵²⁶ s'ha relacionat amb l'ingrés en el reialenc, a Castelló de la Plana i a Elx, i amb l'afany inversor de la primera generació del patriciat urbà local, esperonat pel creixement demogràfic i econòmic, al terme de la ciutat de València.¹⁵²⁷ Malgrat que la majoria dels establiments i les llicències de reconstrucció corresponia a molins fariners, en alguns casals, les moles per al forment coexistiren amb les destinades a la mòlta d'arròs i, fins i tot, amb batans.

La llicència de construcció dels nous molins va adoptar gairebé sistemàticament la forma d'un establiment, en què l'emfiteuta es feia càrrec de totes les despeses tant de la fàbrica com del manteniment, alhora que es comprometia a satisfer un cens anual al sobirà, que gaudiria, a més, dels drets de fadiga i de lluïsmes sobre el casal.¹⁵²⁸ Quant a la natura dels censos, preponderaven els fixos en metàl·lic, de prop d'1 morabatí per mola, als quals seguien, a gran distància, els fixos en espècie, en fanegues de forment i d'ordi. Els eixamplaments dels casals solien ser aprofitats pels emfiteutes per a permutar el cens d'una part dels guanys per un fix en cereals.¹⁵²⁹

La Corona, des de la darrereria del segle XIII, va adoptar, tanmateix, una actitud ambigua respecte als molinars valencians: alhora que aprofitava, en un context regional expansiu,¹⁵³⁰ l'alça de la demanda de farina per concedir permisos d'edificació de nous casals, que incrementaven substancialment els seus ingressos, pro-

1524. Només superada, en tota la història del País Valencià, per l'eufòria constructiva provocada pel reformisme liberal i la revolució burgesa, en el darrer quart del segle XVIII i la primera meitat del segle XIX (E. GUINOT, «La política d'establiment i construcció de molins...», p. 2180 i 2182).

1525. *Ibidem*, p. 2183-2184.

1526. *Ibidem*, p. 2182.

1527. *Ibidem*, p. 2184-2185.

1528. *Ibidem*, p. 2186-2191.

1529. Jaume II, el 10 de setembre de 1311, autoritzava Martí Gispert, veí de València, a afegir una mola arrossera al casal de molins fariners que tenia establert a la séquia de la Rambla de València, i li canviava el cens anual de la meitat del dret de mòlta per divuit fanegues de cereals, meitat forment i meitat ordi, alhora que salvaguardava els drets de lluïsmes i fadiga (ACA, C, reg. 208, f. 48v-49r; ed. E. GUINOT, «La política d'establiment i construcció de molins...», p. 2198-2199).

1530. Per a la cronologia de l'inici de la crisi de la baixa edat mitjana al Regne de València, vegeu: F. GARCIA-OLIVER, «L'expansió (1200-1350)», p. 91-99; E. GUINOT, «La política d'establiment i construcció de molins...», p. 2177-2178.

cedia a desprendre's dels censos generats pels ja existents. Entre els anys 1280 i 1386, la monarquia, condicionada pels costos d'una agressiva política exterior en els àmbits tant mediterrani com ibèric, incapaç de rescabalar amb noves rendes les despeses militars, va haver de continuar renegociant a la baixa antics contractes d'establiment seguint la tendència que havia iniciat Jaume I en la darrera fase del seu regnat. La reducció de censos fixos està documentada des d'Ademús i Vila-real fins a Biar i Dènia.¹⁵³¹ L'últim pas, en aquest procés d'erosió del patrimoni moliner de la Corona, fou, com a Barcelona, la venda de rendes, jurisdiccions i immobles. Aquesta política, inaugurada per Pere el Gran, va culminar en temps de Jaume II.¹⁵³² Algunes de les alienacions foren fetes en pagament de serveis; d'altres, mitjançant contracte de compravenda, i d'altres, per cancel·lació de deutes.¹⁵³³ Jaume II, el 1301, va concedir vitaliciament a Pere Costa, jutge de la cúria reial, i al seu fill Ramon totes les rendes, serveis i drets que conservava sobre els molins ja existents i els que li podrien correspondre en el futur, pels que es construïssin dintre del terme de la ciutat de València. El sobirà, després d'aquesta concessió, va continuar, tanmateix, venent molins a l'Horta fins al 1323, quan va decidir, arran de la demanda de compensació de pèrdues formulada per Pere Costa, recuperar, mitjançant una assignació vitalícia de 2.000 sous anuals sobre la taula del pes de València, les rendes sobre els molins que li havia cedit vint-i-dos anys abans.¹⁵³⁴ La permuta —ratificada el 1327 i el 1336 per Alfons el Benigne i Pere el Cerimoniós, respectivament—¹⁵³⁵ proporcionaria, tanmateix, al monarca, uns ingressos força inferiors als del moment de la cessió, a conseqüència de les vendes realitzades en l'entretant. Els gestors del patrimoni reial procuraven compensar les vendes de vells molins d'origen islàmic amb llicències de construcció de nous casals. La rendibilitat d'aquests contractes d'establiment fou, emperò, força exigua, atès que el comte rei, a canvi de no participar en les despeses de construcció ni de manteniment, s'accontentava amb censos en metàl·lic de baixa quantia i amb lluïsmes. Pels volts del 1345, funcionaven, a l'Horta de València, deu molins nous, que satisfieien al fisc censos d'entre 7 i 18 sous anuals.¹⁵³⁶ Pere el Cerimoniós, prosseguint la política de dilapidació del patrimoni moliner d'algun dels seus antecessors, va con-

1531. T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molineria hidràulica valenciana...», p. 69.

1532. E. GUINOT, «“Donamus et concedimus vobis”. Monarquia i senyorialització del patrimoni reial al País Valencià en temps de Jaume II», a *XV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. 1, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1996, p. 219-235.

1533. T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molineria hidràulica valenciana...», p. 70.

1534. *Ibidem*, p. 73.

1535. ARV, C, reg. 661, f. 28r-30v; cit. T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molineria hidràulica valenciana...», nota 95.

1536. *Ibidem*, p. 74.

cedir-ne les rendes, amb l'excepció dels llüïsmes i les fadigues, als capellans de la capella del palau reial de València.¹⁵³⁷ La Corona, segons el capbreu del 1417, ja només conservava a l'Horta tres molins.¹⁵³⁸

Mentre el sobirà alienava les rendes generades pels antics molins reials, els ordres militars de l'Hospital i Montesa lluitaven aferrissadament, a les contrades septentrionals del Regne de València, pels censos dels casals ja existents¹⁵³⁹ i n'hi autoritzaven la construcció de nous.¹⁵⁴⁰ Aquesta decidida opció pels molinars explica que, cap al 1330, ja apareguin documentats, al llarg del riu de la Sénia, de només 70 quilòmetres de recorregut, tretze casals, la majoria fariners.¹⁵⁴¹ La multiplicació dels ginys i l'expansió coetània dels horts no trigarien, tanmateix, a col·lapsar el sistema hidràulic i obligarien els senyors directes de cada un dels dos vorals a arribar a un acord que regulés definitivament l'accés dels respectius vassalls a l'aigua del riu. La sentència arbitral del 1332, després de dividir —com ja s'ha exposat— el curs fluvial en quatre trams, va establir que el cabal, en el primer i el quart, seria d'ús compartit pels molinars d'ambdós marges, mentre que, en el segon i el tercer, estaria reservat per als ginys de la riba dreta i per als del marge esquerre, respectivament. L'arbitratge vedava, a més, l'edificació de nous casals a tota la vall.¹⁵⁴² La solució demostra que els poders feudals, davant una insuficiència estructural d'aigua, eren capaços d'autoregular-se, d'arribar a solucions negociades.

La crisi no va afectar els molinars valencians fins al final del segle XIV. Amb més de cinc dècades de retard respecte a Catalunya, la crisi demogràfica i econòmica va desestabilitzar el sector arreu del regne, la qual cosa va provocar no sols el col·lapse en la construcció, sinó també l'abandonament de casals. A la Plana de Castelló, durant la primera meitat de la centúria, es tancà la tercera part dels molins existents abans del 1390. És probable que la situació, en moltes altres comarques, fos pareguda. La molinaria, com tants altres rams d'activitat, palesa, doncs,

1537. *Ibidem*, p. 74.

1538. ARV, Batllia, Llibres, Apèndix, 61, f. 11v-15r; cit. T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molinaria hidràulica valenciana...», p. 75, nota 99.

1539. El 1325, va esclatar un conflicte pel repartiment del cens de 100 sous jaquesos que Francesc de Vinatea, conegut ciutadà de València, pagava per dos casals de molins fariners i drapers que posseïa a ambdós marges del riu de la Sénia. La divergència fou resolta, quatre anys després, per una sentència arbitral que va assignar 60 sous a l'orde de Montesa i els 40 restants, al de l'Hospital (E. GUINOT, «El riu de la Sénia...», p. 112, nota 14).

1540. El mestre de Montesa, l'1 de juliol de 1326, confirmava a Domènec Cogoma, veí de Canet, el dret de bastir un nou molí fariner al riu de la Sénia, en el tram comprès entre el Canyo dels Millars i l'assut dels molins de l'Olivar (E. GUINOT, «El riu de la Sénia...», p. 113).

1541. *Ibidem*, p. 121.

1542. *Ibidem*, p. 113-114; vegeu també *antea*, cap. 8, p. 248-249.

que el cicle econòmic no avançava sincrònicament al nord i al sud de l'Ebre, sinó que els períodes de creixement i de contracció se succeïen en els diversos territoris amb un ritme específic.

Com es gestionaren aquests molins reials valencians en el segle XIV? La documentació cancelleresca només permet captar el primer nivell dels establiments emfitèutics, la cessió d'un casal ja existent o del dret a construir-ne un de nou per part del monarca a un primer propietari, emfiteuta o, força menys sovint, alodial. Entre els beneficiaris directes de les concessions reials, sobresortien els ciutadans acabalats de València, començant pels drapers i els canvistes;¹⁵⁴³ venien a continuació els oficials de la casa del rei, algun dels quals va obtenir, fins i tot, el dret d'afegir una mola nova al seu casal, lliure de tota mena de càrregues, en franc alou, en pagament de serveis.¹⁵⁴⁴ No hi figuren, en canvi, les comunitats monàstiques ni els membres de la noblesa, ni tan sols els dels llinatges radicats a la capital del regne. Pere Boil, senyor de Manises i de Mislata, seria l'excepció que confirma la regla;¹⁵⁴⁵ cal recordar que, quan va rebre els molins, ocupava el càrrec de mestre racional del Regne de València i, en conseqüència, l'establiment emfitèutic podria constituir una forma de rescabament de serveis o favors prestats al monarca. És evident, emperò, que els membres de l'oligarquia local i els servidors de palau no gestionaren directament els ginys, sinó que tendiren a traspassar-los a un professional especialitzat. Els vestigis documentals d'aquesta explotació indirecta generalitzada s'han conservat en els protocols notariaus, un tipus de font menys utilitzat que els registres de la Cancelleria, una circumstància que explica l'escassa informació actualment disponible al respecte. A tall d'exemple, podem utilitzar el cas d'un molí de dues rodes, situat a Russafa, que fou arrendat, el 13 de maig de 1298, pel seu propietari, un ciutadà de València, a un moliner; el contracte, de quatre anys de durada, implicava un lloguer mensual de nou barcelles de forment.¹⁵⁴⁶ En altres casos, el llogater no era una persona física, sinó una companyia: a mitjan setembre de 1326, tres ciutadans de València s'associaren per a poder arrendar els molins fariners i el batà que Bernat Mercer, un burgès local benestant, tenia a Campanar, a la séquia de Mestalla.¹⁵⁴⁷

1543. E. GUINOT, «La política d'establiment i construcció de molins...», p. 2193-2194.

1544. Els germans Joan i Bernat de Marcén, de la casa del rei, obtingueren del sobirà el dret d'afegir, en alou franc, una mola nova per a moldre forment en el casal de molins arrossers que ja tenien establert a l'Horta de València, al terme de Rajosa (ACA, C, reg. 214, f. 135r; cit. E. GUINOT, «La política d'establiment i construcció de molins...», p. 2189, nota 20).

1545. E. GUINOT, «La política d'establiment i construcció de molins...», p. 2193-2194.

1546. ARV, Protocols, núm. 11179, f. 5r; cit. E. GUINOT, «La política d'establiment i construcció de molins...», p. 2195, nota 31.

1547. J. V. GARCÍA MARSILLA, *Vivir a crédito...*, p. 54-55; E. GUINOT, «La política d'establiment i construcció de molins...», p. 2195.

Des del 1280, aproximadament, la gestió dels molins s'havia estructurat, al Regne de València, en dos o, fins i tot, tres nivells. El primer corresponia als posseïdors emfitèutics, integrat bàsicament per burgesos acabalats i oficials reials, que ja havien esdevingut rendistes. El segon estava reservat als mercaders, ciutadans i alguns moliners solvents, que havien arrendat els casals als anteriors. Finalment, per sota, encara apareixia sovint un tercer esglaó, ocupat per moliners professionals, els veritables llogaters dels molins, els professionals que els menaven i atenien personalment els usuaris. Constitueix una especificitat valenciana l'absència, durant la primera meitat del segle XIV, de les institucions eclesiàstiques en el primer i en el segon nivell de la cadena emfitèutica. La situació tendiria, tanmateix, a normalitzar-se a partir del 1400, quan tant la catedral de València com diversos monestirs i convents aprofitarien la crisi per fer-se amb el control d'una quinzena de casals periurbans.¹⁵⁴⁸

Fins a quin punt aquesta dinàmica és extrapolable a altres conjunts moliners de la Corona catalanoaragonesa? En quina mesura les dificultats econòmiques dels sobirans provocaren canvis de titularitat en les farineres d'altres recs periurbans o rurals? L'estat actual de la recerca no permet encara avançar cap mena de proposta. En tot cas, es pot afirmar que les esmentades alienacions alentiren el procés —iniciat al segle XIII— de reconversió dels cursos d'aigua en regalies, però no erosionaren el monopoli de construcció de molins de què gaudia el sobirà en el reialenc ni hi provocaren un estancament tecnològic.

10.6. ELS CANVIS TÈCNICS I ECONÒMICS DELS SEGLES XIV I XV

Els propietaris, tant en les àrees de reialenc com de senyoria, procuraren elevar la seva rendibilitat mitjançant la incorporació d'un seguit d'innovacions tècniques al preexistent model de roda horitzontal amb cup. L'ús de la roda vertical —dominant aleshores al nord dels Alps— va gaudir d'una acceptació molt inferior als països mediterranis. Moltes de les novetats foren, emperò, de caire quantitatiu. Per tal d'incrementar la força motriu, s'ampliaren les rescloses i els cups i es milloraren el traçat i la impermeabilització dels recs de derivació. Les rescloses continuaren construint-se de fusta i el seu manteniment exigia una forta despesa de pals i troncs. Els molins, pel fet de consumir importants quantitats de fusta, condicionaren l'explotació dels boscos circumdants, mitjançant el dret de llenyar, que el sobirà o el senyor del casal concedia als arrendadors. El rec, excavat a terra o sobre la roca, segons l'estructura geològica del terreny, exigia neteges (escurades) i reparacions periòdiques, que eren a càrrec dels arrendataris, els quals estaven obligats a retornar els molins en condret al final del contracte.

1548. E. GUINOT, «La política d'establiment i construcció de molins...», p. 2195.

Aquestes reformes permeteren moure un nombre superior de moles i de dimensions més grans,¹⁵⁴⁹ de fins a nou pams menys dos dits¹⁵⁵⁰ (173 centímetres) de diàmetre per mig pam o un (9,7 o 19,43 centímetres) de gruix.¹⁵⁵¹ La diversificació gradual de les dimensions de les moles va contribuir a difondre el costum de mesurar-les a cada transacció dels casals.¹⁵⁵² Mentre que el diàmetre no experimentava variacions importants, el gruix es reduïa gradualment a conseqüència del desgast inherent a la mòlta, la qual cosa condicionava el valor de cada mola. La informació disponible sobre el preu de les moles és encara molt escadussera: «una mola a ops de molí», el 1373, va costar, a València, 7 lliures, 5 sous i 2 diners;¹⁵⁵³ les adquirides durant el segle XIV per al casal de Bonanat Sopera, al rec Comtal de Barcelona, oscil·laren entre els 16 i els 40 sous.¹⁵⁵⁴ Les millors continuaven fabricant-se a les pedreres de Montjuïc, als afores de Barcelona, des d'on es distribuïen, amb el qualificatiu de «catalanes», per tota la «Confederació».¹⁵⁵⁵ L'increment de la demanda i la diversificació de les mides induïren els assessors fiscals dels comtes reis a modificar les tarifes de la lleuda de les moles de Barcelona: la taxa inicial única, d'11 diners per unitat, va ser substituïda per una de proporcional, de 16 diners, per a les de sis pams de diàmetre; 15 diners, per a les de cinc pams i mig, i 14 diners, per a les de cinc pams.¹⁵⁵⁶ Els propietaris dels casals, per a prolongar-ne la vida útil, començaren a cenyir les moles amb cèrcols de ferro;¹⁵⁵⁷ la restauració

1549. En un memorial del segle XV, s'especifiquen les dimensions de les moles fabricades a Barcelona, amb pedra de Montjuïc, que oscil·laven entre els cinc i els sis pams de diàmetre (ACA, BGC, reg. 442, f. 34r; cit. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 426, nota 1033). Les troballes arqueològiques han confirmat les referències documentals: excavacions recents han aportat nombroses moles de 110-120 centímetres de diàmetre i 10,5 centímetres de gruix i unes poques de 130-135 centímetres de diàmetre i 26,5 centímetres de gruix (S. SELMA, «De la construcció islàmica al casali modern...», p. 111-117).

1550. En un inventari del 1363, s'esmenten diverses moles d'«una cana et unus palmus minus duobus digitis ex traverso» (APR, lligall 307, f. 50v; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia...*, p. 67, nota 11).

1551. *Ibidem*, p. 67, nota 11. En un contracte de societat concertat, el 6 d'agost de 1379, per la comunitat cistercenca de la Real amb Guillem Gaubert per a explotar la granja d'Esporles, s'inventaria l'equipament de cinc molins, entre el qual apareixen descrites set moles, el gruix de les quals oscil·lava entre els 3,3 centímetres i els 8,5 centímetres de gruix (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/2, p. 681). Vegeu també *supra*, nota 1550.

1552. Operació coneguda amb el terme *pagellar*, derivat de *pagella*, l'instrument emprat per a fer-ho (J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia...*, p. 67).

1553. M. GUAL CAMARENA, *Vocabulario del comercio medieval...*, p. 363.

1554. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 335, nota 869.

1555. E. GUINOT, «La política d'establiment i construcció de molins...», p. 2188.

1556. ACA, BGC, reg. 442, f. 34r; cit. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 426, nota 1033.

1557. «Dues moles de pedra de Monjuhic, cascuna de VI palms, sercolades ab cèrcols de ferro» («Inventari del castell de Castellar, any 1388», *Plaça Vella* (Castellar del Vallès), núm. 18 (1986), p. 31).

periòdica del ratllat els va obligar, a més, a seguir comprant escodes i pics.¹⁵⁵⁸ Desconexem la durada de les moles, a la baixa edat mitjana. Estudis actuals efectuats en molins tradicionals encara en funcionament han demostrat que el període d'ús de la mola jussana és d'uns cinquanta anys i el de la corredora, d'uns vint-i-cinc.¹⁵⁵⁹

Coincidint amb aquests canvis d'escala, es registraren també en els casals algunes innovacions qualitatives,¹⁵⁶⁰ començant per la substitució de la fusta pel ferro en els punts vitals de la màquina, com ara a l'extrem superior de l'arbre (coll-ferro), a l'ull de la mola volant (nadilla)¹⁵⁶¹ i a les pales de la roda motriu. Del rodet altmedieval de pales de fusta es passà a una roda molt més potent, constituïda per aletes de ferro encerclades per una anella també de ferro. La incorporació de la tremuja¹⁵⁶² i la farinera va reduir considerablement les pèrdues de gra i de farina. Més importants tècnicament van ser la introducció del trestellador, una comporta de fusta que regulava l'entrada de l'aigua a la canal, i la substitució del banc fix, la barra de fusta on recolzava la roda dels àleps, pel mòbil, que permeté al moliner apujar-la o abaixar-la mitjançant dues peces de ferro, l'alçador i el parpal.¹⁵⁶³ Aquest doble mecanisme va convertir el molí en una màquina controlada: va permetre al moliner variar la intensitat i la velocitat de la mòlta, per tal d'obtenir diverses varietats de farina. Als inventaris de les farineres baixmedievales, també hi apareixen sovint els parpals¹⁵⁶⁴ i els torns per aixecar els sacs.¹⁵⁶⁵

L'augment de la potència i el perfeccionament gradual de la maquinària obligaren els promotors de molins fariners a millorar el disseny de l'edifici. A la baixa edat mitjana, els casals destinats a contenir més de dues rodes, amb independència

1558. «Item v scodes de ferre abtes per piquar les moles dels dits molins. Item dos pichs de ferre [...] abtes per piquar moles de molins» («Inventari del castell de Castellar...», p. 31). «Decem pichs» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/2, p. 588). «Inter omnia dicta molendina erant viginti pichs, inter magna et parva» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/2, p. 681).

1559. R. CÓRDOBA DE LA LLAVE, «Aceñas, tahonas y almazaras. Técnicas industriales y procesos productivos del sector agroalimentario en la Córdoba del siglo XV», *Hispania* (Madrid), vol. XLVIII (1988), p. 844.

1560. Ben reflectides en un inventari del darrer quart del segle XIV, ja esmentat («Inventari del castell de Castellar...», p. 18-31), del qual Josep Fernández Trabal inclou una prou detallada anàlisi a J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Les indústries rurals», p. 365-367.

1561. «Duas nadias ferri» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/2, p. 5).

1562. «Quedam tramugiam fustis, fracta, [...] Item, una tramugia fustis vetera [...] Item, quedam tramugia furnita» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/2, p. 681).

1563. J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia...*, p. 67; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 13.

1564. «Unum parpalle ferri» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/2, p. 589). «Duo parpalia ferri parvi» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/2, p. 681).

1565. «Quoddam turno tollandi sacos [...] unum turnum furnitum» (*Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/2, p. 681).

del titular, compartien, arreu de la «Confederació», els mateixos trets arquitectònics. Els elements estructurals estaven bastits en pedra; els dos àmbits fonamentals eren la sala de moles, un gran espai rectangular amb coberta de fusta sobre arcs de pedra, i la torre defensiva, que conferia al conjunt l'aspecte d'una fortificació. Del carcabà, pel fet d'estar situat sota el nivell del sòl i d'haver-se reblit gradualment de terra des del moment en què el molí va cessar de moldre, sovint només en co-neixem la planta, en la mesura que coincideixi amb la de la sala de les moles.¹⁵⁶⁶ Els molinars urbans es configuraren a partir de la successió de petits casals sobre una séquia mare, com succeí en el rec Comtal barceloní, que, pels volts del 1300, ja comptava amb tretze casals.¹⁵⁶⁷

Aquests canvis quantitius i qualitius, tanmateix, no afectaren de la mateixa manera tots els molins. Durant els segles XIV i XV, la gamma de farineres es va ampliar. Els molins destinats a satisfer les necessitats de mòlta d'una petita comunitat camperola continuaren tenint una o dues rodes.¹⁵⁶⁸ Els grans molins rurals dels senyors, amb un radi d'acció força més ampli, solien disposar d'unes quatre moles, com ho palesen els casals que posseïen les comunitats cistercenques de Santes Creus i la Real a Codony¹⁵⁶⁹ (Camp de Tarragona) i a la Cova¹⁵⁷⁰ (roaldia de la Ciutat de Mallorca), respectivament. Finalment, prop dels grans nuclis urbans, sorgiren grans casals, de titularitat reial o senyorial, que arribaren a contenir més de quinze moles instal·lades en filera.¹⁵⁷¹ La multiplicació de les rodes, pel fet d'es-

1566. S. CAUCANAS, *Moulins et irrigation en Roussillon...*, p. 141-144; F. ESPAÑOL, «Els casals de molins medievals a les comarques tarragonines. Contribució a l'estudi de la seva tipologia arquitectònica», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), núm. 1 (1980), p. 231-254; F. FITÉ, «Un apropament a l'estudi dels molins del Montsec i la vall d'Àger», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), núm. 4 (1983), p. 218-238; E. BERGADÀ, *El casal de molins reials i Molins de Rei: 1190-1990*, Molins de Rei, Museu Municipal de Molins de Rei, 1990; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «En els orígens de la indústria...», p. 87-99; S. SELMA, «De la construcció islàmica al casali modern...», p. 133-138; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 13.

1567. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 248-256.

1568. Els capbreus de la baixa edat mitjana reflecteixen la dispersió d'aquestes petites farineres pels dominis senyorials: l'any 1374, dins el terme de Rupit (Osona), hi havia dinou molins per a un total de cent seixanta-cinc famílies pageses (A. SERRA, *La comunitat rural a la Catalunya medieval: Collsacabra (s. XIII-XVI)*, Vic, Eumo, 1990, p. 54); coetàniament, un capbreu del castell de Cervelló (Baix Llobregat) n'esmenta tretze per a dues-centes quatre famílies camperoles (S. GASSIOT, «Herència i mercat de la terra: l'accés a la propietat al domini de Cervelló segons el capbreu de 1374-1377», a M. SÁNCHEZ (comp.), *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1993, p. 77-79).

1569. F. ESPAÑOL, «Els casals de molins medievals...», p. 235-238.

1570. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real...*, vol. II/2, p. 588.

1571. Durant el primer terç del segle XIV, coexistien en el tram final del Llobregat un casal de quinze moles, propietat del sobirà, i un altre de disset moles, que pertanyia als senyors del castell de Cervelló (J. FERNÁNDEZ TRABAL, «En els orígens de la indústria...», p. 87-99; J. FERNÁNDEZ TRABAL,

tar condicionada al cabal disponible, va obligar els promotors a seleccionar amb cura l'emplaçament d'aquests molinars, ja que només es podien ubicar en paratges concrets, que reunissin unes condicions determinades.

Durant la baixa edat mitjana, també es van utilitzar, arreu de la Corona catalanoaragonesa, els molins fariners de roda vertical, tot i que amb una freqüència molt inferior als de roda horitzontal; s'hi han documentat dos models: els fixos o de casal, construïts directament sobre els canals d'alimentació o, fins i tot, sobre els cursos fluvials, i els flotants, bastits damunt barques. Els primers, que exigien cabals lents i abundants, assoliren la seva màxima densitat en els trams periurbans d'alguns rius —com la Tet, a Perpinyà; el Llobregat, a Barcelona; el Segre, a Lleida, i el Túria, a València, on coexistiren amb els casals de molins horitzontals— i pertanyeren tant al sobirà com a nobles i societats d'oligarques locals.¹⁵⁷² Estan documentats des del 1316, quan Jaume II en va concedir una llicència de construcció a Guillem de Lacera, senyor de Sant Boi.¹⁵⁷³ Tot i que no disposem encara d'informació precisa sobre les dimensions de les rodes motrius, no devien ser força diferents de les dels molins castellans coetanis, el diàmetre de les quals solia ser, si més no a la darrereria de segle xv, d'uns catorze pams¹⁵⁷⁴ (2,8 metres). La majoria estaven construïdes amb fusta d'alzina, la més forta i resistent a la humitat i a l'acció corrosiva de les aigües. L'eix, l'arbre, es prolongava cap a l'interior del casal, on s'acoblava a una segona roda vertical dentada que engranava perpendicularment amb un cilindre de vares, la llanterna. Aquest sistema permetia transformar una rotació vertical en horitzontal, que un segon eix, la forcada, transmetia directament a la mola corredora, mitjançant una peça rectangular de ferro (la nadilla) i una mossa d'encast (el nadiller).

Els molins flotants consistien en dues embarcacions paral·leles entre les quals girava una roda de pales que, mitjançant l'arbre, accionava el mecanisme de mòlta, instal·lat en una de les barques. La primera referència documental data del 1334, quan Alfons el Benigne va autoritzar el seu tresorer, Bernat Despalau, a construir un giny d'aquesta mena a la vall baixa del Llobregat.¹⁵⁷⁵ Durant el curt període d'expansió econòmica que va precedir, a mitjan segle xv, l'esclat de la Guerra Civil catalana, els administradors del Reial Patrimoni, per a augmentar els ingressos fiscals i pal·liar, en una etapa de creixement de la demanda de farina, el col·lapse

«Les indústries rurals», p. 369; J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 35 i 40-41).

1572. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Les indústries rurals», p. 370.

1573. Vegeu *supra*, p. 295.

1574. R. CÓRDOBA DE LA LLAVE, «Aceñas, tahonas y almazaras...», p. 837 i 838, nota 9.

1575. ACA, BGC, reg. 596, f. 36r; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 33, nota 77.

dels grans casals, concediren —com ja s'ha exposat— llicències de construcció de molins flotants a la vall baixa del Llobregat. El 1451, l'apotecari barceloní Gucelm Marqués fou autoritzat a instal·lar fins a quatre moles entre Sant Vicenç dels Horts i el mar, tant sobre barques com en casals, a canvi d'entregar anualment al batlle reial la vintena part dels guanys obtinguts, una proporció força inferior a les cinc sisenes parts de les anteriors concessions a molinaria.¹⁵⁷⁶ El concessionari es degué apressar a construir-hi un molí flotant amb tres moles, atès que l'any següent en venia la meitat, per 27 lliures i 10 sous, a Eulàlia, esposa del mercader barceloní Gaspar de Casasaja.¹⁵⁷⁷ Aquesta modalitat, que no va gaudir a la «Confederació» d'un grau d'acceptació comparable al de França,¹⁵⁷⁸ també ha estat documentada a l'Ebre.¹⁵⁷⁹ Els molins flotants eren força més petits que els de roda vertical fixos, però tenien els avantatges de no entorpir la navegació i de poder ser desplaçats d'acord amb l'evolució de la demanda de mòlta. Pel fet de no requerir ni resclosa ni rec, la seva fàbrica, en ambdós casos, era força menys costosa que la dels molins de casal.

Quant als molins de vent, continuaren sent, a la «Confederació», una solució tecnològica reservada per a les contrades àrides o per als períodes de col·lapse dels molinars hidràulics. Seguiren circumscrits pràcticament a les illes Balears, on han estat documentats en alguns textos de la darrerria del segle XIV i en representacions iconogràfiques coetànies o quelcom més tardanes, com el retaule de Nostra Senyora de Gràcia, del convent de Sant Domènec de Palma, i el de Sant Jordi, de Pere Niçard.¹⁵⁸⁰ Jaume II, el 14 de maig de 1312, havia autoritzat Jordi de Nicòsia a bastir un molí de vent en el terme de Peníscola, alhora que se'n retenia la vintena part dels guanys,¹⁵⁸¹ un cens aleshores força baix. Sembla, tanmateix, que no s'arribà a construir, ja que no apareix esmentat en l'inventari de drets i rendes senyoriales que, set anys després, féu l'orde de Montesa, en prendre possessió feudal de l'esmentada vila. Així mateix, crida l'atenció la identitat del beneficiari, un xipri-

1576. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 33, nota 77.

1577. ACA, BGC, classe 2a, D2, f. 18r-18v; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 53, nota 132.

1578. On prosperaren a les rodalies de Tolosa de Llenguadoc, Montalban, Vilanova d'Avinyó, Arles, Tarascó, París i Orleans (F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 22).

1579. P. ORTEGA, «Rentas del castellán de Amposta (Orden del Hospital) en las encomiendas de Ascó, Caspe y Miravet a principios del siglo XV», *Miscel·lània de Textos Medievals* (Barcelona), núm. 8 (1996), p. 293 i 318.

1580. M. BARCELÓ I CRESPI, «El ritmo de la comunidad: vivir en el mundo rural, los trabajos y los días. El ejemplo de Mallorca bajomedieval», a *La vida cotidiana en la Edad Media*, Logronyo, Instituto de Estudios Riojanos, 1998, p. 149.

1581. ACA, C, reg. 209, f. 159v; ed. E. GUINOT, «La política d'establiment i construcció de molins...», p. 2200-2201.

ota que hauria arribat al Regne de València durant el període de refermança de les relacions comercials i diplomàtiques amb el reialme illenc endegat per Jaume II,¹⁵⁸² un estranger amb coneixements tècnics de provinença oriental, però, alhora, aliè a les tradicions hidràuliques locals. El 1469, en la fase final de la Guerra Civil catalana, el batlle general de Catalunya, davant la manca de farina que patia la vila, va autoritzar el noble Blasc de Castellet a construir dos molins de vent a Sant Boi, a un cens d'1 morabatí per mola.¹⁵⁸³ Com per a l'etapa anterior, no disposem d'informació prou precisa sobre els costos de construcció i de manteniment, que devien superar la capacitat d'esmerç de la majoria de les famílies pageses, ni relativa al sistema d'explotació i a la quantia del dret de moltura, que no serien gaire diferents dels dels molins hidràulics.

Els consistoris de les grans ciutats, per tal de conjurar els perills tant de la minva d'aigua, arran de les freqüents secades, com de la destrucció dels recs i dels casals de la rodalia, per les riuades o els setges, finançaren eventualment la construcció de molins de sang dintre dels recintes urbans. Pel desembre de 1451, els jurats de València decidiren «que siguen fets molins de sanc, en tal manera que, d'aquells, se poguera servir la ciutat», i confiaren la tasca a dos fusters locals.¹⁵⁸⁴ El giny era molt senzill: una perxa llarga, acabada amb unes camelles, transmetia directament a l'arbre una rotació horitzontal, generada per l'impuls d'un semovent. Els inventaris *post obitum* han acreditat també l'existència de molins de sang privats a moltes explotacions de camperols benestants i, fins i tot, en algunes cases de poble mallorquines,¹⁵⁸⁵ ubicades les unes i les altres en el reialenc. La seva presència sovintejada a les clastres i als corrals ha induït alguna experta en història de la vida quotidiana¹⁵⁸⁶ a considerar que aquesta assequible modalitat del giny fou la preponderant a l'illa durant els segles xv i xvi, sense especificar, emperò, la correlació entre el nombre de màquines i la quantitat de gra que va passar per les seves moles, sense preguntar-se si superioritat numèrica va significar aleshores preponderància efectiva en la mólta. Un preu força inferior al del molí hidràulic, una articulació fàcil amb les tasques rurals —els pagesos només junyien els animals de treball al molí durant les èpoques en què els camps no exigien labors de rella— i el fet d'accentuar l'autonomia de les famílies pageses respecte als poderosos com-

1582. Que culminaria amb el seu enllaç, el 1315, amb Maria de Lusignan, germana d'Enric II.

1583. J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat...», p. 55.

1584. N. P. GÓMEZ, «Contribució a l'estudi de la molinaria valenciana mijeval», p. 702-703.

1585. Com la d'Antoni Mesquida, veí de Porreres, on el notari, el 2 de gener de 1489, va localitzar, «a la casa del molí», «hun molí de sanch mingenser e tres pichs» i «una manuela de molí petite» (M. BARCELÓ I CRESPI, *Elements materials de la vida quotidiana...*, p. 159).

1586. M. BARCELÓ I CRESPI, «El ritmo de la comunidad...», p. 149.

pensaven encara, a les àrees no sotmeses al monopoli senyorial, els costos superiors de funcionament.

El gra podia arribar al molí brut o net. En el primer cas, s'havia de passar per un garbell a fi d'eliminar les impureses grosses¹⁵⁸⁷ i rentar-lo tot seguit per a treure-li la pols, la terra i la resta dels microcontaminants. Un cop aigualat, se l'havia de deixar assecar a sol i oratge, atès que el gra moll —com ja s'ha exposat— no es molia bé. Aquesta darrera operació només s'havia de prolongar, tanmateix, el temps estrictament necessari per tal que s'evaporés l'excés d'aigua, ja que, quan el gra estava massa sec, es perdia una part de la farina, convertida en pols. La quantitat i la qualitat de la farina també depenien, doncs, del contingut d'humitat del gra en el moment de la mòlta. Un cop net i eixut, es pesava¹⁵⁸⁸ i es dipositava a la tremuja, des de la qual anava caient, pel canalet, a l'ull de la corredora, per on penetrava a l'interval que el moliner havia deixat entre les dues moles.

Els grans dels cereals estan constituïts per elements de duresa diferent: la pellofa, l'endosperma, constituïda per midó i gluten, i el germen. El grau de trituració de cada un d'aquests elements dependrà de l'espai de separació amb el qual treballin les moles. Quan el moliner molia «alt», amb un interval ample, produïa una barreja de sèmola i farina que contenia moltes partícules grosses i força segó. Quan molia «baix», amb un interval estret, polvoritzava intensament tots els components del gra, generava farina de partícules diminutes i segó fi.¹⁵⁸⁹ En ambdós casos, una part petita del gra, pel fet de convertir-se en pols, es perdia. El resultat, en aquest darrer cas, no s'apreciava fins després de la cernuda, que separava la farina del segó, una operació que aleshores no competia al moliner, sinó al client. El moliner havia de procurar també no moldre massa lentament ni a corre-cuita. Quan la mola girava a massa velocitat, la farina es reescalfava, adquiria un color marronós i perdia qualitat, segons els criteris de l'època; en aquests casos, el moliner havia d'interrompre la feina i deixar refredar les moles.¹⁵⁹⁰ En la majoria de les ciutats, els flequers i forners, a la darrereria de l'edat mitjana, indicaven als moliners el tipus de mòlta, «alta» o «baixa», en funció de la qualitat del pa que volien produir.

La farina era recollida curosament al caixó col·locat sota les moles. El client desconfiat no deixaria mai de comprovar, abans de l'inici de la mòlta, que el reci-

1587. El porgat del blat, a començament del segle XIV, significava per a la Pia Almoina de Barcelona una despesa de mig diner per quartera (P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 402).

1588. L'obligació de pesar el gra abans de moldre'l, ja instaurada al darrer terç del segle XIII, es va ratificar a Tortosa el 1339, el 1341 i el 1344 (A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 61).

1589. F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 38.

1590. *Ibidem*, p. 38.

piant estava en bon estat i no deixava escolar part de la farina i, un cop finalitzada, que no n'hi quedava gens. En la «mòlta comuna», el pes de la farina retirada del calaix era quasi idèntic al del gra abocat a la tremuja; en la «mòlta fina», la diferència entre ambdues magnituds s'incrementava. Les autoritats locals, a fi d'evitar frauds, establiren el mesuratge preceptiu del gra abans de moldre'l i de la farina resultant i regularen la quantia del «polvoratge», compensació en espècie per les tasques de garbellar el gra i espolsar els sacs, que no podia superar les 2 lliures per tres quarteres i mitja,¹⁵⁹¹ a Mallorca; 1 lliura per quartera, a Barcelona,¹⁵⁹² i el 0,9 % del pes del gra mòlt, a Aragó.¹⁵⁹³ Després de mesurar la farina, només restava cerndre-la, per tal de separar-ne el segó, una tasca que es podia efectuar al molí, al forn o a casa del propietari. Un cop conclosa la feina, la farina era dipositada en sacs nets, que es lligaven curosament amb cordills de cànem, per tal que els traginers la traslladessin als pastadors o rebosts dels clients.

La compensació econòmica que percebia el moliner per totes aquestes feines, la quantia del dret de moltura, va continuar depenent dels costums locals i, en conseqüència, només rarament apareix recollida per la documentació. Degué continuar oscil·lant entre un tretzè i un vintè del gra mòlt.¹⁵⁹⁴ A les contrades rurals, els usuaris degueren continuar pagant la taxa en espècie; en aquest cas, el moliner començava la tasca detraient la seva part, molia a continuació la resta i entregava finalment la farina resultant al client. L'avenç de l'economia monetària també degué influir, emperò, en el sector. Pels volts del 1300, a les rodalies de les ciutats, començaria a difondre's —com a França—¹⁵⁹⁵ la pràctica de pagar en

1591. Des del 1305 (vegeu *infra*, nota 1594).

1592. On els consellers, abans del 1375, havien establert que «una bona e savia persona o dues o més, si mester hi seran, de la dita ciutat, les quals [...] pesen tot lo gra qui serà portat per molre als dits molins e façen escriure tot lo pes del dit gra [...] E aquell que pesaran tornen a pesar com serà mòlt, ço és la farina que aportaran, per tal que semblant pes que pesara lo gra pes la farina, salvant una libra per quartera la qual es acostumada de donar per lo polvertge» (*Privilegios reales concedidos a la ciudad de Barcelona*, p. 152).

1593. P. LARA IZQUIERDO, *Sistema aragonés de pesos y medidas: La metrología aragonesa y sus relaciones con la castellana*, Saragossa, Guara, 1984, p. 179; P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 397, nota 48.

1594. El 2 de juny de 1305, Jaume II de Mallorca, per a posar fi als abusos dels moliners de la rodalia de la Ciutat, va establir que només podrien exigir en concepte de dret de molitja un setzè i descomptar, per cada sac de tres quarteres i mitja, 2 lliures «pro puleveragio» (J. VICH I SALOM i J. MUNTANER I BUJOSA, *Documenta Regni Maioricarum*, Palma, Amengual y Muntaner, 1945, p. 96-97). La quantia del dret de molitja fou ratificada catorze dies després (J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, p. 33). L'almoïna de Girona, durant el bienni de 1347-1348, va gratificar el treball dels moliners locals amb un dissetè de la quantitat de gra mòlt (ACG, *Comptes de la Pia Almoïna, 1347-1348*, f. 16r-16v; cit. C. GUILLERÉ, *Diner, poder i societat a la Girona del segle XIV*, Girona, Ajuntament de Girona, 1984, p. 189, nota 79).

1595. F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 33.

metàl·lic el preu de la molinada, una pràctica que, al llarg dels segles XIV i XV, irradiaria pel camp. La Pia Almoina de Barcelona, pionera en l'adopció del nou tipus de tarifa, pagava, al segon quart del segle XIV, per moldre el forment en els casals periurbans, 2 sous i 8 diners per sac,¹⁵⁹⁶ que equivalien a 6,4 diners per quartera.¹⁵⁹⁷ Els moliners preferirien, tanmateix, el primer sistema, que els permetria especular amb els cereals durant les pujades estacionals i, sobretot, en les èpoques de carestia. Aquesta oposició explicaria la coexistència —ben documentada arreu d'Occident—¹⁵⁹⁸ de les dues pràctiques. No sabem si a la Corona catalanoaragonesa els moliners, seguint l'exemple dels seus col·legues gals,¹⁵⁹⁹ modulaven les seves exigències en funció del preu dels cereals o de la magnitud del cabal de la séquia. Devien dispensar també un tracte especial als clients privilegiats, com els flequers, els forners i les institucions assistencials, que es beneficiarien pertot arreu d'una reducció substancial de la taxa.

Mentre que el monopoli de la construcció de molins es va mantenir inalterat, durant la baixa edat mitjana, pertot arreu, el d'ús va accelerar la davallada que havia iniciat, en les dècades centrals del segle XIII, a les terres de reialenc, fins a quedar-hi circumscrit als professionals del pa, als flequers i forners. La liberalització de la mòlta fou un dels avantatges que els consells de les principals ciutats de la «Confederació» arrencaren a Pere el Gran, a canvi del seu suport econòmic i militar a la guerra de les Vespres Sicilianes, com es desprèn de la seva puntual inclusió en el *Privilegium Magnum*¹⁶⁰⁰ de València i en el *Recogoverum Proceres*¹⁶⁰¹ de Barcelona, el 1283 i el 1284, respectivament. Aquests privilegis, que no eren aplicables en les senyories jurisdiccionals, van revolucionar la molinaria a les terres de reialenc. Les concessions, inicialment locals, s'hi van anar estenent, en les centúries posteriors, fins a imposar-se pertot arreu, no sense reculades puntuals: Jaume II, el 1307 i el 1314, en les escriptures d'establiment de sengles casals, a Mislata i a Ademús, encara va concedir el monopoli de mòlta en el terme als res-

1596. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 403.

1597. Atès que els sacs, aleshores, tenien una capacitat de cinc quarteres (P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 403).

1598. F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 33-34.

1599. *Ibidem*, p. 30-32 i 34-35.

1600. «Quod quolibet possit molere bladum, olivas, alquena, linos et arrocus, et omnia alia, ubicumque voluerit» (*Aureum Opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie*, València, D. de Gumiel, 1515, f. 30v; cit. A. FURIÓ, «L'utilitatge i les tècniques», p. 348; T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molinaria hidràulica valenciana...», p. 75, nota 101).

1601. «Item quod quilibet civis Barchinone potest molere bladum suum ubicumque voluerit sine impedimento alicuius, exceptis farneriis et flaqueriis que debent molere ad molendina regalia» (*Privilegios reales concedidos a la ciudad de Barcelona*, p. 13).

pectius emfiteutes, el noble Pere Boil i el Consell local,¹⁶⁰² a Torroella de Montgrí, el consistori va prohibir, el 1372, que cap veí tragués «gran de negun linatge per molra a altres molins sinó del dit loch».¹⁶⁰³

La situació dels propietaris d'antics molins del patrimoni reial era, doncs, paradoxal: havien esdevingut senyors de molins, però —com molt bé han recalcat T. F. Glick i Luis Pablo Martínez— no «disposaven de la potestat que garantia rendibilitat als molins veritablement feudals, la de poder forçar la població de la contrada a moldre-hi»,¹⁶⁰⁴ ja que els esmentats privilegis havien alliberat els habitants del reialenc del destret de mòlta. Per a garantir que els seus respectius molins estiguessin «ben parroquiats», això és, que comptessin amb una nodrida clientela que ultrapassés els usuaris del veïnat, els propietaris hagueren de posar en pràctica estratègies de mercat. El seu ardit per a captar clients llunyans amb el mínim d'esforç es va centrar en els flequers. Controlar un flequer significava conquerir la demanda de mòlta d'un barri sencer d'una vila. En aquest procés, el crèdit va desenvolupar un paper fonamental: els senyors dels molins concediren préstecs als flequers per a l'adquisició de blat, a canvi del compromís de portar-lo a moldre a les seves farineres.¹⁶⁰⁵ Durant la primera meitat del segle XIV, el moliner, a la rodalia de la ciutat de València, retenia, a més dels tres almuds per cafís corresponents al dret de moltura, un almud més en concepte d'amortització del capital. En aquest sistema de liquidació d'un deute en metàl·lic mitjançant pagaments en cereals, s'assignava normalment a l'almud de blat un valor estàndard de 8 diners, que devia ser quelcom inferior al preu de mercat, una diferència que encobriria la taxa de l'interès.¹⁶⁰⁶ Els moliners no dubtaven, doncs, a utilitzar el crèdit per a assegurar-se una clientela fixa i submisa entre un dels col·lectius més fràgils de la menestralia urbana. Al capdavall, els senyors dels molins substituïen un impossible mercat captiu feudal per un mercat captiu financer. La coerció continuava al cor del seu negoci, però era econòmica, no feudal.

Aquesta pràctica del monopoli de mòlta per vies mercantils a les terres de reialenc va ser considerada, des d'un bon principi, socialment perillosa per les autoritats, ja que hi afavoria els moviments especulatius entorn del proveïment urbà de cereals. Al Regne de València, la legislació foral recull, des de les darreres dèca-

1602. E. GUINOT, «La política d'establiment i construcció de molins...», p. 2192-2193 i 2201-2202.

1603. AHG, Notarials, prot. 4 (23-IV-1372); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 56.

1604. T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molineria hidràulica valenciana...», p. 76.

1605. Modalitat de contracte ben documentada a l'Horta de València des del primer quart del segle XIV (T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molineria hidràulica valenciana...», p. 77; J. V. GARCÍA MARSILLA, *Vivir a crédito...*, p. 54-55).

1606. J. V. GARCÍA MARSILLA, *Vivir a crédito...*, p. 54.

des del segle XIII, mesures específiques contra les pràctiques monopolístiques dels senyors dels molins: en una de les clàusules del privilegi obtingut, el 1283, per les autoritats locals, de Pere el Gran, ja es va prohibir als propietaris de molins prestar diners a flequers.¹⁶⁰⁷ El consistori, al llarg dels segles XIV i XV, va promulgar nombrosos bans contra aquesta relació contractual tan desequilibrada, que s'inclogueren, el 1499, en el cos de privilegis de la ciutat i del regne, com a pragmàtica reial.¹⁶⁰⁸ L'abolició del destret d'ús no es va traduir en una sensible baixada del preu de la mòlta a les terres de reialenc no tant per causa d'una rígidesa tarifària —els Furs permetien als moliners valencians treballar a la baixa— com del manteniment del monopoli de construcció, reservat al sobirà i als seus agents, els batlles. Els molins, a cada districte, competien entre ells, però el seu nombre es mantenia controlat per la manca de llibertat d'edificació, una restricció refermada, especialment al Regne de València, pel control que les comunitats de regants exercien sobre l'aigua disponible.¹⁶⁰⁹

Fora del reialenc, els senyors, per a rendibilitzar les seves inversions, mantingueren, en canvi, el destret d'exclusivitat en els respectius dominis, com ho palesen nombroses i explícites referències documentals coetànies. Un pregó advertia, el 1347, als veïns de Monells, en el comtat d'Empúries, «que nuyl hom no molga sinó en lo molin de l'honrat Ramon de Pontons, ho en lo molin de Jacme de Roses, ho en lo molin de Na Sunyer de Cies».¹⁶¹⁰ Els habitants d'Ascó, Vinebre, Torre de l'Espanyol, la Fatarella i Riba-roja (Ribera d'Ebre) havien de moldre el seu gra, el 1416, en el molí de barca que el castellà d'Amposta havia instal·lat sobre el riu, entre Ascó i Vinebre; els infractors serien sancionats amb una multa de 60 sous.¹⁶¹¹ En alguns casos, els senyors, per a preservar l'esmentat monopoli, havien utilitzat fins i tot la violència: el 1332, el vescomte de Bas havia embargat blat i farina als

1607. Les autoritats locals valencianes, el 1283, en la fase àlgida de la guerra de les Vespres Sicilianes, ja havien aconseguit de Pere el Gran que vedés aquesta mena de pràctiques: «Los senyors o arrendadors dels molins no presten ni donen per si ni per altre, ni fien forment, nil donen a menys for que als altres; ni facin quitació ni remuneració a d'algún flaquer o fariner, ab condició qua haja a moldre en son molí; ni poden per via alguna donar fadigues de forns, cases, taules o lochs a flaquer algú, per si o per altri, ab condició que hajen de moldre en cert molí» (P. H. TARAÇONA, *Institucions dels Furs y Privilegis del Regne de Valencia, eo sumari e repertori d'aquells*, València, Pedro de Huete, 1580, p. 168; V. L. SANTONJA, *Les Corts valencianes (1240-1645)*, València, Corts Valencianes, 1997, p. 72; T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molinaria hidràulica valenciana...», p. 78, nota 106; J. V. GARCÍA MARSILLA, *Vivir a crédito...*, p. 54, nota 35).

1608. *Aureum Opus...*, f. 221r-221v; cit. T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molinaria hidràulica valenciana...», p. 79, nota 107.

1609. T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molinaria hidràulica valenciana...», p. 81.

1610. AHG, Notarials, Monells, prot. 218, full solt (22-III-1347); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 56, nota 17.

1611. P. ORTEGA, «Rentas del castellán de Amposta...», p. 318.

pagesos de Castellfollit de la Roca (Garrotxa) per negar-se, entre altres coses, a utilitzar els seus molins.¹⁶¹² Aquesta dinàmica discordant provocava una tensió soterrada entre els pagesos de les terres senyoriales que només va aflorar, tanmateix, eventualment: l'any 1494, en la fase final del conflicte remença, un grup de pagesos va assaltar i destruir els molins de Taradell¹⁶¹³ (Osona). El monopoli de mòlta no va figurar, emperò, entre les reivindicacions preferents dels pagesos. En els greuges presentats a les Corts sobre qüestions de jurisdicció, no apareix esmentat ni una sola vegada. Les denúncies giraren al voltant de la contribució forçosa dels pagesos a la reparació de les rescloses i la fabricació de les moles.¹⁶¹⁴ Això explica que la Sentència arbitral de Guadalupe inclogués les «moles de molino» i l'«adob de resclosas» entre les exigències senyoriales abolides.¹⁶¹⁵

Tot i això, el procés de mercantilització de l'activitat molinera iniciada en el patrimoni reial es va estendre prest a les terres baronials. Els senyors no s'accontentaren amb retenir preceptivament els usuaris sotmesos a la seva jurisdicció, sinó que procuraren alhora captar clients en els districtes pròxims del reialenc, mitjançant uns preus i una qualitat de la mòlta competitius. Alguns veïns d'Olocau del Rei (els Ports) preferien moldre el seu gra en els molins de la vorana comanda templeira de Cantavella que en els locals.¹⁶¹⁶ Eiximèn Corella, el 1454, recordaria que entre els millors clients dels molins de la seva senyoria d'Asp (Vinalopó Mitjà) figuraven els veïns d'Elx, vila de reialenc, aleshores en poder de la ciutat de Barcelona.¹⁶¹⁷ La concurrència reduiria el marge de guany dels propietaris, els esperonaria a millorar el funcionament de la màquina i a mantenir-la tècnicament al dia, i afavoria, per tant, els interessos de la clientela. Tanmateix, la major prova de mercantilització de l'activitat molinera a les senyories és l'extensió del contracte d'arrendament a curt termini de l'explotació dels molins, fórmula hegemònica des de mitjan segle XIV als de reialenc.¹⁶¹⁸ Els senyors més inquiets o més mancats de recursos començaren a substituir l'establiment emfitèutic, permanent i rígid, per l'arrendament, un sistema que permetia una millor adaptació dels ingressos als cicles econòmics. El mercat captiu de les senyories, en l'etapa final de l'edat mitja-

1612. «Ratione moligie sive servitutis molendi in molendinis dicti vicecomitis, quamquidem servitutum assertit se habere in hominibus Castrifolliti et termini eisdem» (ACA, C, CR, papers a incorporar; ed. M. SÁNCHEZ, «Violència señorial en la Cataluña Vieja...», p. 214).

1613. Vegeu *supra*, p. 291.

1614. Com ha recordat recentment un dels millors experts en la qüestió (J. FERNÁNDEZ TRABAL, «Les indústries rurals», p. 374).

1615. ACA, C, reg. 3549, f. 161r; ed. J. VICENS VIVES, *Historia de los remensas...*, p. 342.

1616. T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molineria hidráulica valenciana...», p. 79.

1617. A. FURIÓ, «L'utilatge i les tècniques», p. 348; T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molineria hidráulica valenciana...», p. 79.

1618. T. F. GLICK i L. P. MARTÍNEZ, «La molineria hidráulica valenciana...», p. 80.

na, va atreure, doncs, homes de negocis forans que no dubtaren a pagar quantitats importants per l'arrendament dels molins.¹⁶¹⁹

A la narrativa baixmedieval europea, els clients qualifiquen sovint el moliner de corrupte, irascible, peresós i lúbric. Com en totes les sàtires, els autors estenien els defectes individuals al col·lectiu professional i n'exageraven la intensitat. Els moliners catalans vivien amb la seva família en o molt a prop del molí, on no treballaven mai, com els restants menestrals en el respectiu «obrador», sols. L'acompanyaven la seva esposa, el paper de la qual la documentació coetània no escateix, un fill adult o un mosso assalariat. En els grans casals, el moliner —com reflecteixen els inventaris i els processos coetanis— disposava, a més, d'un auxiliar que passava una bona part del seu temps visitant flequers i bregant per la captació de clients particulars en l'almodí, d'un o dos aprenents i, fins i tot, d'algun esclau que realitzava les feines més dures, com ara la càrrega i descàrrega dels sacs. Els clients, que solien portar personalment el gra a la farinera per tal de controlar-ne atentament la mòlta, devien donar també un cop de mà al moliner. La molinaria, des del darrer quart del segle XIII, havia esdevingut un sector força rendible no sols per als senyors directes i mitjans, sinó també per als mateixos moliners, molts dels quals ja disposaven —com es veurà més endavant— de prou liquiditat per dedicar-se al petit crèdit. A la rodalia de la Ciutat de Mallorca, els moliners, del 1300 ençà, no eren sols uns menestrals qualificats, sinó que havien esdevingut, a més, els veritables administradors del sistema hidràulic. S'havien convertit en un col·lectiu força influent, atès que els seus membres actuaven com a assessors a l'hora de reparar, escurar o construir segles, i eren elegits sovint per als càrrecs de sequiers i sotssequiers.¹⁶²⁰ Tot i això, continuaven sent uns menestrals especials, que aplicaven sistemàticament els seus coneixements tècnics a una matèria primera aliena (el gra) en un centre de treball aliè, i que només percebien, per una feina altament especialitzada, un salari.

Els canvis i les innovacions no sumiren, tanmateix, en l'oblit el molí de mà, com ho palesa la seva presència reiterada en explotacions rurals,¹⁶²¹ cases vilatanes¹⁶²² i, fins i tot, castells¹⁶²³ d'arreu de la «Confederació». La centralitat assolida pel pa

1619. *Ibidem*, p. 81.

1620. M. BERNAT i J. SERRA, *La síquia d'En Baster...*, p. 72.

1621. El 1364 es va inventariar un molí de mà al mas Villaret de Santa Cristina d'Aro, al Baix Empordà (AHG, Notarials, Vall d'Aro, prot. 204 (20-IX-1364); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 56, nota 15).

1622. En un alberg d'Ullà es van localitzar, el 1330, unes «moles de braç»; unes dècades després, el 1362, s'inventariava a Torroella de Montgrí una «picha de pichar forment» (AHG, Notarials, Torroella de Montgrí, prot. 564 (14-V-1330) i prot. 574 (22-III-1362); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 56, nota 15).

1623. Com el de Vila-romà el 1328 (*Els castells catalans*, vol. II, Barcelona, Rafael Dalmau, 1991, p. 688-696).

en la dieta ordinària d'amplis sectors socials va prolongar la vida d'aquest anacrònic però accessible aparell també a les ciutats. La ubicació dels casals de molins a la rodalia, fora murades, esdevenia un inconvenient insuperable en cas de setge. Els governs locals, conscients d'aquest perill, adquiriren i emmagatzemaren en dependències municipals contingents importants de molins de mà, per a posar-los al servei de la població en els períodes d'emergència i garantir així l'abastament de farina dintre del recinte urbà. Els consellers de Barcelona, davant l'eventualitat que l'ofensiva de Jaume IV de Mallorca tallés l'accés als casals del rec Comtal i del Baix Llobregat, distribuïren, la tardor del 1374, molins de mà entre els veïns, molts dels quals, passada la crisi, intentaren quedar-se'ls.¹⁶²⁴

El lloc de venda principal de la farina, a Barcelona, continuava sent la «farnaria» del palau reial, on el sobirà seguia recaptant la lleuda de la farina. També es podia adquirir, al detall, a les botigues dels fariners i dels arrovers.¹⁶²⁵ D'aquesta renda s'ha conservat poca informació, ja que, generalment, s'arrendava junt amb els molins reials de Barcelona.¹⁶²⁶ A Tortosa, la farina es comprava, almenys en les dècades centrals del segle XIV, als hostals. Diverses disposicions municipals tortosines fan referència a l'obligació de vendre la farina als hostals: una del juliol de 1334, promulgada sota els efectes de la crisi del «mal any primer», estableix que la farina no es vengui «sinó als hostals e que aquí le deguen descarregar, e no en latre loch», sota pena de 10 sous.¹⁶²⁷ De vegades, s'afegeix fins i tot que la farina destinada a la venda s'ha de portar als hostals, tot just mòlta, per a posar-la a disposició de «tot hom e tota fembra qui comprar ne voldrà».¹⁶²⁸ Sembla que els hostals tortosins eren llocs de lliure transacció on acudien a vendre gra, farina o diferents viandes particulars i revenedors, tant ciutadans locals com forasters.¹⁶²⁹

1624. AHCB, Cl, 166, f. 68v-69r.

1625. Vegeu *antea*, cap. 9, p. 271.

1626. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 400, nota 65.

1627. AMCT, *Llibre d'establiments*, I, f. 25v; cit. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 64, nota 59.

1628. AMCT, *Llibre d'establiments*, III, f. 145v-146r; cit. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 64, nota 60.

1629. El consistori, el 1359, va establir de sancionar amb el pagament d'una taxa d'1 diner per arrova a qui comprés farina a persona forana als hostals de la ciutat (AMCT, LP, VII, f. 27r; cit. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 63, nota 57).

Capítol 11

La panificació

La informació disponible sobre les diverses operacions necessàries per a transformar la farina en pa esdevé, després del 1280, força més abundant i expressiva. Tot i que el sobirà i els senyors jurisdiccionals continuaren reservant-se el monopoli de construcció, els forns experimentaren, des d'aleshores, avenços tècnics i funcionals d'un abast, emperò, quelcom inferior al dels molins. El pa elaborat per professionals va avançar gradualment a càrrec del domèstic, sense arribar, emperò, a fer-lo desaparèixer, ni tan sols a les ciutats, on el procés va avançar més de pressa.

11.1. ELS PANS DOMÈSTICS

La gairebé totalitat de les famílies rurals i un sector —encara considerable, però decreixent— de les urbanes continuaren, durant els segles XIV i XV, elaborant a casa el pa que consumien. Aquest pa domèstic és força més difícil d'analitzar que el menestral, atès que no sols va generar poques fonts documentals, sinó que, a més, entre les que ens han arribat, les indirectes preponderen sobre les directes. De la seva continuïtat, en dóna fe la presència, en força inventaris *post obitum*, de contingents tant de gra o de farina¹⁶³⁰ com d'una àmplia gamma de recipients per a emmagatzemar-los: cai-

1630. Un veí de Torroella de Montgrí, el 1341, guardava vuitanta-cinc mitgeres d'ordi en una sitja del seu alberg i seixanta mitgeres de mestall en una altra (X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 56). Guillem Viader, pagès del Prat de Llobregat, el 1387, tenia emmagatzemades en el dormitori de casa seva cinc quarteres de blat, vint-i-quatre quarteres de civada, una quartera de farina de blat i mitja quartera de farina de civada (J. CODINA, *El delta del Llobregat. La gent del fang: El Prat, 965-1965*, Granollers, Montblanc, 1966, p. 52-53). Al menjador de mas l'Avenc, de Collsacabra (diòcesi de Vic), s'hi guardaven, segons un inventari de la darrerria del segle XIV, vint-i-una quarteres de blat i quatre quarteres de farina (A. SERRA, *La comunitat rural a la Catalunya medieval...*, p. 227-229). Entre les reserves alimentàries de què disposava a la seva mort, el 1353, Francesc de Camp, apotecari barce-

xes, carretells, tines, tinards, vaixells, arquivancs, escons, senalles, ruscos, borrasses, orses¹⁶³¹ i alfabies.¹⁶³² No mancaven tampoc a les llars rurals i urbanes els barutells¹⁶³³ ni les pasteres.¹⁶³⁴ Aquests darrers estris, que apareixen en dos-cents trenta-sis dels tres-cents deu inventaris dels segles xiv i xv consultats per Xavier Soldevila,¹⁶³⁵ no sols es fabricaven de fustes diverses,¹⁶³⁶ sinó que diferien, a més, en la forma i la mida. Algunes pasteres disposaven fins i tot de «petges de pedra de marès»,¹⁶³⁷ una incorporació que, pel seu pes i fragilitat, devia complicar-ne el trasllat. Hi havia un seguit d'estrís complementaris que s'empraven també per a elaborar el pa: gibrells,¹⁶³⁸ posts de pastar,¹⁶³⁹

loní, figuren: «I bota de mena en què avie vi quarteres d'ordi, i altra bota de mena en què havia iii quartans e mig d'ordi, i bota de mena de v quarteres d'ordi e i quartera, iiii sachs de canamàs en què havia xiii quarteres e v quartans de forment gressol, i sach en què avie i quartera e mija de miy i sach poch en què avie mige quartera de forment gross» (T. LÓPEZ PIZCUETA, «Los bienes de un farmacéutico barcelonés del siglo XIV: Francesc de Camp», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), núm. 13 (1992), p. 60).

1631. Llista redactada per Xavier Soldevila a partir de la consulta dels protocols medievals del Baix Empordà (X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 55).

1632. A l'inventari de Pere Folcra, escrivà, veí de la Ciutat de Mallorca, s'enumeren: «Una alfàbia de tenir farina blanca, una senalla de palma per tenir farina, dos sachs de lona de dues corteres vells [e] squinsats, iiii sachs de cànem de poca valor, vells, hun sach de cànem de dues quarteres usat e una senalla de palma de tenir fatina sotill, en la despensa, [...] una alfàbia de tenir forment, en la bodega [8 de març de 1466]» (AHM, Joan Castell, prot. C-174, f. 55r-58v).

1633. En l'escàs equipament culinari de Jaume Vall, torner de Vic, figurava, el 1368, «i sedàs de serres» (AEV, ACF, Inventaris, prot. i, 26 de juliol de 1368). L'escrivà mallorquí Pere Folcra, quelcom més solvent, disposava, quan va morir, de «quatre cedassos sotils [1366]» (AHM, Joan Castell, prot. C-174, f. 54v). A la cuina de la possessió mallorquina de Pau Claret, a Valldemosa, hi havia, el 1515, «dos sedassos» (M. BARCELÓ I CRESPI, *Elements materials de la vida quotidiana...*, p. 176). L'apotecari Francesc de Camp, de categoria social també benestant, disposava, el 1353, de «iiii sedassos, la i de les quals és de seda» (T. LÓPEZ PIZCUETA, «Los bienes de un farmacéutico barcelonés...», p. 59).

1634. «Una pastera ab sa post» figurava a la cuina de la llar vigatana del —ja esmentat— torner Jaume Vall (AEV, ACF, Inventaris, prot. i, 26 de juliol de 1368).

1635. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 57.

1636. A la cuina de dues possessions mallorquines, les de Pere Reus i Pau Claret, situades als termes d'Algaida i de Valldemosa, hi havia, el 1489 i el 1515, una pastera de fusta d'àlber i una pastera gran de fusta de pi, respectivament (M. BARCELÓ I CRESPI, *Elements materials de la vida quotidiana...*, p. 26).

1637. Com la documentada al rebost de l'alqueria d'en Morey, a Artà (Mallorca) (ARM, prot. G-130, f. 77v; cit. M. BARCELÓ I CRESPI, *Elements materials de la vida quotidiana...*, p. 26, nota 28).

1638. En una llar urbana de categoria social intermèdia, la del ja esmentat escrivà Pere Folcra, el 1466, hi havia «dos llibrells de pastar, ço és hun petit e hun gran, envernissats» i «una taula de poca valor, sobre la qual estan los lebreills de pastar», que feien les funcions d'una pastera (AHM, Joan Castell, prot. C-174, f. 54v-58v). De vegades, el recipient podia estar fix, com el «llibrell de pastar plantat» que un notari mallorquí va localitzar, el 1507, en la possessió que Joan Bujosa tenia a Banyalbufar (M. BARCELÓ I CRESPI, *Elements materials de la vida quotidiana...*, p. 26).

1639. «III posts de pastar poques» figuren entre els béns inventariats, el 1466, a la casa de Pere Folcra (AHM, Joan Castell, prot. C-174, f. 54v-58v). L'estri apareix documentat també, el 1472, a la casa d'Antoni Catany, veí de Llucmajor (Mallorca), i, el 1516, en la del notari Bartomeu Baulenes, a Porreres (M. BARCELÓ I CRESPI, *Elements materials de la vida quotidiana...*, p. 28).

fenyedors,¹⁶⁴⁰ rasores,¹⁶⁴¹ tovalles i draps per embolcar el pa¹⁶⁴² i, molt especialment, posts per a portar-lo al forn.¹⁶⁴³ La persistència, en els mercats urbans, de taules on els forners posaven a la venda les peces que havien rebut dels seus clients en concepte de dret de puja confirma les referències notariales. Les famílies rurals i urbanes solien pastar una vegada a la setmana, tant en una pastera de fusta o en un gibrell com sobre una post, uns atuells que, als inventaris, apareixen normalment documentats a la cuina, el pastador o el celler. La massa es fenyia damunt la tapa de la pastera o sobre una post específica, el fenyedor, on s'afaiçonaven també els pans; tot seguit, se'ls deixava fermentar, dintre de la pastera o del gibrell, o sobre el fenyedor, coberts. Quan havien assolit el grau de tovor adient, se'ls ensalgava amb farina, se'ls embolcava amb una tovalla i altres draps i se'ls portava, damunt d'una post especial o del mateix fenyedor, al forn.

La majoria de les entitats assistencials, després del 1280, continuaren també pastant el pa en les seves pròpies instal·lacions i portant-lo a coure a forns públics. Fins i tot aquelles que, com l'almoïna de la seu de Girona, limitaven la seva tasca caritativa a proporcionar pa als pobres es mantingueren fidels al pastament domèstic. El fundador, Arnau Escala, l'havia dotat, el 1228, amb algunes cases en el recinte urbà i amb els delmes de les parròquies de Maçanes, Santa Llogaia del Terri i Sant Andreu de Salou, per tal que, des del dimecres de cendra fins a la Pentecosta, quan el preu del gra experimentava la principal pujada estacional, distribuís diàriament una mitgera (55,03 litres) de cereals panificats entre els pobres

1640. Figura en gairebé totes les llars mallorquines de la segona meitat del segle xv, com les de Joan Arbona, a Fornalutx, i Gaspar Rebasà, a Manacor, així com en la possessió de Sant Martí d'Alanzell (M. BARCELÓ I CRESPI, *Elements materials de la vida quotidiana...*, p. 28).

1641. Entre els béns localitzats, el 1362, en una llar de Torroella de Montgrí i, el 1376, en una altra de Palamós, figuren sengles rasores de ferro (X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 57, nota 22). A l'inventari d'una casa de Sant Feliu de Guíxols s'esmenta, a la darrerria del segle xiv, una «rahora de raura pan» (AHG, Notarials, Sant Feliu de Guíxols, prot. 675 (20-VI-1392); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 60, nota 36).

1642. Al rebost d'una casa de Sant Feliu de Guíxols, propietat d'un mercader, ciutadà de Girona, hi havia, el 1397, uns draps de pastera (X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 34, nota 40). Pere Folcra disposava de dues tovalles llises i d'unes llistades, així com d'uns «draps de trossos per a cobrir lo pa» (AHM, Joan Castell, prot. C-174, f. 54v-58v). En el pastador de la possessió mallorquina de Sant Martí d'Alanzell, el notari hi va trobar quatre tovalles de pastar, velles i esquinçades (M. BARCELÓ I CRESPI, *Elements materials de la vida quotidiana...*, p. 28).

1643. L'apotecari barceloní Francesc de Camp, el 1353, disposava de «iiii posts de portar pa al forn» (T. LÓPEZ PIZCUETA, «Los bienes de un farmacéutico barcelonés...», p. 59). Al rebost de la casa guixolenca d'un mercader, ciutadà de Girona, hi havia, el 1397, una post de portar pa (X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 34, nota 40). Se n'han localitzat també dues en sengles cases de mercaders i una a la llar d'un ciutadà de la capital balear (J. SASTRE, *Alguns aspectes de la vida quotidiana a la Ciutat de Mallorca: Època medieval*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 1997, p. 88).

locals que hi acudissin o més, segons les necessitats.¹⁶⁴⁴ El gra necessari per a garantir aquest servei provenia tant del patrimoni com del mercat local: durant el decenni de 1342-1351, les quantitats anuals adquirides per la institució¹⁶⁴⁵ oscil·laren entre les dues mil cent noranta i les cinquanta-cinc mitgeres d'ordi.¹⁶⁴⁶

Per a transformar el gra en pa, l'almoïna s'havia dotat d'un equip humà especialitzat. Al darrer quart del segle XIV hi treballaven, a les ordres d'un paborde, vuit persones: un tragner, que s'encarregava del transport del gra i de la farina; un *famulus*, que pesava el pa; un *solaris*; una serventa; quatre *ancillæ*, i un forner.¹⁶⁴⁷ Els seus locals estaven organitzats en funció de les diferents etapes de l'elaboració del pa. Els comptes de despeses dels anys 1376-1377 esmenten un magatzem per a la farina, la casa del pastrim, on s'efectuava el pastament, i una dependència per a guardar el pa cuït. Quant als costos del procés, els estatuts de 1347 i 1355 preveuen una despesa de 4 diners per mitgera d'ordi, en concepte de pastat¹⁶⁴⁸ i de llenya per al forn; una mitgera de gra per cada disset molturades,¹⁶⁴⁹ en compensació per la feina del moliner, i un pa de cada vint-i-cinc, per la utilització del forn.¹⁶⁵⁰ En el cas de la mitgera de forment, els costos passaven a ser de 8 diners, una mitgera de cada vint i un pa de cada trenta, respectivament.¹⁶⁵¹ Mentre homes i dones compartien la tasca de pastar el pa, fornejar-lo era una feina exclusivament masculina. Durant el bienni esmentat, el forner Francesc Goanec va coure diàriament, a canvi d'un salari anual de 15 lliures, els pans de l'almoïna en el forn de la Rucha, propietat del capítol;¹⁶⁵² el concessionari, tot i això, va percebre el corresponent dret de puja. El fet que la institució aportés la llenya i un professional assalariat explica que l'adjudicatari del forn es conformés amb un dret de puja reduït, d'un pa de cada vint-i-cinc cuits,¹⁶⁵³ per als d'ordi, i d'un de cada trenta, per als de forment, quan aleshores la quantia normal era d'un de cada vint.¹⁶⁵⁴

1644. ACG, S. PONTICH, *Repertori alphabetic dels documents existents en lo arxivo de la Iglèsia de Girona*, vol. I, manuscrit inèdit, f. 82v-89v; cit. C. GUILLERÉ, *Diner, poder i societat...*, p. 157, nota 18.

1645. A mercaders, a institucions eclesiàstiques i, fins i tot, a pagesos del propi patrimoni.

1646. R. LLUCH, «Els manuals de comptes de l'Almoïna del Pa de la Seu de Girona: menjar de paborde i pa de pobres», a *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles v-xviii)*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 1996, p. 570, nota 10.

1647. ACG, *Comptes de la Pia Almoïna, 1376-1377*, f. 97v; cit. C. GUILLERÉ, *Diner, poder i societat...*, p. 188, nota 72.

1648. Tasca que devia ser a càrrec del personal femení de la casa.

1649. Taxa que es monetitzaria al llarg de la segona meitat del segle XIV, atès que la institució, el 1432, pagava 6 diners per mitgera al moliner (R. LLUCH, «Els manuals de comptes de l'Almoïna...», p. 574).

1650. C. GUILLERÉ, *Diner, poder i societat...*, p. 190-191.

1651. *Ibidem*, p. 191.

1652. *Ibidem*, p. 189, nota 75.

1653. *Ibidem*, p. 189-190.

1654. Vegeu *infra*, p. 347.

Unes dècades després, l'organització del treball s'havia modificat: el personal fix, per a realitzar les tasques esmentades, necessitava sovint l'ajut de mà d'obra externa, assalariada. El paborde, el primer semestre del 1432, va pagar a Narcís Rovira, bracer de Girona, 4 lliures, pel garbellat de sis-centes mitgeres de forment; 30 sous, per haver porgat tres-centes seixanta mitgeres d'ordi i de mestall, i 8 sous, per vuit dies en què havia aidat a pastar el pa dels pobres, «en absència del macip de casa, qui fon malalt». Va entregar, a més, 2 sous i 1 diner a un esclau, per nou somades d'aigua que va llançar a la pastera, i 21 sous a dos nois de Talaià, per haver llenyat vuit dies al bosc de Sant Gregori.¹⁶⁵⁵ Els canvis, en l'entretant, van afectar també el sistema de pagament d'alguna de les tasques: Vicenç Moner, el 1432, va rebre de l'almoïna 42 lliures i 10 sous, en pagament per les mil set-centes mitgeres de gra que havia mòlt l'any anterior, i Mateu Garriga, 28 lliures, 19 sous i 2 diners, per la cocció de seixanta-nou mil cinc-cents vint-i-tres pans.¹⁶⁵⁶

Quin tipus de pa distribuïa l'almoïna entre els pobres? Pans de forment i d'ordi, d'un pes 23,5 o 24 unces¹⁶⁵⁷ (uns 800 grams). Aquesta diferència qualitativa confirma que, aleshores, el col·lectiu dels indigents urbans estava jerarquitzat; demostra que els gestors de la institució, d'acord amb les teories dels teòlegs i moralistes coetanis,¹⁶⁵⁸ distingien entre pobres de primera categoria i pobres de segona categoria. El 1355, durant la crisi demogràfica i econòmica subsegüent a la pesta negra, l'almoïna va incrementar el pes de les dues modalitats de pa, de manera que va situar-lo en 30 o 31 unces¹⁶⁵⁹ (uns 1.000 grams). En les èpoques de carestia, també es va estendre el període anual de distribució de pa: el 1347, es va iniciar el dia de Sant Martí (11 de novembre) i no es va acabar fins a la darrereria del mes de maig.¹⁶⁶⁰ Vuit anys més tard, l'obertura del cicle es va avançar al dia de Tots Sants (1 de novembre). Quant al percentatge dels pans de forment, fou gairebé nul els anys 1347-1348, se situà en el 33,3 % del total els anys 1376-1377, augmentà al 44 % en l'exercici següent i assolí el 45 % en el dels anys 1378-1379.¹⁶⁶¹ L'avenç del pa ros no era, tanmateix, definitiu, irreversible. El paborde, el 1432, va fer moldre i pastar vuitanta-tres mitgeres de forment i sis-centes vuit mitgeres d'ordi, mill i

1655. R. LLUCH, «Els manuals de comptes de l'Almoïna...», p. 574.

1656. *Ibidem*, p. 574.

1657. C. GUILLERÉ, *Diner, poder i societat...*, p. 190.

1658. Ben analitzades per Michel Mollat (M. MOLLAT, *Les pauvres au Moyen Âge*, París, Hachette, 1978, p. 147-192 i 303-352), Jean-Louis Goglin (J.-L. GOGLIN, *Les misérables dans l'Occident médiéval*, París, Éditions du Seuil, 1976, p. 90-150), Lester K. Little (L. K. LITTLE, *Pobreza voluntaria y economía de beneficio en la Europa medieval*, Madrid, Taurus, 1980, p. 34-62) i Bronislaw Geremek (B. GEREMEK, *La piedad y la horca: Historia de la miseria y de la caridad en Europa*, Madrid, Alianza, 1998, p. 23-83).

1659. C. GUILLERÉ, *Diner, poder i societat...*, p. 190.

1660. *Ibidem*, p. 191.

1661. *Ibidem*, p. 192.

mestall.¹⁶⁶² els pans de blat, aquell any, només degueren significar, doncs, una part força reduïda, inferior al 13 %, dels més de seixanta-tres mil distribuïts entre els pobres.

Una part dels indigents gironins, els anys normals, disposava, doncs, d'un pa al dia durant tres mesos, període que s'allargava considerablement en les èpoques de crisi. Els preus del gra també influïen en la qualitat del pa: les peces de forment avançaven a costa de les d'ordi durant les èpoques d'estabilitat, a mesura que s'escurçava el període de distribució, i reculaven durant les pujades, quan la institució havia d'incrementar els mesos de repartiment.

A la seu de Barcelona, des de començament del segle XI, funcionava també una Pia Almoïna,¹⁶⁶³ la finalitat primordial de la qual consistia a proporcionar un àpat diari a un petit contingent de pobres. El pa que se'ls servia diàriament al refector era elaborat amb farina de blat comú, provinent del mercat local o del patrimoni de la institució,¹⁶⁶⁴ en el pastrim, una dependència annexa, però cuit en un forn públic de la rodalia de la seu. El concessionari de l'establiment percebia, en remuneració pel seu treball i pels costos inherents, un dret de puja en metàl·lic, la quantia del qual s'analitzarà més endavant.¹⁶⁶⁵

A l'altre extrem de l'escala social, el sobirà i els membres de l'alta noblesa també disposaven, per raons de seguretat i de prestigi, en les seves mansions, de pastador i forn, on es preparaven els pans blancs i els pastissos que es consumien a les seves taules. Al palau dels reis de Mallorca, el flequer, segons les ordenances palatines de Jaume III, preparava, en un indret completament aïllat, el pa, els pastissos de carn, els pastissos dolços i les oblees destinats a la taula reial,¹⁶⁶⁶ que entregava,

1662. R. LLUCH, «Els manuals de comptes de l'Almoïna...», p. 574.

1663. Per a una visió breu però ben documentada de la institució, vegeu: J. BAUCCELLS, «La Pia Almoïna de la Seo de Barcelona. Origen y desarrollo», a *A pobreza e a assistência aos pobres na Península Ibérica na Idade Média*, Lisboa, Universidade de Lisboa, Faculdade de Letras, Instituto de Alta Cultura, 1974, p. 73-135; J. BAUCCELLS, «Gènesi de la Pia Almoïna de la Seu de Barcelona. Els fundadors», a *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval*, vol. I, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1980, p. 17-75.

1664. Dels censos i agrers recaptats als seus pagesos i de la part que li corresponia en la quartera o dret dels còps, la taxa que, a Barcelona, es pagava al sobirà per mesurar els cereals (P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 385).

1665. Vegeu *supra*, p. 347-348.

1666. «Quod pistor sive flequerius domus nostræ regiæ panem quo in mensa nostra utemur sive illi qui in præfata mensa sedebunt, aut artocreas sive pastillos, sive alia quæcumque quæ ad ipsius artem pertinere dignoscuntur, per se pistare et alias præparare debeat et non per alium quoquomodo, nisi prout inferius est insertum, sollertem diligentiam adhibendo, ut caute et munde fiat et in loco penitus segregato, taliter quod via maligandi per difficilem aditum cuilibet sit preclusa» (JAUME III DE MALLORCA, *Lleis palatines*, vol. I, Palma, Olañeta, 1991, p. 140).

després de provar-los, al seu cap immediat, el boteller;¹⁶⁶⁷ es feia càrrec també del pa dels domèstics, que el sotsboteller feia arribar a les seves taules. En l'exercici de les seves competències, depenia successivament del bodeguer i del sotsbodeguer, dels escuders que servien les begudes al menjador reial i dels dos majordoms. Aquestes disposicions passaren, amb lleugers retocs, a les ordenances de Pere el Cerimoniós. Les innovacions van consistir a fer dependre el flequer directament del majordom¹⁶⁶⁸ i en la creació dels *panicers* majors i dels *panicers* comuns, dos en cada cas, que s'encarregaven de custodiar i col·locar els pans en la taula reial i en la dels domèstics, respectivament.¹⁶⁶⁹

Els usuaris dels forns pagaven, per la cocció dels seus pans, el dret de puja, la quantia del qual es va mantenir en un pa de cada vint pans cuits,¹⁶⁷⁰ tot i que ben prest va començar a difondre's el costum de satisfer aquesta taxa en metàl·lic.¹⁶⁷¹ Durant les crisis alimentàries, les autoritats locals, per tal d'atenuar la tensió social, obligaven els forners a reduir l'esmentada taxa. Des del darrer quart del segle XIII, també va prosperar a la Ciutat Comtal —com a Perpinyà—¹⁶⁷² una nova modalitat de percepció del dret de puja: alguns usuaris remuneraven els forners amb una quantitat en metàl·lic per cada mesura de farina pastada. Sembla que la quantia resultant d'aquest nou sistema de càlcul, pel fet que el primer client a utilitzar-lo fos la Pia Almoïna de Barcelona, una entitat caritativa, devia ser quelcom inferior al vintè tradicional. L'esmentada institució, durant el bienni de 1283-1284, va pagar, per coure els seus pans, 3,5 diners per quartera de farina,¹⁶⁷³ una quantitat que va anar pujant en les dècades següents, fins a col·locar-se, el 1334, en 5 diners la quartera.¹⁶⁷⁴ L'alça de la tarifa fou, emperò, gradual; no va seguir, per tant, les os-

1667. «Botellario maiori panem quo reficiendi erimus non differat ministrare, ipso tamen primitus prægustato» (JAUME III DE MALLORCA, *Lleis palatines*, p. 140).

1668. *Ordinacions de la casa i cort de Pere el Cerimoniós*, ed. a cura de F. M. Gimeno, D. Gonzalbo i J. Trenchs, València, Universitat de València, 2009, p. 68.

1669. *Ibidem*, p. 63-67.

1670. Tot i que a algunes institucions assistencials, com l'almoïna de Girona, només se'ls exigia, a mitjan segle XIV, un pa de cada vint-i-cinc, per als d'ordi, i un de cada trenta, per als de forment (C. GUILLERÉ, *Diner, poder i societat...*, p. 189-190).

1671. Com es desprèn d'una de les ordinacions del mostassaf: «Item que algun forner o forneira, o missatgé seu, no gos pedre del pa que courà en son forn de puge mes avant de un pa per deu parells o de diners, si cohen a diners, segons és acostumat, e si serà de més o de menis, segons proratre d'aquells» (J. COMELLES, *El llibre del mostassaf de Barcelona: Aproximació a la societat urbana catalana baixmedieval*, vol. II, memòria de llicenciatura inèdita, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1993, p. 119).

1672. Vegeu *antea*, cap. 6, p. 193-194.

1673. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 402; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 223.

1674. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 402; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 223.

cil·lacions del preu dels cereals, ni es va incrementar —com ho feia a Perpinyà—¹⁶⁷⁵ durant les caresties.

11.2. ELS PANS DE FLECA RURALS

La història dels forns de les viles i de les àrees rurals durant la baixa edat mitjana encara està per fer, tot i que se n'hagin conservat nombroses referències documentals als protocols notariais coetanis. Disposem, tanmateix, d'algunes monografies comarcals que permeten traçar un primer esbós.¹⁶⁷⁶ El monopoli de construcció es va mantenir intacte durant la baixa edat mitjana, tant en les terres de reialenc com en les senyoriais: el 1332, era el mateix batlle general de Catalunya qui, en nom del rei, autoritzava la creació d'un segon forn a Torroella de Montgrí.¹⁶⁷⁷ També s'han conservat referències documentals prou explícites de la pervivència «dels forns de destret», que gaudien del dret d'exclusivitat de cocció en els respectius districtes: el 1375, el comte d'Empúries advertia els veïns de Monells que «nuyl hom no coga pan sinó en lo forn de destret»; la mesura, emperò, ja devia estar esdevenint un anacronisme, atès que, tres anys més tard, havia de repetir la crida.¹⁶⁷⁸

Sembla que, a les viles, les flequeres resistiren millor la concurrència dels forners pastadors que a les ciutats: el 1368, apareixen esmentades en unes ordinacions de Monells (Baix Empordà), on, després de definir-les com «tota fembre qui pastava pa per a vendre», se'ls ordenava fer el pa «segons que'l mostassaf lus darà lo pés».¹⁶⁷⁹ Unes dècades abans, el 1347, l'abat del monestir havia autoritzat les flequeres de Sant Feliu de Guíxols a treballar de matinada, a fi que tinguessin «cuyt lo pa al dia».¹⁶⁸⁰ En alguns casos, aquests menestrals vilatans oferien els seus serveis de manera estable a uns clients determinats: el prior d'Ullà (Baix Empordà) acordava, el 1347, amb un flequer local, el proveïment del pa necessari per als canonges, els domèstics i l'almoïna; el pastador es comprometia a subministrar a la comunitat 32 lliures (12,31 quilograms) de pa blanc per cada mitgera (37,988 litres) de forment que li entregués, així com 37 lliures (14,23 quilograms) de pa

1675. Vegeu *antea*, cap. 6, p. 193-194.

1676. Que amb monografies de la qualitat de la de Xavier Soldevila per al Baix Empordà —ja esmentada— esdevindria menys esquemàtic.

1677. AMTM, Pergamins, núm. 7; cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 58, nota 24.

1678. AHG, Notarials, Monells, prot. 215 (31-VI-1375) i (8-V-1378); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 58, nota 25.

1679. AHG, Notarials, Monells, prot. 215 (12-VIII-1368); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 21.

1680. AHG, Notarials, Sant Feliu de Guíxols, prot. 885 (13-V-1347); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 59, nota 32.

d'ordi per cada mitgera d'aquest cereal secundari.¹⁶⁸¹ Per tal com acordaven, a més, que el segó del forment seria per al flequer i el de l'ordi, per al prior, cal suposar que el menestral s'ocupava també de la mòlta dels cereals.¹⁶⁸² D'algunes disposicions municipals del darrer quart del segle XIV sembla desprendre's, tanmateix, que els flequers, a les viles, tot i que pastaven encara una bona part del pa destinat a la venda, n'estaven perdent el monopoli: a Sant Feliu de Guíxols, el consistori va acordar, el 1376, que els pans podrien valer 1 diner, 2 diners o 4 diners, però, de tots els que fessin els flequers, la meitat havia de ser de 2 diners.¹⁶⁸³ El ban no especifica, tanmateix, si els pans d'1 i de 4 diners els pastaven els forners o particulars, que obtenien així un ingrés complementari. Resta clar, en canvi, que a la ruralia continuava en vigor el principi de fer dependre del preu del blat el pes, no el preu, del pa, una opció que obligava les autoritats locals a revisar-lo periòdicament, per tal de conjurar el perill d'avalots. Els jurats de Sant Feliu de Guíxols acordaven, el juliol de 1376, després d'una forta crisi frumentària, que els pans de 4 i de 2 diners haurien de pesar 16 i 8 unces, respectivament.¹⁶⁸⁴ Un any i mig després, feien pregonar que «tot hom qui past pa per vendre, que aia a metre XIII unces de pan cuyt en lo pa de II diners, e VIII hunses al pa de I diner».¹⁶⁸⁵

Tots els pans rurals, tant els elaborats per a consum propi com els destinats a la venda, es portaven a coure al forn del districte, que, si més no en les terres senyorial, encara era de destret, d'ús preceptiu, com recordava, el 1375, el comte d'Empúries als veïns de Monells.¹⁶⁸⁶ Algunes famílies, per tal d'estalviar-se el dret de puja i els desplaçaments setmanals amb la post carregada de pans, construïen forns clandestins en la intimitat de la llar, normalment dintre de la cuina, en els quals coïen fins i tot pans aliens.¹⁶⁸⁷ Les autoritats, incapaces de contenir-ne la proliferació, optaren per legalitzar-los a canvi d'un cens específic: els veïns de Ru-

1681. Per a les equivalències decimals emprades, vegeu C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 170 i 397.

1682. AHG, Notarials, Sant Feliu de Guíxols, prot. 569 (21-IX-1247); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 60, nota 33.

1683. *Ibidem*, p. 62.

1684. AHG, Manuals, Sant Feliu de Guíxols, vol. 889 (7-VII-1376); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 62, nota 44.

1685. AHG, Manuals, Sant Feliu de Guíxols, vol. 889 (29-I-1378); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 62, nota 44.

1686. Vegeu *supra*, p. 348.

1687. El saig local, el 28 de maig de 1428, «feu precepte a na Peregrina, de la Pobra [de Claramunt], que d'eci avant no gossi coure pa a negún cassolà de la vila de Molin de Reig, sots pena de LX sous; lo qual manament féu fer lo dit balle, a instàncies de Berenguer Oliver, forner» (APR, *Llibre de la cúria del batlle de Molins de Rei*, f. 94v; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia...*, p. 152, nota 67).

pià, del 1364 ençà, podien disposar de forn propi, a canvi d'un cens d'una mitgera de forment.¹⁶⁸⁸

El proveïment i l'emmagatzemament de la llenya als forns de les viles eren quelcom més fàcils que als urbans, tant per la proximitat de les masses forestals com per una menor consciència del perill d'incendi. Els concessionaris n'encarregaven el subministrament a algun veí, que arrodonia així els seus ingressos: un torroellenc, el 1334, es comprometia a subministrar diàriament al forn de la vila dues somades de llenya, que traginaria, des del massís del Montgrí, amb el seu mul;¹⁶⁸⁹ dos cavallers, setze anys després, contractaven amb un veí de Sant Cebrià dels Alls l'abastament de llenya del forn de Monells.¹⁶⁹⁰

Les autoritats locals també exercien un control estret sobre el funcionament dels forns vilatans; a més de prohibir l'acumulació d'escombraries al seu voltant i supervisar l'evacuació de les cendres,¹⁶⁹¹ obligaven els concessionaris a encendre el forn cada dia,¹⁶⁹² a coure els pans a tothom que els ho demanés¹⁶⁹³ i a enfornar-los en l'ordre en què havien arribat a l'obraor.¹⁶⁹⁴ Sancionaven també amb fortes multes tant els increments unilaterals del dret de puja per part dels concessionaris¹⁶⁹⁵ com les agressions o suborns dels usuaris per tal de rebre'n un millor servei.¹⁶⁹⁶ Atès que no tots els clients podien pagar al comptat el dret de puja, els forners havien d'exigir periòdicament a les autoritats locals que pressionessin els morosos.¹⁶⁹⁷

1688. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 58.

1689. AHG, Arxius afegits, Manuals, Torroella de Montgrí (21-I-1334); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 58, nota 27.

1690. AHG, Manuals, núm. 165 (3-II-1350); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 58, nota 27.

1691. *Ibidem*, p. 59.

1692. El forner de Molins de Rei, el 1429, només encenia el forn, per a estalviar-se les despeses de la llenya, alguns dies a la setmana. La seva actitud va provocar una demanda dels jurats al tribunal de la Batllia General de Catalunya, a fi que se l'obligués a fer-ho tots els dies laborables (ACA, BGC, Processos antics, 1429, 1G; cit. J. FERNÁNDEZ TRABAL, *Política, societat i economia...*, p. 153, nota 70).

1693. AHG, Notarials, Sant Feliu de Guíxols, prot. 890 (17-III-1283); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 59, nota 30.

1694. AHG, Notarials, Sant Feliu de Guíxols, prot. 885 (13-V-1347); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 59, nota 29.

1695. Un forner de Sant Feliu de Guíxols, el 1382, era advertit pel consistori que se li imposaria una sanció de 50 sous si intentava cobrar més que «so que han acustumat de pagar per coura los dits pans» (X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 59).

1696. *Ibidem*, p. 59.

1697. Els oficials reials de Torroella de Montgrí, el 1346, van segrestar diferents quantitats d'ordi a quaranta-quatre veïns que tenien comptes pendents amb els arrendadors del forn nou de la vila (AHG, Notarials, Torroella de Montgrí, prot. 569 (15-II-1346); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 59, nota 31). Unes dècades després, diversos veïns eren denunciats, a Ullà, per no satisfer els

Els pagesos pastaven normalment pans grossos i plans, les fogasses, alguns dels quals encara els eren sostrets pels senyors en concepte de censos en espècie: el 1301, tots els pagesos de la parròquia de Torroella de Mont-ras havien d'entregar al senyor dues fogasses que «valguessin tant diners com costés una mitgera de forment». ¹⁶⁹⁸ Un veí de Pins, a la parròquia de Gaüses (Baix Empordà), entregava anualment, dues dècades després, al prepòsit de l'almoïna del pa de la seu de Girona, «una fogassa que valgués tant diners com sous valgués la mitgera de forment de Verges». ¹⁶⁹⁹

Les diferències més importants dels pans rurals no eren, emperò, les relatives al pes o a la forma, sinó les concernents als cereals amb els quals estaven elaborats. A partir dels contingents de gra i de farina inclosos en els inventaris, Xavier Soldevila ha arribat a la conclusió que, a la baixa edat mitjana, hom menjava, al Baix Empordà, pans de farina de forment i d'ordi, seguits a gran distància pels de mill i de mestall i, de manera quasi marginal, els d'altres cereals secundaris, com el sègol o el panís. ¹⁷⁰⁰ Mentre que, el 1320, els monjos d'Ullà, el dia de Pasqua, oferien encara als pobres una almoïna d'un pa d'ordi, cinquanta anys després, aquest cereal ja no figurava en llegats pietosos rebuts per la comunitat. ¹⁷⁰¹ L'avenç dels cereals principals a les deixes caritatives també està documentat aleshores en altres viles de la contrada. ¹⁷⁰² Durant el bienni de 1341-1342, es van vendre, a Torroella de Montgrí, vint-i-cinc censals, tots en ordi; vint anys més tard, els anys 1362-1363, dels quinze censals venuts a la mateixa vila, només tres eren en ordi i la resta, en forment. ¹⁷⁰³ Al darrer terç del segle XIV, en algunes contrades rurals de la Catalunya Vella, l'ordi havia esdevingut el cereal destinat a l'alimentació dels animals. La desigualtat qualitativa entre els pans rurals i els urbans, si més no en les contrades cerealístiques, era, doncs, més reduïda que en els segles XII i XIII; el forment comú també hi havia avançat a costa dels cereals secundaris, tot i que a un ritme força més lent que a les ciutats. La diferència, des d'aleshores, rauria més

deutes amb el forner (AHG, Notarials, Ullà, prot. 219 (15-XI-1396) i (12-III-1397); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 59, nota 31).

1698. *Ibidem*, p. 61.

1699. ADG, Pergamins de la Pia Almoïna, Gaüses, núm. 170 (17-V-1323); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 61, nota 39.

1700. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 62-63.

1701. *Ibidem*, p. 63.

1702. Un veí de Fontclara llegava, el 1359, a l'almoïna local, dues mitgeres de forment per a repartir entre els pobres el dilluns de Pasqua; uns anys més tard, el 1365, un vilatà de Monells deixava deu mitgeres de forment «per l'almoïna del pa de deu pobres»; finalment, un veí de la Bisbal deixava sis mitgeres de forment que es repartien entre els pobres locals a l'entrada del seu alberg (X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 63, nota 45).

1703. AHG, Notarials, Torroella de Montgrí, prot. 567 (1341-1342) i 579 (1362-1363); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 63, nota 45.

aviat en la magnitud assolida pel pa de forment en les dietes ordinàries dels diversos estaments socials de cada un dels dos àmbits, no en el sentit del procés.

Els pans de festa, a la ruralia, també estaven representats per les *placentulas*, amb les quals la família Cruïlles obsequiava, des del 1407, els pagesos del seu domini de Begur (Baix Empordà) quan acudien, durant l'hivern, a entregar-los el quart de porc censal.¹⁷⁰⁴

11.3. ELS PANS DE FLECA URBANS

Les innovacions tècniques i les transformacions del règim de propietat i del sistema d'explotació generaren, després del 1280, força documentació, molta de la qual, emperò, resta encara per analitzar. Mentre que per a Barcelona i València ja comptem amb monografies científicament sòlides, estem encara al nivell de les referències puntuals esparses quant a la Ciutat de Mallorca, Perpinyà i Lleida.

La construcció de forns, a la capital catalana, va seguir un ritme paral·lel a la dels molins: a la forta embranzida dels dos primers terços del segle XIII, va seguir un període d'estancament, que es va prolongar fins al 1305; l'esmerç de recursos en el sector es va reactivar durant la primera meitat de la centúria, sense arribar, emperò, als nivells anteriors al 1260; el redreç es trencà sobtadament el 1349, quan es va iniciar una forta davallada que va desembocar, el 1425, en una paralització total, en un creixement zero,¹⁷⁰⁵ del qual trigaria unes quantes dècades a sortir-se'n. L'impacte de la crisi demogràfica damunt el sector de la forneria fou, doncs, forta i prolongada.

A començament del segle XV funcionaven a Barcelona cinquanta-quatre forns, que es trobaven repartits per tota la ciutat. El coeficient de concentració depenia tant de la densitat demogràfica com de l'estructura socioprofessional de cada barri. Pel que fa a la propietat, va seguir la tendència iniciada en el període anterior d'escàs interès del sobirà pel sector: cap dels nous forns documentats al segle XIV fou construït d'iniciativa directa de l'Administració reial¹⁷⁰⁶ i, dels cinc casos en què el permís de construcció es féu a canvi d'una renda, tots els censos foren de baixa quantia, d'1 morabatí, i dos foren alienats.¹⁷⁰⁷ Entre els promotors de les noves construccions, continuaren sobresortint els oficials reials,¹⁷⁰⁸ cosa que de-

1704. J. PELLA I FORGAS, *Historia del Ampurdán: Estudio de la civilización en las comarcas del noreste de Cataluña*, Olot, Aubert, 1980, p. 648-649.

1705. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 218-221 i 243.

1706. *Ibidem*, p. 225-226.

1707. *Ibidem*, p. 226.

1708. Com Pere Tripó, de la casa del rei; Pere Castlarí, conseller i jutge reial; Bernat Despuig, escrivà i tinent del segell de la reina; Bernat Jonquers, escrivà i *petitionarius* del duc de Girona; Bernat

mostra que el comte rei seguia utilitzant els forns no com a font d'ingressos, sinó com a sistema de pagament de serveis qualificats. On es registraren canvis fou en el procés de transferència dels forns de mans burgeses a eclesiàstiques. Les comunitats monàstiques, el capítol de la seu i les parròquies, pels volts del 1300, ja controlaven vint dels trenta-nou forns existents a la ciutat (el 51,3 %), mentre que els ciutadans en conservaven setze (el 41 %); el sobirà, dos (el 5,1 %), i la noblesa, un (l'1,4 %).¹⁷⁰⁹ Durant el segle XIV, només la Pia Almoïna i el capítol de la seu aconseguiren incorporar als respectius patrimonis tres i mig i un forn, respectivament.¹⁷¹⁰ Els mecanismes pels quals l'Església ampliava la seva presència en el sector no experimentaren, en canvi, modificacions importants; les donacions pietoses continuaren preponderant clarament, durant tota la baixa edat mitjana, sobre les compres i les permutes.

La forma d'explotació dels forns barcelonins també va experimentar canvis durant la baixa edat mitjana: el contracte emfitèutic, del 1336 ençà, va relegar el d'arrendament a curt termini a un segon pla. A començament del segle XV, vint-i-quatre dels cinquanta-quatre forns documentats a la capital catalana estaven sots-establerts¹⁷¹¹ i garantien als respectius propietaris uns ingressos força considerables. Els censos —com abans els lloguers— es pagaven setmanalment i la seva quantia oscil·lava entre els 8 diners i els 27 sous.

Tot i que la mitjana anual dels censos dels forns (343 sous i 2 diners) fos superior a les dels censos de les cases i els obradors del mercat (80 sous i 7 diners), de les taules de carnisseria del maell major (32 sous i 6 diners) i del mar (58 sous i 9 diners),¹⁷¹² queda força per davall de la dels lloguers del segle XIII i del primer terç del XIV (422 sous i 6 diners). Amb totes les reserves que imposa aquesta darrera mitjana, obtinguda a partir d'una mostra molt estreta, de només quatre contractes,¹⁷¹³ es pot formular una hipòtesi: els propietaris dels forns, a la baixa edat mitjana, preferiren, per tal de preservar-ne els beneficis de les oscil·lacions de la conjuntura, un cens a un lloguer, una renda fixa perpètua a una de temporal i modificable; per por d'haver de reduir la quantia de l'arrendament en les etapes de crisi demogràfica i econòmica, quan la caiguda del consum de pa reduïa els ingressos dels forns, renunciaren a les puges que haurien pogut obtenir en les èpoques de creixement. La disminució del ritme de construcció de forns, pròpia

Turell, escrivà de la tresoreria, i Pere Persenya, Ramon Rovira i Ramon Botella, escrivans reials (P. ORRÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 229).

1709. *Ibidem*, p. 230.

1710. *Ibidem*, p. 231.

1711. *Ibidem*, p. 237.

1712. *Ibidem*, p. 237.

1713. Aportats per P. Orrí, *Renda i fiscalitat...*, p. 236.

d'un sector amb una rendibilitat decreixent, podria confirmar l'encert de l'anàlisi. Malgrat que continuaren ingressant la major part dels beneficis, els propietaris dels forns, del 1350 ençà, hagueren de moderar les seves exigències econòmiques per a garantir la continuïtat de l'explotació: hagueren d'acceptar una distribució menys desequilibrada dels ingressos i permetre als forners quedar-se amb una part quelcom més gran. Sembla que l'impacte de la contracció demogràfica i econòmica de mitjan segle XIV fou més intens en el funcionament dels forns que en el dels molins. La construcció d'una farinera va exigir més capital que la d'un forn, però la seva explotació es va revelar, fins i tot en les èpoques de crisi, més rendible, atès que solien gaudir d'una clientela quelcom superior. El fet que el sobirà utilitzés els molins com a font de renda i els forns per a pagar serveis qualificats, així com la preferència d'algunes famílies molt representatives de l'oligarquia local, com els Sabastida o els Fivaller, pels casals del rec Comtal a l'hora d'esmerçar els seus excedents i el seu escàs interès pels nombrosos forns de la ciutat, sembla refermar la hipòtesi.

Malgrat la tendència —ja esmentada— a satisfer el dret de puja en metàl·lic, sembla que, almenys durant el segle XIV, un sector dels usuaris va continuar pagant-lo en espècie. Els forners venien els pans obtinguts en unes taules que tenien reservades a la plaça de l'Oli, on no es podia oferir cap altra mena de pa. Les reiterades ordinacions municipals recordant als forners aquesta obligació i prohibint la utilització de les esmentades taules per a vendre oli o altres aliments semblen indicar, tanmateix, que no es complia regularment.¹⁷¹⁴ És probable que alguns ciutadans benestants i certes col·lectivitats urbanes concertessin contractes de proveïment de pa amb alguns flequers locals semblants als ja documentats aleshores en algunes contrades rurals catalanes¹⁷¹⁵ i a les grans ciutats provençals.¹⁷¹⁶ El conveni consistia en el fet que el particular o la comunitat entregava una quantitat de gra al menestral, el qual es comprometia a proporcionar-li diàriament, durant un termini determinat, un nombre concret de pans del pes i el color convinguts; els costos de la mòlta, la cernuda, el pastament i la cuïta eren íntegrament a càrrec del flequer, que es rescabava quedant-se una part del cereal rebut.

La dinamització dels circuits mercantils dels cereals, l'especialització laboral i la jerarquització social, més que no pas la pressió demogràfica, van incrementar i diversificar, durant la baixa edat mitjana, la demanda de pa a les ciutats. Aquests canvis acceleraren un fenomen que, tot i que s'havia iniciat abans, no és documentalment visible fins després del 1300: la coexistència de dues menes de forns. Els

1714. *Ibidem*, p. 223-224.

1715. Vegeu *supra*, p. 348-349.

1716. L. STOUFF, *Ravitaillement et alimentation...*, p. 366-367.

tradicionals, que continuaven coent exclusivament, a canvi del dret de puja, el pa que hi aportaven els veïns de la localitat o els flequers, hagueren de suportar, des d'aleshores, la concurrència creixent d'una nova modalitat de forns, on, a més d'efectuar aquesta tasca, elaboraven pa per a la venda. Aquesta doble modalitat també ha estat documentada a Castella, on algun expert ha qualificat de *forns públics* els primers i de *forns particulars* els segons.¹⁷¹⁷ Durant la baixa edat mitjana, la producció de pa per al mercat local va esdevenir, doncs, una tasca compartida pels flequers i per un sector creixent dels forners, dues professions que, des d'aleshores, tendiren, no sols a Catalunya, a confondre's.¹⁷¹⁸ Tant els uns com els altres elaboraven pans amb cereals o farina adquirits, encara que ho devien fer en quantitats força diferents. Els flequers, tot i oferir una resistència ferma i prolongada, no pogueren impedir, doncs, als forners dotar-se de pasteres i sedassos. D'aquesta confluència professional va néixer un nou ofici, que, per a diferenciar-lo dels dos de partida, hom podria designar provisionalment amb el terme medieval de *forner pastador*.

Atès que encara no hem localitzat cap inventari *post obitum* d'un flequer, n'hauem de reconstruir indirectament l'obrador, l'equipament i la tasca específica a partir de les referències documentals, nombroses i expressives, que ens han arribat dels forners pastadors. Analitzarem, doncs, el pastament i la cocció del pa en un únic espai: el forn.

La informació disponible sobre l'elaboració de pa per a la venda a les ciutats catalanes, valencianes i mallorquines és encara molt escassa. Pel que fa a Lleida, en un dels capbreus de rendes de la seu i de les principals parròquies urbanes de Lleida —ja esmentat—, apareixen documentats, el 1429, onze flequers, cinc «pastadors» i dotze forners, repartits per tots els barris de la ciutat,¹⁷¹⁹ inclòs el call.¹⁷²⁰ D'aquesta distribució d'oficis sembla desprendre's que una part considerable del pa venut diàriament es pastava encara en els obradors dels flequers. Un dels forns, el del Peu del Romeu, era menat per una dona, Caterina, esposa del forner Pere de Tarascó.¹⁷²¹

A la Ciutat de Mallorca, la informació disponible sobre els forns és encara escassa i força discontinua. Els procuradors reials, el 1313, autoritzaren Berenguer Castellà a construir un forn en les cases que posseïa a la ciutat, on abans hi havia hagut el convent dels germans de la penitència; el concessionari, a més de pagar 20 sous

1717. R. CÓRDOBA DE LA LLAVE, «Aceñas, tahonas y almazaras...», p. 858.

1718. L. STOUFF, *Arles au Moyen Âge*, Marsella, La Thune, 2000, p. 158-159; F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 116-118.

1719. J. BOLÒS, *Dins les muralles de la ciutat...*, p. 67-68.

1720. On funcionava el forn de la Cuirassa (J. BOLÒS, *Dins les muralles de la ciutat...*, p. 83).

1721. *Ibidem*, p. 67-68.

en concepte de preu de la llicència, es va comprometre a satisfer un cens anual d'1 morabatí, per la festa de Santa Maria de Març.¹⁷²² Uns anys més tard, el 1320, Berenguer de Vilaür obtenia una autorització dels esmentats oficials per bastir un forn a casa seva, a canvi d'una entrada de 20 sous i d'un cens anual d'1 morabatí.¹⁷²³ Durant el primer quart del segle XIV, les autoritats locals oferien, per tal d'atreure capital privat cap al sector, establiments emfitèutics amb censos de baixa quantia als promotors.

El fet que els concessionaris de fleques i forns haguessin assumit la tasca de cobrar-ne les imposicions als consumidors ha permès quantificar, a partir dels registres comptables dels col·lectors, els venedors de pa en dues de les cinc parròquies de la capital insular, les de Sant Jaume i Sant Nicolau, durant el trienni de 1357-1359. Hi apareixen esmentats deu homes i dues dones, dels quals només coneixem, emperò, l'ofici de tres: un forner, un bescuiter i una flequera.¹⁷²⁴ Per al final del segle, la informació disponible és força més completa, ja que abasta quatre de les cinc parròquies urbanes. S'ha pogut identificar quinze forns, la distribució espacial dels quals era força menys equilibrada que a Lleida. Assolien la seva màxima concentració a la parròquia de Santa Eulàlia, a la «vila de dalt», on es trobava el mercat del blat, al voltant del qual funcionaven dos forns, el d'en Blancàs i el de Joan de Mora. Abundaven també a la parròquia de Sant Jaume, a la «vila de baix», on l'establiment més actiu era el forn Cremat.¹⁷²⁵ La infraestructura de la venda del pa era molt més complexa que la de la carn o el peix, ja que comprenia un obrador i un habitatge. Ambdós àmbits suportaven censos específics: de 8 sous, el forn, i de fins a 280 sous, l'habitatge.¹⁷²⁶ Només dos dels titulars dels forns eren forners. La resta exercia altres oficis, com picapedrer, mercader, hortolà, mariner o, fins i tot, bracer. Aquesta discordança professional indica que el forn havia esdevingut, per a un ampli sector de la menestralia local, una inversió rendible, que explotava indirectament i que sotsestablí a un professional del ram. Pel que fa als censalers, el sobirà apareix com a titular de set dels censos corresponents al forn (el 46,66 %) i de dos dels que gravaven l'habitatge (el 13,33 %). Aquesta disparitat era deguda al fet que, mentre que el forn dimanava d'una autorització del sobirà, el promotor, quan la va sol·licitar, ja disposava de llar, normalment en emfiteusi, el domini directe de la qual, amb el pas del temps, havia canviat de mans.

1722. J. VICH I SALOM i J. MUNTANER I BUJOSA, *Documenta Regni Maioricarum*, p. 112.

1723. R. ROSSELLÓ, *El rei en Sanxo de Mallorca i el seu temps*, Felanitx, Imprenta Roig, 2001, p. 18.

1724. P. CATEURA, *Els impostos indirectes...*, p. 90.

1725. *Ibidem*, p. 27-28 i 91-92.

1726. *Ibidem*, p. 28 i 91-92.

Els llibres de recaptació de les talles, que cobreixen les cinc parròquies urbanes, acrediten, el 1478, l'existència, a la capital illenca, de vint-i-nou forns, un nombre que, cinc anys després, havia ascendit a trenta-un.¹⁷²⁷ Sorpren l'absència total de flequers en ambdues llistes, que podria ser deguda a la seva assimilació, per part de l'autora de l'estudi, als forners.¹⁷²⁸ La distribució espacial dels forns, durant el segle xv, ha esdevingut encara més desequilibrada, atès que gairebé la meitat es concentrava aleshores a la parròquia de Santa Eulàlia. Aquesta preponderància obeïa a raons tant demogràfiques, econòmiques i socials com polítiques i simbòliques. A més de ser la més extensa i poblada de la ciutat, arregljava els obradors dels terrissaires i dels assaonadors, disposava de la majoria dels mercats i dels hostals del recinte urbà, alhora que acollia els principals convents i les seus de les primeres institucions politicoadministratives i religioses.¹⁷²⁹

Les actes d'un contenciós¹⁷³⁰ han permès ubicar una bona part dels forns que pastaven i coïen pa per a la venda, a començament del segle xv, a la ciutat de València. El notari Joan Ferrer, en nom de setanta-sis flequers i flequeres, va elevar una causa a la cort del governador per una partida de gra en mal estat que els jurats de la ciutat els havien obligat a comprar i pretenien cobrar-los. Els àrbitres del litigi, Domènec Vallès i Antoni Moreno, van començar la seva tasca confeccionant una llista dels demandants, on s'especificava la ubicació de la respectiva «flequa». Hom ha pogut situar amb aproximació cinquanta-set d'aquests punts de venda de pa; dels dinou restants, només se n'ha pogut identificar la parròquia.¹⁷³¹ La llista, pel fet que aleshores només els «flaquers de ros» i els «bescuyters» estaven obligats a comprar blat vell «de la ciutat», no inclou, per tant, els «flaquers de blanc» ni els forners que només coïen el pa dels veïns. Disposem, doncs, d'una mena de mapa de l'oferta «popular» de pa. Reflecteix un mercat molt dispers, amb alguns punts de concentració, com ara l'àrea circumdant de la parròquia de Sant Andreu, el camí de Sant Vicenç i les parròquies de Santa Creu i Sant Bartomeu. Es tractava, en els quatre casos, d'indrets de pas. Els tres únics forns nous que es bastiren entre els anys 1350 i 1415 estaven ubicats també en àrees de trànsit, prop de dues portes

1727. M. BARCELÓ I CRESPI, *Ciutat de Mallorca en el trànsit a la modernitat*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 1988, p. 166 i 170.

1728. Una hipòtesi que sembla refermar la presència, el 1483, d'una fornera a la parròquia de Santa Creu, quan la tasca de la cocció sempre havia estat considerada masculina. Es tracta d'una flequera convertida arbitràriament en fornera o de la vídua d'un forner que regia transitòriament l'establiment?

1729. M. BARCELÓ I CRESPI, *Ciutat de Mallorca...*, p. 111-114.

1730. El «procés dels flaquers», que es desenvolupà entre l'abril i el desembre de 1407 (AMV, Processos, vol. 11; cit. J. V. GARCÍA MARSILLA, *La jerarquía de la mesa...*, p. 111, nota 33).

1731. J. V. GARCÍA MARSILLA, *La jerarquía de la mesa...*, p. 112-118.

de la murada, la de Santa Creu i la del Coixo.¹⁷³² No existia encara a València la normativa, vigent a Barcelona¹⁷³³ i a Saragossa,¹⁷³⁴ que establia una àrea d'exclusió al voltant de cada forn.

No disposem, per a tota l'edat mitjana, de cap mena d'ordinacions tècniques relatives a l'elaboració del pa per part dels flequers i dels forners urbans. D'aquest important aliment, se n'ocuparen —com es veurà més endavant— els metges, que n'analitzaren les qualitats, les racions necessàries segons les categories socials dels consumidors, però no la seva elaboració. És en un altre tipus de documentació on es poden trobar referències prou explícites sobre les diferents etapes de la panificació: en els «assaigs del pa», una mena de font redactada amb força regularitat en la majoria de les ciutats europees des de la darrereria del segle XIII. Aquestes proves, promogudes pels consistoris, tenien un doble objectiu: analitzar, d'entrada, el rendiment d'una mesura determinada de gra i establir el pes adient dels diversos tipus de pa obtinguts d'aquella, després d'avaluar els costos de producció; avaluar, en segon lloc, tant la retribució del treball dels flequers i forners com la «ració» que els estaments subalterns locals podien comprar cada dia. Els edils, per la importància dels objectius, pressionaven els assajadors a fi que realitzessin amb cura les diverses operacions i en deixessin constància escrita. Lamentablement, aquest segon tipus de font documental, força abundant a França,¹⁷³⁵ encara no ha estat localitzat als territoris de la Corona catalanoaragonesa.

Les autoritats municipals, a la baixa edat mitjana, accentuaren el seu control sobre el funcionament dels forns fent enderrocar les construccions clandestines i imposant normes de seguretat i de salubritat. Prohibiren als forners emmagatzemar llenya ran de la xemeneia i al costat o sobre el forn, pel tal d'evitar incendis, així com eixugar draps o barrets a dintre i cuirs a sobre, a fi d'evitar la contaminació dels pans.¹⁷³⁶ Les dimensions dels forns, tot i que difícils d'avaluar, semblen haver estat reduïdes. A França, els forns urbans normals podien enfornar de 60 a 80 quilograms de pa.¹⁷³⁷ Pertot arreu, la multiplicació va anar acompanyada d'una reducció de la capacitat. La proliferació de forns petits obligaria les autoritats, des de mitjan segle XV, a prendre mesures per a sanejar el sector: Ferran el Catòlic, arran de la seva recent proliferació, decretaria, el 30 de novembre de 1487, l'enderrocament, a la Ciutat de Mallorca, de tots els forns amb una capacitat de cuita

1732. *Ibidem*, p. 119.

1733. On està documentada des del darrer quart del segle XII (P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 213 i 225-226).

1734. M. I. FALCÓN, «El gremio de panaderos de Zaragoza en el siglo XV», *Aragón en la Edad Media: Estudios de Economía y Sociedad* (Saragossa), vol. VII (1987), p. 204.

1735. F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 155-163.

1736. *Ibidem*, p. 49.

1737. *Ibidem*, p. 48.

inferior a les dues quarteres de forment, després d'exigir a la corporació local de forners que es fes càrrec del cens de 8 sous anuals que satisfesia a l'erari cada un dels establiments clausurats.¹⁷³⁸ Sembla que aquests forns petits es dedicarien a coure els pans dels particulars, no a fabricar-ne per a la venda.

A mesura que el règim de propietat i el sistema d'explotació, entre els anys 1280 i 1500, es modificaven, les dimensions i l'estructura dels forns catalans també evolucionaven. Tot i que, per a la Corona catalanoaragonesa, no disposem de testimonis iconogràfics baixmedievals dels forns urbans, aquests no serien gaire diferents dels localitzats per François Desportes en la miniatura i la vitralleria franceses dels segles XIV i XV, que li han permès reconstruir-ne amb força detall l'equipament.¹⁷³⁹ El forn conservava la forma i l'estructura ja descrites i seguia adossat a una de les parets mestres de la planta baixa d'un immoble amb accés directe al carrer. L'equipament, quan només es dedicava a coure els pans dels particulars, era summa-ment escàs i de poc valor; l'integraven —com en l'etapa anterior— la furga, el rasclat, l'escombrall i les pales. Per evitar el risc d'incendi, el llenyer —com ja s'ha exposat— havia d'estar lluny de la boca i de la xemeneia del forn o, millor encara, en una dependència diferent.

Els forns que es dedicaven simultàniament a la tasca anterior i a elaborar pa per a la venda exigien, en canvi, espais força més amplis i compartimentats, i requerien un equipament molt més nombrós i car. Tan lluny com fos possible de la calor del forn, apareixia la pastera, un gran cofre rectangular de fusta, recolzat damunt quatre fermes potes i proveït d'una o dues tapes; les seves considerables dimensions permetien, en molts casos, el treball simultani de dues o tres persones, cada una dedicada a l'elaboració d'una pasta diferent. Prop de la pastera es trobava sempre la caldera, que fornava l'aigua calenta o tèbia necessària per al pastament, així com uns llargs taulers de fusta col·locats sobre cavallets, el «torn», on es dipositaven els pans crus abans d'enfornar-los. No hi solien mancar tampoc els sedassos, les rasores, les balances ni les mesures de fusta o de metall.

Fora del pastador, recolzats en la testera del forn o agrupats en un armer fixat a una de les parets de l'estança, es guardaven les pales, la furga i el rasclat, així com les tovalles que havien embolcallat els pans, penjades, per tal que s'eixuguessin, en perxes o barres de fusta. Prop de la porta que donava al carrer, es dipositaven fi-

1738. «Quod furni parvi qui ab annis citra decem multiplicati erant supra numerum, non sine magno præiudicio furnorum magnorum et collegii dicti officii, diruantur infra viginti dies, dummodo ad coquendum non contineant nisi duas quarterias frumenti et non sint facti ea qua decet perfectione losis et sale; cum conditione tamen quod collegium furneriorum solvat, quotannis, regi tantum censuale quantum important octo solidi quos quilibet parvus furnus procuratori regio præstabat» (J. M. QUADRADO, *Privilegios y franquicias de Mallorca*, p. 106).

1739. F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 46-51.

nalment els coves de vímet¹⁷⁴⁰ on s'exposaven els pans cuits, les canastres altes, tan feixugues quan estaven plenes de pa que havien de ser transportades per dues persones, i la barra per a les nanses.

L'àmbit d'actuació del forner pastador incloïa encara dues estances més: el dipòsit de la farina i el llenyer. El primer, situat sovint al pis, estava destinat a l'emmagatzemament i a la cernuda de la farina provinent del molí, que no solia trigar gaire a ser utilitzada. N'hi havia prou amb deixar-la reposar uns quants dies i amb airejar-la en cas de necessitat amb una pala de fusta. Al costat dels sacs, hi acostumava a haver un o dos cofres i uns quants sedassos i gavetes de fusta per cerndre. Per escalfar el forn, hom necessitava quantitats importants de llenya, tions, estelles, branques i brossa, que, per raons de seguretat, es guardaven —com ja s'ha exposat— en un immoble diferent del del forn.

La cernuda era la primera tasca del forner pastador, una feina delicada que solia realitzar personalment. El treball tenia com a finalitat separar la farina en si de diversos elements considerats deixalles i reunits sota el nom de *segó*. El forner pastador disposava de tants sedassos¹⁷⁴¹ com varietats de pa produïa, per al pa blanc, ros o bru. La cernuda amb malla estreta només deixava passar, dels diversos components de la mòlta del blat, una pólvora blanca i fina, designada com a *flor de farina*. Pel sedàs de textura més laxa passaven simultàniament, en canvi, la flor i petits fragments de l'endosperma i de la pel·lofa, que produïen una farina quelcom més fosca i densa. Els garbells de reixat ample¹⁷⁴² eren utilitzats per a lliurar de grumolls les farines de blat rosses o brunes i de segó les de mestall o sègol. Al final de les diverses cernudes, resta dintre del sedàs el segó, que representa una part important de la mòlta, del 20 % al 30 % del pes, en el cas del forment, i quelcom més per al sègol i el mestall, que només solien suportar una cernuda.¹⁷⁴³ El valor de canvi d'aquestes deixalles era escàs i tot just compensava, en la majoria dels casos, els costos de la mòlta i del transport; s'utilitzaven bàsicament per a alimentar els porcs i l'aviram, així com per acidular l'aigua, mitjançant una fermentació anaeròbica, en les tines de tenyir els draps.

La farina, un cop cernuda, ja podia ser pastada sense demora, si els llevats —diferents per a cada tipus de pa— estaven a punt. El llevat, aleshores, consistia en un tros de pasta que ja havia sofert la fermentació i que estava destinada a pro-

1740. Que, el 1432, es venien a Girona per 16 diners la peça (R. LLUCH, «Els manuals de comptes de l'Almoïna...», p. 574).

1741. Deu dels quals costaren, el 1432, 25 sous a Girona (R. LLUCH, «Els manuals de comptes de l'Almoïna...», p. 574).

1742. Que a Girona, pels volts del 1340, es podia comprar per 1 sou i 6 diners (R. LLUCH, «Els manuals de comptes de l'Almoïna...», p. 574).

1743. F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 53. Cf. *supra*, notes 1741 i 1742.

vocar-la en la nova massa. Normalment, el forner pastador, en el moment de passar una nova fornada, emprava com a llevat una part de la pasta de l'amassament anterior, que havia deixat dintre de la pastera tancada per tal que madurés. La incidència del llevat en el pes del pa cru se situava aleshores pels volts del 33,3 %.¹⁷⁴⁴ Així, diàriament i al ritme de les fornades, la fermentació es transmetia de pastada a pastada.¹⁷⁴⁵ Aquesta transmissió no es podia prolongar, tanmateix, indefinidament: el llevat acabava per envellir i conferia des de llavors un gust agre al pa. Periòdicament, el forner pastador havia de «regenerar» els seus llevats, un procés complicat que començava per constituir una «mare», que consistia en una bolla feta sovint amb les capes de pasta que s'havien anat enganxant successivament a les parets de la pastera, recuperades amb el rascador. La «mare» es col·locava tot seguit en un cove de vímet, embolcada amb una tela, i se la deixava reposar una dotzena d'hores per tal que fermentés. Quan la «mare» havia assolit el volum considerat adient, el forner li afegia una petita quantitat de farina, la ruixava amb aigua tèbia, la malaxava i en feia una nova bolla, més grossa i blana que l'anterior, anomenada *petit llevat*, que tornava a col·locar, embolicada amb una tela, en un canastrell. Després de sis hores de repòs, el «petit llevat» era repastat amb nous suplementes de farina i aigua calenta a fi d'obtenir el «llevat gros», que es deixava madurar dintre de la pastera.¹⁷⁴⁶ Era amb aquest darrer llevat que feia fermentar la pasta del pa.

Pastar una quantitat considerable de farina era una tasca que requeria experiència i esforç; normalment, era a càrrec del mateix forner, només en els forns més grans es confiava a un oficial especialitzat. L'amassador havia d'incorporar lentament al llevat, tot just diluït en una quantitat precisa d'aigua tèbia, la farina acaramullada a l'altre extrem de la pastera i havia de treballar, a continuació, la pasta resultant. L'alçava formant una mena de pesada cortina vertical, que replegava a l'aire i llançava amb força dintre de la pastera. Aquesta operació, designada amb el terme de *fènyer*, exigia, pel fet repetir-se nombroses vegades i sense temps morts, força i alè, atès que l'executant, successivament ajupit i aixecat, es desplaçava constantment d'un extrem a l'altre de la pastera. La contribució de l'aprenent a aquesta operació consistia a eixugar la suor de la cara i del coll del pastador i a afegir, a les ordres d'aquest, aigua a la pasta.

La qualitat de l'aigua incidia tant com la del gra en la bondat del pa. Els forners pastadors preferien la de rius i fonts a la de pou, per considerar-la menys contaminada. Havien de saber dosificar també la quantitat i la temperatura de

1744. F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 54.

1745. *Ibidem*, p. 54.

1746. *Ibidem*, p. 54-55.

l'aigua. Tot i que cada farina exigia un grau específic d'humitat, segons la varietat del cereal, la qualitat del gra i el temps transcorregut des de la mòlta, els forners pastadors solien abocar en la pastera una mesura d'aigua per cada dues de farina.

Les pastes medievals no solien portar sal, un component perfectament prescindible, atès que el llevat ja assegurava, en part, el gust lleugerament agrós que aquella conferia a la pasta. Sembla que la pràctica d'afegir sal al pa, ben documentada a l'època romana, es va reintroduir, a començament del segle XIII, a Anglaterra, des d'on es va anar estenent a la resta d'Europa, amb força lentitud, durant la baixa edat mitjana. Alguns historiadors han proposat, com a causa probable d'aquesta mancança, la difusió de la gabella de la sal, la qual, pel fet de provocar una forta pujada del preu d'aquest ingredient, hauria induït els forners pastadors a reservar-lo per a alguns pans de luxe.¹⁷⁴⁷

La pastada s'havia de realitzar sense interrupcions. Quan la massa estava a punt, el forner pastador la tallava en trossos grans, que dipositava damunt la tapa de la pastera o al «torn», un taulell recolzat sobre cavallets, per tal que fermentés entre deu i vint minuts. Les pastes brunes no exigien aquest període de repòs. El forner pastador transformava, a continuació, aquelles grans bolles en pans; agafava un tros de pasta, l'estenia, el premsava entre els palmells i el pesava. Mentre afaïçonava cada peça, el menestral havia de tenir en compte dues dades. La primera —constant—, la reducció ponderal que experimentaria cada peça durant la cocció, arran de la pèrdua d'una part considerable de l'aigua continguda en la pasta. La segona —variable—, el pes oficial establert per les autoritats locals per al pa cuït i fred. Els pans eren segellats a continuació amb l'empremta del forner per tal de permetre la seva identificació; aquesta pràctica no va esdevenir, tanmateix, obligatòria pertot arreu fins a la segona meitat del segle XV. Afaïçonat, pesat i marcat, el pa era finalment empolvorat amb una fina capa de farina i dipositat entre els plecs d'una llarga tela estesa sobre una taula, on seria girat unes quantes vegades a fi que exsudés una part de la humitat.

Mentrestant, el forn havia estat escalfat. La millor llenya per fer-ho era la de faig, que generava flames clares i altes, desprenia molta calor i poc fum i produïa força caliu.¹⁷⁴⁸ En les regions mediterrànies, el faig, força escàs, era substituït pel pi, l'ullastre i l'alzina. Segons els higienistes, les millors llenyes de combustió eren —com es veurà més endavant— les branques de pi i de ginebró, així com els sarments de vinya. Pertot arreu, els forners tendien, emperò, a cremar llenya de qualitat mediocre, encara verda, que s'encenia amb dificultat i produïa molt fum. Els tions i les estelles, acostumaven a adquirir-los de mercaders especialitzats; alguns

1747. *Ibidem*, p. 57-58.

1748. *Ibidem*, p. 50.

els extreien directament, tanmateix, dels boscos propers. Un cop la llenya s'havia convertit en caliu, el forner l'acaramullava amb el rasclat al costat de la boca del forn i netejava de cendres la resta del sòl amb l'escombrall. La temperatura adient —uns 250 °C— se solia obtenir a les dues hores de calar foc a la llenya, quan es partia d'un forn fred, i a la mitja hora, en cas que el forn romangués tebi d'una fornada anterior.

L'un darrere l'altre, els pans eren introduïts en la cambra de cocció mitjançant la pala. Hom començava per les fogasses grosses, que es col·locaven al fons; seguien les peces intermèdies, que es dipositaven al centre; s'enfornaven, finalment, els pans petits, a la franja immediata a la boca, on no romandrien gaire més d'un quart d'hora. El forner procurava deixar un espai exigü entre les peces, a fi que les crostes respectives no s'enganxessin. Totes aquestes operacions es feien a la llum d'un brancó encès col·locat al flanc de la boca del forn. En el moment de desenfornar, s'apreciava el resultat de tot el procés. Era tan perjudicial treure la fornada massa prest com massa tard: en el primer cas, els pans estaven poc pujats i mal eixugats; en el segon, havien esdevingut durs, encongits, massa lleugers o, fins i tot, cremats. Si la cocció havia estat correcta, el pans presentaven, en canvi, una crosta de color uniforme, sense infladures, forats ni socarraments. Un cop trets, es dipositaven en unes grans canastres i, quan ja s'havien refredat, se'ls pesava. La cocció eliminava de mitjana un 14 % del pes del pa cru. Mentre que els pans blancs petits perdien dintre del forn del 17 % al 18 %, les fogasses grosses i brunes només s'hi reduïen entre un 10 % i un 12 %, i els pans rossos, pels volts del 15 % o el 16 %.¹⁷⁴⁹ Acabades totes aquestes tasques, a la sortida del sol, el forner i els seus ajudants feien una pausa d'unes hores, abans d'atendre els primers clients o portar a les taules del mercat les canastres de pa fresc. Era pràcticament l'únic menestral a qui les autoritats municipals no sols no impedièn, sinó que incitaven a treballar de nit. No tots, emperò, compartien aquest esperit de servei públic; alguns no estaven disposats a supeditar el seu horari al dels clients i retardaven l'enfornada fins a les vuit o les nou del matí, i prescindien de les queixes dels compradors, que es lamentaven de no poder incorporar el pa del dia al dinar pel fet d'estar encara calent.

Quan el forn s'havia refredat, el forner treia les cendres i les dipositava en un recipient situat prop de la boca. Les autoritats de Torroella de Montgrí avaluaven, el 1373, la quantitat de cendres produïda per cada forn local en setanta somades anuals,¹⁷⁵⁰

1749. *Ibidem*, p. 60-61.

1750. AHG, Notarials, prot. 4 (23-IX-1373); cit. X. SOLDEVILA, *Alimentació i abastament...*, p. 58, nota 28.

uns 8.736 quilograms.¹⁷⁵¹ És de suposar que aquesta quantitat s'incrementaria considerablement en els forns urbans, les dimensions de molts dels quals solien superar les dels forns vilatans. Les cendres s'utilitzaven aleshores com a matèria primera en diverses manufactures, cosa que explica que ja haguessin generat un mercat específic. Els forners cordovesos, a la darrerria del segle xv, havien d'entregar a l'arrendador, a més d'una quantitat determinada de pa, un mesuró de cendres, normalment el dilluns de cada setmana.¹⁷⁵²

Durant la baixa edat mitjana, els forners i els flequers, per a poder atendre una demanda cada cop més diversificada, ampliaren la gamma qualitativa del pa urbà. Com palesa la iconografia, tots els pans presentaven aleshores una forma força pareguda, que oscil·lava entre la bolla dels petits i la semiesfera amb una base plana dels grossos; l'element diferenciador era, doncs, la composició de la pasta. Entre els cereals panificables, la preponderància del forment, ja documentada a l'etapa anterior, es va accentuar després del 1350. Pel que fa als cereals secundaris, l'ordi va tendir a desaparèixer com a cereal panificable independent per a esdevenir un mer component del mestall, com el mill, el panís i la dacsca,¹⁷⁵³ que, tot i haver estat força utilitzats en l'alta edat mitjana, no es redescobriren fins a aleshores. El Consell Municipal de la Ciutat de Mallorca, per tal d'eradicar frau i evitar les queixes del poble menut, va establir que el mestall destinat a l'alimentació humana hauria de contenir un 50 % de forment i l'altre 50 % d'ordi.¹⁷⁵⁴

En el rànquing urbà, el cim estava reservat als pans de luxe, l'oferta dels quals se circumscriu a les grans festivitats del calendari litúrgic, com Tots Sants, Nadal, l'Epifania, la Candelera, el Diumenge de Rams, Pasqua, la Pentecosta i l'Assumpció. S'elaboraven sempre amb la flor de la farina dels millors blats. A Catalunya, com al Llenguadoc o a Provença, els pans de «gamma alta» estaven representats per les *placentulas*, peces grosses i aromatitzades que, malgrat el caràcter intermitent de la seva oferta, no s'escapaven dels controls de les autoritats locals.

Els pans quotidians d'alta qualitat es preparaven sistemàticament amb la flor de la farina dels millors blats, com el candial, la tosella o la xeixa. Aquestes farines, untoses al tacte, donaven una pasta lleugera i un pa de molla blanca envoltada d'una fina crosta rosenca. A les terres de llengua catalana, se'l solia designar únicament amb el qualificatiu de *blanc*. Els francesos, en canvi, l'identificaven amb

1751. Si considerem la somada equivalent a tres quintars i el quintar local, idèntic al de Girona, que ha estat avaluat en 41,6 quilograms (C. ALSINA, G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures...*, p. 223, 236 i 371).

1752. R. CÓRDOBA DE LA LLAVE, «Aceñas, tahonas y almazaras...», p. 862.

1753. P. CATEURA, *Els impostos indirectes...*, p. 47.

1754. «Declaren els Jurats que mestay qui's menjarà aie ésser meitadench, aitant ordi com forment» (ARM, còdex 29, f. 194r; cit. P. CATEURA, *Els impostos indirectes...*, p. 47, nota 46).

diversos vocables: pa *mollet*, *moflet*, de capítol, de canonge, de convent.¹⁷⁵⁵ Mentre que els dos primers adjectius estaven relacionats amb la textura flonja de la seva molla, les tres expressions darreres posaven l'accent en els seus consumidors habituals: les jerarquies eclesiàstiques. Es tractava d'un pa que es menjava per si mateix, acompanyat d'un got de vi, d'un tros de formatge o d'una fruita; era també el pa que, en les taules dels col·lectius privilegiats, marcava el lloc de cada comensal, col·locat a la vora del ganivet.

El tercer nivell del rànquing corresponia al pa ros, que s'elaborava amb farines residuals de forments d'alta qualitat, obtingudes després d'extreure'n la flor amb un sedàs de malla estreta, o bé amb flor de farina de blat comú. Es caracteritzava per una crosta força gruixuda i una molla lleugerament bruna o ambrada. A França se'l designava també amb adjectius de color: *biset*, *bizet*, *jaunet*, *rousset* o *grezi-lon*.¹⁷⁵⁶ Era el pa més venut aleshores, ja que constituïa el component central de la dieta quotidiana de les capes intermèdies urbanes, tant dels menestrals i mercaders com del clergat modest. Els hostalers i els taverners el servien als seus clients acompanyat d'un plat calent o, menys sovint, d'una beguda. Per l'amplària del seu consum i la categoria social dels seus consumidors preferents, en algunes regions franceses se'l coneixia també com a *pain de ville* o *pain à bourgeois*.¹⁷⁵⁷

Per davall dels anteriors apareixien els pans integrals de blat dur i d'altres variants de baixa qualitat, que, a Mallorca, ja havien aparegut a l'escandall del 1262 amb el terme *panes cum toto*¹⁷⁵⁸ i, a França, se'ls coneixia coetàniament com a *pains à tout*, *pains de tout blé* i *pains de farine onnie*.¹⁷⁵⁹ S'obtenien amb farines sense cerndre, que els flequers introduïen a la pastera tal com havien arribat del molí. Estaven reservats a les capes baixes urbanes i se'ls considerava molt adients per a les persones que es dedicaven a tasques feixugues. Entraven en nombroses preparacions culinàries populars; les seves llesques, força consistents, s'empraven per a espessir brous i com a suport d'aliments cuits, de talls de carn, peix o embotit. És dintre d'aquesta categoria de pans integrals que s'ha d'incloure el bescuit, destinat a l'alimentació de les tripulacions. La particular conservació de la molla integral, el gruix de la crosta i la doble cuita garantien als mariners una alimentació gairebé correcta durant setmanes. Quan posaven el peu a terra, una de les primeres coses que feien, tanmateix, era adquirir pa fresc a les fleques locals. Els soldats, durant les campanyes, eren proveïts, en canvi, de pa integral provinent de la ciutat o la vila més propera.

1755. F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 90-91.

1756. *Ibidem*, p. 94.

1757. *Ibidem*, p. 95.

1758. Vegeu *antea*, cap. 6, p. 202-203.

1759. F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 96.

Per les ciutats circulaven, finalment, pans bastos i foscos, fets amb farina de mestall, de barreges de blats comuns amb ordi, sègol, mill, panís o dacsa. Es tractava d'una mena de pa que, pel fet d'estar reservat als indigents, ocupava normalment un lloc força discret en el mercat local. La seva oferta experimentava, en canvi, un fort increment durant les èpoques de penúria, quan els consistoris feien barrejar tots els cereals confiscats als particulars benestants, abans de distribuir-los entre els flequers, per tal que els convertissin en pans bastos però assequibles per als assalariats i restants components de les capes populars.

Excepte en circumstàncies excepcionals, els clients no entraven a la fleca, sinó que demanaven el pa per una finestreta oberta a la façana que servia com a vitrina. Els controladors municipals penetraven, en canvi, en l'obrador per comprovar-hi el pes i la qualitat de les peces. Els pans no romanien molt de temps a la finestra, exposats a la pols, al sol o a la pluja. Als ciutadans els agradava menjar-se'l fresc i, almenys entre els col·lectius benestants, no dubtaven a efectuar, fins i tot, dues compres diàries.

Quantes fornades seguien a la primera «cuita»? Dues o tres, a conseqüència de l'escassa capacitat del forn i de la important demanda de pans de qualitats diferents, cada un dels quals exigia un temps de cocció determinat.¹⁷⁶⁰ Aquestes «cuites» successives es feien prou seguides per tal que només fos necessari reescalfar el forn introduint-hi feixos de llenya prima i no les estelles i els trossos de branques gruixudes necessaris per a l'encalament inicial. Com a contrapartida, els forns no s'encenien els diumenges ni en les grans festivitats litúrgiques. És probable, tanmateix, que a les ciutats catalanes, com s'ha demostrat per a les franceses,¹⁷⁶¹ les autoritats municipals, a fi de garantir el proveïment de pa fresc als ciutadans, autoritzessin una darrera «cuita» l'horabaixa de la vigília de les jornades festives. Aquest pa de vespres, durant la nit, experimentava, emperò, un procés d'enduriment, circumstància que obligava les famílies urbanes a consumir amb els àpats festius, més abundants i apetitosos que els ordinaris, un pa pitjor que el dels dies feiners. Pressionats per les seves queixes, els consistoris traslladaren, per als flequers i forners, l'inici del descans dominical de la vesprada del dissabte a la sortida del sol de diumenge. Aquest nou període de repòs obligatori permetia als professionals dels forns assistir a la missa matinal i participar en les processons amb què se celebraven algunes solemnitats; els possibilitava de seguir, doncs, amb la resta de la ciutadania, el ritme socioreligiós de la festa.

No tots els pans cuits pels forners pastadors eren exposats a la finestra de l'obrador; una part considerable se l'emportaven directament els taverners i els

1760. *Ibidem*, p. 108.

1761. *Ibidem*, p. 110.

hostalers locals, que l'havien de servir als seus clients amb l'empremta que n'identificava l'origen. En cas d'infracció, productor i revenedor serien sancionats amb la corresponent multa i la pèrdua de la partida de pa adulterada. Els compradors també podien adquirir diàriament pa fresc al mercat, on es reservava un espai a la venda d'aquest aliment bàsic, la neteja del qual era una preocupació constant dels regidors municipals. Les taules del pa estaven situades lluny de la carnisseria, de la peixateria i dels punts de dipòsit de les escombraries, per tal que cap olor forta n'alterés la fragància. Només els professionals més solvents disposaven, tanmateix, de prou recursos per llogar una taula al mercat, adquirir i conservar el material mòbil i pagar els salaris dels venedors.

Durant la baixa edat mitjana, fins i tot després del crac demogràfic de mitjan segle XIV, cap ciutat no va aconseguir assegurar amb els seus propis mitjans la cobertura completa de la demanda local de pa. Totes van obrir les seves murades, tant en les èpoques de normalitat com en les de penúria, als veïns de les poblacions circumdants que hi acudien carregats de pans de fabricació pròpia. Les autoritats municipals els assignaren uns indrets, prop del mercat, on podien vendre lliurement els seus pans, sempre que fossin de bon blat, ben pastats i ben cuits. Es tractava d'una decisió política ben meditada, que tendia, en primer lloc, a incrementar l'oferta d'un aliment bàsic i, en segon lloc, a contrarestar el quasimonopoli que havien concedit als flequers i forners locals.¹⁷⁶² Aquests sempre consideraren perjudicial la concurrència del pa forà i aconseguiren sotmetre'l a un control qualitatiu i ponderal, després d'acantonar-ne l'oferta a espais ben delimitats i prohibir-ne la venda als taverners, hostalers i regaters. Excepte en les grans ciutats, el pa pagès només penetrava intramurs dues o tres vegades per setmana, normalment, els dies de mercat i durant les fires. Aquestes restriccions cronològiques eren derogades, emperò, tan bon punt el Consell detectava els senyals d'una crisi de proveïment. Afluïen cap a la ciutat, sobretot, fogasses de farina integral de blat comú, que, per les seves dimensions i per la crosta consistent, es conservaven millor que la majoria dels pans urbans.

Entre aquests venedors de pa forans, hi havia una gran diversitat. Els proveïdors regulars de les ciutats gaudien d'una certa solvència econòmica. Eren agricultors que preferien comercialitzar els seus excedents de gra en forma de pa que no pas vendre'ls als mercaders urbans o directament a la plaça del Blat. Tampoc no hi faltaven els moliners. La majoria devien ser, emperò, flequers vilatans que destinaven una part de la seva producció al mercat urbà, sense desatendre els seus clients locals. Malgrat aquestes diferències socioprofessionals, tots els venedors forans havien de retornar, emperò, a la vila, abans de la posta del sol, un constrenyiment

1762. *Ibidem*, p. 121-122.

que els obligava a no trigar gaire a oferir preus avantatjosos per als compradors. Preferien desfer-se ràpidament i amb un profit modest de tota la càrrega que no pas emportar-se'n a casa una part per manca de compradors. Quins eren els destinataris preferents de les fogasses foranes? D'entrada, els pobres urbans, mal integrats, que no podien adquirir diàriament els petits pans frescos als forns de barri. També les adquiria un sector del poble menut: el dels menestrals menys qualificats.

Els magistrats municipals disposaven dels mitjans per a convertir l'oferta forana de pa en un regulador fiable de la política de proveïment? En les èpoques de penúria, reclamaven aportacions excepcionals als venedors de pa de la rodalia, però limitaven la seva presència intramurs en les èpoques d'abundor?¹⁷⁶³ Evidentment, com més gran era una ciutat, més extensa era la seva àrea d'influència econòmica i de més lluny hi afluien vilatans amb pa fresc a la recerca de compradors.

11.4. ELS CONTROLS PÚBLICS DE LA VENDA DEL PA

Durant la baixa edat mitjana, les reiterades crisis alimentàries obligaren els poders públic, pertot arreu, a accentuar el control sobre el pes i la qualitat del pa que ja havien instaurat, a les ciutats d'arreu de la «Confederació», abans del 1280. El preu va continuar taxat i adaptat a la moneda corrent. El principi —instaurat en l'etapa anterior— que el preu del gra condicionava el pes i la qualitat del pa però no incidia en el preu va continuar en vigor. Els flequers i els forners pastadors elaboraven diàriament, de cada una de les diverses modalitats qualitatives, uns pans unitat, que valien 1 diner, el pes dels quals depenia de la cotització del cereal de què estaven fets en l'almodí. Conscient de la diversitat assolida per la demanda local, el consistori els havia autoritzat a preparar també un o dos múltiples del pa unitat, que es venien a 2 i a 4 diners. Aquesta disciplina només regia, emperò, per a les modalitats d'ampli consum, atès que en quedaven fora tant els pans de luxe com els més bastos.

El sistema de preus fixos, que havia estat preconitzat, al més alt nivell, pels pensadors escolàstics, va rebre el suport teòric més ferm de l'escola nominalista, que el va esgrimir per a justificar la intervenció dels poders públics en el mercat del pa.¹⁷⁶⁴ Va gaudir, durant tota la baixa edat mitjana, d'una àmplia acceptació social. Venedor i compradors, malgrat els constrenyiments derivats d'un producte en constant transformació, es mostraven, excepte en les èpoques de fam, força satisfets. Amb uns salaris poc flexibles, les capes baixes de la menestralia, que pa-

1763. *Ibidem*, p. 133.

1764. *Ibidem*, p. 149.

tien una manca d'estalvi gairebé crònica, trobaven en la taxació d'un aliment de primera necessitat una seguretat, més il·lusòria que real, que alleujava, emperò, la seva por visceral al futur, a la carestia. Quant als forners pastadors i als flequers, havien adquirit prest una tècnica suficient per a dominar els difícils exercicis que els imposaven les autoritats locals i havien calibrat paral·lelament l'abast efectiu dels seus controls.

Les autoritats locals, pressionades pels flequers, no trigaren a sotmetre també a un estricte control quantitatiu el pa rural que afluia cap a les respectives ciutats. A Perpinyà, des del 1304, el batlle, amb l'assessorament del consistori, elegia anualment, el dia de Sant Joan, un veí d'honestedat provada i li confiava el control ponderal dels pans forans, alhora que el recompensava per la feina amb un salari de 100 sous, que li pagaven els cònsols municipals, i una tercera part del pa que decomissés per manca de pes.¹⁷⁶⁵ Aquest inspector havia de verificar el pes de les peces d'acord amb la normativa compilada en el *Llibre de la Cort*, que regia per als pans urbans. Disposava, a més, d'un saig, que era gratificat amb una tercera part de les dues terceres parts romanents del pa confiscat. A Perpinyà, des de començament del segle XIV, cap segment de l'oferta local de pa ja no s'escapava, doncs, del control dels poders públics.

Quan el preu dels cereals assolia cotes molt elevades i els pans d'1 diner esdevien massa lleugers, les autoritats en prohibien la fabricació. Coetàniament, solien suspendre també la presència en el mercat dels pans «d'alta gamma», de flor de farina de blat de qualitat. Aquestes iniciatives demostren que els poders públics, per a pal·liar les seqüeles de les crisis frumentàries, tendien a simplificar l'oferta de pa. El sistema de preus fixos es va mantenir a França fins al primer terç del segle XV, quan els flequers i els forners pastadors aconseguiren dels consells municipals que el curs del gra en el mercat local incidís en el preu, no en el pes, de les diverses modalitats de pa.¹⁷⁶⁶

1765. «D'aquí anat, lo batlle de Perpenyà, ab conseyl dels cònsols, deja metre en cascun any, en la festa de Sant Joan de juny, ı bon home de la vila de Perpinyà qui pes lo pan cuyt qui a la vila de Perpinyà venrà de fora vila ni-s pastarà dins la vila; e que-l dit home aja c sous per salari, los quals pagen los cònsols, e-l tercs de pan que trobarà merme de pes» (ADPO, Ordinacions, I, f. 20r).

1766. F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 149-155.

Capítol 12

La fiscalitat del gra, la farina i el pa

La venda de cereals a les ciutats de la Corona catalanoaragonesa —com ja s’ha exposat— inicialment només havia estat gravada per gabelles reials. Fou a la darrereria del segle XIII que va començar a suportar també impostos municipals. Poc abans del 1300, comencen a recaptar-se les «cises», «ajudes» o «almoynes», taxes transitòries i de quantia variable que gravaven la compravenda d’articles bàsics. A partir del 1330, els impostos municipals esdevingueren pràcticament permanents.¹⁷⁶⁷ Aquest conjunt d’imposicions constituïria des d’aleshores la principal font de finançament dels municipis. Tot i això, la fiscalitat municipal continuava depenent de la voluntat reial, atès que derivava de les seves necessitats financeres. El monarca, amb motiu de despeses imprevistes, sol·licitava subsidis extraordinaris a les ciutats, els representants de les quals li exigien a canvi la corresponent llicència de recaptació d’impostos indirectes, d’imposicions. Com a conseqüència d’aquesta dependència estructural, les ciutats es van convertir en gestores de la fiscalitat reial. Però, a diferència del simple gestor, les ciutats participaven tant en l’establiment de la quantia del tribut com en l’elecció de la modalitat de cobrament, mitjançant la negociació directa amb el rei o les sessions de les Corts.¹⁷⁶⁸

12.1. CATALUNYA

Des d’aleshores, els cereals panificables i la farina es convertiren en dos dels aliments bàsics gravats per dues menes de fiscalitat: la reial, a través del dret de la

1767. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 399; P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 529.

1768. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 399.

quartera i la lleuda de la farina, i la municipal, mitjançant les imposicions anomenades *del forment* i *de la farina*.¹⁷⁶⁹ Pertot arreu, l'impost de la quartera continuava sent la contrapartida econòmica de l'ús de la mesura oficial en les transaccions de cereals. A la capital catalana, el pagava íntegrament el venedor,¹⁷⁷⁰ tot i que, en determinades circumstàncies, podia ser-ne declarat exempt. Els ciutadans de Barcelona no pagaven el dret de la quartera quan venien cereals provinents de collites o de rendes pròpies. Aquesta primera limitació del pagament circumscriu el col·lectiu dels imposables als mercaders de cereals, els quals podien estalviar-se encara la taxa de mesuratge si, un cop introduït el gra a la ciutat, optaven per vendre'l directament als consumidors, abans que fos *embotigat*.¹⁷⁷¹ Havien de satisfer, en canvi, el dret de la quartera quan venien el gra a redistribuïdors, els quals tampoc no estaven sotmesos al pagament de la taxa per a les vendes directes a consumidors, sempre que no superessin la mitja quartera per persona i dia. Pel que fa a la quantia de la quartera, només es coneix una referència tardana, de principi del segle xv, segons la qual consistia en el 2,95 % del gra mesurat, per als ciutadans locals, i en el 5,9 %, per als estrangers.¹⁷⁷²

La venda de la farina va continuar gravada per l'impost reial de la «farneria», del qual, malgrat que va romandre en mans del sobirà fins al 1391, ens ha arribat molt poca informació. Aquesta manca és deguda al fet que sovint s'arrendava ensems amb els molins reials de la ciutat, que la relegaven a un segon pla. Dues referències de la darrerria del segle xiv semblen confirmar que es tractava d'un mesuratge sobre la farina, que es recaptava en un immoble situat al costat del palau reial, on se'n guardava el pes oficial.¹⁷⁷³ Se'n desconeixen encara les tarifes i els col·lectius dels imposables.

Quant a les gabelles municipals —força més ben documentades—, variaven segons el tipus de cereal i foren fixades inicialment en 2 diners per quartera de forment i 1 diner per quartera d'ordi. Aquestes tarifes es doblaren el 1330 i passa-

1769. *Ibidem*, p. 399.

1770. «Emperò, no paga algun dret sinó lo venedor, com lo comprador no paga res» (P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 399-400).

1771. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 435.

1772. «Paguen los ciutadans de Barcelona, de cascuna cortera, lo quart de hun cop e ha la corteira xvii cops; e si és hom estranger, paga, per cascuna cortera, mig cop, en tant que'l stranger paga lo doble» (ACA, BGC, Cl, III, núm. 3, f. 35r; cit. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 399-400).

1773. El 1388, en un contracte d'arrendament, s'especificava que la renda cedida era «totum ius Farnerie quod dominus rex habet et recipit in civitate Barchinone, cum domo que est in palacio dicti domini regi, ubi tenetur pensum farine» (ACA, BGC, reg. 493, f. 94r-94v; cit. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 442, nota 1086).

ren, el 1343, a 4 diners per al comprador i 2 diners per al venedor.¹⁷⁷⁴ La percepció es degué interrompre durant els anys quaranta, atès que el 1348 només es recaptaren a la ciutat dues imposicions: l'una, sobre la carn, i l'altra, sobre el vi.¹⁷⁷⁵ Va reparèixer el 1350, per a finançar la reforma de la plaça del Blat, circumscrita als venedors, que havien de pagar només 1 diner per quartera de forment i malla per la quartera d'altres cereals,¹⁷⁷⁶ unes quanties que s'incrementarien substancialment l'any següent, arran de l'ajut votat a les Corts de Perpinyà, de manera que passaren a 3 diners per quartera per al blat, 2 diners per quartera per al mestall i el sègol i 1 diner per quartera per a l'ordi, el mill, la dacsca i el panís.¹⁷⁷⁷ La pressió fiscal sobre els cereals es va duplicar el 1353, amb motiu d'un nou subsidi reial, aprovat per les Corts de Vilafranca del Penedès.¹⁷⁷⁸ El canvi més important es va donar, emperò, poc després, quan la imposició va passar a gravar no les compraves de gra, sinó totes les partides que es portessin a moldre. D'aquesta manera, el molí substituïa el mercat com a centre de la punció fiscal, amb la intenció de capturar tot el cereal destinat al consum i evitar, per tant, que s'escapés el procedent de les terres i les rendes dels ciutadans de Barcelona. La nova gabella, que es degué instaurar a Barcelona el 1353, arran de la recaptació de l'ajut ofert pel braç reial a Pere el Cerimoniós per finançar la guerra amb Gènova,¹⁷⁷⁹ no va implicar, emperò, l'abolició immediata de la imposició de la quartera, que es mantingué, amb les tarifes anteriors al 1351, fins al 1365, quan desaparegué.¹⁷⁸⁰ Des d'aleshores, els donatius de les ciutats es finançaren mitjançant censals i violaris, que generaren un deute públic irredimible a mig termini, i un conjunt d'impostos de nova creació: les generalitats i els fogatges.

A Tortosa, a mitjan segle XIV, la imposició sobre el gra també es va traslladar de la llotja als molins. La molla de forment i de mestall va estar gravada, des del 1355, per sengles taxes de 2 sous i d'1 sou i 6 diners per cafís,¹⁷⁸¹ que es dupli-

1774. J. BROUSSOLLE, «Les impositions municipales de Barcelone de 1328 à 1462», *Estudios de Historia Moderna* (Barcelona), vol. v (1955), p. 51-55; P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 401.

1775. AHCB, Imposicions, v, f. 40r-42r; cit. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 401, nota 69.

1776. AHCB, Imposicions, v, f. 97r-98r; cit. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 401, nota 69.

1777. AHCB, *Llibre Vermell*, II, f. 158r-161r; cit. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 401, nota 69.

1778. P. ORTÍ, *Renda i fiscalitat...*, p. 540.

1779. P. ORTÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 401, nota 69.

1780. *Ibidem*.

1781. AMCT, LP, VI, f. 43r-43v; cit. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 63, nota 55.

caren quatre anys després.¹⁷⁸² El canvi en la manera de recaptar la gabella degué provocar, emperò, un increment de l'evasió fiscal, atès que el consistori va haver de recordar, el setembre de 1365, als usuaris dels casals, que havien de declarar «be e leyalment» als collidors les quantitats que hi havien aportat, sota pena de perdre el gra.¹⁷⁸³ L'intent d'eludir aquest impost estava penat, a més, amb el pagament de l'import i una multa de 12 diners.¹⁷⁸⁴ Els jurats van preveure, fins i tot, l'eventualitat que veïns portessin a moldre el seu gra a casals ubicats fora del terme de la ciutat; en aquest cas, la venda de la farina estaria gravada amb una imposició d'1 diner per arrova, pagadora tant pel venedor com pel comprador.¹⁷⁸⁵

Entre els anys 1359 i 1370, va aparèixer a Catalunya un tercer sistema fiscal d'estat, a partir de tributs indirectes de nova creació (el «dret d'entrades i d'eixides» i el «dret de la bolla de plom i del segell de cera dels draps») recaptats per una institució també novella: la Diputació del General de Catalunya, la comissió permanent de les Corts. El primer dels tres impostos era un aranzel *ad valorem* que gravava les exportacions i importacions a Catalunya de tota mena de mercaderies «per mar o per terra, o per aygua dolça».¹⁷⁸⁶ N'estaven exempts alguns articles bàsics: els cereals importats per a l'abastament de les ciutats catalanes; els extrets per les famílies de la noblesa instal·lades a ultramar dels patrimonis que conservaven en el Principat, sempre que fossin per a consum propi; el bescuit per a la tripulació dels vaixells; les peces de vestir, armes, vaixel·la i joies d'ús personal; la fusta adquirida per a la construcció de vaixells, i les robes i mercaderies amb un valor inferior als 5 sous.¹⁷⁸⁷ Pel fet de gravar només les exportacions mercantils de gra, no les importacions, el «dret d'entrades i d'eixides» va contribuir a augmentar l'oferta interior i exterior de cereals en els mercats de les ciutats catalanes, a desincentivar la treta de gra al Principat. Aquest nou sistema tributari fou concebut per a finançar el deute públic generat pels successius subsidis reials, per a distribuir-ne la càrrega entre tots els habitants de Catalunya.

1782. AMCT, LP, VII, f. 27v; cit. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 63, nota 55.

1783. AMCT, LP, VIII, f. 13r; cit. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 63, nota 54.

1784. AMCT, *Llibre d'establiments*, IV, f. 7v-8r; cit. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 63, nota 56.

1785. AMCT, LP, VII, f. 27r; cit. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament de blat...*, p. 63, nota 57.

1786. La normativa reguladora de la recaptació del tribut s'ha conservat al *Llibre dels quatre senyals del General de Catalunya*, Barcelona, Hieronym Margarit, 1634, p. 56-85.

1787. *Llibre dels quatre senyals...*, p. 58-71.

12.2. MALLORCA

A Mallorca, la fiscalitat municipal es va iniciar el 1310 i, poc després, s'estengué a Menorca. Jaume II de Mallorca va aprovar aleshores un conjunt d'impostos indirectes i en va cedir la gestió, per primera vegada, al municipi.¹⁷⁸⁸ En aquest nou context, el rei continuava aprovant tots els impostos, el producte dels quals s'havia de consignar al finançament dels objectius seleccionats conjuntament pel sobirà i el Consell Municipal. Durant la primera meitat del segle XIV, les universitats d'ambdues illes experimentaren una evolució molt ràpida i es transformaren en organismes financers eficients, capaços de servir la monarquia recaptant els subsidis que aquesta demanava i de desenvolupar, amb l'autorització del sobirà, iniciatives fiscals en profit propi.

Un dels primers articles sotmesos a la imposició municipal foren els cereals. Els dissenyadors de les noves impositcions, amb experiència prèvia en el camp del comerç, eren conscients que els diversos agents econòmics que intervenien en les transaccions de gra perseguïen finalitats diferents. No tenien els mateixos objectius el productor que venia la collita i el comprador que adquiria un contingent de cereals per a consum propi, o per a revendre'l, o per a manufacturar-lo i vendre'n els productes resultants. Dintre d'aquesta varietat d'intencions, el consistori distingia, a efectes fiscals, les operacions destinades a generar beneficis directes o indirectes de les orientades al consum familiar. Els indrets on es podien detectar les esmentades finalitats eren el moll de la ciutat, el mercat del blat, els molins, el pes de la farina i els forns, que esdevingueren punts de recaptació de l'impost. La normativa creada el 1310 es mantindria, amb lleugers retocs, durant tot el segle XIV, com ha demostrat Pau Cateura.¹⁷⁸⁹

El sistema de tarifes estava orientat cap a tres col·lectius: els flequers, els patrons de vaixells i els mercaders. Gravava les compres de blat, mestall i ordi i de les farines corresponents per part dels flequers, les seves vendes de pa o de bescuit i tota mena d'importacions de farina. De l'absència dels productors de forment i dels importadors de gra es dedueix que els dissenyadors de l'impost pretenien que la seva instauració no desincentivés l'afluència de cereals cap a l'almodí. Consideraven —com ja s'ha exposat— més rendible importar gra que farina, pel fet de tenir menys valor afegit, de garantir els guanys de la molitja als moliners locals i de conservar-se millor.

Els cereals aptes per al molí continuaven sent dos, el forment i l'ordi, les farines dels quals se seguïen pastant per separat o ensems, i generaven quatre tipus de pa: blanc i ros, negre i de mestall, respectivament. L'ordi, tot i que encara figurava

1788. ARM, Jaume II, perg. 20; cit. P. CATEURA, *El regne esvaït...*, p. 19, nota 21.

1789. *Ibidem*, p. 20; P. CATEURA, *Els impostos indirectes...*, p. 40-41. D'on prové la taula 13.

TAULA 13
Imposicions sobre el gra i els seus derivats a Mallorca el 1310, segons Pau Cateura

<i>Article o operació gravats</i>	<i>Finalitat</i>	<i>Tarifa</i>
Pa i bescurit	Revenda	12 diners per quartera de blat
Farina de blat	Revenda	12 diners per quintar
Farina importada per venedors de pa o de bescurit		12 diners per quintar
Farina importada per patrons de vaixells	No destinada a fer bescurit	12 diners per quintar
Mestall i ordi	Per fer pa i revendre'l	6 diners per quartera
Farina de mestall i ordi	Per fer pa i revendre'l	6 diners per quintar
Bescurit per a patrons d'embarcacions autòctons o estrangers	Per a les tripulacions	6 diners per quartera de blat comprat
Farina per fer bescurit per a patrons de vaixells	Per a les tripulacions	6 diners per quartera de blat i 6 diners per quintar de farina
Bescurit fet amb blat o farina propis	Per a les tripulacions	6 diners per quartera de blat i 6 diners per quintar de farina
Farina importada per patrons de vaixells	Per fer bescurit	6 diners per quintar
Compradors de farina importada, exceptuats revenedors i patrons		2 diners per quintar
Moldre blat o mestall, exceptuats revenedors i patrons		2 diners per quartera
Farina importada per mercaders		2 diners per quintar

en la dieta de les capes baixes rurals i, en les èpoques de carestia, en la de les urbanes, s'estava convertint, com pertot arreu, en un cereal per al bestiar.

L'aspecte més significatiu d'aquesta taula és que les taxes estan fixades en funció de les unitats de mesura dels cereals (la quartera) i de la farina (el quintar), no dels preus de venda. Aquesta mena de taxes, en principi, feien cas omís de la cotització del producte mesurat, però variaven en funció de l'ofici del comprador i del destí de la partida adquirida. Una lectura mínimament atenta de la taula posa de manifest, emperò, que els redactors van tenir en compte, en canvi, el tipus de cereal, ja que van gravar amb taxes diferents el gra i la farina tant del forment com del mestall i l'ordi.

Quatre anys després, el 1314, la universitat de Mallorca va concedir un subsidi de 200.000 sous al rei Sanç, que es faria efectiu en quatre anys, en terminis anuals de 50.000 sous. El mecanisme dissenyat per a recaptar-ne l'import suposà un punt d'inflexió en el sistema d'imposicions sobre el gra i els seus derivats, ja que, a més de mantenir inalterades les taxes sobre la revenda de mestall, farina i pa, va introduir un gravamen nou, sobre el consum anual de pa, modulats segons l'edat del contribuent i la qualitat del seu pa. Totes les persones a les quals el nivell d'ingres-

sos els permetés menjar sistemàticament pa de blat haurien de pagar cada any 12 diners, si ja havien complert deu anys, i 6 diners, si tenien entre cinc i deu anys. Per als membres de les capes populars, que només tenien accés al pa de mestall, les tarifes eren de 6 i 3 diners, respectivament.¹⁷⁹⁰ L'Administració, amb aquesta iniciativa, pretenia estendre la fiscalitat municipal a tots els habitants de l'illa mitjançant un producte de consum generalitzat. La unitat fiscal no era el foc, el productor de cereals o de pa, «sinó l'individu considerat com a subjecte contributiu a partir dels cinc anys».¹⁷⁹¹ Des d'aleshores, els dos tipus d'impost evolucionaren en paral·lel al llarg del segle XIV.

Les imposicions sobre la distribució del gra, la farina i el pa i dels seus derivats experimentaren, al llarg de la centúria, nombrosos canvis, arran dels subsidis exigits pel monarca per a finançar la seva política exterior i interior. La documentació conservada no permet, però, fer un seguiment acurat de l'evolució de les tarifes. Tot i les dificultats, Pau Cateura¹⁷⁹² n'ha construït una taula amb les relatives a les compres de gra i dels seus derivats efectuades pels flequers, que reproduïm a continuació.

TAULA 14
*Evolució de les tarifes que gravaven les compres de gra i dels seus derivats efectuades pels flequers, a Mallorca, durant el segle XIV*¹⁷⁹³

Any	Article	Tarifes
1310-1321	Pa i bescuit de blat	1 sou per quartera
	Farina de blat	1 sou per quintar
	Mestall i ordi	6 diners per quartera
	Farina de mestall i d'ordi	6 diners per quintar
1328	Pa de blat	8 diners per quartera
	Farina de blat	8 diners per quintar
	Mestall	4 diners per quartera
	Farina de mestall	4 diners per quintar
1331	Blat, ordi i llegums que es compren a l'illa per a revendre'ls	2 diners per lliura el comprador i 2 diners per lliura el venedor
1390	Bescuit, farina de forment i d'altres cereals adquirits per flequers per a revendre'ls	2 diners per lliura

1790. ARM, Sanç, perg. 3; cit. P. CATEURA, *El regne esvaït...*, p. 25-26.

1791. *Ibidem*, p. 26.

1792. P. CATEURA, *Els impostos indirectes...*, p. 44.

1793. Aquesta taula no és sinó la reestructuració de la de P. CATEURA, *Els impostos indirectes...*, p. 44.

De la taula anterior es desprèn que, fins al 1328, el sistema de tarifes es mantingué estable. El mestall i l'ordi, tant si es compraven en gra com mòlts, pagaven 6 diners per unitat de mesura, la meitat de la taxa establerta per al foment, 1 sou per unitat en ambdós casos. Del 1331 ençà, arran de les despeses ocasionades per la guerra amb Gènova, canvia la unitat de compte, de la unitat de mesura a la lliura en diners, i la quantia de l'impost a pagar en cada transacció passa del volum o del pes del contingent traspasat al seu valor. El sistema esdevé sensible, doncs, a les oscil·lacions dels preus dels productes.

Els impostos que gravaven les transaccions de cereals i dels seus derivats a la part forana de l'illa foren regulats durant el bienni de 1332-1333 i, ben prest, s'arrendaren per separat dels de la Ciutat. Des d'aleshores, la base imposable es va anar estenent gradualment fins a abastar tant els cereals d'ultramar com els autòctons. Mentre que les importacions de forment, ordi, mestall i civada eren gravades per la taxa de 2 diners per lliura¹⁷⁹⁴ del tribut de la taula de la mercaderia,¹⁷⁹⁵ la venda, la circulació pel mercat interior i les exportacions dels cereals illencs suportaven la gabella del blat de la terra.¹⁷⁹⁶ Aquesta darrera imposició atrapava en la seva xarxa tant els productors (en el moment de posar a la venda la seva collita) i els intermediaris (compradors de rendes, traginers i corredors) com els transformadors del producte (flequers), alguns consumidors a l'engròs (patrons de vaixells pel bescuit adquirit per a la tripulació) i els mercaders explotadors.

Des del 1310, els cereals suportaven encara una altra imposició, que en gravava la mòlta. Inicialment, l'Administració municipal va dissenyar l'impost de la molitja d'acord amb un sistema de doble tarifa. Els contingents de gra que els particulars portessin a moldre per a consum propi suportarien una taxa de 2 diners per quartera; les partides que els patrons de vaixells destinessin al bescuit per a la tripulació, en canvi, pagarien, al molí, un impost força més alt, de 6 diners per quartera de gra o per quintar de farina.¹⁷⁹⁷ Aquest sistema tarifari inicial va ser, tanmateix, molt efímer, atès que, el 1314, fou substituït per un gravamen personal, per una capitació variable. La gabella ja no gravava —com molt bé ha assenyalat Pau Cateura—¹⁷⁹⁸ la mòlta del gra, sinó el fet de viure a l'illa.

1794. Pagadors tant pel venedor com pel comprador.

1795. P. CATEURA, *Els impostos indirectes...*, p. 43 i 101.

1796. Les tarifes del qual (2 diners per lliura per al venedor i 1 diner per lliura, en alguns casos, per al comprador) han estat recollides i ordenades en una taula per P. CATEURA, *Els impostos indirectes...*, p. 100.

1797. *Ibidem*, p. 45.

1798. *Ibidem*, p. 45.

TAULA 15
Evolució de l'impost de la molitja a Mallorca durant el segle XIV¹⁷⁹⁹

Any	Contribuent	Qualitat del seu pa	Lloc de residència	Taxa
1314	Persona de més de 10 anys	Pa de forment	Ciutat i part forana	1 sou
		Pa de mestall		6 diners
	Nens d'entre 5 i 10 anys	Pa de forment		6 diners
		Pa de mestall		3 diners
1321	Persona de més de 10 anys	Pa de forment	Ciutat	4 diners la quartera
		Pa de mestall		2 diners la quartera
	Persona de més de 10 anys	Pa de forment	Part forana	1 sou
		Pa de mestall		6 diners
	Nens d'entre 5 i 10 anys	Pa de forment	Ciutat i part forana	6 diners
		Pa de mestall		3 diners
1328	Persona de més de 10 anys	Pa de forment	Part forana	2 sous
		Pa de mestall		1 sou
	Nens d'entre 5 i 10 anys	Pa de forment		1 sou
		Pa de mestall		6 diners

De la taula anterior¹⁸⁰⁰ es desprèn que les taxes del 1314 oscil·laven entre 1 sou i 3 diners, en funció de l'edat i del tipus de pa que consumia cada contribuent. El 1321, el for va començar a variar també en funció del lloc de residència dels contribuents: mentre que als adults urbans se'ls exigien taxes per quartera, els adults rurals i els nens d'ambdues àrees pagaven una capitació modulada segons la qualitat del seu respectiu pa les quanties de la qual eren idèntiques a les establertes el 1314. Finalment, el 1328, la imposició de la molitja va quedar circumscrita a la part forana i la quantia es va elevar un 100 % respecte a la de la fase anterior, de manera que va passar d'1 a 2 sous, el tipus màxim, i de 3 a 6 diners, el mínim.

A la Ciutat molien el gra, a més dels residents, comerciants especialitzats i patrons autòctons i estrangers. Els primers ho feien per a consum propi; els segons, per a la revenda, i els tercers, per a l'alimentació de la marineria. Conscients d'aquesta heterogeneïtat d'objectius, els reformadors establiren, el 1328, unes tarifes proporcionals,¹⁸⁰¹ reservades als «estrany i privats», i un for específic, força

1799. Aquesta taula és una reestructuració simplificada d'una de P. CATEURA, *Els impostos indirectes...*, p. 46.

1800. Mera reestructuració de la de P. CATEURA, *Els impostos indirectes...*, p. 46.

1801. De 4 diners per quartera de blat o quintar de farina i de 2 diners per quartera de mestall o quintar de farina (P. CATEURA, *Els impostos indirectes...*, p. 47, nota 43).

més alt, per als patrons que encarregaven bescuit per a la tripulació.¹⁸⁰² Satisfieien també la imposició de la molitja, a la Ciutat, els professionals del sector (flequers, bescuiters, fariners, hostalers) i els particulars. El col·lectiu dels contribuents, a la part forana, era quelcom més restringit: l'integraven els flequers, els particulars i els qui portaven bescuit a vendre a la capital.

Tota aquesta experiència tributària va ser compilada el 1390; una lectura atenta del document resultant palesa que el sistema fiscal aleshores ja havia assolit, a Mallorca, una maduresa gairebé definitiva, i demostra que el conjunt dels cereals destinats a l'alimentació humana hi havia experimentat, al llarg de la segona meitat de la centúria, canvis importants. L'ordi desapareix com a producte panificable independent, passa a ser un component del mestall, i hi apareixen el mill, el panís, la dacsà i «alguns llegums». Per primera vegada es regula oficialment la composició del mestall, que haurà d'estar integrat, a parts iguals, per forment i ordi.¹⁸⁰³ També s'estableixen per primera vegada multes de 100 sous per als infractors urbans i una admonició genèrica d'una sanció de quantia variable, del quàdruple del valor del frau, per als evasors rurals.

Les taules de la molitja del 1390, com ha assenyalat Pau Cateura, reuneixen tres elements diferents: una taxa sobre el consum dels cereals, una capitació (calculada anualment per grups d'edat) i una taxa sobre la circulació que gravava les persones que portaven bescuit per vendre a la ciutat.¹⁸⁰⁴ Els fors més discutibles i arbitraris de la tarifa són els de la capitació: escatir el consum anual de pa per persona i any era aleshores una tasca molt difícil, atès que experimentava una forta contracció durant les crisis de subsistència, quan les autoritats restringien les quantitats de gra que els particulars podien adquirir per revendre.¹⁸⁰⁵ Les pensions alimentàries contingudes en els testaments tampoc no aporten quantitats concordants, pel fet que la seva magnitud depenia més de la categoria social del destinatari que no pas de les seves necessitats vitals. Mentre que Ramon de Salelles, mercader, llegava, el 1345, a la seva futura vídua, una pensió de trenta quarteres anuals de blat, altres testaments coetanis només hi destinaven vint quarteres, sis quarteres i cinc quarteres, respectivament.¹⁸⁰⁶

1802. De 8 diners per quartera de blat o quintar de farina (P. CATEURA, *Els impostos indirectes...*, p. 47, nota 44).

1803. *Ibidem*, p. 47.

1804. *Ibidem*, p. 48.

1805. Que, a Mallorca, no solien superar les cent quarteres, per al forment, i les dues-centes quarteres, per a l'ordi (A. PONS, *Llibre del mostassaf de Mallorca*, p. 204-222).

1806. E. K. AGUILÓ, «Fundació i documents relatius a l'hospital de Santa Caterina dels Pobres», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* (Palma), vol. x (1903-1904), p. 379-386; cit. P. CATEURA, *Els impostos indirectes...*, p. 48, nota 48.

Capítol 13

El consum de pa i d'altres derivats dels cereals a la baixa edat mitjana

13.1. INTRODUCCIÓ

Després d'examinar tant l'oferta dels cereals com del pa, resta per analitzar-ne la demanda. A l'edat mitjana, l'alimentació de cada persona estava estretament lligada a la seva condició social. La distribució de qualsevol vianda entre els diversos estaments no es pot analitzar, doncs, en termes estrictament quantitius, sinó que s'ha d'examinar amb criteris qualitius, d'acord amb el seu valor gastronòmic i simbòlic. En les formacions socials jerarquitzades, com les dels països de llengua catalana a la baixa edat mitjana, cada estament social desenvolupava el seu propi sistema alimentari; seleccionava, en funció de les possibilitats respectives, una gamma més o menys àmplia de comestibles; els atribuïa, segons un criteri no estrictament funcional,¹⁸⁰⁷ un valor determinat, i els combinava i els cuinava de manera diferent. El resultat va consistir en una sèrie de règims molt diferents, tants com classes.

Aquesta distribució social desequilibrada dels queviures ens obliga a plantejar-nos una sèrie d'interrogants. Com es distribuïen l'oferta global i les importacions de gra entre els diversos estaments socials? A quins cereals i en quines quantitats tenia accés cada un? Quin tipus de pa els corresponia? Quina proporció destinava cada col·lectiu al pa i a l'olla? Quin paper tenien els cereals i el pa en les cuines altes i en les populars?

1807. Per tal com el lloc que ocupa cada vianda en l'escala de preferències no depèn sols de les seves qualitats dietètiques, del seu poder nutritiu, ni de la seva abundància o escassetat relatives. «L'escala de valors gastronòmics d'un poble, d'una regió, d'una classe social, d'un individu, depèn tant d'un conjunt de raons socioculturals com de raons naturals i econòmiques» (J. L. FLANDRIN, «Historia de la alimentación. Por una ampliación de perspectivas», *Manuscritos* (Barcelona), núm. 6 (1987), p. 12).

13.2. ELS FACTORS CULTURALS EN LA DIFUSIÓ DEL CONSUM DE PA

L'alimentació, en qualsevol època, constitueix un fenomen summament complex; no depèn exclusivament dels recursos naturals, les estructures productives i els circuits de distribució. Dels aliments disponibles, els homes efectuen una selecció que respon a pautes culturals, entre les quals destaquen les creences religioses i les teories socials, dietètiques i estètiques coetànies.

Segons els experts en el regiment de la «cosa pública», la missió específica dels pagesos continuava essent, a la baixa edat mitjana, produir cereals, és a dir, garantir l'abastament de pa de la societat. En la difusió d'aquesta idea desenvolupaven un paper decisiu els ordes mendicants, que reclutaven bàsicament els seus membres entre la petita burgesia. El dominic valencià Vicent Ferrer, en un dels seus sermons de l'any 1390, s'adreçava al seu auditori amb aquestes paraules: «Si vols menjar, laura, sembra, cull, bat e porga, e ves al molí e puix, pasta e ves al forn».¹⁸⁰⁸

Malgrat que la recomanació no especificava el destinatari, tant el predicador com la massa urbana que l'escoltava identificaven aquest home genèric amb el pagès, l'únic agent econòmic que realitzava ordinàriament totes aquestes tasques i el treball del qual era imprescindible per al funcionament normal del conjunt de la societat. Les famílies camperoles, amb el seu esforç i la seva suor, produïen el cereal amb el qual s'elaborava el pa tant per als estaments privilegiats com per als mercaders i els menestrals urbans. La important funció assignada als pagesos explicaria la fredor i el recel que suscitaren les seves reivindicacions entre molts franciscans i dominics. Per als teòrics de l'«economia política» i assessors espirituals dels homes de negocis,¹⁸⁰⁹ les revoltes rurals, en la mesura que podien comprometre l'abastament de les ciutats i privar dels aliments bàsics els assalariats urbans, eren moralment reproposables. Així, doncs, l'hostilitat de la major part dels ordes mendicants envers els pagesos¹⁸¹⁰ no derivava d'una actitud solidària amb els senyors, sinó de la defensa dels interessos de la burgesia; emanava del ferm convenciment que l'ordre social implicava la preponderància de la ciutat sobre

1808. V. FERRER, *Sermons*, vol. I, Barcelona, Barcino, 1971, p. 23.

1809. Tan favorablement descrits pel franciscà català Francesc Eiximenis, el qual, a la darrerria del segle XIV, els qualificava de «vida de la terra on són, tresor de la cosa pública, menjar dels pobres, braç de tot bon negoci, grans almoiners, e grans pares e frares de la cosa pública» (F. EIXIMENIS, *Regiment de la cosa pública*, p. 168).

1810. Els quals, per al mateix Francesc Eiximenis, constituïen l'antítesi dels mercaders, atès que solien ésser bestials, ignorants, violents, egoistes, venjatius, orats i poc pietosos. Com a conseqüència d'aquest cúmul de vicis, viure entre ells era, per a una persona civilitzada, una cosa mortal: «Car no usen de raó, e creen tost tota follia, e sobte són avalotats e no guarden dret ne envers, e tostemps s'adeliten en mives e dejecció d'hom d'estament e d'honor» (F. EIXIMENIS, *La societat catalana al segle XIV*, ed. a cura de J. Webster, Barcelona, Edicions 62, 1967, p. 56-59).

el camp, que la supeditació del món rural a l'urbà obeïa a un disseny providencialista.

D'altra banda, als segles XIV i XV, el pa conservava l'aura de sacralitat que li havia conferit l'Església a la baixa antiguitat, quan l'havia elegit com a matèria del sagrament de l'eucaristia: els creients, abans de consumir-lo, el beneïen amb el senyal de la Creu.¹⁸¹¹ Amb el pas del temps esdevingué, a més, un element important en les pràctiques de caritat privada dissenyades pels teòlegs, com ara en els processos de redempció dels pecats mitjançant la transferència voluntària de riquesa difosos des dels púlpits. A les misses de difunts es lliurava, des de mitjan segle XII, un pa d'1 diner a l'ofertori.¹⁸¹² Conclosos els funerals, els parents o marmessors del mort, d'acord amb les seves disposicions testamentàries, deixaven, a més, uns quants pans sobre la tomba per als indigents, una acció caritativa que repetien anualment, quan se celebrava la missa d'aniversari i el Dia de Difunts.¹⁸¹³

La higiene, del 1250 ençà, desvetlla un interès creixent en les primeres facultats de medicina, i la de Montpeller n'és la capdavantera. De la renovació experimentada pel seu ensenyament constitueixen un bon testimoni els regiments de sanitat, un gènere caracteritzat per una manifesta orientació vers la cura individual del cos. El «cànon», en aquest camp de la ciència mèdica, està integrat pels tractats de Juan de Toledo, Aldobrandino de Siena, Arnau de Vilanova, Bernard de Gordon, Maino de Mainieri i Chunrardo d'Einsten. Aquests acreditats experts aconsellaven als seus pacients que, si volien preservar la salut, havien de vigilar la dieta, atès que els aliments, quan s'integraven al cos, podien provocar malalties, si no tenien les qualitats necessàries. Els regiments de sanitat constitueixen, per tant, una bona font per a conèixer tant els components dels sistemes alimentaris de les capes altes de la societat com les formes de preparar-los i de consumir-los. Als metges de la baixa edat mitjana no se'ls escapava tampoc la funció social i cultural de l'alimentació. A través de la dieta, els professionals sanitaris intentaven cuidar simultàniament el cos humà i l'ordre social.

Els higienistes s'ocuparen, doncs, curosament dels cereals. Pel fet de destinar els seus suggeriments als col·lectius solvents, concentraren la seva atenció en el blat i només esmentaren marginalment l'ordi, la civada, el sègol i el mill per a

1811. S. SERVENTI i F. SABBAN, *Les pâtes: Histoire d'une culture universelle*, Arles, Actes Sud, 2001, p. 50.

1812. A. RIERA i MELIS, «Jerarquía social y desigualdad alimentaria en el Mediterráneo noroccidental en la Baja Edad Media. I: La cocina y la mesa de los estamentos populares», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), núm. 24 (1994), p. 867-868.

1813. A. RIERA i MELIS, «Pobreza y alimentación en el Mediterráneo noroccidental en la Baja Edad Media», a *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII)*, Palma, Institut d'Estudis Balearics, 1996, p. 61.

desaconsellar-ne el consum. Ni tan sols tot el blat era apte per a incloure'l a la dieta dels nobles o del patriciat urbà; solament ho era el que reunia una complexa sèrie de característiques: havia de ser gros i dens i havia de tenir un color daurat, tirant a roig, unes peculiaritats que llavors només devia presentar en anys de bona collita, i no havia de ser ni molt nou ni massa vell, atès que amb el temps es corrompia.¹⁸¹⁴

Els higienistes defensaven decididament el consum de cereals panificats; consideraven el pa, especialment el de farina de blat,¹⁸¹⁵ un aliment molt digerible i sa, que confortava i restaurava el cos. Aquesta opció era, a més, molt rendible des del punt de vista fiscal, ja que implicava el pagament de la moltura i el forn, les taxes que els particulars havien de satisfer als poders públics o als estaments privilegiats per a moldre el gra i coure el pa, respectivament. Les sopes de cereals, les sèmols i les farinetes resultaven força més econòmiques per a les capes populars que el pa, atès que no incloïen cap d'aquests dos costos; els bunyols i les pastes suportaven únicament el primer. Com que es conservava més bé el gra que la farina, els experts en dietètica aconsellaven escalonar la mòlta durant l'any i xifraven en sis mesos el període de caducitat de la farina; passat aquest temps, se n'iniciava la descomposició i esdevenia tòxica.¹⁸¹⁶

Després d'excloure de la dieta dels poderosos els pans àzims perquè eren de digestió difícil, els metges lloaven les virtuts del pa amb llevat i moderadament salat.¹⁸¹⁷ L'adequada proporció dels ingredients, una pastada generosa i una fermentació reposada garantien un pa esponjós (*oculatus*). El pa de flor de farina, malgrat el seu alt valor gastronòmic i estètic, era, tanmateix, menys saludable que l'integral. Arnau de Vilanova, per exemple, suggerí a Jaume II d'Aragó, afligit de morenes, que, per a evitar el restrenyiment, mengés pa amb un contingut de segó de fins a un 15,5 %, ¹⁸¹⁸ tot i el rebuig que li produïa el seu aspecte bast.

Els regiments de sanitat contenen, a més, moltes recomanacions sobre l'elaboració i el consum del pa. Insisteixen en el fet que el pa ha d'estar ben cuit, atès que el semicru causava pesantor d'estómac. Recomanen que, per a escalfar el forn, s'emprin tant branques de pi i de ginebró com sarments de vinya. Recorden que la cocció uniforme de la pasta constitueix un procés complex, que només es pot

1814. P. GIL-SOSTRES, «Estudi introductori», a *Arnaldi de Villanova opera medica omnia. X.1: Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ed. a cura de L. Garcia Ballester i M. R. McVaugh, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1996, p. 210 i 673.

1815. M. de MAINERI, *Regimen sanitatis*, Lovaina, Johannes de Westfalia, 1482, 11.23; cit. P. GIL-SOSTRES, «Estudi introductori», p. 210, nota 92, i p. 673, nota 92.

1816. *Arnaldi de Villanova opera medica omnia. X.1: Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ed. a cura de L. Garcia Ballester i M. R. McVaugh, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1996, p. 438.

1817. *Ibidem*, p. 439.

1818. *Ibidem*, p. 439.

obtenir si se la sotmet a l'acció prolongada d'una escalfor moderada. Sostenen que la part més nutritiva del pa és la molla, ja que la crosta, pel fet d'estar cremada per l'escalfor seca del forn, produeix humors melancòlics i, en conseqüència, ha de relegar-se a la condició de component perifèric de la dieta. Desaconsellen, finalment, el consum tant del pa calent, perquè provocava obstruccions i set, com del dur, de més de dos dies,¹⁸¹⁹ quan ja ha perdut les seves qualitats dietètiques.

Les prescripcions de la nova medicina universitària, tanmateix, només eren seguides, parcialment, pels col·lectius privilegiats. Tant les elits cortesanes com els membres dels llinatges nobiliaris i de les famílies del patriciat urbà intentaven conciliar la gastronomia amb la dietètica, el plaer amb la salut, les innovacions dels cuiners amb els suggeriments dels metges. Aquesta constatació no ha d'induir, però, l'historiador a menysvalorar la informació aportada pels tractats d'higiene. La dieta i el comportament a taula dels poderosos constituïen paradigmes d'elegància i de saber gastronòmic per a la resta dels estaments socials, que s'esforçaven a reproduir-los, cadascun en la mesura de les seves possibilitats. A l'hora de preparar els seus banquets, les classes mitjanes s'inspiraven en els àpats ordinaris dels poderosos, cosa que per a les capes baixes constituïa un espectacle gratuït i enlluernador. A la baixa edat mitjana, les teories dels *regimina sanitatis* i les receptes dels llibres de cuina no esdevingueren, doncs, un patrimoni cultural exclusiu dels potentats; al contrari, penetraren profundament, mitjançant la rèplica i l'anhel, en tota la societat. Les virtuts dietètiques i gastronòmiques del pa fet amb farina de blat tingueren un ampli consens social, però el seu consum, tant quantitativament com qualitativa, es distribuï de forma molt desigual entre els estaments.

13.3. LA DISTRIBUCIÓ SOCIAL DEL CONSUM DE PA

Cada estament social —com ja s'ha exposat— va desenvolupar, a la baixa edat mitjana, el seu propi sistema alimentari, dintre del qual el pa va assumir un paper específic. Cada classe social va consumir un pa de qualitat diferent, fet amb farines de color i de gruix desiguals. L'oferta era qualitativament molt diversa: anava des dels pans negres d'ordi o de mestall fins als blancs de candial o de xeixa, passant pels integrals i els rossos de forment comú. Per a les classes populars, el pa era el component fonamental de tots els àpats, del qual feien un consum abundant; per a d'altres, en canvi, només constituïa un aliment d'escàs valor gastronòmic, del qual, tot i aparèixer diàriament a taula, se'n menjava poc. El color, la textura i la ració diària de pa definien, doncs, el rang del comensal.

1819. C. ERSTENSIS, *Regimen sanitatis*, Munic, Staatsbibliothek, ms. 7744, f. 32v; cit. P. GIL-SOSTRES, «Estudi introductori», p. 214, nota 120, i p. 677, nota 120.

13.3.1. *El pa en els sistemes alimentaris rurals*

L'anàlisi dels sistemes alimentaris rurals, tot i que les societats mediterrànies de la baixa edat mitjana continuaven sent eminentment agràries, constitueix per a l'historiador un problema complicat. Li manquen fonts escrites directes i la informació aportada per l'arqueologia —cada cop més abundant i detallada— encara no ha generat síntesis interpretatives prou explícites. La població rural, d'altra banda, no era, als segles XIV i XV, un col·lectiu uniforme, sinó jerarquitzat. El règim alimentari dels pagesos «grassos» (benestants), amb explotacions prou extenses per a instal·lar-hi algunes famílies pobres¹⁸²⁰ i amb uns ingressos ordinaris que els permetien adquirir regularment alguns queviures i condiments de qualitat als mercats pròxims, devia ser força més abundant i variat que el dels pagesos «menuts» (pobres), freturosos de recursos i obligats, per poder sobreviure, a oferir el seu treball, durant les messes i altres períodes de feines estacionals, als grans i mitjans propietaris. Moltes famílies camperoles maldaven encara per obtenir en les respectives explotacions els aliments que necessitaven¹⁸²¹ i per limitar-ne les compres al mercat. Aquesta opció, pel fet de no afavorir els canvis, conferia un caràcter rutinari a la seva taula. Marc Bloch ja va copsar que els sistemes alimentaris evolucionaren a un ritme força més lent al camp que a la ciutat.¹⁸²²

Com ja s'ha exposat, les famílies rurals elaboraven el seu pa a casa amb farina de producció pròpia,¹⁸²³ una circumstància que explica l'existència gairebé sistemàtica, en alguna dependència de la casa, de petits contingents de gra, la quantia i composició dels quals depenien del nivell de solvència econòmica dels titulars, així com de pasteres, gibrells, fenyedors i posts.¹⁸²⁴ L'autoabastament cerealista sovint constituïa, emperò, més un afany que no pas una realitat, com es desprèn de l'alta freqüència amb què apareixen en la documentació notarial coetània els préstecs en gra. No eren poques les famílies camperoles que es veien obligades sovint a demanar, entre els mesos de març i juny, durant l'època de la «soldadura», algunes mesures d'ordi o de mestall als membres més solvents del veïnat o als seus respectius senyors per a poder subsistir fins a la pròxima collita. Aquesta modalitat de crèdit rural s'incrementava exponencialment després de les males collites.¹⁸²⁵

1820. Mitjançant contractes de subestabliment, a canvi de censos anuals i un dret d'entrada.

1821. Com es desprèn del conjunt de plantes que conreaven en les seves petites explotacions, heterogeni i estable alhora.

1822. «Encore à la veille de la Révolution, en face d'une nourriture bourgeoise ou même artisanne déjà sensiblement évoluée, l'ordinaire du paysan restait singulièrement archaïque» (M. BLOCH, «Les aliments de l'ancienne France», a J. J. HÉRMANDINGUER (ed.), *Pour une histoire de l'alimentation*, París, A. Colin, 1970, p. 231).

1823. Com ho palesa l'alt nombre de camperols que portaven directament el seu gra al molí.

1824. Vegeu *antea*, cap. 11, p. 341-343.

1825. Un pagès de Fortià (Alt Empordà), el desembre de 1333, durant una de les fams més intenses del segle XIV, prestava vint mitgeres d'ordi a una vídua, conveïna seva, que les hauria de retornar

L'aliment bàsic, en totes les llars camperoles, era aleshores el pa, que havia adquirit una forta simbologia religiosa. Tant els pagesos com els petits propietaris solien consignar en el seu testament una quantitat de pa per als pobres: Joan Armentera, de Santa Maria de Corcó (Osona), els va llegar, el 1441, una quartera de forment.¹⁸²⁶ Els indigents que acudiren a les seves exèquies van ser recompensats, doncs, amb un tros de pa de blat comú (ros), un comestible poc menys que exquisit per a una àmplia franja de la població terrassana, per tal com només el consumia en els banquets o quan realitzava algunes prestacions laborals a la dominicatura d'algunes senyories.¹⁸²⁷

Les dones masoveres, pel fet de disposar normalment de forn propi, no necessitarien, per a preparar les fogasses, cap col·laboració externa, difícil d'obtenir en una explotació aïllada. En les àrees de poblament concentrat, la majoria de les famílies —com ja s'ha exposat— pastaven el pa a casa i el coïen, en canvi, al forn de la vila,¹⁸²⁸ que, com el molí, pertanyia al rei o al senyor.

El pa dels pagesos «grassos», com els titulars del mas l'Avenc,¹⁸²⁹ a Tavertet (Osona), era de blat comú; el de les famílies rurals normals, d'espelta¹⁸³⁰ o de mestall, de blat i ordi,¹⁸³¹ de blat i sègol¹⁸³² i de sègol i mill.¹⁸³³ En les llars pobres es consumia

quan els hi reclamessin (X. SOLDEVILA, *Crèdit i endeutament al comtat d'Empúries (1330-1335)*, Castelló d'Empúries, Ajuntament de Castelló d'Empúries, i Girona, Diputació de Girona, 2008, p. 77). A començament del 1346, un any de penúria a moltes regions de la Mediterrània occidental, la família Novelles, masovers de la contrada de Collsacabra (diòcesi de Vic), sol·licitava, per a poder arribar a les pròximes messes, un crèdit en forment i ordi, i oferia com a penyora una cota blava i una capa vermella, les dues peces més valuoses, probablement, del seu reduït vestuari (A. SERRA, *La comunitat rural a la Catalunya medieval...*, p. 84, nota 56). Durant les crisis de subsistència, un sector considerable de la pagesia només tenia accés, en el millor dels casos, al pa negre d'ordi i, mancat de recursos, havia de prescindir de béns de primera necessitat per a poder menjar.

1826. Arxiu Particular Ententes, doc. 36; cit. A. SERRA, *La comunitat rural a la Catalunya medieval...*, p. 227, nota 7.

1827. La família Cruilles, des del 1407, oferia als seus pagesos de Begur (Baix Empordà) pa de blat quan acudien a la dominicatura a efectuar les *jovas*, les *tragines* i les guàrdies armades (J. PELLA I FORGAS, *Historia del Ampurdán...*, p. 649). La senyoria estava ubicada, emperò, en una contrada cerealista.

1828. Vegeu *antea*, cap. 11, p. 349.

1829. En la cuina del qual hi havia, segons un inventari del darrer quart del segle xv, vint-i-una quarteres de forment i quatre de farina del mateix cereal (A. SERRA, *La comunitat rural a la Catalunya medieval...*, p. 227).

1830. M. MONTANARI, *Campagne medievali...*, p. 203.

1831. Al mas Noguier de Collsacabra (diòcesi de Vic) se sembraven, a la darrerria del segle xv, quatre octaus d'ordi i un de forment (A. SERRA, *La comunitat rural a la Catalunya medieval...*, p. 227).

1832. L'administrador de la comanda hospitalera de Manòsca, a Provença, assignava anualment, a mitjan segle xiv, a cada jornaler, vint sestres d'aquesta barreja de gra (L. STOUFF, *Ravitaillement et alimentation...*, p. 221), que aleshores també devia ser habitual a força llars rurals de Catalunya, si més no, al nord del Llobregat.

1833. Cereals que apareixen en moltes de les explotacions de Collsacabra inventariades als segles xiv i xv (A. SERRA, *La comunitat rural a la Catalunya medieval...*, p. 227).

sovint, en canvi, pa d'ordi¹⁸³⁴ o de sègol.¹⁸³⁵ Un sector important de la pagesia, aleshores, encara reservava, doncs, el cereal «noble» per al mercat. La necessitat de disposar d'un mínim de liquiditat per a pagar els censos, els impostos i les compres dels articles manufacturats i dels queviures bàsics que no podien produir l'obligava a renunciar al blat, el cultiu del qual està ben documentat també en les petites explotacions. El color i la textura del pa, al camp, depenien, doncs, del rang del destinatari.

El nivell de renda dels pagesos es reflectia també en la composició de la dieta ordinària, en la incidència del pa en el pressupost alimentari, que solia oscil·lar entre el 50 % i el 70 %. Els conradors, fins a mitjan segle XIV, consumiren, doncs, molt pa de qualitat intermèdia o baixa i poc companatge. La revalorització de la força de treball provocada per la crisi demogràfica subsegüent a la pesta negra va repercutir favorablement, tanmateix, en les condicions de vida de les capes més representatives de la població rural, a les taules de les quals el pa va recular davant el companatge i el vi. En algunes àrees capdavanteres de Provença, el menjar bàsic, pels volts del 1450, ja només significava el 45 % del valor global de la dieta.¹⁸³⁶ És probable, emperò, que el canvi alimentari, tant als masos senyorials com a les petites explotacions alodials de la Corona catalanoaragonesa, avancés a un ritme quelcom més lent.

13.3.2. *El pa en els règims alimentaris urbans*

Segons François Desportes, el pa, a les ciutats franceses, constituïa, des del segle XIII, «la base de l'alimentation des riches comme des pauvres».¹⁸³⁷ Amb al-

1834. Al darrer terç del segle XIV, el pastor català, segons Francesc Eiximenis, anava darrere de les ovelles «menjant pa d'ordi ab aygua, e tart havia cuyna» (F. EIXIMENIS, *Terç del Crestià*, cap. CCCCXXIX; cit. J. V. GARCÍA MARSILLA, *La jerarquia de la mesa...*, p. 160). Els camperols italians, excepte en les àrees més fèrtils, també consumien normalment pa d'ordi (M. MONTANARI, *Campagne medievale...*, p. 204). La família Quinqueran, d'Arles, repartia, el 1402, pa de blat entre els seus pastors i reservava, en canvi, el d'ordi, la *cannine*, per als gossos que els ajudaven a custodiar els ramats (L. STOUFF, *Ravitaillement et alimentation...*, p. 47). Coetàniament, els Cruilles —com ja s'ha esmentat— també proporcionaven als seus pagesos de Begur, durant les seves periòdiques prestacions laborals a la dominicatura, pa de blat, excepte els dos darrers dies de les *jovas* i en les jornades de *traginas* de fems, en què els donaven pa d'ordi, un aliment bast que sembla associat a les tasques més brutes (J. PELLA I FORGAS, *Historia del Ampurdán...*, p. 649).

1835. En algunes comandes hospitaleres provençals, els *bubulci*, els treballadors de la dominicatura, rebien, a mitjan segle XIV, pa de sègol (L. STOUFF, *Ravitaillement et alimentation...*, p. 44). Els senyors anglesos, en aquesta mateixa època, proporcionaven també als seus serfs, durant les messes, pa d'aquell gra (H. S. BENNETT, *Life on the English manor: A study of peasant conditions, 1150-1400*, Cambridge, Cambridge University Press, 1937, p. 235-236). Tant a les terres altes del continent com a les illes Britàniques, es considerava normal subministrar a aquests camperols, quan realitzaven tasques feixugues, grans quantitats de pa de baixa qualitat. Les famílies italianes de les àrees de muntanya, a la darrerria de l'edat mitjana, continuaven consumint fogasses de sègol (M. MONTANARI, *Campagne medievale...*, p. 203).

1836. L. STOUFF, *Ravitaillement et alimentation...*, p. 222-225.

1837. F. DESPORTES, *Le pain au Moyen Âge*, p. 88.

guns matisos, aquesta afirmació és aplicable també a la jerarquitzada població urbana dels Països Catalans, tot i que la incidència relativa del pa en el pressupost alimentari hi tendia a baixar a mesura que s'elevava el nivell social del titular, una divergència que indueix a iniciar l'anàlisi del consum urbà de pa pel col·lectiu que proporcionalment en menjava més, el dels pobres assistits.

L'almoïna de la seu de Girona —com ja s'ha exposat— limitava la seva tasca caritativa a proporcionar pa a un contingent de pobres locals durant un període de l'any. Des del dimecres de cendra fins a la Pentecosta, quan el preu del gra experimentava la principal pujada estacional, distribuïa diàriament una mitgera (55,03 litres) de cereals panificats entre els qui hi acudien.¹⁸³⁸ El gra necessari per a garantir aquest servei provenia tant del patrimoni com del mercat local: durant el decenni comprès entre els anys 1342 i 1351, les quantitats anuals adquirides per la institució¹⁸³⁹ oscil·laren entre les dues mil cent noranta i les cinquanta-cinc mitgeres d'ordi.¹⁸⁴⁰

Quin tipus de pa distribuïa l'almoïna gironina entre els pobres? Pans de forment i d'ordi, d'unes 23,5 o 24 unces¹⁸⁴¹ (uns 800 grams). Aquesta diferència qualitativa confirma que, aleshores, el col·lectiu dels indigents urbans ja estava jerarquitzat; demostra que els gestors de la institució, d'acord amb les teories dels teòlegs i moralistes coetanis,¹⁸⁴² distingien entre pobres de primera categoria i pobres de segona categoria. El 1355, durant la crisi demogràfica i econòmica subsegüent a la pesta negra, l'almoïna va incrementar el pes de les dues modalitats de pa, fins a situar-lo en 30 o 31 unces¹⁸⁴³ (uns 1.000 grams). En les èpoques de carestia, també es va estendre el període anual de distribució de pa: el 1347, es va iniciar el dia de Sant Martí (11 de novembre) i no es va acabar fins a la darrerria del mes de maig.¹⁸⁴⁴ Vuit anys més tard, l'obertura del cicle es va avançar al dia de Tots Sants (1 de novembre). Quant al percentatge dels pans de forment, fou gairebé nul en el bienni de 1347-1348, se situà en el 33,3 % del total en el de 1376-1377, augmentà al 44 % en l'exercici següent i assolí el 45 % en el de 1378-1379.¹⁸⁴⁵ L'avenç del pa ros no era,

1838. ACG, S. PONTICH, *Repertori alphabetic...*, f. 82v-89v; cit. C. GUILLERÉ, *Diner, poder i societat...*, p. 157, nota 18.

1839. A mercaders, institucions eclesiàstiques i, fins i tot, pagesos del propi patrimoni.

1840. R. LLUCH, «Els manuals de comptes de l'Almoïna...», p. 570, nota 10.

1841. C. GUILLERÉ, *Diner, poder i societat...*, p. 190.

1842. Ben analitzades per Michel Mollat (M. MOLLAT, *Les pauvres au Moyen Âge*, p. 147-192 i 303-352), Jean-Louis Goglin (J.-L. GOGLIN, *Les misérables dans l'Occident médiéval*, p. 90-150), Lester K. Little (L. K. LITTLE, *Pobreza voluntaria y economía de beneficio...*, p. 34-62) i Bronislau Geremek (B. GEREMEK, *La piedad y la horca...*, p. 23-83).

1843. C. GUILLERÉ, *Diner, poder i societat...*, p. 190.

1844. *Ibidem*, p. 191.

1845. *Ibidem*, p. 192.

tanmateix, definitiu, irreversible. El paborde, el 1432, va fer moldre i pastar vuitanta-tres mitgeres de forment i sis-centes vuit mitgeres d'ordi, mill i mestall:¹⁸⁴⁶ els pans de blat, aquell any, només degueren significar, doncs, una part força reduïda, inferior al 13 %, dels més de seixanta-tres mil distribuïts entre els pobres.

Una part dels indigents gironins, els anys normals, disposava, doncs, d'un pa al dia durant tres mesos, un període que s'allargava considerablement en les èpoques de crisi. Els preus del gra també influïen en la qualitat del pa: les peces de forment avançaven a costa de les d'ordi durant les èpoques d'estabilitat, a mesura que s'escurçava el període de distribució, i reculaven durant les pujades, quan la institució havia d'incrementar els mesos de repartiment. Els gestors de l'almoïna consideraven que, amb aquestes distribucions periòdiques de pa, l'element central de les dietes populars, ja garantien la supervivència dels pobres assistits, que diàriament haurien de buscar, doncs, el companatge en altres modalitats de caritat institucional o privada.

La Pia Almoïna de Barcelona, en canvi, proporcionava diàriament un àpat, al migdia, a un nombre determinat de pobres locals, seleccionats pel capítol. El blat, amb un 30,7 %, ocupava el primer lloc en les compres de queviures que va efectuar des de la darrerria de maig de 1284 fins a començament de juliol de 1285 la Pia Almoïna de Barcelona; en segon lloc, apareix la carn, amb un 28 %, i, en tercer lloc, el vi, amb un 16,6 %.¹⁸⁴⁷ La quantitat de pa efectivament consumida pels pobres d'almoïna de la capital catalana va ser, emperò, més del doble de la deduïble a partir d'aquestes xifres, atès que, ultra les cent vuitanta-dues quarteres i mitja de cereals adquirides de proveïdors locals, es destinaren a l'abastament del refectori dues-centes nou quarteres més de blat produïdes en el domini de la institució i que no estaven incloses, per tant, en aquelles partides de despeses.¹⁸⁴⁸ A la darrerria del segle XIII, aquest component podia significar, doncs, més del 50 % del valor global de la dieta ordinària de l'«aristocràcia mendicant» barcelonesa, que consumia sistemàticament pa de blat comú, el més assequible a les ciutats mediterrànies. Al menjador de la Pia Almoïna de Barcelona, durant la majoria de les crisis de subsistència, es va continuar servint pa de farina de blat.¹⁸⁴⁹ Fins i tot els pobres

1846. R. LLUCH, «Els manuals de comptes de l'Almoïna...», p. 574.

1847. M. ECHANIZ, «La alimentación de los pobres asistidos por la Pia Almoïna de la catedral de Barcelona según el libro de cuentas de 1283-1284», a *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1988, p. 191.

1848. *Ibidem*, p. 178-179. Amb tot, durant la primera meitat del segle XIV, es reduí l'aportació del domini a l'abastament cerealístic de la institució, la qual optà decididament per comprar gra al mercat local (P. ORRÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 385-393).

1849. El 1334, en una conjuntura de forta escassetat de gra, el procurador de la Pia Almoïna, després de recaptar, amb moltes dificultats, els censos en espècie al terme de Vilafranca del Penedès, llogà una botiga per a vendre ordi i comprar blat, que trameté a Sitges perquè l'embarquessin amb destinació a Barcelona (P. ORRÍ, «El forment a la Barcelona baixmedieval...», p. 383).

assistits es resistien, doncs, a ennegrir el seu pa durant les èpoques d'emergència, a passar de la farina de blat comú a la de mestall, però s'havien de conformar amb racions força minses de vi.

Els malalts, aleshores, gaudien, en canvi, d'una dieta quelcom més equilibrada que la dels pobres assistits, com es desprèn de les compres de queviures efectuades per l'hospital d'en Claper, a València, durant l'any 1388, en les quals preponderaven el blat (30,1 %), el vi (25,7 %) i la carn (18,4 %).¹⁸⁵⁰ Amb la finalitat d'escurçar la convalescència, no solament es devia reforçar la presència de la carn i fins i tot del vi en el seu règim, sinó que, a més, se'ls devia servir sovint pa blanc de blat comú.

Per damunt dels pobres i els malalts, exclosos sistemàticament i transitòria del sistema productiu, se situava, a les ciutats medievals, una àmplia franja de població, la «terça mà», integrada pels menestrals¹⁸⁵¹ i, en menor mesura, pels petits comerciants. La documentació sobre la vida privada esdevé, a mesura que anem baixant a l'escala social, més minsa i inexpressiva. Tant per al menestral que treballava al seu obrador com per a l'assalariat que ho feia per compte d'altri, menjar cada dia devia constituir una de les principals preocupacions. La baixa quantia¹⁸⁵² i la irregularitat dels ingressos els feien especialment vulnerables a les oscil·lacions dels preus dels aliments, atès que, per manca de propietats rurals, depenien, per al seu proveïment diari, del mercat local.

A les llars menestrals, les compres de farina o de pa podien arribar a assolir la meitat de les despeses alimentàries, per tal com la seva dieta no devia ser, en molts casos, gaire més àmplia i variada que la dels «indigents prebendats».¹⁸⁵³ L'element central era també el pa de blat comú (ros), si més no, en les èpoques normals. Inicialment —com ja s'ha exposat—,¹⁸⁵⁴ la majoria de les famílies menestrals preparaven el pa a casa i el coïen al forn del barri, com ho palesa la presència força freqüent de contingents de gra i d'estris per a la panificació als inventaris *post obitum* i als testaments. Cada família s'avituellava, doncs, de blat a l'almodí o a les botigues locals, i el portava a moldre als casals de la rodalia de la ciutat; els costos globals de la compra de gra, la mòlta i la cocció podien significar fins a la meitat del seu pressupost alimentari.

1850. A. RUBIO, *Pobreza, enfermedad y asistencia hospitalaria en la Valencia del siglo XIV*, València, Institución Alfonso el Magnánimo, 1984, p. 138-150.

1851. «La terça mà s'apella de menestrals, així com són argenters, ferrers, sabaters, cuiracers, e així dels altres» (E. EIXIMENIS, *La societat catalana al segle XIV*, p. 12).

1852. Entorn dels 20 florins anuals, durant l'últim quart del segle XIV, segons Francesc Eiximenis (T. M. VINYOLES, «El pressupost familiar d'una mestressa de casa barcelonina per l'any 1401», *Acta Historica et Archaeologica Medievalia* (Barcelona), annex d'història medieval núm. 1: *La societat barcelonina a la Baixa Edat Mitjana* (1983), p. 108-109).

1853. A. RIERA I MELIS, «Jerarquía social y desigualdad alimentaria...», p. 870-871.

1854. *Vegeu antea*, cap. 11, p. 341 i 347-348.

Pels volts del 1250, comença a difondre's el costum d'encarregar la fabricació del pa a un flequer, a qui s'entregava periòdicament partides de cereals, o de comprar-lo diàriament¹⁸⁵⁵ en una fleca *de ros*, un establiment especialitzat en la manipulació de farines de blat comú, més econòmiques que les farines flor de forments de qualitat.¹⁸⁵⁶ Aquests canvis de comportament, que semblen obeir a un afany de consumir pa de millor qualitat, més recent, van estimular més la tasca dels flequers que no pas la dels forners.

Durant les sovintejades crisis frumentàries, les autoritats municipals —com ja s'ha exposat— repercutien la restricció de l'oferta de cereals en el pes i la composició del pa, no en el preu, que es mantenia inalterat, normalment en 1 diner,¹⁸⁵⁷ minoren la quantia del dret de puja, i adoptaven una sèrie de mesures tendents a incrementar l'oferta de cereals.¹⁸⁵⁸ El consistori, conscient de la seva importància en el sistema alimentari d'amplis sectors de la població urbana, va supervisar atentament el mercat local de gra i el funcionament de les fleques i dels forns,¹⁸⁵⁹ per tal de garantir-los un abastament fluid de pa amortint-ne les oscil·lacions de qualitat i de pes.

La ració diària de pa devia oscil·lar, en funció del preu del blat, entre els 400 i els 700 grams per persona. El pa havia esdevingut un aliment tan essencial que, abans del 1200, també se l'havia envoltat, als nuclis urbans, d'un fort simbolisme religiós. Quan es generalitzaren, a mitjan segle XII, les misses de difunts entre tots els estaments socials, es va imposar el costum d'entregar, en l'ofertori, un pa d'1 diner, una habitud que es mantindria al llarg de la baixa edat mitjana.

A les ciutats catalanes —com a les de la resta d'Occident— havia anat emergint, amb l'auge del comerç i la renovació de l'ensenyament superior, una oligarquia el poder de la qual ja no recolzava damunt les rendes de la terra, sinó en les inversions mercantils, el crèdit o l'exercici d'alguna professió liberal. Aquesta «mà mitjana», segons Francesc Eiximenis, estava integrada pels juristes, notaris, mercaders, drapers i tots aquells ciutadans que havien aconseguit reunir una fortuna important.¹⁸⁶⁰ Conflüen en aquest estament els nou-rics, una inquieta aristocrà-

1855. L. STOUFF, *Ravitaillement et alimentation...*, p. 37-38.

1856. A. RUBIO, «El consumo de pan en la Valencia bajomedieval», p. 164-167; J. V. GARCÍA MARSILLA, *La jerarquía de la mesa...*, p. 110-111; L. STOUFF, *Ravitaillement et alimentation...*, p. 48-49.

1857. Vegeu *antea*, cap. 6, p. 199-204, i cap. 11, p. 368.

1858. Vegeu *antea*, cap. 9, p. 285-288, i cap. 11, p. 347.

1859. Vegeu *antea*, cap. 11, p. 358-359 i 368-369.

1860. «La segona mà dels habitants de la ciutat s'apella mà mitjana, e aquests no s'apellen honors ciutadans, mas són apellats ciutadans així que no hi ajusta hom altre vocable d'honor, així com fa als generosos. E sots aquesta mà se comprenen comunament juristes, notaris, mercaders e drapers poderosos, e tots aquells qui sens generositat notable han gran riqueses en la ciutat. Aquests no són en lo grau dels primers ne deuen ésser tenguts en l'estament d'aquells» (F. EIXIMENIS, *La societat catalana al segle XIV*, p. 12).

cia dels negocis que buscava en els escons del consell municipal la consolidació definitiva del seu ràpid ascens social. El domini de l'escriptura i de les principals operacions matemàtiques no els va induir, tanmateix, a incloure la compra de queviures en els seus respectius llibres de comptes, cosa que explica que, excepte en alguns pocs casos, sigui força difícil reconstruir, amb un mínim rigor, el seu sistema alimentari. Les despeses quotidianes només se solien registrar quan existia l'obligació de rendir comptes periòdicament a una tercera persona. La informació més abundant i detallada l'acostumen a aportar els factors de les grans companyies italianes en les principals places mercantils. Per a analitzar l'economia domèstica d'aquesta oligarquia urbana, hom ha utilitzat els registres comptables redactats pels representants de la companyia toscana de Francesco di Marco Datini¹⁸⁶¹ a València.

Per als col·lectius integrats en la mà mitjana, el pa constituïa el comestible principal, com es desprèn del fet que, als comptes dels esmentats factors de Francesco Datini, significués el 34,2 % de les despeses alimentàries realitzades entre el maig de 1404 i l'abril de 1405. Les adquisicions de carn i de vi, mentrestant, només hi suposaren el 26,66 % i el 16,9 %, respectivament.¹⁸⁶² Les seves preferències s'inclinaven pel pa blanc, elaborat per flequers amb farina corrent de blats de qualitat, com el forment vermell,¹⁸⁶³ una mica menys fina i més fosca que les flor de candial, tosella o xeixa.

Una sentència arbitral, que va tancar el contenciós que mantenien el mercader barcelonès Ramon de Manlleu i la seva esposa, Esteveta, per la quantia de les despeses de la llar,¹⁸⁶⁴ ha permès refer somerament el pressupost familiar d'un membre representatiu de la mà mitjana de la Ciutat Comtal el 1401. La família estava integrada pel matrimoni, dos fills i una filla, i pel servei, una esclava adulta i un esclau menor d'edat. L'àrbitre va xifrar les necessitats bàsiques d'aquest conjunt de set persones en 75 lliures, 5 sous i 6 diners barcelonesos. D'aquesta suma, 59 lliures, 5 sous i 6 diners (el 78,7 %) s'haurien de consignar a l'alimentació; 12 lliures (el 12 %), a vestuari i calçat, i 4 lliures (el 5,3 %), a llenya de combustió.

La major part del pressupost es destinava, doncs, al menjar i, més concretament, al proveïment de pa. Per tal com cada comensal necessitava, segons el mediador, cinc quarteres (350 litres) anuals de blat, més de 700 grams per dia, la fa-

1861. J. V. GARCÍA MARSILLA, *La jerarquía de la mesa...*, p. 232-247.

1862. *Ibidem*, p. 196 i 238-240.

1863. El *Triticum aestivum*, variant *ferrugineum*, que els mercaders barcelonins, a les èpoques de carestia, importaven del Llenguadoc (AHCB, Cl, 24, f. 182r i 212v; AHCB, Cl, 25, f. 175r; AHCB, Cl, 26, f. 181v-182r [1401]; vegeu també *antea*, cap. 9, p. 267).

1864. ACB, Notarials, Gabriel de Canyelles, prot. 2 (26-XII-1400); ed. T. M. VINYOLÉS, «El pressupost familiar...», p. 103 i 109-112.

TAULA 16
Pressupost familiar del mercader barcelonès Ramon de Manlleu per a l'any 1401

Concepte	Valor	% del total
Pa	28 lliures, 5 sous i 6 diners	38,36
Companatge	21 lliures, 7 sous i 7 diners	28,37
Mesquinarias i condiments	5 lliures	6,6
Oli	2 lliures i 8 sous	3,2
Cansalada	1 lliura	2,19
Total alimentació	59 lliures, 5 sous i 6 diners	78,7
Vestuari i calçat	12 lliures	16
Llenya	4 lliures	5,3
Total	75 lliures, 5 sous i 6 diners	100

mília, que encara pastava el pa a casa, hauria de destinar cada any 28 lliures, 5 sous i 6 diners, el 38,36 % del total de les despeses, a la compra i la mòlta de gra. El companatge (carn, peix, ous, formatge i altres queviures rics en proteïnes) s'emportaria 21 lliures i 7 sous, el 28,37 % del total. Als condiments selectes dels banquetes i les *mesquinaries* emprades per assaonar els àpats diaris (fruits secs i frescos, sal, cebes, alls i salsa), hi consignaria 5 lliures, el 6,6 % de l'esmentada suma. El greix de cocció principal era l'oli, el consum anual del qual, setze quartals (uns 66 litres), és valorat en 2 lliures i 8 sous, el 3,2 % dels dispendis. Per a cuinar determinades carns, en les festivitats principals s'utilitzaria, en canvi, la cansalada, atès que, amb una sola peça, valorada en 7 sous, el 2,19 % del còmput, n'hi havia prou per a tot l'any.

A la taula de Ramon de Manlleu, com en la de qualsevol persona benestant, no hi podia mancar el vi de qualitat, un component bàsic de la dieta que, pel fet de ser de collita pròpia, no es va incloure a la llista de les despeses alimentàries. La sentència arbitral concedeix a l'esposa, per al consum familiar, quatre bótes de «vi de pur most», una quantitat que assegurava a cada comensal una ració diària de prop de tres quarts de litre.

Durant el segle xv, alguna d'aquestes famílies creà societats comercials que generaren beneficis realment espectaculars. La fortuna d'aquests grans mercaders era cobejada pels cavallers i els ciutadans honrats, que no tenien cap mena d'escrúpols a casar algun dels seus fills fadrísters amb hereves d'aquests nou-rics, que aportaven sistemàticament dots superiors a les 1.000 lliures.

Les famílies més riques de la mà mitjana procuraren demostrar que disposaven d'un poder de consum equiparable, si no superior, al dels membres de la petita noblesa i del patriciat urbà, els quals, per tal d'evitar confusions socials i preservar el seu rang, exigiren a les autoritats competents la promulgació de lleis

sumptuàries. Refinaren el seu comportament alimentari reduint el consum de pa i incrementant el de carn fresca, vi i espècies orientals, i esdevingueren uns comuns forçats cosmopolites.

La franja superior de la societat urbana corresponia als ciutadans honrats. El fet que molts dels seus cognoms derivessin de topònims indueix a pensar que el seu origen va ser rural, que serien descendents de pagesos grassos que haurien emigrat durant el segle XII i la primera meitat del XIII. Reinstal·lats en els principals nuclis urbans, es degueren enriquir, aprofitant el creixement econòmic, amb el comerç, el crèdit i l'especulació urbanística.¹⁸⁶⁵ Després d'una primera acumulació de capital, aquestes naixents nissagues, sense descuidar les fonts de la seva prosperitat, van dedicar algun dels seus membres a l'Administració local, al consistori, on estarien durant tota la baixa edat mitjana hiperrepresentats.

Del 1350 ençà, un sector d'aquesta oligarquia urbana va desertar gradualment dels negocis i de la banca; va optar per l'Administració central, per adquirir terra i títols de deute públic; es va convertir en una classe rendista i va establir vincles estrets amb els cavallers. Alguns ciutadans honrats obtingueren, pels seus qualificats serveis a la Corona, un títol nobiliari. Aquesta confluència del patriciat urbà amb la noblesa seria sancionada, el 1510, per Ferran II, que els equipararia en llibertats, immunitat i prerrogatives. El sistema alimentari d'aquesta oligarquia de vells rics se situava entre el refinat i cosmopolita dels mercaders i el més conservador i carnívor de la noblesa, i compartia amb tots dos un consum reduït de pa d'alta qualitat, que adquirien diàriament d'un flequer *de blanc*.

13.3.3. *El pa a les taules nobiliàries i reial*

Els membres de les famílies de la noblesa i, sobretot, els de la reial constituïen un paradigma de conducta per a la resta de la societat; els seus costums alimentaris eren observats atentament pels estaments benestants i, fins i tot, intermedis de la societat, que intentaven reproduir, eventualment i a una escala menor, als seus menjadors. Per a reconstruir el sistema alimentari d'aquests dos restringits col·lectius, disposem de fonts documentals directes, els registres comptables on s'anotaven diàriament les vitualles adquirides per proveir les seves taules, dels quals ens ha arribat, emperò, una petita part. Els corresponents a famílies nobiliàries es troben dispersos pels respectius arxius patrimonials; els de la família reial s'han

1865. Com han demostrat els dos màxims experts en la qüestió (C. BATLLE, «La burguesía de Barcelona a mediados del siglo XIII», a *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Comunicaciones*, vol. II/2, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1982, p. 7-19; C. BATLLE, «La casa i els béns de Bernat Durfort, ciutadà de Barcelona, a la fi del segle XIII», *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* (Barcelona), núm. 9 (1981), p. 9-51; S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents...*, p. 155-251 i 317-358).

conservat, en canvi, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó: vint-i-set¹⁸⁶⁶ per al període comprès entre els anys 1347 i 1428.

Els membres de l'alta noblesa consignaven a les compres de pa unes quantitats relativament modestes: en les despeses alimentàries efectuades per Alfons el Vell, duc de Gandia, durant el juliol de 1411, el pa, amb un 4,5 %, es va situar molt per sota de la carn i del vi, les adquisicions dels quals significaren un 49,37 % i un 14,02 %, respectivament.¹⁸⁶⁷ D'aquesta relegació —a conseqüència del cànon gastronòmic vigent als segles XIV i XV— no s'ha de deduir, tanmateix, que per als potentats el pa no fos important: en consumien poc, però de qualitat. Als menjadors dels palaus nobiliaris se servia pa blanc del dia, elaborat amb farina fina obtinguda de les millors varietats del *Triticum aestivum*, com la xeixa catalana i valenciana, el candial d'Aragó i de Castella, la tosella¹⁸⁶⁸ del Lenguadoc¹⁸⁶⁹ o el *grano napolità*.¹⁸⁷⁰ La ració diària per comensal podia arribar als 400 grams.¹⁸⁷¹ El pa integral només apareixeria a taula quan les xacres de l'edat o la convalescència de malalties digestives obliguessin l'amfitrió a seguir les prescripcions dietètiques dels metges. Tot el pa del senyor, per raons de prestigi, era «de casa», es preparava i es coïa a les dependències senyorials¹⁸⁷² i només s'anotava diàriament al compte de despeses el valor de l'efectivament consumit.¹⁸⁷³ Sols quan la comitiva del noble estava de viatge, el *panicer* comprava el pa elaborat en establiments locals de confiança.¹⁸⁷⁴ El servei, en canvi, solia menjar sempre pa ordinari, adquirit en una fleca *de ros*; únicament en algunes poques corts,¹⁸⁷⁵ gaudia també del pa «de casa», del mateix que se servia al menjador del palau. La ració diària, tant en un cas com en l'altre, era força elevada, superior als 1.000 grams.¹⁸⁷⁶

1866. ACA, RP, Sèrie especial E, «Diversos de Tresoreria», vol. 14-41.

1867. J. V. GARCÍA MARSILLA, *La jerarquía de la mesa...*, p. 196-201.

1868. Les espigues de la qual no tenien arestes.

1869. La seva importació està documentada a Barcelona (AHCB, Cl, 24, f. 203r i 212v [1401]; AHCB, Del, 2, f. 151r [1441] i 175r [1442]; vegeu també *antea*, cap. 9, p. 267).

1870. M. del TREPPO, *I mercanti catalani...*, p. 376-377; vegeu també *antea*, cap. 9, p. 267.

1871. J. V. GARCÍA MARSILLA, *La jerarquía de la mesa...*, p. 201; J. V. GARCÍA MARSILLA, *La taula del senyor duc. Alimentació, gastronomia i etiqueta a la cort dels ducs reials de Gandia*, Gandia, CEIC Alfons el Vell, 2010, p. 71.

1872. *Ibidem*, p. 68.

1873. J. V. GARCÍA MARSILLA, *La jerarquía de la mesa...*, p. 200.

1874. El 19 de febrer de 1386, durant una breu estada del duc Alfons el Vell de Gandia a El Castillo (el Castell de Guadalest?), el seu escrivà anota al registre de dispendis alimentaris: «Item doní a la panadera x florins, per pa» (ARV, MR 9605, f. 70r; cit. J. V. GARCÍA MARSILLA, *La taula del senyor duc...*, p. 68, nota 112).

1875. Com la de la cort dels ducs de Gandia (J. V. GARCÍA MARSILLA, *La taula del senyor duc...*, p. 70).

1876. *Ibidem*, p. 70-71.

El pa blanc del millor blat apareixia també diàriament a la taula reial; als comptes de la reina Maria de Luna corresponents a l'any 1403, constitueix el 8,14 % dels dispendis alimentaris.¹⁸⁷⁷ Per raons no sols de prestigi, sinó també de seguretat, el pa de la taula del monarca l'elaboraven sempre expressament servidors especialitzats, al pastador i al forn de l'alcàsser. Als palaus dels reis de Mallorca, el flequer, segons les ordenances palatines de Jaume III, preparava, en un indret completament aïllat —com ja s'ha exposat—, el pa, els pastissos de carn, els pastissos dolços i les oblees destinats a la taula reial,¹⁸⁷⁸ que entregava, després de provar-los, al seu cap immediat, el boteller.¹⁸⁷⁹ El flequer es feia càrrec també del pa dels domèstics, que el sotsboteller feia arribar a les seves taules. En l'exercici de les seves competències, depenia successivament del bodeguer i del sotsbodeguer, dels trinxadors i dels dos majordoms. El boteller dipositava el pa, el vi i l'aigua que consumiria el sobirà en el *repositorium vel dressatorim*, una mena d'aparador situat al costat de la taula reial, i procurava, per raons de seguretat, que cap persona aliena al servei s'hi atansés.¹⁸⁸⁰ Abans de començar l'àpat, fornava el pa als trinxadors, que el col·locaven a la taula reial.¹⁸⁸¹ Aquestes disposicions passaren, amb lleugers retocs, a les ordenances de Pere el Cerimoniós. Les innovacions van consistir a fer dependre el flequer directament del majordom¹⁸⁸² i en la creació dels *panicers* majors i dels *panicers* comuns, dos en cada cas, que s'encarregaven de custodiar i col·locar els pans a la taula reial i a la dels domèstics, respectivament.¹⁸⁸³

Durant els viatges, com es desprèn dels comptes de Maria de Luna, un membre de la comitiva, el comprador, adquiria pa ordinari a les fleques locals per al servei i forment candial, amb el qual es preparava diàriament el pa *a obs* de la reina en dependències llogades expressament.¹⁸⁸⁴ Les mesures de seguretat no es reduïen, doncs, en el curs dels sovintejats periples del sobirà i dels seus propparents; aquesta precaució obligava el flequer a precedir l'amfitrió, per tal d'elegir els espais on realitzaria la seva tasca i garantir la presència de pa d'alta qualitat i recent a la taula. Fins i tot quan treballava fora de palau, el flequer rendia comptes periòdicament a l'escrivà de ració de les quantitats de farina rebudes i de les despeses que havia efectuat amb motiu de l'exercici de la seva professió.

1877. J. V. GARCÍA MARSILLA, *La jerarquía de la mesa...*, p. 196 i 200.

1878. Vegeu *antea*, cap. 11, p. 346, nota 1666.

1879. «Botellario maiori panem quod reficiendi erimus non differat ministrare, ipso tamen primitus prægustato» (JAUME III DE MALLORCA, *Lleis palatines*, p. 140).

1880. *Ibidem*, p. 139; *Ordinacions de la casa i cort...*, p. 59-60.

1881. JAUME III DE MALLORCA, *Lleis palatines*, p. 141; *Ordinacions de la casa i cort...*, p. 68-69.

1882. *Ordinacions de la casa i cort...*, p. 68.

1883. *Ibidem*, p. 63-67.

1884. J. V. GARCÍA MARSILLA, *La jerarquía de la mesa...*, p. 200.

13.4. ELS DERIVATS DELS CEREALS ALS LLIBRES DE CUINA CATALANS DE LA BAIXA EDAT MITJANA

Mentre que les cuines populars, transmeses per via oral, mitjançant la paraula i el gest, només poden ser captades indirectament, les dels estaments privilegiats han quedat plasmades en un important conjunt de receptaris. Els llibres de cuina, després d'un hiat diüturn,¹⁸⁸⁵ van reparèixer a l'Europa occidental durant la primera meitat del segle XIV. Durant més de set segles, només es redactaren textos gastronòmics en àrab; l'atonia cristiana va coincidir, doncs, amb una gran vitalitat islàmica. Entre les causes de l'auge de la literatura culinària, figuren la difusió de la cultura escrita entre les societats urbanes i l'opció decidida per la neofilia i la sofisticació gastronòmiques a les taules dels col·lectius privilegiats.¹⁸⁸⁶ Entre els experts que han analitzat el canvi en la transmissió dels coneixements culinaris, sobresurt, pel seu rigor, Bruno Lauriou.¹⁸⁸⁷

Del 1280 ençà, arran de la recuperació del protagonisme econòmic, social i polític de les ciutats, es va produir un seguit de canvis culturals de primer ordre en l'àmbit europeu. Els laics començaren a manifestar unes inquietuds impensables pocs anys abans i exigiren participar en àmbits que els havien estat vedats fins a aleshores. S'interessaren per qüestions de tipus espiritual, cosa que tindria un paper determinant en la seva emancipació intel·lectual, i s'afanyaren per tenir accés a tota mena de continguts científics i pràctics.

Des de final del segle XIII, començaren a circular textos en vulgar —traduccions i originals— que vehiculaven els coneixements que reclamaven els laics, fins llavors transmesos únicament en llatí. El saber i la cultura, doncs, deixaren de ser patrimoni exclusiu del clergat.¹⁸⁸⁸ Aquest procés no es va dur a terme sense tensions ni conflictes. Un sector de l'Església, temorós de perdre el paper d'intermediari que havia exercit fins a aleshores, es va oposar decididament a aquest procés de laïcització de l'alta cultura. També hi va haver col·lectius de clergues, emperò, que preferiren participar en aquesta dinàmica, per tal de conservar l'ascendent sobre la societat. Un dels representants més qualificats d'aquest segon corrent va ser el franciscà gironí Francesc Eiximenis, que, amb les seves obres, escrites en català, va contribuir a difondre entre els laics múltiples coneixements vinculats al món universitari, no cal dir que adequadament seleccionats i adaptats.

1885. Que es va iniciar al segle VI, tot just després que Vinidari, un membre de l'alta noblesa ostrogoda, afegís uns extractes (*excerpta*) al *De re coquinaria*, de Marc Gavi Apici, l'únic receptari clàssic que ha arribat als nostres dies (B. LAURIOUX, «Cuisiner à l'Antique: Apicius au Moyen Âge», a B. LAURIOUX, *Une histoire culinaire du Moyen Âge*, París, Honoré Champion, 2005, p. 111-117).

1886. Que acabaren per desbordar la capacitat de retenció mental dels seus cuiners.

1887. Vegeu *infra*, nota 1889.

1888. L. CIFUENTES, «L'ús del català en les obres científiques i pràctiques a finals de l'Edat Mitjana», a *Speculum al foder*, ed. a cura d'Anna Alberni, Bellcaire d'Empordà, Vitel·la, 2007, p. 115-127.

13.4.1. La reaparició dels llibres de cuina en l'àmbit europeu

L'elaboració, la conservació i la transmissió de llibres de cuina s'han de relacionar, doncs, amb l'interès que, a la darrerria de l'edat mitjana, van mostrar pels textos científics i tècnics les classes laiques, sobretot, les benestants, que eren les que en podien assumir la despesa. D'aquesta àmplia producció —analitzada amb rigor per Bruno Laurioux—,¹⁸⁸⁹ ens han arribat uns cent quaranta receptaris,¹⁸⁹⁰ gairebé tots redactats en llengües vernacles. La sèrie s'obrí, a la primera meitat del segle XIV, amb els *Enseingnemenz qui enseignent a appareillier toutes manieres de viandes*,¹⁸⁹¹ el *Tractatus de modo præparandi et codiendi omnia cibaria*¹⁸⁹² i el *Vian-dier*,¹⁸⁹³ a França; el *Liber de coquina*,¹⁸⁹⁴ als estats italians; el *Libre de Sent Soví*,¹⁸⁹⁵ a la Corona catalanoaragonesa; els *Diversa cibaria*,¹⁸⁹⁶ a Anglaterra; el *Buch von guter speise*,¹⁸⁹⁷ a l'Imperi germànic, i el *Libellus de arte coquinaria*,¹⁸⁹⁸ a Dinamarca. La redacció i la circulació de textos culinaris es va intensificar, entre els

1889. B. LAURIOUX, «Entre savoir et pratiques: le livre de cuisine à la fin du Moyen Âge», *Médiévales* (París), núm. 14 (1988), p. 59-71; B. LAURIOUX, «Les livres de cuisine en Occident à la fin du Moyen Âge», a R. JANSEN-SIEBEN (ed.), *Artes mechanice en Europe médiévale*, Brussel·les, Archives et Bibliothèques de Belgique, 1989, p. 113-126; B. LAURIOUX, *Le règne de Taillevent. Livres et pratiques culinaires à la fin du Moyen Âge*, París, Publications de la Sorbonne, 1997; B. LAURIOUX, *Les livres de cuisine médiévaux*, Turnhout, Brepols, 1997; B. LAURIOUX, *Une histoire culinaire du Moyen Âge*, París, Honoré Champion, 2005, p. 34-153.

1890. Que han estat inventariats recentment (C. B. HIEATT, C. LAMBERT, B. LAURIOUX i A. PRENTKI, «Répertoire de manuscrits médiévaux contenant des recettes culinaires», a C. LAMBERT (coord.), *Du manuscrit à la table: Essais sur la cuisine au Moyen Âge*, Mont-real, Presses de l'Université de Montréal, i París, Champion-Slatkine, 1992, p. 315-362; B. LAURIOUX, *Le règne de Taillevent...*, p. 265-284, 361-370 i 383-386; B. LAURIOUX, *Les livres de cuisine médiévaux*, p. 85-86).

1891. C. LAMBERT, *Trois réceptaires culinaires médiévaux: les Enseingnemenz, les Doctrines et le Modus: Édition critique et glossaire détaillé*, tesi doctoral, Mont-real, Université de Montréal, 1989, p. 88-108.

1892. M. MULON, «Deux traités inédits d'art culinaire médiévale», *Bulletin Philologique et Historique (jusqu'à 1610) du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques* (París), vol. I (1971), p. 380-395.

1893. TAILLEVENT, *Le viandier, d'après l'édition de 1486*, París, Manucius, 2001; E. PICHON i G. VICAIRE, *Le viandier de Guillaume Tirel dit Taillevent*, París, Techener, 1892.

1894. L. SADA i V. VALENTE, *Liber de coquina: Libro della cucina del XIII secolo. Il capostipite meridionale della cucina italiana*, Bari, Puglia Grafica Sud, 1995.

1895. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Libre de Sent Soví. Llibre de totes maneres de potatges de menjar. Llibre de totes maneres de confits*, Barcelona, Barcino, 2003, p. 59-96.

1896. C. B. HIEATT i S. BUTLER, *Curye on Inglysh: English culinary manuscripts of the fourteenth century (including The forme of cury)*, Londres, Early English Text Society, 1985, p. 45-61; *The forme of cury: Libro di cucina di Riccardo II*, ed. a cura de C. B. Hieatt, Milà, Tommasi, 2005.

1897. H. HAJEK, *Das Buoch von guoter Spise: Aus der Würzburg-Munchener Handschrift*, Berlín, Schmidt, 1958; M. W. ADAMSON, *Das Buoch von guoter Spise—The book of good food: A study, edition and English translation of the oldest German cookbook*, Krems, Medium Aevum Quotidianum, 2000.

1898. M. KRISTENSEN, *Harpestraeng: Gamle Danske Urtebog, Stenbog og Kogebog*, Copenhagen, H. H. Thieles Bogtrykkeri, 1908-1920.

anys 1380 i 1500, arreu d'Europa. Els manuscrits més representatius d'aquesta segona fase són els francesos *Menagier de Paris*¹⁸⁹⁹ i *Modus viaticorum et præparatorum et salsarum*,¹⁹⁰⁰ els italians *Libro de arte coquinaria*,¹⁹⁰¹ del mestre Martino, i *Registrum coquinae*,¹⁹⁰² els catalans *Llibre de totes maneres de potatges de menjar*¹⁹⁰³ i *Libre del coch*,¹⁹⁰⁴ els anglesos *Forme of cury*¹⁹⁰⁵ i *Noble boke off cookry*,¹⁹⁰⁶ i el savoia *Fait de cuisine*,¹⁹⁰⁷ del mestre Chiquart.

Més que per aprendre a cuinar, l'objectiu fonamental d'aquests llibres era recordar a cuiners molt experimentats els ingredients i les tècniques d'un ampli conjunt de plats. A aquests professionals, que disposaven d'una àmplia preparació, no els calia res més que algunes indicacions sumàries per a memoritzar l'elaboració del plat. El contingut d'aquesta literatura gastronòmica consistia, doncs, en anotacions succintes sobre els recipients i els sistemes de cocció, els ingredients i els assaonants, l'ordre amb què s'havien d'integrar a la preparació i les solucions per a suplir determinades mancances o esmenar algunes fallades.¹⁹⁰⁸ Com molt bé ha assenyalat Bruno Laurioux, no es tractava en cap cas de manuals d'aprenentatge o d'enciclopèdies amb afany d'exhaustivitat, sinó de «mementos» que enregistren l'encadenament d'actes i de gestos en què aquelles coses que se silenciaven eren tan importants com les que es posaven per escrit.¹⁹⁰⁹ Mentre els seus usuaris principals van ser cuiners, els receptaris conservaren el seu estil inicial, concís i esquemàtic. Només a la segona meitat del segle xv, quan començaren a interessar a una altra mena de públic, a persones il·lustrades i benestants que volien incorporar-los a les seves respectives biblioteques, s'anaren fent més discursius, explícits i ordenats, en un procés que els acostaria al concepte que en tenim actual-

1899. *Le mesnagier de Paris*, ed. a cura de G. E. Brereton i J. M. Ferrier, trad. de K. Ueltschi, París, Livre de Poche, 1994.

1900. C. LAMBERT, *Trois réceptaires culinaires médiévaux...*, p. 135-180.

1901. E. FACCIOLO, *Arte della cucina: Libri di ricette, testi sopra lo scalco, il trinciante e i vini dal xiv al xix secolo*, vol. 1, Milà, Il Polifilo, 1966, p. 119-204.

1902. B. LAURIOUX, «Le Registre de cuisine de Jean de Bockenheim, cuisinier du pape Martin V», *Mélanges de l'École Française de Rome* (Roma), núm. 100 (1988), p. 709-760.

1903. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 97-219.

1904. R. de NOLA, *Llibre del coch*, ed. a cura de V. Leimgruber, Barcelona, Curial, 1977.

1905. C. B. HIEATT i S. BUTLER, *Curye on Inglysh...*, p. 62-98.

1906. A. R. NAPIER, *A noble boke off cookry ffor a prynce houssolde or eny other estatly houssolde*, Londres, E. Stock, 1882.

1907. T. SCULLY, «Du fait de cuisine par Maître Chiquart, 1420», *Vallesia* (Sion), núm. 40 (1985), p. 101-231.

1908. B. LAURIOUX, *Le règne de Taillevent...*, p. 227-228; J. SANTANACH, «Per aparellar los bons menjars ne les bones viandes?: el *Llibre de Sent Soví* i altres receptaris de cuina de la tardor medieval catalana», a *El Llibre de Sent Soví*, ed. a cura d'A. Riera i Melis, J. Santanach i R. A. Banegas, Barcelona, Restaurant de les 7 Portes i Barcino, 2014, p. 88-89.

1909. B. LAURIOUX, *Le règne de Taillevent...*, p. 228.

ment.¹⁹¹⁰ En el curs del seu desplaçament des de la cuina fins a la biblioteca senyorial, els manuscrits culinaris milloraren la seva presentació,¹⁹¹¹ esdevingueren més valuosos i, en conseqüència, es conservaren millor.¹⁹¹²

Els reculls de receptes eren obres de contingut molt fluctuant, a causa, sobretot, de la seva condició d'obres eminentment funcionals. Els usuaris en modificaven la redacció sempre que ho consideraven oportú: hi afegien o prescindien d'alguns ingredients, hi incloïen consells sobre la cocció o qualsevol altre aspecte, en suprimien passatges que consideraven superflus, etcètera. Aquesta actitud respecte al text afectava, així mateix, el contingut del llibre. L'usuari, en fer-ne una nova còpia, prescindia de les receptes que no li interessaven, en substituïa algunes per d'altres diferents, o bé n'afegia de procedents d'altres col·leccions: adaptava el receptari a les seves necessitats i gustos.¹⁹¹³

Els receptaris medievals són, molt sovint, anònims. Quan en coneixem l'autor, es tracta sempre d'un cuiner al servei d'un poderós, no pas d'un lexicògraf o un gastrònom, com a l'antiguitat clàssica o a les primeres etapes de l'islam.¹⁹¹⁴ Taillevent, el mestre Chiquart i el mestre Robert —autors del *Viandier*, el *Fait de cuisine* i el *Llibre del coch*— van dirigir les cuines de Carles VI de França, del duc Amadeu VIII de Savoia i de Ferran I de Nàpols, respectivament; Jean de Bockenheim i el mestre Martino van compilar el *Registrum coquinae* i el *Libro de arte coquinaria* mentre treballaven per al papa Martí V i per al patriarca d'Aquileia. Molts dels llibres de cuina medieval, fins i tot aquells atribuïts a un personatge versemblantment històric, són més una recopilació de receptes prèvies que no pas una col·lecció redactada de cap i de nou.¹⁹¹⁵ En tot cas, es tracta sempre d'una literatura àulica, destinada als magnats, que la utilitzaven com un mitjà de propaganda.¹⁹¹⁶ Monarques, prínceps territorials, grans senyors, papes i alts jerarques eclesiàstics, per a demostrar el seu poder i cultura gastronòmica, exigien innovació als seus cuiners i, quan el seu treball els complaïa, els recompensaven generosament. Els cocs, als segles XIV i XV, ja no eren, doncs, serfs o domèstics que havien acabat a la

1910. *Ibidem*, p. 258; J. SANTANACH, «Per aparellar los bons menjars ne les bones viandes»..., p. 89.

1911. Amb la incorporació de rúbriques i índexs per facilitar-ne la consulta. Les transformacions només rarament van implicar, en canvi, la substitució del paper pel pergami i la incorporació d'inicials adornades i elements decoratius (B. LAURIOUX, *Le règne de Taillevent...*, p. 288-294).

1912. *Ibidem*, p. 265-266; J. SANTANACH, «Per aparellar los bons menjars ne les bones viandes»..., p. 92 i 96.

1913. B. LAURIOUX, *Le règne de Taillevent...*, p. 260-262; J. SANTANACH, «Per aparellar los bons menjars ne les bones viandes»..., p. 84-85.

1914. B. LAURIOUX, *Le règne de Taillevent...*, p. 225-226.

1915. J. SANTANACH, «Per aparellar los bons menjars ne les bones viandes»..., p. 84-85.

1916. B. LAURIOUX, *Le règne de Taillevent...*, p. 229.

cuina un poc per atzar. Els més creatius eren considerats professionals altament qualificats que els poderosos es disputaven i retribuïen en conseqüència, cosa que explica que alguns arribessin a acumular una considerable fortuna. De la llista esmentada es desprèn també que l'alta cuina, a la baixa edat mitjana, era un ofici reservat als homes. Aquesta literatura culinària va ser sistemàticament redactada, doncs, per professionals prestigiosos, capaços de satisfer la neofília gastronòmica del seu protector, de sorprendre els seus convidats i d'adaptar-se a les prescripcions dietètiques dels seus metges.

Tant la presència de bullits i sopes de verdures als capítols destinats a la cuina dels dies de magre o de convalescència com la utilització de l'all i la ceba, dos condiments que la cultura medieval relacionava amb les taules pobres, palesen, emperò, la incorporació d'aliments i sabors populars a les altes cuines europees. Aquests productes i receptes, abans d'aparèixer als menjadors dels poderosos, havien estat sistemàticament depurats de la seva rusticitat originària amb l'agregació d'ingredients cars, exclusius, com ara espècies, sucre i brous de carns selectes. Les reiterades transgressions de les fronteres estamentals i simbòliques demostrarien, segons Massimo Montanari,¹⁹¹⁷ l'existència d'una «transversalitat» social de productes, pràctiques culinàries i sabors.

13.4.2. *Els receptaris redactats en llengua catalana*

La literatura culinària baixmedieval en llengües ibèriques està representada per sis receptaris: cinc redactats en català —el *Libre de Sent Soví*,¹⁹¹⁸ *Si vols aparellar bé de menjar*,¹⁹¹⁹ el *Llibre de totes maneres de potatges de menjar*,¹⁹²⁰ el *Llibre de totes maneres de confits*¹⁹²¹ i el *Llibre del coch*— i un, en portuguès —el *Livro de cozinha*.¹⁹²² No disposem encara de cap text en castellà. Aquesta mancança sembla dimanar més d'una deficient catalogació del patrimoni bibliogràfic que no pas d'una descurança per aquesta mena de literatura, com ho demostra l'existència d'un tractat d'*Arte cisoria*,¹⁹²³ redactat el 1423 per Enrique de Villena, un membre de

1917. A. CAPATTI i M. MONTANARI, *La cucina italiana: Storia di una cultura*, Bari, Laterza, 1999, p. 42-44.

1918. Vegeu *supra*, p. 399, nota 1895.

1919. BC, ms. 2112, inèdit.

1920. Vegeu *supra*, p. 400, nota 1903.

1921. BUB, ms. 68; ed. L. FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, «*Libre de totes maneres de confits*. Un tratado manual cuatrocentista de arte de dulcería», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), vol. XIX (1946), p. 97-134.

1922. G. MANUPPELLA i S. DIAS ARNAUT, *O «Livro de cozinha» da Infanta D. Maria de Portugal*, Coïmbra, Universidade de Coïmbra, 1967.

1923. E. de VILLENA, *Arte cisoria*, ed. a cura de R. W. Brown, Madrid, Humanitas, 1984.

l'alta noblesa emparentat, alhora, amb els reis de Castella i d'Aragó, que parlava el castellà i el català i el patrimoni del qual s'estenia pels confins meridionals dels dos grans reialmes ibèrics.

Els primers llibres catalans de cuina degueren ser redactats durant la primera meitat del segle XIV. No podem descartar que abans ja hagués existit algun tipus d'anotacions vinculades a les tasques culinàries, de molta menys entitat, ni que apunts d'aquesta mena es trobin a l'origen de les obres que ens han arribat. Malgrat que es tracti de suposicions sens dubte versemblants, no disposem d'evidències que ens permetin remuntar-nos gaire més amunt dels títols conservats.

Tot i que la literatura gastronòmica catalana medieval inclou llibres dedicats a l'etiqueta i al cerimonial de taula, així com manuals de trinxats, el gènere que va gaudir d'una difusió més àmplia van ser els receptaris, sempre vinculats, tanmateix, a les classes nobles i benestants. Reflecteixen directament, doncs, la cuina d'aquests col·lectius, tot i que s'hi poden trobar receptes —depurades— provinents de la de les famílies populars rurals i urbanes, basada en ingredients «de proximitat», assequibles per a la majoria de les butxaques.

Dels cinc receptaris esmentats, els tres primers —el *Libre de Sent Soví*, el *Llibre de totes maneres de potatges de menjar* i *Si vols apareylar bé de menyar*— estan estretament relacionats; el quart —el *Libre de totes maneres de confits*— és un receptari professional destinat al gremi dels confiters, i el cinquè —el *Llibre del coch*— ens ha arribat ja editat. Pel que fa als tres primers, el desconeixement de la seva transmissió textual ha provocat força errors d'interpretació: la majoria dels investigadors que els han analitzat, pel fet d'oblidar o de no adonar-se que eren còpies, n'han confós la informació amb la dels seus respectius originals.

El primer i el més conegut dels tres receptaris és el *Libre de Sent Soví*, que ens ha arribat en un manuscrit de la primera meitat del segle XV, conservat a la Biblioteca Universitària de València,¹⁹²⁴ on va ser dipositat arran de la desamortització de la biblioteca del convent dominicà de Santa Caterina. Ha estat editat per Luis Faraudo de Saint-Germain¹⁹²⁵ i Joan Santanach.¹⁹²⁶ Està estructurat en tres parts, un pròleg, un conjunt de setanta-dues receptes i un índex amb noranta-una entrades. La correspondència només parcial entre el conjunt de les receptes i l'índex explica que les dinou darreres entrades d'aquest no figurin en el text conservat. Tot i que al pròleg se'n situa la redacció el 1024 i a la Cort anglesa,¹⁹²⁷ no sembla

1924. BUV, ms. 216.

1925. L. FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, «El *Libre de Sent Soví*. Recetario de cocina catalana medieval», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), vol. xxiv (1951-1952), p. 5-81.

1926. Vegeu *supra*, p. 399, nota 1895.

1927. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 64.

que hagi estat compost a l'illa ni que sigui tan antic. Amb aquestes afirmacions, l'anònim autor intentava conferir prestigi al llibre, de manera que en remuntava la redacció a una boirosa antiguitat i la ubicava en un país exòtic per als primers lectors. Malgrat que la qüestió encara no ha estat analitzada amb prou rigor, un dels experts més qualificats en el tema sosté que el *Libre de Sent Soví* degué ser redactat «a la primera meitat del segle XIV o, a tot estirar, a mitjan segle XIV».¹⁹²⁸

El segon receptari, el *Llibre de totes maneres de potatges de menjar*, es conserva en un manuscrit de mitjan segle XV a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona,¹⁹²⁹ l'han editat, successivament, Rudolf Grewe¹⁹³⁰ i Joan Santanach.¹⁹³¹ Es tracta d'una compilació de materials diversos, entre els quals figuren, a més del ja esmentat *Libre de Sent Soví*, un breu tractat de tallar les carns¹⁹³² (*cisoria*), un catàleg de peixos comestibles¹⁹³³ i un extens conjunt de receptes exclusives. El compilador va estructurar aquest conjunt heterogeni d'informació gastronòmica en un pròleg i dos-cents vint capítols. Aquest segon receptari degué ser escrit «vers el final del XIV, o ja a començament del XV».¹⁹³⁴ El seu compilador, al pròleg, va decidir, tanmateix, esmenar el prefaci del *Libre de Sent Soví*, i va endarrerir la redacció de l'obra del 1024 al 1324.¹⁹³⁵ Aquesta segona datació és força més versemblant que la primera, però no segura, atès que ens ha arribat a través d'una font interposada poc digna de crèdit.

Rudolf Grewe, després de comprovar que quaranta-set de les setanta-dues receptes del manuscrit valencià (el 65,27 %) apareixen sense cap mena de variació al manuscrit de Barcelona i quatre (el 5,55 %), amb alguns retocs, els va considerar dues versions d'extensió desigual d'un mateix original perdut, que va designar amb el terme de «*Sent Soví primitiu*». D'aquest pretès text inicial provindrien les cinquanta-una receptes coincidents en ambdós manuscrits, així com el pròleg i l'índex del valencià.¹⁹³⁶ La hipòtesi de Rudolf Grewe va gaudir inicialment d'una gran acceptació entre els escassos experts en història de la cuina.

Poc abans del 1992, es va identificar un tercer receptari de cuina català, el *Llibre d'aparellar de menjar*, conservat a la Biblioteca de Catalunya.¹⁹³⁷ El còdex en el

1928. J. SANTANACH, «Per aparellar los bons menjars ne les bones viandes"...», p. 108 i 116.

1929. BUB, ms. 68.

1930. R. GREWE, *Libre de Sent Soví: Receptari de cuina*, Barcelona, Barcino, 1979.

1931. Vegeu *supra*, p. 400, nota 1903.

1932. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 109-117.

1933. *Ibidem*, p. 201-204.

1934. J. SANTANACH, «Per aparellar los bons menjars ne les bones viandes"...», p. 116.

1935. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 99.

1936. R. GREWE, *Libre de Sent Soví...*, p. 48-54.

1937. BC, ms. 2112; *Llibre d'aparellar de menjar: Ms. 2112 de la Biblioteca de Catalunya*, ed. a cura de J. Santanach, Barcelona, Millenium Liber, 2014.

qual ens ha arribat va ser compilat vers els anys 1360-1380. Tot i que ja figurava en el catàleg de manuscrits de Pere Bohigas, el mèrit del seu descobriment correspon a Cristina Borau.¹⁹³⁸ Conté un curt poema introductori, un capítol dedicat a les èpoques de l'any més adients per a consumir els principals peixos mediterranis¹⁹³⁹ i dues-centes setanta-vuit receptes.¹⁹⁴⁰ Es tracta d'una altra compilació de receptaris precedents, la majoria dels quals encara no han estat identificats. Tot i que el *Llibre de Sent Soví*, el *Llibre de totes maneres de potatges de menjar* i el *Llibre d'aparellar de menjar* comparteixen algunes de les seves fonts, no poden ser considerats variants d'una única obra perduda, com sostenia Rudolf Grewe, sinó tres receptaris diferents, una proposta que, segons Joan Santanach, contribueix a enriquir considerablement la història de la gastronomia catalana medieval.¹⁹⁴¹

Del darrer, el *Llibre del coch*, disposem també de poques dades. No se n'ha conservat, contràriament als tres primers, cap manuscrit, sinó diversos impresos, tots posteriors en unes quantes dècades a la seva composició. En el pròleg s'especifica que va ser escrit per «lo diligent mestre Robert, coch del sereníssimo senyor don Fernando, rey de Nàpols».¹⁹⁴² L'any 1491, l'Església va suprimir algunes interdiccions alimentàries quaresmals,¹⁹⁴³ com ara el consum d'ous i de llet animal, que no apareixen recollides en el llibre.¹⁹⁴⁴ En conseqüència, sembla que, si més no, determinades parts del receptari serien anteriors a l'esmentat canvi de la normativa canònica. Aquesta constatació també ha estat aduïda per identificar-ne el destinatari amb Ferran I, fill natural d'Alfons el Magnànim, que va regnar entre els anys 1458 i 1494, i no pas amb el seu nét i homònim Ferran II, de regnat molt més breu (1495-1496).

El *Llibre del coch* va ser repetidament imprès. La primera edició de la qual hom té notícia es va dur a terme a Barcelona el 1520 i consta de dues introduccions i dos-cents vint-i-vuit capítols, estructurats de la manera següent: tretze capítols reservats al tall dels animals, dotze dedicats als diferents oficis de la Cort, cent quaranta-dues receptes per al «temps carnal», cinquanta-una receptes per al

1938. C. BORAU, «Daparellar de menjar: un altre receptari de cuina medieval català», a *I Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó*, vol. II, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, p. 801-812.

1939. Cap. 157, f. 23r-23v. La llista és força més reduïda que la del *Llibre de totes maneres de potatges de menjar*.

1940. Agraïxo a Joan Santanach que m'hagi permès consultar l'edició que ha preparat per a l'editorial Millenium Liber, que acaba d'aparèixer.

1941. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 12.

1942. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 25.

1943. H. WISWE, *Kulturgeschichte der Kochkunst*, Munic, Moos, 1970, p. 87; cit. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 123, nota 1.

1944. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 71, 80 i 123.

«temps quaresmal» i vuit receptes que no són res més que variants d'altres ja incloses en el llibre.

L'obra va gaudir d'una gran acceptació al Principat, com ho demostra el fet que, només al segle XVI, se n'hi fessin quatre edicions més.¹⁹⁴⁵ La seva fama va transcendir fins i tot les fronteres lingüístiques, ja que, el 1525, se'n va editar una traducció castellana a Toledo, a la qual seguiren unes altres vuit durant la resta de la centúria.¹⁹⁴⁶ El traductor de la primera edició toledana va afegir el locatiu Nola al nom de l'autor. L'addició ha generat controvèrsia entre els historiadors. Per a alguns, el mestre Robert seria un famós cuiner italià nascut a Nola, una població de la Campània propera a Nàpols. Altres experts han relacionat, en canvi, el seu cognom amb alguns topònims catalans, com Noia o Nolla.

13.4.3. *Els cereals, la sèmola, la farina i el midó als llibres de cuina*

L'alta cuina catalana, a la baixa edat mitjana, va fer un ampli ús dels cereals, atès que els va utilitzar directament de forma molt diversa: sencers, triturats i mòlts. Els grans vestits d'ordi i civada, i menys sovint els nus de blat, seguint una llarga tradició, continuaren sent l'ingredient principal, epònim, de diversos plats: els ordiats,¹⁹⁴⁷ els avenats¹⁹⁴⁸ i els forments cuits.¹⁹⁴⁹ En els tres casos, la preparació s'iniciava amb l'eliminació de la pellofa, per la qual cosa es picaven lleugerament els grans en un morter mentre s'hi afegia una petita quantitat d'aigua; es posaven en un canemàs aspre, es fregaven fort i, després, es rentaven amb aigua tèbia; un cop pelats i nets, es bullien fins que esclataven i es deixaven refredar. Un cop culminat aquest procés, es coïen en llet d'ametlla i, abans de retirar-los del foc, se'ls afegia un poc d'oli i de sal. El resultat era una mena de puré espès, dens, que se servia en escudelles, després d'haver-lo empolsinat amb sucre i, fins i tot, amb canyella.

Els cereals triturats i desproveïts de la pellofa esdevingueren també l'ingredient principal d'un conjunt de preparacions específiques, designades amb el terme *sèmo-*

1945. Barcelona, 1535; s. ll., s. a.; Barcelona, 1535, i Barcelona, 1568 (V. LEIMGRUBER, «Introducció», a R. de NOLA, *Llibre del coch*, Barcelona, Curial, 1977, p. 15).

1946. Logronyo, 1529; Toledo, 1529; s. ll., 1538; s. ll., 1543; Toledo, 1544; Medina del Campo, 1549; Saragossa, 1562, i Toledo, 1577 (V. LEIMGRUBER, «Introducció», p. 16).

1947. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 79; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 152-153; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 23v, 24r i 30r; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 94.

1948. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 80; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 153; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 76.

1949. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 76.

la.¹⁹⁵⁰ La més apreciada va ser la de blat dur. El líquid de cocció, en aquest grup de plats, podia ser tant la llet d'ametlla com el brou de gallina o l'aigua. En el primer cas, es condimentaven amb safrà, sucre o mel; en els altres dos, amb safrà, oli i sal. Al final del procés, les cuineres i els cuiners obtenien una espècie de polenta, espessa i de color groc —una tonalitat aleshores molt prestigiada—, que sortia a taula en escudella.

Més fines que la sèmola, les farines de blat i d'ordi també generaven preparacions específiques: les «farines».¹⁹⁵¹ Es bullien amb llet d'ametlla, brou de gallina, una combinació d'aquests dos líquids o aigua. Durant la cocció, el cuiner o la cuinera afegia sucre o mel a la crema i la remenava contínuament, per tal que no s'adherís a l'olla, fins que esdevingués prou espessa.

Aquestes tres preparacions —derivades de les antigues farinetes neolítiques, dels *puls* romans i de les polentes de l'alta edat mitjana— comparteixen un palès origen popular, rural. Les classes benestants se'n van anar apropiant gradualment i les convertiren en plats de règim, reservats a convalescents de malalties gàstriques o a febrsos.¹⁹⁵² Les utilitzaren també com a entrants salats, sense cap mena d'edulcorant, els dies de magre. Per poder travessar les fronteres socials i simbòliques, aquests menjars experimentaren, tanmateix, canvis: es va substituir, en molts casos, l'aigua de cocció original per llet d'ametlla o brou de gallina, i se'n va millorar el sabor afegint-hi sucre o mel.

Tot i això, l'opinió dels metges més qualificats de l'època sobre el forment cuit, les farinetes i les sèmole de blat és contradictòria, ja que, alhora que els prescrivien als convalescents de malalties gàstriques o als febrsos, en restringeixen el consum als comensals sans, si més no, als d'alta condició. Segons Arnau de Vilanova, aquests plats afavoreixen la multiplicació dels cucs intestinals, generen opilacions i provoquen càlculs a la bufeta i als ronyons.¹⁹⁵³ Les polentes d'ordi susciten, en canvi, menys recels al metge català, que col·loca les de civada, pel que fa a les afecions, en un nivell intermedi, entre les dels altres dos cereals.¹⁹⁵⁴

1950. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 90; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 158-159; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 23v-24r i 34r; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 51.

1951. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 81; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 159-160; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 30v; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 51.

1952. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 81; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 152; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 30r; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 94.

1953. «Frumentum autem coctum frequentari no debet, quoniam lumbricos multiplicat, et opilaciones generat et disponit ad calculum in renibus et vesica; et similiter pultes de farina frumenti et quicquid fit de pasta frixa vel elixa» (*Arnaldi de Villanova opera medica omnia. X.1: Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, p. 437).

1954. *Ibidem*, p. 438.

Un tercer derivat directe dels cereals era el midó, que s'extreia dels grans triturats mitjançant hidròlisi i decantació. Amb aquest compost vegetal, mescla d'amilosa i amilopectina —dos polisacàrids—, s'elaborava una altra menja d'escudella: el midó.¹⁹⁵⁵ La preparació era gairebé idèntica a la de les sèmols i les farines. Es triturava el midó en un morter i es reblania amb aigua; es bullia, a foc lent, amb llet d'ametlla, i se'l remenava sovint per a desfer els grumolls; durant la cocció, se li afegia una quantitat considerable de sucre o de mel i es condimentava amb canyella o aigua de roses; sortia a taula en escudella, empolsinat amb sucre. Tot i els paral·lelismes amb les dues preparacions ja esmentades, derivades d'un més que probable origen popular comú, el midó no va generar cap variant salada i als receptaris no se'l cataloga mai de menjar de malalt. Per la seva dolçor intensa, se serviria, al final dels àpats, com a postres de cullera.

Tant la sèmola i la farina —especialment les de blat, riques en gluten— com el midó ultrapassaven, a l'alta cuina catalana, el paper d'ingredients epònims de plats de cullera; podien assumir també el de components secundaris d'altres menes de preparacions. Amb sèmola s'espessia el morterol;¹⁹⁵⁶ la farina s'emprava per arrebossar espàrrecs,¹⁹⁵⁷ donar consistència a les «garbies»¹⁹⁵⁸ de borratges i bledes¹⁹⁵⁹ i per encrostar gallines;¹⁹⁶⁰ amb l'amidó es lligaven salses («granada»,¹⁹⁶¹ «bruscat»)¹⁹⁶² i s'espessien alguns guisats (una de les diverses modalitats del menjar blanc).¹⁹⁶³

13.4.4. *La utilització culinària de les masses alises i fermentades*

Amb pastes lleugeres i sense llevat s'elaboraven neules i «crespes». Les neules s'obtenien premsant una capa prima de massa de farina de blat, gairebé líquida, entre dos ferros calents; se servien al final dels àpats, inclosos els quaresmals,¹⁹⁶⁴ acompanyades de vi dolç especiat¹⁹⁶⁵ («piment»). Les «crespes» eren una mena de

1955. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 80; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 153-154; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 24r i 29v; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 49 i 124-126.

1956. *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 1r-1v.

1957. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 163; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 21r.

1958. Una mena de croquetes.

1959. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 88.

1960. *Ibidem*, p. 48.

1961. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 92.

1962. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 69-70.

1963. *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 7v.

1964. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 203.

1965. *Ibidem*, p. 119, nota 5.

galeta grossa, feta de massa molt diluïda de farina flor de forment i ous, fregida amb llard i que es deixava refredar damunt d'una escumadora per tal que degotés de greix. Sortien a taula en plats plans, ensalgades de sucre.¹⁹⁶⁶

Força més ampli era aleshores l'ús culinari de les masses fermentades, «levades», que relegaven les alises a un segon pla. S'utilitzaven per fer panades. Amb aquest terme es designava un tipus de pastís salat, gran, farcit de carn de volàtils¹⁹⁶⁷ (pollastres, perdius i aucells) i de ramaderia menor¹⁹⁶⁸ (cabrit, porcell), o d'una àmplia gamma de peixos,¹⁹⁶⁹ tant d'aigua salada com dolça (emperador, tonyina, déntol, «palamida», congre, morena, llissa, llobarro, llamprea, esturió, salmó, truita i barb). La preparació, en el cas de les panades de carn, s'iniciava bullint els talls, els quals, un cop temperats amb aigua freda, es capolaven i s'hi afegien llenques o daus de cansalada; el conjunt resultant es condimentava amb alguna salsa («alidem», «salsa fina»), amb espècies (clavell, canyella, pebre) o, fins i tot, amb sucre, agraç, ceba o julivert; el farciment, un cop adobat, es dipositava dintre d'una caixa de pasta, de parets fines però prou fermes per a no comprometre'n l'estanquitat, amb la tapadora perforada per tal que la pressió del vapor provocat per la calor no la fes esclatar.¹⁹⁷⁰ En alguns casos, durant la cocció, s'afegien a les panades, pel forat d'expiració, ous batuts amb suc de taronja, agraç o vinagre.¹⁹⁷¹ Se solien servir calentes, després dels plats de cullera.

L'elaboració de les panades de peix, molt semblant a la de les de carn, presentava, tanmateix, algunes especificitats: l'ingredient principal s'escaldava, no es bullia; l'oli substituïa la cansalada com a component greixós; el farciment es condimentava amb espècies (pebre, pebre llarg, gingebre, galanga, canyella o safrà), vinagre, vi, sal i, fins i tot, aigua de roses, no pas amb salsa,¹⁹⁷² i no solien necessitar l'afegiment d'adobs a mitja cocció. Es podien menjar calentes o fredes; en el darrer cas, se n'havia de treure, emperò, el suc que es formava a l'interior a mesura que es reduïa la temperatura.¹⁹⁷³

Les panades es coïen amb calor seca, al forn, amb algunes excepcions, com les d'aucells, que ho feien a la llar, embolcallades amb estopa i recobertes de calius i

1966. *Ibidem*, p. 187; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 12r-12v.

1967. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 86-87; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 172 i 174-175; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 9r i 32v.

1968. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 54-55.

1969. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 87; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 175; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 100-112 i 116.

1970. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 81.

1971. *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 32v; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 81.

1972. *Ibidem*, p. 81.

1973. *Ibidem*, p. 111.

cendra calenta.¹⁹⁷⁴ Capítol a part mereixen les panades dolces, fetes amb massa de pa repastada amb ous i oli fi i amb un farciment d'ametlles amb sucre, condimentat amb gingebre i aigua de roses. Ben tancades, sense cap mena de forat d'expiració, es fregien amb oli. Abans de treure-les a taula, es cobrien amb mel i s'empol·linaven amb sucre i canyella.¹⁹⁷⁵ Se servien com a postres, als àpats ordinaris, i com a entremesos, als banquets, a la fi i entre dos serveis, respectivament.

La massa «levada» era, doncs, un ingredient polivalent, amb el qual es preparaven també plats i pastissos dolços. Deixatada amb rovells d'ous, s'emprava per a arrebossar llesques de formatge tendre, que es fregien amb mantega.¹⁹⁷⁶ La massa fermentada era també l'ingredient principal dels bunyols,¹⁹⁷⁷ les «resoles»,¹⁹⁷⁸ les orelletes¹⁹⁷⁹ i els crespells.¹⁹⁸⁰ Després de repastar-la amb ous i formatge ratllat fins que adquirís una certa consistència, s'agafaven petites porcions i se'ls conferia una forma esfèrica, oval, discoide o ondada, respectivament, i es fregien amb llard. Amb massa barrejada amb formatge fresc o mató, s'elaboraven també panellets, que es fregien amb llard fins que adquirien una tonalitat daurada, a la qual devien el seu nom: «bones toronges de Xàtiva».¹⁹⁸¹ D'aquestes postres, els comensals de condició social privilegiada n'havien de fer, tanmateix, un consum moderat, atès que, segons els seus metges, provocaven les mateixes afeccions que les farinetes, les sèmole i el midó.¹⁹⁸²

La farina de forment i el llevat constituïen encara dos dels ingredients d'un altre plat, el «broscat a la catalana», una mena de truita de massa lligada amb llet de cabra o d'ametlla, rovells d'ou i aigua de roses, fregida amb mantega o llard.¹⁹⁸³ Totes aquestes preparacions compartien dues característiques: es coïen amb calor humida, amb greix animal, dintre d'una paella, no al forn; l'edulcorant no s'integrava a la massa, sinó que s'afegia als pastissos un cop cuits. Se servien sempre ben ensalgats de sucre i, sovint, de canyella, o untats amb mel; en alguns casos, se'ls perfumava fins i tot amb aigua de roses.

1974. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 86-87; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 174.

1975. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 81-82.

1976. *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 31r; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 81.

1977. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 85-86; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 186; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 31v.

1978. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 85; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 181; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 31r.

1979. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 62.

1980. *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 31v.

1981. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 83.

1982. *Vegeu supra*, p. 407, nota 1953.

1983. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 87-88.

13.4.5. *El pa com a ingredient*

A la baixa edat mitjana, el pa assumia, a gairebé totes les taules, diverses funcions; no sols acompanyava els plats, sinó que també s'hi integrava com a component manifest i ocult. Les seves integracions més paleses als plats es feien en forma de llesques de gruixària força variada. Alguns guisats d'aus, com l'«aygua-sal» de capons¹⁹⁸⁴ o l'«almadroch» de perdius,¹⁹⁸⁵ se servien damunt de llesques dobles de pa cru o torrat, que n'absorbien una bona part del brou. Amb llesques fines de pa, «sopes», s'espessien molts caldos i salses de cocció tant de carns d'aviram,¹⁹⁸⁶ ramaderia menor,¹⁹⁸⁷ ramaderia major¹⁹⁸⁸ i caça menor¹⁹⁸⁹ com de peix sec¹⁹⁹⁰ i, fins i tot, d'ous¹⁹⁹¹ i de formatge fresc.¹⁹⁹² Les sopes de pa, com les sèmole o les farines de cereals, tindrien un origen popular; els cuiners professionals, per poder servir-les als seus senyors, degueren canviar el brou de verdures, hortalisses i llegums pels caldos i les salses de cocció de carn o de peix, afegir-hi formatge ratllat¹⁹⁹³ o mantega¹⁹⁹⁴ i complementar els condiments originals, l'all i la ceba, amb espècies.¹⁹⁹⁵ Les sopes de pa, com la majoria dels plats de cullera, apareixien, als àpats ordinaris, com a entrants. Als banquets, en canvi, s'integraven al segon servei, atès que, segons Francesc Eiximenis, els «catalans, en los convits, donen ast e olla sens

1984. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 175-176; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 17v.

1985. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 51-52.

1986. De gallines (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 131-132, 179-180 i 198; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 8r-8v), capons (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 134 i 179-180), oques (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 134 i 179-180) i coloms (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 134 i 179-180).

1987. De moltó (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 103 i 196), cabrit (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 103 i 196) i crestat (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 196).

1988. De vaca (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 196), vedell (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 39v) i bou (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 39v).

1989. Com perdius (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 90; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 134, 144 i 179-180; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 34r).

1990. Concretament, congre (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 205-206; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 19r; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 119-120).

1991. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 194.

1992. *Ibidem*, p. 195-196.

1993. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 90; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 145; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 34r i 39v; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 85-86.

1994. *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 34r i 39v.

1995. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 90; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 145.

pus, e açò és bastant e prou covinent, e [...] menjen primer l'ast puy's l'olla, la qual cosa és provada damunt ésser millor e pus sana costuma e pus profitosa que la contrària». ¹⁹⁹⁶

Força més abundants eren encara les incorporacions no perceptibles del pa als plats, un paper que assumia tant cru com torrat. Amb molla de pa cru capolada s'espessien salses tant d'acompanyament de carns rostides ¹⁹⁹⁷ i de peixos bullits ¹⁹⁹⁸ com de cocció de peixos. ¹⁹⁹⁹ També s'emprava per a concentrar alguns dolços, com la «llet mal cuita» ²⁰⁰⁰ i el «mirraust de pomes». ²⁰⁰¹ Tot i que la molla de pa, en alguns casos, es triturava seca, molt sovint se la introduïa al morter amarada de vinagre, ²⁰⁰² suc de taronja ²⁰⁰³ o brou de carn. ²⁰⁰⁴ Quan s'emprava xopa, doblava la seva funció, atès que complementava la inicial d'espessant amb la de suport de condiments.

La molla torrada era, tanmateix, la modalitat d'utilització culinària del pa més difosa. Formava part ²⁰⁰⁵ de les picades amb les quals s'espessien i es condimentaven salses ²⁰⁰⁶

1996. F. EIXIMENIS, *Com usar bé de beure e menjar: Normes morals contingudes en el «Terç del Crestià»*, ed. a cura de J. J. E. Gracia, Barcelona, Curial, 1983, p. 89-90.

1997. «De pagó» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 38-39), «salsa blanca para oques» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 97), «de junglada» per a llebres a l'ast (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 56-57), «pebrada per a salvatgina» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 91), «a tota mena de salvatgina» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 15r-15v), «de mirraust» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 39), «de mostalla» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 86-87) i «canyella de most» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 96-97).

1998. Com el congre (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 108-109), la tonyina (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 111-112), la llissa (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 113) i el lluç (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 120).

1999. Concretament, del déntol (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 106) i la saboga (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 115).

2000. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 91; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 66-67.

2001. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 126.

2002. *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 15r-15v; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 91, 106 i 120.

2003. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 38-39 i 106.

2004. *Ibidem*, p. 86-87 i 97.

2005. Amb els fruits secs, les espècies, els fetges, els rovells d'ous bullits, el julivert, els alls, les cebes i, menys sovint, el marduix i els grans de raïm.

2006. «Verda» o «jurvert» (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 76; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 190; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 22v i 39r; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 86), «blanque» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 25v-26r), «camellina» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 5v-6r; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 72), «bastarda camellina» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 91), «giroflina» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 71), «erugue» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 38v) i «agalura» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 75).

per acompanyar plats de carn²⁰⁰⁷ i de peix,²⁰⁰⁸ guisats amb tall d'animals de sang calenta²⁰⁰⁹ i freda,²⁰¹⁰ freixures,²⁰¹¹ morterols,²⁰¹² roroles,²⁰¹³ escabetxos,²⁰¹⁴ pu-

2007. «De pahó» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 16v), «de pagó cens let de amelles» (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 121), «de gallines» (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 130-131) i per a «gualines ab moxeruch» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 6v); per a cabrit a l'ast (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 9v), «pebre ab bou o ab vaque» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 36r) i «salse de vadel» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 36v); «de tota carn» (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 132) i «a tota carn d'olla» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 27r); «pebrade a grues» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 15v), «selseró» per a perdius a l'ast (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 37v), «salseró per a colomins en ast» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 64), «salsa bruna per a perdius o coloms» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 74-75) i salsa per a grives a l'ast (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 38r); «de lebre» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 10r-10v), «de cunils e de lebres» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 11r) i pebrada per a conills a l'ast (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 36v); «de porch o senglar» (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 147) i «de cervo» (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 93; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 147); «a porch senglar, a sero, a grues e a totes salvatgines en ast» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 27r) i «a tota mena de salvatgina» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 15r-15v).

2008. «A mols e pagels» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 19r), «de congre sech» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 29v-30r), «de congre amb let de meles» (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 206-207), «de pex cuyt en aygua» (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 212 i 213; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 27v-28r), «a pex groset que vaja al fform» (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 213; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 18v), «a peix gros ffarçit qui vaya al fform» (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 214; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 18v) i «de peix» (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 73).

2009. «Janet de gallines» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 43), «janet de moltó» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 42), «janet de cabrit» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 41-42), «janet a tota carn» (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 168; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 3v-4r), «sonsegue a cuniyls o lebre, a moltó, a cabrit, vadel, perdius» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 26v-27r), «sensengua a conills o a lebres» (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 142, 143 i 144; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 10v-11r), «dobladura de moltó» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 73), «dobladura de vedell» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 73-74), «romenie» de gallina (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 7v), «alidem d'aucells petits» (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 172; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 17v) i «vaca ab pebrade» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 12v) i «busach de conills» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 93).

2010. De «tunyina fresqua» (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 213; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 18v), «de congre sech» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 119), «sonsega a calamàs o a cípies» (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 20r).

2011. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 82-83 i 96; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 163-166; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 1v, 2r, 2v-3r i 35r; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 44.

2012. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 44-45.

2013. *Ibidem*, p. 79.

2014. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 72-73; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 210-211; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 18r i 27v; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 116-117.

rés,²⁰¹⁵ potatges de carn²⁰¹⁶ i de llegums.²⁰¹⁷ El pa torrat era un mitjà encara més adient que la molla crua per a introduir condiments a la cassola durant la cocció, cosa que explica que els cuiners, abans de picar-lo, l'amaressin sovint de vinagre²⁰¹⁸ i, eventualment, de vi,²⁰¹⁹ suc de magrana,²⁰²⁰ aigua de roses²⁰²¹ i brou de carn²⁰²² o de peix.²⁰²³

13.4.6. *Les pastes seques*

Amb farina de blat, als segles XIV i XV, es fabricaven també pastes seques, la darrera modalitat d'utilització culinària dels derivats dels cereals documentada als receptaris catalans coetanis. Els territoris de llengua catalana compartien amb els de la resta de la Mediterrània occidental una experiència en el maneig de les pastes força rica i antiga. Va ser a Itàlia, emperò, on aquest aliment va arrelar amb més força i va generar una tradició gastronòmica que, pel seu prestigi, es va estendre força més enllà de les seves fronteres.²⁰²⁴ Catalunya, les illes Balears i València mantingueren estrets contactes econòmics, polítics i culturals amb Sicília, Sardenya i Nàpols, que van ser conquerits per la Corona d'Aragó el 1282, el 1323 i el 1442, respectivament. Dos membres de la família valenciana dels Borja, Alfons i Roderic, van assolir, a la segona meitat del segle XV, el soli pontifici i governaren l'Església amb els noms de Calixt III i Alexandre VI. Durant els seus pontificats, Roma va esdevenir un dels principals nuclis de connexió de les altes cuines catalana i italiana. L'intercanvi d'experiències ha quedat clarament reflectit en els receptaris d'ambdues àrees.

2015. D'espàrrecs (R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 162; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 21r) i d'ametlles crues amb romaní (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 75).

2016. «Potatge de moltó» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 42), «potatge que es diu salsa bullida» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 44), «potatge que es diu salsa burella» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 42), «potatge de salindrat» (R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 42).

2017. De lleties (*Llibre d'aparellar de menjar*, f. 30v).

2018. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 72-73, 76, 83 i 96; R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 121, 131, 132, 145, 164, 165, 168, 190-191, 210, 211, 212 i 213; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 2r, 3r, 6v, 10v, 11r, 12v, 15r, 18r, 19r, 20r, 21r, 22v, 27r, 27v, 29v, 36r, 36v, 38v i 39r; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 42, 43, 44, 46, 64, 74, 75, 79, 86 i 116.

2019. *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 5v-6r; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 207.

2020. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 143; R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 72.

2021. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 79.

2022. *Ibidem*, p. 71 i 73.

2023. *Ibidem*, p. 119.

2024. S. SERVENTI i F. SABBAN, *Les pâtes...*, p. 12.

Les pastes de sopa es revelaren prest com un extraordinari suport de gustos. El secret del seu èxit dimanava, en bona part, de la seva pròpia natura. Eren simples, neutres, no limitaven la recerca de maridatges de sabors i de textures.²⁰²⁵ Tot i la simplicitat de la seva composició i de la seva fabricació, les pastes, al revés que el pa, no han deixat, tanmateix, vestigis en els jaciments neolítics ni en la literatura culinària i gastronòmica clàssica. No és fins als segles XIII i XIV que n'apareixen les primeres referències precises a Itàlia. Aquesta llarga absència d'informació ha provocat controvèrsies entre els experts, que s'han hagut d'enfrontar amb una munió de mites i llegendes creades i fetes circular per profans interessats a prestigiar el producte.²⁰²⁶

Durant molts anys, es va sostenir que els romans, que havien integrat els cereals a la seva dieta en forma de farinetes i de pa, no arribaren a conèixer les pastes de sopa. La causa d'aquesta mancança hauria estat una mena de bloqueig cultural, la impossibilitat de trencar la frontera simbòlica que separava dos models de referència, dues categories alimentàries:²⁰²⁷ les polentes de farina o de sèmola dissolta en aigua o en brou, i cuita sempre per ebullició, en calor humida, i les preparacions a base de massa pastada i cuita en calor seca, al forn, damunt una placa o a la cendra. Dintre d'aquest sistema alimentari, les pastes seques eren «inconcebibles», atès que participaven de les dues categories i no pertanyien a cap: s'elaboraven, efectivament, a partir de massa pastada, com el pa àzim, però es coïen en calor humida, dintre d'una cassola, com les farinetes.

Aquest model alimentari basat en dues preparacions de natura oposada perduraria en el temps, ja que seria ràpidament sacralitzat per les tradicions jueva i cristiana. El pa fermentat es convertiria, per als cristians, en el substitut metafòric del cos del Crist, en un aliment dotat, doncs, d'un fort contingut simbòlic, que el contraposava no sols a les farinetes, considerades estrictament profanes, sinó també al pa àzim dels jueus. Per als partidaris d'aquesta explicació, les pastes culinàries van ser introduïdes a Itàlia pels àrabs, durant l'alta edat mitjana,²⁰²⁸ o per Marco Polo, a la darrerria del segle XIII.

Utilitzant un raonament de caire filològic, alguns medievalistes han intentat desmuntar gradualment, tanmateix, la hipòtesi del desconeixement de les pastes seques pels romans. Començaren per recollir, en els textos redactats entre l'antiguitat tardana i la baixa edat mitjana, un conjunt de mots que semblen al·ludir a pastes culinàries. Han assajat, tot seguit, de relacionar alguns d'aquests termes

2025. *Ibidem*, p. 12.

2026. Breument resumits a S. SERVENTI i F. SABBAN, *Les pâtes...*, p. 35-36.

2027. *Ibidem*, p. 40.

2028. L. SADA, *Spaghetti e compagni*, Bari, Centro Librario, 1982.

amb aliments antics, dotar d'antecedents clàssics les pastes medievals. La tasca la va iniciar, el 1958, un expert en història agrària, Emilio Sereni, a partir dels vocables *lasagna* i *tri* (o *tria*).²⁰²⁹ Després d'un hiatus de gairebé cinquanta anys, Bruno Laurioux ha reprès i ha ampliat la proposta.²⁰³⁰ Segons aquest medievalista francès, un dels màxims representants europeus de la història de la cuina, les pastes fresques en forma de fulles primes, les *lasagne* medievals, deriven directament de les *lagana* grecoromanes, documentades, des del segle I aC, en fonts literàries i mèdiques. Ateneu, en el seu *Banquet de savis*, en va incloure una recepta, on se les descriu com a petites porcions de massa no fermentada, aplanades amb un corró, aromatitzades amb espècies i cuites amb oli.²⁰³¹ El *leganum* i les *lasagne* compartien, doncs, l'ingredient principal i probablement també la forma. Aquesta filiació ha estat avalada per Silvano Serventi i François Sabban en la seva coneguda monografia.²⁰³² Les pastes seques filiformes (*tri*) haurien estat introduïdes, en canvi, a la Mediterrània pels musulmans, com ja havien defensat Maxime Rodinson²⁰³³ i Bernat Rosemberg.²⁰³⁴

D'on seria originària aquesta segona modalitat de pastes culinàries? Atès que existia un vocable grec, *itriion*, anterior al terme àrab *itriyya*, Bruno Laurioux es pregunta si, com en el cas del *laganum*, no es tractaria d'una pervivència clàssica. Demostra que l'esmentada veu apareix, des del segle VI aC fins al VII dC, tant en textos literaris grecs com en tractats mèdics romans (Galè i Oribassi) i bizantins (Alexandre de Tralles i Pau d'Egina), on se la utilitza per a designar les pastes en general, de les quals el *leganum* seria una varietat.²⁰³⁵ La paraula va ser adoptada, dues centúries després, pels principals representants de la medicina àrab (al-Razi, Ibn Sina i Avicenna), que l'adaptaran a la seva llengua. El terme *itriyya* passaria,

2029. E. SERENI, «Note di storia dell'alimentazione nel Mezzogiorno: i Napoletani da "magiafoglia" a "mangiamaccheroni"», a E. SERENI, *Terra nuova e buoi rossi, e altri saggi per una storia dell'agricoltura europea*, Torí, Einaudi, 1981, p. 292-371. La primera versió d'aquest treball havia estat publicada a *Cronache Meridionali*, el 1958.

2030. B. LAURIOUX, «Des lasagnes romaines aux vermicelles arabes: quelques réflexions sur les pâtes alimentaires», a E. MORNET (coord.), *Campagnes médiévales: L'homme et son espace. Études offertes à Robert Fossier*, París, Publications de la Sorbonne, 1995, p. 199-215. L'autor ha reeditat aquest treball a B. LAURIOUX, *Une histoire culinaire du Moyen Âge*, p. 213-230. D'aquest treball, que citaré sempre per la reedició, prové molta de la informació que apareix a continuació.

2031. B. LAURIOUX, *Une histoire culinaire du Moyen Âge*, p. 217.

2032. S. SERVENTI i F. SABBAN, *Les pâtes...*, p. 42-43 i 65.

2033. M. RODINSON, «Les influences de la civilisation musulmane sur la civilisation européenne dans les domaines de la consommation et de la distraction: l'alimentation», a *Oriente e Occidente nel Medioevo*, Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, 1971, p. 479-499.

2034. B. ROSEMBERG, «Les pâtes dans le monde musulman», *Médiévales* (París), núm. 16-17 (1989), p. 77-98.

2035. B. LAURIOUX, «Des lasagnes romaines aux vermicelles arabes...», p. 222.

posteriorment, als primers receptaris del Màixriq, que recollirien nombroses receptes d'aquestes pastes filiformes, sense explicar-ne, emperò, l'elaboració. Es tractava d'un tipus de pasta obtingut tallant en tires estretes una fulla de massa o bé fent rodar amb la mà petits fragments de massa sobre una taula? Bernat Rosemberg, després d'estudiar detingudament la qüestió, s'ha decantat per la primera opció. Considera que les pastes obtingudes mitjançant el segon procediment serien els *fidawsh*, terme àrab coetani al d'*itriyya*, del qual derivarien els vocables català *fideus* i castellà *fideos*.²⁰³⁶

D'aquesta seqüència lèxica, Bruno Laurioux en dedueix també que la *itriyya*, al revés que els *fidawsh*, podria constituir un desenvolupament lògic del *laganum* clàssic.²⁰³⁷ Tot i això, la *itriyya* presentava algunes diferències importants respecte al model romà: tot just fabricada, se l'assecava al sol, a fi de prolongar-ne la conservació.²⁰³⁸ La forma filiforme en podria constituir un altre tret específic, tot i que l'expert francès no ho especifiqui.

Silvano Serventi, recolzant en un conjunt de fonts escrites més ampli i diversificat, arriba a resultats pareguts als de Bruno Laurioux.²⁰³⁹ Considera versemblant que a la meitat oriental de l'Imperi romà s'elaboressin i es consumissin pastes petites i allargades, conegudes amb el nom d'*itrium*, des dels primers segles de la nostra era, com ho atesta el Talmud. Suposa que la tècnica de fabricació i el prestigi d'aquest nou comestible es va estendre gradualment pel Mare Nostrum, fins a arribar, en una època encara no precisada, a Sicília. L'illa, una cruïlla de vies comercials de primer ordre, ja comptava aleshores amb nombroses comunitats jueves, ben connectades culturalment amb els seus correligionaris no sols de Palestina, sinó també de Provença i, fins i tot, de Renània. Degué ser a Trinàcria, doncs, on l'*itrium* va entrar en contacte amb el *leganum*. La trobada de la fulla de pasta fresca amb uns fils de pasta que començaven a ser sotmesos a un grau creixent de deshidratació va desembocar en la creació gradual, al sud d'Itàlia, d'una tradició alimentària ferma, atès que, a partir d'una doble competència tècnica, va produir una cultura multiforme de la pasta sense equivalent enlloc.²⁰⁴⁰

L'encontre de les dues modalitats de pastes s'hauria produït abans de la irrupció dels àrabs a la Mediterrània, els quals n'haurien impulsat fins a la península Ibèrica les filiformes, un aliment que havien descobert, a mitjan segle VII, a Palestina, Síria i Egipte. Silvano Serventi, més agosarat que Bruno Laurioux, es pregunta si els musulmans, en el seu avenç cap a Occident, no haurien trobat jueus que

2036. B. ROSEMBERG, «Les pâtes dans le monde musulman», p. 96.

2037. B. LAURIOUX, «Des lasagnes romaines aux vermicelles arabes...», p. 225.

2038. *Ibidem*, p. 224; S. SERVENTI i F. SABBAN, *Les pâtes...*, p. 63.

2039. S. SERVENTI i F. SABBAN, *Les pâtes...*, p. 65-66.

2040. *Ibidem*, p. 66.

ja elaboraven *fidawsh*.²⁰⁴¹ Aquesta prioritat tècnica hebraica podria explicar, segons el recercador italià, la coexistència, als llibres de cuina magrebins i andalusins, de dos vocables, *fidawsh* i *itriyya*, per designar un mateix tipus de pasta,²⁰⁴² una sinonímia d'aportació pròpia que no recolza en les hipòtesis —ja esmentades— de Bernat Rosemberg i Bruno Laurioux.²⁰⁴³ Els seguidors de Mahoma no haurien creat, doncs, els *fidawsh*, tot i l'origen àrab del terme; només haurien assumit, en la història de les pastes, el paper de mers difusors de les filiformes i, en el millor dels casos, n'haurien generalitzat la dessecació, per tal de prolongar la seva conservació i facilitar-ne el transport. No demostraren cap interès per les *legana*, per les fulles de pasta fresca de consum immediat; no les empraren senceres, per embolcar xixines i altres menes de capolats, ni tallades en tires. Les lasanyes van continuar confinades a Itàlia fins ben entrada la baixa edat mitjana.

Dels nombrosos llibres de cuina que es redactaren, entre els segles x i xiv, als confins occidentals de l'islam, només ens n'han arribat dos: l'anònim andalusí²⁰⁴⁴ i el d'Ibn Razin al-Tugibi.²⁰⁴⁵ Tant en l'un com en l'altre, la *itriyya* i els *fidawsh* apareixen com a aliments duradors, el consum dels quals es podia esglaonar en el temps i que s'integraven a farinetes, guisats, potatges de llegums i, fins i tot, sopes d'arròs. Sembla que la seva funció primordial era incrementar la consistència dels plats. Aquesta utilització col·locava les pastes allargades en la categoria de «grans per coure en potatge».²⁰⁴⁶ Constituïen una mena de cereals facticis, creats per la mà de l'home, i s'inscrivien en un conjunt que anava des dels grans petits (cuscús) fins als grossos (*mhammis*), tot passant pels intermedis (*fidawsh*).²⁰⁴⁷

La *itriyya*, al segle XII, va penetrar en els territoris occidentals. Les comunitats hebraiques de la França septentrional ja consumien aleshores *tries* i *vermishelsh*.²⁰⁴⁸ Cap al 1300, el metge Simó de Gènova descriu els *tri* com «una pasta alisa i en forma de fils llargs».²⁰⁴⁹ Arnau de Vilanova, en el seu *Règim de sanitat* dedicat a Jaume II, especifica, poc després, que els *tri* són designats en llengua vulgar amb

2041. *Ibidem*, p. 66.

2042. *Ibidem*, p. 66.

2043. Vegeu *supra*, p. 416-417.

2044. A. HUICI, *Traducción española de un manuscrito anónimo del siglo XIII sobre la cocina hispano-magribí*, Madrid, Maestre, 1966. Recentment, se n'ha publicat una reimpressió, amb un estudi preliminar de Manuela Marín (A. HUICI, *La cocina hispano-magrebí durante la época almohade, según un manuscrito anónimo del siglo XIII*, Gijón, Trea, 2005).

2045. IBN RAZIN AL-TUGIBI, *Relieve de las mesas, acerca de las delicias de la comida y de los diferentes platos*, ed. a cura de M. Marín, Gijón, Trea, 2007.

2046. S. SERVENTI i F. SABBAN, *Les pâtes...*, p. 67.

2047. *Ibidem*, p. 67.

2048. *Ibidem*, p. 60-61.

2049. «Tri fiunt ex pasta azima sicut fila longa» (S. de GÈNOVA, *Clavis anationis*, f. 147v; cit. B. LAURIUOX, «Des lasagnes romaines aux vermicelles arabes...», p. 226, nota 84).

el terme *alatria*.²⁰⁵⁰ El 1338, el metge emilià Barnabas Reatini recull, al seu tractat dietètic, els diversos noms en vulgar amb els quals ja és conegut aleshores el *tri* a la Itàlia septentrional: *vermicelli*, a la Toscana; *oreti*, a Bolonya; *minutelli*, a Venècia; *fermentini*, a Reggio, i *pancardelle*, a Màntua.²⁰⁵¹ Aquestes pastes petites i allargades s'haurien expandit ràpidament, doncs, per Europa, des de Sicília i al-Àndalus, molt abans que els primers llibres de cuina italians i catalans en codifiquessin les receptes, i els jueus haurien estat implicats en la seva difusió.²⁰⁵² El fet d'haver estat sotmesa a un procés de deshidratació, de pertànyer a la categoria dels aliments assecats, fàcils de conservar, d'emmagatzemar i de transportar, va accelerar la disseminació geogràfica de la *itriyya*, ja que podia efectuar llargs recorreguts.

Tot i això, hom haurà d'esperar fins a mitjan segle XIV per a trobar, en els esmentats receptaris, la confirmació de la coexistència de les dues tècniques de fabricació de les pastes seques. L'una produïa làmines; l'altra, fibres. La fulla, que es podia tallar en unitats regulars de mides i formes diferents,²⁰⁵³ va continuar produint les lasanyes. Sencera es podia emprar com un embolcall per a protegir un puré o un farciment fi, o per separar xixines en un pastís. Tallada a trossos petits, es convertia en una pasta que es feia coure en brou i es condimentava amb formatge ratllat.²⁰⁵⁴ La innovació medieval per a aquesta mena de preparacions va consistir en la miniatutzació d'allò que originàriament era un plat que el comensal trossejava a mesura que se'l menjava.

Abans del 1400, de la lasanya ja havia sortit una de les formes clàssiques de la pasta de sopa: les cintes. S'obtenien enrotllant una o diverses fulles de massa sobre elles mateixes i tallant el cilindre resultant en bandes regulars. Aquest era el procediment que emprava, a mitjan segle XV, el mestre Martino per confeccionar els *macharoni* a la romana, pastes planes en forma de tiretes, «de la llargària del dit petit»;²⁰⁵⁵ els *macharoni* a la genovesa, anomenats també *taglierini*, es tallaven, en canvi, força més prims, atès que la seva espessor era comparada a la d'una agulla.²⁰⁵⁶ L'abast semàntic del terme *macharoni* aleshores era, tanmateix, força ampli,

2050. «Tri, quod vulgariter dicitur alatria» (*Arnaldi de Villanova opera medica omnia. X.1: Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, p. 437).

2051. M. NICOU, «L'adaptation du discours diététique aux pratiques alimentaires: l'exemple de Barnabas de Reggio», *Mélanges de l'École Française de Rome* (Roma), núm. 107 (1995), p. 217; B. LAURIoux, «Des lasagnes romaines aux vermicelles arabes...», p. 229.

2052. S. SERVENTI i F. SABBAN, *Les pâtes...*, p. 61.

2053. En quadrats, faixes o tires (S. SERVENTI i F. SABBAN, *Les pâtes...*, p. 52).

2054. S. SERVENTI i F. SABBAN, *Les pâtes...*, p. 54.

2055. MAESTRO MARTINO, «Libro de arte coquinaria», a C. BENPORAT (ed.), *Cucina italiana del Quattrocento*, Florència, L. S. Olschki, 1996, p. 183, 205 i 237; S. SERVENTI i F. SABBAN, *Les pâtes...*, p. 55.

2056. MAESTRO MARTINO, «Libro de arte coquinaria», p. 183-184; S. SERVENTI i F. SABBAN, *Les pâtes...*, p. 56.

atès que el mestre Martino l'emprava per a designar tant pastes planes i massisses com rodones i foradades: els *macharoni* a la siciliana.²⁰⁵⁷ Per a obtenir aquesta darrera modalitat de pasta seca, s'afaiçonava la massa en petits cilindres i se'ls traspunxava longitudinalment, tot seguit, amb un fil de ferro. Aquesta polisèmia de la paraula *macharoni* —de la qual derivaria ràpidament la catalana *macarró*— demostra que s'havia arribat al límit de l'explotació de la fulla de pasta. Tot i això, no era la matriu única per a l'elaboració d'un gran nombre de pastes, ja que continuava concorrent amb una altra tècnica: la dels filaments. Aquest segon procediment —ja esmentat— s'utilitzava per a elaborar els *vermicelli*. Una lectura atenta d'aquesta literatura gastronòmica demostra, emperò, que ambdós procediments havien començat aleshores a confluir. Els *macharoni* a la genovesa palesen a la perfecció aquest sincretisme tècnic, ja que, elaborats a partir d'una fulla de massa, eren allargats i subtils com una agulla.²⁰⁵⁸

A la Itàlia de la baixa edat mitjana, tant els *macharoni* com els *vermicelli*, pel fet d'haver estat sotmesos a un fort procés de dessecació, eren —com ja s'ha exposat— aliments duradors. El mestre Martino afirma que les pastes seques es poden conservar fins a tres anys.²⁰⁵⁹ Tot i això, el gran cuiner prefereix les pastes elaborades per ell mateix que no pas les adquirides al mercat, que considerava de qualitat inferior. La fabricació a gran escala i un comerç de llarg recorregut no van impedir, doncs, la preparació domèstica de pastes filiformes ni el seu consum en estat fresc o semisec.²⁰⁶⁰

La penetració dels *macharoni* i els *vermicelli* dessecats a les taules de la Itàlia baixmedieval no va significar, tanmateix, l'oblit ni el menyspreu gastronòmic —si més no, a les privilegiades— de les antigues lasanyes fresques, que s'havien de consumir immediatament després de la seva fabricació i, per tant, només podien circular en un àmbit estrictament local. Fetes les unes i les altres dels mateixos derivats dels cereals, allò que distingia vertaderament les pastes fresques de les seques eren les maneres com es preparaven. Mentre que les seques eren suficients en si mateixes, les fresques necessitaven sempre un farciment.²⁰⁶¹

Les pastes farcides, a la baixa edat mitjana, eren considerades com pastissos de la mida d'una bocinada, cosa que explica que, a Itàlia, els primers *tortelli* i *ravioli* no es bullissin en brou, sinó que, per influència dels pastissos grossos, que es coïen sistemàticament amb calor seca, els fregissin en una paella.²⁰⁶² No seria fins ben

2057. S. SERVENTI i F. SABBAN, *Les pâtes...*, p. 56.

2058. *Ibidem*, p. 57.

2059. MAESTRO MARTINO, «Libro de arte coquinaria», p. 108 i 184.

2060. S. SERVENTI i F. SABBAN, *Les pâtes...*, p. 64.

2061. B. LAURIOUX, «Des lasagnes romaines aux vermicelles arabes...», p. 228.

2062. *Ibidem*, p. 228.

entrat el segle xv que ambdues pastes, de la mida d'una nou o d'una castanya i amb un embolcall molt tènue de pasta fresca o només arrebossades amb farina, començarien a escaldar-se en brou.²⁰⁶³

Els autors dels quatre receptaris catalans concediren poca atenció a les pastes, les relegaren a un lloc secundari. Les seques estan representades per l'alatria, els fideus i els macarrons. La primera hi figura com a ingredient epònim de cinc receptes²⁰⁶⁴ i els segons, de dues;²⁰⁶⁵ els tercers només apareixen esmentats en una ocasió, a la llista de rúbriques del *Libre de Sent Soví*.²⁰⁶⁶ Més minsa és encara la presència de les fresques i farcides, representades per una sola recepta.²⁰⁶⁷ L'escassa valoració d'aquests aliments entre els comensals catalans privilegiats podria ser deguda a raons no sols gastronòmiques, sinó també dietètiques. Arnau de Vilanova, la màxima autoritat mèdica del segle xiv, desaconsella, al seu conegut *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, un consum sovintejat de l'alatria a les persones de constitució temperada, atès que provoquen les mateixes afeccions que el midó, les farinetes i les sèmole de forment.²⁰⁶⁸ En cas d'utilitzar l'alatria per millorar la col·lació d'alguna jornada penitencial, el metge català recomana bullir-la intensament i rebaixar-la amb molta llet d'ametlla.²⁰⁶⁹

L'alatria es preparava de dues maneres: amb carn i sense. En el primer cas, es començava bullint el tall, que, tot seguit, es treia de l'olla; es coïa la pasta en el brou que s'hi havia generat, tot i que se'n dosificava la quantitat, per tal que quedés ben espessa; durant la cocció, se li afegien unes quantes panses; l'alatria sortia a taula en escudella i la carn, en plat pla.²⁰⁷⁰ Quan es preparava sense carn, se la feia bullir en aigua, assaonada amb oli i sal; a mitja cocció, se li agregaven també unes quantes panses; se servia, amanida amb oli, en escudella.²⁰⁷¹ Aquesta segona preparació tenia, tanmateix, una variant refinada, en la qual el líquid de cocció era la

2063. Com ho demostra el receptari del mestre Martino (MAESTRO MARTINO, «Libro de arte coquinaria», p. 107, 186 i 236; vegeu també S. SERVENTI i F. SABBAN, *Les pâtes...*, p. 55).

2064. Vegeu *infra*, p. 421-422.

2065. Vegeu *infra*, p. 422.

2066. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de Sent Soví...*, p. 62.

2067. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 87.

2068. «De tri [...] et de amido [...] temperato autem corpori no expedit istis uti» (*Arnaldi de Villanova opera medica omnia. X.1: Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, p. 437). Vegeu també *supra*, p. 407, nota 1953.

2069. «Et si forte diebus ieiuniorum interdum placuerit sumere, condiantur cum multo lacte amigdalarum et prius fortiter coquantur» (*Arnaldi de Villanova opera medica omnia. X.1: Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, p. 437).

2070. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 192-193; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 13v.

2071. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 192; *Llibre d'aparellar de menjar*, f. 23v.

llet d'ametlla;²⁰⁷² aquesta darrera és l'única que esmenta Arnau de Vilanova²⁰⁷³ com a plat de dia d'abstinència. Sorpren l'absència, fins i tot en les dues modalitats per a comensals benestants, del sucre i de tota mena de condiments selectes, així com l'ús, en els tres casos, d'un edulcorant popular: les panses.

Quant als fideus, només apareixen al *Llibre del coch*, on el mestre Robert recomana coure'ls, ensems amb un tros de sucre, en un brou gras de gallina i moltó; afegir-hi, a mitja cocció, llet de cabra, d'ovella o, si no se'n disposa, d'ametlla; deixar-los reposar després de treure'ls del foc, i servir-los en escudelles, ben empolsinats amb sucre i canyella.²⁰⁷⁴ El cuiner reial va recollir encara una segona recepta de fideus, en la qual el sucre és substituït, com a condiment, pel formatge ratllat d'Aragó, i la pasta es cou només en brou de carn, sense cap mena de llet.²⁰⁷⁵ Dels fideus, al revés que de l'alatria, no ens ha arribat, doncs, cap recepta popular en la qual la pasta es coagués en aigua i s'assaonés amb condiments pobres. Tant el brou greixós de moltó o gallina com el sucre i la canyella, aleshores, només estaven a l'abast de comensals acomodats. La dicotomia, en aquest cas, dimanava del gust final del plat, dolç en un cas i salat en l'altre, i en l'ús del sucre o del formatge sec com a condiment. Sobta, finalment, l'absència total del safrà, que, a Itàlia, s'emprava aleshores per a conferir una prestigiada tonalitat grogosa a la pasta.

Les pastes seques allargades, als receptaris catalans, generaven plats per si mateixes; els cuiners dels palaus i les mansions privilegiades, al revés que els seus antecessors andalusins i magrebins, no les utilitzaven com a ingredient de reforç, per espessir i donar consistència als potatges de llegums, les sopes d'arròs i els guisats de carn. L'alatria era l'ingredient principal tant de plats populars, cuits en aigua i sense més condiments que la sal, l'oli i les panses, com refinats, en els quals la pasta es bullia en brou de carn i llet d'ametlla i s'assaonava amb panses, per tal de conferir-li un punt de dolçor.

Les pastes fresques farcides estan representades als quatre receptaris catalans pels robiols, una creació italiana que es degué incorporar tard a la taula dels col·lectius privilegiats de la Corona d'Aragó, atès que la seva recepta només la va recollir el mestre Robert al *Llibre del coch*.²⁰⁷⁶ La massa es preparava amb farina blanca de forment, aigua de roses, sucre i rovells d'ou. El farciment incloïa avellanes, pinyons, rovells d'ou, sucre i aigua de roses, i estava condimentat amb canyella i gingebre. Es fregien amb oli, es refredaven en un plat amb mel i aigua de roses i se servien empolsinats de sucre i canyella. Per la forta presència de fruits secs en

2072. R. GREWE, A. SOBERANAS i J. SANTANACH, *Llibre de totes maneres de potatges...*, p. 192.

2073. Vegeu *supra*, nota 2069.

2074. R. de NOLA, *Llibre del coch*, p. 59-60.

2075. *Ibidem*, p. 60.

2076. *Ibidem*, p. 87.

el farciment i la prevalença de la mel entre els condiments, aquests raviolis apareixerien a taula entre les postres o els entremesos, més que no pas com a entrants.

Una lectura atenta dels receptaris redactats en català a la baixa edat mitjana posa de manifest, doncs, que el forment, l'ordi i, fins i tot, la civada no es van consumir exclusivament panificats, sinó que, mòlts o sencers, esdevingueren un ingredient epònim o secundari de molts plats, des de cremes fins a pastissos salats i dolços. Un dels derivats dels cereals amb un ús culinari més ampli va ser, precisament, el pa, que es va integrar, torrat o cru, a una àmplia gamma de salses i de plats, tot i que en petites quantitats. Aquesta anàlisi obliga els experts a reavaluar a l'alça el paper del pa a taula, la seva funció nutricional i simbòlica, atès que no sols va ser l'element central dels sistemes alimentaris populars i un component important de la dieta dels poderosos, sinó que, a més, va formar part, dintre d'escudelles i plats, dels respectius «companatges». La presència de les pastes a les taules dels col·lectius benestants, especialment la de les fresques farcides, va ser escassa; no van gaudir del suport dels metges més prestigiats de l'època, que no sols en desaconsellaren un consum sovintejat, sinó que les relegaren a la condició de plat de col·lació, de jorn de magre. Sembla que, en el rànquing dels gastrònoms, ocuparen aleshores un nivell tirant a baix.

V

Fonts i bibliografia

1. FONTS INÈDITES

1. Arxiu de la Corona d'Aragó

1.1. Cancelleria Reial

1.1.1. Registres 11, 12, 19, 22, 28, 38, 39, 52, 107, 111, 116, 124, 139, 206, 208, 209, 213, 222, 258, 430, 442, 445, 473, 493, 596, 612, 635, 864, 913, 1007, 1093, 1103, 1104, 1107, 1134, 1148, 1168, 1575, 2656, 2687 i 3549

1.1.2. Pergamins

Ramon Berenguer I, n. 339

Ramon Berenguer III, n. 134

Ramon Berenguer IV, n. 6

Alfons I, n. 502 i 560

Pere I, n. 218

Jaume I, n. 6, 359, 802, 804, 805, 806, 1619, 1804, 1892 i 1919

1.2. Batllia General de Catalunya

1.2.1. Registres 72, 318, 442, 458, 493, 521, 596, 613, 635, 969, 1007 i 1088

1.3. Generalitat

1.3.1. Registres 660-665

2. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

2.1. Consell de Cent

2.1.1. Llibre del Consell, 1-29

2.1.2. Registres de deliberacions, 1-34

2.1.3. Registres d'ordinacions, 1-9

2.1.4. Ordinacions especials, 1-8

2.1.5. Clavaria, 1-69

2.1.6. Lletres comunes, 1-36

2.1.7. Lletres closes, 1-15

2.1.8. Lletres reials, 1-4

- 2.1.9. Manual, 1-9
- 2.1.10. Èpoques, 1-10
- 2.1.11. *Notularum*, 1-6
- 2.2. Consellers
 - 2.2.1. Borradors de lletres, 1-12
 - 2.2.2. Testaments de consellers, 2-5
 - 2.2.3. Miscel·lània, 1-4
 - 2.2.4. Inventaris, 1
 - 2.2.5. Imposicions, 1-12
- 2.3. Manuscrits
 - 2.3.1. *Llibre Verd*, 1-3
 - 2.3.2. *Llibre Vermell*, 1-3
 - 2.3.3. Manuscrit núm. 3
- 2.4. Administració del pa
 - 2.4.1. Varis de l'antic Consell Municipal, 1
 - 2.4.2. Documents solts, 1-2
- 3. Arxiu Capitular de Barcelona
 - 3.1. *Libri Antiquitatum*, 1-2
 - 3.2. Notarials
 - 3.2.1. Bernat de Vilarrúbia, 1-49
 - 3.2.2. Guillem Borrell, 50-89
- 4. Arxiu Històric de Girona
 - 4.1. Notarials
 - 4.1.1. Sant Feliu de Guíxols, 569, 885, 889 i 890
 - 4.1.2. Torroella de Montgrí, 564, 574 i 569
 - 4.1.3. Monells, 215 i 218
- 5. Arxiu Municipal de Girona
 - 5.1. Manuals d'acords, 1-69
 - 5.2. Ordinacions dels jurats, 1-10
 - 5.3. Llibres de la botiga del forment, 1, 3, 5 i 6
- 6. Arxiu Capitular de Girona
 - 6.1. Comptes de la Pia Almoïna, 1347-1348, 1376-1377
 - 6.2. Manuscrits
 - 6.2.1. S. PONTICH, *Repertori alphabetic dels documents existents en lo arxivo de la Iglèsia de Girona*
- 7. Arxiu Diocesà de Girona
 - 7.1. Lletres episcopals, U/7
 - 7.2. Visites pastorals, 10-12
 - 7.3. Cartularis
 - 7.3.1. *Cartulari de Rúbriques Vermelles*

8. Arxiu Municipal de Lleida
 - 8.1. Consells generals, 396-422
 - 8.2. Consells particulars, 365, 406 i 408
9. Arxiu Municipal i Comarcal de Puigcerdà
 - 9.1. *Llibre d'actes del Consell*, 1-9
10. Arxiu Municipal i Comarcal de Manresa
 - 10.1. *Llibre d'actes del Consell*, 1-21
11. Arxiu Municipal i Comarcal de Vic
 - 11.1. Llibres d'acords del Consell, 1-2
 - 11.2. *Llibre del mostassaf*
12. Arxiu Episcopal de Vic
 - 12.1. Arxiu de la Cúria Fumada
 - 12.2. Inventaris, 1
13. Arxiu Municipal i Comarcal de Tortosa
 - 13.1. *Llibre de provisions*, 1-24
 - 13.2. *Llibre d'establiments*, 1-7
 - 13.3. Clavaria, 1-35
14. Archives Communales de Perpignan
 - 14.1. *Llibre d'ordinacions*, 1
 - 14.2. Albarans d'imposicions, 1
15. Arxiu Històric de Mallorca
 - 15.1. Pregons, 1
 - 15.2. Còdex
 - 15.2.1. *Còdex Sant Pere*
 - 15.2.2. *Còdex Rosselló Vell*
 - 15.2.3. *Còdex Çagarriga*
 - 15.2.4. *Còdex Llagostera*
 - 15.3. Protocols notariais
 - 15.3.1. Joan Castell, 174
16. Archivo Histórico Nacional
 - 16.1. Órdenes militares, 262 i 538
17. Biblioteca de Catalunya
 - 17.1. Manuscrit 2112

2. FONTS PUBLICADES

- ABADAL, R. d'. *Catalunya carolíngia. II: Els diplomes carolíngis a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1926-1950.
- ADAMSON, M. W. *Das Buoch von guoter Spise—The book of good food: A study, edition and English translation of the oldest German cookbook*. Krems: Medium Aevum Quotidianum, 2000.
- AGUILÓ, E. K. «Noticias y documentos». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* [Palma], vol. iv (1889-1890), p. 214-216.
- «Fundació i documents relatius a l'hospital de Santa Caterina dels Pobres». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* [Palma], vol. x (1903-1904), p. 379-386.
- ALART, B. J. *Privilèges et titres relatifs aux franchises, institutions et propriétés communales de Roussillon et Cerdagne depuis le xie siècle jusqu'à l'an 1660*. Vol. I. Perpinyà: Charles Latrobe, 1874.
- *Documents sur la langue catalane des anciens comtés de Roussillon et de Cerdagne*. París: Maisonneuve, 1881.
- «Annales Augustani». Ed. a cura de G. H. Pertz. *Monumenta Germaniæ Historica: Scriptorum* [Hannover], vol. III (1839), p. 123-136.
- «Annales Blandinienses». Ed. a cura de G. H. Pertz. *Monumenta Germaniæ Historica: Scriptorum* [Hannover], vol. v (1844), p. 20-34.
- «Annales Sancti Nicasii Remensis». Ed. a cura de G. H. Pertz. *Monumenta Germaniæ Historica: Scriptorum* [Hannover], vol. XIII (1881), p. 84-87.
- Annali Genovesi di Caffaro e de'suoi continuatori*. Ed. a cura de C. Imperiale di Sant'Angelo. Roma: Tipografia del Senato, 1926-1929. 5 v.
- Arnaldi de Villanova opera medica omnia. X.1: Regimen sanitatis ad regem Aragonum*. Ed. a cura de L. Garcia Ballester i M. R. McVaugh. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1996.
- Aureum Opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie*. València: D. de Gumiel, 1515.
- AVICENA. *Canon*. Trad. llatina de G. de Cremona. Hildesheim: Georg Olms, 1964.
- BASTARDAS, J. *Usatges de Barcelona: El codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Fundació Noguera, 1984.
- BEAUVAIS, V. de. *Speculum naturale*. Estrasburg: Jean Mentellin, 1473-1476.
- BRUGES, G. de. *Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre*. Ed. a cura d'H. Pirrenne. París: A. Picard, 1891.
- CAMPANER, A. *Cronicón Mayoricense: Noticias y relaciones históricas de Mallorca desde 1229 a 1800*. Palma: Tip. de J. Colamar y Salas, 1881.
- «Capbreu de les divisions del Regne de Mallorca entre lo Rey i els seus a 1 de juliol de M CC XXX II». Ed. a cura de G. Rosselló. A: *Documents cabdals del Regne de Mallorca*. Vol. II. Palma: Parlament de les Illes Balears, 2007.
- Chronicon Angliæ Petriburgense*. Ed. a cura de J. A. Giles. Nova York: Franklin, 1967.
- «Chronicon Parmense ab anno MXXXVII usque ad annum MCCCXXXVIII». Ed. a cura de G. Bonazzi. A: *Rerum Italicarum Scriptorum*. Vol. IX/9. Città di Castello: S. Lapi, 1902-1904.
- La chronique de Morigny*. Ed. a cura de L. Mirot. París: A. Picard, 1912.
- La chronique de Saint-Maixent*. Ed. a cura de J. Vedon. París: Belles Lettres, 1979.
- Còdex català del Llibre del repartiment de Mallorca*. Ed. a cura de R. Soto. Palma: Govern Balear, 1984.

- «Còdex llatinoaràbic del *Repartiment de Mallorca*». Ed. a cura de G. Rosselló. A: *Documents cabdals del Regne de Mallorca*. Vol. III. Palma: Parlament de les Illes Balears, 2007.
- COMELLES, J. *El llibre del mostassaf de Barcelona: Aproximació a la societat urbana catalana baixmedieval*. Vol. II. Memòria de llicenciatura inèdita. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1993.
- Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y principado de Cataluña*. Madrid: Real Academia de la Historia, 1896-1922. 26 v.
- Els Costums de Lleida*. Ed. a cura de P. Loscertales. Lleida: Ajuntament de Lleida, 1997.
- Costums de Tortosa*. Ed. a cura de J. Massip. Barcelona: Fundació Noguera, 1996.
- CRESCENZI, P. de. *Ruralia comoda*. Augsburg: Johan Schüssler, 1471.
- *Trattato della agricoltura*. Vol. I. Bolonya: Istituto delle Scienze, 1784.
- Crónica de los reyes de Castilla*. Vol. 1. Ed. a cura de C. Rosell. Madrid: Atlas, 1953.
- «Crònica del Racional de la ciutat de Barcelona». *Recull de Documents i Estudis* [Barcelona], vol. I/2 (1921), p. 114-192.
- DESCLOT, B. «Crònica». A: SOLDEVILA, F. (ed.). *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta, 1971, p. 403-664.
- Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real de Mallorca*. Ed. a cura de P. Mora i L. Andrinal. Palma: P. Mora i L. Andrinal ed., 1982-1993. 3 v.
- DU CANGE, C. du Fresne, domini. *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Latinitatis*. Frankfurt: Ex Officina Zunneriana apud Johannem Adamum Jungium, 1710. 3 v.
- DU CANGE, C. [et al.]. *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*. Niort: L. Favre, 1883-1887. 10 v.
- EIXIMENIS, F. *Regiment de la cosa pública*. Ed. a cura del P. Daniel de Molins de Rei. Barcelona: Barcino, 1927.
- *La societat catalana al segle XIV*. Ed. a cura de J. Webster. Barcelona: Edicions 62, 1967.
- *Com usar bé de beure e menjar: Normes morals contingudes en el «Terç del Crestià»*. Ed. a cura de J. J. E. Gracia. Barcelona: Curial, 1983.
- FACCIOLI, E. *Arte della cucina: Libri de ricette, testi sopra lo scalco, il trinciante e i vini dal XIV al XIX secolo*. Vol. I. Milà: Il Polifilo, 1966.
- FAJARNÉS, E. «Capítols de les aygues y sequia den Baster publicats a 1402». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* [Palma], vol. VII (1899-1900), p. 115-116.
- FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, L. «El *Libre de Sent Soví*. Recetario de cocina catalana medieval». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* [Barcelona], vol. XXIV (1951-1952), p. 5-81.
- FELIU, G.; SALRACH, J. M. (dir.). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Vol. III. Barcelona: Fundació Noguera, 1999.
- FERRER, V. *Sermons*. Vol. I. Barcelona: Barcino, 1971.
- FONT RIUS, J. M. *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Madrid; Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1969-1983. 3 v.
- Furs de València*. València: L. Palmart, 1482.
- Gesta comitum Barcinonensium*. Ed. a cura de L. Barrau-Dihigo i J. Massó i Torrents. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1925.
- GREWE, R.; SOBERANAS, A.; SANTANACH, J. *Llibre de Sent Soví. Llibre de totes maneres de potatges de menjar. Llibre de totes maneres de confits*. Barcelona: Barcino, 2003.
- GUINOT, E. *Cartes de poblament medievals valencianes*. València: Generalitat Valenciana, 1991.

- HAJEK, H. *Das Buoch von guoter Spise: Aus der Würzburg-Munchener Handschrift*. Berlín: Schmidt, 1958.
- HEMINBURGH, W. de. *Chronicon domini Walteri de Heminburgh, vulgo Hemingford nuncupati: De Gestis Regum Angliæ*. Ed. a cura d'H. C. Hamilton. Vol. I. Londres: Sumptibus Societatis, 1848.
- HIEATT, C. B.; BUTLER, S. *Curye on Inglysh: English culinary manuscripts of the fourteenth century (including the Forme of Cury)*. Londres: Early English Text Society, 1985.
- HIEATT, C. B.; LAMBERT, C.; LAURIOUX, B.; PRENTKI, A. «Répertoire de manuscrits médiévaux contenant des recettes culinaires». A: LAMBERT, C. (coord.). *Du manuscrit à la table: Essais sur la cuisine au Moyen Âge*. Mont-real: Presses de l'Université de Montréal; París: Champion-Slatkine, 1992, p. 315-362.
- HUICI, A. *Colección diplomática de Jaime I el Conquistador*. Vol. II/1. València: La Voz de Valencia, 1919.
- *Traducción española de un manuscrito anónimo del siglo XIII sobre la cocina hispano-magribí*. Madrid: Maestre, 1966.
- *La cocina hispano-magrebí durante la época almohade, según un manuscrito anónimo del siglo XIII*. Gijón: Trea, 2005.
- HUICI, A.; CABANES, M. D. *Documentos de Jaime I de Aragón*. València: Saragossa: Anubar, 1976-1988. 5 v.
- IBN RAZIN AL-TUGIBI. *Relieve de las mesas, acerca de las delicias de la comida y de los diferentes platos*. Ed. a cura de M. Marín. Gijón: Trea, 2007.
- JAUME I. «Crònica». A: SOLDEVILA, F. (ed.). *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta, 1971, p. 3-402.
- JAUME III DE MALLORCA. *Lleis palatines*. Vol. I. Palma: Olañeta, 1991.
- KRISTENSEN, M. *Harpestraeng: Gamle Danske Urtebog, Stenbog og Kogebog*. Copenhagen: H. H. Thieles Bogtrykkeri, 1908-1920.
- LAMBERT, C. *Trois réceptaires culinaires médiévaux: les Enseingnemenz, les Doctrines et le Modus: Édition critique et glossaire détaillé*. Tesi doctoral. Mont-real: Université de Montréal, 1989.
- LAURIOUX, B. *Les livres de cuisine médiévaux*. Turnhout: Brepols, 1997.
- Liber privilegiorum civitatis et regni Valencie*. Vol. I. Ed. a cura de J. Cortés. València: Universitat de València, 2001.
- Libro de viajes de Benjamín de Tudela*. Trad. de J. R. Magdalena Nom de Déu. Barcelona: Riopiedras, 1982.
- LLABRÉS, M. *Recopilación de las Reales Concesiones, Privilegios, Instrumentos públicos etc., en orden al dominio, curso y uso de las aguas de la fuente llamada de Maestre Pere*. Palma: Monestir de la Real, 1734. [Còdex]
- Llibre d'aparellar de menjar: Ms. 2112 de la Biblioteca de Catalunya*. Ed. a cura de J. Santanach. Barcelona: Millenium Liber, 2014.
- El Llibre de Sent Soví*. Ed. a cura d'A. Riera i Melis, J. Santanach i R. A. Banegas. Barcelona: Restaurant de les 7 Portes: Barcino, 2014.
- Llibre dels quatre senyals del General de Catalunya*. Barcelona: Hieronym Margarit, 1634.
- MAESTRO MARTINO. «Libro de arte coquinaria». A: BENPORAT, C. (ed.). *Cucina italiana del Quattrocento*. Florència: L. S. Olschki, 1996.
- MAINERI, M. de. *Regimen sanitatis*. Lovaina: Johannes de Westfalia, 1482.

- Manual de novells ardits*. Vol. II. Ed. a cura de F. Schwartz i F. Carreras Candi. Barcelona: Henrich i Cia., 1892.
- MANUPPELLA, G.; DIAS ARNAUT, S. O «*Livro de cozinha*» da Infanta D. Maria de Portugal. Coïmbra: Universidade de Coimbra, 1967.
- MARCA, P. de. *Marca Hispanica sive Limes Hispanicus*. Barcelona: Base, 1972.
- MARCHIENNES, A. de. «Continuatio Aquicinctina». Ed. a cura de L. Conrad Bethman. *Monumenta Germaniæ Historica: Scriptores* [Hannover], vol. VI (1844), p. 405-438.
- MARQUÈS, J. M. *Pergamins de la Mitra (891-1687): Arxiu Diocesà de Girona*. Girona: Institut d'Estudis Gironins, 1984.
- MARTÍNEZ FERRANDO, E. *Catálogo de documentación relativa al antiguo Reino de Valencia, contenida en los registros de la Corona de Aragón*. Madrid: Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos, 1934. 2 v.
- MAS-LATRIE, L. de. *Traité de paix et de commerce concernant les relations des chrétiens avec les arabes de l'Afrique septentrionale au Moyen Âge*. París: Henri Plon ed., 1866.
- Le mesnagier de Paris*. Ed. a cura de G. E. Brereton i J. M. Ferrier. Trad. de K. Ueltschi. París: Livre de Poche, 1994.
- MULON, M. «Deux traités inédits d'art culinaire médiévale». *Bulletin Philologique et Historique (jusqu'à 1610) du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques* [París], vol. I (1971), p. 380-395.
- MUNTANER, R. «Crònica». A: SOLDEVILA, F. (ed.). *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta, 1971, p. 665-1000.
- NAPIER, A. R. *A noble booke off cookry ffor a prynce houssolde or eny other estatelly houssolde*. Londres: E. Stock, 1882.
- NECKAM, A. *De laudibus divinæ sapientiæ*. Londres: T. Wright, 1963.
- NOLA, R. de. *Llibre del coch*. Ed. a cura de V. Leimgruber. Barcelona: Curial, 1977.
- «Noticiari català dels segles XIV i XV». Ed. a cura d'E. Moliné i Brasés. *Bulletí de l'Ateneu Barcelonès* [Barcelona], núm. 1 (1915-1917), p. 211-220.
- «Ordinacions d'En Santacília». A: *Constitucions i altres drets de Catalunya*. Barcelona: Joan Pau Martí i Josep Llopis, 1704, p. 93-98.
- Ordinacions de la casa i cort de Pere el Cerimoniós*. Ed. a cura de F. M. Gimeno, D. Gonzalbo i J. Trenchs. València: Universitat de València, 2009.
- PERE III. «Crònica». A: SOLDEVILA, F. (ed.). *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta, 1971, p. 1001-1225.
- Le petit thalamus de Montpellier*. Ed. a cura de F. Pegat, E. Thomas i M. Desmazes. Montpellier: Société Archéologique de Montpellier, 1840.
- PICHON, E.; VICAITRE, G. *Le viandier de Guillaume Tirel dit Taillevent*. París: Techener, 1892.
- PLINE. *Historia naturalis*. Ed. i trad. al francès de J. Beaujeu, A. Ernout, J. André et al. París: Les Belles Lettres, 1947-1985. 37 v.
- PONS, A. *Llibre del mostassaf de Mallorca*. Palma: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1949.
- PONS, B.; SANCHO, P. A. *Colección de documentos referentes al reino de Mallorca*. Palma: [s. n.], 1898. 2 v.
- El primer manual de consells de la ciutat de València (1306-1326)*. Ed. a cura de V. Anyó. València: Ajuntament de València, 2001.
- Privilegios reales concedidos a la ciudad de Barcelona*. Ed. a cura d'A. M. Aragó i M. Costa. Barcelona: Archivo de la Corona de Aragón, 1971.

- QUADRADO, J. M. *Privilegios y franquicias de Mallorca*. Palma: Govern de les Illes Balears, 2002.
- La «*Remembrança...*» de Nunyo Sanç: *Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*. Ed. a cura d'A. Mut i G. Rosselló. Palma: Govern Balear, 1993.
- RIERA VIADER, S. «El Cronicó Barceloní I». *Acta Historica et Archæologica Mediævalia* [Barcelona], núm. 22 (2001), p. 257-262.
- RIUS I SERRA, J. *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*. Vol. II. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1946.
- *Rationes Decimarum Hispaniæ*. Vol. I. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1946.
- «Romoaldi Annales». Ed. a cura de W. Arndt. *Monumenta Germaniæ Historica: Scriptores* [Hannover], vol. XIX (1866), p. 387-461.
- ROTGER, M.; MIRALLES, J. «Cartulario del primer obispo de Mallorca». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* [Palma], vol. XIII (1910), p. 97-98.
- Rúbriques de Bruniquer: Ceremonial dels magnífichs consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*. Ed. a cura de F. Carreras Candi i B. Gunyalons. Barcelona: Henrich i Cia., 1912-1916. 5 v.
- SADA, L.; VALENTE, V. *Liber de coquina: Libro della cucina del XIII secolo. Il capostipite meridionale della cucina italiana*. Bari: Puglia Grafica Sud, 1995.
- SCULLY, T. «Du fait de cuisine par Maître Chiquart, 1420». *Vallesia* [Sion], núm. 40 (1985), p. 101-231.
- TAILLEVENT, *Le viandier, d'après l'édition de 1486*. París: Manucius, 2001.
- TARAÇONA, P. H. *Instituciones dels Furs y Privilegis del Regne de Valencia, eo summari e reportori d'aquells*. València: Pedro de Huete, 1580.
- THÉOPHRASTE. *Historia plantarum*. Ed. i trad. al francès de S. Amigues. París: Les Belles Lettres, 1988-2006.
- TOMÁS DE AQUINO. *Suma de teología*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1994-2001. 5 v.
- VICH I SALOM, J.; MUNTANER I BUJOSA, J. *Documenta Regni Maioricarum*. Palma: Amengual y Muntaner, 1945.
- VILANOVA, A. de. «Regiment de sanitat a Jaume II». A: BATLLORI, M. (ed.). *Obres catalanes*. Vol. II: *Escrips mèdics*. Barcelona: Barcino, 1947, p. 99-200.
- VILLENA, E. de. *Arte cisoria*. Ed. a cura de R. W. Brown. Madrid: Humanitas, 1984.
- VITAL, O. *Histoire ecclésiastique*. Vol. III. Ed. a cura d'A. Le Prévost. París: Renouard, 1855.
- ZURITA, J. *Anales de la Corona de Aragón*. Vol. I. Ed. a cura d'A. Canellas. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1967.

3. BIBLIOGRAFIA

- ABEL, W. *Crises agraires en Europe (XIIIème-XIXème siècles)*. París: Flammarion, 1973.
- ABULAFIA, D. «Sul commercio del grano siciliano nel tardo Duecento». A: *XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona*. Vol. II. Palerm: Accademia di Scienze, Lettere e Arti, 1983, p. 5-22.
- AGUADÉ, S. «Técnica y sociedad en la Asturias medieval: el molino hidráulico». A: AGUADÉ, S. *De la sociedad arcaica a la sociedad campesina en la Asturias medieval*. Alcalá

- d'Henares: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alcalá de Henares, 1988, p. 147-194.
- ALBINI, G. «Un problema dimenticato: carestie ed epidemie nei secoli XI-XIII. Il caso Emiliano». A: COMBA, R.; NASO, I. (ed.). *Demografia e società nell'Italia medievale (secoli IX-XIV)*. Cuneo: Società per gli Studi Storici, Archeologici e Artistici della Provincia di Cuneo: Società Italiana di Demografia Storica, 1994, p. 47-67.
- ALCOVER, A. M.; MOLL, F. de B. *Diccionari català-valencià-balear*. Vol. I. Palma: Moll, 1930.
- ALOMAR, G. *Mallorca. Urbanismo regional en la Edad Media: Las «ordinacions» de Jaume II (1300) en el Reino de Mallorca*. Barcelona: G. Gili, 1976.
- ALSINA, C.; FELIU, G.; MARQUET, L. *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*. Barcelona: Curial, 1990.
- AMOURIC, H. «De la roue horizontale a la roue verticale dans les moulins à eau. Une révolution technologique en Provence?». *Provence Historique* [Ais de Provença], núm. 33 (1983), p. 157-169.
- ANDREU GALMÉS, J. *L'ordinació de Petra, l'any 1300: Teoria i realitat*. Petra: Ajuntament de Petra, 2000.
- ARNALL, J. «La moneda melgoresa en la documentació de San Pedro de Rodas (siglos XIII-XIV)». A: *XIIIè Congrès d'Histoire de la Couronne d'Aragon*. Vol. II. Montpellier: Société Archéologique de Montpellier, 1988, p. 33-45.
- ARROYO, F. «El mercado del trigo en el reino de Valencia bajo Pedro III». *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* [Saragossa], vol. VIII (1967), p. 435-445.
- AVENTIN, M. «Família i unitat d'explotació». A: GIRALT I RAVENTÓS, E. (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca: Universitat de Barcelona, 2004, p. 467-504.
- AYMARD, M. «Rendements et productivité agricole dans l'Italie moderne». *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* [París], vol. XXVIII (1973), p. 475-498.
- BACH I RIU, A. *Bellpuig d'Urgell i la seva baronia al Pla d'Urgell*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana, 1972.
- BALARI JOVANY, J. *Orígenes històrics de Catalunya*. Vol. II. Sant Cugat del Vallès: Instituto Internacional de Cultura Románica, 1964.
- BANK, P. «L'estructura urbana de Barcelona, 714-1300». A: SOBREQÜÉS, J. (dir.). *Història de Barcelona*. Vol. II. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Ajuntament de Barcelona, 1992, p. 25-71.
- BARAUT, C. «Els documents dels anys 1010-1035 de l'Arxiu Capitular d'Urgell». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], núm. 4 (1981), p. 7-186.
- «Els documents dels anys 1093-1100 de l'Arxiu Capitular d'Urgell». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], núm. 8 (1986-1987), p. 7-149.
- BARCELÓ, C. «Toponymie tribale ou familiale et organisation de l'espace dans l'aire valencienne à l'époque musulmane». *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* [Ais de Provença], vol. 40/2 (1985), p. 29-38.
- BARCELÓ, M. «Els molins de Mayurqa». A: ROSSELLÓ BORDOY, G. (ed.). *Les illes orientals d'al-Àndalus: Relacions amb Sharq al-Àndalus, Magrib i Europa cristiana (ss. VIII-XIII)*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics: Govern Balear, 1987, p. 253-262.
- «La arqueologia extensiva y el estudio de la creación del espacio rural». A: BARCELÓ, M. [et al.]. *Arqueología medieval: En las afueras del «medievalismo»*. Barcelona: Crítica, 1988, p. 195-274.

- BARCELÓ, M. «Saber lo que es un espacio hidráulico y lo que no lo es, o al-Ándalus y los feudales». A: BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H.; NAVARRO, C. *El agua que no duerme: Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*. Granada: Sierra Nevada, 1996, p. 75-88.
- BARCELÓ I CRESPI, M. «Promoción del área rural de Mallorca: adquisiciones territoriales de Jaime II». A: *XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona*. Vol. II. Palerm: Accademia di Scienze, Lettere e Arti, 1983, p. 131-146.
- *Ciutat de Mallorca en el trànsit a la modernitat*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 1988.
- *Elements materials de la vida quotidiana a la Mallorca baixmedieval (part forana)*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 1994.
- «El ritmo de la comunidad: vivir en el mundo rural, los trabajos y los días. El ejemplo de Mallorca bajomedieval». A: *La vida cotidiana en la Edad Media*. Logronyo: Instituto de Estudios Riojanos, 1998, p. 129-168.
- BATET, C. *L'aigua conquerida: Hidraulisme feudal en terres de conquesta*. València: Universitat de València, 2006.
- BATLLE, C. *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo xv*. Vol. I. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1973.
- «La casa i els béns de Bernat Durfort, ciutadà de Barcelona, a la fi del segle XIII». *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* [Barcelona], núm. 9 (1981), p. 9-51.
- «La burguesía de Barcelona a mediados del siglo XIII». A: *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Comunicaciones*. Vol. II/2. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1982, p. 7-19.
- «La casa burguesa en la Barcelona del segle XIII». A: *La societat barcelonina a la baixa Edat Mitjana*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1983, p. 9-51.
- «Les relacions entre Barcelona i Sicília a la segona meitat del segle XIII». A: *XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona*. Vol. II. Palerm: Accademia di Scienze, Lettere e Arti, 1983, p. 147-185.
- *La Seu d'Urgell medieval: La ciutat i els seus habitants*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1985.
- «Sociedad urbana y poder en Cataluña (1391-1492)». A: *La Península Ibérica en la época de los descubrimientos*. Vol. II. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1997, p. 943-966.
- «Le Syndicat des Trois États et du peuple de Barcelone au milieu du xve siècle». *Rives Nord-méditerranéennes* (Ais de Provença), núm. 1 (1998), p. 25-38.
- *Fires i mercats: Factors de dinamisme econòmic i centre de sociabilitat (segles XI-XV)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2004.
- BATLLE, C.; BUSQUETS, A.; NAVARRO, I. «Aproximació a l'estudi d'una família barcelonina els segles XIII i XIV: els Grony». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 19 (1989), p. 285-310.
- BAUCELLS, J. «La Pia Almoína de la Seo de Barcelona. Origen y desarrollo». A: *A pobreza e a assistência aos pobres na Península Ibérica na Idade Média*. Lisboa: Universidade de Lisboa. Faculdade de Letras. Instituto de Alta Cultura, 1974, p. 73-135.
- «Gènesi de la Pia Almoína de la Seu de Barcelona. Els fundadors». A: *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval*. Vol. I. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1980, p. 17-75.
- BAUMEL, J. *Histoire d'une seigneurie du Midi de la France*. Vol. II. Montpellier: Causse, 1971.
- BELTRÁN, P. *Obra completa*. Vol. II. Saragossa: Librería General, 1972.

- BENITO, P. «Els “clamores” de Sant Cugat contra el fill del Gran Senescal i altres episodis de terrorisme nobiliari (1161-1162)». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], vol. 30/2 (2000), p. 851-886.
- *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2003.
- «Entre la beneficencia y la *familiaritas*: la contratación del *victum et vestitum* en los monasterios catalanes durante los siglos XI-XIII. Una respuesta institucional alternativa ante el hambre como problema social». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], vol. 34/1 (2004), p. 3-29.
- «“Et hoc facimus propter necessitatem famis...” Possibilitats de les fonts documentals catalanes per a l'estudi de les crisis alimentàries dels segles X-XIII». *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* [Barcelona], núm. 25 (2004), p. 39-61.
- «Fams i caresties a la Mediterrània occidental durant la baixa edat mitjana. El debat sobre “les crisis de la crisi”». *Recerques* [Barcelona], núm. 49 (2004), p. 179-194.
- «De la guerra de l'Empordà (1128) a la mortaldat de 1131: gènesi, extensió i extinció d'una fam. Per a la història de les crisis alimentàries a la Catalunya medieval». *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* [Barcelona], núm. 26 (2005), p. 169-184.
- «*Et si sterilitas, ut solet, in terra illa fuerit...* Frecuencia, longevidad y gravedad de las carestías en Cataluña durante la fase de crecimiento de la economía medieval (siglos XI-XIII)». A: OLIVA, H. R.; BENITO, P. (ed.). *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2007, p. 79-110.
- «Carestía y hambruna en las ciudades de Occidente durante la Edad Media. Algunos rasgos distintivos». A: ARÍZAGA, B.; SOLÓRZANO, J. S. (ed.). *Alimentar la ciudad en la Edad Media*. Logronyo: Instituto de Estudios Riojanos, 2009, p. 299-314.
- «Retour au Toulousain. Famines graves, exode et persistance de la famine en Catalogne à l'époque du comte Raimond Borrell II». A: DENJEAN, C. (ed.). *Sources sérielles et prix au Moyen Âge: Travaux offerts à Maurice Berthe*. Tolosa de Llenguadoc: Université de Toulouse-Le Mirail, 2009, p. 43-80.
- «Del castillo al mercado y al silo. La gestión de la renta cerealista de la Almoína de Barcelona en la castellanía de Sitges (1354-1366)». *Historia Agraria* [Múrcia], núm. 51 (2010), p. 13-44.
- «Famines sans frontières en Occident avant la “conjoncture de 1300”. À propos d'une enquête en cours». A: BOURIN, M.; DRENDEL, J.; MENANT, F. (ed.). *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée Occidentale*. Roma: École Française de Rome, 2011, p. 37-86.
- «Élites rurales et intermédiaires de la seigneurie en Catalogne (XIIe-XVe siècle). Fortunes et stratégies d'accroissement». *Mélanges de l'École Française de Rome* [Roma], vol. 124/2 (2012), p. 417-428.
- «La senyoria rural en temps de Jaume I. La forja d'un nou ordre jurídic». A: FERRER, M. T. (ed.). *Jaume I: Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*. Vol. II. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2013, p. 41-60.
- «Morir de fam a l'edat mitjana davant la indiferència de fills, parents i amics. Conseqüències extremes de les caresties dels segles XI-XII en la societat catalana». A: *Condicions de vida al món rural: V Jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local*. Lleida: Universitat de Lleida, 2006, p. 95-114.

- BENITO RUANO, E. «Deudas y pagos del Maestre de Santiago Pelay Pérez Correa». *Hispania* [Madrid], núm. 85 (1962), p. 23-37.
- BENNETT, H. S. *Life on the English manor: A study of peasant conditions, 1150-1400*. Cambridge: Cambridge University Press, 1937.
- BENPORAT, C. *Cucina italiana del Quattrocento*. Florència: L. S. Olschki, 1996.
- BENSCH, S. P. *Barcelona i els seus dirigents, 1096-1291*. Barcelona: Seminari d'Història de Barcelona: Proa, 2000.
- BERGADÀ, E. *El casal de molins reials i Molins de Rei: 1190-1990*. Molins de Rei: Museu Municipal de Molins de Rei, 1990.
- BERNAT, M.; SERRA, J. *La síquia d'En Baster (segles XIII-XVIII)*. Palma: Museu de Mallorca, 2000.
- BERTHE, M. *Famines et épidémies dans les campagnes navarraises à la fin du Moyen Âge*. Vol. I. París: SFIED, 1984.
- BILLER, P. *Measure of multitude: Population in medieval thought*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- BIRABEN, J. N. *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens des origines à 1850*. París: la Haia: Mouton, 1975-1976. 2 v.
- BISSON, T. N. «Credit, prices and agrarian production in Catalonia: a templar account (1180-1188)». A: *Order and innovation in the Middle Ages: Essays in honor of Joseph R. Satrayer*. Princeton: Princeton University Press, 1967, p. 87-102.
- «The organized peace in Southern France and Catalonia, c. 1140-c. 1233». *American Historical Review* [Oxford], vol. LXXXII (1972), p. 290-311.
- *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*. Berkeley; Los Angeles; Londres: University of California Press, 1984. 2 v.
- «The organized peace in Southern France and Catalonia (c. 1140-c. 1233)». A: BISSON, T. N. *Medieval France and her Pyrenean neighbours: Studies in early institutional history*. Londres: Hambleton Press, 1989, p. 215-236.
- *Veus turmentades: Poder, crisi i humanitat a la Catalunya rural, 1140-1200*. Barcelona: Curial, 2003.
- BLOCH, M. «Avènement et conquêtes du moulin à eau». *Annales d'Histoire Économique et Sociale* [París], vol. VII (1935), p. 538-563.
- «Les aliments de l'ancienne France». A: HÉRMANDINGUER, J. J. (ed.). *Pour une histoire de l'alimentation*. París: A. Colin, 1970, p. 231-235.
- BOIS, G. *Crise du féodalisme*. 2a ed. París: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1981.
- «Camp i ciutat en la societat preindustrial». A: *L'espai viscut: Col·loqui internacional d'història local*. València: Diputació Provincial, 1989, p. 113-126.
- *La mutation de l'an mil: Lounard, village mâconnaise de l'Antiquité au féodalisme*. Vol. I. París: Fayard, 1989.
- «La croissance agricole du Haut Moyen Âge: le Mâconnais au xe siècle». A: *La croissance agricole du Haut Moyen Âge: Chronologie, modalités, géographie*. Auch: Flaran, 1990, p. 37-52.
- «Sur les crises économiques médiévales». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* [Barcelona], núm. 16-17 (1995-1996), p. 61-69.
- *La grande dépression médiévale: xive-xve siècle: Le précédent d'une crise systémique*. París: Presses Universitaires de France, 2000.

- BOIS, G. *La gran depresión medieval, siglos XIV-XV: El precedente de una crisis sistémica*. Madrid: Biblioteca Nueva; València: Universitat de València, 2001.
- BOLÒS, J. «Paisatge i societat al Segrià al segle XIII». A: *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana*. Lleida: Universitat de Lleida, 1993, p. 45-81.
- «Aportació al coneixement de l'alimentació als segles X-XII, segons les deixes testamentàries». A: *I Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó*. Vol. II. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, p. 457-480.
- *El mas, el pagès i el senyor*. Barcelona: Curial, 1995.
- «La ciutat i el seu entorn al segle XV. Els horts de la ciutat de Lleida segons els censos manifestats de l'any 1429». A: VICEDO, E. (ed.). *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya occidental*. Lleida: Pagès, 2000, p. 69-80.
- *Dins les muralles de la ciutat: Carrers i oficis a la Lleida dels segles XIV i XV*. Lleida: Pagès, 2008.
- BOLÒS, J.; FÀBREGAS, M. «Els molins de la conca mitjana del Llobregat durant l'alta edat mitjana». *Quaderns d'Estudis Medievals* [Barcelona], vol. I/9 (1982), p. 556-568.
- BOLÒS, J.; NUET, J. *Els molins fariners*. Barcelona: Ketres, 1983.
- BONNASSIE, P. *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle: Croissance et mutations d'une société*. Tolosa de Lengüadoc: Publications de l'Université Toulouse-Le Mirail, 1975-1976. 2 v.
- BONNAUD-DELAMARE, R. «Les fondements des institutions de paix au XIe siècle». A: *Mélanges d'histoire du Moyen Âge dédiés à la mémoire de Louis Halphen*. París: Presses Universitaires de France, 1951, p. 19-26.
- BORAU, C. «Daparellar de menjar: un altre receptari de cuina medieval català». A: *I Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó*. Vol. II. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, p. 801-812.
- BOTET I SISÓ, J. *Les monedes catalanes*. Vol. II. Barcelona: Puvill, 1976.
- BOURIN, M.; MENANT, F. «Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale». A: BOURIN, M.; DRENDEL, J.; MENANT, F. (ed.). *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*. Roma: École Française de Rome, 2011, p. 9-33.
- BOWSKY, W. (ed.). *The Black Death: A turning point in history?* Nova York: Holt, Rinehart and Winston, 1971.
- BROUSSOLLE, J. «Les impositions municipales de Barcelone de 1328 à 1462». *Estudios de Historia Moderna* [Barcelona], vol. v (1955), p. 1-164.
- BURNS, R. I. *Moros, cristians i jueus en el Regne croat de València*. València: Tres i Quatre, 1984.
- *Colonialisme medieval: Explotació postcroada de la València islàmica*. València: Tres i Quatre, 1987.
- CÀCERES NEVOT, J. J. *La participació del Consell Municipal en l'aprovisionament cereal de la ciutat de Barcelona (1301-1430)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2006.
- CANYELLES, N. «L'any de la fam al Camp de Tarragona». A: *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII)*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 1996, p. 263-281.
- CAPATTI, A.; MONTANARI, M. *La cucina italiana: Storia di una cultura*. Bari: Laterza, 1999.
- CAPMANY, A. de. *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*. Vol. II. Barcelona: Cámara Oficial de Comercio y Navegación, 1962.

- CARANDE, R. *Sevilla, fortaleza y mercado: Las tierras, las gentes y la administración de la ciudad en el siglo XIV*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1972.
- CARBONERO, M. A. «Els molins hidràulics a l'illa de Mallorca». A: *Quinze anys de premis d'investigació Ciutat de Palma*. Palma: Ajuntament de Palma, 1986, p. 137-155.
- CARCELLER, G. *La baronia de Queralt al segle xv: Organització del territori i gestió econòmica d'un espai feudal*. Montblanc: Consell Comarcal de la Conca de Barberà, 1998.
- CARRERAS CANDI, F. *Lo cabdill vigatà Bernat Guillem d'Altarriba*. Barcelona: La Renaixença, 1895.
- *La ciutat de Barcelona*. Barcelona: Albert Martín, 1916.
- CARRÈRE, C. *Barcelona 1380-1462: Un centre econòmic en època de crisi*. Vol. I. Barcelona: Curial, 1977.
- Els castells catalans*. Vol. II. Barcelona: Rafael Dalmau, 1991.
- CASTILLO, J. «Els feudals i la introducció de la canyamel a la Safor del segle xv». *Afers [Catarroja]*, núm. 32 (1999), p. 101-122.
- CATEURA, P. «Mallorca y la política patrimonial de la monarquía (s. XIII y la 1ª mitad del XIV)». *Estudis Baleàrics* [Palma], núm. 6 (1982), p. 79-130.
- *Política y finanzas del Reino de Mallorca bajo Pedro IV de Aragón*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 1982.
- «*Exceptis militibus et sanctis*». A: *Homenatge a Antoni Mut Calafell, arxiver*. Palma: Govern Balear, 1993, p. 53-62.
- «Las cuentas de la colonización feudal (Mallorca, 1231-1245)». *En la España Medieval* [Madrid], núm. 20 (1997), p. 57-142.
- *Mallorca en el segle XIII*. Palma: El Tall, 1997.
- *El regne esvatí: Desenvolupament econòmic, subordinació política, expansió fiscal (Mallorca 1300-1335)*. Palma: El Tall, 1998.
- *Els impostos indirectes en el Regne de Mallorca: Les imposicions sobre l'alimentació (segle XIV)*. Palma: El Tall, 2006.
- CAUCANAS, S. *Moulins et irrigation en Roussillon du IX au XIV siècle*. Perpinyà: CNRS, 1995.
- «Mesures d'ordre et de police réglementant l'usage des eaux: l'exemple des canaux de Perpignan aux XIVE et XVE siècles». A: ASSIER ANDRIEU, L.; SALA, R. (dir.). *La ciutat i els poders = La ville et les pouvoirs*. Perpinyà: Institut Catalan de Recherches en Sciences Sociales, 2000, p. 119-129.
- CAZELLES, R. «Les mouvements révolutionnaires du milieu du xive siècle et le cycle de l'action politique». *Revue Historique* [París], núm. 229 (1962), p. 279-312.
- CAZZOLA, F. «Produzione agricola e rendimenti unitari dei cereali nel Ferrarese a metà Quattrocento: la castalderia ducale di Casaglia (1451-1459)». A: *Studi in memoria di Luigi dal Pane*. Bolonya: CLUEB, 1982, p. 239-300.
- CHASTAGNOL, A. *La préfecture urbaine à Rome sous le Bas-Empire*. París: Presses Universitaires de France, 1960.
- CHAUNU, P. *La expansión europea (siglos XIII al XV)*. Barcelona: Labor, 1972.
- CHERUBINI, G. «La proprietà fondiaria di un mercante toscano del Trecento. Simo d'Ubertino d'Arezzo». A: CHERUBINI, G. *Signori, contadini, borghesi: Ricerche sulla società italiana del Basso Medioevo*. Florència: La Nuova Italia, 1974, p. 313-392.
- «Le campagne italiane dall'XI al XV secolo». A: GALASSO, G. (dir.). *Storia d'Italia*. Vol. IV. Torí: UTET, 1981, p. 265-448.

- CIFUENTES, L. «L'ús del català en les obres científiques i pràctiques a finals de l'Edat Mitjana». A: *Speculum al foder*. Ed. a cura d'Anna Alberni. Bellcaire d'Empordà: Vitel·la, 2007, p. 115-127.
- CIPOLLA, C. M. «Encore Mahomet et Charlemagne. L'économie politique au secours de l'histoire». *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* [París], núm. 4 (1949), p. 4-9.
- CÍVICO, M. S. «La actuación del Concejo Municipal barcelonés durante el siglo xv en el abastecimiento de la ciudad (1426-1428)». A: *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles v-xviii)*. Palma: Institut d'Estudis Balearics, 1996, p. 299-302.
- CLEMENTE, J. *La economía campesina en la Corona de Castilla (1000-1300)*. Barcelona: Crítica, 2003.
- CODINA, J. *El delta del Llobregat. La gent del fang: El Prat, 965-1965*. Granollers: Montblanc, 1966.
- *Els pagesos de Provençana (984-1807): Societat i economia a l'Hospitalet pre-industrial*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Hospitalet de Llobregat: Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat, 1988.
- *Els santboians de 1490: Com es vivia fa 500 anys a la vila de Sant Boi de Llobregat*. Sant Boi de Llobregat: Ajuntament de Sant Boi de Llobregat; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.
- COMET, G. *Le paysan et son outil: Essai d'histoire technique des céréales*. Roma: École Française de Rome, 1992.
- Conflictos sociales, políticos e intelectuales en la España de los siglos xiv y xv*. Logronyo: Instituto de Estudios Riojanos, 2004.
- COOTER, W. S. «Ecological dimensions of medieval agrarian systems». *Agricultural History* [Washington], vol. LII (1978), p. 458-477.
- CÓRDOBA DE LA LLAVE, R. «Aceñas, tahonas y almazaras. Técnicas industriales y procesos productivos del sector agroalimentario en la Córdoba del siglo xv». *Hispania* [Madrid], vol. XLVIII (1988), p. 827-874.
- COULON, D. *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge*. Madrid: Casa de Velázquez; Barcelona: Institut Europeu de la Mediterrània, 2004.
- COY COTONAT, A. «El derecho llamado "Furnatico" en el siglo XIII». A: *I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. I. Barcelona: F. Altés, 1909, p. 190-193.
- CRESCENZI, P. de. *Livre des profits champêtres et ruraux*. París: Jean Bonhomme pour Antoine Vérard, 1486.
- «La crisis del siglo xiv en los reinos hispánicos». *Edad Media: Revista de Historia* [Valladolid], núm. 8 (2007), p. 37-328. [Dossier monogràfic]
- CRUSAFONT, M. *Numismática de la Corona Catalano-Aragonesa (785-1516)*. Madrid: Vico, 1982.
- *Història de la moneda catalana*. Barcelona: Crítica, 1996.
- *Pesals monetaris de la Corona catalanoaragonesa*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, 1999.
- CRUSAFONT, M.; COMAS, R. *El florí d'or català: Catalunya, València, Mallorca*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1996.
- CRUSAFONT, M.; VIDAL, A. «Els rals d'or de Mallorca a nom de Jaume II o Jaume III?». *Acta Numismàtica* [Barcelona], núm. 33 (2003), p. 69-79.

- CUADRADA, C. «Societat i urbanisme segons les possessions de Guillem de Lacera (1263)». A: *II Congrès d'Història del Pla de Barcelona*. Vol. I. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1989, p. 81-93.
- «El paisatge i l'organització del territori al Maresme medieval». A: BOLÒS, J.; BUSQUETA, J. J. (ed.). *Territori i societat a l'Edat Mitjana*. Vol. I. Lleida: Universitat de Lleida, 1997, p. 83-130.
- «Senyors i ciutadans: les senyories catalanes a la baixa edat mitjana». *Revista d'Història Medieval* [València], núm. 8 (1997), p. 57-78.
- «Territori i societat a través de les cartes de poblament medievals: la Catalunya Nova». A: BOLÒS, J.; BUSQUETA, J. J. (ed.). *Territori i societat a l'Edat Mitjana*. Vol. III. Lleida: Universitat de Lleida, 1999-2000, p. 273-294.
- CURTO, A. *La intervenció municipal en l'abastament de blat d'una ciutat catalana: Tortosa, segle XIV*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1988.
- CUVILLIER, J. P. «Les communautés rurales de la Plane de Vich (Catalogne) aux XIIIe et XIVe siècles». *Mélanges de la Casa de Velázquez* [Madrid], vol. IV (1968), p. 73-104.
- «La noblesse catalane et le commerce des blés aragonais au début du XIVe siècle». *Mélanges de la Casa de Velázquez* [Madrid], vol. VI (1970), p. 113-130.
- «La propriété et l'utilisation des ouvrages hydrauliques dans la Catalogne médiévale (XIIIe et XIVe siècles)». *Scriptorum Populeti* [Poblet], núm. 3 (1970), p. 243-257.
- «Barcelone, Gênes et le commerce du blé de Sicile vers le milieu du XIIIe siècle». A: *Atti del I Congresso Storico Liguria-Catalogna*. Bordighera: Istituto Internazionale di Studi Liguri, 1974, p. 161-170.
- «L'irrigation dans la Catalogne médiévale et moderne». *Mélanges de la Casa de Velázquez* [Madrid], vol. XX (1984), p. 145-187.
- DEAUX, G. *The Black Death, 1347*. Londres: Hamilton, 1969.
- DELATOCHE, R. «Regards sur l'agriculture aux temps carolingiens». *Journal des Savants* [Paris], núm. 2 (1977), p. 73-100.
- DESPORTES, F. *Le pain au Moyen Âge*. París: O. Orban, 1987.
- DEVROEY, J. P.; MOL, J. J. van (ed.). *L'épeautre (Triticum spelta), histoire et ethnologie*. Bruxelles: Université Libre de Bruxelles, 1989.
- DEVROEY, J. P.; MOL, J. J. van; BILLEN, C. (ed.). *Le seigle (Secale cereale), histoire et ethnologie*. Bruxelles: Centre Belge d'Histoire Rurale, 1995.
- DOCKÈS, P. «Grands moulins hydrauliques, rapports sociaux et systèmes d'exploitation». *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations* [Binghamton], vol. X/2 (1986), p. 348-397.
- DONAT, L. «Contractes *ad laborationem* i establiments de masos després de la pesta negra (1349)». A: CONGOST, R.; TO, L. (ed.). *Homes, masos, història: La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*. Girona: Universitat de Girona; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 136-143.
- DUBY, G. *Economía rural y vida campesina en el Occidente medieval*. Barcelona: Península, 1968.
- «Il problema delle tecniche agricole». A: DUBY, G. *Terra e nobiltà nel Medio Evo*. Torí: Società Editrice Internazionale, 1971, p. 43-47.
- DUFOURCQ, C. E. *L'Espagne catalane et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles*. París: Presses Universitaires de France, 1966.
- DURAN, A. *Barcelona i la seva història*. Vol. II. Barcelona: Curial, 1973.

- DURAN, E. *Les Germanies als Països Catalans*. Barcelona: Curial, 1982.
- ECHANIZ, M. «La alimentació de los pobres asistidos por la Pía Almoína de la catedral de Barcelona según el libro de cuentas de 1283-1284». A: *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1988, p. 173-261.
- EPSTEIN, S. R. «Cities, regions and the late medieval crisis: Sicily and Tuscany compared». *Past and Present* [Oxford], núm. 130 (1991), p. 3-50.
- «Regional fairs, institutional innovation and economic growth in the late medieval Europe». *Economic History Review* [Oxford], núm. 47 (1994), p. 459-482.
- «Craft guild, apprenticeship and technological change in pre-modern Europe». *The Journal of Economic History* [Cambridge], núm. 53 (1998), p. 684-713.
- *Freedom and growth: The rise of states and markets in Europe, 1300-1750*. Londres: Routledge, 2000.
- «Fairs, towns and states in Renaissance Europe». A: CAVACIOCCHI, S. (ed.). *Fiere e mercati nella integrazione delle economie europee, sec. XIII-XVIII*. Florència: Le Monnier, 2001, p. 71-90.
- «The late medieval crisis as an “integration crisis”». A: PRAK, M. (ed.). *Early modern capitalism: Economic and social change in Europe, 1400-1800*. Nova York: Londres: Routledge, 2001, p. 23-48.
- EPSTEIN, S. R. (ed.). *Town and country in Europe, 1300-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- EPSTEIN, S. R.; HAUPT, G.; PONI, C.; SOLY, H. (ed.). *Guilds, economy and society*. Sevilla: Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1998.
- ERITJA, X. «Entre la Lleida andalusí i la feudal (segles XI-XIII). Un model d'exploració rural». A: BOLÒS, J. (ed.). *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana*. Lleida: Universitat de Lleida, 1993, p. 21-44.
- «Hàbitat i espai ramader a la regió de Lleida (s. XIII)». A: *I Jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1996, p. 75-90.
- *De «l'almunia» a la «turris»: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*. Lleida: Universitat de Lleida, 1998.
- «*Dominicum comitis*: estructuració feudal de l'horta urbana de Rufeia (Lleida) durant la segona meitat del segle XII». A: VICEDO, E. (ed.). *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya occidental*. Lleida: Pagès, 2000, p. 25-46.
- «Les séquies andalusines: la séquia de Fontanet». A: VICEDO, E. (dir.). *Els canals de Pinyana i de Fontanet: L'aigua com a factor transformador de la regió de Lleida*. Lleida: Pagès, 2006.
- ESPAÑOL, F. «Els casals de molins medievals a les comarques tarragonines. Contribució a l'estudi de la seva tipologia arquitectònica». *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* [Barcelona], núm. 1 (1980), p. 231-254.
- FALCÓN, M. I. «El gremio de panaderos de Zaragoza en el siglo XV». *Aragón en la Edad Media: Estudios de Economía y Sociedad* [Saragossa], vol. VII (1987), p. 199-230.
- FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, L. «Libre de totes maneres de confits. Un tratado manual cuatrocenista de arte de dulcería». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* [Barcelona], vol. XIX (1946), p. 97-134.

- FARÍAS, V. «La sagrera catalana (c. 1025-c. 1200): características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial». *Studia Historica (Historia Medieval)* [Salamanca], vol. XI (1993), p. 81-121.
- «Las villas de la región catalana en los siglos XI-XIV. Propuestas para el estudio del hecho urbano medieval». A: DÉBAX, H. (ed.). *Les sociétés méridionales à l'âge féodal (Espagne, Italie et sud de la France): Hommage à Pierre Bonnassie*. Tolosa de Llenguadoc: CNRS: Université de Toulouse: Le Mirail, 1999, p. 185-190.
- «La vila i el mas: economia pagesa i mercat a la Catalunya Vella dels segles XI-XIV». A: VICEDO, E. (ed.). *Fires, mercats i món rural: IV Jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2004, p. 101-117.
- *El mas i la vila a la Catalunya medieval*. València: Universitat de València, 2009.
- FEBRER, M. «El arrendamiento de servicios agrícolas y sus formas de remuneración en las aljamas mudéjares valencianas». A: *VI Simposio Internacional de Mudejarismo*. Terol: Instituto de Estudios Turolenses, 1993, p. 297-309.
- *Dominio y explotación territorial en la Valencia foral*. València: Universitat de València, 2000.
- FEBVRE, L. «La peste noire de 1348». *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* [París], vol. IV/1 (1949), p. 101-107.
- FELIU, G. *El funcionament del règim senyorial a l'edat moderna: L'exemple del Pla d'Urgell*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1990.
- «Activitats econòmiques (del 714 a la fi del segle XIII)». A: SOBREQÜÉS, J. (dir.). *Història de Barcelona*. Vol. II. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Ajuntament de Barcelona, 1992, p. 207-307.
- «El pes econòmic de la remença i dels mals usos». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 22 (1992), p. 145-160.
- «L'impuls urbà i mercantil». A: RIQUER, B. de (dir.). *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Vol. II. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1998, p. 252-269.
- «La moneda feudal». A: RIQUER, B. de (dir.). *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Vol. II. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1998, p. 268-269.
- «La demografia baixmedieval catalana: estat de la qüestió i propostes de futur». *Revista d'Història Medieval* [València], núm. 10 (1999), p. 13-44.
- «Els antecedents de la remença i dels mals usos». *Quaderns de la Selva* [Santa Coloma de Farners], núm. 13 (2001), p. 209-228.
- «La crisis catalana de la Baja Edad Media. Estado de la cuestión». *Hispania* [Madrid], vol. LXIV/2 (2004), p. 435-466.
- «Evolución y asentamiento de la población». A: SESMA MUÑOZ, J. Á. (coord.). *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458: Aspectos económicos y sociales*. Saragossa: CEMA, 2010, p. 31-58.
- FERNÁNDEZ CUADRENY, J. «El crèdit jueu a la Barcelona del segle XIII». *Barcelona Quaderns d'Història* [Barcelona], núm. 13 (2007), p. 157-196.
- FERNÁNDEZ TRABAL, J. «Aprofitaments comunals, prats i pastures al delta del Llobregat (segles XIV i XV). Conflictes per a la utilització de l'espai a la baixa edat mitjana». *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* [Barcelona], núm. 10 (1989), p. 189-220.

- FERNÁNDEZ TRABAL, J. *Una família catalana medieval: Els Bell-lloc de Girona, 1267-1533*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.
- «En els orígens de la indústria. Els molins de la conca baixa del Llobregat a l'edat mitjana (segles XII-XVI)». *Materials del Baix Llobregat* [Sant Feliu de Llobregat], núm. 6 (2000), p. 85-105.
- «El conflicte remença a la Catalunya del segle XV». *Afers* [Catarroja], núm. 42-43 (2002), p. 587-624.
- «Els molins reials del Llobregat i la vila de Molins de Rei». *L'Espai* [Molins de Rei], núm. 5 (2002), p. 66-78.
- «Les indústries rurals». A: GIRALT I RAVENTÓS, E. (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca: Universitat de Barcelona, 2004, p. 361-394.
- *Política, societat i economia en una vila catalana medieval: Molins de Rei, 1190-1512*. Molins de Rei: Ajuntament de Molins de Rei, 2005.
- «Implicacions polítiques en la recuperació del patrimoni reial a Catalunya durant el regnat d'Alfons el Magnànim. La llučió de Molins de Rei i la seva pèrdua posterior». *Afers* [Catarroja], núm. 52-53 (2006), p. 161-182.
- «Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat: els casals de Martorell, Sant Vicenç dels Horts i Molins de Rei (segles XII-XV)». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* [Barcelona], vol. XXVI (2008), p. 7-60.
- FERNÁNDEZ TRABAL, J.; RIERA I MELIS, A. «La crisi econòmica i social al camp». A: GIRALT I RAVENTÓS, E. (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca: Universitat de Barcelona, 2004, p. 119-179.
- FERRER, M. T. «Els italians a terres catalanes (segles XII-XV)». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 10 (1980), p. 393-467.
- «Boscos i deveses a la Corona Catalano-aragonesa (s. XIV-XV)». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 20 (1990), p. 485-539.
- «Establiments de masos després de la pesta negra». A: FERRER, M. T.; MUTGÉ, J.; RIU, M. (ed.). *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (ss. IX-XVIII): Aspectes arqueològics, geogràfics, arquitectònics i antropològics*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2001, p. 189-241.
- «Flix, un port fluvial blader per a Barcelona: la compra de la Baronia de Flix i la Palma». *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* [Barcelona], núm. 23-24 (2002-2003), p. 465-508.
- FERRER, M. T.; MUTGÉ, J.; RIU, M. (ed.). *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (ss. IX-XVIII): Aspectes arqueològics, geogràfics, arquitectònics i antropològics*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2001.
- FITA, F. «Cortes de Barcelona (10 de marzo de 1131). Texto inédito». *Boletín de la Real Academia de la Historia* [Madrid], vol. IV (1884), p. 75-84.
- FITÉ, F. «Un apropament a l'estudi dels molins del Montsec i la vall d'Àger». *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* [Barcelona], núm. 4 (1983), p. 207-238.
- FLANDRIN, J. L. «Historia de la alimentación. Por una ampliación de perspectivas». *Manuscrits* [Barcelona], núm. 6 (1987), p. 7-30.
- FONT RIUS, J. M. «La Universidad de Prohombres de Ribera de Barcelona y sus ordenanzas marítimas (1258)». A: *Estudios de derecho mercantil en homenaje al Profesor Antonio Polo*. Madrid: Editoriales de Derecho Reunidas, 1981, p. 199-240.

- FONTANALS, R. *Un plànol de la séquia de la Vila del segle XIV (Ciutat de Mallorca)*. Palma: Ajuntament de Palma, 1984.
- The forme of cury: Libro di cucina di Riccardo II*. Ed. a cura de C. B. Hieatt. Milà: Tommasi, 2005.
- FORT I COGUL, E. *El senyoriu de Santes Creus*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajua-na, 1972.
- FOSSIER, R. *Enfance de l'Europe, X^e-XIIe siècles: Aspects économiques et sociaux*. París: Presses Universitaires de France, 1982. 2 v.
- FOURNIAL, E. *Histoire monétaire de l'Occident médiéval*. París: F. Nathan, 1970.
- FRANKLIN-LYONS, A. *Famine: Preparation and response in Catalonia after the Black Death*. Tesi doctoral. New Haven: Yale University, 2009.
- FREEDMAN, P. *Assaig d'història de la pagesia catalana*. Barcelona: Edicions 62, 1988.
- «El *ius maltractandi català*». A: FREEDMAN, P. *Assaig d'història de la pagesia catalana*. Barcelona: Edicions 62, 1988, p. 107-145.
- *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*. Vic: Eumo, 1993.
- «Peasant servitude in mediæval Catalonia». *Catalan Historical Review* [Barcelona], núm. 6 (2013), p. 33-43.
- FURIÓ, A. *Camperols del País Valencià: Sueca, una comunitat rural a la tardor de l'edat mitjana*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1982.
- «Organització del territori i canvi social al País Valencià després de la conquesta cristiana». A: BOLÒS, J.; BUSQUETA, J. J. (ed.). *Territori i societat a l'Edat Mitjana*. Vol. I. Lleida: Universitat de Lleida, 1997, p. 131-166.
- «Senyors i senyories al País Valencià al final de l'edat mitjana». *Revista d'Història Medieval* [València], núm. 8 (1997) p. 109-151.
- «De la societat islàmica a la feudal. La conquesta i la colonització de Cullera». A: *II Jornades d'Estudis de Cullera*. Benicull de Xúquer: 7 i Mig, 1998, p. 321-367.
- «L'organització del territori: l'espai i el poblament». A: GIRALT I RAVENTÓS, E. (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca: Universitat de Barcelona, 2004, p. 247-300.
- «L'utilatge i les tècniques». A: GIRALT I RAVENTÓS, E. (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca: Universitat de Barcelona, 2004, p. 335-360.
- «Temps de represa i creixement. La recuperació del final de l'edat mitjana i l'inici de la moderna». A: GIRALT I RAVENTÓS, E. (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca: Universitat de Barcelona, 2004, p. 181-243.
- FURIÓ, A.; GARCIA-OLIVER, F. «Dificultats agràries en la formació i consolidació del feudalisme al País Valencià». *Estudi General* [Girona], núm. 5-6 (1985-1986), p. 291-310.
- «La cultura pagesa». A: GIRALT I RAVENTÓS, E. (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca: Universitat de Barcelona, 2004, p. 581-602.
- FURIÓ, A.; MARTÍNEZ, L. P. «De la hidràulica andalusí a la feudal: continuïtat i ruptura. L'Horta del Cent a l'Alzira medieval». A: FURIÓ, A.; LAIRON, A. (ed.). *L'espai de l'aigua: Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*. València: Universitat de València, 2000, p. 19-73.
- Furs de València*. Vol. III. Ed. a cura de G. Colón i A. Garcia. Barcelona: Barcino, 1999.

- GALOBARDES, M. *Els remences dins el quadre de la pagesia catalana fins al segle xv*. Figueres: Biblioteca Palau de Perelada, 1970-1973. 2 v.
- GARCIA, A.; FERRER, M. T. *Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona*. Vol. II. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1983.
- GARCIA, A.; GUÀRDIA, M. *Espai i societat a la Barcelona pre-industrial*. Barcelona: La Magrana: Ajuntament de Barcelona, 1985.
- «Consolidació d'una estructura urbana: 1300-1516». A: SOBREQÜÉS, J. (dir.). *Història de Barcelona*. Vol. III. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Ajuntament de Barcelona, 1992, p. 35-72.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, J. Á. «El equipamiento molinar en la Rioja Alta en los siglos x al xii». A: *Homenaje a Fray Justo Pérez de Urbel, OSB*. Vol. I. Burgos: Abadía de Santo Domingo de Silos, 1976, p. 387-405.
- GARCÍA GONZÁLEZ, J. J. *Vida económica de los monasterios benedictinos en el siglo xiv*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1972.
- GARCÍA HERRERO, M. C.; TORREBLANCA GASPAS, M. J. «San Miguel y la plaga de langosta (Claves para la interpretación del voto tasustano de 1421)». *Aragón en la Edad Media* [Saragossa], vol. x-xi (1993), p. 281-305.
- GARCÍA MARSILLA, J. V. *La jerarquía de la mesa: Los sistemas alimentarios en la Valencia bajo-medieval*. València: Diputació de València, 1993.
- *Vivir a crédito en la Valencia medieval: De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*. València: Universitat de València, 2002.
- *La taula del senyor duc. Alimentació, gastronomia i etiqueta a la cort dels ducs reials de Gandia*. Gandia: CEIC Alfons el Vell, 2010.
- GARCIA-OLIVER, F. *El monestir i la mesquita: Societat i economia agrària a la Valldigna (segles XIII-XV)*. Vol. II. Tesi doctoral inèdita. València: Universitat de València, 1986.
- *Terra de feudals: El País Valencià en la tardor de l'edat mitjana*. València: Institució Valenciana d'Estudis i Investigació: Alfons el Magnànim, 1991.
- «De Perpinyà a Elx. Desenvolupament econòmic i geogràfic de les aljames». A: *Xudeus e coversos na historia*. Vol. II. Santiago de Compostel·la: Editorial de la Historia, 1994, p. 247-261.
- *Cistercencs del País Valencià: El monestir de Valldigna, 1298-1530*. València: Tres i Quatre, 1998.
- «Les companyies del trapig». *Afers* [Catarroja], núm. 32 (1999), p. 167-194.
- «Els cultius». A: GIRALT I RAVENTÓS, E. (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca: Universitat de Barcelona, 2004, p. 301-334.
- «L'expansió (1200-1350)». A: GIRALT I RAVENTÓS, E. (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca: Universitat de Barcelona, 2004, p. 91-118.
- GARÍ, B. «Las *querimoniæ* feudales en la documentación catalana del siglo XII (1131-1178)». *Medievalia* [Barcelona], núm. 5 (1984), p. 7-49.
- GASSIOT, S. «Herència i mercat de la terra: l'accés a la propietat al domini de Cervelló segons el capbreu de 1374-1377». A: SÁNCHEZ, M. (comp.). *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1993, p. 71-103.

- GAUTIER-DALCHÉ, J. «Moulin à eau, seigneurie, communauté rurale dans le nord de l'Espagne, IXe-XIe siècles». A: *Études de civilisation médiévale (IXe-XIIIe siècles): Mélanges offerts à Edmond-René Labande*. Poitiers: CESCUM, 1974, p. 337-349.
- GENET, P. «Le développement des monarchies d'Occident est-il une conséquence de la crise?». A: *Europa en los umbrales de la crisis, 1250-1350*. Pamplona: Gobierno de Navarra, 1995, p. 247-273.
- GEREMEK, B. *La piedad y la horca: Historia de la miseria y de la caridad en Europa*. Madrid: Alianza, 1998.
- GIBERT, R. «La "Complantatio" en el derecho medieval español». *Anuario de Historia del Derecho Español* [Madrid], vol. xxii (1953), p. 737-768.
- GIL FARRÉS, O. *Historia de la moneda española*. Madrid: Gráficas Adrados, 1976.
- GIL-SOSTRES, P. (amb la col·laboració de J. A. PANIAGUA i L. GARCIA BALLESTER). «Estudi introductorí». A: *Arnaldi de Villanova opera medica omnia. X.1: Regimen sanitatis ad regem Aragonum*. Ed. a cura de L. Garcia Ballester i M. R. McVaugh. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1996, p. 15-24.
- GIRONA, D. «Mullerament de l'infant Pere de Catalunya amb madona Constanza de Sicília». A: *I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. I. Barcelona: F. Altés, 1909, p. 232-299.
- GIRONELLA I GRANÉS, J. M. *La molla de cereals i el batanatge de teixits al comtat d'Empúries i al vescomtat de Rocabertí a final del segle XIII i la primera meitat del segle XIV*. Vol. I. Tesi doctoral inèdita. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Geografia i Història, 2013.
- GIUNTA, F. *Aragoneses y catalanes en el Mediterráneo*. Barcelona: Ariel, 1989.
- GLENISSON, J. «Une Administration médiévale aux prises avec la disette: la question des blés dans les provinces italiennes de l'État pontifical en 1374-75». *Le Moyen Âge* [Brussel·les], núm. 57 (1951), p. 303-326.
- GLICK, T. F. *Irrigation and hydraulic technology: Medieval Spain and its legacy*. Aldershot: Variorum, 1996.
- *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*. València: Generalitat Valenciana, 1988.
- «Molins d'aigua a l'Horta medieval de València: observacions a un article de Vicenç M. Rosselló». *Afers* [Catarroja], núm. 9 (1990), p. 9-22.
- *Tecnología, ciencia y cultura en la España medieval*. Madrid: Alianza, 1992.
- «Sobre la tipologia convencional dels molins hidràulics». *Afers* [Catarroja], núm. 15 (1993), p. 53-56.
- GLICK, T. F.; MARTÍNEZ, L. P. «La molineria hidràulica valenciana: qüestions obertes». A: GLICK, T. F.; GUINOT, E.; MARTÍNEZ, L. P. (ed.). *Els molins hidràulics valencians: Tecnología, història i context social*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2000, p. 29-99.
- GOGLIN, J.-L. *Les misérables dans l'Occident médiéval*. París: Éditions du Seuil, 1976.
- GÓMEZ, N. P. «Contribució a l'estudi de la molineria valenciana mijeval». A: *III Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. II. València: Imprenta del Hijo de F. Vives Mora, 1923, p. 695-766.
- GONTHIER, N. *Cris de haine et rites d'unité: La violence dans les villes, XIIIe-XVe siècles*. Turnhout: Brepols, 1992.
- GONZALVO BOU, G. *La pau i treva a Catalunya: Origen de les Corts catalanes*. Barcelona: La Magrana: Institut Municipal d'Història, 1986.

- GONZALVO BOU, G. *Les constitucions de pau i treva de Catalunya (segles XI-XIII)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia, 1994.
- GOTTFRIED, R. S. *La muerte negra: Desastres naturales y humanos en la Europa medieval*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 1989.
- GREWE, R. *Libre de Sent Soví: Receptari de cuina*. Barcelona: Barcino, 1979.
- GUAL CAMARENA, M. *Vocabulario del comercio medieval: Colección de aranceles aduaneros de la Corona de Aragón (siglos XIII y XIV)*. Barcelona: El Albir, 1976.
- GUICHARD, P. *Al-Ándalus: Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*. Barcelona: Barral, 1976.
- «La propriété des moyens de production: l'eau, la terre et les moulins». A: *Les musulmans de Valence et la Reconquête (XIIe-XIIIe siècles)*. Damasc: Institut Français de Damas, 1991, p. 230-235.
- GUILLERÉ, C. *Diner, poder i societat a la Girona del segle XIV*. Girona: Ajuntament de Girona, 1984.
- *Girona al segle XIV*. Vol. II. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994.
- GUINOT, E. «"Sofras" y prestaciones personales en los mudéjares valencianos». A: *VI Simposio Internacional de Mudejarismo*. Terol: Instituto de Estudios Turolenses, 1993, p. 329-356.
- «Sobre el poblament i el pas del món musulmà al cristià en el Maestrat castellanenc del segle XIII». *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo* [Benicarló], núm. 47-48 (1994), p. 17-39.
- «"Donamus et concedimus vobis". Monarquia i senyorialització del patrimoni reial al País Valencià en temps de Jaume II». A: *XV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. I. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1996, p. 219-235.
- «Canvis i transformacions en l'organització del poblament al País Valencià arran de la conquesta feudal del segle XIII. Una aproximació». A: BOLÒS, J.; BUSQUETA, J. J. (ed.). *Territori i societat a l'Edat Mitjana*. Vol. II. Lleida: Universitat de Lleida, 1998, p. 153-175.
- *Els fundadors del Regne de València*. València: Tres i Quatre, 1999.
- «Molins andalusins i molins feudals: l'ordenació del sistema hidràulic baixmedieval del riu de la Sénia». A: GLICK, T. F.; GUINOT, E.; MARTÍNEZ, L. P. (ed.). *Els molins hidràulics valencians: Tecnologia, història i context social*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2000, p. 193-227.
- «El riu de la Sénia: sistemes de reg i molins medievals». *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* [Barcelona], núm. 23-24 (2002-2003), p. 103-121.
- «La política d'establiment i construcció de molins al Regne de València durant el regnat de Jaume II (1291-1327)». A: *XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. II. València: Universitat de València, 2005, p. 2177-2204.
- «La construcción de un paisaje medieval. Poder feudal y organización social del espacio rural en la Valencia del siglo XIII». A: SESMA MUÑOZ, J. Á. (coord.). *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458: Aspectos económicos y sociales*. Saragossa: CEMA, 2010, p. 109-133.
- GUINOT, E.; ESQUILACHE, F. *Montcada i l'Orde del Temple en el segle XIII: Una comunitat de l'Horta de València en temps de Jaume I*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2010.
- GÜNZBERG, J. «Las crisis de mortalidad en la Barcelona del siglo XIV». *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* [Madrid], vol. VII/2 (1989), p. 9-36.

- GÜNZBERG, J. «Testamentos del siglo XIV del Archivo Histórico de Protocolos de Barcelona (AHPB) y su aplicación a la demografía histórica. Estudio archivístico-metodológico». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* [Barcelona], núm. 10 (1989), p. 89-98.
- *Vida quotidiana a la ciutat de Barcelona durant la pesta negra (1348)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2002.
- HERNANDO, J. «Els contractes de treball d'agricultors segons els protocols notariais del segle XIV». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* [Barcelona], vol. XVI (1998), p. 123-210.
- HIGOUNET, C. *Paysages et villages neufs du Moyen Âge*. Bordeus: Fédération Historique du Sud-Ouest, 1975.
- HILTON, R. *Siervos liberados: Los movimientos campesinos medievales y el levantamiento inglés de 1381*. Madrid: Siglo XXI, 1978.
- «Pain et cervoise dans les villages anglaises au Moyen Âge». *Flaran* [Auch], núm. 5 (1983), p. 221-229.
- HINOJOSA, E. de. «El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media». A: HINOJOSA, E. de. *Obras: Estudios de investigación*. Vol. II. Madrid: Ministerio de Justicia: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1955, p. 35-323.
- HURTADO, V. *Llibre de deutes, trameses i rebudes de Jaume de Mitjavila i companyia, 1345-1370: Edició, estudi comptable i econòmic*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2005.
- IGUAL, D. «¿Crisis? ¿Qué crisis? El comercio internacional en los reinos hispánicos de la Baja Edad Media». *Edad Media: Revista de Historia* [Valladolid], núm. 8 (2007), p. 203-223.
- «Inventari del castell de Castellar, any 1388». *Plaça Vella* [Castellar del Vallès], núm. 18 (1986).
- IRADIEL, P. *Progreso agrario, desequilibrio social y agricultura de transición: La propiedad del Colegio de España en Bolonia (siglos XIV y XV)*. Bolonya: Real Colegio de España, 1978.
- «El segle XV». A: BELENGUER, E. (coord.). *Història del País Valencià*. Vol. II. Barcelona: Edicions 62, 1989, p. 267-272.
- «Formas de poder y de organización de la sociedad en las ciudades castellanas de la Baja Edad Media». A: *Estructuras y formas de poder en la historia*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1991, p. 23-49.
- «La crisis bajomedieval, un tiempo de conflictos». A: *Conflictos sociales, políticos e intelectuales en la España de los siglos XIV y XV*. Logronyo: Instituto de Estudios Riojanos, 2004, p. 13-48.
- Italia 1350-1450: Tra crisi, trasformazione, sviluppo*. Pistoia: Presso la Sede del Centro, 1993.
- JORDÀ, A. «Los remensas. Evolución de un conflicto jurídico y social del campesinado catalán en la Edad Media». *Boletín de la Real Academia de la Historia* [Madrid], vol. 187/2 (1990), p. 217-298.
- JORDAN, W. C. *The great famine: Northern Europe in the early fourteenth century*. Princeton: Princeton University Press, 1996.
- JOVER, G. «Una crisi de renda feudal? Mallorca 1330-1550». *Estudis d'Història Econòmica* [Palma], núm. 1 (1992), p. 31-55.
- «Endeutament, desigualtat econòmica i desposseïció pagesa. El cas de la parròquia de Petra, 1443-1524 (Mallorca)». *Recerques* [Barcelona], núm. 33 (1995), p. 9-32.

- JOVER, G.; SOTO, R. «Els dominis feudals a la Mallorca baixmedieval (segles XIII-XVI)». *Revista d'Història Medieval* [València], núm. 8 (1997), p. 217-274.
- KIRCHNER, H. «Colonització de "lo regne de Mallorques qui és dins la mar". La subversió feudal dels espais andalusins a Mallorca». A: SENAC, P. (comp.). *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 1995, p. 279-316.
- «Construir el agua: irrigación y trabajo campesino en la Edad Media». *Arbor* [Madrid], vol. CLI (1995), p. 35-64.
- «Molinos hidráulico-harineros». A: *El agua en la agricultura en Al-Ándalus*. Barcelona: Lunwerg, 1995, p. 172.
- *La construcció de l'espai pagès a Mayurqa: Les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 1997.
- KIRCHNER, H.; LLURÓ, J. M.; MARTÍ, R.; RIERA, M.; TORRES, J. M. «Molins d'origen musulmà a Banyalbufar». *Estudis Baleàrics* [Palma], núm. 21 (1986), p. 77-86.
- KOTELNIKOVA, L. «L'agricultura e il rendimento agricolo nella Toscana e specialmente nella zona di Lucca nei secoli XII-XIV». A: *Produttività e tecnologia nei secoli XII-XVII*. Florència: Le Monnier, 1981, p. 63-70.
- LARA IZQUIERDO, P. *Sistema aragonés de pesos y medidas: La metrología aragonesa y sus relaciones con la castellana*. Saragossa: Guara, 1984.
- LARENAUDIE, M. J. «Les famines en Languedoc aux xive et xve siècles». *Annales du Midi* [Tolosa de Llenguadoc], vol. LXIV (1952), p. 27-39.
- LAURIOUX, B. «Entre savoir et pratiques: le livre de cuisine à la fin du Moyen Âge». *Médiévales* [París], núm. 14 (1988), p. 59-71.
- «Le Registre de cuisine de Jean de Bockenheim, cuisinier du pape Martin V». *Mélanges de l'École Française de Rome* [Roma], núm. 100 (1988), p. 709-760.
- «Les livres de cuisine en Occident à la fin du Moyen Âge». A: JANSEN-SIEBEN, R. (ed.). *Artes mechanicae en Europe médiévale*. Brussel·les: Archives et Bibliothèques de Belgique, 1989, p. 113-126.
- «Des lasagnes romaines aux vermicelles arabes: quelques réflexions sur les pâtes alimentaires». A: MORNET, E. (coord.). *Campagnes médiévales: L'homme et son espace. Études offertes à Robert Fossier*. París: Publications de la Sorbonne, 1995, p. 199-215.
- *Le règne de Taillevent: Livres et pratiques culinaires à la fin du Moyen Âge*. París: Publications de la Sorbonne, 1997.
- *Les livres de cuisine médiévaux*. Turnhout: Brepols, 1997.
- «Cuisiner à l'Antique: Apicius au Moyen Âge». A: LAURIOUX, B. *Une histoire culinaire du Moyen Âge*. París: Honoré Champion, 2005, p. 111-117.
- «Des lasagnes romaines aux vermicelles arabes: quelques réflexions sur les pâtes alimentaires». A: LAURIOUX, B. *Une histoire culinaire du Moyen Âge*. París: Honoré Champion, 2005, p. 213-230.
- *Une histoire culinaire du Moyen Âge*. París: Honoré Champion, 2005.
- LEIMGRUBER, V. «Introducció». A: NOLA, R. de. *Llibre del coch*. Ed. a cura de V. Leimgruber. Barcelona: Curial, 1977.
- LITTLE, L. K. *Pobreza voluntaria y economía de beneficio en la Europa medieval*. Madrid: Taurus, 1980.
- LLADONOSA, J. *Història de Lleida*. Vol. I. Tàrraga: F. Camps Calmet, 1972.
- *Els carrers i places de Lleida a través de la història*. Lleida: Ajuntament de Lleida, 2007.

- LENESA I DE GELCEN, S. *Breve historia de las medidas agrarias de la antigüedad y estudio particular de aquellas cuyo uso es tradicional en Cataluña*. Barcelona: Cámara Oficial Sindical Agraria de Barcelona, 1952.
- LLUCH, R. «El mas i la servitud en els segles XIV i XV». *Quaderns* [Banyoles], núm. 19 (1988), p. 85-94.
- «Els manuals de comptes de l'Almoïna del Pa de la Seu de Girona: menjar de pabordes i pa de pobres». A: *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII)*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 1996, p. 567-577.
- «Remences redimits. El domini de l'Almoïna del Pa de la Seu de Girona (1331-1458)». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], vol. 27/2 (1997), p. 869-902.
- «Remença i mals usos: el cas de Camós (1331-1399)». A: CONGOST, R.; TO, L. (ed.). *Homes, masos, història: La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*. Girona: Universitat de Girona; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 151-184.
- *Els remences: La senyoria de l'Almoïna de Girona als segles XIV i XV*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines: Universitat de Girona, 2005.
- LOOMIS, R. S. «Ecological dimensions of medieval agrarian systems: an ecologist responds». *Agricultural History* [Washington], vol. LII (1978), p. 478-483.
- LÓPEZ, M. D. *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410)*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1995.
- LÓPEZ BONET, J. F. «Les ordenacions de Jaume II per a l'establiment de noves viles a Mallorca (1300)». *Estudis Baleàrics* [Palma], vol. II/6 (1982), p. 131-156.
- LÓPEZ ELUM, P. *Los orígenes de los Furs de València y de las Cortes en el siglo XIII*. València: Biblioteca Valenciana, 2001.
- LÓPEZ PIZCUESTA, T. «Los bienes de un farmacéutico barcelonés del siglo XIV: Francesc de Camp». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* [Barcelona], núm. 13 (1992), p. 17-73.
- *La Pía Almoïna de Barcelona (1161-1350): Estudi d'un patrimoni eclesiàstic català baixmedieval*. Barcelona: Fundació Noguera, 1998.
- «El uso del contrato enfitéutico en la gestión del dominio territorial de la Pía Almoïna de Barcelona (siglos XIII-XV)». *Cuadernos de Investigación Histórica* [Madrid], núm. 17 (1999), p. 155-190.
- MADURELL, J. M. «Els molins a Catalunya en temps de Jaume I (Notes documentals)». A: *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Comunicaciones*. Vol. II/4. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1982, p. 165-170.
- MADURELL, J. M.; GARCÍA, A. *Comandas comerciales barcelonesas de la Baja Edad Media*. Barcelona: Colegio Notarial de Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1973.
- MAGNOU-NOTIER, E. «À propos de la "villa" et du manse dans les sources méridionales du Haut Moyen Âge». *Annales du Midi* [Tolosa de Llenguadoc], vol. xcvi (1984), p. 85-91.
- MALLORQUÍ, E. «El mas com a unitat d'explotació agrària. Repàs dels seus orígens». *Quaderns* [Banyoles], núm. 19 (1998), p. 45-64.
- «Homes, viles i masos (Cruïlles, 1319)». A: CONGOST, R.; TO, L. (ed.). *Homes, masos, història: La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*. Girona: Universitat de Girona; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 43-90.
- MALUQUER DE MOTES, J. «El agua en el crecimiento catalán de los siglos XVII y XVIII. Derechos de propiedad y utilizaciones energéticas». *Review: A Journal of the Fernand*

- Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations* [Binghamton], vol. X/2 (1986), p. 315-347.
- MARQUÈS, J. M. «Vilobí d'Onyar a través del capbreu d'en Ramon de Malars». *Estudis d'Història Agrària* [Barcelona], núm. 5 (1985), p. 27-52.
- MARSIÑACH, M. «Urbanisme i societat a Barcelona a mitjan segle XIV. La plaça del Blat». A: *Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*. Vol. I. Barcelona: Institut Municipal d'Història, 1989, p. 119-131.
- MARTÍ, R. «Hacia una arqueología hidráulica: la génesis del molino feudal en Catalunya». A: BARCELÓ, M. [et al.]. *Arqueología medieval: En las afueras del «medievalismo»*. Barcelona: Crítica, 1988, p. 165-194.
- MARTÍNEZ, L. P. «Feudalismo, capital mercantil i desenvolupament agrari a la València del segle XV. El plet de la canyamel». *Afers* [Catarroja], núm. 32 (1999), p. 123-149.
- MARTÍNEZ CAMAÑO, F. «Crisis de subsistencias y estructuras de poder: el ejemplo de Barcelona en los años 1339-1341». A: *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII)*. Palma: Institut d'Estudis Balearics, 1996, p. 251-262.
- MARTÍNEZ FERRANDO, J. E. *Jaime II de Aragón, su vida familiar*. Vol. II. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1948.
- MARTÍNEZ PARÍS, J. M. «L'aigua que flueix: territori, fiscalitat i aprofitament hidràulic a Fonç». A: BOLÒS, J.; BUSQUETA, J. J. (ed.). *Territori i societat a l'Edat Mitjana*. Vol. III. Lleida: Universitat de Lleida, 1999-2000, p. 319-350.
- MAS, A., *Règim feudal i pagesia a la Baronia del comte d'Empúries als segles XIII-XV*. Memòria de llicenciatura inèdita. Palma: Universitat de les Illes Balears, 1995.
- *Desposseïció pagesa, creixement i concentració de la població: Santa Margalida, 1459-1595*. Treball de recerca de tercer cicle inèdit. Palma: Universitat de les Illes Balears, 1997.
- «Les Ordinacions de Jaume II. Una aproximació des de la perspectiva de la història agrària». A: BARCELÓ I CRESPI, M.; SASTRE, J. (coord.). *Jaume II i Sanç I. Dues actituds, un mateix projecte: XXX Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma: Institut d'Estudis Balearics, 2012, p. 175-193.
- MCNEIL, W. H. *Plagas y pueblos*. Madrid: Siglo XXI, 1984.
- MENANT, F. «Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media: algunas reflexiones previas». A: OLIVA, H. R.; BENITO, P. (ed.). *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2007, p. 17-60.
- MINGOTE, J. L. *Tecnología agrícola medieval en España: Una relación entre la etnología y la arqueología a través de los aperos agrícolas*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 1996.
- MIQUEL MORGADES, R. «L'abastiment de blat a la ciutat de Tarragona segons les actes del Consell Municipal de 1406». A: *I Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó*. Vol. II. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, p. 121-138.
- MIRET I SANS, J. *Les cases de Templers i Hospitalers en Catalunya: Aplech de noves i documents històrics*. Barcelona: Imp. de la Casa Provincial de Caritat, 1910.
- *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2004.
- MITJÀ, M. «Barcelona y el problema sardo en el siglo XIV». A: *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. 1. Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores, 1959, p. 447-459.
- MOLLAT, M. *Les pauvres au Moyen Âge*. Paris: Hachette, 1978.

- MOLLAT, M.; WOLFF, P. *Uñas azules, Jacques et Ciompi: Las revoluciones populares en Europa en los siglos XIV y XV*. Madrid: Siglo XXI, 1976.
- MONSALVO, J. M. «Gobierno municipal, poderes urbanos y toma de decisiones en los concejos castellanos bajomedievales». A: *Las sociedades urbanas en la España medieval*. Pamplona: Gobierno de Navarra, 2003, p. 409-488.
- MONTANARI, M. *L'alimentazione contadina nell'alto Medioevo*. Nàpols: Liguori, 1979.
- «L'alimentazione contadina nell'Italia tardomedievale». A: MONTANARI, M. *Campagne medievali: Strutture produttive, rapporti di lavoro, sistemi alimentari*. Torí: Einaudi, 1984, p. 201-217.
- «Rese cerealicole e rapporti di produzione». A: MONTANARI, M. *Campagne medievali: Strutture produttive, rapporti di lavoro, sistemi alimentari*. Torí: Einaudi, 1984, p. 55-85.
- *Alimentazione e cultura nel Medioevo*. Roma; Bari: Laterza, 1988.
- *El hambre y la abundancia: Historia y cultura de la alimentación en Europa*. Barcelona: Crítica, 1993.
- *Gusti del Medioevo: I prodotti, la cucina, la tavola*. Roma; Bari: Laterza, 2012.
- MORENO, A.; DOMÈNECH, T.; GÜNZBERG, J.; PLANAGUMÀ, J. «Las crisis demográficas en Cataluña. Siglos XIV-XVII. Algunas reflexiones». *Contrastes: Revista de Historia Moderna* [Múrcia], núm. 2 (1986), p. 15-38.
- MORRO, G. *Mallorca a mitjan segle XV: El sindicat i l'alçament forà*. Palma: Documenta Balear, 1997.
- MUTGÉ, J. *La ciudad de Barcelona durante el reinado de Alfonso el Benigno (1327-1336)*. Madrid; Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1987.
- «L'abastament de blat a la ciutat de Barcelona en temps d'Alfons el Benigne (1327-1336)». A: MUTGÉ, J. *Política, urbanismo y vida ciudadana en la Barcelona del siglo XIV*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2004, p. 215-252.
- NADAL, J. «La població». A: NADAL, J.; WOLFF, P. (ed.). *Historia de Catalunya*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau, 1983, p. 64-94.
- NEVEUX, H. «L'alimentation du XIVE au XVIIIÈ siÈcle. Essai de mise au point». *Revue d'Histoire Économique et Sociale* [París], vol. LI/3 (1973), p. 336-379.
- NICOUD, M. «L'adaptation du discours diététique aux pratiques alimentaires: l'exemple de Barnabas de Reggio». *Mélanges de l'École Française de Rome* [Roma], núm. 107 (1995), p. 207-231.
- NOHL, J. *La morte noire: Chronique de la peste d'après les sources contemporaines*. París: Payot, 1986.
- OLIVA HERRER, H. R. «Conflictos antiseñoriales en el reino de Castilla a finales de la Edad Media: viejas preguntas, ¿nuevas respuestas?». *Historia: Instituciones: Documentos* [Sevilla], núm. 36 (2009), p. 313-331.
- OLIVA HERRER, H. R.; BENITO, P. (ed.). *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2007.
- OLIVA HERRER, H. R.; CHALLET, V. «La sociedad política y el mundo rural a fines de la Edad Media». *Edad Media: Revista de Historia* [Valladolid], núm. 7 (2005-2006), p. 75-98.
- OLIVER, B. *Historia del Derecho en Cataluña, Mallorca y Valencia: Código de las Costumbres de Tortosa*. Vol. II. Madrid: Imp. de M. Ginesta, 1878.
- ORTEGA, P. «Rentas del castellán de Amposta (Orden del Hospital) en las encomiendas de Ascó, Caspe y Miravet a principios del siglo XV». *Miscel·lània de Textos Medievals* [Barcelona], núm. 8 (1996), p. 283-392.

- ORTÍ, P. «El forment a la Barcelona baixmedieval: preus, mesures i fiscalitat (1283-1345)». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 22 (1992), p. 377-424.
- «L'exploració d'una renda reial: els molins del rec Comtal fins al segle XIII». A: SÁNCHEZ, M. (comp.). *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1993, p. 243-273.
- *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2000.
- PALERMO, L. *Sviluppo economico e società preindustriale: Cicli, strutture e congiunture in Europa dal Medioevo alla prima Età Moderna*. Roma: Viella, 1997.
- PARAIN, C. «Rapports de production et développement des forces productives: l'exemple du moulin à eau». *La Pensée* [Tolosa de Llenguadoc], núm. 119 (1965), p. 55-70.
- PELLA I FORGAS, J. *Historia del Ampurdán: Estudio de la civilización en las comarcas del noreste de Cataluña*. Olot: Aubert, 1980.
- PÉREZ PUCHAL, P. «La població del País Valencià fins a l'època estadística». *Cuadernos de Geografía* [València], núm. 10 (1972), p. 1-30.
- PICCINNI, G. «Seminare, fruttare, raccogliere»: *Mezzadri e salariati sulle terre di Monte Oliveto Maggiore (1374-1430)*. Milà: Feltrinelli, 1982.
- PIÉDALLU, A. *Le sorgho, son histoire, ses applications*. París: Société d'Éditions Géographiques, Maritimes et Coloniales, 1923.
- PIFARRÉ, D. *El comerç internacional de Barcelona i el mar del Nord (Bruges) al final del segle XIV*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.
- PINI, A. I. *Città, comuni e corporazioni nel Medioevo italiano*. Bolonya: CLUEB, 1986.
- PINTO, G. «Coltura e produzione dei cereali in Toscana nei secoli XIII-XV». A: *Civiltà ed economia agricola in Toscana nei secoli XIII-XV: Problemi della vita delle campagne nel Tardo Medioevo*. Pistoia: Centro Italiano di Studi di Storia e d'Arte, 1981, p. 221-286.
- PLADEVALL, A. «La disminució de poblament a la Plana de Vic a mitjan segle XIV». *Ausa* [Vic], vol. IV (1963), p. 316-373.
- «Els senescals dels comtes de Barcelona durant el segle XI». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 3 (1966), p. 111-130.
- POLY, J. P. *La Provence et la société féodale (879-1166): Contribution à l'étude des structures dites féodales dans le Midi*. París: Bordas, 1976.
- PONS I GURI, J. M. «Entre l'emfiteusi i el feudalisme (Els reculls del dret gironí)». *Estudi General* [Girona], núm. 5-6 (1985-1986), p. 411-418.
- «Relació jurídica de la remença i els mals usos a les terres gironines». *Revista de Girona* [Girona], núm. 118 (1986), p. 36-43.
- *Les col·leccions de costums de Girona*. Barcelona: Fundació Noguera, 1988.
- «Jurisdiccions compartides a la Catalunya baix-medieval». A: PONS I GURI, J. M. *Reculls d'estudis d'història jurídica catalana*. Vol. III. Barcelona: Fundació Noguera, 1989, p. 119-143.
- «Ferma de dret». A: *Diccionari d'història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1992, p. 441.
- PONS I GURI, J. M. (cur.). *El Cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*. Barcelona: Fundació Noguera, 1984.
- QUADRADO, J. M. *Forenses y ciudadanos: Historia de las disensiones civiles de Mallorca en el siglo XV*. Palma: José Tous, 1939.

- RENOUARD, Y. «L'événement mondial plus important du xive siècle, la peste noire de 1348-1350». *Revue d'Histoire de Paris* [París], vol. LVII (1950), p. 107-119.
- «Les principaux aspects économiques et sociaux de l'histoire des pays de la Couronne d'Aragon au XIII, XIIIe et xive siècles». A: RENOUARD, Y. *Études d'histoire médiévale*. Vol. II. París: SEVPEN, 1968, p. 1083-1112.
- RIBALTA I HARO, J.; TURULL I RUBINAT, M. «Ciutat i poder en el feudalisme declinant a la Catalunya baixmedieval (diferenciació social i distribució social de l'espai urbà a Cervera, 1340-1382)». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 22 (1992), p. 79-144.
- RIERA I MELIS, A. «Mallorca 1298-1311, un ejemplo de dirigismo económico en la época de la expansión». *Estudios y Documentos de los Archivos de Protocolos* [Barcelona], vol. v (1977), p. 199-244.
- «El estatuto arancelario de los mallorquines en la Corona de Aragón durante la segunda mitad del siglo XIII». *Universitas Tarraconensis* [Tarragona], núm. 2 (1978), p. 53-88.
- «La lezda de Colliure bajo la Administración mallorquina. I: La reforma de aranceles de finales del siglo XIII (1299?)». *Acta Historica et Archæologica Mediævalia* [Barcelona], núm. 1 (1980), p. 91-125.
- «La "llicència per a barques" de 1284. Una font important per a l'estudi del comerç exterior mallorquí del darrer quart del segle XIV». *Faventia* [Barcelona], vol. II/2 (1980), p. 53-73.
- «La lezda balear de 1302, un punto de fricción entre el reino de Mallorca y las ciudades mercantiles catalanas a principios del siglo XIV». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* [Barcelona], vol. IX (1981), p. 105-196.
- *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV. I: Las repercusiones arancelarias de la autonomía balear*. Madrid; Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1986.
- «La societat catalana baixmedieval davant els sismes. I: els terratrèmols de 1373». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 16 (1986), p. 251-306.
- «Els pròdroms de les crisis agràries de la baixa edat mitjana a la Corona d'Aragó. I: 1250-1300». A: *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent*. Tarragona: Diputació Provincial, 1991, p. 35-72.
- «El bisbat de Girona al primer terç del segle XV. Aproximació al context socioeconòmic de la sèrie sísmica olotina (1427-1428)». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 22 (1992), p. 161-204.
- «Alimentació i poder a Catalunya al segle XII. Aproximació al comportament alimentari de la noblesa». *Revista d'Etnologia de Catalunya* [Barcelona], vol. I/2 (1993), p. 8-21.
- «La aparición de las corporaciones de oficio en Cataluña (1200-1350)». A: *Cofradías, gremios, solidaridades en la Europa medieval*. Pamplona: Gobierno de Navarra, 1993, p. 285-318.
- «Jerarquía social y desigualdad alimentaria en el Mediterráneo noroccidental en la Baja Edad Media. I: La cocina y la mesa de los estamentos populares». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 24 (1994), p. 857-886.
- «Jerarquía social y desigualdad alimentaria en el Mediterráneo noroccidental en la Baja Edad Media. II: La cocina y la mesa de los estamentos privilegiados». *Acta Historica et Archæologica Mediævalia* [Barcelona], núm. 16-17 (1996), p. 181-205.

- RIERA I MELIS, A. «“Os doy una parcela de tierra para que plantéis una viña de buenas vides y la cultivéis”. El vino en Cataluña, siglos IX-XIII». A: *Vino y viñedo en la Europa medieval*. Pamplona: Asociación Cultural Alonso López de Corella, 1996, p. 13-38.
- «Perpiñán, 1025-1285. Crecimiento económico, diversificación social y expansión urbana». A: ABULAFIA, D.; GARÍ, B. (dir.). *En las costas del Mediterráneo occidental: Las ciudades de la península Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*. Barcelona: Omega, 1996, p. 1-61.
- «Pobreza y alimentación en el Mediterráneo noroccidental en la Baja Edad Media». A: *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles v-xviii)*. Palma: Institut d'Estudis Balearics, 1996, p. 39-72.
- «Société féodale et alimentation (XIIe-XIIIe siècles)». A: FLANDRIN, J.-L.; MONTANARI, M. (dir.). *Histoire de l'alimentation*. París: Fayard, 1996, p. 397-418.
- *Senyors, monjos i pagesos: Alimentació i identitat social als segles XII i XIII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1997.
- «Monedas y mercados en la Edad Media: el Mediterráneo noroccidental (c. 1190-1350)». A: *Moneda y monedas en la Europa medieval (siglos XII-XV): XVI Semana de Estudios Medievales de Estella*. Pamplona: Gobierno de Navarra, 2000, p. 193-256.
- «Crisis frumentarias y políticas municipales de abastecimiento en las ciudades catalanas durante la Baja Edad Media». A: OLIVA, H. R.; BENITO, P. (ed.). *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2007, p. 124-159.
- «El comerç internacional a la Corona catalanoaragonesa en el segon terç del segle XIII». A: *Un mar de lleis: De Jaume I a Lepant*. Barcelona: Institut Europeu de la Mediterrània, 2008, p. 41-62.
- «Cluniacenses y cistercienses en el siglo XII: dos concepciones del ascetismo, dos sistemas económicos, dos actitudes ante la alimentación». A: VAL, M. I. del; MARTÍNEZ SOPENA, P. (coord.). *Castilla y el mundo feudal: Homenaje al profesor Julio Valdeón*. Vol. III. Valladolid: Junta de Castilla y León: Universidad de Valladolid, 2009, p. 399-464.
- «Los cereales y el pan en las ciudades catalanas durante la Baja Edad Media». A: ARÍZAGA, B.; SOLÓRZANO, J. S. (ed.). *Alimentar la ciudad en la Edad Media*. Logronyo: Instituto de Estudios Riojanos, 2009, p. 23-57.
- «La Diputació del General de Catalunya, 1412-1444. El desenvolupament d'una administració autonòmica medieval en un context conflictiu». *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* [Barcelona], núm. 30 (2009-2010), p. 153-249.
- «“Lo pus greu càrrech e perill que jurats d'aquesta ciutat han és tenir aquella sens fretura de blats”. El aprovisionamiento urbano de cereales en las ciudades de la Corona de Aragón durante la Baja Edad Media». A: SESMA MUÑOZ, J. Á. (coord.). *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458: Aspectos económicos y sociales*. Saragosa: CEMA, 2010, p. 233-277.
- «El mercado de los cereales en la Corona catalanoaragonesa. La gestión de las carestías durante el segundo tercio del siglo XIII». A: BOURIN, M.; DRENDEL, J.; MENANT, F. (ed.). *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*. Roma: École Française de Rome, 2011, p. 87-143.
- «Caresties i escassetats frumentàries a la Mediterrània nord-occidental a l'època de Ramon Llull. I: 1276-1282». A: RIPOLL, M. I.; TORTELLA, M. (ed.). *Ramon Llull i el lullisme: pensament i llenguatge: Actes de les jornades en homenatge de Jocelyn N. Hillgarth i Anthony Bonner*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2012, p. 193-233.

- RIERA I MELIS, A. «Crisis alimentarias y preparativos bélicos en las ciudades catalanas durante el tercer cuarto del siglo XIII». A: BALESTRACCI, D.; BARLUCCHI, A.; FRANCESCHI, F.; NANNI, P.; PICCINNI, G.; ZORZI, A. (ed.). *Uomini, paesaggi, storie. Studi di storia medievale per Giovanni Cherubini*. Vol. I. Siena: Salviati & Barabuffi, 2012, p. 227-256.
- «El mercat dels cereals a la Corona catalanoaragonesa. La gestió de les crisis alimentàries en el segle XIII». A: RIERA I MELIS, A. (coord.). *Crisis frumentàries, iniciatives privades i polítiques públiques de proveïment a les ciutats catalanes durant la baixa edat mitjana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2013, p. 47-115.
- «El pa a Perpinyà en el segon terç del segle XIII». A: MUTGÉ, J.; SALICRÚ, R.; VELA, C. (ed.). *La Corona catalanoaragonesa, l'islam i el món mediterrani: Estudis d'història medieval en homenatge a la Dra. Maria Teresa Ferrer i Mallol*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2013, p. 591-602.
- RIERA I MELIS, A.; FELIU, G. «Les activitats econòmiques a la baixa edat mitjana». A: SOBREQUÉS, J. (dir.). *Història de Barcelona*. Vol. III. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Ajuntament de Barcelona, 1992, p. 135-272.
- RIERA I MELIS, A.; PÉREZ SAMPER, M. À.; GRAS, M. «El pan en las ciudades catalanas (siglos XIV-XVIII)». A: *Alimentazione e Nutrizione Sec. XIII-XVIII*. Ed. a cura de S. Cavaciocchi. Florència: Le Monnier, 1997, p. 285-300.
- RIERA VIADER, S. «El proveïment de cereals a la ciutat de Barcelona durant el mal any primer (1333). La intervenció del Consell de Cent i la Corona». A: *Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*. Vol. I. Barcelona: Institut Municipal d'Història, 1989, p. 315-326.
- RODINSON, M. «Les influences de la civilisation musulmane sur la civilisation européenne dans les domaines de la consommation et de la distraction: l'alimentation». A: *Oriente e Occidente nel Medioevo*. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1971, p. 479-499.
- RODÓN, E. *El lenguaje técnico del feudalismo en el siglo XI en Cataluña*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1957.
- RODRÍGUEZ, A. M. «Conquesta i feudalització: el cas de Pollença, Mallorca (1298-1304)». *Estudi General* [Girona], núm. 5-6 (1985-1986), p. 371-387.
- RONCIÈRE, C. M. de la. *Prix et salaires à Florence au xive siècle (1280-1380)*. Roma: École Française de Rome, 1982.
- ROSEMBERG, B. «Les pâtes dans le monde musulman». *Médiévales* [París], núm. 16-17 (1989), p. 77-98.
- ROSSELLÓ, R. *El rei en Sanxo de Mallorca i el seu temps*. Felanitx: Imprenta Roig, 2001.
- ROSSELLÓ, V. M. «La Font de la Vila y su antiguo sistema de riego». *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación* [Palma], vol. LXVIII (1965), p. 163-176.
- «Els molins d'aigua de l'Horta de València». A: *Los paisajes del agua*. València; Alacant: Universitat de València, 1989, p. 317-346.
- «Molins fariners d'aigua. Reflexions no polèmiques d'un geògraf». *Afers* [Catarroja], núm. 15 (1993), p. 515-522.
- ROTELLI, C. *Una campagna medievale: Storia agraria del Piemonte fra il 1250 e il 1450*. Torí: Einaudi, 1973.
- ROY LADURIE, E. le. *Les paysans du Languedoc*. París: Flammarion, 1969. 2 v.
- RUBIO, A. «A propósito del Mal Any Primer. Dificultades cerealistas en la Corona de Aragón en los años treinta del siglo XIV». A: *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*. Vol. III. València: Universitat de València, 1982, p. 475-487.

- RUBIO, A. *Pobreza, enfermedad y asistencia hospitalaria en la Valencia del siglo XIV*. València: Institución Alfonso el Magnánimo, 1984.
- *Epistolari de la València medieval*. Vol. I. València: Institut de Filologia Valenciana, 1985.
- «Crisis agrarias y carestías en las primeras décadas del siglo XIV: el caso de Valencia». *Saitabi* [València], núm. 37 (1987), p. 131-148.
- «El segle XIV». A: BELENGUER, E. (coord.). *Història del País Valencià*. Vol. II. Barcelona: Edicions 62, 1989, p. 169-264.
- «El consumo de pan en la Valencia bajomedieval». A: *I Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó*. Vol. I. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, p. 153-184.
- «Pesta, fam i guerra». A: RIQUER, B. de (dir.). *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Vol. III. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1996, p. 75-89.
- RUNCIMAN, S. *I Vespri Siciliani: Storia del mondo mediterraneo alla fine del tredicesimo secolo*. Bari: Rizzoli, 1976.
- RUTENBURG, V. *Popolo e movimenti popolari nell'Italia del '300 e '400*. Bolonya: Il Mulino, 1971.
- SABATÉ, F. *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): Conquesta o repoblació?* Lleida: Universitat de Lleida, 1996.
- *El territori a la Catalunya medieval: Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana, 1997.
- «Alta edat mitjana». A: FERNÁNDEZ, R.; LLADONOSA, M. (dir.). *Història de Lleida*. Vol. II. Lleida: Pagès, 2003.
- SADA, L. *Spaghetti e compagni*. Bari: Centro Librario, 1982.
- SÁINZ DE LA MAZA, R. «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra en Lérida». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 11 (1981), p. 383-418.
- SALAVERT, V. «El Tratado de Anagni y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón». *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* [Saragossa], vol. v (1952), p. 209-360.
- SALRACH, J. M. «Bases materials de l'Estat a l'època carolíngia. L'exemple dels comtats catalans». A: *II Jornades de Debat «El poder de l'Estat: evolució, força o raó»*. Reus: Centre de Lectura de Reus, 1993, p. 49-96.
- «La renta feudal en Cataluña en el siglo XII: estudio de los honores, censos, usos y dominios de la casa de Barcelona». A: SÁNCHEZ, M. (comp.). *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1993, p. 29-70.
- «La vinya i els viticultors a la Catalunya de l'alta edat mitjana». A: GIRALT, E. (coord.). *Vinyes i vins: Mil anys d'història*. Vol. I. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1993, p. 117-145.
- «Mas prefeudal i mas feudal». A: BOLÒS, J.; BUSQUETA, J. J. (ed.). *Territori i societat a l'Edat Mitjana*. Vol. I. Lleida: Universitat de Lleida, 1997, p. 13-40.
- «El mercat de la vila, mercat de productes». A: GIRALT I RAVENTÓS, E. (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca: Universitat de Barcelona, 2004, p. 433-466.
- «Època prefeudal (segles VIII-X) i canvi feudal (segles XI-XII)». A: GIRALT I RAVENTÓS, E. (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca: Universitat de Barcelona, 2004, p. 15-44.
- «La comunitat pagesa». A: GIRALT I RAVENTÓS, E. (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca: Universitat de Barcelona, 2004, p. 505-540.

- SALRACH, J. M. «La senyoria». A: GIRALT I RAVENTÓS, E. (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca: Universitat de Barcelona, 2004, p. 541-580.
- «Mercat i mercats». A: GIRALT I RAVENTÓS, E. (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca: Universitat de Barcelona, 2004, p. 395-432.
- SÁNCHEZ, M. «Violència señorial en la Cataluña Vieja: la posible práctica del *ius maletrectandi* en el término de Castellfollit». *Miscel·lània de Textos Medievals* [Barcelona], núm. 8 (1996), p. 199-229.
- SANCHO, M. «Les fargues medievals al sud del Pirineu. Recerca documental i arqueològica». A: TOMÀS, E. (ed.). *La farga catalana en el marc de l'arqueologia siderúrgica*. Andorra: Govern d'Andorra, 1995, p. 37-50.
- «Les fargues medievals: els precedents de la farga catalana». A: RIERA, S. (coord.). *La farga catalana: Un procés siderúrgic autòcton*. Barcelona: Associació d'Enginyers Industrials, 1997, p. 17-32.
- SANTAMARÍA, Á. «Mallorca en el siglo XIV». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 7 (1970-1971), p. 253-278.
- «Levantamiento foráneo». A: MASCARÓ, J. (coord.). *Historia de Mallorca*. Vol. III. Palma: ESAGO, 1978, p. 135-248.
- «Demografía de Mallorca. Análisis del morabatín de 1329». *Mayurqa* [Palma], núm. 20 (1980-1984), p. 155-222.
- *Ejecutoria del Reino de Mallorca: 1230-1343*. Palma: Ajuntament de Palma, 1990.
- SANTANACH, J. «“Per aparellar los bons menjars ne les bones viandes”: el *Llibre de Sent Soví* i altres receptaris de cuina de la tardor medieval catalana». A: *El Llibre de Sent Soví*. Ed. a cura d'A. Riera i Melis, J. Santanach i R. A. Banegas. Barcelona: Restaurant de les 7 Portes i Barcino, 2014, p. 81-128.
- SANTONJA, V. L. *Les Corts valencianes (1240-1645)*. València: Corts Valencianes, 1997.
- SAROBÉ, R. *Els molins dels templeers al Segrià al segle XI: Estudi a través dels seus documents*. Memòria de llicenciatura inèdita. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1997.
- SASTRE, J. «El impuesto del morabatí en el Reino de Mallorca (1300-1349)». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* [Barcelona], núm. 10 (1989), p. 159-187.
- «La producción agraria de Inca, Valldemosa, Lluçmajor y Montuiri según la declaración del diezmo de 1310». A: *XIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. II/1. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 1989, p. 247-261.
- *Alguns aspectes de la vida quotidiana a la Ciutat de Mallorca: Època medieval*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 1997.
- SCHIDELER, J. C. *Els Montcada: Una família de nobles catalans a l'edat mitjana (1000-1230)*. Barcelona: Edicions 62, 1987.
- SEGRET, M.; RIU, M. «Una villa señorial catalana en el siglo XV: Sant Llorenç de Morunys». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 6 (1969), p. 345-410.
- SEGURA, J. «Repàs d'un manual notarial del temps de Jaume I». A: *I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. I. Barcelona: F. Altés, 1909, p. 300-326.
- SEIBT, F.; EBERHARD, W. (ed.). *Europa 1400: La crisis de la Baja Edad Media*. Barcelona: Crítica, 1993.
- SELMA, S. «El molí hidràulic de farina i l'organització de l'espai rural andalusí. Dos exemples d'estudi arqueològic espacial a la serra d'Espadà (Castelló)». *Mélanges de la Casa de Velázquez* [Madrid], vol. XXVII (1991), p. 65-100.

- SELMA, S. *Els molins d'aigua medievals a Sharq al-Àndalus: Aproximació a través de la documentació escrita dels segles X-XIII (IV-VII H)*. Onda: Ajuntament d'Onda, 1993.
- «Molins i rodes: entorn d'una discussió desafortunada». *Afers* [Catarroja], núm. 15 (1993), p. 11-26.
- «De la construcció islàmica al casalici modern. Evolució del molí hidràulic valencià». A: GLICK, T. F.; GUINOT, E.; MARTÍNEZ, L. P. (ed.). *Els molins hidràulics valencians: Tecnologia, història i context social*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2000, p. 101-163.
- SERENI, E. «Note di storia dell'alimentazione nel Mezzogiorno: i Napoletani da "magiafoglia" a "mangiamaccheroni"». A: SERENI, E. *Terra nuova e buoi rossi, e altri saggi per una storia dell'agricoltura europea*. Torí: Einaudi, 1981, p. 292-371.
- SERRA, A. *La comunitat rural a la Catalunya medieval: Collsacabra (s. XIII-XVI)*. Vic: Eumo, 1990.
- «Reaccions senyoriales a la crisi agrària a Catalunya a la baixa edat mitjana: els remences». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 29 (1999), p. 1005-1042.
- SERRA, E. «Els cereals a la Barcelona del segle XIV». A: *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1988, p. 71-95.
- *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII: Baronia de Sentmenat, 1590-1729*. Barcelona: Crítica, 1988.
- SERRA I VILARÓ, J. «Relacions entre los senyors y la ciutat de Solsona al segle XIII». A: *I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. I. Barcelona: F. Altés, 1909, p. 70-105.
- *Les baronies de Pinós i Mataplana*. Barcelona: Biblioteca Balmes, 1930-1950. 3 v.
- SERVENTI, S.; SABBAN, F. *Les pâtes: Histoire d'une culture universelle*. Arles: Actes Sud, 2001.
- SEVILLANO, F. *València urbana medieval a través del oficio del Mustaçaf*. València: Institució Alfonso el Magnànim, 1957.
- «La demografia de Mallorca a través del impuesto del morabatí: siglos XIV y XV». *Boletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* [Palma], núm. 34 (1974), p. 233-273.
- SICARD, G. *Aux origines des sociétés anonymes: Les moulins de Toulouse au Moyen Âge*. París: A. Colin, 1953.
- SIVÉRY, G. *L'économie du Royaume de France au siècle de Saint Louis*. Lille: Presses Universitaires de Lille, 1984.
- SOBREQUÉS, J.; RIERA, S. «La lleuda de Barcelona del segle XII». *Estudis Universitaris Catalans* [Barcelona], vol. XXVI (1984), p. 329-346.
- SOBREQUÉS, S. *Els grans comtes catalans*. Barcelona: Vicens Vives, 1985.
- SOLDEVILA, F. *Pere el Gran. Primera part: l'infant*. Vol. I/1. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1950.
- SOLDEVILA, F. (ed.). *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta, 1971.
- SOLDEVILA, X. *Alimentació i abastament al Baix Empordà medieval (segles XII-XIV)*. La Bisbal d'Empordà: Ajuntament de la Bisbal d'Empordà, 2004.
- *Crèdit i endeutament al comtat d'Empúries (1330-1335)*. Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries; Girona: Diputació de Girona, 2008.
- SOLER, M. «Feudalisme i nucleació poblacional. Processos de concentració de l'hàbitat al comtat de Barcelona entre els segles X i XIII». *Acta Historica et Archaeologica Mediævalia* [Barcelona], núm. 23-24 (2002-2003), p. 69-102.
- «Feudalisme i mercat: vers una nova estructuració dels intercanvis. L'exemple de la baronia de Castellvell de Rosanes entre l'alta i la plena edat mitjana». A: VICEDO, E. (ed.).

- Fires, mercats i món rural: IV Jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2004, p. 159-180.
- SOLER, M. «Une triple frontière alimentaire. Les communautés rurales de la marche du Penedès aux alentours de l'an mille». A: MONTANARI, M.; PITTE, J.-R. (dir.). *Les frontières alimentaires*. París: CNRS, 2009, p. 85-100.
- SOTO, R. «Aproximació a l'estudi de la circulació de la moneda a Mallorca després de la conquesta (1236-1276)». A: *Symposium numismático de Barcelona*. Vol. II. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, 1979, p. 388-398.
- «Repartiment i “repartiments”: l'ordenació d'un espai de colonització feudal a la Mallorca del segle XIII». A: *De Al-Ándalus a la sociedad feudal: Los repartimientos bajomedievales*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1990, p. 1-52.
- *L'ordenació de l'espai i les relacions socials a Mallorca en el segle XIII (1229-1301)*. Tesi doctoral inèdita. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 1991.
- «La porció de Nunyo Sanç: repartiment i repoblació de les terres del sud-est de Mallorca». *Afers [Catarroja]*, núm. 18 (1994), p. 347-365.
- «De soldats de fortuna a pagesos: els primers colonitzadors de Mallorca». A: *El feudalisme comptat i debatut: Formació i expansió del feudalisme català*. València: Universitat de València, 2003, p. 315-347.
- STELLA, A. *La révolte des Ciompi: Les hommes, les lieux, le travail*. París: École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1993.
- STOUFF, L. *Ravitaillement et alimentation en Provence aux XIVe et XVe siècles*. París; la Haia: Mouton, 1970.
- *Arles au Moyen Âge*. Marsella: La Thune, 2000.
- SUENAGA, K. «Estimació matemàtica de la població de la Corona d'Aragó». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* [Barcelona], núm. 31 (2011-2013), p. 325-335.
- TANGHERONI, M. *Aspetti del commercio dei cereali nei paesi della Corona d'Aragona. 1: La Sardegna*. Pisa: Pacini, 1981.
- TERRADES, I. *El món històric de les masies: Conjectures generals i casos particulars*. Barcelona: Curial, 1984.
- TO, L. «Le mas catalan du XI siècle: genèse et évolution d'une structure d'encadrement et d'asserviment de la paysannerie». *Cahiers de Civilisation Médiévale* [Poitiers], vol. XXXVI/2 (1993), p. 151-177.
- *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.
- «Servitude et mobilité paysanne: les origines de la “remença” (XIe-XIIIe siècle)». *Mélanges de l'École Française de Rome* [Roma], vol. 112/2 (2000), p. 827-865.
- TORRAS, M. «La carestia de blat de 1374-1376 a Manresa». A: *La crisi de l'edat mitjana a la Catalunya central*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 1994, p. 99-138.
- TORRÓ, J. *Poblament i espai rural: Transformacions històriques*. València: Institució Alfons el Magnànim: Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1990.
- *La formació d'un espai feudal: Alcoi de 1245 a 1305*. València: Diputació de València, 1992.
- «Assentaments i heretats. Consideracions sobre la colonització de la Vall d'Albaida (1245-1295)». A: *750 anys com a valencians: Albaida i la Vall d'Albaida*. Ontinyent: Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, 1995, p. 93-110.

- TORRÓ, J. *El naixement d'una colònia: Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*. València: Universitat de València, 1999.
- TOUBERT, P. *Les structures du Latium médiéval: Le Latium méridional et la Sabine du IX à la fin du XII siècle*. Roma: École Française de Rome, 1973. 2 v.
- TREPPO, M. del. *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*. Nàpols: L'Arte Tipografica Napoli, 1972.
- TUDELA, L. «El regnat dels últims anys de Jaume II de Mallorca (1298-1311): iniciatives de la monarquia en el comerç i la indústria local». *Acta Historica et Archæologica Mediævalia* [Barcelona], núm. 26 (2005), p. 307-325.
- TUTUSAUS, P. *Un mal any en la ciutat de Barcelona (1374-1375)*. Memòria de llicenciatura dactilografada. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1986.
- USHER, A. P. *The early history of deposit banking in Mediterranean Europe*. Nova York: Russell & Russell, 1967.
- VAL, M. I. del. «Oligarquía versus común (consecuencias sociopolíticas del triunfo del regimiento en las ciudades castellanas)». *Medievalismo* [Madrid], núm. 4 (1994), p. 41-58.
- «Élites urbanas en la Castilla del siglo XV (Oligarquía y común)». A: THEMUDO BARRATA, F. (ed.). *Élites e redes clientelares na Idade Média: Problemas metodológicos*. Lisboa: Colibri, 2001, p. 71-90.
- «Conflictividad social en la Castilla del siglo XV». *Acta Historica et Archæologica Mediævalia* [Barcelona], núm. 26 (2005), p. 1033-1049.
- VALDEÓN, J. «Aspectos de la crisis castellana de la primera mitad del siglo XIV». *Hispania* [Madrid], núm. 111 (1969), p. 5-24.
- VERDÉS, P. «La carestia de blat de 1374-1376 a Cervera». *Miscel·lània Cerverina* [Cervera], núm. 12 (1998), p. 5-23.
- VERDON, L. «Les revenus de la commanderie templière de Mas Déu (Roussillon), d'après le terrier de 1264». *Annales du Midi* [Tolosa de Llenguadoc], núm. 210 (1995), p. 167-193.
- VERNET, R. «Les relations céréalières entre le Maghreb et la Péninsule Ibérique du XIIIe au XVe siècle». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], núm. 10 (1980), p. 321-336.
- «La production céréalière dans le Maghreb du XIIIe siècle». A: *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Comunicaciones*. Vol. II/2. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1982, p. 264-268.
- VICENS VIVES, J. *Historia de los remensas (en el siglo XV)*. Barcelona: Vicens Vives, 1978.
- VICIANO, P. «Capital mercantil i drets feudals en la difusió de la canya de sucre al País Valencià». *Afers* [Catarroja], núm. 32 (1999), p. 151-166.
- VIDAL, P. *Histoire de la ville de Perpignan depuis les origines jusqu'au Traité des Pyrénées*. París: H. Welter, 1897.
- *Histoire des remparts de Perpignan et des agrandissements de la ville*. Perpinyà: Payret, 1904.
- VIDIELLA, S. «Cartulario de Monroyo (Aragón)». A: *I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. I. Barcelona: F. Altés, 1909, p. 172-189.
- VILÀ VALENTÍ, J. «El mas, una creació pre-pirinenca». A: VILÀ VALENTÍ, J. *El món rural a Catalunya*. Barcelona: Curial, 1973, p. 63-78.
- VILAGINÉS, J. *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.

- VINYOLES, T. M. «El pressupost familiar d'una mestressa de casa barcelonina per l'any 1401». *Acta Historica et Archæologica Mediævalia* [Barcelona], annex d'història medieval núm. 1: *La societat barcelonina a la Baixa Edat Mitjana* (1983), p. 101-112.
- VIOLANT I SIMORRA, R. «El arado y el yugo tradicionales en Cataluña». *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* [Madrid], vol. xiv (1958), p. 306-353.
- VIRGILI, A. «La infraestructura hidràulica a la conca del Gaià mitjà al segle XII, segons el *Llibre Blanch* de Santes Creus». *Universitas Tarraconensis* [Tarragona], núm. 8 (1985-1986), p. 215-226.
- «El delme i la primícia al bisbat de Tortosa». *Analecta Sacra Tarraconensia* [Barcelona], vol. 67/1 (1994), p. 423-434.
- WALLACE-HADRILL, J. M. «War and peace in the Earlier Middle Ages». *Transactions of the Royal Historical Society* [Londres], vol. xxv (1975), p. 157-174.
- WHITE, L. *Tecnología medieval y cambio social*. Barcelona: Paidós, 1990.
- WISWE, H. *Kulturgeschichte der Kochkunst*. Munic: Moos, 1970.
- ZIEGLER, P. *The Black Death*. Londres: Collins, 1969.

MEMÒRIES DE LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA

Títols publicats

- 1/1 Pere PUJOL, *L'urna d'argent de sant Ermengol, bisbe d'Urgell* (1927)
- 1/2 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Paquimeres i Muntaner* (1927)
- 1/3 Josep M. MILLÀS, *Documents hebraics de jueus catalans* (1927)
- 1/4 Josep de Calassanç SERRA-RÀFOLS, *Forma conventus Tarraconensis*, vol. I, *Baetulo-Blanda* (1928)
- 2/1 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. II, *Els diplomes carolíngis a Catalunya*, 1a part (1926-1950)
- 2/2 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. II, *Els diplomes carolíngis a Catalunya*, 2a part (1952)
- 3 Josep PUIG I CADAFALCH, *La geografia i els orígens del primer art romànic* (1930)
- 4 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *La població de la Grècia catalana en el XIVè segle* (1933)
- 5 Joan BERGÓS, *L'escultura a la Seu Vella de Lleida* (1935)
- 6 Manuel TRENS, *Ferrer Bassa i les pintures de Pedralbes* (1936)
- 7 Francesc PRAT, *L'aqüeducte romà de Pineda* (1936)
- 8 Ernest J. MARTÍNEZ-FERRANDO, *Pere de Portugal, «rei dels catalans». Vist a través dels registres de la seva cancelleria* (1936)
- 9 Josep PUIG I CADAFALCH, *Noves descobertes a la catedral d'Egara* (1948)
- 10 Joaquim CARRERAS I ARTAU, *L'epistolari d'Arnau de Vilanova* (1950)
- 11 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 1a part, *L'infant*, vol. I (1950)
- 12 Marià RIBAS, *El poblament d'Ilduro. Estudi arqueològic i topogràfic des dels temps prehistòrics fins a la destrucció d'Iluro* (1952)
- 13 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 1a part, *L'infant*, vol. II (1952)
- 14 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 1a part (1955)
- 15 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 2a part (1955)
- 16 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 1a part, *L'infant*, vol. III (1956)
- 17 Emili VIGO, *La política catalana del Gran Comitè de Salut Pública* (1956)
- 18 Joaquim MIRET I SANS, *El forassenyat primogènit de Jaume II* (1957)
- 19 Josep MASCARÓ, *Els monuments megalítics a l'illa de Menorca* (1958)
- 20 Enric MOREU-REY, *Els immigrants francesos a Barcelona (Segles XVI al XVIII)* (1959)
- 21 Lluís G. CONSTANS, *Francesc de Montpalau, abat de Banyoles, ambaixador del General de Catalunya* (1960)
- 22 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 2a part, *El regnat fins a l'any 1282*, vol. I (1962)
- 23 Josep BENET, *Maragall i la Setmana Tràgica* (1963)
- 24 Àngel MARTÍNEZ i Joan VICENTE, *El poblat ibèric de Puig Castellar. Excavacions dels anys 1954-1958* (1966)
- 25 Enric MOREU-REY, *Revolució a Barcelona el 1789* (1967)
- 26 Eufemià FORT, *El Llibre de Valldossera* (1968)
- 27 Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps de Jaume I* (1968)
- 28 Josep LLADONOSA, *L'Estudi General de Lleida del 1430 al 1524* (1970)
- 29 Gaspar FELIU, *La clerecia catalana durant el Trienni Liberal* (1972)

- 30 Rafael BASTARDES, *La representació del Sant Crist al Taller d'Erill* (1977)
- 31 Manuel SEGRET, *Aportacions a la història de la vila de Sant Llorenç de Morunys i comarca* (1978; reimpr., 2005)
- 32 Pere FREIXAS, *L'art gòtic a Girona. Segles XIII-XV* (1983)
- 33 Montserrat PAGÈS, *Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat* (1983)
- 34 Josep BAUCELLS, *El fons «Cisma d'Occident» de l'Arxiu Capitular de la catedral de Barcelona. Catàleg de còdexs i pergamins* (1985)
- 35 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. I, *El domini carolingi a Catalunya*, 1a part (1986)
- 36 Mercè VILADRICH, *El «Kitaḇ al-ʿAmal Bi-l-ast ʿurlaḇ» (Llibre de l'ús de l'astrolabi) d'Ibn al-Samh. Estudi i traducció* (1986)
- 37 Josep M. MARQUÈS, *El cartoral de Santa Maria de Roses (Segles X-XIII)* (1986)
- 38 Ramon d'ABADAL, *Els temps i el regiment del comte Guifred el Pilós* (1989)
- 39 Miquel COLL I ALENTORN, *Guifré el Pelós en la historiografia i en la llegenda* (1990)
- 40 Mercè VIDAL, *Teoria i crítica en el Noucentisme: Joaquim Folch i Torres* (1991)
- 41 Isidra MARANGES, *La indumentària civil catalana. Segles XIII-XV* (1991)
- 42/1 Ignasi M. PUIG I FERRETÉ, *El monestir de Santa Maria de Gerri. Segles XI-XV*, vol. I, *Estudi històric* (1991)
- 42/2 Ignasi M. PUIG I FERRETÉ, *El monestir de Santa Maria de Gerri. Segles XI-XV*, vol. II, *Col·lecció diplomàtica* (1991)
- 43 Francesc AMORÓS, *Correspondència diplomàtica de Joan Francesc Rossell, 1616-1617. Una crònica de la cort de Felip III* (1992)
- 44 Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba* (1992)
- 45 Ramon PLANES, *La descripció dels arxius municipals catalans fins a la fi del segle XIX: l'Arxiu de la Ciutat de Solsona* (1993)
- 46 Constantin MARINESCU, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)* (1994)
- 47 Manuel MILÀ I FONTANALS, *Epistolari de M. Milà i Fontanals*, vol. III, *Anys 1881-1884* (1995)
- 48/1 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 1a part, *L'infant* (ed. facsímil, 1995)
- 48/2 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 2a part, *El regnat fins a l'any 1282* (ed. facsímil, 1995)
- 49 Ignasi M. PUIG I FERRETÉ i M. Assumpta GINER MOLINA, *Índex codicològic del 'Viage literario' de Jaume Villanueva* (1998)
- 50 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. 1, *Barcelona. Arxiu Històric i Biblioteca de Catalunya* (1998)
- 51 Francesc FONTBONA (dir.), *Repertori d'exposicions individuals d'art a Catalunya (fins a l'any 1938)* (1999)
- 52 Josep M. FIGUERES, *El primer diari en llengua catalana. 'Diari català' (1789-1881)* (1999)
- 53/1 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. IV, Ramon ORDEIG (cur.), *Els comtats d'Osona i Manresa*, 1a part, *Prefaci. Introducció. Diplomataris (docs. 1-698)* (1999)
- 53/2 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. IV, Ramon ORDEIG (cur.), *Els comtats d'Osona i Manresa*, 2a part, *Diplomatari (docs. 699-1478)* (1999)

- 53/3 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. iv, Ramon ORDEIG (cur.), *Els comtats d'Osona i Manresa*, 3a part, *Diplomatari (docs. 1479-1873)*. Mapes. Índex (1999)
- 54/1 Antoni RUBIÓ i LLUCH (ed.), *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*, vol. 1 (1908; ed. facsimil, 2000)
- 54/2 Antoni RUBIÓ i LLUCH (ed.), *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*, vol. 2 (1921; ed. facsimil, 2000)
- 55 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. II.1, *Barcelona: Biblioteca Pública Episcopal i Biblioteca de la Universitat* (2000)
- 56 Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*. Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria (1947; ed. facsimil, 2001)
- 57 Albert BALCELLS i Enric PUJOL, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. i, 1907-1942 (2002)
- 58 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. II.2, *Barcelona: Biblioteca de la Universitat (II)* (2001)
- 59 Francesc FONTBONA (dir.), *Repertori de catàlegs d'exposicions col·lectives d'art a Catalunya (fins a l'any 1938)* (2002)
- 60 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. III, *Barcelona: Arxiu Capitular, Arxiu de la Corona d'Aragó, Arxiu de les Carmelites Descalces, Arxiu del Monestir de Sant Pere de les Puel·les, Arxiu Històric de Protocols, Arxiu Històric Provincial dels Franciscans de Catalunya, Arxiu Provincial dels Caputxins de Catalunya, Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès, Biblioteca de l'Il·lustre Col·legi d'Advocats, Biblioteca de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, Biblioteca de la Reial Acadèmia de Bones Lletres, Apèndix* (2003)
- 61/1 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. v, Santiago SOBREQÜÉS, Sebastià RIERA i Manuel ROVIRA (cur.), *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, 1a part, *Prefaci. Introducció. Diplomatari (docs. 1-386)* (2003)
- 61/2 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. v, Santiago SOBREQÜÉS, Sebastià RIERA i Manuel ROVIRA (cur.), *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, 2a part, *Diplomatari (docs. 387-630)*. Mapes. Índex (2003)
- 62 Josep PUIG i CADAFALCH, *Josep Puig i Cadafalch. Escrits d'arquitectura, art i política* (2003)
- 63 Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *La Diputació del General de Catalunya (1413-1479)* (2004)
- 64 Jordi BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya* (2004)
- 65 Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor* (1908; ed. facsimil, 2004)
- 66 Jaume RIBALTA, *Dret urbanístic medieval de la Mediterrània* (2005)
- 67 Elisabet FERRAN, *El jurista Pere Albert i les 'Commemoracions'* (2006)
- 68 Stefano Maria CINGOLANI, *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica* (2006)
- 69 Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 1, *Anys 1880-1888* (2006)
- 70/1 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. vi, Pere PONSICH (cur.), *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, 1a part, *Prefaci. Introducció. Diplomatari (docs. 1-328)* (2006)

- 70/2 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. VI, Pere PONSICH (cur.), *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, 2a part, *Diplomatari (docs. 329-649). Mapes. Índex* (2006)
- 71 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1620-1714)*, vol. I, *Barcelona: Biblioteca de Catalunya* (2006)
- 72 Albert BALCELLS, Santiago IZQUIERDO i Enric PUJOL, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. II, *De 1942 als temps recents* (2007)
- 73 Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans Cròniques. I. Llibre dels feits del rei En Jaume* (2007)
- 74 Lluís NICOLAU D'OLWER, *Democràcia contra dictadura. Escrits polítics, 1915-1960* (2007)
- 75/1 Ramon d'ABADAL (ed.), *Catalunya carolíngia*, vol. II, *Els diplomes carolingis a Catalunya*, 1a part (1926-1950; ed. facsímil, 2007)
- 75/2 Ramon d'ABADAL (ed.), *Catalunya carolíngia*, vol. II, *Els diplomes carolingis a Catalunya*, 2a part (1952; ed. facsímil, 2007)
- 76/1 Ramon d'ABADAL (ed.), *Catalunya carolíngia*, vol. III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 1a part (1955; ed. facsímil, 2007)
- 76/2 Ramon d'ABADAL (ed.), *Catalunya carolíngia*, vol. III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 2a part (1955; ed. facsímil, 2007)
- 77 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 2, *Anys 1889-1900* (2008)
- 78 *Discursos inaugurals de les institucions científiques catalanes a cavall dels segles XVIII i XIX* (2007)
- 79 Louís BARRAU i Jaume MASSÓ, *Cròniques catalanes*, vol. II, *Gesta comitum Barcinonensium* (1925; ed. facsímil, 2007)
- 80 Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans Cròniques. II. Crònica de Bernat Desclot* (2008)
- 81 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. IV (2008)
- 82 *El costumari del monestir de Sant Cugat del Vallès* (2009)
- 83 M. Teresa FERRER i Manuel RIU (dir.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana*, vol. I.1, *Tractats i negociacions diplomàtiques amb Occitània, França i els estats italians 1067-1213* (2009)
- 84 Eulàlia MIRALLES, *Sobre Jeroni Pujades* (2010)
- 85 Noemí MONCUNILL, *Els noms personals ibèrics en l'epigrafia antiga de Catalunya* (2010)
- 86 Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans Cròniques. III. Crònica de Ramon Muntaner* (2011)
- 87 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 3, *Anys 1901-1915* (2011)
- 88 Josep TRENCHS ÒDENA, *Documents de cancelleria i de mestre racional sobre la cultura catalana medieval* (2011)
- 89 Rosa Maria ASENSI, *Inventari dels materials etruscs procedents de col·leccions dels museus catalans* (2011)
- 90 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 4, *Anys 1916-1936* (2012)
- 91 M. Teresa FERRER (cur.), *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, vol. I, *El poder reial i les institucions. La política internacional. La família reial i la política successòria. La figura de Jaume I. El món cultural i artístic* (2011)
- 92 M. Teresa FERRER (cur.), *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, vol. II, *L'economia rural. L'articulació urbana. Les institucions eclesiàstiques. L'expansió territorial. El comerç* (2013)

- 93 Albert BALCELLS, *La Universitat de Barcelona i el Parlament de Catalunya durant la Guerra Civil de 1936* (2013)
- 94 Antoni RIERA (coord.), *Crisis frumentàries, iniciatives privades i polítiques públiques de proveïment a les ciutats catalanes durant la baixa edat mitjana* (2013)
- 95 Albert BALCELLS, *Jaume Massó i Torrents i la modernitat, 1863-1943. De 'L'Avenç' a l'Institut d'Estudis Catalans* (2013)
- 96 Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans Cròniques. IV. Crònica de Pere III el Cerimoniós* (2014)
- 97 Enric PUJOL (ed.), *Antologia de memòries i dietaris personals catalans sobre la Guerra de Successió* (2014)
- 98 M. Teresa FERRER (cur.), *Martí l'Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410). L'Interregne i el compromís de Casp* (2015)
- 99/1 Eva SERRA (coord.), *Els llibres de l'ànima de la Diputació del General de Catalunya (1493-1714)*, vol. 1 (2015)
- 99/2 Eva SERRA (coord.), *Els llibres de l'ànima de la Diputació del General de Catalunya (1493-1714)*, vol. 2 (2015)
- 100 *La reintegració de la Vall d'Aran a Catalunya* (2015)
- 101 *Les quatre grans Cròniques. V. Apèndix i índex* (2016)
- 102 Pere GIL, *Història moral de Catalunya. Llibre segon de la 'Història cathalana'* (2017)
- 103 Antoni RIERA, *Els cereals i el pa en els països de llengua catalana a la baixa edat mitjana* (2017)

Els cereals i el pa en els països de llengua catalana a la baixa edat mitjana

Els cereals i el pa, des de la darrerria del segle XI, van assumir un important paper econòmic i simbòlic a escala occidental, com a conseqüència del triomf de les estructures feudals. El gra, especialment el blat, va esdevenir la clau de volta de l'economia rural i el pa es va convertir en el centre de la dieta dels estaments populars i símbol de la civilització cristiana, en l'antítesi de la Barbaria. Els cereals, que inicialment s'havien consumit bullits, en forma de farinetes, es destinaren aleshores gairebé exclusivament a la panificació. El pa, lloat pels metges i santificat pels eclesiàstics, no era, tanmateix, un aliment natural, sinó un producte cultural complex, el resultat d'un procés tecnològic estructurat en una sèrie de fases, cada una de les quals exigia un saber, uns espais i uns estris específics. La farina, obtinguda de l'esmicolament del gra pel molí, havia de ser pastada en un gibrell o un fenyedor; les peces resultants, un cop toves, havien de ser cuites en un forn. El molí i el forn no van estar mai a l'abast de les famílies pageses. Van ser construïts, inicialment, per comunitats de camperols i, des de mitjan segle XII, pels senyors i pel sobirà, que se'n reservaren el monopoli i obligaren les famílies de la contrada a utilitzar-los, i els exigiren, a canvi, un dret de mòlta i de cocció. El pa va incrementar, doncs, els ingressos dels poderosos i en va refermar el control sobre la resta de la societat; va ser, al camp, un factor de «feudalització».

Des de la darrerria del segle XIII, l'elaboració del pa es va professionalitzar a les ciutats, on un nombre creixent de famílies adquiriria diàriament pans elaborats per flequeres i forners. Els consistoris, conscients del paper econòmic, social i simbòlic que desenvolupava el pa entre una població urbana en què preponderaven els assalariats, van contribuir a estabilitzar-ne el preu, amb la incentivació de l'afluència de gra cap al mercat local, l'increment sistemàtic de l'oferta i la creació d'estocs reguladors; els edils exerciren també un control molt eficient sobre el pes i la qualitat dels pans urbans. Durant les reiterades crisis frumentàries, els consells municipals maldaren per conjurar les revoltes d'afamegats, amb la imposició d'una distribució mínimament equilibrada de les reserves de gra entre els diversos estaments socials, la injecció de contingents de cereals adquirits en emporis llunyans i l'obertura de les portes de les ciutats als pans rurals. Aquesta política de proveïment de cereals i de control de la qualitat del pa va consolidar el prestigi dels consistoris, va reduir la contestació social i va contribuir a justificar «amb fets constatables» la desequilibrada distribució del poder polític i de la càrrega fiscal vigent, durant la baixa edat mitjana, a les ciutats.

